00138937

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

TB-C 32

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

2

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

2521/1932

WITH

32

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRAḌÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

138937
ac

FROM AN UNDATED MANUSCRIPT.

IN THREE VOLUMES.

VOL. II.

3178

TB-e32

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

00138937
491.25
Pat | Pat

श्रीगणेशायनमः प्रत्ययः अधिकारोयमिति यदितिप्रकारांतरेणासंज्ञित्वनुपूर्वनिर्देशादिनासंज्ञाक्रियते तदोनस्यादितिप्रसंगः परानुगौर
वादिप्रसंगपरिहारायाधिकारेणाक्षिपतेतन्नोतिप्रसंगाइत्यर्थः तत्रयदसर्वेसंज्ञिनः स्वरूपेणनिर्दिश्येरन् तदोगौरवंस्यात् अथसप्रभ
पदतिसूत्रः सकारागारारम्भकपः यकारेणाप्रत्याहाराश्च यणोनसंज्ञाविधीयेत तदानेकस्यपकारस्यसंभवात्संदेहःस्यात् नप्रभृतिपोगपु
षस्यानेपिचारम्भस्यप्रसंगान्नमहत्सारीनाप्रत्ययसंज्ञानभविष्यति तथाहिहुरतेर्धातोरितिनाथयोः कर्मणोरूपयदृष्टो यशोकत्री
प्रत्ययोभवतीत्येकवाक्यतेचत्रदतिनाथयथवः प्रत्ययसंज्ञाइतिद्वितीयंवाक्यं नचैकवाक्यतायासंभवसांकभेदायुक्तः नेतदस्तिसनादी
नामपिवाक्यभेदेनैवसंज्ञाविधेया नप्रत्ययतः संज्ञिनस्संज्ञाविधीनमुपपद्यते तत्रैकत्रवाक्येनादिनोविधिः अपरेणातेषामेवसंज्ञाविधिः

श्रीगणेशायनमः प्रत्ययः अधिकारोयंप्रत्ययसंज्ञाक्रियते साप्रकृत्युपपदोपाधीनामपिप्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो
वक्तव्यः प्रकृति गुप्तिक्तिजः उपपद स्तवकर्णयोः उपाधिहरतेर्दतिनाथयोः पशौ एतेषामप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ॥

ननुत्रयथासनादीनांवाक्यभेदेनसंज्ञाविधिरेवंप्रकृत्यादीनामपिप्रतिसंज्ञिप्रत्ययसंज्ञोपस्थापनसामर्थ्यात्तत्संज्ञासंबंधप्रतिपत्ति
योगविभक्त्यध्याहारेणाप्राप्नोति सनादयस्तत्रिवाक्यत्वप्रथमेनोपात्तार्थमप्रवर्तते द्वितीयेतुसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपाद
नवाचोसंज्ञासंबंधप्रतिपत्तिःस्वार्थत्वात्यथाचसप्तमीनिर्दिष्टस्यवाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकाराद्भवतितथाप्रत्ययसंज्ञापि
प्राप्नोति उपाधिशब्देनचेहनुत्तस्मायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तुपोर्भेदेनव्यवहारोदृश्यते यथोनोपाधेरूपाधिर्भवति
विशेषणस्यवाद्विशेषणमिति॥ अर्थविशेषउपाधिरन्यत्रवान्यः समानशब्दोयः अत्रउपाधिरतोन्यः स्यान्मायादि
विशेषणायहद्विति॥ प्र॰
१

किंचस्यादिति नहिसंज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेवृद्धेषोभवति किंतुतन्निमित्तकार्यप्रवर्त्तनात् नचप्रकृसादीनांकिंचित्तन्निमित्तंकार्यंसंभवतिप
रत्वनावरत्वविधिविशेषोपादानेनसनादिभिरेवप्रतिपत्तेः नचगुणादीनांसनादीनांचपरस्परापेक्षपरत्वमुच्यते विरोधात् उपपदस्यापि
समासेसतिपूर्वनियमेनभवितव्यमितिपरत्वाभावः उपाधेरपिपौर्वापर्यस्यलौकिकेप्रयोगेनियमाभावात्तस्यितस्यचपरत्वस्याशा
स्त्रीयत्वात्शास्त्रस्यविधायकत्वाभावात्ननुचास्वकत्वादर्थस्योपाधित्वात्तस्यचपरत्वासंभवात्परत्वाभावः अप्रकृतत्वमपिनभाविष्य
ति यथास्वतन्त्रत्वेनतेषांशास्त्रेविहितत्वात्अगसंज्ञाचविधानमतिचेत् नचप्रकृसादयःकृताश्चहिहिताइतितेषुपरत्वस्यासंभवि
ष्यतीतिप्रश्नःपरत्वमिति प्रकृतिप्रत्यययोःपर्यायेणापरस्परापेक्षपरत्वस्मात् शब्दान्तरापेक्षत्वाभावात्प्रकृतेःप्रत्ययेक्षत्वप्रत्ययस्य उपपदस्यापिप
किंचस्यात्पर्येनैषामपिप्रत्ययसंज्ञास्यात् परत्वमायुदात्तत्वे अंगसंज्ञेतिविषयःप्रसज्येतनु अनुवर्त्तन्तेपठति प्रत्ययाधिकारेप्रकृ
त्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः अधिकारेणापिप्रत्ययसंज्ञायांप्रसक्तायांप्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधःप्र
त्ययसंज्ञाकस्मान्नभवति निमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वात्सत्यपिनिमित्तानिहिनिमित्तिकार्यार्थानिभवन्तिकिंपुनर्निमित्त
कोवानिमित्ती प्रकृत्युपपदोपाधयोनिमित्तं प्रत्ययोनिमित्ती अप्रत्रापिचेष्प्रमापादृष्टः नावश्यमिहैव द्रष्टव्यंलोकेतद्यथा
वेदुग्धाक्षीनेपुकुस्थिलकचित्प्रकृतिकप्रमोद्वरन्तेःकातोयतरस्त्रदि सन्भवहयोक्षेपःपीस्यन्तेनिमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वा
द्ध्यवस्यतिअपदेवरत्रप्रपद्यरूपप्रदीनेदानीअप्रस्मापाठस्यपादेवरश्च्छरनिसंज्ञाभवति॥२९ रत्ताउपसर्जनपूर्वमिसुतद्वाजपु
घादिषुसावकाशावाधित्वापरत्वेस्यात् प्रोक्तं प्रकृतीसेवेवाभिसंस्यात् नतुप्रकृतिप्रोक्तमितिउपाधिवाचिनोपिप्रयोगानियमेनाप्रेपरत्वे
तिनियमःस्यात्नेषःप्रमयःस्वपरइतिपरिभाषणात् अप्रकृतत्वमपिस्वतन्त्रत्वाधित्वास्यात् अगसंज्ञेति ननुविधीनप्रतिवद्धान
सत्वात् नचेहप्रकृसादयोविधीयन्तेनैषदोषःसिद्धशास्त्रास्त्यानायतेषामपिशास्त्रेणाविधानात्परत्वेनचपूर्वस्यावधेराशेपानननुप
र्वापेक्षपिपरत्वेनस्याद्विधिनीस्तीसंगसंज्ञानभविष्यतीतिचित्समन्तनभिनिमित्तस्येतिप्रकृत्यादीनोप्रत्ययविभक्त्यानिर्देशात्तमनाघटन्ते
निमित्तभावेनापादानात्तदपारार्थ्यात्ससंस्कारप्रतिप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः तत्रवाकाभेदेनापिविधीयमानाप्रत्ययसंज्ञासनादिभि

भा॰कै॰ २ किंपुनरितिनियतत्वाच्छब्दानांनिमित्तनिमित्तिभावोनोपपद्यतइतिप्रश्नः प्रकृतीति प्रतिपादकानांशब्दानामुपायभावेनशास्त्रेणान्वाख्या
पनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशास्तेनिमित्तनिमित्तिभावः कल्पतइति कियत्त्वोतिधीरस्त्वाद्बुद्धेरेकस्यैतरत्र बावदूकानांजातिपरि
प्रश्नेतत्समुतिनिस्तत्र हूय उपाधिप्रसारव्यानात्बहूनामप्येकस्यनिर्धारणेकतरशब्दः प्रधानइति प्रत्ययसंज्ञास्वविषयेप्रत्ययेप्रधा
नमपेक्षते नत्वपारतंत्र्यात्प्रधानमित्यर्थः किंकृतमिति भवत्वेतत्प्राधान्यंतरस्थोनास्त्यनियमस्तेषामिहकथमितिप्रश्नस्य

किंपुनर्निमित्तंकोवानिमित्ती निर्ज्ञातोर्थोनिमित्तं अनिर्ज्ञातोर्थोनिमित्ती इहचप्रत्ययः अनिर्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाध
योनिर्ज्ञाताः कुधातूपदेशेप्रातिपदिकोपदेशेवर्तेनिर्ज्ञातानिज्ञानिमित्तेनाश्रीयते प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्धासिद्धं अथवाप्रधानेका
र्यसंप्रत्ययोभवति किंचप्रधानं प्रत्ययःतद्यथा बहुषुपात्रेषुकश्चित्कंचित्पृच्छति कोयानीति सत्वाद्बुराजेति राजेत्युक्ते
प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्यः एकनियमकथयति उभयोःसंप्रत्ययोभवति किंकृतंपुनःप्राधान्यमप्रधानत्वंप्रत्ययःपुनर्लोकोर्थकृतं
प्राधान्यं शब्दस्येहानीकिंकृतंप्राधान्यं शब्दस्यापूर्वोपदेशःप्राधान्ये यस्यापूर्वोपदेशःप्राप्तेधोयस्यापूर्वोपदेशःसप्रधानंप्र
कृत्युपपदोपाधयश्चापाणिनाःकुधातूपदेशेप्रातिपदिकोपदेशेच यद्येवंनिमित्तिकार्यार्थत्वात्तुपद्यप्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्प्र
कृत्युपपदोपाधीनांनभवति विकारागमानांतुप्राप्नोतिहनस्तच अयुक्ततुनोप्रकृत्यतेषांपूर्वोपदेशात्प्राधान्यंनिमित्तित्वंचैतेते॥
र्थकृतमिति प्रयोजनकृतमित्यर्थः यस्यापूर्वइति तदर्थत्वादन्येषांतस्यैवप्राधान्यमित्यर्थः यद्येवेति ननुयत्नातत्कृतेर्विकारागमा
स्तेप्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञयानसंभत्स्यते येनुप्रत्ययस्यतेतद्‌हणेनगृह्यतएवेतिनास्त्यनिष्टप्रसंगः नेतदस्तिप्रकृ
तिविकारागमानांतत्संबंधित्वेपिप्रयोजकत्वाप्रधानत्वात्तस्मादेवमप्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंबंधिनामपितत्त्वपरत्वेसंदिग्ध
यकृप्रत्ययसंज्ञास्यादेवयोग्यतासंभवात्॥ ॥ श्रीराम॥ राम॰ २

विकारागमेष्विति यत्परःसप्रत्ययःनचविकारागमाःपरे नेनप्रत्ययसंज्ञानभविष्यतीत्येवंनव्याख्येयं नहिपरत्वनिमित्ताप्रत्ययसंज्ञा
अपितुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तेपरत्वे तथाचपरत्वाभावेपिप्रकृतिजनकत्वाप्रत्ययसंज्ञाप्नुवेति तस्मादेवमाश्रयते प्रयोजनाभावाद्धिकारा
गमानांप्रत्ययसंज्ञानभवति तथाहिपरविज्ञानंप्रत्ययसंज्ञाफलं तत्रेषांतत्संभवति षष्ठ्यास्थानेसंबंधस्यावयवसंबंधस्य चप्रतिपाद
नात्तागमानांचानुदात्तत्वेनभवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावःविकारस्त्रप्रियेःनद्यदोनस्वरभाजःपेतुप्राद्युदात्तत्वप्रसक्तिकालस्त्वांतरंग
त्वात्षष्ठीनिस्वरयुक्ताःस्वांगसंज्ञापितन्निमित्ताप्रत्ययस्वरमाप्नोति साहिप्रत्ययविधानपरत्वात्तिवद्धप्रयोजनभावेतुप्रत्ययागमेप्रेपिश

विकारागमेषुचपरविज्ञानात् विकारागमेषुचपरविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञानभविष्यति प्रत्ययःपरोभवतीत्युअनेनचविका
रागमाः परेसंभवंति किंपुनःकारणंसमानेअपूर्वोपदेशेप्रत्ययःपरोनविकारागमाःपरेषष्ठीनिर्दिष्टस्य तद्युक्तत्वात्
षष्ठीनिर्दिष्टंविकारागमयुक्तंभवति पंचमीनिर्दिष्टाच्चप्रत्ययोविधीयते॥

कारस्येत्संज्ञार्थप्रत्ययसंज्ञाप्रवर्तनेनएव परविज्ञानादितिविभाषाग्रहणेतिहेतौपंचमी फलमपिप्रयोजकत्वाद्धेतुरित्यव्यवतेपथा
ध्ययनेनवसतीति तत्रायमर्थःप्रत्ययसंज्ञायांपरत्वफलंनज्ञानसंभवतीतिप्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनाभावान्नभविष्यतिकिंपुनरि
तिपरत्वमेवभवतुप्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमितिभावःषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिषष्ठ्याचपूर्वोक्तस्यसंबंधस्यप्रतिपादनाद्विशेषात्त्वा
भावइत्यर्थः पंचमीनिर्दिष्टत्वेति पंचमीनिर्देशपर्यायेणापर्वपरत्वयोः प्राप्तयोःपरस्मैत्यनेनैवपरत्वेनियम्यतइतिनास्ति
काश्चिद्विरोधइत्यर्थः ॥ ॥

प्रत्ययेति षष्ठीनिर्देशोधितिभाष्ये उक्तेति गायोष्टगीत्याशावाानंतर्यसंबंधेषष्ठीविज्ञानात्पश्यघञः प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः हनस्तोवेति
अतपोरेवस्यामादेशिनोरागमागमिनो असंबंधप्रतिपादने वाक्यस्याप्रयोगाद्धा आनंतरमावाद्धप्रत्ययविधिर्नप्रकल्पतइत्यर्थः २६

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु प्रत्ययविधित्तानोपपद्यतेक्क यत्रविकारागमाः शिष्यंतेहनस्तच अयुजनुनोधुक्इतिकिं
पुनः कारणंनसिध्यति विकारागमयुक्तत्वात् अपंचमीनिर्दिष्टत्वाद्य तस्मात्तत्रपंचमीनिर्देशात्सिद्धंतस्मात्तत्रपं
चमीनिर्देशः कर्तव्यः नकर्तव्यः इहतावद्धनस्तेवेतिधातोरितिचवर्तते अयुजनुनोधुक्इतिप्रातिपदिकादितिवर्तते
यद्येवंहनस्तेचधातोः क्तप्रवर्ततेतिधातुमात्रात्क्तप्रप्नोति नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनधातुमात्रात्क्तप्भवतीति
यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यपितिपरिगणनंकरोति॥

तावदिति प्रकृतिप्रसंपानुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययोपिविधास्यतेविकारागमान्अपीत्यर्थः यद्येवमिति हनस्तेरादेशविधावुपयोगा
द्धिविभक्तिताद्धातोरविशेषितत्वादितिभावः॥

राम॰ ३

अथेवेति पूर्वलिंगेनधातुग्रहणनिर्देतावुपसंहृतावुरसंतोवाकाभेदेनसन्निधानाद्धतिस्तुकारसंबंधंचप्रातिपदिकंचविशिनष्टीत्युच्यते अर्थो
पप्रताहृति असमर्थसंज्ञाप्रयेणार्थवतः संज्ञारिवधानाद्धिकारागमानांचानर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञानभवतीत्यर्थः किंवक्तव्यमिति पू
र्वोपात्तार्थपरित्यागेनस्वरूपेणैवसंज्ञासंज्ञाशास्त्रमनुभवतीतिप्रत्ययकः प्रत्ययपरत्वेवक्तव्यमितिमुत्ताप्रश्नः महतीतिमहत्तासंसयश
दस्याशक्तिरनुमीयते तेनयःप्रत्ययकस्तप्रत्ययेमहत्संज्ञितंप्रकारांतरमपियद्वति तत्सर्वोदिसंज्ञाव्यास्यांते ततएकावधारणीयं
हितदृति असंपन्यातिरजाम्पाकादीनांवाच्याधीनावधार्यंते सदृशावेपिकेवलायाएवमक्तेनस्वरूपावगमात् नाविलरवादिवत्सिद्धोत्वा
र्थरितिभावः यत्स्पृच्यते आभिर्दृष्टार्थः प्रत्ययाः स्वार्थेभवंतीतिप्रकृत्यर्थएवतेषामर्थइति तदपिकल्पनामात्रेसत्यर्थवत्त्वेप्रत्ययसंज्ञापा
अथवाहेतिरित्यत्रधातुग्रहणेनाभिसंभत्स्यते हेतेर्लोभविधातोः क्तप्भवनातिकस्माद्धनेरितिन्यायोप्रयत्नाद्धअथवान्ययो
अयः प्रत्ययविधिर्व्यस्तमर्थप्रत्यायपतिसप्रत्ययः किंवक्तव्यमेतत् नहिकश्चमनुच्यमानोस्यति प्रत्ययइतिमहतीसंज्ञाक्रियते
संज्ञावतापयनोनलघीयः कृतएतत् लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणं तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणस्तत्ययोजनंमन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञा
येत प्रत्याययतीतिप्रत्ययः यदिप्रत्याययतीतिप्रत्ययः आविकारागमानांप्रत्ययसंज्ञानप्राप्नोति नहितेकिंचित्प्रत्याययंतिएवंतर्हि
प्रत्याय्यतइतिप्रत्ययः एवमपिसत्रादीनांनप्राप्नोति एवंतर्हिउभयसाधनोप कर्तृसाधनःकर्मसाधनश्च एवमपिवृक्तएतत्वस
मानेअपूर्वोपदेशोनाप्रत्ययप्रत्ययमिसत्राकारत्वमर्थप्रत्यययति नपुनःपकारइति अन्यत्राप्यकारेणात्स्यार्थप्रत्ययाय
व्यमितिन्यभिहितेतद्भावेसार्थावगमादर्थवत्त्वाकादीनांनोपपद्यतइत्युक्तस्पष्टस्तस्तत्वात् प्रत्याय्यतइति अभिधेयधर्मस्याभिधान
यावारोपेणन्यपभेनार्थःपस्यार्थः प्रकृत्याप्रत्याय्यतेप्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञोभवति एवमपीति नहि
छाद्यावर्थविधीयमानाःसनादयःप्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थाइतिभावः योग्यपादिसनसप्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थइत्तोवास्तेवान्याभिप्रेतः॥
एवंतर्हीतिएकरूपाहोनेकशक्तिपाणादिधीइतप्रवृत्तिनिमित्तद्रूपोसिपक्रियते तत्रयथासंभवंनिमित्तात्प्रयेणनसनादीनाकादीनांच
प्रत्ययसंज्ञाप्रवर्तते टापत्रस्यनिपातनात्वचिरिणत्व एवमपीति आगमस्यार्थवत्त्वानराकृतमुपन्यासः आगमाः अप्रत्याप्यति
प्रत्ययस्यागमसंतरेणापिप्रयोगादर्थवत्त्वाभावाति आगमस्यतुप्रत्ययसंतरेणप्रयोगाभावादन्यपव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वेनावधार्य

भा॰के॰ परस्य किमर्थमिति पंचमीनिनिर्देशेपरशब्दाध्याहारेणपंचमीविधानात्सूत्रसिद्धं षष्ठीनिर्देशेपिणापोष्ठीत्सासावानन्तर्यसंबंधेषष्ठी
४ विज्ञानादितिभावः परइतिपूर्वशब्दाध्याहारेणापिनिर्देशोपितियमार्थमित्यर्थः पमिष्ठातीति वहुजेवपुरस्तादवतिनाम्यः प्रत्ययइतिवृ
हूचिपूर्वदेशस्यनियतत्वादस्मःप्रसंगः परएवभविष्यतीत्यर्थः मध्येनहीतिषष्ठीनिर्देशेषुमध्यशब्दाध्याहारेणापिषष्ठीविधानस्पादिति
भावः मध्येपीति अव्ययसर्वनाम्नामितिमध्यशब्दाध्याहारेणावष्ठीविधानादकेन्याकूटेःसिद्धरूपेतिमाकूटेरितिनिपमार्थं अकजे

परस्य किमर्थमिदमुच्यते पुरोयथास्यातपूर्वोमाभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनं यमिच्छतिपूर्वमाहंतविभाषासुयोवहुच्पु
रस्तादिति मध्येतर्हिमाभूदितिमध्येपिपमिच्छतिअाहतत्र अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राकूटेरिति यइदानीमतोन्यः प्रत्ययशे
षः सोन्तरेणापवचनंपरएवभविष्यतीति नार्थः परवचनेन एवमपियेषामेवप्रत्ययानांदेशोनियम्यते तएवनियतदेशाः स्युः
पइदानीमनियतदेशाः सकदाचित्परः कदाचित्पूर्वः कदाचिन्मध्येस्यात् तद्यथा मातुर्वत्सः कदाचित्पुरतः कदाचित्पृष्ठतः कद
चित्पार्श्वतोभवतिपरएवयथास्यादित्येवमर्थंपरवचनं॥

वश्वइतिमध्येभवतिनाम इतिमध्यमात्रपरिग्रहेणानियमोविज्ञायतेनत्वकजेवप्राकूटेरित्येवंमध्यविशेषाश्रयेणाअस्य याामध्यान्तरेमस
यानरंस्यातमध्यविशेषेषुयन्मध्यसामान्यमाश्रितहाश्रयेणानियमेविज्ञायमानेनास्तिदोषः एवमपीतिवहुजकचोर्विधयतयामाधा
न्याश्रावेवदेशविशेषेनियम्येयातां पुरस्तादेववहुच् प्राक्टेरेवाकजित्येवमितिभावः देशानियम्यतइति प्रत्ययनियमेप्यनियतदे दम॰
शप्रसंगोविशिष्टदेशप्रतिपादनमेवेदेशनियमइत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् मातुर्वत्सइतिअनेनप्रकृतेःकार्यशब्दरूपेणप्रातस्थ्यंनोपलभ्यते॥ ४

परवचनमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैवनियमस्य सिद्धत्वादितिभावः प्रतस्तत्रेति यत्रविधमानमेवकार्योत्तरविधानार्थंकापिलेननिर्दि
श्यतेतत्रतस्मादितिपरिभाषानियमार्थमिष्यते अक्रमनादेपोः पर्वाएवोसम्भवत्तइतितस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरितिभावः कस्य
सुनइति असत्वेवसनादिर्भाव्यतइतिभावः इहापीति निस्त्राःशब्दाःप्रयोगस्यासत्त्वस्य भावतएवगुपादिभ्यः परस्यसनादेःसाधकत्वमा
श्रितिपाधतस्स्यर्थः एतद्धीति तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनस्य प्रदेशेषुनव्यर्थोभिव्यक्तोभवति ततश्चयत्रसदेवकार्येनोपादीयते तत्रोत्तर
स्यकार्यंभवतीतिकार्यापेक्षासंबंधषष्ठी यत्रत्वसतएवोत्पत्तिः क्रियतेतत्रोत्तरस्यभावोभवतीतिभावापेक्षयाकृतेषष्ठीविज्ञायतइत्य
परवचनमनर्थकंपंचमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य परग्रहणमनर्थकं किंकारणं पंचमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्यकार्यमुच्यते तद्य
थाद्यंतरुपसर्गेभ्योपईदिति विषमउपमासःप्रतस्तत्रपरस्यकार्यमुच्यते इहेदानींकस्यसत्पञ्चपरस्यकार्यंभवितुमर्हति
इहापिसतएव कथं स्वाभाविकपरत्वं अथवाचनिकेपरत्वेसतिपरग्रहणोनार्थःस्यात् वाचनिकेचनार्थः एतद्धितस्
परस्यकार्यं परसौपरःस्यात् अथवायस्यपरस्यसतःसंज्ञास्यात् यत्रतर्हिपंचमीनास्तितदर्थमयंयोगोवक्तव्यःक्क
चपंचमीनास्तियत्रविकारागमाःशिष्यंतेक्वविकारागमाःशिष्यंते हनस्तचत्रयुजत्तेनोः धुकुइतिविकारागमषष्ठीकृतकिमुक्तं प्रस
यविधानानुपपत्तिस्ततस्मात्तत्रपंचमीनिर्देशात्सिद्धमिति॥
र्थः परस्यकार्यमितिउत्तरत्रिरेव्यैवकार्यमित्यर्थः नन्वेवंसतिसप्त्रिसादिप्रथमानिर्देशःषष्ठीप्रकल्पनेसतिनिरर्थकोक्रत्तार्थत्वात्स्या
त् नैषदोषः निर्देशमात्रार्थोप्रथमास्यातउत्तरकालत्तुषष्ठीप्रकल्पतेयस्मत्तोच्यते नचप्रत्ययविधौपचम्यःप्रकल्पिकाइतिनेदस्ति
नस्त्रेस्थितइति दृष्टमन्यथावेतिअयमर्थः उत्पत्तिःप्रत्ययानांनियतदेशाभवतुयस्मात्तुसतएवपरस्यषत्वकृत्सप्रासत्या दिसंज्ञाशास्त्र
कार्यविधौयतत्रोमदेशस्य यद्देशस्यचशास्त्रीयंकार्यंतदेशस्यैवसाधकत्वात्प्रयोगोभविष्यतीत्यर्थः विकारागमषष्ठीतितदे
वेहाप्यनुगतव्यमित्यर्थः गापोष्टगीसादौधातोरित्यधिकारात्धातोः परएवभवति गायोस्तनन्तरइतिव्याख्येयं॥ ॥

भा॰के॰ ५ असन्नापरस्थानांवेति वाक्यस्यार्थः परेणाश्रवणेनाप्रमाणत्वप्रसक्तेरानर्थक्यं स्यादित्याह इह द्वयोः तेषां निसर्गस्थानिकार्यदर्शनेनैवासत्तायाः अभावात् तस्मादिष्टुत्वापि सन्निपातस्यानानाभावात् नियतदेशत्वलोपः स्यादित्यापरभक्तलोपार्थमेतद्वचनं अस्मिन्द्धि सति हि
वाक्यपरभक्तानुबन्धस्यैव बुद्धिरूपजायते तत्राप्यविदिसादौ प्रत्ययलक्षणेन परभक्तस्यायापासुगादयः सिध्यन्तीति अनुपूर्वभक्ताद्धि
वाक्त्वलोपेष्वपि भावः ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भावः स्येव व्याख्यानात् सामर्थ्यं किं वाक्योऽभविष्यति नैतदस्ति नाहि तेषु भावः बुद्धिः
लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात् स्वरूपलोपोऽहि मा नः नैतत्कदाचित् स्वरूपले भवति शशविषाणतुल्यत्वात् अत एवासन्नापरस्थाना

असंनापरस्थानांवापरभक्तलोपार्थं असंनापरस्थानांनाहि परभक्तलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यं यएते संनापरस्थाः क्रिया
स्योलुप्यन्ते तेषां परभक्तानां लोपो यथा स्यात् अपभक्तानां मा भूत् किं पुनरसंनापरस्थानां परभक्तलोपवचनेन प्रयोजनं क्विञ्जी
तीति कार्यार्थं यथा स्फुरिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति असंनापरस्थः परभक्ताश्च लुप्यन्त
इति यदयं तेषु कारीनेनबंधानासञ्जतीति कथं कृत्वा ज्ञापकं अनुबंधासंजने प्रयोजनं किति णितीति कार्याणि यथा
स्फुरिति यदि चासंनापरस्थाः परभक्ता लुप्यन्ते ततोनुबंधासंजनमर्थवद्भवति॥

मित्युक्ते केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषामसंतासत्वेपि विधीयते यदयमिति यदि पूर्वभक्ता लुप्येरन् तदानुबंधासंगोऽन
र्थकः स्यात् सर्वस्यानुबंधकार्यस्य परभक्तमत्यपाश्रयत्वात् नन्वनियतदेशत्वेपि यदापरभक्तलोपः तदानुबंधीसंगस्य चरितार्थत्वा
त्कथं लिंगत्वमिति केचिदाहुः तदयुक्तं एवं यत्तेनुबंधीसंगस्यानर्थकमभ्युपगतं स्यात् स्वदेशोनुदकत्वादौ च सहसत्त्वमीक्षता राम॰ ९
त्किं पूर्वशब्दाध्याहारेण उत परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पूर्वमंश्यानामानर्थक्यमेवानुबंधासंगस्येति
कथं परभक्तलोपः नुबंधासंगेनालिंगं स्यादिति भाष्यविद आहुः॥

प्रयोगनियमार्थं वेति पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः पठितः भाष्यकारेणानुलिंगेन पूर्वप्रयोजनस्य नि
राकरणात्तत्स्वीकृतार्थ्या व्याख्यातः इह सहेवदत्तइतिदिवदत्तादयस्तस्यसेषु वर्तमाना दृश्यते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते नके
वला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नच केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति ननु सौ यामि सभिसं वेधाद भेदोपचारादयस्ते प्रयोगात् कथमसाधुत्वेनेत्त
इति अत्सारेऽपि साहचर्यादिति भिन्नाभेदाध्यारोपदर्शनादपप्रमार्थो नियमेन न प्रभासते तदुक्तं हरिणा सोपमिसभिसं वेधात्तद्धि
तेनविनायदिवि भ्राद्यः प्रयुज्यते न्यायसेनियमो भवेदिति तस्मादभेदोपचारात् हि नाद पत्नाविवक्षायामर्थ इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता
दभ्यादयोमाप्रयुज्यन्तेति नियमार्थवचनम् कुसवेदत्तइत्यत्र केचिदाहुः हसहितिपथासुपोलन्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः अपप्रमा
प्रयोगनियमार्थं वा प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यं परभक्तानां प्रयोगो यथा स्यात् अपरभक्तानां मा भूदिति अस्ति पुनः
किंचिदनिर्दिश्यते यदर्थो नियमः स्यात् अस्तीत्याह प्रकृतेरर्थाभिधाने प्रत्ययदर्शनात् प्रकृतिरर्थाभिधाने अप्रत्ययिका दृश्य
ते कुसदेवदत्त कुसपत्तदत्त वक्कः मृदुः लसकइति वा भ्रमो भार्यो लाभकायन इति प्रयोक्तव्ये वक्कर्मृदुर्लसकइति प्रयुज्यते हृप
सारीणां च केवलस्य दर्शनात् हृयसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते किमस्य हृयसं किमस्य मात्रं काघतिथीति हृयसादयो हि तत्र
सदृशाः अभिज्ञाः पथा बहुस्तथा॥

नागदयतेन यावत्राद्यपीति दृष्टान्तोपन्यासः किमस्य हृयसमिति किमस्य प्रमाणमित्यर्थे यं प्रयोगो दृश्यते तत्र गाव्यादिवदेवमा
दीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते काघतिथीति काघशादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः बहुतिथीसादृशो च तिथाश्च मुपलभ्यन्त्यात्के
वलमपि प्रयुज्यते यत्कृतिथिशब्दो नीषिकृते निपीडाः ससाधुरेव हृयसजादय इति अन्ये तु ज्ञानपि अत्र साकेवले लोभके यत्प्र
मानादृश्यतदस्यर्थे पथावहुरिति ईषद्समाप्तौ यो बहुच्प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दस्तस्यावेपुल्यवाचीपथालोके प्रयुज्यते तथा हृयस
जादयो पीति केचिद्याचक्षते अन्ये त्वाहुः केवलएवैश्वद्रसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते सदृशान्तोः साधुत्वे हृयसजादीनामुपात्तः॥

भा॰कै॰ वाचवनेचेतितस्मादित्युक्तस्येसेवप्रत्ययस्योसेहेपरत्वेपुनःपरवचनेवाचनेप्रत्ययस्यपक्षेऽसत्तिंप्रतिपाद्य ति॰वापरःसन्भवति प
६ रत्वोपलक्षितस्तत्पक्षेभवति पक्षेनैवेवासयतदस्यर्थः तत्रत्रपरत्वविकल्प्यते पक्षेपूर्वोभवतीति परत्वस्यप्रयोगनियतत्वात्
तस्मादितिवचनाद्यानित्यत्वात् आक्रियमाणेइति प्रतियोगमत्ययसंज्ञोपस्थानान्नस्यात्एवविकल्पःस्यात् कृतेऽस्मिन्पराधिका
वावचनेचानुप्रसर्थ वाचनेवानुतस्मार्थपरग्रहणंकर्तव्यं वावचनेचान्यस्त्रिर्यथास्यात् अथाक्रियमाणेपिपरग्रहणेकथ
मिवावचनेनानुत्वात्तिलंप्याक्रियमाणेपरग्रहणेवावचनेचुपरदृसेनदृसेदृमिसंबध्यते आक्रियमाणेपरग्रहणेवावचनेनकिमन्
छक्यमभिसंबंधुमन्यस्तत्संज्ञाया नचसंज्ञायाभावोविध्यते वावचनेचोक्तंकिमुक्तंवावचनानर्थकंच तत्रनित्यत्वात्तस्तदिति
प्रयोगनियमार्थमेवतर्हिपरग्रहणंकर्तव्यं अथेतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे किंप्रत्ययनियमः प्रकृतिपरएवप्रत्ययःप्रयो
क्तव्यः अप्रकृतिपरोनेति आहोस्वित्प्रकृतिनियमःप्रत्ययपरैवप्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरानेति कश्चात्रविशेषः तत्रप्र
त्ययनियमेप्रकृतिनियमाभावः तत्रप्रत्ययनियमेसतिप्रकृतेर्नियमोनप्राप्नोति अप्रत्ययिकायाःप्रकृतेःप्रयोगःप्राप्नोति
कृतसदेवस्त्व्ःकृतसपत्तरत्नःचर्कःमद्गुर्लभकइतिअस्तुतर्हिप्रकृतिनियमःप्रकृतिनियमेप्रत्ययानियमःप्रकृतिनिय
मेसतिप्रत्ययनियमोनप्राप्नोति किंस्यदृव्यक्तिमस्यमार्गकायतिथीति अप्रकृतिकस्यप्रत्ययस्यप्रयोगःप्रा
प्नोतिसिद्धंतूभयनियमात्सिद्धमेतत्कथं उभयनियमात् उभयनियमोयंप्रकृतिपरएवप्रत्ययःप्रयोक्तव्यःप्रत
ययरेवचप्रकृतिरिति किंवक्तव्यमेतत् नहिकथमनुच्यमानंगंस्यते परग्रहणसामर्थ्यात् इतरेणापिपरग्रहणस्यादे
वायपरः परएवस्यादित्येवमर्थपरग्रहणम्॥
रेप्रतियोगमुपस्थितेपरोवाभवति परत्वोपलक्षितःपक्षेभवतिपक्षेनैवभवतीत्यर्थःसंपद्यते नित्यत्वात्तदिति इत्तिपक्षेनित्यए
वप्राप्स्यते कर्तुमिच्छतीत्यत्रापिपक्षेनैवप्रत्ययःस्यादितिःप्राप्नोतीति प्राप्ताच्यानेवावचनप्रयोगनियमार्थमिदं सिद्धंतस्मादिति राम॰
चनात्परत्वोभवत्परःप्रत्ययोयथास्यात्माकदाचित्परोनप्रयोजि इत्येवसामर्थ्यादुभयनियमलाभः॥ ६

आद्युदात्तश्च अत्रपक्षमुच्चारणाभावात्स्वरांतरस्यप्रत्ययांतेरेषुनियतत्वाभावेशेष्यादाद्युदात्तएवप्रत्ययोभविष्यतीतिमत्वाद्यश्चकिं
मर्थमितियेषामेवेति चिदादीनामनियतस्वरघातोन्यतोदात्तएवविदितस्वतियमात्रेषामेवानियतस्वरस्वेस्यात् अमेषात्वनियतस्वरप्र
आद्युदात्तश्चकिमर्थमिदमुच्यते आद्युदात्तोयथास्यात् अंतोदात्तोमाभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनं यमिञ्चसंतोदात्तंकरोतितत्रव
कारमनुबंधं आहचःचितःअंतोदात्तइतिमध्योदात्तस्तर्हिमाभूदितिमध्योदात्तमपियमिच्छतिःतत्ररेफमनुबंधंकरोति आहवोपोत्त
मरितीतिअनुदात्तस्तर्हिमाभूदिति अनुदात्तमपियमिच्छति तत्रयकारमनुबंधंकरोति आहयअनुदात्तौसुप्पितावि स्वरितस्त
र्हिमाभूदिति स्वरितमपियमिच्छति करोतितत्रतकारमनुबंधं आहतनित्स्वरितमिति यदिदानीमनेनाम्यःप्रत्ययःशेषःसोऽतरेणापि
वचनमाद्युदात्तएवभविष्यतीतिनार्थआद्युदात्तवचनेनएवमपियेषामेवप्रघातोस्वरोनियम्यतेतएवनियतस्वराःस्युःयदिदानीमनिय
तस्वराःसकदाचिदाद्युदात्तःकदाचिदंतोदात्तःकदाचिन्मध्योदात्तःकदाचिदनुदात्तःकदाचित्स्वरितःस्यात्आद्युदात्तएवयथास्यादि
त्येवमर्थमिदमुच्यते अथकिमर्थंप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वंचोच्यते नयत्रैवास्यःस्वरःतत्रैवायमप्युच्यतङ्गिसादि
र्निप्रत्ययस्यच अरपदेशासासार्वधातुकेअनुदात्तमुप्पितौचेति तत्रायमप्यर्थःद्विराद्युदात्तग्रहणाद्धिअनुदात्तग्रहणानकर्त
व्यंभवति प्रकृतमनुवर्तिष्यतउत्तरंपठति आद्युदात्तस्यप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेप्रयोजनंयस्यसंज्ञाकरणंतस्याद्युदात्तार्थआद्यु
दात्तस्यप्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरणएतत्प्रयोजनंयस्यसंज्ञाक्रियते तस्याद्युदात्तत्वंयथास्यात् असंनियोगेहियस्मात्सविहितस्तस्मा
दादेराद्युदात्तत्वंतरतस्यचानुदात्तत्वं आक्रियमाणेहिप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेर्ग्रह
णाभवतातितदादेर्वाद्युदात्तत्वंप्रसज्येततदात्तस्यचानुदात्तत्वंआक्रियमाणेपिप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वेअनुदात्तत्वेचक
स्मादिदंतदादेराद्युदात्तेराद्युदात्तत्वंनभवतितदंतस्यचानुदात्तत्वं उच्यतेप्रत्ययःप्रत्ययाश्रयाणांकार्याणांनिमित्तंभवति नोत्सय
संगइत्यर्थःप्रत्ययाश्रयाणामिति तदंतग्रहणादीनामित्यर्थःआद्युदात्तत्वस्यप्रतियोगमुपस्थानेसमुदायस्यानएवतत्वादिराद्युदा
त्तोभवतेवातिवादिरनुदात्तइतिदोषाभावःयद्वाश्रयाणामिति उदकाहरणादीनामित्यर्थः॥

यद्गतोपद्यदाणाचारणोनिमिति संभवतिनक्रियमाणाम्॥

भा॰कै॰ पदपूर्वमिति प्रत्ययस्यैव संनेनाद्युदात्तत्वेऽसिद्धे अग्निसादिर्नित्यमित्यमां अग्निमीये स्यात् यदितदाद्युदात्तं स्यादित्यर्थः यत्रहीति याती
८ त्याद्युपिति प्रत्ययेधातोः कृदात्तत्वं भवति पातो याती त्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनसति शिष्टत्वाद्धतोः इत्यन्तरङ्गत्वादौ च प्रातिपदिका
न्तोदात्तत्वं श्रूयते यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्यात् तन्निमित्तं धातु प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः अन्तरङ्गेनान्तरङ्गत्वादौ जस्यार्थ

नन्वप्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदर्हिरग्रहणस्य नैवैष दोषः किंकारणं यदयमग्निसादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदादेराद्युदात्तत्वं भवतीति नैतदस्ति तदन्तस्यानुदात्तत्वं प्राप्नोति प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वरा
भावः यदयं धातोः अन्तः प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति
कथं ज्ञापकः यत्रत्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति आगमानुदात्तार्थं वा आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्यय
सन्नासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमानुदात्तार्था यथा स्युरिति नचागमानु
मीति +दात्ताभवतीति वक्तव्यं नोदात्तवचनात् न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति किंकारणं आगमानुदात्तवचनात् आगमानु

नुकानुदात्तत्वे सति भाक्तस्वरस्य स्वविषयत्वात् ज्ञापकत्वमिति चेन्न तथापि तदेतद्विधिप्रसंगात् ज्ञापकत्वमेव आगमानुदात्तार्थं वे
ति अग्नयदात्तत्वे एषितव्यमित्यसिद्धेऽन्यस्मिन्नेतिका त्वमेवाद्युदात्तत्वे अन्यस्यादिप्रागमः क्रियमाणाः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति एम
अन्यथा परत्वादिश्च प्रकृतेस्तत्स्वरङ्कृत्वा प्रत्ययग्रहणेन प्रकृतावप्यकृते तत्र क्रियमाणमित्येव प्रसक्तेत्यर्थः ८

केपुनरिति आगमोत्र प्रष्टव्यः न तु पेतन वेत्युक्तं स एव पृच्छतिर्विरोधात् लविताति लट्तिप् तास् तासि इट् अत्र पदी
येनुदात्तत्वं न स्यात् तदा तासि भक्त्यादिरुदात्तः स्यात् शेषनिघातेन चतास्याकारोनुदात्तः इत्युदात्तत्वे लोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्व

केपुनरागमाः अनुदात्तत्वं प्रयोजयंति इट् लविता इट् तावत्प्रयोजयति इटमिहसंप्रधार्यं इट् क्रियतां आद्युदात्तत्वमि
ति किमत्र कर्तव्यं परत्वादिट् नित्यमाद्युदात्तत्वं कृतेपीटि प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति इडपि नित्यः कृतेप्याद्युदात्तत्वे
प्राप्नोति अकृतेपि अनित्य इट् अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते प्राप्नोति स्वरभिन्नस्य
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति आद्युदात्तत्वमप्यनित्यं अन्यस्य कृते इटि प्राप्नोति अन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनि
त्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वं कोन्तरङ्गता उसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते
उत्पन्नमात्रे प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्यागमस्येडागमः आद्युदात्तत्वमपि तावदन्तरङ्गं पावनात्प्रत्ययमाश्रित्य प्रकृतिरप्याश्रिताभ
वति अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वं कथमिदानीमेवस्यात् कृते प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति ॥ ॥ ॥

इत्याकारस्य न स्यात् इ इत्यनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्तः स्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्ध्यति स्वरभिन्नस्येति न यत्नस्वरोपि प्र
तिभेदहेतुत्वात्तथा शब्दान्तरत्वमेवकरोतीति भावः प्रकृतिरप्याश्रितेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः अन्तरङ्गमेवेति ततश्चान
प्रयोजयतीत्यर्थः ॥

भा॰कै॰ लविषीयति आशीषि लिङ् अस्य विशेषविहितत्वात् परत्वाद् आर्धधातुकेति इट्प्राप्तः सीयुट् क्रियते प्राप्नोति अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट्
८ त्वस्मात् आगमाननुदात्तात् अस्ति तु वचनात् सीयुटि अनुदात्ते सति इट् हि स्वरोऽत्र ययोदात्तस्तस्मिन् सनी इत्यर्थः इत्यर्थमिति विज्ञायते
इति दिङ्मात्रं घासुटो अनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तत्ववचनमिति ज्ञापकमित्यर्थः आगमेरिति विच्छिन्नत्वादादि तस्य लविषीयेत्यत्र प्रत्यय

सीयुट्कर्हि प्रयोजयति अवचने हि सीयुटि इडागमे उदात्तत्वं अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियो
गेनाद्युदात्तत्वं सीयुटि इडेव लिङ् आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत लविषीय तर्हि वक्तव्यं आगमा अनुदात्ता भवन्तीति न वक्तव्यं आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति आगमा अनुदात्ता भवन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह नैतदस्ति ज्ञापकं वक्ष्यत्येतत् यासु
डोदात्तवचनं परस्मैपदेषूदात्तवचनं चेति शक्यमनेनैव वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपि वा लिङ् भवतीति सोऽयमेवं लघीयसा न्या
सेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति शक्यमेवं लघुनोपायेन वचनापरिज्ञा
पकोऽत्र आगमा अनुदात्ता भवन्तीति आगमेस्तु व्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्ष्यामि
यथा आगमा अविद्यमानवद्भवन्ति इत्यस्मिन्ने लविषीयमेवादेशान्न प्राप्नोति स्वरविधाविति वक्ष्यामि एवमपि लविता उदात्तादनु
दात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति यथाकेऽस्वर इति वक्ष्यामि एवमपि चिकीर्षितः निष्ठा च द्व्यजनात् इत्येष स्वरः प्राप्नोति प्रत्य
यस्वरविधाविति वक्ष्यामि तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्तव्यं न वक्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति आ
गमा अविद्यमानवद्भवन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह नैतदस्ति ज्ञापकं वक्ष्यत्येतत् यासुडोदात्तवचनं परस्मैपदे
ष्वनुदात्तवचनं चेति शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपि वा लिङ् भवतीति सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति
यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति॥ लघीयसा यदयमिति यदि प्रत्ययाद्युदात्त राम॰
त्वे कर्त्तव्ये आदित्वमागमो विहन्युः तदा किन्तु ता मिसादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तत्र कुर्यात् इत्यनुमत्यया ८
द्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आगमानाम् अविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः॥

स्त्रौघीति विभक्त्यानाख्याने स्त्रौघ्न्य ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वात् सारहाद्यच्योऽतिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरो उसचनि
इति स्वर ईकारस्य न स्यात् प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः बहिरङ्गलक्षणा इति स्वार्थासिद्धे नैराशर्ते इति स्त्रीत्वनि
मित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः अथवाङ्गस्य प्रत्यये सापेक्षत्वाल्लोपो बहिरङ्गो भवतीति उक्तजाता उक्तादि
भ्यो ङीप् यद्यत्र परत्वाल्लोपः आद्युदात्तत्वे निवृत्ते तन्निवृत्तिस्वरो बाधेत तत्र प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्यासा
आद्युदात्तस्य बालो पार्थ आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेना
द्युदात्तत्वे लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति स्त्रौघ्नी माथुरी अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वरं बाधेत न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा
त् नैतदपि प्रयोजनमस्ति किं कारणं बहिरङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गलक्षणो लोपः अन्तरङ्गः स्वरः असिद्धं बहिरङ्गमन्त
रङ्गे अवश्यं खल्वपि परिभाषा आश्रयितव्या अवचने हि त्रिकित्वतिप्रसङ्गः अक्रियमाणायां ह्येतस्यां परिभाषायां क्रिय
माणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे तिनित्रिकि स्वतिप्रसङ्गः स्यात् औत्सीकसिकी आत्रेयीति अत्र हि परत्वात्
यो निति त्रिकि स्वरं बाधेत नैष दोषः त्रिनिकित्वराः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते पूर्वं ह्य
पवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य वा अपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते न तावदत्र कदाचित् प्रत्ययस्वरो भवति
अपवादान् त्रिकित्वरान् प्रतीक्षते कसिकोभयान् परिहारः अस्मत्याद्युदात्तत्वे अस्य लोपः आदेरुदात्तत्वे अस्य सस्य लोपः
इदं तर्हि आत्रेयीपरत्वाल्लोपः एकत्वं बाधेत तस्मादेषा परिभाषा आश्रयितव्या एतस्याः चेत्स्यात् शक्यं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्यु
दात्तत्वं कसिकीति कसेन क्रीता कंसादिभ्यष्ठिठन् टिड्ढाणञिति ङीप् टकारस्याद्युदात्तं ककारे उदात्तत्वमभ्यते आत्रेयीति अत्रेरपत्यं स्त्री इतश्चा
निञ इति ढक् आयन्नादिषु इत्युपदेशिवद्वचनेऽसरति शार्थमिति पूर्वमेवादेशः ङीप्यस्यैवात्र निवृत्तिस्वरो न स्यात् अन्तरङ्गत्वेन स्वर
स्याश्रीयमाणे एषा भावः कसिकाम्पिति सचाश्रितानामपूर्वमिकारः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्तुदात्तलोपश्चेत्यर्थः किन्त्व
रमिति ततउदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः॥

भा॰के॰ ८ इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनस्वरविधौ प्रयोजनमाह प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति यद्यदादिर्निसर्गस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेतुच्चेत

प्रत्ययाद्युदात्तात् धातोरन्तः प्रत्ययाद्युदात्तात् धातोरन्तः स्वरः तत्र द्व्यचितिविप्रतिषेधेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावः
काशः यत्रानुदात्तप्रकृतिः समस्तमिमन्त्व धातोरन्तः स्वरस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचामि त्वयः पच
तिपरतीति उहोभयं प्राप्नोति गोपायति धूपायति धातोरन्तस्वरेण द्व्यचितिप्रतिषेधेन पित्स्वरात् तित्स्वरः पि
पित्स्वरात् तित्स्वरः प्राप्नोति भवति विप्रतिषेधेन पित्स्वरस्यावकाशः पचति पठति तित्स्वरस्यावकाशः कार्यं
हार्यं उहोभयं प्राप्नोति कार्यो हार्यो तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ ॥

तद्दापरात्वाद्यन्तस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत यथा प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधेते पित्स्वरादिति एतस्मादनुदात्तत्वविधाने सिध्यतिनाम राम॰ ८
श्रेतिभावः कार्येति स्वरितत्वात् परेकादेशं मन्येते तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययान्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति परं प्रत्ययादिवद्भावात्
पित्स्वरप्रसंगः॥ ॥

नेति प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वात् प्राप्तिविप्रतिषेध इति भावः परत्वात् स्वरितत्वमिति अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्षैतदुक्तं स्वी
चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् पित्स्वराच्चित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन चित्स्वरस्यावकाशः चुलुकः कंपनः पित्स्वरस्य स एव इहोभयं
प्राप्नोति न्यावश्यासौ शौर्यो चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन तत्राद्युदात्तत्वप्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् नार्थो विप्रतिषेधेन किंकारणं
आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सनिशिष्टत्वादनुदात्तस्वरो भविष्यति अयं चाप्यु
क्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च किंकारणं तापि स्वरिते नैकादेशः ताप्यपि स्वरिते नैकादेशो भविष्यति इदमिह संप्रधा
र्यं स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोति अकृतेपि स्वरि
तत्वमपि नित्यं कृतेप्येकादेशे प्राप्नोति अकृतेपि अनित्यं स्वरितत्वं अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुव
न्विधिरनित्यो भवति एकादेशोप्यनित्यः अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवतीत्यन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः कान्तरङ्गता वर्णाश्रयत्वे एकादेशः परस्य स्वरितत्वे स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गं कथं तत्सत्वेनत
पदग्रहणं परिमाणार्थमिति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात् स्वरितत्वं स्वरितत्वे कृते न्यान्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरि
तो भविष्यति अयं चाप्युक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च किंकारणं चापि चित्करणात् चापि चित्करणसामर्थ्या
तोदात्तत्वं भविष्यति॥
त्वापेक्षया वृद्धिमित्रो एकादेशे न विरोधः आन्तर्यतः इति स्वरितत्वमनुदात्तोपि विधीयत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोत्तरभागः चापाति य
मात्मग्रहणाभिधानार्थत्वमेव चकारस्याभविष्यत् तात्प्रकरणस्य वयं एण् व्याधास्यन्तेति भावः॥

भा॰कै॰ गुप्तिज्किं गुपेति अनुक्रमप्रदर्शनायकितिःपटितोनत्वयमनुदात्तेत गुपादिष्विति तिस्त्रसन्निधपत्वात्केवलेभ्योलडाद्यनुदात्त
१० त्वप्रयुक्तः आत्मनेपदार्थमिति सनंतेभ्यइतिभावः पूर्ववदितिलिंगातिदेशादितिभावः नचैतेभ्यइति कार्यातिदेशोसौलिंगातिदेशोऽनु

गुप्तिज्किद्भ्यःसन् गुपतिज्किभ्योनान्नानुदात्तेतःगुपादिष्वनवंधकरणंकिमर्थं गुपादिष्वनुबंधक
रणमात्मनेपदार्थं गुपादिष्वनुबंधाःक्रियंते आत्मनेपदंयथास्यात् अथक्रियमाणेष्वप्यनुबंधेष्वा
त्मनेपदंनप्राप्नोति किंकारणंसनाव्यवहितत्वात् पूर्ववत्सनइत्येवंभविष्यति पूर्ववत्सनइत्युच्यते नचै
तेभ्यःप्राक्सनआत्मनेपदंनापिपरस्मैपदंपश्यामः एवंतर्ह्यनुबंधकरणसामर्थ्याद्भविष्यति अथवा
अवयवेकृतंलिंगसमुदायस्यविशेषकंभवति तद्यथागर्गकरणोवाकृतंलिंगगोर्विशेषकंभवति यदिच्य
वयवेकृतंलिंगसमुदायस्यविशेषकंभवति तदाउगुप्सयतिमीमांसयतीत्यत्रापिप्राप्नोति अवयवेकृतंलिं
गंतस्यसमुदायस्यविशेषकंभवति यंसमुदायंयोऽवयवोनव्यभिचरति सनंतमेवचनव्यभिचरति णिजंत
पुनर्व्यभिचरति तद्यथा गोःसवत्यानिकर्णोवाकृतंलिंगगोरेवविशेषकंभवतिनगोमंडलस्य॥ ॥

विकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदस्यसंगतिभावः एवंतर्हीति सनाव्यवधानेपीतिभावः अथवेति यत्रावयवेलिंगाऽऽसंगस्यप्रयो
जनेनान्वितत्वसमुदायार्थस्वासाविति भावः शिष्टंभाष्यंपूर्ववत्सनइत्यत्रविस्तरेणव्याख्यातंतत्तएवावधार्यं॥ ॥ राम॰
९०

मान्वधत्प्रामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकइत्याह अभ्यासदीर्घइति अथकथमिति यथाभ्यासस्येतिवचनाद्दीर्घत्वमभ्यासेपत्तौ
तथावचनांतरविहितमित्वमपीतिभावः अभ्यासविकारेष्विति एतद्दीर्घाकितइत्यत्राकितग्रहणेनज्ञापयिष्यते ईचाचइति अ
नंतस्येत्यर्थः नचाकृतेहल्लादिशेषेऽनंतत्वंभवति अभ्यासस्यविकारइतिसचेत्वमेवनतथाहि लोपस्यनादहादेशाविधानुमशक्य

मान्वधा अभ्यासदीर्घवर्णस्यदीर्घप्रसंगःअभ्यासदीर्घत्वेइवर्णस्यदीर्घत्वंप्राप्नोतिमिमांसते ननुचइत्वेकृतेदीर्घत्वंभवि
ष्यति कथंपुनरत्रत्रिसत्रियोगेदीर्घत्वमुच्यमानेइत्वंप्राप्नोति अथकथमभ्यासप्रतीतौते वचनाद्भ्यासप्रतीतौते अभ्या
सस्यदीर्घत्वविधानात् इत्वंपुनर्नप्राप्नोते नवाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् नैषदोषःकिंकारणं अभ्या
सविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्अभ्यासविकारेष्वपवादाउत्सर्गान्बाधंतइत्येवंदीर्घत्वमुच्यमानंइत्वंनबाधिष्यते अ
२ थवामान्वधदीर्घशान्भ्यईच्चाभ्यासस्येतिवक्ष्यामि एवमपिहलादिशेषापवादईकारःप्राप्नोति ईचाचइतिवक्ष्यामि अथवामा
न्वधदानशान्भ्योदीर्घश्चेतोभ्यासस्येतिवक्ष्यामि सिद्ध्यति सूत्रेतर्हिभिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननुचोक्तंअभ्यासदीर्घत्वे
अवर्णदीर्घत्वप्रसंगइतिपरिहृतमेतत् नवाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति अथवानैवविज्ञायतेदीर्घ
श्चाभ्यासस्येति कथंतर्हिदीर्घश्चआभ्यासस्येति किमिदमाभ्यासस्येति अभ्यासस्यविकारआभ्यासःतस्येति॥

तस्याभावनूपत्वात् यदिचहलस्यादीर्घत्वंस्यात् तद्धितमीर्ईशोनर्थकःस्यात् दीर्घश्चसाचपरिभाषोपस्थानादनंतस्यदीर्घवि
धानात्तदीर्घस्यहूस्वस्यवादीर्घविधानेविशेषाभावात्तस्मादित्वमेवत्तद्धितेनप्रसाध्यते अथवाहल्सनियोविहितोविकारःसम
नइतितस्येवग्रहणंविज्ञायतेहूस्वश्चमानादीनामिववधेरपियर्जस्यवक्लृत्तगणप्रवृत्ताभवति॥ ॥

भा॰के॰ धातोः कर्मणः धातोरर्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वे तेनेच्छायाः प्रयोजकत्वेपिसन्निधानात्तदपेक्षणाद्योते एवंचप्रकृत्यर्थस्य
११ ञेन प्रत्ययार्थीभवात्‌अन्यथाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबंधः स्यात्‌वार्त्तिकावतरणाय पृथक्करोति धातोरितिकिमर्थमिति अयंभावः
धातोरेव क्रियावाची उपसर्गास्तु विशेषकः ततश्चार्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वेधातोरेवसंभवतइति सोपसर्गादितिसंग्रा
तेनाविशिष्टक्रियाप्रतियोगतरतितत्रएवसनुत्पत्तिप्रसंगः ततश्चसंग्रामयितुमिच्छतीत्यादिप्रसंगइतिभावः कर्मग्रहणादिति ए
वद्गुपलक्षणेनसमानकर्तृकग्रहणादिसपिबोद्धव्यं सोपसर्गमिति संग्रामस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादितिभावः कर्मविशेष

धातोः कर्मणः धातोरितिकिमर्थं प्रकर्तुमैच्छत्‌प्राचिकीर्षत्‌ सोपसर्गादुत्पत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणात्तन्निर्धारणात्तु
ग्रहणानर्थक्यं कर्मग्रहणात्सन्निधौधातुग्रहणमनर्थकंकर्मणःसमानकर्तृकात्‌इच्छायांवासन्‌भवतीत्येवधातोरुत्प
त्तिर्भविष्यति सो पसर्गाद्वैकर्म सोपसर्गकमिहवैकर्म ततउत्पत्तिःप्राप्नोति सोपसर्गकर्मेतिचेत्‌कर्मविशेषकत्वा
त्‌उपसर्गस्यानुपसर्गकर्म सोपसर्गकर्मेतिचेत्‌कर्मविशेषकउपसर्गः अनुपसर्गमेवहिकर्मअवश्यंचैतदेवंविज्ञेय
सोपसर्गस्यहिकर्मत्वेधात्वधिकारेपिसनोविधानमकर्मत्वात्‌ योहिमन्यतेसोपसर्गकर्मेतिक्रियमाणेपितस्यधातुग्रहणे
सनोविधिः स्यात्किंकारणमकर्मकत्वात्‌॥

कइतिअतएववचनात्षष्ठीसमासइतिबोधः निसः अयमर्थः धातुरेवक्रियावाचीतितदर्थस्यैवकर्मत्वं नतूपसर्गार्थस्यापि
यथोक्तं कटंकरोतीत्यत्र तत्सामानाधिकरण्यात्तेभ्योष्मादिभ्योद्वितीयाभविष्यतीति अथापिकर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समु
दायादुत्पत्तिर्नभविष्यति सोपसर्गस्येहीति यदिसंग्रामस्यार्थद्वारककर्मत्वंस्यात्तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततःसमुदायान्स्या राम॰
त कर्मणइत्येषापिपञ्चमीषष्ठ्यातुमतैकर्मणोवयवाद्वारेत्तोः सन्निधानाद्युक्ताःतुपसर्गोत्रप्राप्त तस्मात्समुदायाना ११
अवस्थायैरथक्रेणमकत्वनात्‌ धातूपसर्गोपाधीनुः क्रियावाचीतिनिर्णयः॥

सुवंतादितिविकल्पितत्वात्सनः पक्षेप्रावकाशः काशः सत्रास्पइतिप्राव प्रातिपदिकादितिनुनोक्तं कर्मणइतिवचनात्कर्मत्वेवसति
सुवंतत्वाधात्ववश्यंभावात्‌ कमारीनामिति कर्मप्राप्तसन्विधिः कर्मविशेषात्सुवंतात्सजात्यइति यत्रचोत्पाद्यपवाहोविभाषात्वाय
वास्मिनुक्तउत्सर्गेणभवति आपितुपाक्षेव इयंतावदिति लक्षणाश्रयात्तस्यअवश्यमाप्यालक्षणाश्रयेणतुलक्षणाश्रयस्याप
नेगतत्वणभावादितिभावः व्यपदेशिवद्भावः सत्वोभ्नेयप्रदेशाहत्वश्यपरिशिष्टाति नचसुवंतस्येति पुत्रादिः सत्वभूतार्थाभिधायित्वा

इत्सितहिप्रयोजनंसुवंतात्सन्निर्माभूत्‌ सुवंतात्नामसंज्ञः काम्यादीनामपवादत्वात्‌ सुवंतात्सनोऽप्रसंगः किंकारणं काम्यादी
नामपवादत्वात्‌ सुवंतात्काम्यादयोविधीयंते तेप्रपवादत्वात्बाधकाभविष्यति अनभिधानाद्वाअथवाअनभिधानात्सुवंतात्‌
सन्‌ नभविष्यति नहिसुवंतादुच्यमानेनसनाइच्छाभिधानमस्ति इयंतावद्गतिकाणाः यदुच्यतेअनभिधानादितिपृ
च्यतेसुवंतात्नामसंज्ञः काम्यादीनामपवादत्वादिति भवेत्तस्माधिकप्रसंगः स्यादितिआत्मेच्छायां परेच्छायांतुप्राप्नोतिराजःपु
त्रमिच्छतीति एवंतर्हिइदमिहव्यपदेशिवद्भावोनव्यपदिशति किं समानकर्तृकादिसुच्यतेनचसुवंतस्यसमानःक
र्तास्ति एवमपिभवेत्तकस्मात्प्रसंगः स्यात्यस्यात्यस्यकर्ता नास्ति इहतुप्राप्नोति आत्मनःपुत्रमिच्छतिशापिपुत्रमिच्छतीति
इच्छायामर्थेसन्विधीयतेइच्छायामेवसन्‌ तत्रतुमुनोक्तत्वात्तदर्थसन्नभविष्यति॥

त्साध्यस्यैवसाधनसंबंधयोग्यत्वादितिभावः कटंकरोतीत्यादावपिसुवंतेनोसिद्धरूपोर्थोभिधीयते शब्दोत्तरसन्निधानात्साध्यता
प्रतीयते यथोक्तंहरिणा निर्वर्त्यंवाविकार्यंवाप्राप्यंवासाध्यतांश्रयंक्रियाणामेवसाध्यत्वात्सिद्धरूपोभिधीयतइति आ
त्मनःपुत्रमिच्छतीति तुमुंतत्स्यासाध्यारूपाभिधायित्वात्प्रयोगइतिभावः कथमिमानामयमतिषेधइतिकर्त्तव्यतानिषेधः तु
मुनोंकालादिति तुमुन्निमित्तेनइच्छतीत्यनेनसर्थः नचेच्छतीत्यस्यप्रयोगंवाविलासनभवतीतिपुत्सतेवक्तुं उपपदनिमित्तत्वात्तु
मुनस्तदभावेअभावप्रसंगात्॥

भा॰के न्यासनमिच्छतीति त्वस्याभावाशुभृतेविधीयमेनस्य इच्छार्थेषु पपरिस्थितिभाक्धातुवा अञ्चिन्यायेऽनंत्रसमानकर्तृत्वमभिप्रेतस्तमभिप्रेते इहयोदि
शेषइतिसमानशरपत्सेत्रवाचोश्वधिरुमस्तकविशेषइतिभाव॰ छान्विसभेदेनव्यवहारः न्यासितुमिच्छतीति ह्यनिसमानार्थेनवाकोनभावे
१२ नेयं न्यासिमिषत्वेसस्यवासितुमिच्छतीतिसमानार्थभवतीतिभवसात्मे मन्यसपः न्यासनमिच्छतीसत्रनुक्रमात्मनेन्यासनमिच्छतेत्रप
परत्वेतिसहेदुस्समानकर्तृकत्वाश्रमित्यपाकिरित्यासनशब्दान्तन्यसयोनभविष्यति नस्मनः सनुस्वघाने॰ समानकर्तृकत्वलक्षणविशेषणमनभि
वाधितुञ्जाकोनातिभाव॰ सगानमिच्छतीति केवलस्यधातोः प्रयोगाभावाक्षप्रत्ययोपादानाधानोर्नुमत्स्वसंगाहितउच्यते न्यासचकिमात्म

एवमयीहप्राप्नोतिन्यासनमिच्छतिशयनमिच्छतीति इहयोर्विशेषणपादीयतेउपाधिर्वा योसितस्मिंस्तेनभवितव्यं यथेहार्थी
गम्यतिन्यासितुमिच्छतिशयितुमिच्छतीतिसंपत्तौकिं पाकर्तुमिच्छतीतिनासाविहाम्यनेन्यासनमिच्छतिशयनमिच्छतीति न्य
यस्याप्यासनमिच्छतीसिषोयोगम्यते न्यवइपवेतद्वेविहितेयथोहिमतेन्यायोनेनास्मिंस्तेनभवितव्यमिति क्रियमाणोपिहिनस्य
धातुग्रहणइहप्रसज्येतसगानमिच्छतिपताद्रौद्वेश्वेषेनेति कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थकं चेच्छाभिधानेप्रत्ययविधानात् क
र्मसमासोपिहिनस्यधातुनकर्तृकग्रहणंचानर्थकंकारणं इच्छाभिधानप्रत्ययविधानात् न्यनभिधानान्तुउत्सर्जनेभविष्यति॥

कर्तृकंसमानमिच्छतिन्यथपरकर्तृकमिति सदेहाय हासमानकर्तृकत्वं नावधार्यतेमहानभाव्यं यदातुसमानकर्तृकत्वमतिविपाहपि
भिते तदाभविष्यामेवसमासंजिगमिषते वत्सोमाभवेति कर्मेति इच्छायाः कर्मणोवक्ष्यमाणमितिप्रत्ययस्यामहत्यर्थे एवकर्मत्वेनमत्र
यिष्यते ननुतद्दृष्टिरिक्तमिति मनेनेच्छतीतिसत्रभविष्यति प्रत्ययसत्वेवचसमानकर्तृकत्वमाशापिचानदहनिदेवस्त्वस्यभाजन
मिच्छतीमवापिनभविष्यतीत्येतन्मूलमनभिधाने इहनिसाघाशब्दानामसंज्ञार्थप्रयोगदर्शनेसतिसाधुत्वाख्यविभागादुपाश्रित्युं रामः
भोनयामनेच्छतिदेवेजनस्यभोजनमिच्छतीसर्वार्थेजिगमिषतिवुभुक्षते इत्यादिप्रयोगात्कानिकिंनविहस्यर्थं नानेशेषणोपादानेनसर्वं॥ १२

अंगपरिमाणार्थेत्विति इच्छायांवेत्सेताश्वत्थमानेयद्यपिप्रत्ययपरत्वेनपूर्वोमहतिशक्तिष्यते तथापिमाचिकीर्षतिसाहेसोपसर्गोस्या
त्वम्याततयदानुमानात्महतीविशिष्टानिहिंपतेमयांगपरिमाणत्वापते न्यसनयत्ति त्रितयप्रसाव्यानेन्यमतमपिमितिचकेऽसमानकर्तृ
ग्रहणनकर्तव्यमेवागौरवप्रसंगाहितिमत्सामतराहितुकधातुग्रहणमेवेति कार्याचारस्यापिसेपाहन्नाहिस्यर्थः धातुशब्देन्नासोनधातोर्विहि
तस्माद्धातुकसंज्ञाका तथाचपूर्वसत्रह्यधिहितस्यसनलस्याबाकगुणसहसाहाधिरभाव॰ एतत्सत्रविहितस्यतुसनन्यार्द्धधातुकत्वाद्वि
शापिवतइस्याहाविहरणेभवतः नन्विकोप्रसिद्धिःकिंत्वमार्द्धधातुकत्वानिमित्तगुणनिषेधार्थस्तन्मार्द्धधातुकसंज्ञायाज्ञापकंभविष्यति नैत
दस्ति सामान्येनज्ञायकेव्याख्यायमानेसर्वत्रसकनः प्रसंगः विशेषविषयेत्विगनसहेतोरेतस्यादितिधातुग्रहणंकर्त्तव्यं स्वपहाइति यद्य
प्यंगपरिमाणार्थेतस्मिन्नकरणकर्तव्यंधातुग्रहणाकर्मग्रहणंवाप्यंगपरिमाणहास्यामीति किंपुनरत्रन्याय्यःधातुग्रहणमेवन्याय्यं न्या
गपरिमाणंचेवविज्ञायेभवति न्यापिचधातोर्विहितः प्रत्ययः शेषन्यार्द्धधातुकसंज्ञोभवतीतिसनः न्यार्द्धधातुकसंज्ञापिसिद्धाभवति
पवाप्येतदुक्तंकर्मग्रहणात्सन्विधौधातुग्रहणानर्थकंसोपसर्गकर्मविवक्षत्कर्मविशेषकत्वात्तूपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्य
हिकर्मत्वेधात्वधिकारेपिसनोविधानमकर्मत्वादितिसपत्तोनिनवर्तिनः पुत्रमिद्भुइच्छं किंमाप्यकर्मेति एतच्चाप्रयुक्तं य
र्थं त्सोपसर्गकर्मस्यात्तु ननुचोक्तं सोपसर्गस्यकर्मत्वेधात्वधिकारेपिसनःविधानकर्मकत्वादिति॥
स पिस्यवस्यपत्तंवर्णापुनि तथापिपरापत्तहूपरामाभिस्तिवेशादयुक्तोपिसयह्योचरीतिहस्युक्तंभति युक्तमिति यस्मेस्याप्यतरेवन्यासं
नत्रुरभिनिवेश॰ कार्यइत्सर्थः त्सोपसर्गमिति धातपसर्गसंघातेनाहिक्रियाविशेषस्यप्रक्रमाद्धर्थद्वारकत्वस्यैवकत्वस्यैवकर्मत्वमित्यर्थः
विशिष्टविशिष्टेकक्रियासाधतेननिर्दिश्यते नतत्सत्मानसतीविशेषणोनान्यतउसन्नेनाभिसंबध्यते तत्रयद्यपिधातुर्वैतिकउपसर्गस्तद्योत
कत्वाद्याप्यसतिधातुग्रहणेवावकद्योतकविभागस्पशद्दैनेहानेगौहृतेत्वात्सधाताहेवासति स्यादितिभाव॰ उपपद्यमतिहि सत्रवसा
धनेहिक्रियानिर्वर्त्यतेतावदुपसर्गोविशिनष्टिइत्युक्तंनोविशिष्टयाएवक्रियायाःन्याश्रितोकर्मसविरोधः न्यथवात्सपिधातोः प्र
वेसाधनयोगेहपिकर्मत्वमिहविशिष्टायाएवक्रियायाः प्रातिपदिकमितिपूर्वमुपसर्गेणसंबंधेधातुग्रहणेसतिसोपस [illegible]

भा॰ के॰ किंतर्हीति व्याप्तिग्रहणाय षष्ठीयस्त्वाश्रीयते पंचम्यां हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्तरस्मात्तत्स्यात् सोपसर्गात् षष्ठी पक्षे तु सोपसर्गा
१२ दपि सिध्यति एषापीति अयोगमेव व्याप्तिरूपस्य कर्माभिधायिनो यथा सत्प्रसक्तिर्वेलाश्रीयमाणो धातुरिसर्थः काममिति इ
च्छयेत्यर्थः इच्छायाश्च धातोर्भावादित्यर्थः असामर्थ्यादिति सुबन्ता अणोषा नास्ति विधिरिति तस्मर्थ्यमत्रोपसर्गा नाहितिभावः स
त्तिधीनसत्सुपस्थानात्साक्षेप्तार्थविसनत्वसत्ति अथवा धातुरेव विशिष्टक्रियामाहोपसर्गस्तद्योतक इति साक्षेपत्वाभावः वाक्यनान
र्थक्ये चेति इत्येकार्थीभावविषयत्वात्ताप्ये त्वाविषयत्वात्सुबन्तस्यानिर्वार्यत्वादाख्यवाधक अवाप्तसंगादिति भावः नेवत्सपाइति अनर्थः
नैष दोषः कर्मणा इति नैवाधानुसमानाधिकरणा पंचमी कर्मणो धात्वोरिति किंतर्हि वयवयोगे षष्ठी कर्मणो यो धातुस्तथपच
इति प्रयुक्तयोगाषष्ठी केवलाइत्स्तिर्त्तमोप्तेनिविकीर्षतिति होर्यतीति एवापिव्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भव
ति कर्मतत्वेनेने चहेतुना व्यपिकर्तव्यः महान्तपुत्रमिच्छतीति कर्मणोपत्सुर्वतमव एवइति नकर्तव्यः असामर्थ्यान्नभविष्य
ति कथमसामर्थ्यं सापेक्षसमर्थं भवतीति वचवाभिनर्थक्यं वचनत्वानिसत्वात्सतः वाक्यतीनि कर्मणोपन्सुर्वतमव एवइति नकर्त
व्यतेचानर्थकं किंकारणं तत्रनिसत्वान्मनः इहहोयहोइक्रियवहस्राकर्त्रपक्ष स्वभावतश्चैतद्ध्वनि वाक्यं चमसपक्ष
तत्र हलात्तिकेइत्निविके इति विषये निसमसपेक्षमेवात्र वचनेनकिमन्यच्छक्यमभिसंवेद्यं अन्यस्वतः सत्पापाः नचसत्तायाभावा
भावाविष्येते तस्मात्त्राणवावचने तुमन्तेनाहारस्य चलग्यचनं तुमुन्त्रेणाहारसनत्वकव्यः तस्य चतुमुनो लुग्वक्तव्यः कर्तुमि
च्छतिचिकीर्षतीति लिङ्गमाद्य लिङ्गमाद्यसल्लक्तव्यः तस्य चलिङ्गोलङ्गवक्तव्यः कुर्यामितीच्छतिचिकीर्षति ॥
प्रत्ययग्रहणमुच्यते प्रत्ययस्तत्रापि विकल्पेसनिताभिर्बधनकार्थिकस्यप्रसंगात् तुमुन्नेनाहिति लर्थेलक्षणं भवतीति भावः वत
नत्तिमर्था तोपुपदेशभवणवाधित्वाय हेतुदी येर्थस्तत्स पोभवति इच्छाग्रहणमस्यार्थिनिर्देशायावश्यकर्तव्य अत्रचोदयति तुमन्
तस्यपदस्तात्तुमनोलुकि कृते निर्मानसनीमाहोनलोपादीविमाप्नुवति नैषदोषः तुमुनोलुको वहिरंगत्वादसिद्धत्वात्र लोपादीनिनभविष्य
तीति एवमस्मिन्त्सत्रमासेधानार्निसत्वनिधानाभावाद्धातुकसंज्ञानमाप्नोतीति इरकोल्लि तिकि तविधानेहायकमात्रपदीयाम १२ राम॰

आशंकायामिति आशंकासंभावनादिष्टिषोर्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः लक्षुविषत इति तुलस्यतीयावतइति कूलादिषु ॥
पत्यते वर्तमानसामीप्य इति लट्प्रत्ययः स्यात्सत्वर्तो तिष्ठन्त्येनमेपि जो वितस्मिग्यताद्धधाग्रभिभवपिति प्रकृत्यन्तोमिच्छनी
स्तिनचेति कार्येणेच्छानुमीयत इच्छानुमानेकारणं कार्यलिंगमुस्मिनिवावलेवसद्सत्वात्तपसलोकव्यवहारात्त्वपकार्यानुमे
येच्छाश्रयेणसत्प्रयुक्तनेरसर्थः उपमानाद्वेति यादिच्छानिमित्रकार्यतस्येतनेषुनास्ति वोच्छास्तिनतदिच्छायाः कार्यमितिमत्सापरि
हारात्त्रणपार्थोवरोपमानः नेदेतिक्रेनेति निरूपार्थेनसर्थः क्रियायाः साध्येकस्वभावत्वादनिष्पन्नत्वत्वादिति तादिनिपए
आशंकायामचेतनेषूपसंख्यानं आशंकायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्तव्यं अश्मालुलठिषतेकलंपिपतिषति किंपुनःकार
णं न सिध्यति एवमेमचेतनावन्तइवनीच्छति कलेवाचेतनं अचेतनग्रहणेनार्थः आशंकायामिसेव इस्मायसिद्धं
भवतिआशुप्रक्षेनीति नचानुल्पाकारणत्वादिच्छायाहिप्रज्ञात्मतउपलब्धिः नवावक्तव्यं किंकारणं तुल्यकारणत्वात् तु
ल्यंहि कारणंचेतनावतिदेवदत्तेकूलेषाचेतने किंकारणं इच्छायाहिप्रवृत्तिनउपलब्धिर्भवति योप्यसौकटंचिकीर्षते भव
तिनासावाच्यमयतिकटंकरिष्यामीति किंतर्हि सत्त्रद्रुन्नकीलपलवाणि इष्ट्वानतइच्छाणम्यते कूलस्यापिपिपति
षतोलोष्टः शीर्यतेभिदाउपजायते देशान्तरपसंक्रामति श्वानरवस्त्वपिमुमूर्षत्व एकोनशीलाः अक्षाणाम्भवतिउपमाना
द्वासिद्धं उपमानाद्वासिद्धमेतत् लुलुरिषतइवलुटिषते पिपतिषतीवपपतिषति नवैतिरःतेनोपेमानमस्ति एवंतर्हि इ ॥
शीविषकस्कोवरत्वादुपमानोपमेयभावसाद्यंतदितिपरामर्शनमादिति भावः इवशब्दाप्रयोगेतुअध्यारोपस्य विघतेरादि छेवेच्छा॥
तीवगायतिनत्यनीवाच्छतिदेवदत्तइति पापुर्णोनचसूत्रस्योपमानंभवति किंधावसर्वास्वाश्रयेसमाप्तेतित्मत्वात्सभवत्यस्मा त
त्त्र्येनवहनुनाहसपतनीसमिधीयते आतोनस्पसमाप्यन्त्रउपमार्थानविहनइति भिन्नजातीयाना चक्रियाणांमासृष्पत्रास्ति
भुक्तंस्वगच्छतीति एवंतर्हीति इच्छाएहृस्पसत्वभकार्याभिधायिताइसिनदर्थस्योपमानत्वंतन्नेच्छासदेशोपिव्यापारेसत्भवानोमिएमु

भा॰के॰ सर्वस्य वेति न्याय्या हेतुदृष्टी नेने निभाव: भावेति वेद: सर्वभावानां वैतसंभक्ति पादृयमीस्यर्थः वेति अगणव पदार्थानामुपलंभा
१४ त्सर्व चेतनधर्मप्रसंगः सर्वं चेतनोद्भावनीयः इमर्हतिश्च अत्र प्रयान्विकरणा स्नुषक्षर्थ नेत्यि इच्छन्तिनियामनं त्रपाणामपि संभवती
तिमन्यते अलभाविनइति इच्छतिशब्दस्योपराभावश्चनियासते इच्छत्वतुलक्षणोनेवसिद्धत्वेशविकरणास्येषविहितमित्यर्थः
पयेषामिति अन्विच्छतीति तौ हार्दिकस्येवरूपमितिभावः एवं तर्हीति अभिवच्छतीत्यस्यागेषु पतीत्यर्थः नेनुकामयतइतिसन्नत
ति अथेहेति क्रियाद्वयस्य त्रिधानाइककर्मणादिकामस्यगमनमात्रेप्राप्तावाद्यस्य वेभयेप्राप्तनवाद्यस्य इषेरुभेरुति योहियाम

सर्वस्य वाचेतनावात्वात् अथवा सर्वं चेतनावत् एवं ह्याह कं सका: सर्वमितिशिरीरोविषः स्वपितिसुवर्चलान्याहिसमनुपर्येति अ
स्कादकपिलके सुलेनरामास्यकहति अथस्कातमयः संक्रामति अपि पठति प्रेरणातथावाणः इमेरस्पवोवहवःपद्यते न
त्रनहायाकस्यापमर्थसन्नविधीयतइति इषेश्चलभाविनः यद्येवं कर्तुमनिच्छति कर्तुमिन्वेषणा अत्रापि प्रामोति एवं तर्हि
यस्मिन्नेव्याप्तिरुसेनतद्रूपेनियासते कुस्यचेतनत्रिपासते कांतिकर्मणा अथेह ग्रामे गन्तुमिच्छतीतिकस्य किं कर्म इषेरुभे
कर्मणी यदि वेग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योनप्राप्नुतः एवं तर्हि ग्रामो ग्रामः कर्म इषेर्ग
मि:कर्म एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति परसाधनअसत्ययानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति एवं तर्हि गमे ग्रामःकर्म इषेरुभे
कर्मणी॥

गमनमिच्छतिइत्यस्य विक्रिययो भमी क्रिमेनकेवलो ग्रामो नापि केवलं गमनं इत्यर्थः यद्येवमिति इषिकर्मत्वेग्रामस्य ग
तिकर्मताभावादितिभावः परसाधनइति परस्यैवः साधनेयत्कर्मत ल्लकारउसयने तद्गमनमेवनतुग्रामइत्यर्थः एवं तर्हीति॥
इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वाद्याधाम्यादित्र कर्त्रोः कर्मणोरेकेनशब्देनाभिधानासंभवात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्त्रा दम॰
स्यैवाभिधानं लकारेणभवति इषिक्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधानेगुणक्रियाशक्तेरभिहि १४
तवद्भावासनात्गमिक्रियापेक्षा द्वितीयाचतुर्थी नभवतः॥

अथेतिप्रयोगादर्शनादित्यासद्भावादृष्टाति नभवितव्यमिति एकलादिच्छाया न स्यात् पूर्वोक्तत्रेनाभिहितत्वात्परःसन्नभवतीत्य
र्थः नतर्हीति इषिरोवधातुनेच्छापोत्स्याभिधानात्सन्नप्राप्नोतीतिभावः एकस्येति इच्छतीत्यत्र परइषिस्तस्यैषिलेनसन्नाच्चइषिक
र्मत्यर्थः तथाहि काश्चिदालस्याद्यपहतो प्यपमादिविषयास्थिर्मेवेच्छति सर्वकालइतिसमानकर्तृकेषुतुमुन्नित्यनेनतुमुनःका
लसामान्येविधानात् शेषिकादिति सन्प्रसंगेनाभ्याप्यात्तिप्रसंगयोनिवार्यते यनिव्यक्तिलक्षणं पक्षे जैवा चनिकोनिषेधःस्या

अथ सन्नेनात्सना भवितव्यं चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति कस्मान्न भवितव्यं किं कारणं अर्थासमर्थः शब्दप्रयोगः अर्थ
मसायापयिष्यामीतिशब्दः प्रयुज्यते तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेणनभवितव्यं उक्तार्थानामप्रयोगइति यतर्हीद
नीमिदं भवति एषितुमिच्छन्निरभिषिषतीति अत्रत्यत्रविशेषः एकस्याद्वयोरिषिः साधनं वर्तमानकालमप्रसयः अपरस्या
स्तुसत्साधनं सर्वकालमप्रसयः इहापितर्हि एकस्येषेः कोतिविशिष्टइषिः साधनं वर्तमानकालमप्रसयः अपरस्यवान्यसा
धनं सर्वकालमप्रसयः येनैवखल्वपिहेतुनाएतद्वाक्यं भवति चिकीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुनावृत्तिरपि प्राप्नोति तस्मात्स
नंतात्सनः प्रतिषेधोवक्तव्यः तत्तापितर्हि वक्तव्यः इषिसनइतिवक्तव्यं भवति हि जुगुप्सिषतेमीमांसिषतेइति शैषिकान्म
तुवर्थीयाच्छैषिकोमत्वर्थिकः सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्तात्सन्निष्यतइति इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरण
महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमेपादे प्रथममाह्निकं ॥

शैषिकादिति मतुबर्थइति ... भवति ... नाद्यपाद्यः एतद्विशेषणमिष्यते तत्रायं निर्णयः सहायोपसंपदते
तत्रशैषिकाच्छैषिकः सरूपोनभवति शालायांभवःशालीयः तत्रभवश्चाहकमिति पुनश्छोनभवति विरूपस्तुभवति आहि
च्छत्रेभव आहिच्छत्रः तत्रभव आहिच्छत्रीयः तथा दण्डोस्यास्तीति दण्डिकः सोस्यास्तीति पुनष्ठन्नभवति विरूपस्तुभवति दण्डि
मतीसेनेति सन्तात्सन्निष्यतइति सन्प्रत्ययस्य सन्नभवति सारूप्यगणात्वात्सोहयं स्वप्नसंततेवार्थस्य स्वप्नइच्छासन्तादित्यर्थः लभ्यते इति

भा॰ कै॰ सुप आत्मनः किमर्थमिति समासो ऽभिप्रायः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहारमाह विग्रह इति प्रसज्यप्रतिषेधो ऽयं यद्यप्यत्र धातुत्व
१५ रेणाभावे तथापि परत्वेनत्वरं भवति पश्चात् तत्रिश्लोधानुसरइतिकमः तस्तुत्वं धकेति सएवपस्थानुबंधः तस्य ग्रहणं पस्तु
वास्य तस्य न ग्रहणमिति क्रमेण तद्भवत्सामर्थ्यादाश्रीयते आत्मिच्छयामिति आत्मनः इच्छतिरोषषष्ठ्याः समासः ननु कर्मणः

सुपः आत्मन क्यचि किमर्थमकारः स्वरार्थः चितोन्त उदात्तो भवतीत्यंतोदात्तत्वं यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं एकाजपरत्वार्थ स्वरा
र्थं नवकारेणानुबंधेन प्रत्ययस्वरेणैवासिद्धं विशेषणार्थस्तर्हि विशेषणार्थं नार्थः अस्य चो काचि चेति कइति तु अमान्ने अपिक
कः श्रेनायते अत्रापि प्रसज्येतानेन हास्ति तद्भवे धकग्रहणं अनुबंधकस्य ग्रहणे ऽनेस्य चग्रहणे नस्यनभविष्यति सामान्य
हरणविघातार्थस्तर्हि तत्वसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः नकारइति अथात्मग्रहणं किमर्थं आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छा
यां माभूत् राज्ञः पुत्रमिच्छतीति क्रियमाणे ऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति किं कारणं आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी
सकारोभीवे स यद्यैवात्मन इच्छति अथापि परस्य आत्मन एव तु सो ऽभवति नैष दोषः नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते किं त
र्हि सुबंतमभिसंबध्यते आत्मनो यत्सुबंतमिति यद्यात्मग्रहणं क्रियते इच्छसि परेच्छायां न प्राप्नोति मा तावत्कान्यच्चायवो विर
न् तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति छं
इस्यापि तर्हि न प्राप्नोति मातापितृकाम्यायवो विदन् अस्त्यत्र विशेषः अन्तरेणाप्यनन्तरीयस्य यदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते कथं
पुनरंतरेणाप्यनंतरीयस्य परस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते तेचैव हि इकारत्वमात्मकाहिसा कस्यात्मन अघमेषितमर्हति अतो
नेरण पियस्य परस्य प्रयोगं परे छागम्यते यथैव तर्हि छंदस्य घशद्दानुपरेच्छायां कानभवति स्वंभीषापा मपि प्राप्नोति अघमिच्छ
तीति तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यं छंदसि कथं आत्मार्थं मिति सोपपाते भवस्य घशद्दा नछंदसि परेच्छायां क्यचिति पस्यमाह
अम्याघस्यादिति क्यचि मह तेन इत्वबोधनार्थं आकारशास्त्रि॥ ९ सुबंत द्वारकं आत्मने इच्छायामबंधः ननु सा तात्रैतायमर्थ आ
त्मनः सुबंतार्थं यदिच्छति तदा यथा स्यादिति एवं परेच्छायामिति क्योत्वेन आत्मन इतीय मिति क्रियाकारकसंबंधस्यांतरंगत्वादि
१५

महान्तं पुत्रमिच्छतीति यद्यत्र सुबंतसमुदायात्क्यच् प्रत्ययः स्यात् तदा समस्य यार्थाभिधाने परत्वपस्य प्रवर्त्तेनात्परस्पर

अथ सुप ग्रहणं किमर्थं सुबंतादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं नास्त्यत्र विशेषः सु
बंतादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा अयमस्ति विशेषः सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति प्रातिपदिकात्पुनरुत्प
त्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति ननु च प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा कथं आरभ्यते नः क्यचि तदा वचनंप्र
कथं सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थं नेदं प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं सुबंतादुत्पत्तिर्य
था स्यात् धातोर्माभूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं धातोः सन्निधौ यतः सवाधकौ भविष्यति अनवकाशा हि विधयो बा
धका भवंति न सावकाशाः सावकाशश्चायं कोचकाशः परेच्छानपरेच्छानपरेच्छायां सन्नाभावितव्यं किं कारणं समानकर्त
कादिसुच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावच्चात्र समानकर्त्तृकग्रहणं इदं तर्हि प्रयोजनं सुबंतादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्या
न्माभूदिति महान्तं पुत्रमिच्छति नवा भवति महापुत्रीयतीयता तिः भवति यदेतद्वाक्यं भवति महान्पुत्रो महापुत्रः म
हापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति तदा न भवितव्यं तदाचमो नितरामाभ
दिति अथ विग्रहसमासो ऽपि सुप् ग्रहणं कस्मादेवात्रेन भवति सुबंतं एतत् भवति वाक्यं नैतत्सुबंतं कथं प्रत्ययग्र
हणे ऽयस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति अथ यदत्र सुबंतं तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति॥

स्य समासाभावादुत्तरपदनिबंधनत्वात्स्यात् ॥ ७ ७ ॥ ॥

भा॰के॰ समानाधिकरणानामिति समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेन योगात् समुदायेनैव योगात् वृत्तिर्भवतीत्यर्थः स
९६

समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्योगादेकेन समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्नत्र वृत्तिर्न भवति कुतः सर्व
त्र समासविधौ प्रसंगप्रतिषेधौ च समासविधौ तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति प्रसंगप्रतिषेधौ ऋद्धस्य उ
पगोरपत्यमिति महान्तं पुत्रमिच्छतीति किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति अयोगादेकेन न
त्वत्रैकेन पदेन योगो भवति इह तावद् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते
यश्चात्र षष्ठ्यन्तं तत् सुबन्तेन सामर्थ्यमुपस्य च सामर्थ्ये न तत् षष्ठ्यन्तं वाक्यं तत् ऋद्धस्य उपगोरपत्य
मिति षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययेन योगे प्रत्ययो विधीयते यश्चात्र षष्ठ्यन्तं समर्थं न तस्य प्रत्ययेन योगः यस्य चाप्र
त्ययेन योगो न तत् षष्ठीसमर्थं वाक्यं तत् समानाधिकरणानामि
त्युच्यते॥

गुणस्य हि पुत्रस्य विशेषणसंबंधो न केवलस्येति भावः॥ ॥ ॥ ॥ राम॰
९६

[redacted] द्वितीयानुपपत्तिरिति यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्यापि संबंधोऽनेन पुत्रेण तदा कर्मत्वाभावात् केवलात् प्रातिपदिकाद् द्वितीया
न प्राप्नोति नापि समुदायात् तस्य प्रातिपदिकत्वात् गुणवचनत्वाभावाद् विवक्षितत्वात् पुत्र एवेति तस्यैवेप्सिततमत्वात् गुणानां चेप्साप्रकर्षा
भावात् स्वपदकर्मत्वे पितत्सामानाधिकरण्यनिबंधना विभक्तिरित्यर्थः सविशेषणानामिति एकस्यैकदान्ययेनैकार्थीभावविरोधा
त् अथ कथमधिकरणानां तत्र पुत्रमिच्छतीति एवं हि द्वंद्वपरिनिष्ठं सर्वविशेषणानां सर्वत्र वृत्तिर्योगादेकेनेति द्वितीयानुपप
त्तिरुक्ता द्वितीयानुपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति किं कारणं न पुत्र एव कर्म न चावश्यं द्वितीये वर्त्तितव्यं सर्वान्यत्र द्वितीयार
योनसु महता पुत्रेणार्थो न महत्पुत्रार्थे हि महतः पुत्रात् अन्यत्र महतः पुत्रस्य संमहति पुत्रे निवेशात् तस्मात् तेन तत्र संवक्तुं न
पुत्रशेषकर्मेति पुत्र एव विकर्म तत्सामानाधिकरण्यात् महतोऽपि द्वितीयादयो भविष्यंतीति वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति सविशे
षणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न प्रयुज्यते इति वक्तव्यं यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते
गुरुपतिमाणवकं न्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति एवं तर्हि गुरुकुलमिति वक्तव्यं तत्र हि वक्तव्य सविशेषणानां प्रयुज्यते गुरुकुलमिति
एवं वक्तव्यं वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति आमकत्वात् इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च यश्चेहा
र्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति नासौ जातुचित् प्रत्ययान्तेन गम्यते महापुत्रीयतीति एतस्माद्धेतोर्नेदं आमकत्वादिति न
अपशब्दः स्यादिति यत्र च गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिः सर्वथा मुद्वर्त्तिमाणवकमिति
इति भावः आमकत्वादिति लौकिके प्रयोगेनुमानादिपिनाक्यादिभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिवत् महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महापुत्री
यतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः सिद्धानां च शब्दानां संस्कारनियमाय व्याकरणमारभ्यते न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दसाधनाय नत्वपूर्वश
शब्दो हि लोके प्रयुज्यमानः साधुः शब्दः समानार्थस्य अप्रयुक्तत्वादपशब्द एव स्यादिति भाष्याशय इत्यर्थः॥

भा·के· भावःकर्त्तीचेति कर्माभावप्रतिपादनपरमेतत् अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगंभवंत्येव भावस्य चल्लकारादिसन्निनिमित्ततयासा
९७ धनत्वं देशः अभिहितमिति तत्र जीवतीत्यादिवर्तिकाजतस्याकर्मकत्वात्कर्मणोऽलाघभावःनचेहानीमिति नियतविषयायाशङ्का

अथास्य कथं जतस्य कानिसाधनानि भवंति भावःकर्त्ता च अयकर्म नास्तिकर्म ननु वायमिषिः सकर्मकः यस्यापमर्थकानि
धीयते अभिहितं तत्कर्मोन्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः नचेहानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् कथं तर्हि यं सकर्मकोभवति अपु
त्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवकमिति अस्यत्र विशेषः इह यत्र कर्मणि उपमान कर्मोपमेयकर्म च उपमानकर्म
गर्भं तदुपमेयेन कर्मणा सकर्मकोभवति तद्यथा पतिमाणवकम् इति यथा अपि काकः श्येनायते इत्याति अत्र हि कर्त्ता उपमान
कर्त्रा उपमेयकर्त्ता च उपमानकर्त्तान्तर्भूतः उपमेयकर्त्रा कर्मकोभवति अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुंडयति माणवकमि
ति अत्रापि द्विकर्मणा सामान्यकर्म विशेषकर्म च सामान्यकर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति॥ ॥ ॥

याः व्यंजनेन प्रतिपादनात् तस्य च वस्त्वंतर विषयीकरणाभावादिति भावः कथं तर्हीति अत्रापि पुत्रकर्मणोऽस्य त्रर्मो चहति प्रश्नः हेद
निवाक्यएव कर्मद्वयमाकांक्षितमिसर्थः मुंडयतीति मुंडनविशिष्टद्रव्यकर्मणोधीत्वर्थे तर्भावादिति भावः अत्रापीतिसपकोषानुद्
अमात्रमंतर्भावयितुं शक्नोति नतु विशेषं माणवकादिकमिति भावः॥ राम· ९७

ननु चेति यद्यप्येतद्दोषपरिहारं च परिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वाभ्यां विषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः नोत्रभावेति मौक्षमेव क
रोति पुत्रमिति मौणकरोति मंत्रेवार्थमुपस्थितौ तिणान्त सघतरुस्यर्थः मुंडं करोति माणवकमिति अत्र प्रणमे कर्मत्वमेकस्यैव तत्सामानाधिकरण्या
नुद्वितीयस्मात् द्वितीया सन्ति गुणप्रधानभावश्च विवक्षावशादनियतः इति माणवकादपो मौग्ध्याधार विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः क
रोति पुत्रान् भवनीत्यर्थः मुंडयते श्मश्रुकेशानि शेषवाचित्वात् तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकं मुंडयतीत्यादि प्रयोगोपपत्तिः तद्यथेति
बलीवर्दमेवात्मसंवधिनं न करोति पुनः उभयोः करोति कर्मत्वेपि वाहितेमुंडयति बलीवर्दमिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः कामं तर्हीति अत्रापि
ननु दृश्यते वाक्ये न भवितव्यं किंकारणं असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति नैष दोषः नात्रोभौ करोति पुत्रो मुंडो
माणवकश्च नहि माणवकं तत् क्रियते यदासौ भौकरोति पुत्रो भवतः न भवति तदा इति नैः तद्यथा बलीवर्दं करोति मुंडं चैनं करोतीति का
मं तर्ह्येनेनैव हेतुना वाक्येपि वक्तव्यं माणवके मुंडमिच्छतीति नोभावपि पुत्रविति नकर्त्तव्यम् उभावत्रेपि पुत्रको मुंडो माणवकश्च क
थं नह्यसौ ग्रंमात्रेणासंतोषं करोति माणवकस्य मसौ मौग्ध्यमिच्छति इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुंडयति माणवकमिति अत्रापि
द्वौ भौ करोति पुत्रको मुंडो माणवकश्च नह्यसौ मौग्ध्यमात्रेण संतोषं करोति किं तर्हि माणवकस्य मसौ मौग्ध्यं निर्वर्तयति एवं तर्हि
तस्यप्रयोगः वचना गुणवचना असापेक्षाः तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति अथवा धातवस्ते वमुदायः नचैतत्स्यथोक्ता द्विषप
मौग्ध्यमेवेष्यते माणवकस्य तत्राधारविशेषप्रतिपादनोपपत्तिः इति भावः उभावत्रेति माणवकस्य मौ ते क्रियावचनता वाम्यते॥
ग्ध्यकरणेन सत्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वे सापेक्षत्वादिकतरस्मात् प्रत्ययो मा भूदिति भवनात्सर्यः गुणवचनाश्चेति वचनसामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योपि
मुंडादिभ्यः प्रत्ययो भवति तावप्रत्ययस्य निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुंडमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्योपि भवति नन्वयम
पि णिच् गुणमात्रावृत्ति पासाक्कारामुडमन्स्यसंपन्नापितः प्रवीणा मौग्ध्यकरणाद्दर्शयति धात्वात्ततस्त्र अविशेषापेक्षत्वाप्प्रत्ययो न प्राप्नोति
नैष दोषः नकरोतीति सिद्धे णिविधानमिदं सापेक्षेभ्योपि मुंडादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव धातव इति सोत्राधानवामुडादयस्तस्मा
दादित्वात्यर्थिकामिति सर्थः नेवेचेति यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायितं मुंडादीनां नैवोपात्रं तथापि साधनविकृतार्थोभिधानसमर्थ योगादनेर

भा. के.
९८

सुप्तिविशिष्टेनेति पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषणानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तं अस्मिंस्तु यथायोगंविधिपद्यत इति सुहस्य दुहेर्गवापूर्वं संबंधः पश्चात्तु
गोदुहि नापयसः एवं कुरु कुरु इत्यानि मोग्रेन संबध्यते मोग्रविशिष्टस्य माणवकेनेस्तुयते अनेनैव न्यायेन माणवकं सुगमेष्यतीतिकर्मणोनी
त्याशंक्याह अथवेति व्यापारेणाश्रयणाय प्रत्ययत्वेनाणापोः इष्टसिद्धत्वादित्यर्थः कच्छुगमकत्वान्नभवति ननु कर्मणि सुदूरं
यः कर्मन्नदाचारकाया हृते वाक्यवाच्यकेर्यर्थाभ्यासः क्रमादिति इति अथेहिति इच्छाकाजेतात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशी
ते तथाहि यत्रत्रकाजभवतितदेच्छामात्रस्य काचाभिधानादव शब्दकर्मणोऽभिधानापत्तः द्वाविमावपत्ययेनोत्पत्तव्यं यथापुत्रीयतीतिकर्मभि
अथवापनेत्सुभप्यपुत्रपद्रवतिवाक्यंचप्रत्ययस्य पत्ताकांक्षतद्धाप्रत्ययः परस्य कस्मामेन नहासूत्रेनिर्दिष्टः तत्रावश्यं विशेषा
थिनाविशेषेणप्रयोक्तव्यः मुंडयतिकुमारगणकमिति मुंडविशिष्टेनवाक्येतिनाभानुमिच्छति अथवा क्रमेतनात्रव्यापारेगु
गतव्यः गम्यत्वादिहतत्रिभिर्विष्यति सुदयति माणवकमिति अथेह कचाभवितव्यं इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्रः इति केचित्तावदाहुः नभवि
तव्यमितिकिंकारणं स्वशब्देनोक्तत्वात् अपरेत्वाहुः भवितव्यमिति किंकारणं धात्वर्थं यं काम्यधीयतेस कथास्यं केनाविदंवशब्दे
नानिर्दिष्टव्यइति इहभवतस्तावदाहुः नभवितव्यमिति किंकारणं समानार्थेनवाक्येनभवितव्यंप्रत्ययपातेनच यथेहाध्येषा
येनगम्यते इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्रइति नासौजातुचिन्नप्यपानेनगम्यते क्वचिन्मातायमात्रवेधः क्वचिन्मातायमात्रोगतिर्येधो
यंक्रव्यः इहमाभूत् इदमिच्छतिकिमिच्छति तद्धीच्छति नीचैरिच्छतीति गोसमानाक्षरेणाजातुं इति केवलव्यमित्याहुः गामिच्छतिग
व्यति समानाक्षर पुत्रीयतिद्वधीयातनमध्यति कत्रीयति॥ नौनाव् राजीयतितत्रायति॥९९ धानायतिपा स्वशब्देनेति इच्छाशब्द
मानाधिकरणपात्स्वस्यस्वेनानिर्दिष्टः किंवाक्यार्थेकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः अयमर्थः यदा क्रियाफलस्य कर्तृगामि
तियाशपिषितत्वाद्वाक्यमेवप्रयुज्यते पुत्रस्येष्यामितन्नत्तः तस्मात्कर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्साहात्तसच्धात्वर्थइति इच्छायाः प्रत्य
यार्थत्वं दर्शयितव्याकामुपादेय तत्रवाक्येकर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यते कर्मप्रत्ययोवा अप्रत्ययेतमेत्कर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययोनभवति नासौजा
तुचिदिति प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययोऽस्यासंभवादित्यर्थः गोसमानाक्षरेति अकारादयोऽष्टौ समानाः तत्र लक्षणात्समानाक्षर

काम्यच्च आदितइति अर्थेऽपि कृत आदिकृतफलसंपादनाद्वादितेः संपद्यते तथाहि यद्रोचिकि येतेतत्ताककारस्याभ्यादितादित्संज्ञानभवति
एवमेतेऽपि कुमत्रिकार्येणोदात्ततेसिद्धेनियमार्थसंपद्यते चिदेवायमपदेश्यः तत्वनुवधास्तेरणाकिरिति यजादिभ्योऽपि विहितइति अ

काम्यच्च किमर्थकारः स्वार्थः चित्तोन्तउदात्तोभवतीस्वतोदात्तत्वं यथा स्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धं ककार
स्यतर्हात्संज्ञापरित्राणार्थं आदितअकारः कर्तव्यः अतउत्तरंपठति काम्यचश्चित्करणमनर्थकं कस्येत्संज्ञाभावात् काम्यचश्चि
त्करणमनर्थकं ककारस्येत्संज्ञाकस्मान्नभवति इत्यर्थाभावात् इत्कार्याभावात् अन्त्येत्संज्ञानभविष्यति ननु च लोपस्येत्कार्यं अ
कार्यलोपः इहहि शब्दस्यकार्यार्थोवास्याउपदेशः श्रवणार्थोवा कार्यंचेह नास्ति असतिकार्येयदिश्रवणमापद्येत स्यात्तूपदेशो
नर्थकः स्यात् इदमस्तिकार्यं अग्निचित्काम्यतिः किंतीति गुणप्रतिषेधोयथा स्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं सार्वधातुकार्धधात
कयोर्गणस्य गुणउच्यते धातोश्चविहितः प्रत्ययः शेषः आर्धधातुकसंज्ञांलभते नचायंधातोर्विधीयते इदंतर्हिप्रयोजनं
उपयद्काम्यति किंतीतिसंप्रसारणंयथास्यात् एतदपि नास्तिप्रयोजनंच जादिभिरपि किंतविशेष्याम: यजादीनांयः कि
दितिकश्चयजादीनांकित् यजादिभ्योविहितः अथापिकं चविदित्कार्यंस्यात् एवमपिनदोषः क्रियतेन्यासएवद्विचककौ
निर्देशः सुपआत्मनःक्यच् काम्यच्चेति अभ्यासाच्चरसमेतत् दृष्टानुविधिःछन्दसिभवति नकाम्यप्रसारणादपत्ते उपमानादाचारे
अधिकरणाच्च अधिकरणाच्चेतिवक्तव्यं इहापियथास्यात् कुटीयतिप्रासादे प्रासादीयतिकुट्या॥

यंतुसुबन्ताद्विहितः अथापीति यद्यपयजादिभिः किन्नविशेष्यतेकार्यंसेनैवयजादयेनिर्दिश्यतइतिभावः अथवेति विजुयेच्छद्सीतिविचच्छंदसि
विधानात् इहवाक्काम्यतीतिसंप्रसारणं कित्कार्यमस्तितस्मात्सर्वःपरिहारस्त्वाश्रयणीयः अथवापाठेः स्वनपदग्रहणात्प्रत्ययेकार्यवि
ज्ञानं उपमानादुद्यामिति उपमेयेसप्तमीश्रवणादुपमानमपिसप्तम्यन्तमितिकर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगासंभवात्वात्तकारम्भः॥ ॥

भा.कै. कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति कर्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिः सिद्धो भवति हंसायतइत्यत्र हंसशब्दे सलोपाभावः सलोपसन्नि
१९ योगेति एकवाक्यतासन्नियोगार्थं चकारश्चकारमात्रं बोध्यते वाक्यभेदमन्तरेण च चकारमात्रेण सन्नियोगपरिहारः अपर आह इति मतभेदप्रदर्शनार्थो यमा
सन्नत्वयं स्थितः पक्षइत्याह क्रियावचनेनेति आचारलक्षणक्रियावचनेनेत्यर्थो विवक्षितो व्याख्यापाठविहिपाठत्रयीक्रियावचनात्सिद्धेत्या
कर्तुः क्यङ् सलोपश्च सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेनयत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात् पयायते इत्यत्र न स्यात् अपिकाकः श्येनाय
ते नैतदस्ति मधानाशिरः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः यत्र सकारपश्यसीति तथथा कश्चित्कञ्चिदाहभैक्षं चर देवदत्त गां चानय
स यदि भैक्षं चरति गां चानयति अथ भैक्षमलभमानो गां नानयति भैक्षमेव चरेत् पयायते अयस्यते ओजायमानस्य सलोपोभवति किं तर्हि
ओजायमानस्य सलोपो वक्तव्यः ओजायमानं यो ऽहिं जघान अप्सरायते अपर आह सलोपो ऽप्सरसएव ओजसस्तत्रैव
भवितव्यं कथमोजायमानं यो ऽहिं जघानेति छान्दसत्वात्सिद्धं आचारे ऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा अवगल्भक्लीबहोडे
भ्यः क्विब्वक्तव्यः अवगल्भते अवगल्भायते विक्लीबते विक्लीबायते विहोडते विहोडायते किंप्रयोजनं क्रियावचनतात्पर्यान्
प्यतैनैतदस्ति प्रयोजनं धातुत्वादवगल्भादयः नैव सर्व्यां आदिश्यते क्रियावचनताचाप्यते इदं तर्हि प्रयोजनं अवगल्भाविक्लीबाविहो
डा अमसयाहित्यरूपसयोपपत्स्यात् माभूदेव गुरोश्च हलइत्येवं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं अवगल्भावक्लीवविक्लीबाविहोडा चक्रे
कास्यसयाराजमनेकाल्लिङ्गसाम् अमसयोपथात्स्यात् अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वक्तव्यः अश्वतिगर्दभतीति सिद्धमर्थेन
तर्हि इङ्गाणां गल्भादिकमसाकर्तव्यं कर्तव्यं किं प्रयोजनं आत्मनेपदार्थेनानुबन्धानसिद्धमीतिगल्भक्लीवहो॥ ॥
नैवहाति अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारक्रियावृत्तित्वसिद्धत्वादित्यर्थः अश्वतीति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे विधीयते न सुबन्तात् नयदस्याद्या तान०
दत्तोगुणाञ्चेतिपररूपं संभवति एतत्सर्वेभ्य इति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते आत्मनेपदार्थी निवृत्तिः काकः अस्मादनुदात्तत्वानु १९
नास्तिकत्वप्रसिद्धानेडितभावः॥ ॥ ॥

भ्रशादिभ्यो हलइति हलादिभ्रशादिभ्यो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यषः लोपाभावं भवितव्यमित्यर्थः मधानाशिष इति वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भ्र
शादिभ्यः क्यङ् विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः अन्यथा ऽनर्थकः पाठः स्यात् अहलन्तानां द्रुत्दिवाभ्रशाभवतीति येषां भ्र
लोकात्स्विसे द्वेशे भवतीति न भूतभ्रावाभाव क्लिश्च इत्यादिभिः सहपरितेन भवतीत्यर्थः ज्ञाचिपवचनसामाण्यादिति अ

भ्रशादिभ्यो हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेनयत्रैव हलोलोपः तत्रैव प्राप्नोति नैषदोषः मधानाशिरः क्यङ् अन्वाचय
शिष्टो हलो लोपः यत्र च हलन्तं पश्यसीति भ्रशादिषु भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं भ्रशादिषु अभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यं इहमाभूत् द्रुत्दिवाभ्रशाभ
वतीति च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थकत्वात् च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः किं कारणं भवत्यर्थे क्यङ् वचनात् भवत्यर्थे क्यङ् विधी
यते भवतियोगे च्विविधानं भवतिनायोगे च्विर्विधीयते तत्र विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् नभविष्यति ज्ञापकं तर्हि नप्रा
प्नोतीति पदप्रत्यये ज्ञापि हि भवतिनायोगे विधीयते भवत्यर्थे क्यष् ज्ञापि वचनप्रामाण्यात् इदि वचनप्रामाण्याद्विप्रतिकिं
वचनप्रामाण्यं लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति इहाकिं चिदक्रियमाणे बोध्यते किं चिच्च क्रियमाणे भवत्याप्याने समस्तभेदः
नो भवति यथा भ्यासमेवालू ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति द्रुत्दिवाभ्रशाभवतीति नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा
ह्यर्थगतिः नञिवयुक्तं वा पतत्किं चिद्दिह दृश्यते अन्यास्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते अब्राह्मणमा
नयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति एवमिहाप्यच्वाविति प्रतिषेधात्मा च्विप्रसदृशेका
र्ये विज्ञायते किंवा सदृशो ऽभूततद्भावे सदृशो ऽभूततद्भावः॥
अभूततद्भावेभवत्यर्थविषयत्वायां वचनप्रामाण्यात् चिंविधाय भवत्यर्थे क्यष् विधीयत इत्यर्थः यथान्यासमिति अच्वेरिति पर्युदासत्र्ये
णाहोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः॥

भा॰कै॰ इहकाश्चिदिति यदा मनःशब्दात्सम्यक्ल्पाएव स्युरभयइति षष्ठस्तदा प्रसयार्थविशेषणं नेभवतिमनःशब्देऽस्त्रावृत्तिविषयो न इतिवन्निमन्
२० सौमुष्टभवति उद्भवति दुष्टभवति आभिमुख्येनभवतीत्यत्रार्थकादिभिः अमेत्याङः प्रासयस्मात्रावृत्तिविषये भवते यहृणं तेन मनःकर्म
शोभनं प्रामोती प्रादिरर्थेः करोतेस्तु भवति यदा तु मनःशब्देन सारीनां वृद्धश्रीहिरितिपक्षः तदा मनः स्वार्थविशेषणं तो भवत्रीतिविचारः क्रिय

इहकाश्चिदुक्तयः सोपसर्गा पद्यंते द्विसदृशकाश्च भिमनस्सुमनस्उन्मनस्दुर्मनस् तत्राविशायेतेभ्दशादिषूपसर्गः प्रसयार्थ
विशेषणं वा स्यात् अभिमवतीसुभवतीउद्भवतीदुर्भवतावितिं महत्सयार्थविशेषणं वा अभिमनस्शब्दात्सुमनसशब्दात्उन्मन
सशब्दात्दुर्मनसशब्दइति पुरुष्मुनारिदंविचारेपि तु भवनेनामातिरायेतमहत्सर्थविशेषणो न भवितव्यं यावता प्राक् महत्तेः पद्यते
यस्मिसयार्थविशेषणं सुः माभवतेः पद्येरन् नेमेशाकाः माभवतेः पाकितुएवांहेविशिष्टेमसयार्थेभ्दशादिमात्राद्युसत्त्रिःप्रसमे
न तस्मात्रैवंशक्यं नवेदैवं ज्ञायते विचारणा कश्चात्रविशेषः भ्दशादिषूपसर्गः प्रसयार्थविशेषणामिति चेत्सरेदोषः भ्दशादिषूप
सर्गः प्रसयार्थविशेषणामिति चेत्स्वरे दोषो भवते अभिमनायते तिङ्ङतिङः इति निघातः प्रसज्येत अस्तु तर्हि महत्सर्थविशेषणं सो
पसर्गादितिचेदद्विदोषः सोपसर्गादितिचेदद्विदोषो भवति सुमनायते ति असत्यभिशम्भ्यते अट्टल्यपद्विर्वचनेषु इन्द्रियल्य
पाद्विर्वचनेपितिचत्कल्पं आदिउदात्तल्पपिसुमनाप्य द्विर्वचनेअभिमनीनायिषते॥
तेभाक्रमहत्नेपिति महते रेवशापवाः पूर्वभूताः यमतरस्वर्थः निघातइति मनः शब्दात्काङ्क्ले तेमनायनइस्मानिङः तस्यपहस्यातिरुनात्वादेःप
ह्वङ्गरवात् महत्पार्थविशेषणात्तेन सुमनायतइत्यादिनिङः तंसपद्यनइतिनघातिरिक्तपहांतरा भावात्रिघाताभावः उपसर्गस्यतु धातुनभावा
तेन पूर्वमहतो घातुतः क्यङः नेचतस्यानुप्रवेशात्तद्घातिरिक्तपदाभावात्समासाभावात्स्यप्प्रसंगः क्यङ्न्तो इत्यनिक्ते सोपसर्गस्य
द्विर्वचनप्रसंगः॥ एम॰
२०

अनुपपन्निति ग्रामशब्दस्यपुद्वित्तेनेसामामतोदृशाद्धानुमान्यात्क्रियाविशेषयोतकः संशब्दः तथाचवापदात्रस्येतिपुरस्तर्णावि
कल्पोभवति उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तराणयवेनुसंग्रामशब्दे सुपाम्यमानेपरस्तवर्णाविकल्पो न स्यात्तत्रग्रामपुरुद्रुस्तेचवक्रंय

नैषदोषः अवश्यं संग्रामयते सोपसर्गाद्युत्पत्तिर्वक्तव्या असंग्रामयतअरद्वसेस्मर्थं तन्निपनार्थभविष्यति संग्रामयते रेवसो
पसर्गान्नाम्नस्यात्सोपसर्गादितिपरिनियमः क्रियते स्वरेनसिध्यति स्वतोहिभ्दशादिषुउपसर्गस्यपरोऽङागवद्भवेदात्तमियादृश्यते
गवद्भावउच्यते अट्टल्यपद्विर्वचनानिनसिध्यति स्वरविधिवितिवक्ष्यामि एवं तहि त्वात्मसयार्थविशेषणामपि ननुचोक्तंभ
शादिषूपसर्गः प्रसयार्थविशेषणामिति चेत्स्वरेदोषइति सोपरागवद्भावेनपरिहृतं अयतर्हिमत्यार्थविशेषेणोसतिदोषः
द्वौकत्वात्स्यार्थस्य उपसर्गस्यप्रयोगो न प्राप्नोति किंकारणं अप्रार्थानामप्रयोगइति नघ अपिकाकः पेपनायतेइत्यत्रप्रकः
त्वाद्वाचार्थस्य प्राउप्रयोगोभवति असत्यत्रविशेषः एकेनात्रविशिष्टेमसयार्थमसप्रउत्पद्यते इहपुनरनेकेन तत्रमनः
पतउत्युक्तेसंदेहः स्यात् अभिभवतोसुभवतोउद्भवतोदुर्भवतावितिं तत्रासंदेहार्थंउपसर्गः प्रयुज्यते यथात्मैकेनउसछय
ते अश्राप्यतेकेनकेनपुष्णाद्गुरुसनेपुष्णाद्यासनेपुष्णासर्वसनेचेति॥

संशब्दस्तहोतकः प्रयोगादर्शनाच्चम्यने यथाइह कस्मार ते इह्मयने इसमयोः अपिनिपमार्थस्तुल्ययोनिपादः निपमार्थेवचसस
पालसाउपसर्गः पृथक्क्रियन्ते अतो धातो तेषामनन्तभो वात्पत्नीपसदादिसिद्धः प्रसयार्थविशेषणापस्तेनभिरोधात्स्मनड
वविषयलेनाश्रीयते असंग्रामयतेति संग्रामयतिरत्युदान्तेद्वा द्वयः॥

भा॰कै॰ लोहितादि सुरपयुरिति कंडूरादियांनाडुप्रलय उरुयेति सुयां सुलुगिति त्नीबास्थानियादेशः पित्र्यमिति पितुरागतमिति पितुर्यत्वे
२१ नियत्मय यदिर्हूति यदि शीकृाचेदनिवर्त्तते तदुहीर्यविधावापत्तद्यान्यसवसुशाझाप्याप्वेदयादेशेह्नतेरीर्घाभावादस्यावसयेतिनसिद्ध्य

लोहितादिकिमर्थः ककारः गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः किंतिचेतिगुणवृद्धिप्रतिषेधो यथास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधा
तुकार्द्धधातुकयोरंगस्य गुणउच्यते नचात्रार्द्धधातुकमस्ति नःप्रत्ययः शेषश्चार्द्धधातुकसंज्ञां लभते नचायं धातोर्विधीयते लोहितादी
निप्रातिपदिकानि सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि सामान्यग्रहणार्थेनार्थेनार्थः कः कोऽस्तीति नायं ताताद्विधीयते इहतर्हिप्र
स्यहलः कास्यविभाषेति नायं हलन्ताद्विधीयते इहतर्हि आयस्य चन्द्रिते नाति कम्यो श्रितिनायमायन्ताद्विधीयते इ
हतर्हि काछंदसीति याछंदसी सैव तद्द्रष्टव्यं तुरण्युः तुरणपर्णशरण्युरिसेवमर्थं इदतर्हिप्रयोजनं यत्तदूपकारान्तेदीर्घत्वं
तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते तदिहापि यथास्यात् लोहितायतीति किंपुनः कारणं तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते इह माभूत् उरुपाधस्य
येति यदितत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते पित्र्यमिति रीङ्भावो न प्राप्नोति रीङ्भावे क्ङिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते यदि निवर्तते कथम्
सपावासूयाचयजामहाहतिं अस्यकेरस्याचेस्यतेर्वस्यतेवस्य अथवाछांदसमेतत् दृष्टानुविधिश्छंदसिभवति यदि
छांदसत्वहेतुर्नार्थः क्ङिद्ग्रहणेनानुवर्तमानेन कस्मान्न भवति उरुपाधूस्येति छांदसत्वात् अथवा अस्तु तर्हि दीर्घसंस्कार
संज्ञास्वं भविष्यति तद्यथा उपगायंतु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इति

ति अस्यतेः कंडूरादियांगनस्यास्या वसयतेरिछाकपजंतस्यचसयेसुत्रं अथवत्वेतिवर्णालसयेन दीर्घः क्रियत इत्यर्थः यदीति
अनेन ककारः प्रसाख्याः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰ २१

इदानीं पकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते अथकिमर्थः इति पाशेति पाशादिभ्योपदृतिसमूहे यत्स्यपः बाधादितिसत्रेवि अर्थमप्रते ल
पिकत्स कारेशस्यानव द्वावाधलस्य यात्रमेतन नैतदस्तीति सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमिमलोपः लोहित
ता वष्यति आदिशब्दप्रत्याख्यानेमेतत् अपदितत्वग्रहार्थोप्यादिशब्देन भवति अस्य चार्थे ककोरणादूपितत्वात् क छाय कशायतेति किं
अथकिमर्थं पकारः विशेषणार्थः अविशेषणार्थेनार्थः वाक्यशेषे सायादिति लुक् प्रमाने पाशप्रतो विभसत्मेन नैतदस्ति प्र
योजनं परस्मैपदमिसुच्यते नचात्रपरस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं स्वपशामः सामान्यग्रहणविघातार्थस्तर्हि भविष्यति इसामान्य
ग्रहणाविघातार्थेनार्थः क्राछंदसीति याछंदसीमेवचतद्द्रष्टव्यं तुरण्युः तुरण्युरित्येवमर्थं लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनलोहि
तशुभ्रः कपवक्तव्यः लोहितायतिलोहितायते पटपटायतिपटपटायते अथाभ्यां लिलोहिताद्दीनि भृशादिष्विनसणीप
टितव्यानि किं प्रयोजनं तदिति सत्मात्मनेपदं यथास्यात् कष्टायक्रमणे कष्टायेतिकिंनिपात्यते कष्टशब्दाच्चतुर्थीनर्थी
क्रमणोऽनार्जवेनिपात्यते कष्टायक्रमणे क्रामति कष्टायते अस्पष्ट मिस्तुच्यते कष्टायेति सत्रकत्तकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कराव
किकीर्षायाम् सत्रेकत्तकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कराव चिकीर्षायामिति वक्तव्यं सत्रसत्त्रायते कत्तकत्तायते कष्टकष्टायते इ
छ्रायते गहनायते अपरआह सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणोऽनार्जवेऽर्थे वक्तव्यः तामेवोदाहरणानि सत्रादिभ्य इतिकि
मर्थं कुटिलाय अनुवाकाय क्रामति चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थं अनः कष्टंकामति नन्विदर्हि वक्तव्यं नवक्तव्ये इदंप्रसंग निपा
तात् किंतर्हि तादर्थ्यसम्पा चतुर्थी कष्टाययत् मानिपदिकं कष्टार्थे पद्यानिपादिकमिति ॥ ॥ ॥ ॥
नियाम तदति विधावनार्जवमेवक्रमणमितिविशेषो नलभ्यतइतिकृमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणं सत्रेति सन्नाद्योत्र इति विघपेपा
पांपाः कर्णवयायणशते कुटिलायेति शरदभेपत्वात्तुवाकस्य नार्जवमस्तीति भावः अन्न इति अनार्जवयुक्ते पयानांद्याछ्तीन्यर्थः कष्टाय
यदिति कष्टन्तरणार्थं प्रतिपादनाय स्याविपरिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणोऽर्थे कात् भवतीत्यर्थः क्रमणाविशेषस्मानार्जवमभिधानशक्ति
स्वाभाव्याहष्यते यदस्थितं विभोषादितानांलपापादिभ्यो तिमसगन्नावः॥

भा॰के॰ कर्मणो उशीरो स्येति मरत्प्रदेशः अत्र एतस्मिन्नर्थे अवगीर्णस्येति आपानप्रदेशान्त्रिःस्वतस्मिन्नर्थेः हनुवहति हनुचलनसहचरितं चर्वि
१२ तस्य मुखप्रदेशः आह्लादपटुवर्णतत्र यथा सा स्मिन्नर्थः कीदृति आपानप्रदेशान्त्रिःस्वतमथ्नातीत्यर्थः अनभिधानादिति रोमंथायत

कर्मणो रोमंथरसुभवते कोयंरोमंथोनाम उद्गीर्णस्य वाचयणोस्यरा वानं योरोमंथः यद्येवं हनुचलनंइतिवक्तव्यं इहमाभूत् को
रोरोमंथं वर्त्तयतीति तत्र हि वक्तव्यं नवानभिधानात् नवावक्तव्यं कस्मात्र भवति कीटोरोमंथं वर्त्तयतीति अनभिधानात् त
पसः पारस्मैपदंचतपसः परस्मैपदं चेतिवक्तव्यं तपश्चरतितपस्यति कथंतपस्यते लोकाभिर्णा(पु)रवैः छादस्या त्वात्नविष्य
ति बाष्पोष्मभ्याम् फेनाच्चेति वक्तव्यम् फेनायते शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे टाम्यो रालो हम्यशाम्यस्यहराकर्त्तव्य अराभ्र
रायते अभ्रा अभ्रायते शीकायते कोटा कोटायते पोटापोटायते मोटा मोटायते पुष्पमुखायते सुदिनदुर्दि
नाभ्यां च सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यं सुदिनायते दुर्दिनायते नीहारा च्चेनीहाराच्चेति वक्तव्यं नीहारायते सुखादिभ्यः
कर्त्तृवेदनायामिति किमर्थं इह माभूत् सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य कर्त्तृवेदनायामिति उच्यमानेपि अत्र प्राप्नोति किं
कारणं कर्त्तुरिति षष्ठी कर्त्तरि षष्ठी वेदनायामिति अत्रोभावेनसंबंधेनात्मनो वेदयते अथापि परस्य कर्त्तृवेदनेरसो भवति
नकर्त्तृग्रहणेनेवेदनाभिसंबध्यते किंतर्हि सुखादीन्यभिसंबध्यंते कर्त्तुर्यानि सुखादीनीति॥

इति चेत् तेन लौकिके प्रयोगे सर्वत्र चर्वणस्यैवाभिधानं नत्वर्थांतरस्येत्यर्थः सुखादिभ्यः किंतर्हि तिवेदनायाः वर्त्तारमेतेरयामावा
तत्कर्त्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि विशेष्यंते कर्त्तृग्रहणं च सुखादीनि चेति षष्ठी लुकानिर्दिष्टं ततश्चवेदपिता परात्मसंबंधीनि सु राम॰
खादीनि वेदयते तदा मत्प्रयोगान्यदीयसुखादिवेदने॥ ॥श्रीगणेशाय नमः श्रीगणपतिर्जयति॥ २२

नमोवरिवः प्रस्यंतरत्वादिति नमस्येति धातोः समासादपि तुनिपातनम्‌शब्दः सहशब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते परमार्थतस्तदनवयवमाना
वयवार्थानमस्यशब्दः पञ्चवाचीमह त्वनरत्निसूर्य ननुचेनिमएवायमिति प्रसंनिपातनात्रिपातनएवायमितिभावः अर्थवत्त्वातिनमस्यशब्दस्य
समुदायस्यैवार्थवत्त्वादितिभावः अर्थवदिति अर्थवत्त्वाभ्युपगमेन नमस्कारेणापूजयतीत्यर्थो गौणत्वेन परिहारांतरं चतुर्थ्यास्त्वकर्मणा
नमोवरिनमसः अवविहितो पानुपपत्तिः नमसः क्वाविहितोर्थे नोपपद्यते नमस्यतिदेवानिति किंकारणं नमःशब्देनयोगे
चतुर्थीविधीयते सा प्राप्नोति प्रकृतसतरत्वान्नसिद्धं नमःशब्देनयोगे चतुर्थीविधीयते नमस्यतिशब्दश्चायं ननुचनमस्यतिशब्दे
नमःशब्दोस्ति तेनयोगेप्राप्नोति नैषदोषः अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणं नचनमस्यतिशब्देनमःशब्दोर्थवान् अपवादोयं
विभक्तिः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति कण्ड्वादिषु प्रसवार्थोनिर्देशः कण्ड्वादिषु प्रसवार्थनिर्देशः क
रोमः नमसः पूजायांवरिवसः परिचर्यायांचित्रः आश्चर्यं चाश्चर्यमाचष्टे चीवराद्भजने परिधाने वा पुच्छादुदसने पर्य
सने वेति किंप्रयोजनं क्रियावचनता यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं अप्रातिपदिकत्वात् क्रियावचनाः कण्ड्वादयः इति प
ठ्यंते सनाद्यंताधातव इति धातुसंज्ञास्ति कथं ज्ञापकं धातुसंज्ञावचनमेतत्प्रयोजनं धातोरिति व्यवहारे नासमर्थ
पास्यान्न यदि चात्र क्रियावचनत्वात् स्यात् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् हः सामपि धातुसंज्ञापान व्यवहारयोरसु किंका
रणं साधनेतव्यवहारेपो विधीयेते साधनं चक्रियाया क्रियाभावात्साधनाभावः साधनाभावात्तासामपि धातुसंज्ञायामनुप
यवहारयोरसुः प्रसवार्थत्वाद्यत्क्रियावचनाः कण्ड्वादय इति ततः सनाद्यंताधातव इति धातुसंज्ञास्ति॥
कर्तुवेत्यस्मादिर्वकाराः नमस्कारेतिनारायणाभिसत्त्वापि प्रकारकत्वेनाक्रिरेवभवति कण्ड्वादिरितिधितिकरणग्रहणास्य वेदनाग्रहणे
नस्पष्टानीरनधिकारोर्थं प्रसयप्रसंगइतिवचनं वरिसइति सपर्यासेवा परिचर्यापामितिपाठांतरं॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥

भा॰कै॰ परसाधनइति शब्दान्तरव्याख्यायांक्रियायोगयक्रमोदिकारकंतत्रतत्राहीनाइत्यपरेत्वाद्दौद्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वादृप्यवाचित्वेपि
२३ कस्त्राद्यन्तानां मुख्यनि स्यादेवेत्यर्थः नपरसाधनइतिद्वितीयादीनांप्रातिपदिकाद्विधानात्तस्यद्रव्यवचनत्वाद्वचनाप्रामाण्यापत्तेरसा

ननुचेदंप्रयोजनंस्यात् परसाधनेउत्पन्नंचस्वामीति नपरसाधनउत्पन्नाभावित्यं किंकारणं साधनइतिसंबंधिशब्दो
प संबंधिशब्दाश्चपुनरेवमात्मका यदुत्तसंबंधितमाक्षिपंति तद्यथा मातरिवर्तितव्यंपितरिशुश्रूषितव्यमिति नचोच्य
तेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति संबंधाच्चैतद्गम्यतेयापस्यमाता यश्चयस्यपितेति एवमिहापिसंबंधादेतद्गंत
व्यं यस्यधातोर्यत्साधनमिति अथवाधात्वर्थएवक्रियात्रसंपः नचेवत्यर्थाद्यादिशब्दैः क्रियावचनताव्गम्यते कृत्व
ल्वपिक्रियावचनत्वेयत्नंकरोति येनैवरूत्वपिहेतुतायचाऽस्य क्रियावता तेनैवक्रमाद्योपिएवमर्थएवत्वप्याचार्यः
चित्रयति इत्यिदर्थानादिशति इत्येवंत्रएवमप्यर्थादेशनंकर्तव्यं कथमिमेअवुधाबुध्येरन्निति अथवाशक्यमेवार्था
देशनमाकर्तुंकथं करणइतिवर्तते करणंचकरोतेः करोतिश्चक्रियासामान्येवर्तते॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥

धनउत्पत्तिर्भवति तथाहयत्कधात्वंतरेषुक्रियावाचिषुस्वसाधनेसावकाशाः परसाधनेनोत्पन्नइत्यर्थः अपवेति अभिधानशक्ति
स्वाभाव्यादेनेरणाप्यर्थादेशनेविशिष्टक्रियावचनत्वसिद्धत्वादित्यर्थः चित्रयतीतिसिद्धेवेत्यकरणइतिचौरादिकस्यन्यंत्स्यानेक
मार्गमाश्रयतीत्यर्थः क्रियासामान्यइति सामान्येनचविशेषणामाक्षेपात्कश्चित्प्रयःक्वचिद्विशेषेभवतीत्यर्थः नचैदेनोग्रहणे एम॰
नकारास्यविच्छेदःतयोर्विरोधाभावात्॥ २३

मुण्इमिश्च कयोरिदंग्रहणमिति किमिकारांतयोःकृतालघ्वोर्ग्रहणमुतांकारांतयोरेवेतिप्रश्न किंप्रयोजनमिति हलिकलीसेवकस्मात्
क्रियतइत्यर्थः शब्दांतरस्यचेति यद्यपिइहोकृतायामपिलोपस्यप्रवृत्तिस्तथापिवाचनिकंतस्यानित्यं अथवाऽन्यस्यकृतावप्यस्यस्था
ननीःअइमान्नोपन्यासिसतंअन्यस्यकृतेलोपइति अतउपधायाइत्यनेनाकारस्येत्यर्थः ननुलोपस्थानिवद्भावात्कथमकारस्यप्राप्तिः
नैषदोषः मासेतासोस्थानिवद्भावेनप्रतिबंधःक्रियते पूर्वविधौस्थानिवद्भावपिधानात्तस्यमात्मापूर्वविधाभावात्स्थानिवद्भावएवनस्या
मुंइमिश्च इमौहलिकलीस्तःऽइकारांतौ हलिःकलिः अस्तिहलशब्दःकलशब्दश्चाकारांतः कयोरिदंग्रहणं यदिकारांतयो
कारांतनियामते किंप्रयोजनंहलिकल्योरल्लनिपातनंक्रियतेसन्वद्भावोमाभूदितिअजहलत् अचकलत् नैनहलिप्रयोज
नं इकारलोपेअन्योपिनानेतिप्रतिषेधोभविष्यति हह्रो इहतायांलोपःतत्रलोपमिभवतिरिइमिहसंप्रधार्यंदृद्धिःक्रियतामन्लो
पइति किमत्रकर्तव्यं परत्वाद्वृद्धिः नित्योलोपः कृतायामपिदृद्धोप्राप्नोतिअकृतायामपि दृद्धिरपिनित्या इतेपिलोपेप्राप्नोत्यकृते
पि अनित्योलोपःअन्यस्यकृतायांद्वृद्धौप्राप्नोतिअस्याकृतायां शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति उभयोरनित्ययोःपरत्वात्वृद्धिः दृद्धौकृतायांलोपः तत्रा
स्यकृतेलोपेप्राप्नोतिअस्याकृते शब्दान्तरस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति उभयोरनित्ययोःपरत्वाद्वृद्धिः दृद्धौ कृतायांलोपः नत्रा
ल्लोपोनभवति अतेपुनःसतिवृद्धिःक्रियतांलोपइति यद्यपिपरत्वाद्वृद्धिःइहृद्धावपिकृतायांअल्लोपेनलुप्यते तस्मात्तुडूच्यते हलि
कल्योरल्लनिपातनंसन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति॥
त् यद्यपिभिन्नलक्षणाभिन्नस्वभावावृद्धिलोपावपिहादृद्धावाप्यत्तिभेदेमात्रिस्य शब्दान्तरमास्याहेदृहरनित्यत्वंकथितं ततनल्लोपे
कृतेइदृद्धरमास्याःनित्यत्वेकथ्यं न्यायसुसारंनायत्तसथाभिहितं सूत्रेचेदंप्रातिपदिकाद्धात्वर्थइतिविहितायित्वेह्ययंचार्थमित्याहुः नचतत्कृ
रोतीत्यादिनातत्रधात्वर्थेनियमःक्रियते राजानमतिक्रांतवानत्यरराजदित्यादावपिणिचोदर्शनात् मुण्डंकरोतीति मास्यावकाशिस्वादे
सापेक्षेभ्योपिणिजर्थवा॥

भा॰के॰ धातोरेकाचो हलादेः समभिहारे यङ् धात्वर्थस्यानेकस्यैककालस्याभवात् धातुना चात्र क्रियैकैकस्य युगपदेकेन धातुनानेकस्याभिधानात् साधनभेदेन
१४ चाभेदात् साध्यैकस्वभावत्वाद्धातुवाच्यस्य साध्यस्य अधिश्रयणादीनां चक्रमजन्मसाधारणस्वरूपाभावाद्वा क्रियासमभिहारेण संभवतीति मन्यमा
नः पृच्छति समभिहार इति कोऽयमिति इत्यत्र हुद्धिपूर्वी ह्यर्थशब्दयुक्तत्रिमाह समभिपूर्वादिति यद्यप्येकेति मुख्यस्य समभिहारस्येहासं

धातोरेकाच इति कोऽयं शब्दः समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ् संभिहरणं समभिहार इति तद्यथा मालाभिहार
उत्पलाभिहार इति विषमउपन्यासः बह्वीनां सुमनसां तत्र युक्तः समभिहार इति इह पुनरेका क्रिया यद्यप्येकासा
मान्यक्रिया अवयवक्रियास्तु बह्व्यः अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियास्ताः कश्चित्कार्त्स्न्येन क
रोति कश्चिदकार्त्स्न्येन तत्र यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति पुनः पुनर्वा पचतीत्यभिधीयते॥

भवतीति समस्तावाङ्मोऽन्याश्रीयते बुद्धिगा चानेकसकलावयवक्रियागतः पौनः पुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो
वेत्यर्थः सामान्यक्रियेति साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः तदुक्तं हरिणा गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बु
द्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते समूहस्य तया भूतः प्रतिभेदं समूहिषु समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभव इति अथवा
अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनात् गुणत्वादवयवत्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते तदुक्तं अनंतरफलं यस्याः कल्पते तां क्रि राम
यां विदुः प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता कार्त्स्न्येनेति विज्ञानीयाद्य बहि तास्माकल्पेन एषः॥ ॥ २७

अथेति धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाचित्वाद्योतकत्वाद्वोपसर्गान्तरनुवाचक इति भावः प्रारभत इति धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषाव

अथ धातुग्रहणं किमर्थं इह माभूत् प्राशिभ्यशामिति अथ उच्चैरपाठीति यदि धोधातुग्रहणाभक्तं किमुक्तं तत्र मा भूदुक्तं
कर्मग्रहणान्निर्दिष्टो धातुग्रहणानर्थकं सोपसर्गकार्थे निर्देक्रमविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्य हि कर्मत्वे
धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वादिति एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणात् सिद्धे धातुग्रहणमनर्थकं सोप
सर्गः क्रियासमभिहार इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्य हि क्रि
यासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति अथैकाज्ग्रहणं किमर्थं इह माभू
त् जागरितं भृशमीक्षते भृशामिति एकाज्ग्रहणं चोक्तं किमुक्तं तत्र तावदुक्तं कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं
चेच्छाभिधाने मा सयविधानात् अकर्मणोऽसमानकर्तृकाच्चानभिधानादिति इहापि एकाज्ग्रहणानर्थक्यं
क्रियासमभिहारे यङ् वचनात् अनेकाचो हलादेश्चानभिधानमिति तत्राप्यभिधानमाश्रयितव्यं क्रियमाणेऽपि
ह्येकाज्ग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्च समभिहारार्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्रोत्पत्तिः तद्यथा भृशं शोभते भृ
शं रोचते यत्र चानेकाचो हलादेश्च समभिहारार्थस्याभिधानं भवति तत्रोत्पत्तिः तद्यथा अटाट्यते अरार्यते अशा
श्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते॥

गतिहेतुत्वात्तेनोपदिश्रसयः स्यात् ततः सोपसर्गस्यापि द्विर्वचनप्रसज्येत प्राराघातइति चेष्यते सत्सूत्रोक्तं चास्मिन्हाय्यतिदिशति यदि
धाविति धात्वधिकारेऽपीति प्रपापच्यत इत्यादेः॥

भा॰के॰ ऊर्णोतेश्चेति यथान्यासेसिद्धमावाद्वचने कार्योत्तरंसिद्ध्ये वक्ष्यमाणोतेर्णोवद्भावोवा अस्तेनैव यद्दोमिषिद्धिरिखाह वाच्यइति तत्रपरि
२५ भाषाविशेषाभ्यासस्य भावातिदेशस्तयोर्निवृत्तिभावात् रेदुपधहद्दस्यातिवेधःविभाषागुणरूपसिद्धिपदमी फलस्यचत्रहेनुत्वं यथाश्रय
नेनवक्ष्यतीति उदाहरणानि मोर्णोनूयते मोर्णुनाव मोर्णुनेऽमोर्णुनवानिति यङ्यङ्क्रियासमभिहारस्यद्योतकत्वात्क्रियासमभिहारे
ऊर्णोतेश्च अर्णोतेःश्लोपसंख्यानंकर्तव्यंमोर्णोनूयते अभ्यासलोपिश्चनुब्धतेऊर्णोतेर्निति सुविसूत्रिमूत्र्यपतेऽर्णोतेर्नोत्पत्तापदि.
धावनेकाच्हलादर्थं सोसूच्यतेसोसमूत्रतेमोमूत्र्यते अटाघतेअराघतेआशाश्यतेमोर्णोनूयते ऊर्णोतेर्नवक्तव्यः वाच्यऊर्णो
र्णुवद्भावोयङ्प्रसिद्धःप्रयोजनं आमश्रमातिषेधार्थमेकाच्श्चेदुपधहात्क्रियासमभिहारेयङ्गो विप्रतिषेधेन लोट् ह्यस्त्राक्रियास
मभिहारेयङ्गोलोट्भवतिविप्रतिषेधेनक्रियासमभिहारेयङ्भवतीत्यस्यावकाशःधातुर्यत्कारस्लादिःक्रियासमभिहारेलोटोऽवधा
तुसंबंधःलोलूयतेपोपूयते लोटोवकाशःधातुर्योनेकाच्हलादिःक्रियासमभिहारेसर्वेतेधातुसंबंधश्च सम्भवान्अटाट्यिशाटहीसिवा
येनाटतिसम्भवानीहसेहस्सेवायमीहते धातुर्यत्कारूलाद्ःक्रियासमभिहारेसर्वेतेधातुसंबंधस्तस्मादुभयंप्राप्नोति सम्भवा
नलुनीहिलुनीहीसेवायलुनाति लोटभवतिविप्रतिषेधेन नातहिंदानीमिदंभवति सम्भवान्लोलूयस्वलोलूयस्वेसेवायंलोलू
यतइति भवतिच नवानानार्थत्वात्कर्मणोर्लविधानेक्रियासमभिहारस्यार्थयङःनवार्थोविप्रतिषेधनकिंकारणं नाना
र्थत्वात्नानार्थतात्कर्मणोहिलोट्विधीयते क्रियाविशेषस्यार्थयङ्तत्रांतरेणापवादत्वाभ्यां नतोहिंदानीमिदंभवति
सम्भवान्लुनीहिलुनीहिलुनीहीसेवायंलुनातीति भवतिच विभाषापरस्य यङन्तस्य तदालोट्॥
क्रियासमभिहारेहेभवतइतिवादित्वंचनेनभवति यद्यातुश्पृशार्थपिपासुःपुनःपिबसते तद्दापापचतेपापचतइतिद्वित्वंतस्मवसे
व सम्भवानिति सामान्यविशेषभावेनक्रियाभेदाश्रयोधातुसंबंधःसइति भृशार्थयोनःपुनःपौनःपुन्यप्रतिपिपादिषितत्वादेकत्तस्मिन्परे
प्रत्ययःअपरस्मिंस्तुलोट् लोटश्चकेवलस्यसमभिहारमभिव्यक्तुमसामर्थ्यात्तद्धेतस्याद्वितीयवचनंसर्वत्रेते तत्रेति लोट्हिस्वगःकर्त्रायोपेक्षणा
द्धातुसंबंधापेक्षणात् विभाषायाःइतिधातोःकर्मणायङ्स्तोविसतवर्ज्जनात्॥ एन॰ २५

त्रिसंकोरन्तेति चंक्रम्यतइत्यस्यापोर्थःगतीपश्चेनासौकुटिलंक्रामतीतियाकेनशाकभक्त्यायतिमिति्निवर्थानभिधानादेकवाक्यभवति
ध्यति अर्थांतरेचकैटिल्यकात्रपातयाहनोनोकोनिवारयितुमशक्यमिति निसत्रपृहणमनर्थकमित्यर्थःक्रियासमभिहारइति तत्रकौ
टिल्यमायेनकौटिल्यभावगर्हायायङःक्रियासमभिहाराद्वाच्छिन्ननलादिनभावःसमापयाश आचार्यमतभेदमदर्शनार्थानेकयत्नो
निसंकोरन्तेनत्तो लुपसदचरजप उत्तरपोर्विग्रहेणविशेषासंभवयान्निसग्रहणानर्थकं उत्तरार्थोगपोर्विग्रहेणविशे
षस्यासंभवयान्निसग्रहणमनर्थकं नहिकुटिलंक्रामतीतिचंक्रम्यतइतिगम्यते अर्थतस्क्रियासमभिहारेयङनभवितव्यं कि
यासमभिहारेचनैतेभ्यः क्रियासमभिहारेनैतेभ्योभवितव्यं भृशादयतिप्राप्नाराःभृशमभिधोहहतासेव ससापपाश ससा
येतिकिंनियासेन ससस्यङ्ससउङ्ससस्ङ्क्रिन्नापुकिपासतेतिद्व ससकरोतिससायपति आस्मिन्ध्यते गिवि
धावर्थेदस्सानामापुकेतिचक्रव्यं अर्थोपपतिविहायपतिससायपति यद्यापुकक्रियतेतिलोपःप्राप्नोति एवंतर्हिपुकरि
ष्यतेएवमपिटिलोपःप्राप्नोति एवंतर्दुक्करिष्यतेत्वमप्यनाकारान्तत्वात्पुक्प्राप्नोति एवंतर्ह्युक्करिष्यते एवमप्यनेग
लासुङ्प्राप्नोति एवंतर्ह्यापुट्करिष्यतेअथवापुनरस्त्वापुगेव ननुचोक्तंटिलोपःप्राप्नोतीति आपुकवचनात्रभविष्यति
अथवापुनरस्तुपगेव ननुचोक्तमेवमपिटिलोपःप्राप्नोतीति पुग्वचनसामर्थ्यात्रभविष्यति अथवापुनरस्तापेवनन्
चोक्तमेवमपिटिलोपःप्राप्नोतीति आपवान्नभविष्यति॥
यमासःटिलोपइति रुणाविष्टवदिसतिदेशादितिभावः अङ्करिष्यतइति नत्वपरस्येडन्तेन्यचोञ्णितीति द्वैवोलुनायोगुणागमइति
भावः अनाकारान्तत्वादिति यधत्रशङ्कःस्यादणविधानमर्थकंस्यात् अणागमपतेरणापितस्या प्रसंगात् ततश्चतद्बाधनार्थएवागा
गम॰ स्यादितिभावःआपुगिति तस्यचाणानुनकत्वाटकारस्पपूर्वस्यटिलोपसतिससायपतीसाटिसिध्यतीतिभावः॥ ॥

भा॰के॰ हेतुमति च कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणं तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणात्मः समर्थाचरणालक्षणो हेतुमी
२६ त्यभिधीयते ननु सकलकारकसाध्यपाकाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थाचारलक्षणा प्रेषणाद्यपेक्षः पाकादेस्तु पाकादेस्तु
करणत्वे न तु तदुपलक्षणापेक्षं तदपेक्षं तु कर्तृत्वमेव च ततश्च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः नैष दोषः णिच्प्रकृत्या धातुने
वक्तव्यार्थस्य प्रकाशितत्वात्तत्र प्रयोजनाभावात्तत्रैवार्थे णिचोऽनुत्पादात् प्रयोजकोऽपि हेतुसमर्थ्येनभ्यस्यते तस्य द्रव्यत्वात् णिचश्च
स्वभावतः करणाधिकारात् क्रियावाचित्वात्तस्मात् सा विशिष्टा सा काद्यर्थः प्रेषणादिलक्षणो लक्ष्यपाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदेशः ह

हेतुमति च कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्सन्निधेये णिज्भवतीति आहोस्विद्धेतुमति णिजभि
धेये इति उक्तं पुनरिदं विचार्यते अनेनास्य संदिग्धे प्रत्ययार्थविशेषणे भवितव्यं
यावता हेतुमति चेत्युच्यते यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत्य इति ब्रूयात्॥

तत्त्वोपलक्षित प्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव हेतुमत्त्युच्यते कथमिति यदा पचतीत्युक्ते प्रयोजकसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयो
जकसाध्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारेऽपि स्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुमतीति संपद्यते यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां
इष्यद्याधिश्रयणादिवत् प्रयोजकव्यापारोऽपि धातोर्वाच्यो भवति यथा पचन्ति महेलाः इति तदा प्रकृतिविशेषणाय चोऽभव
ति तदनुरोधात्प्रत्ययो घातकः संपद्यत इति प्रत्ययस्य समवादेर्वहर्षी नाद्यश्च हेतुमत इति हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः॥ एम॰
२६

कारकोपादानमिति कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति प्रत्ययार्थ इति प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं स सुष्ठु परि
गृहीतः परिपूर्णो भवति वाचत्वात्प्रत्ययस्य प्रकृतिविशेषणत्वे तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वात् द्योतकत्वात् प्रयोजनमपि प्रत्ययस्याहित्यर्थः
अथवार्थाभिधेयमुच्यते स चान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थात्तत्प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न तु प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भव

नैतदस्ति भवति हि विषयसमर्पितघथा प्रत्ययार्थत्वातिपदिकर्तृत्रीत्वे स्त्रियां प्रातिपदिकमिति एवमिहापि हेतु
मत्सन्निधेये णिज्भवतीति हेतुमति योऽधातुर्वर्तते इति आयतेविचारणा अत उत्तरं पठति हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्य
यार्थपरिग्रहार्थं यथानुकरणेनतः हेतुमतीति कारकमुपादीयते किं प्रयोजनं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं एवं सति प्रत्य
यार्थः सुपरिगृहीतो भवति यथानुकरणेन तु इति तदनुकरणमुपादीयते यदि नाहि तद्ध प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं
भवति प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तत्र विज्ञायते तदनुकरणक्रियायां तदिति॥

ति यथानुकरणमिति यदा विकरणार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदानुकरणाद्धेतुकर्त्राभिधीयते तदा सार्वधातुकं संलोपहेतुसा
र्वधातुकार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा वै धर्मिणाः इति व्याख्यातं यथानुकरणमित्यर्थोऽन्यथा हेतुमद्व्यापार इत्यर्थः पक्षस्ता
धर्मिणा इत्यत्रं सार्वधातुकार्थत्वे च कर्त्रादीनामसमानत्वात् यद्धि हीति॥

भाकै॰ आप्नोतीति विनापि णिचा पंचमिर्वले रूपी नीति प्रयोजकव्यापाराभावान्मन्द्रसंधं तं हेतुमत उपपद्यते पचतीमा सैधोन को णिस्या
२१ स्त्रीमितर इति यन्निरिति भावः उक्तः करोतीति सहेतिविशेषणापेक्षया प्रकृत्यभिहितेप्रयोजकव्यापारेणाम् भवति एवमुक्तेपि
नास्तिशाद्वाभिहितेणि प्राप्नोति हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य प्रत्ययार्थविशेषणापेक्षत कार्थत्वाणिजभावः अन्येति यस्मार्थस्य
द्योतना परीणाक्षिधीयतेस यद्याशाह्नतरावगतो भवति तदाभ्ययोजनेभावा त्रभवतीत्यर्थः उभयोरिति धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणे कोदोषः इहहिउक्तः करोतीति प्रेषितः करोतीति णिचमाहेति प्रत्ययार्थविशेषणेसतिपुनर्नदोषो
भवति स्वशब्देनोक्तत्वात्रभविष्यति प्रकृत्यर्थविशेषणेपिसति नदोषः यत्रनान्तरेणाशब्दमर्थस्यगतिः तत्रशब्दः प्रयुज्यते य
त्रत्वन्तरेणापिशब्दमर्थस्यगतिर्भवति नतत्रशब्दः प्रयुज्यते इहतर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यकर्त्रीऽनभिधा
नं प्राप्नोति प्रत्ययार्थविशेषणेसति पुनर्नदोषः प्रधानकर्तृत्वात्प्रयोज्यस्यैवेति प्रधानकर्त्रीत्वेनाभिधीयते यत्रात्राप्रधान
सिद्धत्वात्तृतीया कर्तरीत्येव इहचगतिनोग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इतिकृत्वा गत्यर्थानामकर्मकेति कर्त्री
ति कर्तरिक्तः प्राप्नोति इहचव्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्त इति अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इतिकृत्वा नगतिहिंसार्थेभ्य इति प्रतिषे
धः प्राप्नोति

कारणेभ्यत्त त्वं यद्यपि विनाह्यो रपि प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वार्थिकत्वात्प्रयोजकव्यापारस्याद्योत
कस्तदाधानुवाच्यापारसाम्यात्कर्तृरपिसाम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात्तनः पाचयतोदेवदत्तपदत्त इत्यभिप्रसज्येतेत्यर्थः प्रधानक
र्तेति प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वात् एतदर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमितिभावः गमितदिति प्रयोजकव्यापारस्याभिव्यक्त्य
र्थस्य कर्तरि प्रयोजके कः प्राप्नोतीत्यर्थः प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्तः इष्यते तदुक्तं अप्रधानेदुहादीनां तत्पंचकेन्तरेकर्मणा इति व राम॰
तिभेदयन्त इति प्रयोजकव्यापारस्य प्रतीहारोननुप्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यं॥ २

भवतिहीति एतदर्थस्य प्राधान्यात्तद्धारेणाभिननमत्वात्प्रयोज्यस्येत्यर्थः प्रकृत्यर्थशेषणात्वेतु द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरैकधात
व्यत्वाद्धात्वाच्यव्यापारापेक्षयाद्वयोरपिकर्तृत्वाद्वौनाभिधानं प्राप्नोतीति दोषदृक्तः आमंगमयतीति एतदर्थस्यैवशाम प्रयोज्यस्य कर्मतेभा

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यदिप्रत्ययार्थविशेषणं याचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यकर्तरि कर्मसंज्ञा प्रा
प्नोतिभवतिहितस्यानित्यत्वाप्सा इहचग्रामंगमयति ग्रामापगमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इतिकृत्वा गत्यर्थकर्मणीति
द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः इहचैधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इतिकृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नो
ति इहचभेदिकां देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्यकर्मणि षष्ठी न प्राप्नोति इहचाभिवापयति परिवापयतीन
व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इतिकृत्वा उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोति॥

वः षष्ठीन प्राप्नोतीति एतदर्थकर्मत्वादिति भावः सुद्धनुकरोतिर्षत्वाप्रसक्तास्तिकुत्सनात्वपि नद्युपसन्निधानान्निष्प्रसेवेति तत्राव्युत्पन्न प्र
योज्यकर्त्तरीति तस्याप्राधान्यादितिभावः अभिषावयतीति एतदर्थस्योपसर्गो विशेषक इतिभावः॥

भा॰कै॰ एतेषामेवेति । एपर्थस्य प्राधान्यात्कर्त्रेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्यासिद्धा कर्मसंज्ञा न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति
२८ युक्तं चक्षुः प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रधानाप्रधानव्यापारेषु निर्धारणप्रवीना भिन्नस्य कार्यस्य युक्तत्वात् प्रयोजकप्रधानप्रयुक्तकार्य
व्याप्तौ गुणानिमित्तकार्यसद्भावात्कृतत्वमेव तदुक्तं हरिणा गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मे
नैवपरोष यत्रापीत्युच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म
कारणामणि कर्ता स णौ इति नियमार्थं भविष्यति तेषामेवाणौ यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति यदप्युच्यते इह च ग्रा
ममगमयत्प्राप्तिगमयति इति गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति नासौ प्रेष्यते गच्छ
ग्राममिति कथं तर्हि साधनविशिष्टा क्रिया प्रेष्यते यातं गच्छ ग्रामं याहीति यदप्युच्यते इह चैधोदकस्योपस्कारप्रतीति व्यति
रिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृत्प्रतिपत्तौ इति षष्ठी न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यते स्तुहि एधोदकस्येति कथं तर्हि साधनविशिष्टा क्रि
या प्रेष्यते एधोदकस्योपस्कुरु इति यदप्युच्यते भिक्षिस्त्वस्य तत्कस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोतीति
उक्तं तत्र कृत्प्रत्ययस्य प्रयोजकं कर्तृमात्रे पिबशीयमानस्येति यदप्युच्यते इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्या
तिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यते सुनुत्वमभीति किं तर्हि उपसर्गविशिष्टा क्रिया
प्रेष्यते अभिषुणु इति॥
एणिधीयत इति नासावेति ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म नतु णपर्थस्येत्यर्थः साधनविशिष्टामिति ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यते
प्राप्नोतीत्यर्थः स च प्रेष्यते प्राप्यते कर्तृभूतपूर्वमात्रेयाति प्रधानत्वरपि कर्तरीत्यर्थः सुनुत्वभीति न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमभि एम॰
शब्देन द्योत्यते न्याय्य प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः॥ २८

युक्तं पुनरिति संदेहस्य विचारनिमित्तत्वेनोपपद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोज्ये तद्विकल्पाभावप्रसङ्गाद्विशेषणापत्तेश्चैवोपपन्नत्वादिति भावः
यासावित्ति तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरं तत्फलोत्पादादिति भावः तदुक्तं हरिणा अनन्तरफलत्वस्य कल्पते क्रिया विदुः प्रधानभू
तां तादर्थ्यात्साङ्गतत्वादरवत्वेति तत्रपदार्थविशेषणादपत्ता स्याद्धा सचित्रा व्याप्त्या प्रधानगम्यापि द्योतकत्वाद्रागिजपेक्षतत इत्यर्थः नवकारकाणा
मपि तादर्थ्यात्प्रतिषेधप्रसङ्गः नैकामक्रियान्यत्वाद्धातोश्च क्रिया पावा वितादिति क्रियाश्रफलाने तद्व्यापारेपि लक्षणा इह का पचतीत्यादौ
तस्यासंभवादित्याहुः एवमर्थस्यादिति संभावनेलिङ् संभाव्यते पवनर्थत्वमेवरागादर्शनस्वसंशयादित्यर्थप्रसङ्गादर्थविशेषणापत्तेरो भाष्यकारेणाव्य

युक्तं पुनरिदं विचारयितुं नत्वेनेनासंदिग्धेन प्रसङ्गार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता अकर्मकर्थानां गम्यते पचति पाचयतीति
च वादुपक्रे इह पक्षेः कः प्रधानार्थः यो सौ तण्डुलानां विक्लित्तिः अथे संबीतः भिसंधिपूर्वकं प्रेषणाध्येषणं वा पुनः पत्सर्वं
पच्यर्थः स्यात्

वस्यापि तत्तद्दोषाणां परिहृतत्वात् पक्षान्तरे दोषाणां चापरिहारात् अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेपि स्यापि तत्तत्सहभाविनां दोषाणां
सुपरिहरत्वात् तथा हि यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोः लिङ्गेनाभिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः प्रकृत्यर्थप्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्या
भिधानात्तस्यैव तेन वाच्यत्वमात्मप्रधानस्य कर्तुरिति भविष्यति नाप्रधानेन चाचघोतके न प्रधानभूतगम्यस्य स्वनिवर्तितं गमनानुकूलप्रधा
नस्यार्थस्याभिधानादिति तथा प्रयोजकर्तुर्ऐरिक्तस्यानुत्पत्तिः व्यतिभेदे यत्त्वस्तत्रापि हिंसनात्करणे प्रधानत्वर्थोऽनुहिंसान्तर
त्वात्मनेपदनिषेधाभावः॥

भा॰कै॰ अथेति यद्यपि वृत्त्यार्थस्समर्थ्यमर्थं स्वमतत्वेन निर्ज्ञातस्तथापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थोपनिक्षेपनायां तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्यापरि
२९ ज्ञानात्प्रश्नः स्वार्थो हेतुर्विषय एवाकाम्यते कोहेतुरिति किं प्रयोजको हेतुरुत यत्किंचिन्निमित्तमात्रं हेतुः कर्त्रेति हेतुः प्रयोजक इति भावः नावश्यमिति तत्सम
र्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तदधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः एषक्रमाभवानिति प्रयुक्तप्रयोज्यस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति द्या

अथ हेतुमतीति कोऽयमर्थः हेतुः कर्तास्य सहेतुमान् हेतुमतीति हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिक्षादिषु दर्शनात् हेतुनिमित्त
मात्रे दृश्यते यावद् ब्रूयान्निमित्तं कारणमिति तावद्धेतुरिति किं प्रयोजनं भिक्षादिषु दर्शनात् भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भि
क्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीति किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति
प्रेषणमध्येषणं चेति भिक्षाश्चाचेतनाः नैष दोषः नावश्यं स एव प्रयोजयति यः प्रेष्यत्याहोस्वित्तूष्णीमास्ते किं तर्हि तूष्णीमप्या
सीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि प्रयोजयति भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति तथा कारी
षोऽग्निर्निवाते एकान्ते सम्यग्ज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति इह कश्चित्कंचिदाह एहि तु माभवान् वयं तु कुर्वाणा भवान्‌प्रति अन्नाणि च
कस्मान्न भवति अकर्तृत्वात् न ह्यसौ संप्रति एषणे तूष्णीमास्ते॥

पारेशिाच कस्मान्न भवतीति प्रश्नः एकविषयत्वाद्धेतोरेषणि च अपर्यायप्रसंगः अकर्तृत्वादिति स्वतन्त्रकस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते
प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतुरित्यर्थः तूष्णीमिति निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्य
र्थः कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानमपश्यत्क्रियायाः कर्तात्वं भवति यथा राजा भवयुध्यस्वेति राजत्वमेवाधीयते नेयत्कर्तृप्रवृत्त्या क्रियत्वं संभावितक्रि २९
योवा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोक्ता को हेतुरित्यत्र णिजभावः॥

इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति किं च भोरिति अभिसंबंध इति भूतायाश्च भविष्यन्त्याश्च क्रियायाः कर्त्रा
भिसंबंधो न तो भावी च प्रति पाद्यत इत्यर्थः अथ कथमिति असत्यर्थे शब्दप्रयोगासंभवात् अभिसंबंध इति बुद्ध्यारोपितमित्यर्थः

किं च भो वर्तमानकालायामेव क्रियायां कर्त्रा भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायां भूतभविष्यत्कालायामपि भवितव्यं
अभिसंबंधस्तत्र क्रियते इमां क्रियामकार्षीत् करिष्यतीति इह पुनर्न कश्चिदभिसंबंधः क्रियते न चासौ संप्रति एष
ति न चासौ प्रसाति तूष्णीमास्ते यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटा अभिधीयते अथ कथमस्मिन्न
एष एषति एषति एधिवर्तति अभिसंबंधस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति कर्तापि तर्हि अभिसंबंधः क्रियते कथं क
र्तास्याः क्रियाया भवितेति एवं च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते अथापि कथंचित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः
लोटोक्तत्वात् प्रेषणस्य णिज् न भविष्यति विधीयन्ते लोडादयः प्रैषादिषु लोडादयः यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योऽर्थो भव
ति तत्र णिच् तद्यथा आसय शायय इति॥
हिरत्यसापि शब्दप्रयोगाद् इति भावः न वक्तव्यमिति तस्यैवाधीयमानत्वात्तदुक्तं हरिणा इत्यमात्रस्य तु प्रेष्यैः प्रकारैर्लोडिधीयते साक्षि
यस्य प्रयोगस्तु परस्य विषयो णिच इति अथापीति दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारोऽभिधीयत इति भावः लोटोक्तत्वा
दिति एकविषयत्वाण्णिचो लोडादिना चपाकत्वाद्वाणलोट् उत्पद्यते तदा तेनैवाभिहितत्वात्प्रेषणस्य णिज् न भविष्यति॥

भा॰वे एकान्तइति तृणावसामर्थ्यमाश्रीयति तूस्नीमासीनइति व्यापाराभावकथनं कश्चिद्धिसामर्थ्यातिशयासंचभिर्हलैःकृषेत्स्याद्येणावेतिनन्त्रि
करणायएकान्तेतूस्नीमासीनइत्युक्तेतत्रंपचभिर्हलैर्भूमिमस्यैःकर्षयतीत्यर्थावामास्मिन्चित्तातिकृषतीतिनप्राप्नोतीतितद्गुरुन्तिर्वक्त्रे
३१ सर्थेःप्रतिविधानेयीति अनेकार्थत्वाद्धातूनांकृषिरेवप्रयोजकव्यापारेतन्समृर्थाचरणलक्षणोवर्ततइत्यर्थः धातुनैवचोपपदसहितेनन

कृष्यादिषुचानुसक्तिः कृष्यादिषुचानुसक्तिर्वक्तव्या एकान्तेतूस्नीमासीनउच्यते पंचभिर्हलैःकृषतीति तत्रभवितव्यं
पचभिर्हलैः कर्षयतीति कृष्यादिषुचानुसक्तिर्नानाक्रियाणांकृष्यर्थत्वात् कृष्यादिषुचानुसक्तिःसिद्धा कुतः नानाक्रि
याणांकृष्यर्थत्वात् नानाक्रियाःकृषेरर्थःनावश्यंकृषतिर्विलेखनएववर्त्तते किंतर्हिप्रतिविधानेपिवर्त्तते यद्सौभक्त
बीजवलीवर्दैःप्रतिविधानंकरोतिसकृष्यर्थः अतत्रप्रतिविधानेपिवर्त्तते यद्गृहेवासौनप्रतिविधत्ते तद्गृहेवासौनकर्मन
प्रावर्त्तते यज्यादिषुचविपर्यासः यज्यादिषुचाविपर्यासोवक्तव्यः पुष्यमित्रोयजतेयाजकायाजयंतीति तत्रभवितव्यंपु
ष्यमित्रोयाजयतेयाजकायजतीति यज्यादिषुचाविपर्यासोनानाक्रियाणांयज्यर्थत्वात् यज्यादिषुचाविपर्यासःसि
द्धः कुतः नानाक्रियाणांयज्यर्थत्वात् नानाक्रियायजेरर्थः नावश्यंयजिर्हविःप्रक्षेपणएववर्त्तते किंतर्हित्या
गेपिवर्त्ततेतद्यथा अहोपजनइत्युच्यते यःसुपुष्कलंकरोति तंवपुष्यमित्रःकरोतियाजकाःप्रयोजयंतीति॥ ॥

स्वार्थस्यप्रकाशितत्वात्णिजभावः विभाषोपपदेनप्रतीयमानइतिपक्षेआत्मनेपदाभावश्च यदातुकृषिर्विलेखनेवर्त्तते तदा
भवत्येवपंचभिर्हलैः कर्षयतीति णिच यज्यादिष्विति यजेप्रत्येयाविशेषवाचित्वात्प्रत्येयेनत्यागमात्रेवा यजमानस्यप्रयोजक
+प्रक्षेपवचनेद्रव्यस्यकर्तृत्वात्णिचप्रसंगनिवारणायवचनं नानाक्रियाइति तत्रत्यागवचनात्प्रयोजकःप्रयोगस्याद्रूपरीतः रामः
३०

इहव्याकरणस्येति लक्षणलक्ष्यसमुदायेव्याकरणशब्दोवर्त्ततइतिभेदनिबंधनात्षष्ठी यदातुलक्षणस्यव्याकरणशब्दोवर्त्ततेतदा
अवयवेशिवदृष्टयेतिनिमित्तषष्ठी यदाव्याकरणंसूत्रंकरोतीतिलक्षणाधिकरणप्रत्ययस्तदाव्याख्यानिमित्तकेनितिभवतिव्याकर

तत्करोतीत्युपसंख्यानंसूत्रयत्याद्यर्थं तत्करोतीत्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं किंप्रयोज
नं सूत्रयत्याद्यर्थं सूत्रंकरोतिसूत्रयतीति इहव्याकरणस्यसूत्रंकरोतिव्याकरणंसूत्रय
तीति वाक्यषष्ठी उत्पन्नेप्रत्ययेद्वितीया केनेहेवंभवति यौसौसूत्रव्याकरणयोरभि
संबंधःसउत्पन्नेप्रत्ययेनिवर्त्तते अस्तिचकरोतेर्व्याकरणेनसामर्थ्यमितिकृत्वाद्वितीयाभ
विष्यति॥

णौसूत्रयतीत्यपिभवति योलाविति वाक्येद्रव्यमूर्त्तत्वशब्देनोच्यतेणाचितत्सकलत्वाद्वातिवर्त्तनात्करोतेर्यार्थाभिधायीत्वमसत्त्व
यपते तदुक्ते परार्थाभिधानेशास्त्रेति एतद्धर्मक्रियागतविशेषोक्त्याक्तं पदार्थतत्त्वधात्वंसत्त्वविशिष्टक्रिया
वचनः॥

भा॰कै॰ आख्यानादिति आख्यायत इत्याख्यानमिति कर्मण्युच्यते प्रकृतिवदिति णिचोपादानं प्रकृतिः कंसवधादिः तया तुल्यं कंसादिकारकं भ
३१ वति यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि ण्यन्तप्रत्याख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसा
देः पृथक्त्वेनोक्तस्य संघातपदस्यैकं कंसादिशब्दवर्तितत्त्वात्तस्या संज्ञायामप्रत्ययः कंसादेर्न भवति तत्करणात्स्वाश्रयमपि भवति पुष्येणायो

आख्यानात्कृत इत्यत्र तदाचष्ट इति कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं आख्यानात्कृत इत्याकृतिगणत्वाच्चकारः तदाचष्ट इत्य
स्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति बलिबन्धमाचष्टे ब
लिं बन्धयति आख्यानात् इत्यस्य प्रतिषेधः आख्यानशब्दात्प्रतिषेधो वक्तव्यः आख्यानमाचष्ट इति किं पुनर्यो तावत् आख्या
निन्माख्यानानि तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यं आहोस्वित् क्रियाख्यानमात्रात् किं चातः यदि सत्तान्तेभ्यः इह न प्राप्नोति राजा
गमनमाचष्टे राजानमागमयतीति अथ क्रियाख्यानमात्रे न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु॥

तयातीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः अथवा प्रकृत्या तुल्यं वर्तत इति प्रकृतिवत् प्रकृतेरिव प्रकृतिवत् एवं तस्य कारकस्य सुमयत्यातिदेशाश्रयणा
त्केवित् क्रियोपसर्गे प्रकृतिप्रत्यापत्याराजागमनादौ नेत्यादि विधिनिवर्तकत्वात् राजागमनमागमयतीत्यादि प्रयत्नं भवति कंसवधमिति
यद्यप्यत्र सान्निध्योगान्निर्दिष्टवानानन्तरं पारतन्त्र्यमयोः स्यभावतश्रितत्वादेशानिश्चितिः स्यादिति तथापि पुष्येण योगं जानातिपुष्येणापेजय
तीति कुत्स्यसान्निध्योगाशिष्टत्वाभावात्रिशत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते किं पुनरिति कंसवधवत्प्रत्याख्यानविशेषो सर्वः॥ राम॰
॥श्री रामजी सहाय॥ रामरामरामरामरामशुभमस्तु॥ ३२

दृश्यपर्यायामिति यदा दृश्यपस्योग्मामाग्रास्यागान्तिपाद्यमाचष्टे तत्सन्निवन्धकाश्रयं केवलं भावं मतरिति सप्रतिपादयस्तो नार्थो प्रवृत्तिर्भवति यदाहि राम
इति ग्रामंस्वारागोमसमाजात्तदशिनाद्यायाप्रकृतिः दृश्यपर्यायाभिसन्तत्वं कृत्सारागरादिभिवन्यपि दृष्टव्यं राजागमनादिषु तदश्रयेयमहस्त्रभावे पिणिज्भवति आ
रात्रिविवासमिति पाठ द्वात्रेर्विवासमोतिकं मसोक्ता वक्तव्याः कयमतीत्यर्थः विचित्करणादिति आख्यर्पकरणोगमय्यमानेनत्यामौनीसमार्थ णिलुग्रूप संभाव्य

दृश्यपर्यायाव्यय इत्तो दृश्यपर्यायां चमकृत्येति तत्त्वकृत्यः कृदन्तात्सत्त्वाचष्टे स्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति व
क्तव्यं मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति दृश्यपर्याया इति किमर्थं यदा हि आमुं मृगरमणमाचष्टे मृगरमणा च एवं दृशस्यैव तदा भवति आ
रात्रिलोपश्च कालात्यन्तसंयोगमर्यादायां कालात्यन्तसंयोगमर्यादायां टेस्तस्मिन्नर्थे वक्तव्यः तदाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे आरात्रिलोपश्च कृल्लुक्
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं आरात्रि विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति चित्रीकरणे प्रापि चित्रीकरणे प्रा
प्यर्थे कृल्लुक् वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्यो
द्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयति नक्षत्रयोगे ज्ञि नक्षत्रयोगे ज्ञानार्थे कृल्लुक् वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृ
तिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यं पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयति॥

तृतीया भ्रमाद्यादात्मनेपदीति स्वरूपे पुष्येणेति पुष्यो योगक्रियायाः कर्म सहितं द्रष्टुसंयुतं संप्राप्ति तन्त्रोऽपयमाश्रीकर्मणीति नियमा
त्पक्षभावेन तृतीया समासः तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदिति देवं प्रकृतिवदतिदेशात् कर्मणि तृतीया भवति लकारकप्रधानस्य कर्मणि
वेति नास्ति दोषः॥

भा॰के॰ सामान्यकृतत्वादिति सामान्यलक्षणेनैवकृतत्वादित्यर्थः देवदत्तेचेति देवदत्तविषयाम्स्वहेतुतेत्यर्थः परिभाषाइति इंद्रनादिकाय्यइभिप्रायेणेति
३२ तदुक्तंहरिणा निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तंते सर्वएवस्वभूतये अभिप्रायानुरोधोपिस्वार्थस्यैवप्रसिद्धयइति सर्वेतइति भाष्यकारवचनादात्मनेपदे प्राप्ते

नेत्यर्थः देवदत्तकथं तथासामान्यकृतत्वाद्धेतुतोस्यविशिष्टं तथा तत्कथं किंकारणं सामान्यकृततात्सामान्येनैवात्राप्तिःभविष्य
तिहेतुमतीति किंकारणं हेतुतोस्य विशिष्टेहेतुतोस्य विशिष्टमेतद्भवति तुल्यादिहेतुतादेवदत्तेचादिसेच नास्ति ध्वनित्वतत्र सप्रयोज
कोहेतुसंज्ञोभवतीत्युच्यतेनचासावाहिंसप्रयोजयति सतत्रप्रयोजकत्वात्अप्रयोजकइतिचेत्नमुक्तंसंशयेनतुल्यं यथाभवान्स्वतंत्रः
प्रयोजकम्ऊसंशयमाप्यतेपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेति तेनेनतुल्यं कथं प्रवृत्तिस्वभावज्ञानंनपेक्षा प्रवृत्तिर्यभयत्रान्येषां
वार्केचित्भवतिदेवदत्तेचादिसेच नेहकाश्चित्पुरोऽग्रहीतव्यइति प्रवर्त्तंते सर्वएवस्वभूत्यर्थप्रवर्त्तंते येनार्थदतेगुरुशुश्रूषयोनाम
पिस्वभूत्यर्थप्रवर्त्तंतेपारलौकिकंचनोभविष्यति इहनःप्रीतोगुरुःध्यापयिष्यतिइति तथायएतेदासाः कर्मकरानाम तेपिस्वभू
त्यर्थप्रवर्त्तंते भक्तंचेलंचलप्स्यामहेपरिभाषाश्चनोभविष्यतीति तथायएतेशिल्पिनोनाम एतेचस्वभूत्यर्थप्रवर्त्तंते वेतनंचलप्स्य
महेमित्राणिचनोभविष्यंतीति एवमेतेषुसर्वेषुस्वभूत्यर्थप्रवर्त्तमानेषु कुर्वतःप्रयोजकइतिचेत्तुल्यं यदिकश्चित्प्रयोजकोनाम
कुर्वतोभवतिनैतत्तुल्यं यदिसर्वएवस्वभूत्यर्थप्रवर्त्तंते कःप्रयोज्यार्थः यदिभिप्रायेषुसज्जंते देशेनभक्तोकुरु इदंशोपुरको
कुरु अहिंसायास्याभिप्रायेसज्जते एवमेतस्याभिप्राय उक्तापिमाःप्रस्थितेप्राहिंष्यसत्वार्पयं मनसंभावयेयइति तदाभ्या
दिसाभिप्रायंनिवर्त्तयति॥

पश्चिन्तुमर्ग्निः शुत्सुषत्सुगताविति चिरहतइतिचिरप्रवृत्तत्वादुपघातकभावस्यप्रयोजकव्यापारस्यवर्तमानत्वासंभवात् उपसंख्यानारंभेतुनदो राम-
षःग्व्याख्यानस्यात्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः॥ ३१

शोभिकाइति कंसाद्यनुकारिणोनटानोपाध्यायाः कंसानुकारीनटःसामाजिकैःकंसबुद्ध्यागृहीतःकंसोभाष्येविवक्षितःग्रंथिकेष्विति
कथकेष्वित्यर्थः तेपांतिरद्भक्तहरीणाम् शब्दोपहितरूपाभ्युद्धिविषयतामापन्नान् प्रमत्तामपिक साईन्साधनत्वेनप्रमन्नइतिविशिष्टस्य इतु

भवदिहवर्त्तमानकालतायुक्तास्यात् उक्तायेम्यःमस्थितोमाहिंष्यसंसूर्योदमनंसंभावयेतत्स्वपेमयतीतितत्रस्यसहितस्या
दित्यत्रदेति इहतुकथंन्वर्वर्त्तमानकालेवर्त्तमानकालता कंसयातयतोतिवलिंवंधयतीति चिरहतेकंसेचिरबद्धेबलौःअत्रा
पिउक्तःकथयेतावद्भ्रंशोनराःशोभिकानामएतेप्रत्यक्षंकंसंघातयंतिप्रत्यक्षंचबलिंबंधयतीतिचित्रेषुकथंचित्रेष्वपिउद्गूर्णानिपा
तिताश्चप्रहाराश्चदृश्यंतेकंसस्यचकृष्णस्यच ग्रंथिकेषुकथं यत्रशब्दग्रंथनमात्रंलक्ष्यते तेपितेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद्ध
र्द्धीर्व्याचक्षाणाः सतोबुद्धिविषयान्प्रकाशयंति आतश्चसतो व्यामिश्राहृश्यंते केचित्कंसभक्ताभवंतिकेचिद्वासुदेवभ
क्ताः वर्णान्यत्वंखल्वपि पुष्यंतिकेचित्कालमुखाभवंतिकेचिद्रक्तमुखाः त्रैकाल्यंखल्वपिलोकेलक्ष्यते गच्छहनकंसं
गच्छघातिष्यतेकंसः किंगतेनहतःकंसइति इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येततीयाध्यायस्यप्रथमपा
देद्वितीयमाह्निकं॥

पाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्यप्रथमपादेद्वितीयमाह्निकं॥ राम ॥ राम ॥

भा॰कै॰ कंड्वादिभ्ययक् किमर्थइति द्वैविध्यं कंड्वादीनोदर्शयितुमुपन्यासः ककारप्रयोजनमेवदर्शयितुं वक्तव्यमुपतिष्यते कंड्वादिभ्योवावचनमिति
३३ यत्संकंड्वादीतिप्रातिपदिकानितद्वात्तेति क्यप्रसंगः तत्रकोदोषइति नित्यविप्रसंगेक्विपाक् इत्स्यादिसिद्धमितिभावः क्विपायथेर्न्नुपन
सिद्धमिति नित्यप्राप्तमाहतत्रेति कंड्वादिभ्यः क्विपिविहिते कास्त्लोपस्यास्याविनावतृदृवरिः कर्त्येनास्तिक्विलैगयथालाचइःपरानिर्द्धिसकु

कंड्वादिभ्योयक् किमर्थःककारःगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः किनीतिगुणवृद्धिप्रतिषेधोयथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं सार्वधातुकार्द्ध
धातुकयोरंगस्यगुणउच्यते धातोश्चविहितःप्रत्ययशेषश्चार्द्धधातुकसंज्ञालभते नचापंधातोर्विधीयते कंड्वादीनिहिनित्यप्रातिपदि
कानि कंड्वादिभ्योवावचनं कंड्वादिभ्योवेतिवक्तव्यं अवचनेहिनित्यप्रसंगः अक्रियमाणेहिवावचनेनित्यःप्रत्ययविधिःप्रसज्ये
त तत्रकोदोषः तत्रधातुविधितुक्प्रतिषेधः तत्रधातुविधस्तुकश्चप्रतिषेधोवक्तव्यः [redacted]स्यात् कंड्वौकंड्वःअचिश्नुधातुभ्रुवांघोरियं
उवङावित्युवङादेशःप्रसज्येत इहकंड्वाकंड्वइति नोङ्धात्वोरितिप्रतिषेधःप्रसज्येततुक्चप्रतिषेधः वलौमतिरितिहृस्वस्यपितिकृतितु
गितितुक्प्राप्नोति हृस्वयलोपेचहृस्वयलोपोचवक्तव्योस्यातो मतुर्वल्गुरिति किमर्थमिदंनहृस्व एवायं अनैमित्तिकत्वात् अह
यकारशतरीर्घस्प्राप्नोति हृस्व यलोपश्चवक्तव्यः कंड्वंतुर्वल्गुरिति किमर्थमिदं नवलीसेवास्ति वलीसुच्यते नचात्रवलंपश्या
मः नतुचाहिह्वलादिःक्विपोलोपहृतवलाद्यभावान्नप्राप्नोति इहमिहसमधार्यं क्विलोपःक्रियतांवःक्विलोपइति किमत्रकर्तव्यं पर
त्वात्क्विलोपःनिसःखल्वपिहिक्विलोपःकृतेयलोपेप्राप्नोतिन्यकृतेपि नित्यत्वात्परत्वात्चाक्विलोपेकृतेवलाद्यभावात्नप्राप्नोतिएवंतत
लोपितिनिषेधात् अथापिस्थानिवत्वाद्वद्स्यात् तथापिवकारस्यो हिप्रलयलक्षणेनभविष्यति वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणं॥
इकारश्यते आदिष्टाश्चाचःपूर्वेवकारइस्ठिकृतेस्थानिवत्वाभावः अतएवोरःपुनरूइनभवति तत्रकइशाद्ध्दोजसोःइतयोरवरप्रा
प्नोति तोसुपोतिउपराद्देशोःसेयोगपूर्वस्योकः नित्यत्वादिति वरप्स्कालोपात्पूर्वलिलोपरमितस्वाश्रिसेदमुच्यते वर्णाश्रयइति वलेनपाश्र राम॰
योयलोपः नतुप्रत्ययावावचनेवृत्तिप्रत्ययमनुसारादयश्चपरसिद्धि॥ ॥ ३३

नैतेभ्यश्चतिकर्त्तरिक्विपोविधानातकंड्वादितिचकर्त्रर्थानवामादितिभावः अवश्यमिति संपदादित्वाद्भावेकर्तव्यइतिभावः वेदनात्मात्रस्येतिवेदनात्स
त्वत्रपाप्रतीयतेनचसाध्यन्त्येतिभावः तत्रधात्वधिकाराद्धातुभ्यएवस्वार्थेयगभवति प्रातिपदिकेभ्यस्तुस्वाधत्त्रैसंकंड्वादिस्वादिरूपासिद्धिः

अथक्रियमाणेपिवावचनेयदायगेतातक्विपतदैतेभ्याकस्मात्रभवंति नैतेभ्यस्तदाक्विबुसद्भते किंत्वर्णात्सेभ्योपिदृश्यतइ
त्युच्यतेनचैतेभ्यःतदाक्विपूदृश्यते यथैवतर्हिक्रियमाणेपिवावचनेऽन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्विपनभवति एवंअक्रियमाणेपि
नभविष्यति अवश्यमेतेभ्यः क्विवेषितव्यःकिंप्रयोजनं एतानिरूपाणिपथाःस्युरिति तेत्राहिवावचनंकर्तव्यं नकर्तव्यं अपक
ड्वादीनिधातवश्चैवप्रातिपदिकानिच आतश्चाभयकंड्वयतीतिक्रियांकुर्वाणेमपुत्रते आतिमकंड्वरितिवेदनामात्रस्यसानिध्ये
अपरआह धातुप्रकरणाद्धातुः केस्यचासंजनादपिआहचायमिमदीर्घमतोधातुर्विभाषितः॥

कस्यचेति धातुविधानप्रतिवद्धोयंधातुकसंज्ञाश्रयणनिषेधार्थोल्ककारसंजनादपिधातुः कंड्वादियकमुत्पादयतीतिज्ञापकस्यार्थः आहचेति
दीर्घोत्तपाठाद्यपदिकंधातुत्वमेषांनिश्चीयते निसेक्विधातुत्वेनित्येचयकिसतिअहयकारशतदीर्घस्यसिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकःस्यादित्यर्थः॥

भा.कै. कर्मणि णिङः प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति प्रतिषेधस्य विध्यपेक्षत्वाद्बाधकत्वाद्वृतीयस्य णिङस्तस्मिन्नितिकृतसमानं प्रयुंक्त इति णिचि चणिच्येवेति णिचनि
३४ मित्तायाः वृद्धेस्तस्याः णिच्यनिमित्तत्वात्‌ संभावनेऽस्ति वर्ण्याः मित्प्रतिषेधः स्यादित्सतापको णाड्‌ डृद्धिस्सिद्धः णिङि चेति ह्रस्वत्वमिति शेषः आसि हृमिति ह्
कर्मणि णिङः किमर्थो णकारः इत्यर्थः णाविति वृद्धिर्यथा स्यादिति क्रियमाणेऽपि वेणकारेऽपि वृद्धिर्न शेति किं कारणं कृतिवेति प्रतिषेधा
त् णिकरणसामर्थ्याद्वृद्धिर्भविष्यति अतेऽ नरपठति णिङि णिङ्करणस्य सावकाशत्वात् वृद्धिप्रतिषेधप्रसंगः णिङि णिङ्करणं सावका
श कोऽवकाशः सामान्यग्रहणार्थे नार्थो णकारेण णेरनिटीति णिङि णिङ्करणस्य सावकाशत्वात् वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति इत्कारणमपि
सावकाशं कोऽवकाशः सामान्यग्रहणाविघातार्थः इकारः उ सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः अत्रैव शक्यो सामान्यग्रहणाविघातार्थो
ऽस्योऽनुबन्धस्यासंक्रे अनन्तरः कारानुबन्धात् वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति अवश्यमत्रात्मनेपदार्थोऽङ् कारोऽनुबन्धस्य संक्रमः कृतः इति तदसात्मनेपदं
यथा स्यात्‌ एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात् प्रतिषेधः प्राप्नोति एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नकर्मणि वृद्धिप्रतिषे
धो भवतीति यदयं नकमामिनिमित्तसंज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति मित्प्रतिषेधस्य वार्थवत्त्वात् मित्प्रतिषेधस्य सार्थवत्त्वात् वृद्धिप्रतिषेधः प्र
प्नोति अर्थवान्मित्प्रतिषेधः कोऽर्थः णिङः तस्य णिचि परतो वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं माभूदिति ननु तस्याप्यपि कृतिचेति प्रतिषेधेन भवितव्यं
उक्तमेतत्‌ कितिप्रतिषेधेन तन्निमित्तग्रहणमिति एवं तर्हि णिङः तस्य णिचि परतो वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति किं कारणं णिङ्व्यवहि
तत्वात्‌ लोपे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव णिङ् एवं तर्हि माभूदिति णिङि च न प्राप्नोति किं कारणं असि
द्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंगलक्षणे इति ननु च पुनर्णिङः तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति किं कारणं णिङ्व्यवहितत्वात्‌ लोपे कृते नास्ति
व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥
सेकर्तव्ये बहिरंगा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः स्थानिवद्भावादिति क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषु विधिं प्रति न स्थानिवदित्यत्र पूर्वविधावेवेति नियमेनैवोक्तं तथा च पर णम.
यतीत्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां न व्यवधानं भवति॥ ३४

किं पुनरिति कर्मणि णिङ्‌ वृद्धिप्रतिषेधान्विसंवादस्त्वत्तमेवास्थितमित्प्रतिषेधो न कृते भवति क्रियमाणाक्कारीति वृद्धेर्लोपकरणेनेत्यर्थः उपसंख्या

इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तद्विणमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं तत्कर्मणि णिङि माभूदिति किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते
न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्यते यथा प्रामकर्मणि ह्रस्वत्वमेव तत्रायमप्यर्थः ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते मितां ह्रस्व इति कारणमसि
द्धिः अशमि अशामि शमंशमं शामंशामं इत्यसिद्धं नसिध्यति भोहात्रापदेशस्य सातस्या नाचेमोरितिवृद्धिप्रतिषेधे प्राप्नोति नैष दोषः विभा
षा णोः सप्रतिषेधः नणिचि उच्यते तर्हि अजनि अजानि जनंजनं जानंजानं जनिवृद्ध्योश्चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति सोऽपि णावेकृतोऽरेव नणिचि णि
चि बहिरिति पुनर्हि वृद्धि लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात्‌ शमयं तत्प्रयोजितो भवानसशमि अशामि शमंशमं शामंशामं शशमयतेः अशशमि
अशशामि शशमंशमं शशामंशामं किं पुनः कारणं नासिध्यति विस्मयहेतो रणो मितां वा णो ह्रस्वो भवतीत्युच्यते यश्चात्र णेः वि
राममुल्परः न तस्मिन्निटि यस्मिन्निटि नासौ णिभ्यः स्पर्शुल्परः णिलोपे हि कृते विस्मयुल्परः स्थानिवद्भावात् चिस्मुल्परः अर्थरो
र्दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने णाव तास्या न दीर्घः कथमेवेनात्सिध्यति एतदपि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति अ
जादेशस्य स्थानिवत्प्रतिषेधः सिद्धो भवति यदा स्वत्मप्याधास्य न्याईयादुकेनाभवति तदा णिचि णिङ्‌ नास्ति तदर्थे वा मित्प्रतिषेधः स्यात्‌ त
स्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति उक्तं वा किमुक्तं वृद्धितकाम्योरिति न प्रकरणोरिति॥

नं कर्तव्यं स्यादिति यात्किं कर्तव्य द्विमास्यार्थमित्यर्थः एतदपि सतोऽमिति तत्रापि अत्यादिकरोऽर्थ निहत्यस्यैमित्प्रतिषेधो न साधकः यदेते अणिङः तत्कर्मणि णिङि
वृद्धिं क्रियते तदा ह्रस्वनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः॥

भा०कै० ३५

आपादस्य आर्द्धधातुके इतिपरसप्तमी माश्रियत तद्यपि चार्द्धयोरपि वक्तव्यो दोष इति मतो प्रक्रियामिति आहोस्विदन्तरस्मिन्निति नि
इतिशब्दोऽनतिशयवानिर्दिष्ट यस्मिन्मन्यते यदा तावदिति एवद्वाकाशमपि हैरापादि विधानमार्द्धधातुके पादानि निमित्तानपेक्ष आपादस्योपदविधी
पन्नेतदा नेनार्द्धधातुके तस्यापि तेनि विनिः क्रियते यद्यपि निसाशब्दाः तथापि शाख्याख्यायोक्त विद्युत्स्वस्य लोपादिहारेणानि निहत्रिः क्रियते
लविदयवादविधाने नोलगीस्यानि वृत्तिरिष्यते तत्रैनिहनियत्तोऽनानुपपत्तः यदेति यदा तत्र त्रयस्यायायोगः शेषस्तु देक्तवल्पजायास्य
आयादस्य आर्द्धधातुके वा कथमिदं वर्तिनायते आपादिभ्योऽपरार्द्धधातुके तस्मिन्नवस्थिते वा आयादानां निवृत्तिर्भवतीति अहोस्विदायादि
प्रकृते यदार्द्धधातुके तस्मिन्नवस्थितेन आयादीनामुत्सर्गो भवतीति किं तावदिदं पताति रान आहोस्विदन्तरस्मिन्निति भ्रम सत्त्रेकेत्रैका ग
तमिन्याह कथं यदा तावदपादिभ्योऽपरार्द्धधातुके तस्मिन्नवस्थिते आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदा विशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनु
कृष्यन्त आपादस्य आर्द्धधातुके वेत्युच्यते यदाप्यापादिभ्योऽपरार्द्धधातुके तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्सर्गो भवतीति तदेकं वा
कल्पस्त्रेरविग्रहपक्षवृत्ति च्छिपाणिपनिष्पन्न आय आर्द्धधातुके वा अतेयापदः आर्द्धधातुके वा कमेणिङ आर्द्धधातुके वेति कश्च
अविशेषः अथादिभ्योऽपरार्द्धधातुके आपादिप्रकृते यदार्द्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः आयादिभ्योऽपरार्द्धधातुकमायादिप्र
कृते यदार्द्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति यदि तिवायते आपादिभ्योऽपरार्द्धधातुके तस्मिन्नवस्थितेवा आयादीनां निवृत्ति
भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपायाञ्चकारेति इदं चोदितं सिध्यति गोपायाञ्चकार गोपायेति
अथ विज्ञायते आपादिप्रकृते यदार्द्धधातुके तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्सर्गो भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं सिध्यति इदं
चानिष्टं प्राप्नोति गोपायाञ्चकारेति इदं तिष्टं न सिध्यति गोपायाञ्चकार गोपायेति इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायाञ्चकारे
ति कथं अस्तु आयादिप्रकृते यदार्द्धधातुकमिति तस्मिन्नवस्थिते यावा आपादस्य आममभ्यभविष्यति यथाविकरणात्प्रकृत
मार्द्धधातुके परत आपादस्यो विकल्पेनो सदृश इति पत्तः यदि तर्हि कत्वाकानन्तनः सार्वधातुके आयदर्थमिति परत्व नैष दोषः गुपूधूपेति नेतदा
आर्द्धधातुके वेति कृष्णसन्निरुक्तपाठ आर्द्धधातुके आयादयो भवन्तीति ज्ञायते आर्द्धधातुक एव तेक वाक्यतः यदि विकल्पेन विधीयते गुप्तिरिति
गुप्तिरिति गोपायशब्दस्य प्रत्ययार्थ क्षुयल्लत्तरोन गुरोः प्रसङ्गात्तत्वात् रकारेणात्किते वाधनाद् गुप्तिर्न सिध्यति आशिपरन्तन्यायस्यादि ३५

एभ०

गोपायतीति विशेषाभावात् त्रयोऽनुसृत्रिरिसायादीनामनवकाशं मन्यते अप्रमदिज्ञानीमिति विशेषाभावेऽपि लत्तरागावेशात्तत्र शेषपति
भावः काम्यनरस्य त्रातुविशेषोऽस्येव शपमन्तरेणास्मरूपस्याभावात्पदापुनरिति वार्त्तिककारेणात् सिद्धं सार्वधातुके नित्य वचनादिति ब्रुव

सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनाच्छिस्ववाविधानं क्षिटुभेतत् कथं अविशेषेणायादीनां वा विधि मुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमितिव
क्ष्यामि स्यादिविलीयस्तु तु विभक्तिषु नतु ल्यनिमित्तत्वात्स्यादिभिस्तायादीनां वाधनं प्राप्नोति किं कारणं विभक्तिषु न तुल्यनिमि
त्तत्वात् तुल्यहि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च स्यादीनामनवकाशः करिष्यति हरिष्यति आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायति
तिः इहोभयं प्राप्नोति गोपायिष्यति धूपायिष्यति परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्ति नवा यादिविधानस्यानवकाशत्वात् नैष दोषः किं का
रणं आयादिविधानस्यानवकाशत्वात् अनवकाशा आयादयः उच्यते तत्र स्यादयो बाधिष्यन्ति ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः गोपा
यति धूपायतीति अत्रापि शपस्यादिर्भवति यद्यत्रापि शपस्यादिर्भवति नत्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा अप्रमदिज्ञानीमुच्य
तेनास्ति विशेष इति यत्तु तदुक्तं आयादीनां स्यादिभिरप्राप्तोऽवकाश इति स नास्त्यवकाशः अवश्यं खल्वप्यत्र शपस्यादि शिषितव्यः
किं प्रयोजनं गोपायतीत्यत्र शाप्रत्यये नोक्तिं समिनि तद्यथा स्यात् यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः स्यादीनां बाध
नं प्राप्नोति यथा उनखस्तत्र भेदे न परिहारः यदि पुनः शपि नित्यमिति उच्यते सिध्यति सत्यं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं आ
यादिभ्योऽपरार्द्धधातुकमायादिप्रकृते यदार्द्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्ग इति नैष दोषः आर्द्धधातुक इति नैषा परसप्तमी किं तर्हि वि
षयसप्तमी आर्द्धधातुके विषय इति तत्रार्द्धधातुके विषये आयादिप्रत्ययाद्यार्द्धधातुकेषु योपतः प्राप्नोति प्रत्ययः सततो भविष्यति॥

तासत्रभेदेन परिहारउक्तो वपक न्येव सत्त्रं भेदे शपि नित्यमिति स्यात्सः कर्त्तव्योऽपेनदा वान भवतीत्यर्थः ननु तौ शदिकत्वाद्विच्छेदेनभाव्यं
न तदोषा एवं तर्हि मात्र भेदोपलक्षणार्थमिति नित्यमिति तु न्यासः कर्त्तव्यः॥ ॥

सन्नाद्यन्ता भवादयइस्येवेति भुवोवाद्स्योभूवादयइत्यर्थोऽथवणादिनिभावः तत्रक्रियावाचित्वान्नामतो नोधातुसंज्ञासिद्धातीत्यर्थः पाठेनेति आदि
शब्दस्यप्रत्येकंसंबंधार्थंपाठाभ्यांधातुसंज्ञाविहिता नेनगणचयस्यास्यःसमानशब्दोऽप्रसर्वनामास्यीभिरन्तिनामंतनीतिभावःस्थानिवद्भावेनधातुसं
ज्ञासिद्धिवत्सामीतिप्रश्नेति कथंतर्हीति ननुभूवादिस्यादिशब्दाधातुपाठेपरिमाणत्व नैतदस्ति नाह्येधातुपाठेपरितास्तरद्दादिश्यते शब्दांतरत्वादेशा
नो जम्यात्तेनानुपाठशांकापिनास्ति येषांतर्थइतित्स्यादीनामित्यर्थःनचेमइति नूद्धिशब्दस्यादेशशब्दाद्वस्यत्र ग्रहणाग्रेषामेवतत्र ग्रहणमित्यर्थः

सन्नाद्यन्ताधातवः अन्तग्रहणात्किमर्थंनसनाद्योधातवइत्येवोक्त केनेदानीमेतेरुतानांभविष्यति तदंतविधिना अन्तग्रहणंपरति सना
दिस्वांतग्रहणमुक्तं किमुक्तं परसंज्ञायामतवचनमन्यत्रसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतविधिप्रतिषेधार्थमिति इदंचापिप्रत्ययग्रहणे अ
यंचापिसंज्ञाविधिःकिमर्थंपुनरिदमुच्यते नभूवाद्योधातवइत्येवसिद्धं नसिध्यति पाठेनधातुसंज्ञाक्रियते नचैतेतत्रपठ्यंते कथंत
र्हिमेघामयव्यमानानाधातुसंज्ञाभवति अस्तिभूजेवोवाचः तदिदःस्यादितियद्यप्येतेतत्रनपठ्यंते प्रकृतयस्तेषांपठ्यंतेतत्रस्थानिव
द्भावात्सिद्धं इमेपितर्हिप्रकृतयःपठ्यंते येषांतर्थेआदिश्यंतेतत्रपठ्यंते तत्रस्थानिवद्भावात्सिद्धं नसिध्यति आदेशाःस्थानि
वदित्युच्यते नचेमेआदेशाः शमेन्अथ्यादेशाःकथंआदिश्यतेसन्आदेशः इमेचाप्यादिश्यते षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाःस्थानिवदितीत्युच्यते
नचेमेषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः षष्ठीग्रहणंनिवर्तिष्यते यदिनिवर्त्तते अथवादेउत्सर्गकृतंप्राप्नोतिकर्मणापरगणआतोनुपसर्गेकइति के
प्परगहृतंप्राप्नोति नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादउत्सर्गकृतंभवतीति यदयंश्यनादीनकान्क्षिखितःकरोतिश्यन्श्रम्

अत्रवोदयति यदिस्थानिवद्भावेनसनादीनांधातुसंज्ञाविधीयतेतदातदंतविध्यभावात्सत्यानामेवांगसंज्ञानिबंधनाप्य(आ आरि ति॥)
ज्ञाशीनिमाप्नुवेति प्रत्ययांतानांचेष्यंते यङ्प्रत्ययश्चसमभिहारविशिष्टेक्रियावचनाद्धातोःस्वार्थेविधीयते आयादयश्चस्वद्रव्येस्वार्थेविधी
यन्तइतितेषांस्थानिनःकस्यचिदप्यभावात्स्थानिवद्भावाद्धातुसंज्ञानप्राप्नोति अत्रोच्यते कुतेमिछतीतिकारणागाद्स्यार्थेसर्वसर्वप्रा
देशाइतिन्यायात्कुमानस्येदेषःप्रत्यपौचिकीर्षणाद्यस्तनत्रस्थानिवत्इतिसिद्धंतदंतस्यधातुत्व एवंसमभिहारविशिष्टत्वंनक्रियावाचित्वं राम॰
शाब्दप्रयोगप्रसंगेलाल्ल्यशब्दआदिश्यते गुपेःप्रत्ययोगोयायशब्दइतिभावतीभाष्यकारस्याभिप्रायः॥ ३६

स्यातासी उत्सर्गापवादधर्मज्ञानायइदमुक्तं इमइति यद्युत्सर्गइति भावकर्मग्रहणान्तउद्दंमासार्वधातुकमात्रेविधानादितिभावः अपवाद

स्यातासीलृलुटोः इमेविकरणाःप्रयुंक्ते तत्रनज्ञायतेकउत्सर्गःकोपवादइति तत्रवक्तव्यमयमुत्सर्गःअयमपवादइति इमे
ब्रूमः यद्युत्सर्गः अपवादःशबादिःस्यादयश्चयदियमुत्सर्गः अपवादः शबादिःस्यादयश्च यद्येवमपवादाविप्रतिषेधाच्छवा
दिबाधने अपवादविप्रतिषेधाच्छवादिभिःस्यादीनांबाधनंप्राप्नोति शबादीनावकाशःपचतिपठति स्यादीनामवकाशः यस्ते
इहोभयंप्राप्नोतियक्ष्यतियक्ष्यति परत्वाच्छवादयःप्राप्नुवंति अपवादेनानाभावेकलक्षणाःप्रसंगाःयञ्जावकर्मणोर्यकंकर्त्तरिशवा
दयोबाधेरन् एवंतर्हियक्ष्यशबाउत्सर्गोऽपवादाःश्यनादयःस्यादयश्च अपवादविप्रतिषेधाच्छवादिबाधने अपवादाइवि
प्रतिषेधात्श्यनादिभिःस्यादीनांबाधनंप्राप्नोति श्यनादीनामवकाशः दीव्यतिसीव्यति स्यादीनामवकाशः यस्तेनिपस्यति
इहोभयंप्राप्नोतिदेविष्यतिसेविष्यतिपरत्वाच्छ्यनादयःप्राप्नुवंति॥

विप्रतिषेधादिति यदापवादानामुभयेषांशबादीनांस्यादीनांचविप्रतिषेधसतिपरत्वाच्छवादयःस्युरित्यर्थः अपवादइतिदरपत्रोत्सर्गलि
हणास्त्वापवादत्वत्राप्यवप्रसंगः तत्रापवादव्यवहारःपक्षिधौ तु भावकर्मग्रहणानुवृत्तेनातेनरियकोःप्रसंगाभावात्तित्स्यवादत्वमि
त्यर्थः॥

भा॰के॰ लावस्थायामिति नन्वपरपरत्वाद्धार्द्धधातुकत्वं नवलादेशानामनिसद्धंसंहनेघापिस्यादिषु स्यात्तीयपत्तीसम्माभेधोस्याधिकारेपिधातोर्विहितस्य
३७ तस्मिन्सेश्वविहितविशेषणाभ्यपरानादेशानामप्रसंगात् एवंतर्हिहनेषपिलादेशेषुस्पादयोभवंतोनंतरंगाएवभवंति कोहेतदिदंधोशब्देनसार्वधातुकं
तमर्थविशेषोवाकर्त्रीदंशाश्रितः श्यनादयस्तुतदाश्रितत्वाद्बहिरंगाः अयवंपवेतादृशुपानन्वं कृतेषुलादेशेषुस्यादयः क्रियन्त इति नाम

नैषदोषः शवादेशाः श्यनादयः करिष्यंतेशपूस्यादिभिर्बाध्यंते तत्रदिवादिभ्यः स्यादिविषयेशबेवनास्तिकुतः श्यनादयः तत्रादि
शायोग्रहणांकर्तव्यं नकर्तव्यमग्रहणमनुवर्त्तते ग्रहणं कर्त्तरिशबितिमहद्ग्रहणमावर्त्तयिष्यते तेनेहापि नैषदोषः दिवा
दिभ्यश्चैषापंचमीशविति प्रथमायाः षष्ठीपकल्पयिष्यतितस्मात्सुतस्येति प्रत्ययविधिरयं नचप्रत्ययाद्यंबाधकमस्तिकतरि
कोभवंति नायंप्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते अथवान्यनुवृत्तिः करिष्यते सार्वधातुकेयक्तस्य तासील्
लुटोः खेलुटिह्नेः सिन्नवति कर्त्तरिशपस्य तासील्लुटोः खेलुटि ह्नेः सिजभवति दिवादिभ्य श्यनस्य तासील्लुटोः खेलुटि
ह्नेः सिजभावति अथवांतरंगाः स्यादयः कांतरंगता लावस्थायामेवस्यादयः सर्वधातुकेश्यनादयः॥

यातासिः परस्मैलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानंनविकरणस्यस्वरोलसार्वधातुकस्वरबाधनस्यस्वार्थस्यकथं ज्ञापकं स्यात्पदि हि लावस्था
यांतासिः क्रियेत यथानसार्वधातुकंतदासतिशिष्टत्वात्सार्वधातुकस्योदात्तस्वेनभेः आत्ताउदात्तार्थं वक्तव्यमिति ज्ञापकत्वंनोपपद्येत येनानुः
संख्याविधान चाकेनालनेपरस्परस्वेमयरूमकरणेन चलादेशविधानवाकास्मैकवाक्यतायालाहिपानोबहिरंगत्वात् लावस्थायामेवातेरं राम॰
गत्वात्मनिपदविकरणाद्य स्यादयोभवन्तीति नेत्ताषेः परस्मैलसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्यापूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति॥ ॥ ३७

सिब्बहुलं सिवुत्सर्गोऽइति परनिमित्तमनुपादायप्रत्ययनादिर्णौधातोः सिब्विधेयः तेनतत्रंस्यधातुसंज्ञायामसांनेकस्मादीनिसि स्यात् नीषा
सिब्बहुलं सिवुत्सर्गोऽइति ... जेष्वन्नेषक्तश्रेवृत्वेत्वगतावितिपाठान्नयसस्थ उत्सर्गोनकर्त्तव्यः अथवाति
त्सिपिगुरौचहतेलोटिचनेषतितिरूपं प्रक्षेसंतरत्वादिति

सिब्बहुलंलेटि सिवुत्सर्गः छंदसि सिवुत्सर्गः छंदसिकर्त्तव्यः सनाद्यंतेनप्रत्यावर्थः सनाद्यंताधिकारेपक्रमः किं
प्रयोजनं नेषत्वायर्थः इंद्रोनस्तेनेतषतुयावोनेषादिति प्रकृत्यंतरत्वात्सिद्धं प्रकृत्यंतरत्वात्सिद्धमेतत् कथं प्रकृत्य
तरंनेषः नेषतुनेषतुनेषादितिदर्शनात् नेषतुनेषादितिहिरूपं अथकिमर्थः पकारः स्वरार्थः अनुदात्तौसुप्पि
ताविसेवस्वरोयथास्यादिति पित्करणार्थक्यं चानेकत्वात् पित्कारणंचानर्थकं कुतः अनेकत्वात् अनेकोप
तावि सेवस्वरोयथास्यादिति ... इक्त्वेतसाक्तोभविष्यति इतुदात्तार्थं इति सेवाणमानुदात्तत्वात्सिद्धं आगमा
नुदात्तत्वेनेटोनुदात्तत्वं भविष्यति॥

सीषात्स्वार्थप्रत्ययकर्तव्यएव एतत्प्रदेशाश्रयेणापादेश्विपानरुपातिदिः सिवपे स्यात्लितादशानां नसगमस्यसीपुरः पुबत्वेनसियःप्र
वैतेषुस्तसुस्कास्तह्राचेद्धमभियेषंततस्सिप्पापेजातुसहअतिसायेनरूत स्यात्तसापेनुह्नतः कारोवारतासामर्थ्यात्प्रवृत्तसितेनव्यवधा
नाद्धेकाचेः परत्वाद्धातुकेनास्तीति नेटप्राप्तिनिषेधइतिभावः॥

भा॰कै॰ सवयमिति सनादिमध्ये त्रैवेति मलकः यस्त्वयाविसीष्टरति यातेरवपत्वोन्नसपूलिरूयास सुदूसीयुर भवत्य स्यागास्याने कालाह्तवीयुर
३८ देरिणामेभवतिपदिपुरःसिद्धि येनतत्पत्त्वपविकारवद्यारत्तार्थोव्याख्येयः अमम्याग्नस्पाव्यस्य वरीस्यात् तत्रसिवेतस्य धातोरेकाली
दिड्प्रतिषेधः प्रसक्तेननुयोऽत्र धातुरुपदेशेऽनुदात्तो याशब्दः नतस्मा सर्वार्धधातुकेसिपाव्यवधानात् यस्मादसिवेतासरमाधेयानुक
नासावुपदेशेऽनुदात्तः एवंतर्हि सनाद्यन्ता धातवइति सस्य धातुसंज्ञायामपि धातोरेवमिति नीमर्थो व्याख्यायतेतदासियो याद्यवयवत्वा
द्यवंतर्हि सवयंकर्तव्यः किंप्रयोजनं यस्त्वयासिसीष्ट स्कात्मलक्षणस्य प्रतिषेधो माभूदिति ह्यायमकारः श्रूयते नह्यविरूप्यते लो
पोऽस्यभविष्यति अतोलोपः आर्धधातुकाइति यदिनह विरुध्यते नोर्थः स्वरार्थं नयकारेणानुबंधेन एवमपिक नेयः किंप्रयोज
न अनुदात्तस्यलोपोयथास्यादुदात्तस्यलोपोमाभूदिति किंचस्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत सिद्धतुलंछंदसि गीरूपाव्यास
विलाधर्मे सावेषत् प्रशान्याप्रविलारिषत् कासप्रत्ययात् कासग्रहणे चकासउपसंख्यानं कासग्रहणे चकासउपसंख्यानंक
र्तव्यं चकासांचकार नकर्तव्यं चकास्प्रसपातिनिवत्स्यामि चकासग्रहणेकासउपसंख्यानं चकासग्रहणेकासउपसंख्यानंक
र्तव्यं कासांचक्रे सत्रेचविधते यथामासमेवास्तु अनुवाककासुग्रहणे चकासउपसंख्यानमिति नैषदोषः चकासशब्देकास
शब्दोस्ति नत्रकासप्रसयादस्सेवास्तिहु नसिद्धातिकिंकारणं अर्थवतः कासशब्दस्यग्रहणं नचचकासशब्दे कासशब्दोर्थवान्
एवंतर्हि कासनेकाचइतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं चुलुपाद्यर्थं चुलुंपाचकार दरिद्राचकार॥
वयवस्याद्यात्तिग्रहणेनग्रहणादिड्प्रतिषेधप्रसंगः यदापिस्थानिवद्भावाश्रयणेसूत्रप्रत्याख्यानंतदास्थानिवद्भावेनानुदात्तादेकाचः
अप्रमाणातन्नासोसिवेट्प्रतिषेधः न्येथवतत्वदेशपायश्र्येमेतद्भाष्यं उदात्तस्येतिछेदस्तुनयथेतिसार्वधातुकासोदुरुपदेशादितिल
सार्वधातुकानुदात्तेतेसनिप्रसक्ते स्वरेणाधातुस्वरेणवा लशब्दाकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत यकारेतुसत्यनुदा
त्तएवेटभवतिपित्करणसामर्थ्यादेवचसशब्दाकारस्यधातुस्वरेणभवतिस्नात्वदेशपादाद याशाहस्येवतुभवति तिडतिडइतियानि
याताः सनिपातेर्येषदीतिधिड् अवशब्दस्यनिडिचोदात्तवतीनिघातः साविधारितिपूर्वप्रसंगइत्यस्ले

सिद्धाकारितालिटि॥ राम॰
३८

इजादेश्चगोवेति नन्वत्रोपदिशेतिविकल्पेनामाभावः अत्राहुः द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावुरुमत्वाभावाद्विकल्पः सावकाशइतियत्र
रुमत्त्वंतत्रनित्यमेवाम्प्राप्नोति एतद्विप्रतिषेधपरमितिप्रतिपदिविधेश्चबलवत्वमनाश्रित्यभाष्यकारेणोदाहृतं तत्रसाश्रितेविकल्पस्य
चभविष्यतीतिनेनदिहोपन्यसनीय गुरुमद्वचनमिति इषबुरीषुरित्यत्रापिसवर्णदीर्घगुरुमत्वादिजादेः सर्वत्रगुरुमत्त्वासमाभावितव्यमि
तिगुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायांगुरुमत्वइत्याश्रयिष्यतइतिभावः गालुचमरति एतद्वोपलक्षणंतेनचलीपिगल्यते इयपइयजि
इजादेश्च गुरुमतन्याविधानेलिपिनिमित्ताम्प्रतिषेधः गुरुमतन्याम्विधानेलिरिनिमित्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यः इयेषउवोष
गुणोकृतेइजादेश्चगुरुमतोनृच्छइत्याम्प्रसज्येत गुरुमद्वचनेइदानीकिमर्थंस्यात् गुरुमद्वचनामिहानीकिमर्थमितिचेत्गालु
त्रमेपजास्प्रतिषेधार्थंगुरुमद्वचनंकिमर्थमितिचेत् गालि उत्रमियजादीनामाभूदिति इयजन्वहंडवपन्वहं उपदेशवचना
त्सिद्धं उपदेशेगुरुमतइतिवक्तव्यं यद्युपदेशेनग्रहणंक्रियते ऋच्छेरामुक्तव्यः ऋच्छांचकार ऋछिप्रतिषेधोत्तायक उच्छे
राम्नावस्य यदयमनृच्छतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः वृद्धिमिश्रापस्यगुरुमत्त्वाभवितस्माराममिति सतर्हिज्ञाप
कार्थऋछिप्रतिषेधोवक्तव्यः नतुचावश्यंप्राप्तयोपिवक्तव्यः नार्थःप्राप्त्यर्थेनऋछऋताम्मिति ऋच्छतेर्लिटिगुणवचनंज्ञापकं
नर्छेर्लिघाभवतीति॥
येति लियष्यासस्यसंप्रसारणेकृतेयजादयजादयोभवन्तीति उपदेशवचनादिति वचनंव्याख्यानमभिप्रेतेन्यथावचनेनवच
नात्तरस्यनिरासेकोगुणःस्यात्तस्माद्विसंयोगेमनुपश्चाश्रयणादुपदेशावस्थायांगुरुमतइत्याश्रयिष्यतइत्यर्थः उपदेशग्रहणाद्वे
नाप्युपदेशोयत्नेननैतिसत्यलक्षणाव्याख्यानमेवोच्यते उच्छेरिति उच्छीविवासइत्युपदेशेगुरोरणानत्रापिगुरुणानिसयुक्तः वृद्धिःसिद्धे
तिगृह्णतामागमप्राप्तोपलक्षणं नेनेखाचकारइत्यत्रापिभवति प्राप्त्यर्थापीति प्रतिषेधप्राप्त्यर्थइत्यर्थः ऋछेरिति अमाम्यविधानेपि
वचनात्गुणोभविष्यतीतिचेदेवंसतिनस्मिन्त्रिति नाईदरइत्सनृछ्वेनतस्मादामएवाभावेगुणविधानेनज्ञाप्यते॥

भा·कै· सामर्थ्यादिति अतिप्रापणयोरित्यस्य तिपिश्च स्थानिवद्भावप्रतिषेधादेशः कृतो न त्वनादेश इत्याच्छिनिर्दिष्टस्यार्थः अच्छिमिति पीति अच्छादेशविधानादि
३९ टितस्मात् तिपृ तेरिति ऋ अत्रापि स्थानिति तिपादेशः कृतानिर्देशः कृतः तत्रानेन स्थेनास्याशक्यसप्तमी तीयतस्यार्थः द्विवचनपरे यथा
देशा अवर्णविधितिषेधनद्विवचनेकि पते न ह्याहि सतिस्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोर पियणाद्वित्वयोर्नित्यमिति विप्रतिषेधउपपद्यते अ
पवादयथा निसत्तरिमचपरादेशेन विलक्षणमिति द्विर्वचनात्वमेवस्य तनमवचिते तथेरूपाद्विर्वचनेकृते सवर्णदीर्घत्वाभावमिति यत्
नैतदस्ति ज्ञापक अर्थसमेन स्यात् कथं पुनरत्र छेर्लिङि गुणाद्धमानो सर्वशक्तो विज्ञातुं सामर्थ्यात् अच्छिर्लिङि न स्पृशी
ति कृतामहत्सवविहास्यते तद्यथा क्रिष्टेति क्रियते वैति चाडृ निष्टति जिघ्रतीन कृश्ति कृतामृत्कृत्वमर्थविज्ञायते किंपुनर
नौलिङ्गुणवचनेप्रयोजनं अरतु अरुः इत्यदपदयथास्यात् किंपुनः कारणं न सिध्यति द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे कृते
ह्रस्वग्रहणेन ग्रहणे अकारान्ताललिङ्गुणो भवतीति गुणो कृते रपरत्वे च अरतुः अरुः इत्येवरूपं प्रसज्येत अथाभ्यासग्रहणे
ग्रहणं उरदत्वं रपरत्वं हलादिशेषः आतश्चोपदेशिति दीर्घत्वेन तत आतो लोप इटि च इत्याकारलोपे अरतुः उरिति वचनमेवस्य येन
गुणपुनः सति गुणे कृते रपरत्वे चाद्विर्वचनं हलादिशेषः अत आदेरिति दीर्घत्वे तत सिद्धं भवति यथा आरतुः आरुरिति किंपु
नः कारणं सवर्णदीर्घत्वेन न भवति न पुनरुरत्वं परत्वादुरत्वेन भवितव्यं अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घत्वम् अन्तरङ्गसव
र्णदीर्घत्वं बाह्यरगमुरत्वं कान्तरङ्गत्वं सवर्णदीर्घत्वं आस्योरत्वं उरत्वमप्यन्तरङ्गं कथं बहुसेनत्वाद्गम्या
सविकरणोगाधिकार इति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्वं उरत्वे चकृते रपरत्वे हलादिशेषः अत आदेरिति दीर्घत्वे पर
रसरूपस्य परादेशः सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति ॥ ९९ ॥ नमवर्त्तते सतिवापाणितस्यस्थानिवद्भावादिर्द्विवचनं तत्र कृतेपरा
देशास्थानावर्णदीर्घत्वे येरितावादिति अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्यान्तरतमोऽव्ययदेशात् स्थानिवद्भावाद्धेतिभावः अन्तरङ्ग
त्वादिति वार्णादेशमवलोय रसेतत्तु समानाश्रयो गवार्णविषयं यथा कारकक्षयनमिति गुणा हृद्धी भवतो यथादेशात् इहतरस्त्वादि एम·
३९ द्वाश्रयं वर्णाद्युपाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः ॥

अथापीति आसन्नपरिसमापनिरङ्गाधिकारो व अत्रेत्यादिसिद्धय आश्रितइतिभावः आकारेपीति बहुवचननिर्देशादितिभावः इहापीतिअ
ङ्गितवर्णग्रहणानन्तरविधिसद्भावादितिभावः संयोगादेरित्यकेवलस्यवर्णान्तरसाहित्यस्यार्थः न तत्र धातोर्वग्रहणमवतिष्ठते सरघइति
आगमनिमित्तगुरूमलधात्वर्थस्यार्थः आनच्छइतिपर्युदासाश्रयेणात्तस्तु इशधातुग्रहणाद्गुणेरामवति अर्थवान् प्रतिपादविधानेनात्र छे
राम्भवतीतिज्ञायते तथाप्यकृच्छरतिमतिषेधः आसिसं भावनया क्रियमाणो साध्यकाय थोऽस्य स्वार्थस्य भवति उपदेशग्रहणमिति गुरुमतउ
अथापिकथं विदर्भो लिङि गुणो नार्थः स्यात् एवमपि नदोष आच्छत्तामिति अकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते कथं मन्त्रिणि निर्देशो पञ्चाच्छतिअत्रता
आच्छत्तामिति इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतुः चक्रुरिति संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति संयोगादेरेव अकेवलस्य नासस्याके
वलस्येति तदेतत्तरोण ऋृ लिङि गुणवचनरूपं सिद्धं अतोऽसावच्छिग्रहणं अर्च्छेर्लिङि गुणः सिद्धः सूरछ अनर्थं अच्छिमतिषे
धोवक्तव्यः उच्छ्वो आम् वक्तव्यः उभयं न वक्तव्यं उपदेशग्रहणं करिष्यते कस्मात्र भवति ऋच्छेयोपदेशेषु ऋति उक्तं वा किमुक्तं सन्नि
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति उर्णोतिराम्प्रसंख्याने कर्त्तव्यं प्रोर्णुनाव नवक्तव्यं वाच्यरूपोऽयं विद्भावो यदृष्टिसिद्धिः
प्रयोजनम् आम प्रत्ययप्रतिषेधार्थमेकाच अनुदात्तग्रहणात् अथवा ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते कथं अविभक्तिको निर्देशः अनछ अवृक्षो रूपायास
मेति उपविद विद्रोऽमकिम् विदोऽमकिकृत्य विरावकालब्रूव्यः विदिकारास्य ययकारान्तरनेति गुणोन सिध्यति लिरस
त्रियोगेन एवमपि विवेति न सिध्यति एवं तर्हि आमसन्नियोगेन भारद्वाजीयाः पठन्ति विदाम् किम् त्रियात् गृह्णा अगुणत्वमिति ॥
तिगुरूमनाश्रयो अनुप पयापित्वमानितिन तु निस्योगइति अस्यास्यत इत्यर्थः सन्निपातलक्षणइति लिट्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्वि
घातनिमित्तस्यामो निमित्तं न भवति आमि सति हि लेर्लुकाभावप्रसङ्गाल्लिट्सन्निपातस्य विघातस्यात् ऊर्णोतेरिति प्रतिषेधस्यार्थः उ
कारो यीति तेनोकारान्तस्योर्णोतेराम् भवति संहितया च सत्रपाठ इति दर्शयति अनछो दयापासेत्यत्र उपविद विदि ऋकारान्त इति स्तेय
कारान्तेनविदे निपात्यत इति भावः उत्तरा धातुपाठ एवाकारान्तत्वमेव नविदेरुकमिति मनुवाह्ययतीति गुणोन सिध्यतीति इकारस्योपधात्वो
भावोत्कारलोपाभावाच्च विदेर्नीतिस्यादित्यर्थः आम् आधाम्बेन विधीयमानत्वात्तत्र अनुपावित्वमत्वस्येत्यर्थः ॥

भा.कै. भीद्री हि द्विर्वचनमेवविधेयं किंमतिदेशेनेति प्रश्नः स्थानिवदिति देशादिति नलुमतांगस्येति गुणप्रतिषेधो नभवति भसयत्नोपरस्मात् प्रोप्सं
५० निषेधोनचात्राप्राप्तिरस्ति हंत्यात्रानु किमर्थमिति मतंरणापिस्त्रारंभमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रसङ्गादिग्रतिपादनाय
लिट्परस्यकृञः न्यामंतादि कालविशेषस्वाविवक्षितत्वेनन्वयोगरं नन्नमानार्थस्याततोरनुप्रयोगोनभविष्यति कृषामुवोषेति उत्तरे
णैवसर्वोद्योभिव्यंजनाद्यामंतस्यानर्थक्यप्रसंगात् नापिभिन्नार्थस्यईहापपाचेति न्यामंतसंयुक्तसाधनाद्यसंभवयात् कृञ्तुसामान्यवचनः
सामान्यविशेषयोरप्रयोगोर्थविशेषप्रतिपादनेनगुणगाहतिभावः अनुप्रयोगइति अद्यप्यामंतात्स्वकृतार्थाभिव्यक्तिर्नभवति तथापिप्रकर

भीद्रीभृद्धवां श्लुवदतिदेशेकिंप्रयोजनं श्लुवदतिदेशेप्रयोजनं द्विर्त्वेविभरांचकार कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटिकिमर्थमिदमुच्यते अनु
प्रयोगोयथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं आमंतमव्ययकृपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइति कृत्वाचप्रयोगोभविष्यति अतउत्तरंपठ
ति कृञोनुप्रयोगवचनमात्मनेपदार्थं प्रतिषेधार्थं कृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते अस्तिभुवोरनुप्रयोगोमाभूदिति आत्मनेपदविध्य
र्थंच कृञोनुप्रयोगवचनंक्रियतेआत्मनेपदंयथास्यात् उभमानेप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थोयत्नः कर्तव्यः अस्तिप्रति
षेधार्थंनापिनार्थः इदं सर्वानुप्रयोगः सर्वेषामेवकृभ्वस्तीनामनुप्रयोगइष्यते किंमिष्यतएव आहोस्वित्प्राप्नोति इष्यतेप्रा
प्नोतिच तथाहि कृत्रिति निर्दिश्य धातुग्रहणं किंतर्हिप्रत्याहारग्रहणं कृ इति निर्दिश्य नाम प्रत्याहारः कृभ्वस्तियोगे इत्यतः प्रभृत्याकृञोनुकृ
रात् सर्वानुप्रयोगइतिचेदशिष्यप्रयोगाभावात् सर्वानुप्रयोगइतिचेदशिष्यकृञोनुप्रयोगवचनं किंकारणं अर्थाभावात् आमंतप
दादिवयाद्विष्णुमित्तस्मादनुप्रयोगसिद्धार्थं ॥ अव्ययपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वाप्यनुप्रयोगोभविष्यति॥
मित्येवकृत्याभिलभावः आमंतमिति पुत्रीकृत्वानामथ्योनामकरणादिव्यादेशआप्रतिपत्तिरितिनतद्धाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यसेवेति
भावः कृञोनेवानुप्रयोगोयथास्यात् अन्येषांमाभूदितिनियमार्थमेतदितिदर्शयितुमाह कृञइति आत्मनेपदेतिसिद्धे कृञोनुप्रयोगेपुनर्व
चनमतिशयेनानुग्रहार्थम्ग्यनुप्रयोगार्थं तेनात्मनेपदस्मकृतेरामंतस्यात्मनेपदोनस्यवकरोतेरनुप्रयुज्यमानस्याप्राप्तसमर्थादिसूत्रेकर्तव्य
भवतीत्यर्थः अवश्यमिति परस्मैपदेनापिकृञर्थस्यावगमात्तस्यानुप्रयोगः स्यादित्याभावः प्रत्याहारग्रहणमिति एतत्तुप्राप्तस्यव राम-
दिसंत्रकृञाहरणाद्भूत्तिनिवृत्त्यर्थोहिज्ञायते सर्वस्यार्थविरोधाभावाप्सनुप्रयोगः अशिष्यमिति विधीयतिनिर्हस्यर्थमापनोयमुच्यते ५०

नवेति द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादितिभावः यापप्रदर्शनार्थंचसामान्यवाचिनोरित्युक्तं नतुसामान्यवाचिभ्यः कृभ्वस्तिभ्यआम्विधौ
नमाप्ते सामान्यवाचिनअर्थद्योतयितुंविशेषवचनोनशक्तः प्रस्तुनविशेषात्तरव्याइस्यानदर्थविरोधी लट्परस्येतिभूतविशेषस्यामंते

इदंतर्हिप्रयोजनं कृभ्वस्तीनामेवामेनुप्रयोगोयथास्यात् अन्यधातूनांमाभूदिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं अर्थ
भावाद्यामस्यासिद्धं कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः नचसामान्यवाचिनोरे
ववाविशेषवाचिनोरेववाप्रयोगोभवति तत्रविशेषवाचिनः उभयोः सामान्यवचनोनुप्रयोक्तव्यः लिट्परा
र्थंवा लिट्परार्थंतर्हिकृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते लिट्परस्यैवानुप्रयोगोयथास्यात् अन्यपरस्यमाभूदिति
किंपरस्यपुनः प्राप्नोति लट्परस्य नलट्परस्यतर्हिमाभूत् नलुट्परस्यानुप्रयोगोणानद्यतनभूतकालो
विशेषितः स्यात् लङ्परस्यतर्हिमाभूत् नेलङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालोविशेषितः स्यात्॥

नप्रतिपादनाद्भूतस्यापिप्रतयर्थवर्तमानतामाश्रित्यलट्प्रयोगः स्यादितिभावः नलट्परस्येति आमंतार्थाभिव्यक्त्यर्थंसादनुप्रयोग
उपपद्यतइत्यर्थः॥ स्वविरुद्धकालाभिधायिलडनुप्रयोगोनभविष्यति नवसांप्रतिकेवर्तमानतासंभवेभूतार्थत्वेनप्रयोलट्प्रयोगः

भा॰कै॰
४१

एकस्याश्च वेत्स्येकप्रसिद्धेयमायः तथाहि खादिरेवप्रातिपाल शोवप्राती सादौ किलसिते धु साधनेषुयेनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया ते नैव निर्वर्त्यते तत्र्यादि कदाचित् खदिरस्य छेदो भवति तदा तस्य शावुरः सादश्यात् वदिरवृक्षा प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते साधनभेदेन क्रियाया मसानुपपन्नात क्रियायाः निर्वाहप्रसङ्गात् लोके चिपदार्थस्य सामिभावप्रतिपादनायात्रा सामीप्यं धातुप्रपञ्चमेन तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सेधनिर्वाह्यते अन्यथा ऽश्वेषु चेत्युक्ते ऽधिकरण प्रतिपत्ताप्येष्वापि स्यादश्वेषु चरतीति प्रतीति त

अयं नार्हभ्रतेयं रोहेनघतेन लङ्धीयते हृषाश्वनोर्लः चेति तत्परस्यमाभूदिति एतद्यपि नाम प्रयोजनं एकस्या व्याकृतेश्च रितः प्रयोगो द्वितीयस्याऽस्तीयस्याऽनुभविष्यति तद्यथा गोषु स्वामी अश्वेषु चेति कथं तर्हि गोषु चाश्वानां च स्वामीति अर्थसमाभेदोनुप्रयोगो न स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं इदानीमेव ह्युक्तं व्यामतमव्यक्तपदार्थकेनेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति विपर्यासनिवृत्यर्थं वा विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तदनुप्रयोगवचनं क्रियते ईहांचक्रे चक्रे ईहा मितिमाभूत् व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चानुप्रयोगवचनं क्रियते अन्येवानुप्रयोगो यथास्यात् ईहां चक्रे व्यवहितेस्यमाभूत् ईहां देवदत्तश्चक्रे इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

स्याद्योर्थायुपाशद्वाह स्थानसिपादपित्रमुपक्रान्तस्यैव सैनिर्वोत्योनस्वम्थाशद्वाहस्येसर्थे एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति अर्थसमाप्तेरिति आमन्तेयदयावत्तमर्थमभिधत्ते शक्तानिनिवान अर्थः स्त्रैवपरिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः एतद्व्याख्यकारे दूषयितुमाह एतदपीति आशब्दमर्थाभावादित्युक्तत्वात् विपर्यासनिवृत्त्यर्थं चेति हि देकृन्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनं अनुप्रयोगस्यापकार्षतानेनाम चस्य पदादेशकृत्प्रयुज्यते नपूर्वनापिव्यवहितमिस्यर्थसंपत्तिः इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥ एम॰
४१

च्लिः सिजादेशो सर्वत्र बाधितत्वात् अस्य प्रयोगः प्रयोजनं नापि क्विबादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति काय मिति च्लिरुत्सर्गश्च स्थानी सर्वः सत्रादेशो नापोद्यते सिजुत्सर्गः स्यादनुत्सर्गाः चिधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते सुत्सर्ग इति च्लेरुत्सर्गो धातुमात्रा द्विधानात् सिसर्थः तत्रादरतस्मिति न्यपाणीनादरदशेपकर्तव्यं येनैक्कदीपनेनेति तदा विदतस्य चित्तोमर्थे पदिलुग्दृश्यते नराचतुर्थस्यापि ग्रह णाकर्णं व्या सिस्वरनरत्सक्रेतनधपनेराकारातत्वाम्रस्थवर सिजग्रहणाकर्तव्यं वस्तनग्रहणमार्थम् ग्रहणं धातोर्यथातुसिजग्रहणं मिसर्थः क्तविधानसति अनिदस्येन च्लेर्विशेषणोपयासोद्दिस्यर्थः तथाहि यादिनिदुहणेन धातुर्विशेष्यते यस्मादमत्रग्रामोनदृश्यति

च्लिलुङिकार्यं च्लिः श्रूयते नक्वचित् श्रूयते एतस्य सिजादयस्त्वादेशा उच्यन्ते यदि न कश्चिद् श्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रियते नासिजु त्सर्गे एवकः नोस्य तस्यावतास्योथग्रहणं भविष्यति अतउत्तरं पठति च्लिउत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रह णार्थः सामान्यग्रहणार्थे नार्थः मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति तत्रावरतस्त्वयापुनाग्रहणाकर्णं स्यात् षः सोः सि वशीति क्तविधाने चानिडु चनेन च्लिसमस्यार्थे क्तविधाने चानिडु चनेन च्लिसमस्यार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते च्लेरनिड् इति वचनात् सिद्धो भवति तुल्ल शाकेषु घस्लभावे चह्लु लेलदि तेत्यादि तद्दसत्सिद्धो भवति अथ चिण्करणं किमर्थं च्लेः चिण्करणं विशेषणार्थं च्लेश्चिण्करणं क्रियते किमर्थं विशेषणार्थं च्लिविशेषणार्थेनार्थः च्लेः विकरणविशेषणार्थं च्लेश्चिण्करणं क्रियते किमर्थं विशेषणार्थं च्लिविशेषणेनार्थः च्लेः सिजिति लेः सिचित्स्मानेलिङ्गि हापिप्रसज्येत नैतदस्ति प्रयोजनं लुङीत्युच्यते न च लुङः लिङः सिचोस्ति॥

विषयान्तरगत्वे निर्दुमाप्स्यपारणीयम लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादिदं भास्यभावा ततमग्रहादिभ्यः वत्तोन स्यात् तेषां खेकल्पेनेनेटासेटत्वात् अथापि पालकेनेद भावेनैतेषाम निरूपयात् तथापि निसक्तः स्यात् सोनुविशेष्यप्राप्तोयदा तस्यानास्ति तदा क्ता भवतीत्यमुत्तरेति पराणि दुर्वाततत्र सिचु आद्यहीति घस्लभावे चेति लुङियशाध धातुकत्वादि घस्लभावोभिधीयते तत्र सोऽपरतो घस्लभावे तस्ट इषिद्वाति अन्यथा सिचेमवघस्लभावः स्यात् ततः आसिचः श्रवणं स्यात् नहि मन्त्रस्य सोत्स्यैस्यापवादेन बाधः कर्तुं शक्यत इति भावः सेधोमेऽगसन्नियसपसिवोलुक्क्रियते तदा आदिः सिचा मतस्याभिनिखरः स्यात् लुमतालुनेपिस्विन्नमस्य लक्षणेनास्य रवोस्योस्तात्

भा.कौ. आपइतिचेति तत्रसामान्यग्रहणोक्तिर्यथासंभवंकार्यं विज्ञायतइतिभावः अत्रैवेति अत्रयथानइनुबंधपरिभाषया। सेवग्रहणं
४२ स्यात्तन्नलिइत्यत्रआम्इत्यनेनलिटोलुङ्स्यादित्यर्थः नासेवेतिचिद्धि से लोरितिसिद्धेरसेवचुरन्तरेणापिकर्तव्ये मांत्रेयसेसत्रचस्नेहसि
चइत्याम्ग्रहणमित्यर्थः सुत्सर्गवाधयोः परेताइति लोरितिवह्यामीतिनइवमंत्रेयसेसत्रानुवर्तिष्यते ततश्चलाघवंभवतीत्यर्थः

अथेद्विकरणंकिमर्थं इतिद्विकरणंसामान्यग्रहणार्थं सौत्रइकरणंक्रियते सामान्यग्रहणार्थं इसामान्यग्रहणार्थेनार्थः मंत्रेयस
इरणाशइइहाइइणमित्रनिम्योलेरितिन्यामइतिच इकारेसेडागीसामान्यग्रहणार्थंक्रियमाणोन्ववयसामान्यग्रहणाविज्ञानार्थं
प्रकारः कर्तव्यः इसामान्यग्रहणविधानार्थेनार्थश्चकारेण अत्रैव यत्तावदुच्यतेइरुत्सर्गःसामान्यग्रहणार्थइति क्रियमा
णोपिचेद्युत्सर्गतामेवक्रीराग्रहणानिभवति च्लिलुङि च्लेः सिचलोरिति परेतस्मेरितिएतदर्थंभविष्यति कथं यदेतद्भाति
स्थाघुग्वाभूस्यःसिचःपरस्मैपदेष्विति अत्रसिचोग्रहणं एतल्लोरितिवसाम यदिलेरिसुच्यते येटआतःशब्दाप्राप्नोति
अरुधत्अधात्धासीत्अरधारेसेतदपिप्राप्नोति नचङ्गोलुकिद्विर्वचनं नचङ्गोलुकिद्विर्वचनेनभाव्यं किंकारणंचङ्गो
लुक्यते नचात्रचङःपश्यामःप्रत्ययलक्षणेन नलुमतातस्मिन्निमित्तप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधःद्विर्वचनेनहिचाङःशब्दाप्राप्तौ
अरधत्अधुः अधाथिषुः अधातिसापिप्राप्नोति॥

धेट्इति विभाषाघ्राधेट्शिसस्त्रलिग्रहणानुवृत्तेःसर्वलोपादेशोयुक्तेभुस्याभिवद्रावालिग्रहणेनतेषांग्रहणाल्लुकिकृतेचङि।मिन्न
द्विर्वचनंप्राप्नोतीसदधाद्त्सापिस्यात् ननुचङ्गेपग्रस्यानिवद्भावाद्यकारलोपेसतिसधरितिभाव्यंतत्कथमुच्यतेअदधाद्तिप्राप्नोती राम.
ति नैषदोषः च्लिलुग्घधात्वेतिलेकालुमेस्मस्थानिवद्भावनिषेधात्रालुमतास्येतिप्रत्ययलक्षणनिषेधात्प्रकारलोपाभावात्॥ ४२

आतइति विध्यर्थमेतद्भविष्यतिनतुनियमार्थमित्यर्थः एवंतर्हीति अहितेन्यादेशोप्तुनस्पवाइलेरेवतुनिमथास्यतेनेनाभङ्क्तितित्र

नैषदोषः आतइतिजुसभावोभविष्यति नसिच्यति सिज्ग्रहणंतत्रानुवर्तते सिज्ग्रहणंनिवर्तिष्यते यदिनिवर्ततेअभ
वन्निमित्तप्रत्ययलक्षणेनजुसभावः प्राप्नोति एवंहिलुक्सिजपवादोविज्ञास्यते यदिलुक्सिजपवादोविज्ञायते नाहिहातांम
हिधानामित्यत्रआदिसिचोपवस्त्यापिसेपत्तस्येनप्राप्नोति तस्मान्नेनत्वकंपनैवलुक्सिजपवादइति नैवंहेवमुच्यते
अभूवन्निमित्तप्रत्ययलक्षणेनजुसभावःप्राप्नोति तस्मात्तानस्यत्रसिज्ग्रहणमनुवर्त्यं तस्मिंश्चानुवर्तमानेधेटआतः
शब्दाप्राप्नोति तस्माद्घ्रातिस्याघुपाभूस्यःसिचःपरस्मैपदेष्विसत्रसिज्ग्रहणंकर्तव्यंतस्मिन्नक्रियमाणेनान्यत्रगी
ग्रहणंनिभवंतिच्लिलुङिच्लेःसिचलोरिति॥

भविष्यति आतइत्येतच्चविध्यर्थंभविष्यति अत्रअधुःपुरितिसादिसिध्यर्थमितिभावःतस्मादिति सरासिद्धपेन्यादेशोल्पतेलुक्
तव्यइत्यर्थः॥

भा.के. ४३ कथमिति आर्धधातुकस्येडिति द्योत्यते नदेवतद्भाद्रादनिडितिव्यवदिश्यते मलर्थवद्ग्रहीहिरिन्नानादितिभावः अनिमित्तमिति धा
तोरिट्प्रनिमित्तंनिमित्तभावोस्ती तिनानुपपत्रः षष्ठ्यर्थवद्ग्रहीहितिभावः नवानस्मादिति अनिरइतिवचनसामर्थ्यात्सचम्पर्थवद्ग्रही
हिराश्रयिष्यतइत्यर्थः कृयोनिडिति अत्रातिव्विविधृतेविकेरणेनबोनाभिरत्राश्रयाणभाष्य तेत्राभिन्विषयइटःप्राभावाद्विषयाश्रयम
निरवस्थापेक्षणीयामितिप्रश्नः निष्ठायामिति यथाधेधातुकमात्रपरिगृह्यतेनतोगुहादिभ्यऊत्सृज्योनस्यादिति निष्ठाश्रयणेतदाश्रये गुहा
दिभ्योनिसक्तः प्रसज्येतविकल्पितश्रप्यते इणुरिणुश्रिवुग्रहानंना चनिष्ठापामनिटूत्वानुक्तःप्राप्नोति नपुनर्यत्रेति गुहाद्भ्यो विकल्पितइट्
परस्मुध्यतेकाविधानेवानिटू चनेचिसंभवत्यर्थइति धातुमेवात्रानिह्नेनविशेषयिष्यामः धातोरनिटइति कथंपुनर्हातुर्नामानिटस्या
त्धातुरेवानिटूकथं अनि मित्तवाइटःअनिट् नवास्मादिरागलिसोयमनिडिति अथवामोविशेषमारोक्ष्यो निडितिविशेषयिष्य
ति परिवित्तायतेनिष्ठायामनिटइतिभयिषिभ्यः प्राप्नोति भयिषांहेशलंतरगुपधानिष्ठायामनिटः अथविंकोत्तायतेलिटियो
निडितिनकुतश्चित्प्राप्नोतिसर्वेहिशलंतास्युपधालिटिसेट् किपुनःकारणं धातोविशेष्यमाणएतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यासिन
पुनार्यत्रसामान्येनेरोविधिप्रतिषेधौ इसामान्येन वलादावार्धधातुकेपरस्मुध्यतेयत्रलभावेचेतिः आईधातुकीयाःसामान्येनभ
वंति अनवस्थितेषुप्रत्येयेषुतत्राईधातुकसामान्येवत्तभावेहतेलसितइति अनूभविष्यति॥ ॥ ॥ ॥
सेभावाभावाभ्यांनिर्देशेनतत्रयेसेरस्तेभ्यःसिजभविष्यतित्यनिड्भ्यस्तु यतइतिनकश्चिद्दोषः आर्धधातुकसामइतिव्यवरूप्रसपगतमार्धधात
कसामान्यलुङ्घिःशेषिनमाश्रयिष्यतइत्यर्थः यदितर्हिछिःप्रसाध्यायतेतदामत्रवसेतितिसिचोलुक्वादिःसिचइतिसरः प्राप्नोति नैषदोषः
तत्राहिष्ठइसिङ्कविरइतोनुदात्तेनेनभाव्यम्भवितिद्विधातेन यत्रत्ताइरोनिडितिधातस्यचेतिषिधःप्रत्ययस्यश्रेष्यतेसाविषयश्च्हसि
नास्ति एतत्स्वभाष्यकोरेणत्नेःप्रत्याख्यानाद्धितापत्त माहिलावादिस्वात्तेलुग्निचरुचितेनानमार्थेनचागमावृत्तानुसंवाविष्यतद् राम. ४३
इतितदर्थोप्यनुबंधासंगार्थश्चिन्त्रेकर्तव्यः॥

ह्वेःसिच अश्निति सोवपरस्मैपदेषुचेतिसमुच्चयोवित्तावेततयो वैत्रापिस्यात्मावितिचासिमुधारः पेःसाधारणोनिर्देशःस्यात्आगं
तुनावेकारेणासकारोनिरिष्यतेतिभावःनुचान्यत्र एवमविभक्तिनिर्देशादेरणाभावोत्रनसमुच्चयइतिभावःस्वरार्थइति सिचोनह
लपिचित्स्वमहन्नोनिवचनातत्माद्कार्यीभिसाहेधातोरुदात्तार्थइत्यर्थः अनक्षरयुभिति माहि कार्याभिसाह्वादादिसिनोनोस्यानि रा
तिपात्किकेनोदात्तत्सेवमाव्यमितिबसरस्यायमविषयइतिभावः अर्थवानिति चेश्चित्करणस्यसामान्यग्रहणाविघातार्थत्वान्
त्नेःसिच किमर्थमकारःविशेषणार्थःकृविशेषणार्थेनार्थ सिचिहृद्धिःपरस्मैपदेष्विति सोहृद्धिरस्तु असमानेअपिवाडुरिसत्रापि
प्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनंपरस्मैपदेषुसुध्यतेनचात्रपरस्मैपदपश्याम सरार्थस्तर्हि चितोंतउदात्तोभवतीतिअंतोदात्तत्वंयथा
स्यात् एतदपिनास्तिप्रयोजनं अनकोरु तत्रनार्थः स्वरार्थेनचकारेणानुबंधेन इडिकृतेसाहौभविष्यति तत्रमसयाद्युदा
त्तत्वेनेटउदात्तत्वंभविष्यति नासिध्यति आगमाअनुदात्ताभवंतीति अनुदात्तत्वमाप्नोति अतउत्तरंपठति सिचश्चित्करणा
नर्थकंस्यानिवत्वात् सिचश्चित्करणमनर्थकंस्यानिवत्वात् सिचश्चित्करणमनर्थकं किंकारणं स्यानिवद्यातश्चिनोपमा
देशःस्यानिवत्वाश्चितूविष्यति अर्थवत्तुचित्करणंसामर्थ्यातूटउदात्तत्वं नैषदोषः अर्थनत्तुसिचश्चित्करणः कोर्थःचितस्स
माहस्यादिरुदात्तत्वंभविष्यति नैमाभ्रमसयत्वरूपमागमानुदात्तत्वमारभ्यतेतदेघेवप्रत्ययस्वरंबाधनेएवंस्यानिवद्भावादपि
पाशाप्यत्वमपिबाधत तस्माद्धित्करणंतस्माद्ककारःकर्तव्यः॥
हिलावीदिसादेस्यानिवद्भावप्राप्तस्वरमागमानुदात्तत्वंबाधतंबाधते तस्मादतोदात्तार्थसिचश्चित्वमितिसूर्थःनैषदोषइतिसिचश्चित्क
रणानर्थकमितियत्रकात्सनाल्तीसर्थः अत्रकोचेदाहुः प्रत्ययस्वरस्यहूयपवादोऽयमागमानुदात्तत्वंपाधुदात्तश्चनापिततदेशेचित्स्वर
श्चपाष्टिकत्वात्पवादविप्रतिषेधात्चित्स्वरएवभविष्यतिनर्थःसिचश्चित्वेनतिनेनदृष्टि नहिभवत्यपवादःविताचपवादोऽप्रसङ्गस्य
मानासमानुगादिनांतदप्रसङ्गात् कुतिनत्तादीनांचचिंतास्यानिवद्विषयंचकार्यंनिर्देशादीतिपर त्वमापिचित्स्वरस्यबाल्यागमानुदा
त्तत्वेनवाविशेषात्स्वर्ढ्ःस्वरोबाधःतस्मात्तद्बाधनार्थसिचश्चित्वंकर्तव्यमितिस्थितं॥

धा॰ वै॰ परस्मिन्निति सिचः परे यत्सार्वधातुकं तस्मिन्निस इत्यर्थः अस्तिह मिति वा यत्सार्वधातुकमपरस्य नलोपस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः आ
४४ र्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपः स्यात् एवं वा हते रलोलोपो न भविष्यति तथा चोच्यते अवयवलोपिनामनेनलोपो नास्तीति स्पष्टः
अथोरिहत्करणं किमर्थं इरित्करणं नकारलोपाभावार्थं इदित्करणं क्रियते नकारलोपो माभूदिति अमंस्त अमंस्याः अनि
दिताहलउपधाया क्ङितीति नवा हेतेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य नचैतत्प्रयोजनमस्ति किंकारणं यत्परह
नः सिज्झितिहेतेः सिचः कित्वशास्त्रे तत्तस्य परसावर्ण्यं नासिगतस्य नकारलोपाभावनीति नेन हलितापके अस्तित्वम्भूदे
तस्यवचने प्रयोजनं किं सिच्येव लोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते माभूदिति कः पुनरत्र विशेषः सिचिवा नलोपे सति परस्मि
न्निमित्ते वा अयमस्ति विशेषः सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति परस्मिन्नुनीमित्तेसति नकारलो
पे कृते अकारलोपः प्रसज्येत समानाश्रयत्वासिद्धं व्याश्रयत्वासिद्धमेव व्याश्रयं चेदं ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नका
रलोपे सति अकारलोपो न भवति कथं आसिद्धवद्दत्राभादिति तदेतत्कृते सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव नासिज्ञतस्य
नकारलोपो भवतीति इदिदा स्यान्तिवत्वात् अथाप्यनेनेदिनार्थः स्यात् इडितो यमादेशः स्यान्निवृत्तावादिदिड्विष्यति
स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वा स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्नेतिवक्तव्यं स्पृश अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् मृश अम्र
क्षीत् अमार्क्षीत् कृष अकृक्षत् अकार्क्षीत् तृप अतृपत् अत्राप्सीत् दृप अदृपत् अद्राप्सीत् किं प्रयोजनं सिचुप
धास्यात् अथक्तः सिद्धः कथं शलइगुपधादनिटः क्सः इसेव सिज्मपि सिद्धः कथं च्लेः सिचि क्सरणं प्राप्नोति तत्राहे
वकलापिलत्तणःमागमेकृतेन्निहतनिमित्तत्वात्क्सो न भविष्यति यद्येवमस्पार्क्षीत् इत्यत्राप्नुवति॥ ॥ ॥
नित्रिम्यः कृते माते हा आप्नुवाद्यादि पदे सिचिविधीयते सेमित्करणमिति तत्र प्रयोजनाभावाच्चकारस्य संज्ञानास्तीति चोरुलाद्दे ताम॰
पदः भागमकृते सिच अमभावपदेनुक्तदत्र अयाणं अग्रांतकायामिसथ अस्प्समिति अससमग्रहणमुपलक्षणं वसद्योरियार्दे प ४४

चिणोनित्यादिति चिणभावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत इति आदेः परस्येति न भविष्यति पदे ईप्यादि अप्याऽऽदेः परस्येति प्राप्तो

सिद्धं तु चोयादित्वात् सिद्धमेतत् कथं सिचोयादित्वात् यादिः सिदकालोशित्त्वर्वस्पेति सर्वादेशो भविष्यति किंपुनरनेग्रय
तेयकारः लुप्तनिर्दिष्टयकारः चङ् ङः कथं चङ् ङः प्राक्स्पन्निर्देशात् सिद्धं चङोरपि प्राक्स्निर्दिष्टे प्राय चञ्चद् चङ् अग्रद्द्य
दृ अनेकालशित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति चिणः कथं चिणोनित्वात् चिणः अनित्वात् सिद्धं किमिदमस्ति नित्वादिति
अञ्चस्यायस्यानेभवत्प्रत्ययः स्यात् अस्ससोस्ससयसंज्ञायामित्संज्ञातान अससामित्संज्ञायां लोपो न अस्तिलोपे अनेका
ल् यत्रानेकाल् तत्र सर्वादेशः यत्र सर्वादेशस्तत्र प्रत्ययः यत्र प्रत्ययः तदेतत् संज्ञायांसंज्ञानत्र लोपः एवं च तत्र वार्तिकका
रस्य निर्णयः सप्रयोज्यं न चित्करणमिति अपिच त्रेशब्दानुप्रकल्प्यते अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् अस्पाक्षीदिति न सिध्यति
चिपुनः सति विभाषा सिच सिच्यपि कृष्यपि क्त्सरणाः मागमो विभाषा यस्मादत्व्यापि अमाप्नोति निमित्तं न विहन्ते सस्मा
देव तस्मात्सपृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वेति॥

तितस्माद्धि हितविशिष्यणाश्चेपरामपिहत्रमे सप्रयोजनमिति सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वस्योक्तत्वात् सति प्रयोजने च कारस्येत्सं
ज्ञायामप्यलकारश्रुकरणं भवतीसमागमाभावात् कृत एव प्रसङ्गे ते सस्थः स्वरत्वर्थाद्दि पुषादयश्च जैनेन्द्रे च नेत्यागमे प्रवर्तिते॥

भा॰कै॰ शलइगु क्सविधानइतिविशेषणासंभवाल्लक्षणाद्दोषप्रसज्यति अतएवेगन्ताश्रयेविहितविशेषणाश्रयेवालक्षणासिद्धिः किन्तु
४५ गन्तस्याचीतिविशेषणार्थत्वात्साहचर्यात्लोपान्तस्याश्रयेस्यात् नवाक्तस्येति अतएवेगन्ताश्रयेकिमनर्थकंस्यादितिसो
नुबन्धकत्वपञ्चकाशानिषेधवादस्तथाशास्त्रस्यबाधकमित्यर्थः नचक्तस्याचीतिविशेषणार्थोपि किंत्वंमनस्युक्तार्थस्तथाप्यस्यैवकत्स
तत्रग्रहणस्याप्रसिद्धत्वाद्गुणाभावमधुसन्नाहत्वाद्दोषप्रसङ्गाभावात् अनिटवचनमिति अनिटइत्येतद्विशेषणायथास्या
शलइगुपधादनिटः क्सः क्सविधानइगुपधाभावः इग्गुणनिमित्तत्वात् क्सविधानेइगुपधत्वस्याभावः किंकारणं इग्गुण
निमित्तत्वात् इग्गुणस्यनिमित्ते तत्रतावद्गुणेकृतेइगुपधादितिक्सोनप्राप्नोति नवाक्तस्यानवकाशत्वादयवादोगुण
स्य नवाएषदोषः किंकारणं क्सस्यानवकाशत्वात् क्सअनवकाशःक्सोगुणंबाधिष्यति अनिटवचनमविशेषणात्वं
निसादिष्टत्वात् अनिटवचनमविशेषणं किंकारणं वेनिसादिष्टत्वात् नित्यादिष्टः हिःनइतिश्रूयते तत्रेटिकृतेनि
टइतिक्सोनप्राप्नोति नवाक्तस्यासिजयवादत्वात्तस्यवानिटभ्रयत्वादनिटिप्रसिद्धे क्तविधिः नैवएषदोषः किंकारणं क्त
स्यासिजयवादत्वात् सिजयवादःक्सःसचानिटाश्रयः नचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते पूर्वंह्यपवादाःप्रवर्त्तन्तेप
श्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्यवाप्यवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते तन्नतावदत्रकदाचिदिट्प्रसिद्धोभवति कुतएवयमिटमतीतेक्सस्य
सिजपवादत्वात्तस्याचानिटाश्रयत्वात् अनिटप्रसिद्धः अनिटिप्रसिद्धेक्तविधिः अनिटिप्रसिद्धेक्सोभविष्यतिसिजिङ्
नीद्भविष्यति शेषेसिज्विधानंभविष्यति अधुक्षीतअमोषात्॥

इति निरुक्तार्थः क्सइत्युक्तेतत्रास्यासिंवानिसंभाव्यमितीड्भावोपलक्षितमस्यनप्रनकुचिद्धिघनइतिचेदतिविशेषणास्या
प्रसिद्धिरित्यर्थः नवाक्तस्येति अयंभावः लिङ्लिनिइतिस्थितेसिचानभाव्यक्सस्यायविषयइतिक्सेनापिनतावद्धाम्य
यावदस्यानिटत्वनज्ञानं तत्रलकारस्यैवेटःप्राप्तौतन्निषेधाद्दनिट्त्वमत्तातिक्सः॥सिद्ध अलिङ्गितिइति पत्रालिङ्अनिषेधो
नालिनत्रसिजेवभवसकोषीदिति॥

श्लिषआलिङ्गनइति किंपुष्पादिपाठादङिप्राप्तेलाघवायविधर्थमिदमथपूर्वेणाक्सेसिद्धेनियमार्थमितिप्रश्नः इतरोवक्ष्यमाणयोः

श्लिषआलिङ्गने किमर्थमिदमुच्यते नियमार्थं नियमार्थोयमारम्भः श्लिषआलिङ्गनएववक्सोयथास्यादहमाभूत् उपा
श्लिषत्जतुकाष्ठंच समाश्लिषत्ब्राह्मणकुलमिति अतउत्तरंपठति श्लिषआलिङ्गनेनियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् श्लि
षआलिङ्गनइतिनियमस्यानुपपत्तिः किंकारणं विधेयभावात् कैमर्थ्यान्नियमोभवति विधेयंनास्तीतिकृत्वा इहचास्ति
विधेयंकिं पुष्पादिपाठादङ्प्राप्तः तद्बाधनार्थःक्सोविधेयःतत्रापूर्वोविधिरस्तुनियमोवेति अपूर्वएवविधिःस्यान्ननियमः
किंचस्यात्यद्यपिनियमोनस्यात् आम्नेयंदश्लिङ्गनोः नालिङ्गनेवाक्सःप्रसज्येत यथैवक्सोडंबाधते एवंतिराम
पिबाधते उपाश्लिषिदिकन्यादेवदत्तेनेति॥

गतिभागंमनसिकृत्वाह नियमार्थमितिउपाश्लिषदितिमसापत्तावुत्तश्लिषिवत्रेतेनालिङ्गने अङ्प्राप्तइति श्लिषेनाप्राप्तेअङिक्स
स्यारंभाद्बाधकत्वमित्यर्थः यथैवेति विध्यर्थत्वेहोषान्तरदर्शनं॥

भा॰के॰ सिद्धत्विति पूर्वेण क्तेसिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यं श्लिषेरविषय इति अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते अन्यथा चिरादप्यधुनाय
४६ तद्विषयविध्यर्थमेतत्स्यात् तत्र नियमार्थं आङ्पूर्वात् आलिङ्गने इति ततश्चालिङ्गने प्रतिषेधात् श्लिष आलिङ्गने विशिष्टविषय इति नियमार्थम्

सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने विशिष्टविषयेऽसिद्धमेतत् कथं श्लिष आलिङ्गनेऽन्यत्र चिरविषये क्तो भवतीति वक्तव्यं आङ्पूर्वाधाने च
श्लिषो नालिङ्गने आङ्पूर्वाधाने च श्लिषो नालिङ्गने अङ्पूर्वाधाने च श्लिषो नालिङ्गने इति वक्तव्य सिध्यति सन्त्रेऽतो हि नियते यथाश्मा
समेवास्तु ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति नैष दोषः योगविभागात्सिद्धं योगविभागः करि
ष्यते श्लिषः श्लिषः क्तो भवति किमर्थमिदं पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति यद्बाधनार्थं ततश्चालिङ्गने आलिङ्गने च श्लिषः क्तो
भवति इदमिदानीं किमर्थं स्यात् नियमार्थं श्लिष आलिङ्गने एव कृतार्थं तत्रापि श्लिषस्तत्र च क्तं एव समाश्लिषत्कालं राक
लमिति यद्यप्युभयत्र वक्तोर्ऽवाधनेऽप्यवयवानामपि बाध्येत इति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्नित्यं क्तो
ऽङ्बाधिष्यते नान्यत् अथवा नेत्र च स्यात् निविशास ननु कर्मानेपुनाश्लिष्टग्रहणस्य प्रयोजनेन वि शेषं यथा स्यात्परस्मात्कर्मणोऽति
तन्माभूदिति॥ ॥ ॥

वसमयाविध्यर्थमेतत्स्यात् श्लिषः क्त इति श्लिषस्तत्र निह्रस्वत्वनुवर्तनाद्धाहार्थस्य सेदोऽग्रहणाभावः सानुबन्धकत्वाद्वा तत्र पुषा
दित्वादङ्प्राप्नोति प्रसक्तोऽशिष्ट न क्तेन बाध्यते अथवेति समुदायापेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति पाश्चात्यानां तेप एम॰
न्यासः॥ ४६

णिश्रिद्रुकमेरिति अथ धात्वनुक्तेऽविकल्पेन णिडोऽविधानात्सणिङ् पक्षोऽस्ति विप्रावचनं तत्रा चकमतेति भवति णिङ् पक्षे तु सन्त्त्वाद्वारश्चीक
मतेति सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति ग्रहणेऽसामर्थ्यान् तस्मादेकोर्णिणाश्रीयते अतः अस्यासंभवान्नेनचङ्परेऽणौ इत्यधुनात्र तत्र परे
तोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति स्वर्थ नाकमिष्टसुखं श्रिताः नाकस्वर्गमिष्टसुखं यातीति सुपुक्तेर्वेऽवाचार्थे कमेर्लुङि किन्त्वपि भवतीति एष्टर
चकमतेसुक्त यत्त्वचीकमतेसुक्तं तेयत्काविरोधार्थमित्युग्रहणा स्मरणात्ते इहार्थवाद्योपलक्षणत्वस्मरणाद्दर्शार्थे अमेताङ्ग अकमिष्टेति

णिश्रिद्रुणिश्रिद्रुस्नुचुकमेरुपसंख्यानं णिश्रिद्रुस्नुचुकमेरुपसंख्यानं कर्मकं नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तेर्वेद्वारथैः अय
यत्काचिराणां यत्रियेचीकमत भाविणः कर्मकर्तरि च कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यं कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत् कटः
स्वयमेव उच्छ्रयति कटं देवदत्तः उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति ननु कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति त्वाच्चुक कर्मकर्तुः सिद्धं न वा कर्तृत्वं
किंकारणं कर्मणापविधानात् नहि काश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङ् वाधिते कर्तृत्वाच्चुक कर्मकर्तुः सिद्धं आस्ति च कर्म
कर्तरि कर्तृत्वमिति हेतुत्वाच्चङ् भविष्यति ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण्भावकर्मणोरिति प्रतिषिध्यते तत्र कृति
णो यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति यत्तर्हि न नमयति च उत्पुपुच्छतोः स्वयमेवेति अत्रा
पि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवतिव्यमनेत प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुप
संख्यानमिति॥

यैरुक्तं तस्योपचारस्कमिष्टशब्देनाप्यकर्मकशब्देनाच्यते अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न हि ज्ञाते सुपुक्तेर
पि वर्द्वारथैर्गच्छन्तः सुखं नप्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् यत्त्वचीकमत भाविणोऽपि सुखं यान्तीति कर्मकर्तरि चेति कर्तृत्वच्य
मानश्चङ् कर्मकर्तरि न प्राप्नोतीति वचनं उत्पुपुच्छत इति पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः तत्र यथोक्तं भाविनः पर्यस्ता स्यादाव
सकर्मकत्वं भवति तदेवमुत्पुच्छयते गामिति भवति पुनर्गौरिवयदा सौ कर्मातिशयेन कर्तृत्वविवक्षा ते भूतकाले च तदेतदुदाहरणं॥

भा०के० ४१ अस्यति पुषादेराङ्गणत्वात् अनेनासेरङ्गभावोऽपि विधिरेव इति पुषादिपाठसामर्थ्यादित्यादि प्रतिपादनार्थमस्तु दूरतस्तावदर्थमाह
अस्यतिग्रहणमिति अत्रापाति आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्यचिदप्यविधानात् वा अस्य कार्यप्रतिबन्धकाभावात्मावतिन

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् अस्यतिग्रहणं किमर्थं अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं दृष्टव्यं किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति नपुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् पुषादित्वात् पुषादिपाठात्परस्मैपदे च्लेरङ्भविष्यति कर्मकर्तरि च्लेः कर्मकर्तरि चोपसंख्यानकर्तव्यं पर्यास्थत कुण्डलेत्यपि अत्रापिन चाकर्मिणः पविधानात्कर्तृत्वात्कर्मकर्तुः सिद्धमिति एव उक्तेषु इरस्तु चिग्ग्रहणाद्धातुग्रहणं च क्रियते अस्य तस्य कर्तुर्यद्विनावत् तु चिग्ग्रहणं क्रियते तु चिग्ग्रहणं करिष्यते तेनेन त्वमिदं स्म त्वचत् म्लोचात् इरमिदानीं स्वरूपं म्लुचीत् अथ तु चिग्ग्रहणं क्रियते तु चिग्ग्रहणं करिष्यते तेनेदमिदं म्लुचत् म्लुचीत् इरमिदानीं तु चरूपं म्लोचीदिति चिरातिपदं अयं परस्मैपदे आलिङ् परस्मैपदे आसीं वैकवचनं आलिव हु वचनं कस्य परस्मैपदेपूर्विशेष्यः परे लिङ् अपरे क्लिपात् इत्यमात्मनेपदे चिणभावकर्मणोः चिणिति वर्तमाने पुनश्चिणग्रहणं किमर्थं नेति संवत्सरमुतभयर्थमिदं अथ वा वेसंवत्सरभूतनि सार्थमिदं अथवा चिणि निवर्त्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्येतत्प्रयोजनं चिणोऽवयथा स्यात् यदस्य स्मादिति तन्मा भूत्॥

एवेति भावः तत्त्वस्तु अरंस्त इति अनेकार्थत्वा द्वातूनामत्र विषये यथा भेदो नभयोरकतुभयोपादानस्येति भावः यत्तु भयोपादानसामर्थ्यात् तुल्ये चेत् इह नलोपो न भवति मस्तु चरिति केचित् द्वित्वं प्रापित द्वा प्याविरोधा दुभाद्रणीयं चिणामावेनेप्यचमिति निपातितेषुसं राम-
वडेत्त रमहुरसिर्थ्यः नन्वत्रास्य भावात्रेति नामेति स्यात इत्याह अथ वेति विकल्पोऽपि पूर्वमेव निषेधेनानिवर्तितत्वात्त्रापि स्यात इत् ४०
माह अथ वेति तेनोपाङ्गोऽपीति कोऽत्र भवति॥

सार्वधा इहपश्याम इति वसमासास्य वाक्यार्थस्य इति क्रिया या कर्मत्वेन यथा पश्यन्तो भावतीति गाकर्त्तकाया समृतिक्रियापार
हक्रिया प्रधानमाख्यातेस्य चक्रियासाध्यरूपत्वात् निरन्तभेदानतु कं निरन्तभेदा सैवक्रिया स्याभिधीयते अनेकाकाभिदा नाभिदे
भागप्रकरणेनोति तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधापि निलकारे द्विवचनबहुवचनेभवन्तस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसज्जतः अर्थेक
पदवाच्य साधनसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पचतः शयाकौ याकाद्स त्रनभावतः साधनस्य यजात् आनभिधानादिति सिद्धः

सार्वधातुकेयक इहपश्याम कर्मणि द्विवचनबहु वचनामुदाहियते पच्यते ओदनौ पच्यन्ते ओदनाः इति भावे पुनः एकवचनमे
व आस्यते भवता आस्यते भवद्भ्यां आस्यते भवद्भिः इति केनैतदेवं भवति कर्मानेकं तस्यानेकत्वात् द्विवचनबहुवचनानि
भवंति भावः पुनरेक एव कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवंति यौ कौ या का इति आश्रयभेदात् यदसौ द्रव्याश्रितो भव
तिभावस्तस्य भेदात् द्विवचनबहुवचनानि भवंति इहापि तर्हि प्राप्नोति स्तोतो क्रियां कुर्वन्ति सर्वैर्नस्यात् आश्रय भेदाभवंति निर्देशात् द्वि
वचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति॥

सोऽनेकमिति कर्मेश आधारो द्रव्यमनेकं शक्तिमतोऽस्य शब्देन भेदेन प्रतिपाद्यत इति शाब्दमभिधायिनाप्याख्यातेनोऽदनः पच्यन्त इति श
क्तिमत्द्रव्यवाचिनेत्यादिनाश्च इत्यसामान्याधिकरण्यं भवति भावपुनरिति भेदा भावलक्षणमेकत्वं भावस्य न तस्यैकत्वस्य वाच्यस्य भाव
स्याख्यातस्य द्रव्यधर्मत्वात् सत्वभूतत्वाद्याख्यानवाच्यस्य भावस्य आश्रयभेदादिति गुणनिलोत्पत्ति नामाश्रयाणां भेदाद्वाश्रितोऽपि
पाकोभिद्यते घञादिभिरस्य सत्वरूपोऽभिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रुयोऽवचनभेदेनाविरुद्ध इति भावः इहापीति आख्यातवा
च्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदात् ततश्च वचनभेदस्य प्रसंग इत्यर्थः॥ ॥

भा॰कै॰ पाकविशेषानिति केचिमाकस्मात्कर्मसाधनं मा चक्षते एकस्य विशेषानगुणादीनित्यर्थः तत्सयुक्तं अर्थसंज्ञापाकर्मणि घञो दुर्लभत्वात् त
४८ स्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान् पाकविशेषानित्यन्यायमर्थः अथवा सत्त्वादेरात्मप्रत्ययात्तस्यापि तन्नायामपि वक्तृ मेरिधजभवति उष्ट्रासिका
आसितेति अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्ता आसनानि भिन्नानि तासामानाधिकरण्याद्धात्वर्थानवस्थाभावभेदादेस्य च
इति बहुवचनमित्यर्थः इवशब्दप्रयोगेण तेनापि चैवार्थगतिर्भवति नह्ययमर्थः पादशामष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तान्यशानि स्तं
दृष्टिः क्रियन्त इति भवद्भिरस्तेन रमन्त्वाश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपत्त्यात्मयोजनाभावाद्बहुत्वेनोपादानस्य केवलमेव भवति यथाता
एवं तर्हि इदं तावद्वक्तव्यम् किमभिसमीक्ष्य तत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति यदि तावत्तोकविशेषानभिसमीक्ष्य पश्चादन्यस्य पाकः पश्च
गृहस्य यस्य तिलानां बहवस्तेशब्दाः स्वरूपाश्च तत्र पुंकं बहुवचनमेकशेषश्च तिङभिहिते चापि तथा भावे बहुवचनेऽष्ट्रयते तद्यथा उष्ट्रा
सिका आस्यन्ते हतशायिका शय्यन्त इति अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाकः यश्च स्वस्तनः यश्च स्तनस्तेऽपि बहवः श
ब्दाः स्वरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च तिङभिहिते चापि तथाभावे स्यादेकशेषो न भवति आसिष्यास्यते च आ
सिष्यन्त इति॥ ॥

अपाकाशेषु बहवस्त इति न च सर्वार्थाश्रय भेदादाश्रित भेदस्य प्रतीतिः घटाम चतीमाहेपाकस्य भिन्नसेवावगमात् केचित्त्वष्ट्रासिका
आस्यन्त इति कर्मशीलकारमिच्छन्ति उष्ट्रासिकाल हरणस्य भावस्य कर्मत्वात् यथा गोदोहस्सुह्यत इति एतत्तु विवेत्रे भवत्येवेत्यभा
अकारेणाभावेऽपि विधानं बहुवचनमुपपद्यते तेऽपि बहव इति भिन्नकालत्वादेवेति भावः तत्र युक्तमिति शास्त्रेणैकशेषस्य सकृत्या
नेकार्थाभिधायित्वात् अन्तरेणापि एकशेषारम्भसनूपाणामेकस्यैव स्वभावतोऽनेकार्थत्वादिति भावः तिङभिहित इति न स्वरूपतोऽनेककाल राम॰
लभावप्रसाधनसमर्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासु च क्रियासु साधनानि भिन्नस्वरूपाः प्रयुज्यन्त इति भावः॥ ४८

द्रव्यवदिति द्रव्यस्येव प्रसिद्धो यो घञादिप्रत्ययस्तदर्थो भावो भवति लिंगसंख्यासाधनसंबंधप्रतिपत्त्या तत्र चत्वारः पाकस्तत्पाक इति द्रव्यलक्षणायो
गोऽपि प्रसिद्धः सत्त्वघञन्तेऽपि पाकोऽपि भावः क्रियाक्रियायोगेति ननु भवति पचति पचनं गोधा चेति कर्तृकर्मभावेन हि क्रियाक्रिय
पा सत्ववतस्तस्य वा तेनाहि करणात् निरूपणासमवायेन गच्छतीति विवृत्तिनन्तुसाध्यसाक्रियायाः कथं क्रियान्तरेण तिकर्मकर्तभावः विषय
भेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंबंधसंभवादशेषः तदुक्तं हरिणा तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धत्वं प्रति क्रिया सिद्धरूपस्य साध्यं
त्वं न तमेव पुनः प्रति अन्यो धावान प्रत्येतिसाध्यसाधनरूपता तथा विषय भेदेन सर्वस्यापपद्यत इति तत्र कृते के मित्तमात्मानवाच्यमा
आख्यातेऽपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति किमिदं द्रव्यवदिति द्रव्यं क्रियया पासन
वायं गच्छति कं समवायं गच्छति द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति तद्वदस्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति पाको वर्तत इति क्रि
या वल्गवति किमिदं क्रियाभिहितं क्रियाक्रियया समवायं गच्छति पचति पठतीति तद्वदस्य कृदभिहितस्य न भवति पाको वर्त
त इति आख्यातेऽपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहि
तेन पुनर्नाभिव्यज्यन्ते आख्यातेऽपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते कृदभि
हितः पुनर्न संप्रयुज्यते यावता किंचित् सामान्यकृतो विशेषः पुंकं परस्य पि विशेषः स्यात् लिंगाद्य तः संख्या केन च॥ ॥

स्यादिति इदं तथा हि भवति क्रियायां सैव तस्य कर्तृत्वं स्वशब्दप्रयोगैः स्वेन रूपेण भवतीति भावेन कर्तृत्वमुपपन्नमेव कर्मापि क्रियाफ
लत्वात्प्रधान निमित्तिकर्मत्वाभूपि तस्योपपद्यते कारणत्वादीनि तु सर्वाण्येव गुणभावमन्तरेणोपपद्यन्त इति आधाराभिमानेन विरोधात्तस्यो
पपद्यते कालेति पुरुषशब्देन तदर्थः प्रसंकापरभावश्चोच्यते उपग्रहोऽनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थ लक्षणः कृदभिहित इति ननु कृदभि
हितस्यापि भावस्य भवतिकर्त्रीयोगः यथा आसनं तापाद्भवति तत्राह एकपद एव वाच्येन कर्त्रा न प्रयुज्यते यथा पचतीति कर्तृ वाच्यो
नैवं पाक इति अदृश्यैवाभावस्य प्रसाधनात् अथ वा प्रधानादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयत इति तेनाह पेराकर्त्रायोगाभाव धातुरूपम

भा॰कै॰ इदं विचार्यतइति विचारितं नामाणश्चतिपदाल्लहि सार्थ्यतेनाना तं नीपतइत्यर्थः इहात्तपश्यति रेकाश्रयाशास्त्रीपायदावयतानामावाग्रेइ
५९ रिकार्थवत्ता तोशाबघ्यतिरेकावेकतरस्यापिनव्यवतिष्ठते सार्वधातुकमंतरेणापि कर्त्रीत्वगमात् पश्यागाष्ठ्यामसशापिभवत्यश्रका
रिकरइति तथाविकरणाभावेपिकर्त्रीयवगतिरस्ति लविधीइ तेत्रमिति अयाभावेप्यास्ति अजागर्भवानिति कविन्नभपसंनिधोक
त्रीयवगतिःपचतिपदाचतरंतितत्रनिश्रयाभावाहि नार क्रियते कः पक्षन्याश्रीयमाणः शास्त्रेनविरुणद्धीति एकाहिवद्युषिति एकत

।इदंविचार्यते भावकर्मकर्त्रोः सार्वधातुकार्थोवास्तु विकरणार्थोवेति कथंचसार्वधातुकार्थः कथंचविकरणार्थः भावक
र्मवाचिनिसार्वधातुके[redacted]यक्भवति कर्तवाचिनि सार्वधातुकेशप्भवतीतिसार्वधातु कार्थाः
भावकर्मणोर्यक्भवतिसार्वधातुके कर्तरिशप्भवतिसार्वधातुकइतिविकरणार्थाः कश्चात्रविशेषः भावकर्मकर्त्रोः सार्व
धातुकार्थाश्चेदेकोद्विवद्युनियमानुपपत्तिरनर्थत्वात् भावकर्मकर्त्रोः सार्वधातुकार्थाश्चेत्तएकद्विवद्युनियमस्यानुपप
त्तिः किंकारणं अनर्थत्वात् नहीदानीमेकत्वादयएकविभक्त्यर्थाः किंतर्हि भावकर्मकर्तारोपि संतुतर्हि विकरणार्थाः
विकरणार्थाइतिचेत्कृताभिहितेविकरणाभावः विकरणार्थाइतिचेत्कृताभिहितेविकरणोनप्राप्नोति धारयःपारयइति॥ ॥

एवैकवचनंनार्थान्तरइतिचोनियमः सनोपपद्यते कर्त्रादिनामपितदर्थत्वादित्यर्थः अनर्थत्वादिति सामर्थ्यात्तत्रावधारणमाश्री
यते नतामेवैकत्वादीन्यर्थः अपितुकर्त्रादयोपीत्यर्थः कृताभिहितइति कृत्येवकृतिविकरणोविधीयतेनस्यंश्चेतिकृतएवकर्तारिकृ
तिकर्त्रार्थानिर्दिश्यते तेनैवचकर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायीविकरणोनप्राप्नोतिततश्चधारयइत्यादौसतिशपिगुणोनस्यात्॥ ॥ राम॰
५९

त्लेनापीति लःकर्मणिचेतिवचनात्लोद्वयोरपिकर्त्रोरभिधीनमितितत्रापिविकरणाभावाः किंत्वाचोद्यतइत्यर्थः तत्रलःकर्मणीतिवचनात्क
र्त्रादीनीविकरणार्थत्वेनैवसंभवतीत्युक्तंभवति एवंवक्ष्यामीति व्याख्यास्यामीत्यर्थः लःकर्मणिइतिकर्मणिवर्त्तमानाद्विकरणादितिव्या
ख्यास्यतइत्यर्थः तत्रकर्माभिधायीविकरणः कर्मशेषेणभाष्यउक्तः ननुसार्वधातुकनिमित्तोविकरणोनतुविकरणनिमित्तोलकारः तत्

किमुच्यतेकृताभिहितइति नलेनाप्यभिधानंभवति यणकंलोनाभिधानमाश्रयितुं यत्तोंतरमिदमास्थितंभावकर्मकर्त्रोः सार्वधा
तुकार्थोवास्तुविकरणार्थोवेति यदिवलेनाप्यभिधानंस्यात्तेनेदंयत्तोत्तरंस्यात् कथमशक्यंयद्भावानेवाह लःकर्मणिचभावेचा
कर्मकेभ्यइति एवंवक्ष्यामिलःकर्मणोभावाच्चाकर्मकेभ्यइति यस्मिंस्तर्हिलेविकरणानश्रूयंते कस्तत्रभावकर्मकर्तृनभिधास्यति
हृचनश्रूयंते यस्तेलुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च अत्राप्युक्तंकर्तलेलुमतिष्यति यस्मिंस्तर्हिलेविकरणानैवसंघते कस्तत्रभा
वकर्मकर्तृनभिधास्यति हृचनैवसंघतेलिङ्ग्लिटोस्तस्माच्छक्यंनलेनाप्यभिधानंभवति भवतिचेदभिहितेविकरणाभावएव

यमेवव्याख्यायते एवंतर्हिकृतेलकारेसार्वधातुकइतिविषयसप्तम्याश्रयणात्कृतेविकरणेऽभःकर्मणिचेसनेनभावकर्मकर्त्रभिधायिनो
विकरणात्परोलःसाधुर्भवतीतिव्याख्यानाददोषः अत्राप्युक्तइति विकरणलोपहारेणप्रकृतिरेवत्रकर्त्रीद्यभिधायिनीतिप्रतिज्ञानेभव
तीत्यर्थः यस्मिंस्तर्हीति ततश्चविकरणानुत्पादाल्लादेशस्यासाधुत्वप्रसंगोविधानसामर्थ्याद्धासाधुत्वेभावायथाव्यवगतिर्नस्यात्कर्तरिकृ
दितिवचनात्कर्तर्येवलकारःस्यादित्यर्थः भवतिचेदिति ततश्चविकरणार्थपक्षोनुपपन्नएवेतिभावः॥

भा॰के॰ ५० एवंतर्हीति भकारस्तेनेरणाविकरणार्थेत्यस्य समर्थयते यथायाम्बा छत्तीति णमिक्रियायाः कर्तृकर्मणीसाधने तत्र कर्तीलकारः कर्मणि द्वितीया तयात्रा प्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमेप्यस्मिन्निकरणो भविष्यतीतिभावः इदमस्येति अपमर्थः यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणीतत्र विरोधाभावान्न विधेयः कार्यभेदोयुक्तः एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहाय्यकृभ्भावात्सम्पगनुपकारादयोगएवस्यात् तथाहिपचतीतिक्रियाविशिष्टः कर्ताभिधीयते इतिक्रियाविशिष्टं कर्मनतेकेनसा पच्यते१

एवंतर्हीदंस्यात् यदाभावकर्मणोर्लः तदाकर्तृणिविकरणाः यदाकर्तरिलः तदाभावकर्मणोर्विकरणाः इदमस्ययथैवस्वाभाविकं अथापिवाचिनिकम्प्रकृतिप्रत्ययोःप्रत्ययार्थसहत्वंतइति नत्वात्तिसम्भवः यदेकस्याःप्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपल्लहाय्यभावः स्यात् एवंचकृत्वा एकपक्षीभूतमेवंसंभवतितसार्वधातुकार्थाएवेति ननुचोक्तंभावकर्मकर्त्रारिः सार्वधातुकार्थाश्चदेकद्विबहुषुनियमानुपपत्तिः अनन्यार्थत्वात्‌इति नैषदोषः सुपांकर्मादयोप्यर्थाःसंख्याचैवतथातिङां सुपांतिङांचसंख्यावेवार्थः कर्मादयस्तु प्रसिद्धोनियमस्तत्र प्रसिद्धस्तत्रनियमः तिपप्रकृतेषुवा अथावाप्रकृत्यान्यर्थेप्यसानियमःकेचप्रकृताः एकत्वादयः एकस्मिन्नेकवचनंनद्वयोर्नबहुषुद्वयोर्द्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु बहुषुबहुवचनंनैकस्मिन्नद्वयोरिति॥ ॥

धनद्वयोःक्रियाविशिष्टंप्रतिपादयितुंशक्यते एकपक्षीभूतमितिएवपक्षः सार्वधातुकार्थेकर्मादयः स्वार्थः पूर्वभेदापेक्षम्‌अत्रिम्प्रय निर्देशः प्रसिद्धोनियमइति अर्थनियमइत्यर्थः कर्मादयोत्तर निर्दिश्यन्तेनप्रत्ययनियमः प्रमाणासिद्धः तत्रैकत्वएकवचनमेवेत्येवमेवमेकत्वादिष्वेनियम्यते नतुप्रत्ययइतिनस्यार्थान्तरस्यापिकर्मादिर्नविरुध्यते अथवेति कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापे रा॰भा॰ ५०
क्षत्वानियमइत्यर्थः॥

कर्मकर्त्तरीति कर्मवद्वतिरित्यनेनसात्रयस्यकार्यस्याप्यधानात्कर्त्तर्यपिकरणाप्रोमोचनं विप्रतिषेधादिति यदाशास्त्रातिदेशपक्षस्तदाश्यावलीयस्त्वं कार्यातिदेशपक्षएवबलीयस्त्वं नचैतदिति सद्यभावादिति योगविभागेनबाधिष्यतइतिभावः परत्वादिति परत्वाद्बलीय [illegible] भावकर्मणोर्यविधानेकर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं भावकर्मणोर्यग्विधानेकर्मकर्त्तर्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं पच्यतेस्वयमेवपच्यतेस्वयमेवकिंपुनःकारणंनासिध्यति विप्रतिषेधाद्धिशयोबलीयस्त्वंविप्रतिषेधाद्धिशयोबलीयस्त्वंप्राप्नोति शयोवकाशः पचतिपठति यकोवकाशः पच्यतेऽत्रनोदत्तस्तेनपच्यतेविषयेवरेत्रेनेति इहोभयंप्राप्नोति पच्यतेस्वयमेवपच्यतेस्वयमेव परत्वात्शपप्राप्नोति योगविभागात्सिद्धं योगविभागात्सिद्धं योगविभागःकरिष्यते चिणभावकर्मणोः सार्वधातुकेयक्भावकर्मणोः ततःकर्त्तरिकर्त्तरियकभवतिभावकर्मणोः यथैवतर्हिकर्मणिकर्त्तरिकर्त्तरियक्भवति एवंकर्त्तरिप्राप्नोतिइतिनैवंलमानंदः नास्यकिंचिदुक्तेतिरोगइति द्वितीयोयोगविभागःकरिष्यते चिणभावे ततःकर्मणि कर्मणिचचिणभवतीति ततः सीर्द्धधातुकेपक्षभवतिभावेकर्मणिच ततःकर्त्तरिकर्त्तरिचयभवतिकर्मणि सत्तुकर्त्तेभावइतिनिवृत्ते ततःशपचभवतिकर्त्तरीसेवकर्मणिसर्वपनिवृत्तं एवमेप्युपसंख्यानंकर्त्तव्यं विप्रतिषेधाद्धिश्यनोबलीयस्त्वं विप्रतिषेधाद्धिश्यनोबलीयस्त्वंप्राप्नोति सीश्यनोवकाशः दीव्यतिसीव्यतियकोवकाशः पच्यतेऽत्रनोदत्तस्तेनइहोभयंप्राप्नोति सीव्यतेस्वयमेवसीव्यतेस्वयमेवेति परत्वात्श्यनप्राप्नोतिननुचैतदपियोगविभागेनसिद्धं नसिध्यति अनन्तरायाप्राप्तेःसायोगविभागेनशक्याबाधितुं कुतएतत् अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति पराप्राप्तिःप्रतिषिध्यतेप्राप्नोति ननुचेयमाप्तिःपराप्तिंबाधते नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुं एवंतर्हिशदादेशाःशप्तानादयःकारिष्यते शप्रत्ययःसाध्यते तन्नदिवादिभ्योपविषयेशवेवनास्ति कुतःश्यनास्यः तन्नहिश्योग्रहणंकर्त्तव्यं नकर्त्तव्यं महत्तमनुवर्त्तते इमहते कर्त्तरिकोशबिति तद्धिप्रथमानिर्दिष्टंशानिर्दिष्टनचेहार्थःश्यनइत्येषापंचमी शपिवेतिप्रथमायाःषष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मात्वादिसर्वःनुवेदयमिति योगविभागप्राप्तिःपूर्वविप्रतिषेधेनबाधिकाभविष्यतीत्यर्थः नोत्सहतइतिस्याप्यविप्रतिषेधाश्रयणस्ययुक्तत्वात्पूर्वलोयोगविभागप्राप्तिकइत्यर्थः॥

दिवादिभ्यःश्यन्‌पूर्वविप्रतिषेधेन तथोक्तेऽयमिविषयत्वादेरौपसंख्यानादिति प्रयोगार्थमपि ॥

भा.कै. इति सार्वधातुके यग्भवतीति सामान्योक्तावपि कर्त्तरि शबित्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेव भविष्यतीति भावकर्मणोर्नुवर्त्तिरधिकोपात्त
इति कर्मकर्त्तर्य्यपि यग्भविष्यतीत्यर्थः अथवापि व्याख्यानेयोगविभागः कर्त्तव्यः एवं सति कर्त्तरीति चेति अथवा भावकर्मणोर्नुवर्त्तिर्यत्नाच्छ
५१ यस्मान्नंतरस्याबाधास्यान्नतु शपनादीनां योगविभागेनतु तेपि बाध्यंते वचनादिति कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइत्यस्य कर्त्तरीति योगविभाग

अथवा भावकर्मणोरित्यनुवृत्त्या विनासिद्धे सति अनुवृत्तिर्यिकोभावाय इह सार्वधातुके यगिति भावकर्मणोरिति अनु
हत्तिं सिद्धे सोयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मणोरनुवृत्तिर्भवति तस्यैतत्प्रयोजनं कर्मकर्त्तर्यपि यथा स्यादिति कर्त्तरीति चयो
विभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय कर्त्तरीति चयोगविभागः कर्त्तव्यः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधभावो वा मिति अथवा कर्मवद्भा
वचनसामर्थ्यादयग्भविष्यति अस्य प्रयोजनं किं आत्मनेपदं यथा स्यात् वचनादात्मनेपदं भविष्यति
भिद्यते चिरायथा स्यात् चिणवद्वचनाद्भविष्यति चिणवद्भावस्ता हि यथा स्यात् नैकमप्यन्यप्रयोगार्थं प्रयोजयति तत्र क
र्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्त्तरि यग्भवतीति यदयं नदुहस्नुनमां
यक्चिणोरिति पाक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति यसोनुपसर्गात् अनुपसर्गादिति किमर्थं आयस्यति प्रयस्यति अनुपसर्गादिति
शक्यमकर्त्तुं कथमायस्यति प्रयस्यतीति सपसश्चेतत्त्रिपमार्थं भविष्यति सप्वोदित्वयसः नाम्यपूर्वादिति॥ ॥

अथवत्कर्मग्रहणानुवर्त्तनात् संस्कारेण व्यतिरेकादात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः चिणपीति चिणश्च ग्रहणेनुवर्त्तमानेपुनश्चिणग्रहणमधि
कविधानार्थमिति कर्मकर्त्तर्यपि चिण्भविष्यतीत्यर्थः नैकमिति अन्यथा स्यास्मिन्चिणाद्विबद्धवर्त्तमणातु स्यात्क्रियैकमेवेति वाक्यमा
दिसर्थं॥ २५१ ५१

स्थानिलिङ्गीति निखर्द्धस्थानसंज्ञानिबंधनोगुणोमाभूदिति शिल्वंकृतमिसर्थः यस्मात्वेति भिदा शक्तिरित्यर्थः तस्यैव तुधादिलात् नतुदय

स्थादिभ्यश्नम् किमर्थः शकारः सार्वधातुकार्थः शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा मार्द्धधातुकमपिदिति ङिदिति ङित्वे ङिति
ति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् भिनत्ति छिनत्तीति नैतदस्ति प्रयोजनं सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरगस्य गुणउक्तो नैतस्याद्धप्रत्ययविधि
स्तत्तादिप्रत्यये परतोगसंज्ञं भवति यस्माद्धप्रत्ययविधिः नतत्प्रत्यये परतः यद्धप्रत्यये परतः नतस्मात् प्रत्ययविधिरिदं नहि प्रयोजनं आ
द्धधातुकसंज्ञा माभूदिति किं वस्मात् वलादिलक्षणइट् मस्मेत एतदपि नास्ति प्रयोजनं वलादेरार्द्धधातुकस्येत्युच्यते य
स्माद्धप्रत्ययविधिः तदादि प्रत्यये परतो गसंज्ञं भवति यस्माद्धप्रत्ययविधिः नतत्प्रत्यये परतो यद्धप्रत्यये परतो नतस्मात् प्रत्ययविधिः
अनउत्तरे पदत्ति आमिशिशरणांधातोरिहस्सार्थं आमिशिलक्षणाक्रियेतस्यार्थं धातोरिकृत्सार्थं धाहीनाशितिन इससत्यर्थं स्यात् एणातिम या
राति नवधाम स्तान् नवाकर्त्तव्यं किंकार्यं धातुत्वमन्त्वात् धात्वंतरगतिश्चरा॥ यत्रहिन धातोनर यत्रभस्मा हरासे नैषश्नम्
श्रस्नत्रकृत्वतं यश्चिश्रीकृतं स्तेनासिद्धिति हणोस्नश्नुपदेशाद्धस्सार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति सफलत्वमानं तिलस्मात्श्च
मेघः॥
यत्रात्मिता द्वाद्भस्वर्णिधानं एणानीति एपङ्क्तिश्वादिरिपुपदिनौना म्योत्तप्तपेनश्नम्प्रत्ययः धातुत्वरमिति गौरादिकाविसर्गः हए
सरति हृदराणो इति आदिलस्मात् श्नश्येन श्रमूयासो श्रति छान्दसमिति भावः॥

भा.को
५२

ञ्जेकइति आत्रलोपइत्यस्यासिद्धत्वदजादित्वासिद्धत्वाद्दकारस्योपधात्वाभावः प्रनिरणीमीति मीञोमीनातेर्निगमइति ह्रस्वः मिपोपि

पश्चिमसोरल्लोपः प्रसज्येत उपधायाइतिवर्त्तते अनुपधात्वान्नभविष्यति नशक्यमुपधायाइतिविज्ञातुं इहहिदोषः स्यात् अङ्कः
अञ्जतीति तस्मात्अस्यतत्ह्रस्वत्वं यद्येवंस्वरः कथं बहुलोपित्सार्वधातुकं ह्रस्वइसि सार्वधातुकस्य ह्रस्वत्वकृते लोपित्वं त्वक
मे पितेवञ्चापि ह्रस्वेरूपंते अपितन्त्रपिस्वं पितस्यार्थेदपित् मानंरप्रामिराणी॥ पिनतिर्नी आपितश्चापितं प्रयोगोनग्रावाणः
नेत्रर्हिह्रस्वत्वकर्त्तव्यं अवश्यं छेदसिह्रस्वत्वंकर्त्तव्यं उपगायतुमापत्नयोगमिराणोपुवनयइत्येवमर्थं विशेषणार्थतर्हि
कविशेषणार्थेनार्थः आन्नलोपइति नात्रलोपस्तु प्रमानेयज्ञानंपत्नानामिमअपिप्रसज्येत दीर्घत्वकृतेनभविष्यति इ
दमिहसम्प्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतां नाचलोपइतिकिमत्रकर्त्तव्यंपरत्वात्रलोपः स्यात्तस्मात्तकारः कर्त्तव्यः अथाक्रियमाणो
पितकारेइहकस्मान्नभवतिविघ्नानांपश्चानामिति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥

तान्तद्धि त्येसनीतं परत्वादिति यत्तु सुपिचेतिदीर्घत्वंततस्त्रिपातलक्षणपरिभाषावशात्भवतीत्यत्र प्रत्रोक्तं नामिदीर्घासरत्वान्तु
पिचेतिभवितव्यमितितत्सविघातपरिभाषापोआनिसत्त्वाश्रयेणातिनविरोधः लक्षणाति लाक्षणिकस्याक्रमीयमाननपेतात् प्रति एम·
परोक्तस्यतुपसनत्वादितिभावः॥ ५२

नन्नादि विभाषालुगिति ननुयेननाप्राप्ति न्यायेनलकारार्द्धधातुकइतिलोपोवाध्यतेइति कथंलुगभावपक्षेलोपः स्यात् नैषदोषः यत्रय
तेनादिहत्यपवादः किमर्थंक्रियते एवग्रहणं ननतदिभ्यइत्येवोच्यते अभ्यासितनोत्यादिकार्याणिनाभवन्त्वितिकानि अनुनासि
कलोपादीनि देवरक्षाः किंशुकाः अनुनासिकाभावेदवानुनासिकलोपोनभविष्यति इहतर्हितनादिकार्यमाभन्नादिश्रुस्त
थासोरिति ननुभवत्येवात्रह्रस्वादंगादिति तेनवयथास्यान्ननेनमाभूदिति कःपुनरत्रविशेषः तेनेनवाससनेनवा तेमनिति
सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद्विराबद्भावः सिद्धोभवति अनेनपुनः सतिविराबद्भावोनस्यात् अनेनापिसतिसिद्धत्रिराबद्भावः कथं
विभाषालुक् यदानलुक् तदासिज्लोपः सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद्विराबद्भावोभविष्यति तथैवनादित्वान्नआसेहुसिज्लोपेचन
दुष्यति विराबद्भावेनदोषः स्यात्सोपिप्रोक्तोविभाषया क्षिण्विहरुणोरेच ह्रायमकारः श्रूयते नक्षीवकूयतेलोपः स्यभ
विष्यति अतोलोपेआर्द्धधातुकइति पश्चिमच्छिनत्यश्रूयते किमर्थमागमुच्यते नल्लोपस्स्योच्येत नैवंशक्यं लोपसतिग
णः प्रसज्येत अत्तपुनः सतिअकारलोपस्यस्थानिवद्भावात्गुणोनभविष्यति ननुचलोपेपिसतिनधातुलोपआर्द्धधा
तुकइतिप्रतिषेधोभविष्यति आर्द्धधातुकनिमित्तेलोपेसप्रतिषेधः नचैषआर्द्धधातुकनिमित्तोलोपः अपिच प्रसारणो
यतेरवस्थयिसयोगःतस्मिन्प्रसारणेगुणः स्यादेव तस्मात्त्वंकृत्वं अथकिमर्थं नुमनुषक्रयोर्ह्रस्विह्राश्चोग्रहणं
क्रियते नक्षिविह्नत्योरित्येवोच्येत क्षिविहिक्वोरितीयसुचपदमानेन्भ्यलेहअन्यविशेषणेनुम् प्रसज्येत इदमिहसम्प्रधार्यं नुम्क्रि
क्रियतामलामिति किमत्रकर्त्तव्यंपरत्वानुमागमः अन्तरंगमत्वकारान्तरंगतहा मसयोसन्निसन्नियोगतात्वमुच्यते उसत्रप्र क्रि
स्ययेप्रहतिप्रसयावाश्रितोगस्यनुमागमः नुमप्यन्तरंगः कथं चत्वात्येलत्तुमिधातुपदेशिवद्वचनप्रसयविधमथिमिति ह्रि
उभयोरंतगयोः परत्वानुमागमः तस्माद्द्विविह्वोरि
तेलक् प्रवर्त्ततेनआसोलोपस्याबाधकः नत्वप्रवर्त्तमानः चितिन्याश्रेयथा सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाद्भावः अग्ने
नुकनिमित्तइति धातुलोपइतितदुह्योस्याश्रयणादितिभावः नचेषइति
हृत्तइतिनिअकारसस्यादित्यर्थः अमत्रप्रसयइति नुम्विधाने गाधिकारादितिभावः॥

हल श्नः शानज्झाविति तत्रत्वप्रनथनाश्नेतिश्नाणो नेसेत्यान्वाहोयेतडा़दि.ना आदेशा विधीयंते तेन नवारय: श्री ॥ १ ॥

हलःश्नः किमर्थःशकारःशित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं किंकृती निगुणप्रतिषेधाय यास्यात् कुषाणपुषाणेति अतउत्तरंपठति आविकारस्यशित्करणमनर्थकं स्थानिवत्वात् आविकारस्याशित्करणमनर्थकं किंकारणं स्थानिवत्वात् शितोयामादेशःस्थानिवद्भावान्नाशित्वंभविष्यति अर्थवत्तुवायकसार्वधातुकादेशेनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य अर्थवत्तु आविकरणस्यशित्करणं कार्थं ज्ञापकार्थं किंज्ञाप्यमेतज्ज्ञापयत्याचार्यःसार्वधातुकादेशेनुबंधानस्थानिवद्भवंतीति किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनं प्रयोजनंहि तातङोरपिद्वंहेःपित्वंनप्रतिषेधं पितोयमादेशःस्थानिवद्भावात्सित्स्यात् सार्वधातुकादेशेअनुबंधानस्थानिवद्भवंतीति नायं पित् भविष्यति तातङ्श्चङकारेनोज्ञायो भवतिपिंतोयंआदेशःस्थानिवद्भावान्नित्स्यात् सार्वधातुकादेशेऽनुबंधानस्थानिवद्भवंतीति नायंपिद्भविष्यति तवादिषुचादि.तंतवादिषुचादि.तेनप्रतिषेध्यं प्रयोगेतथा वारणःहि तस्मेआदेशःस्थानिवद्भावान्ङि. =
तःस्मु सार्वधातुकादेशेऽनुबंधानस्थानिवद्भवंतीति नेमेङि.तो भविष्यंति तस्यदोषोमिपआदेशोपि स्थाप:तेस्यत
स्यतत्तराम्स्यदोषोमिपआदेशोपितोःभावः आविनवमकरवं पितोयमादेशःस्थानिवद्भावात्पिद्भवति सार्वधातुकादेशेअनुबंधानस्थानिवद्भवंतीति नापित्स्यात् अमसेमिहस्युच्यते मिप्आदेशानितिपासिम्मिथामादेशाङितिनक्तव्यं वेद्वेत्थ विदेर्वसोःशित्वं विदिर्वसोःपित्वं कर्तव्यं शितोयमादेशःस्थानिवद्भावात्पिद्भवति सार्वधातुकादेशेऽनुबंधानस्थानिवद्भवंतीति नापित्स्यात् किंतुकारणाह्रस्सिद्धं अथवा अवश्यमत्रसामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारोनुबंधः कर्तव्यः कुसामान्यग्रहणाविघातार्थिनायं वेसोःसम्प्रसारणमिति तेनेवयत्नेनगुणोनभविष्यति तस्य ज्ञापकस्यसंतिदोषाः संतिचप्रयोजनानि समादोषाभयानिसेवा तस्माश्रायेभेनज्ञापकेनकथं यानिप्रयोजनानि

एवमपीति पित्वनिन्नमनुदात्तत्वंभवतु अज्ञाद्रूनानिती शामम्भ[redacted]दि.तन्निमित्तश्वगुणाहिप्रतिषेधरस्यर्थः
पित्रेति अपिदितिप्रसक्तप्रति[redacted]धन्वाश्रीयते पिद्वन्ङि. अभवतीस्यर्यःयोगविभागाज्जायावतीसार्वधातुकस्यङित्व
एवमपिभवेत्पित्कारणसामर्थ्यात्पित्त्वंतस्याताङि.तकरणसामर्थ्यात्ङि.त्वंतं यत्तुखलुपितिङि.त्वंनप्राप्नोतिङि.ति
चपित्वंतं केनतत्रस्यात् तस्याहकर्त्तव्यपित्वाङि.द्भवतीङि.तपित्रभवतीति नवक्तव्यं एवंचसामि सार्वधातुकंङि.द्भवतिपि
त्र एवनावास्मिनोङि.त्वंप्रतिषिद्धं ततःअसंयोगात्लिट्किद्भवतीङि.त्वापित्रभवतीति एवंङि.तःपित्वमतोपिद्दुष्ट्दोसिशा
यत्रापि शायवच्छहासिसर्वत्र शायवच्छदपिसर्वत्रेतिवक्तव्य हसवत्रहोवाहोवकिंप्रयोजनं महीश्रसत्कभेयतःयो
आसकभायत उदगृह्भायतउन्मायापतेसेवमर्थ व्यत्ययो योगविभागःकर्त्तव्यःव्यत्ययोभवतिस्याहीनामिति आंडा
भुलस्पभेदति भिनत्तीसेवंप्राप्ते सचनमरति नात्रिपनहति प्राप्ते ततोनुहत्त्वे छंदसिविषयेसर्वेविधयोभवंती
ति सुपांव्यत्ययःतिङांव्यत्ययःवर्णव्यत्ययः लिंगव्यत्ययःपुरुषव्यत्ययःकालव्यत्ययःआत्मनेपदव्यत्ययःपरस्मैपदव्य
त्ययइति सुपांव्यत्ययःयुक्तामातासीद्धुरिदक्षिणायाः।दक्षिणायामितिप्राप्ते तिङांव्यत्ययः चषालंयेअश्वयूपाय
तक्षति तक्षंतीतिप्राप्तेवर्णव्यत्ययःत्रिष्टुभौजःसुभितमुग्रवीरंगुधितमितिप्राप्तेलिंगव्यत्ययःमधोर्गृह्णातिमधोस्तस्या
इत्यासक्तमधुनइतिप्राप्ते पुरुषव्यत्ययःअधासवीरैर्दशभिर्वियूयाःवियूयारितिप्राप्ते कालव्यत्ययःश्वोग्नीनाधास्यमा
नेनश्वःसोमेनयक्ष्यमाणेन आधाताप्यइतिप्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः ब्रह्मचारिणमिच्छतेइच्छतीतिप्राप्ते परस्मैप
दव्यत्ययःप्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति युध्यतइतिप्राप्ते सुप्तिङुपग्रहलिंगनराणांकालहलच्स्वरकर्तयङांच व्यत्य
यमिच्छतिशास्त्रकृदेषांसोपिचसिध्यतिबाहुलकेन॥
माप्तिस्यतौतोनिविध्यते आद्यंयोगारिति आत्वङि.दपिदितिवर्त्तते नेनाङि.द्भवन्पित्रभवतीतितातङःस्थानिवद्भावप्राप्तंपित्वंत्र
विध्यते छन्दसि असकभायइति स्कभुःसौत्रोधातुःलङि.तिप्लक्ष्नश्रःशायच आडागमः॥

भा॰कै॰ लियाशि रघोरषिति न्यदिगुणः स्यात् उपसंख्यानमेति स्यातिदूमसयासुदृष्टदृद्धकारलोपः सलोपश्चात्पतोयेयदृतिदृप्
५४

लियाशिष्यङ्न्यायमाशिषिन्यङ्विधीयते तस्मिंप्रयोजनं न्याशिष्यङ्प्रयोजनं स्यागागामिवविविदृम्स्यातउप
स्थेयंदृषभंतुरियाणां गा न्येजसासस्मुपगेयं गा गमि येतनप्रतिष्ठागमियं गमि इति मंत्रेवोचेमाग्ये व
वि विद्विद्धिपमेवाभनक्षिप्रविष्टां दिव शकिरुद्योक्षेतिवऋभ्यं शकिमलासमिंधं न्यश्नवंगेमामारुहेमासस्तये
दृशोरकृपिलरंचदृशोयमातरंच दृशोरवृऋभ्यः पितरंवदृशेयंमातरं चेलेवमर्यम् इहउपस्थेयपामेतिन्या उपिवत्र
यः न्यधेतेः वासिध्यति नवऋभ्यः सार्वधातुकत्वात्सलोपः न्याधेवंधातुकत्वाद्देलंतन्त्रेभयलिंगत्वात्सिद्धे इति
श्रीमद्गवसंतजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येत्सीयाध्यायस्यप्रथमपादेचतुर्थमाह्निकं॥

मस्यागमः कार्येयथापलोपेसतिउपस्थेयमेतिस्यात् इतिश्रीमन्महोपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटविरचितेभाष्यप्रदीपेतृतीय ए॰
स्याध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकं॥ ॥ ५४

कर्मवत्कर्मणा वत्करणमितिविनापिवृत्तिनापरार्थशब्दप्रयोगात्तदर्थलाभइतिभावः स्वाश्रयमपीतिन्त्रसतिवत्करणेकर्तुः कर्मसंज्ञा
विधानेतस्याः कर्मककव्यपदेशाभावाद्धावेलोनस्यात्वत्करणेतु सतिकर्मकार्यातिदेशात्कर्तुरतिदृष्टेनतुस्वाश्रयेकार्येनेनिवार्यहतिभा
वेस्तिहोभवतीतिलङ्ग्रिपेनकर्तुरनभिधानात्तृतीयाभवतिभिद्यतेकुसूलेनेतिनचासम्पिवत्करणालानस्पाकर्तेतिव ह्रस्यासोनभविलासि
ध्यमिपस्याद्दोषो लक्षितासयकार्यमेतिस्वाश्रयनिवारणंस्यादेव कर्मणेतिकिमितिधातुवाच्याक्रियाकर्तेकर्मणोवेसमवेतातत्रकर्तृस्थ
याक्रियात्वेत्क्रियः कर्तानसंभवतीतिकर्मस्थेवक्रियाश्रयिष्यतइतिभावः साध्वसिः छिनत्तीतिनतुकरणादिव्यापारोधातुनाभिधीयत
इतिधीयतेतद्धालत्वं कर्तृत्वमेवनतुकरणादित्वतानचकर्तृकर्मअतिरेकेणाकारतराश्रयणंक्रियापातुपपद्यतेनेषदोषदोषः यद्यपिकरण

कर्मवत्कर्मणातुल्याक्रियः वत्करणंकिमर्थंस्वाश्रयमपियथास्यात्भिद्यतेकुसूलेनेति अकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलो
यथास्यात् कर्मणेतिकिमर्थंकरणाधिकरणाभ्यांतुल्यक्रियः कर्तायः सकर्मवन्माभूत् तसाध्वसिःछिनत्ति साधुस्था
लीपचतीति॥

व्यापारोधातुवाच्योनभवतितथापिस्वव्यापारंकुर्वंतिकरणादीनिप्रधानक्रियासाधयंतितत्रावयंतुल्यक्रियत्वंकर्तुरस्त्यपितुमवस्था
तरस्पेत्यणिष्यसवस्थांतरपुत्रक्रिययातुल्यक्रियः कर्तेतितत्रकर्मावस्थावत्कारणायवस्थाव्याश्रीयेरन्प्रधानव्यापारस्यकर्तृक
र्मणोरेवास्थितोनत्ववान्तरव्यापारेपि तस्यसर्वत्रैवकारकेष्ववस्थानात् यद्यपिस्वव्यापारेकर्तृत्वंतस्यतथापिप्रधानक्रियापेक्ष
लब्धकरणादिव्यपदेशवस्तेव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणानिवारणायकर्मणेतिकर्तव्यमेव यद्यपिकरणादिव्यापारस्यधातुवा
च्यत्वंनास्तितथापीहमत्रेधातवाच्यत्वस्पशास्त्रेनानाश्रयणात्हृत्वसद्भावाश्रयेणप्रसंगः स्यादेव साधुस्थालीपचतीतिस्थाल्याश्रि
करणत्वेयाश्रीधारणासंभवनादिन्पाक्रियानाश्रयेवकर्तृत्वेयीतिस्पात्कर्मवत्त्वं॥

भा॰कौ॰ तुल्यक्रियइतिकिमर्थमितिकर्मणोतिरस्तीयातुल्यशद्वाध्याहारोश्यस्यास्मिने तुल्यक्रियत्वाद्युक्तंतुल्यत्वमितिभावः अथवाक्रियमाणोतिप्रसंग
५५ इतिभावः यत्तस्मादन्तमितिसहार्थोपितृतीयाविज्ञायेत तेनकर्मणासहयःकर्त्तायातियाघतस्तभाव अकर्मकनिरुपणाकर्मस्थेति अत्रापीतितुल्य
शावस्यसाधारणत्वमत्वात्कर्त्ताकर्मसाध्यताद्वात्रिक्रियायाइतिभावः समानक्रियत्वमितिसाधारणक्रियत्वमित्यर्थः एतच्चतुल्यक्रिययेह
रणादेवलभ्यतेअत्रसयाकर्मणोसेवत्रयात्मयस्मिन्निति सादृश्यवाचीतुल्यशब्दः अप्रयत्नइत्यर्थः कर्त्तृभूतइतिस्त्रीलिंगत्वेनायिधात्रद्वाभावः
कर्मवत्सपुत्रस्तयःत्वयथाअभ्यासविसाम्पा पुष्पाहेतिगोवाचिकत्वरूपमतेनकर्त्तव्यमासइत्यर्थः हेतुर्विधेयेकणेशव्दःकर्त्तरीत्रैव
कत्वेकर्मवस्थाभेदास्तुएकस्मान्यापिक्रियायामेदाश्रयस्मादृश्यमुपपद्यतेकर्मणोनिकर्मस्थक्रिययेत्यर्थः साध्यसाधनयोरसंतभेदाद्
तुल्यक्रियइतिकिमर्थेपचतोरन्नेदेवदत्तःतुल्यक्रियइस्मानेप्रमाणोतिन्यत्रापिकर्मणातुल्यक्रियःकर्त्तानतुल्यक्रियश्चदृश्यतेनसमा
नक्रियत्वमभिधीयतेकिंतर्हियस्मिन्कर्मणिकर्त्तृभूतेपितद्वत्क्रियालक्ष्यतेयथाकर्मणिसकर्मणस्तुल्यक्रियःकर्त्ताकर्मवद्भवतीति कर्म
क वद्भवकस्यकर्त्ताकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनंसकर्मकस्यकर्त्ताकर्मवन्माभूत् भिद्यमानःकुसूलःपात्राणिभिनत्तीति तथाकर्मस्थ
भावकानाधातो तथाकर्मस्थभावकानांधातूनामितिवक्तव्यं इहमाभूत्पचत्योदनंदेवदत्तःराध्यत्योदनःस्वयमेवेति॥ ॥ ॥
त्वसाधसंभवात्कर्मस्थक्रियाकर्मशब्देनोच्यते भवतिहितत्रस्थानामपृथग्यथानेचाःकेशोनशक्तीति तत्रपचत्योदनमित्यत्रकर्त्तृकर्मव्यापारयोरसत्व
भेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावःलूयतेकेदारःस्वयमेवइत्यत्रतुकेदारस्यद्विधाभवनलक्षणाकर्मावस्थापायादृशीक्रियाताद्रूप्येवकर्त्तु
रवस्थापामपीतिकर्मवद्भावः भिद्यमानइतिपात्राणामपिद्विधाभवनस्यतत्स्यापीतिसाम्येतिकर्मवद्भावःकर्मस्थइतिसमानस्यकस्मि
न्धातौसकर्मकत्वेनयदिदृष्टोभवतितदाकर्मवद्भावोयदातस्मिन्धातौकर्मस्थस्थितक्रियातत्रापिकर्मवद्भावःपचत्योदनमिति
जेदनस्यकर्मत्वेयादृशीक्रियाविक्लित्तिलक्षणातादृश्येवकर्त्तृत्वेपिप्रथतेइतिचेत्तिवचनत्वात्रापात्स्यवाक्यद्वयस्यप्रयत्नयोगःकर्म
स्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनायतुवाक्यद्वयोपन्यासःअत्रअसमानधातावपिन्यास्यानभिःकथंतुल्यक्रियत्वप्रदर्श्यते यथवंतुनानो राम:
केदारस्यकर्मत्वमितिलावयतेकेदारःस्वयमेवेतिकर्मवद्भावोनस्यात् अत्रकेचिदाहुःलुनातिरवलुनातेलावि:सयत्रइतिव्यस्तिसमान ५५

कर्मस्थभावकानामितिन्यपरिस्पंदनसाधनसाध्योधात्वर्थोभावःसपरिस्पंदनसाधनसाध्यस्तक्रियायत्रचक्रियाकृतविशेषःपदर्शनंत
त्स्थक्रियोच्यतेतत्रयत्पक्रियाजासयमेवन्यारोहतिहस्तीस्वयमेवेतिकर्मवद्भावाभावःसकर्मकाणामितिन्यसोममात्रापत्तरस्कंडाहु
रणमात्रमेतअत्रत्वतीहारविशिष्टक्रियाविककर्मवद्भावमतिपत्प्रतिपादनार्थमित्यर्थः धातोःकर्मणइतिकर्मणःसतःकर्तुरित्यर्थःकर्म
तथाकर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणांच तथाकर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणांचकर्त्ताकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं कर्तृस्थभा
वकानांकर्तृस्थक्रियाणांचकर्त्ताकर्मवन्माभूदिति कर्मस्थभावकानामास्यतिदेवदत्तःआस्यापयतिदेवदत्तःस्थापयतिदेवद
त्तःकर्मस्थक्रियाणांगमयतिग्रामंकरोतिकटं कर्तृस्थभावकानांचिन्तयतिमन्यते कर्तृस्थक्रियाणांगच्छतिधावतिहस
ति यत्रावदुच्यतेअकर्मकस्यकर्त्ताकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यमिति नवक्तव्यं यकोसत्त्वात्तत्रकर्मकारणप्रतिषेधः अस्मोऽस्य
माप्स्यतइति यस्याप्यनेकमिश्रत्वेतस्मानेधातावितिचक्तव्यमितितन्नवक्तव्यं धातोरितिवचनाद्धातोःकर्मणःकर्तुरर्थःकर्मव
द्भावउच्यतेतत्रसंबंधात्तत्तदर्थस्यधातोर्यत्कर्मतस्येवतत्कर्त्तास्यादितितथा धातोःकर्मणस्यभवतीतितत्रसंबंधादे
तन्नगम्यतेयस्यधातोर्यत्कर्मेतिइहमाभूत्माराकुंभंकरोतिकर्मस्थियरस्कव्यतेकर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणांचक
र्त्ताकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं कर्तृस्थभावकानांकर्तृस्थक्रियाणांवाकर्त्ताकर्मवन्माभूदिति नवक्तव्यंकर्मस्थयाक्रिययेत्यत्र
कर्त्तारमुपादित्सितेनचकर्तृस्थभावकानांकर्तृस्थक्रियाणांवाकर्मणिक्रियायाःप्रवृत्तिरस्ति॥
रोतिवोपादानात्समर्थेलभ्यतेयस्यधातोर्यत्कर्मतस्थयाक्रिययातुल्यक्रियःकर्त्तातस्यैवधातोर्यदिभवतितत्तःकर्मद्भवति न्याहरक्रु
भमितिसमर्थपरिभाषोपस्थानेमतेरणापिभावसेवेष्टसिद्धेरितिप्रदर्शनायोपन्यासःकर्त्तारमिति कर्मस्थाक्रियामित्यर्थः॥

भा॰के॰ किंपुनरितिकिमतिदेशेनस्वाश्रयंहिरूप्यतेन्ग्रहोस्विन्नेतिप्रश्नःयद्यपिस्वाश्रयमपियथास्यादित्यत्रनिर्णयःकृतःतथापिदोषांतरोद्भावना
५६ यपुनर्विचार्यते अथोपकरोतीतियद्विणोऽप्रतिषेधपिस्वाश्रयोयद्शयेनप्राप्तःभिदुरंभिदेलिमकर्तरिकुरच्मासोपितदाप्तत्स्यकर्मकर्मवद्भावइति
नतावत्स्थापितमितिद्रष्टव्यं इत्युक्तौ उभयमिकारिकर्त्रेवतयःकर्त्रात्मनेपदेपरस्मैपदमितिपरस्मैपदाभावात्सनेपदंभवतिकर्तरिशब्दे

किंपुनःकर्मकर्तरिकर्माश्रयमेवभवतिन्गाहोस्वित्कर्त्राश्रयमपिकिंचातः यदिकर्माश्रयमेवयत्र्शपकृद्विधयोनासिध्यंतिच
इत्यत्रचोकरतकरःस्वयमेवचइत्यत्रमतेत्तरःस्वयमेवशप् इत्यादिभिदुरंकाष्ठंस्वयमेव अथकर्त्राश्रयमपिसिद्धमेतत्भवति
किंतर्हीति आत्मनेपदशवादिविधिप्रतिषेधः आत्मनेपदंविधेयंशवादीनांचप्रतिषेधोवक्तव्यःउभयंक्रियतेमासस्वक्ति
मर्थेपुनरिदमुच्यतेकर्मकर्तरिकर्तृत्वंस्वातंत्र्यस्याविवक्षितत्वात्कर्मकर्तरिकर्तृत्वमप्रकृतःस्वातंत्र्यस्याविवक्षितत्वात्
स्वातंत्र्येणैवात्रकर्त्राविवक्षितःकिंपुनःस्वातंत्र्यस्यविवक्षाहोस्विद्विवक्षायांतु सतत्साह कथंसाध्यतेइत्यभिध
नेकुसूलेनेतितत्रचान्यःकर्ताइश्यतेक्रियाचोपलभ्यते॥

स्वभकर्तरीतियोगविभागेनशवादीनांयकाबाधनंभवति कार्यातिदेशोवायमाश्रीयते यच्चाविरुद्धमतिदेशे।भस्वाश्रयेतत्रद्रव
तिननुविरुद्धमितिशवादिपरस्मैपदाभावःस्वातंत्र्यस्यैवनिषेध्यतेऽत्रनःस्वयमेवेतिविक्लित्रिमात्रवाचीपविक्लत्रचोदनस्यकर्तृत्वमे राम॰
वत्यनेकेदारइतिद्विधाभावनवाचीसुनाविरूपयाचकेदारस्यकर्तृत्वंक्रियाचेतिविशरणक्रियेस्वर्थः॥ ५६

किंवसोऽकिकारणाभावेविशरणस्यकार्याभावात्स्वरूपेकेनचिद्धेत्वादिनाकारणेनभाव्यमितिभावःअप्रत्ययइतिकुसूलस्यैवविशरणक्रि
यायांकारणयपत्वमवस्थमानकारणान्तरकल्पनायाअयुक्तत्वादितिभावःसुकरत्वादिद्विभावकतत्त्वरणक्रियेस्वर्थः अथयापर्वमपिस्व
इत्युक्तेलुनीयादितिभावःलातस्यकर्त्रेमिलातत्वाद्योयंकर्त्रास्तीतिकार्यस्यकर्मवद्भावतोऽर्थः तेनकर्मणोविधीयमानाःइत्सादयोऽतिदेशात्
किंचभोःक्रियस्वनैवक्रियायाःकर्त्राभवितव्यंपुनर्वानानयकालाभ्यायिकर्तारःस्युःभवेत्सिद्धंयदिवातानयकालानांक्रमतमकर्त्रा
स्यात् यस्तुखलुजिवानेनिरभिवर्षेन्मजिवर्षेन्मचिरकालहृतकुसूलस्यमेवभिद्यतेतस्यनान्यःकर्त्राभवतिअप्रत्ययःकुसूलात्
यद्यपितावस्थेतच्छक्यतेवक्तुंयत्रान्यःकर्त्रानास्तिइहतुकथंस्यात्लूयतेकेदारःस्वयमेवेतियत्रासौदेवदत्तोदात्रहस्तःसमंततोपि
परिपतन्दृश्यते अथापियासौसुकरतानाम्यस्यानाम्यःकर्त्राभवतिअप्रत्ययःकेदारात् अस्तिप्रयोजनमेतत्किंतर्हीतितत्वलातस्य
मेवरनुदेशःलातस्यकर्मवदनुदेशःकर्तव्यःलोमयतस्यकर्त्रोकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं अथयथाहिकुसूलःस्वलर्थेषुप्रतिषेधः अपि
यमारोतिहिलयहणोवसक्तस्वलर्थेषुप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात् इदंभेत्तव्यःकुसूलइतिकर्मयस्तदास्वातंत्र्येणाविवक्षितस्तदास
कर्मवद्भावःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽकर्मकारणभावेकुसूलाभावेनीतिभावेकुसोऽयथास्यात्भेत्तव्यंकु
सूलेनेति कस्मिन्नःकुसूलइतिकर्मसमवस्वातंत्र्येणविवक्षितोभवतितदासौकर्मवद्भवःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःतस्मिन्प्रति
षिद्धेऽकर्मकारणभावेक्तोभवतीतिभावेक्तोयथास्यात् भित्त्रकुसूलेनेतिकस्वलर्थेइषदुःकुसूलइतिकर्मस्वपदस्वात
न्त्रेणविवक्षितोभवतितदास्यकर्मवद्भावःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःतस्मिन्प्रतिषिद्धेकर्मकारणभावेखल्भवतीतिभावेप
न थास्यात् ईषद्भेद्यंकुसूलेनेति तत्रहिलयहणाकर्तव्यंकिंतेसामस्य लिङ्गाशिष्यतेलिहुलकारकोनिर्देशः॥ ॥
मेकर्तरिनभवतीतिभावस्थोसघतेतत्रश्वेतःकर्तरिनभिहितत्वात्कर्तरिमक्तोवधीनतोपभतःभेत्तव्यकुसूलेनेतिभिद्यतेकुसूलइत्यत्र
वद्द्वितीयानभवति कथहरणस्याप्रयोजनेनदृश्यते गवाइत्यादयपसत्रदृश्यतइत्यादुःतथास्यकर्मत्वादिस्यकर्मेतिवचनात्कर्तरि
भवितव्यमत्रकेनभिद्यःकुसूलःस्वयमेवेति तयोप्रसिनोजयासकर्मकत्वस्यतिवक्तव्यमितिसिवोप्यासःस्वयमेवेतिकर्तृग्रहणेसहिरिष्यते॥

भा॰के॰ सिद्धं त्विति। प्रकृतं स्वाभाविकं कर्मैवेत्तत्कर्मवत्त्वातिदेशे कर्मेत्यर्थः। आत्मसंयोगस्त्विति एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विव
५७ क्षित इत्यर्थः। तदुक्तं एकस्यैव त्ववस्था भिन्ने द्वे परिकल्पिते कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायत इति कर्मदृश्यत इति कर्मत्वं दृश्यत इ
त्यर्थः। विषयसप्तमी इति अयं भावः हन्त्यात्मानमित्यत्र भेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वात् कर्मत्वं हन्यत आत्मेत्येकदेशः यत्र तत्रोदाहरणं सा सा हि

सिद्धं त्वप्रकृतकर्मत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अप्रकृतकर्मत्वात्। अप्रकृतमेवैतत्कर्म। यथा कटं करोति
शकटं करोतीति। कथं पुनर्ज्ञायतेऽप्रकृतमेवैतत्कर्मेति। आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्मदर्शनात्। आत्म
संयोगे कर्मकर्तुः कर्म दृश्यते। हन्त्यात्मानमात्मना। अहन्यतेति। विषम उपन्यासः। हन्त्यात्मानमिति क
र्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते न कर्म दृश्यते॥ ५७

प्रहासं यमितिशब्देन प्रयुज्यते तदा विवक्षायां कर्मत्वाभावात् कर्तृत्वमेव द्विधा भवन्ति एके दारा दारीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्त्रेऽप्यव नमते
दे उदरदस्ता दीर्घमाकृतकर्मत्वे पर्यक्रियाप्रतिषेधश्चाशेनस्याद् भिद्यते कुसूलं नेति च सकर्मकत्वाद्धा ठतो भावे तो न स्यात् कर्म दृश्यत इ
ति आत्मानमिति द्वितीयानवाच्य कर्तानदृश्यत इति हन्तीति कर्तरि लकारो सत्तावपि वर्तते विशेषाद् योगानादिति भावः कर्ता दृश्यत इति राम॰
तमं तेरणक्रियाया अभावा शब्देनेन सेन ह्यात्म इति भावः कर्म न दृश्यत इत्यकर्तृव्यतिरेकेणास्यान्त्र कर्मणो गुरुपाददत्ता दिति भावः॥ ५७

पस्लोपश्चेति गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः परस्येत्यर्थः यत्र लूयते केदारः स्वयमेवेति हत्रिकोरेह दाहिये नेत ख्यं कर्त्रत्वाभावप्रतिपादनेन केदा
रस्यैव कर्तृत्वमतिया न्याय स्वयंशब्दः प्रयुज्यते न त्वेतत्कर्मवद्भावस्यो दाहरणं स्वयंशब्दस्यात्मनेतितृतीयानार्थत्वेनात्मनः कर्तृत्वे केदारस्य
प्राकृतकर्मत्वस्याद्वानात् द्वाचात्मानाविति स्याद्विसन्नव्याख्यानमिति तन्न स्वावधार्ये आश्लिष्यत इति क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि

परलोपश्च परलोपश्चात्र द्रष्टव्यः हन्त्यात्मानमात्मा आत्मना हन्यत आत्मेति कथं पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते द्वावात्मानौ श
रीरात्मा अन्तरात्मा च शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे
अनुभवति सकर्मकाणां प्रतिषेधो मा भूदाश्लिष्यत इति सकर्मकाणां प्रतिषेध इत्युच्यते किं प्रयोजनम् अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्यो
न्यं स्पृशतः अन्योन्यं गृहीत इति तयोर्वा सकर्मकस्याप्येवं नियमार्थं तयोर्वा पुनः सकर्मकस्य वचने विपमार्थं भविष्यति तिर्यसकर्म
कस्याप्यसकर्मकस्येति तस्य तस्यैव कर्मकस्यापि माभूदिति अप्यतिसुवर्णकार इति अप्यमानं सुवर्णं कारमन्त्रपतितस्य चत
पः कर्मकस्यैव तप्यते तपः कर्मकस्यैव कर्त्राकर्मवद्भवतीनाम कस्य किमिद् तपः तपति तपो योगादिकं तस्कारो भावसाधनः॥

दर्शनात्कर्मस्थक्रियस्य तत्र द्रष्टव्यं तयोर्वेति तप इति योगविभागेन नियमः क्रियत इति भावः ननु तप्यते तपस्तापसः इत्यत्र कर्मस्थक्रियात्वात्
क्रियत्वे कर्तृ नाक्ति उपवासादिः तपसः कर्त्रत्वेन योर्दुःखार्थत्वात् तापसस्य तु कर्तृत्वे ज्ञानार्थत्वात् नैष दोषः शरीरसंतापलक्षणाया क्रियाया
कर्मस्थत्वाद्वस्थाद्वयोपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्थं तापसस्य पतो व्यापारः

भा·कै· ५८ कः प्रत्ययार्थ इति तापसेन तपयान्यत इति कर्मणि लकारो स्वक्तो प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियान्तरस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते क्रियाकर्मणोश्च साधनभावादे
वैरेनभाव्यं रहनुभेदाभावात्मकृतिप्रत्यया अर्थानुपपत्तिः अथवा तपः कर्मकस्येति वचनान्मकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं तत्र वाचित्कृ मिति भावः अ
वयवतपिरिति विशेषतापिज्ञानलक्षणात्पर इत्यर्थः दुघोणो रितिगौर्नुग्ध इति यत्र इत्यर्थः दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियात्तुल्यक्रिय त्वेयिसकर्मकत्वा
दर्मा भेदवचनं फलयत्रात इत्यस्य ग्रहणस्य करतेः तावत्तायामसे तमस्माभेदवचनं अमेताद्ध याचि त्वाविनयोऽर्कर्मकाद्द्रुस्य यत्र मतरेण कर्तृपक्षा
सम्भवात् इत्सौक थितं कर्मतस्यैव यदा कर्तृत्वविवक्षा तदा यक मेव द्राक् एवंविधस्यविषये कर्मवद्भाव इष्यते नपुनरसंदेनपचतीसाहे प्र

कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः सम्बन्धः कथं पुनः सम्बन्धाम प्रकृत्यर्थः सामान्यतपेर वयवन ाथिः कर्मभूवति तत्र यथा सम्बन्धात्नूयोषाव
पुषत्गोपोष मभूयोयदिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्मभूवतिर विहायि सामान्यतयोवयवतापिः कर्मभवति दुहिय श्चार्वहुलसक
र्मकयोः दुहियचोः कर्त्रीकर्मवद्ब्रह्वलभवतीतिवक्तव्यं दुम्धे गौः स्वयमेवतस्मादुदुर्वरः सत्तोहितं फलपच्यते वहूलवचने किमर्थपर
स्मैपदार्थयद्येवं नार्थो वहुलवचनेनाहिपरस्मैयदमिष्यते स्त्रियुग्मोः श्रपस्रु स्त्रिपुग्मोः सकर्मकयोः कर्त्रो वहुलं कर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं
श्रपस्रुभवति स्तजेः श्रद्धायये केकर्त्रीरिकर्मवद्भवतीवाच्यः विशात्मनेपदार्थः स्तजतेमालां स्वाहर्निमाला मितियुनेस्तृम्यायके कर्मकत्र्त्रीरिय
कोभावायुक्तेब्रह्मचारी रोगकरणेनतुल्यक्रियः कर्त्रीवहुलंकर्मवदितिवक्तव्यं परिवारयति कंटकैर्वृक्षं परिवारयं तेकंटकावृक्षं स्व
यसादीनां प्रतिषेधः स्वयसारीना प्रतिषेधोवक्तव्यः॥
द्यपुक्के कर्त्रीरीसर्थः विराग्मनेपदार्थ इतिश्यना यगेवव्याम्बोतन तुविरोसर्थः श्यनितुमहक्तेराकराम्ब त्वंभवति यक्रितुलसार्वधातुदानतैय
कस्वोरात्तरूमितिरूप मकौरस्त्रसरे विशेषः स्तजतेमाला मितिश्वद्व मालानिष्पादयतीसर्थः अस्तासिमाला मितिमालोनिष्पादितवानि
त्यर्थः यक्रोभावायेतिन्यकारप्रश्लेषान्ययक्वाधनायेत्यर्थः पुक्तनइतियोगोभ्रह्मचारिरागुनाक्सेवश्रीतीत्यर्थः ततोब्रह्मचारिराक राम·
रेत्वारिवत्तापायुत्पतेब्रह्मचारी योगमितिभवतिकरणेतिवहुलग्रहणात्साधुसिः द्धिनतीसारेण भवति॥ ॥ ॥ ५८

स्त्रवतिकंरिकेति निष्क्रामदुस्कं निःक्रामयातीत्यस्मिन्नर्थेतुल्य क्रियत्वात्प्रा कर्मवद्भावो निषिध्यतेविसर्जनीतिगम्यनइतितथा वलोकेकथ्य
तेरूपरागोसौ नाकिं चित्त्रवतीवसौश्चसत्मनुच्यत इति तुल्यक्रियत्वाभावः भूषाकर्मतिकर्मशब्दः क्रियावाची भूषाफलवशोभारम्भेकर्मणिदश्व

स्त्रवतिकुंडिकाउदकंस्त्रवतिकुंडिकायाउदकं स्त्रवंतिवलीकाम्रुदकं स्त्रवतिवलीकेभ्यउदकं सततहिप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः
तुल्यक्रियतरूव्यत्वेन क्रियांतरत्वात्रगम्यते इह तावत्स्त्रवतिकुंडिकाउदकमितिसृजतीतिगम्यतेस्त्रवतिकुंडिकापाउदकमिति
निः क्रामतीतिगम्यते स्त्रवंतिवलीकाम्रुदकमितिविसृजंतीतिगम्यतेस्त्रवतिवलीकेभ्यउदकमितिपततीतिगम्यते भूषा
कर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् भूषाकर्मकिरादिसनंतानामन्यत्रात्मनेपदात्प्रतिषेधोवक्तव्यः भूषयते कन्या स्वय
मेव अलंकुरुते कन्या स्वयमेव मंडयते कन्या या स्वयमेव अमंडत कन्या स्वयमेव किरादिभ्यः अवकिरते हस्ती स्वयमेव अवाकी
र्ष्ट हस्ती स्वयमेव सन् चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव॥

नशनिकर्मस्था भूषान्यपरिणतार्थ च भूषाग्रहणं अपतानां चव स्तमारोनपठितो प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्तेनालंकुरुते स्वयमेवकन्या अलम
र्हतकमेतिभवति अवकिरमइतिहालिनेकाश्चि तयास्वादिनावकिरतितत्रसौकर्याल कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते चिकीर्षत इतिकरोति क्रि
यायेत्समत्र कर्मस्थक्रियत्वमितिधातुकर्तृस्थे र्गिाद्विकरोतिः प्राधान्यंतदर्थत्वादिच्छायाः॥

भा॰कै॰ नुदुहस्कृ पक्षिरोगोविति अकर्मकेभ्यश्चेति धात्वर्थकर्मकार्थधातवो निर्दिष्टास्तेभ्य इत्यत्र भोवितराय यथोस्यक कर्मका भवंतितदा कर्मवद्भावाशंकायामि
५९ पक्षिरोगोप्रतिषिध्येत यथा विकुर्वते सैंधवा वल्गंतीत्यर्थः तत्र्यद्रा अस्मो वला यवित इत्यनेयो कर्मत्वं पुनः स्तोकपोतिशायात्कर्तृत्वविवक्षा

नुदुहस्नुनमांयक्चिरोः यक्चिरोः प्रतिषेधे हेतुमरिण श्रिब्रूञामुपसंख्यानं यक्चिरोः प्रतिषेधे हेतुमरिण श्रि
ब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यं रोकारयते कटः स्वयमेव उच्छ्राययते दंडः स्वयमेव उच्छ्रीयते दंडः स्वयमेव ब्रू
ब्रूते कथा स्वयमेव अन्यो वोचत कथा स्वयमेव भारद्वाजीयाः पठंति यक्चिरोः प्रतिषेधे णिश्रिग्रंथिब्रूञात्मनेप
दाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति॥

योविकुर्वते सैंधवाः स्वयमेव व्यकृषत सैंधवाः स्वयमेवेति यक्चिरोानभावतः उद्युज्यते गौरित्यत्राप्यंतर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चि
रोः प्राप्तिः प्रतेकथेतिवचने शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थं॥ ॥श्री भवानी जी शाहाय ॥ ॥ ७ राम॰ ५९

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च कुषिरजोः प्राचामिति वा श्यन्भवति शप् श्यनोर्निरसमिति तिस्य अनुमाश्रम कुष्यंतीजंयोति सार्व
धातुकवचनमिति सार्वधातुके विषय इत्येतेन परस्मैपदेभवन इत्यर्थः कुमानासी नात्कोत्स्वयाव वनेनिवानशेनत्र श्यन्नप्राप्नोति परस्मैप
कुषिरंजोः कुषिरंजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनं कुषिरंजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यं न्यवचनेहि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः अ
कियमाणेहि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधात् कुष्यात् चकुषे यात् स्वयमेव ररंजे च स्वयमेव रंसीष्ट स्वयमेव कौ
षिषीष्ट पारः स्वयमेव क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कतीह कुस्मानाः पाराः अत्रापि प्राप्नोति श्यना चस्पादीनां बाधनं प्रा
प्नोति कोषिष्यते पारः स्वयमेव अकोषिषत पारः स्वयमेव रंक्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव अरंजि वस्त्रं स्वयमेव अत्राबद्धे सार्वधातुकग्रहणं क
र्तव्यमिति नकर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं सार्वधातुके यगिति यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन्योगे किं समुच्चये ले च सार्वधातुके चेति स्या
होस्वित् ग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं किंचातः यदि समुच्चयः कतीह भिरानाः कुसलीदेस अत्रापि प्राप्नोति अथ लग्रहणं सार्वधातुकवि
शेषणं लिङ्लिटोर्न सिध्यति विभिदे कुसलः स्वयमेव भित्सीष्ट कुसलः स्वयमेवेति अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं ननु चोक्तं
लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति लिङ्लिटोरप्यनेनापि प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटीति लिङ्याशिष्यङिति च एवं तर्हि ता
सोऽदोषो भवति पतुं कृतं कतीह कुस्मानाः पाराः अत्रापि प्राप्नोतीति इहापि लविशिष्टसार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते यदप्युच्यते श्यना
चस्यादीनां बाधनं प्राप्नोतीति यत्कुमतिषेधसंबंधनश्यनं वक्ष्यामि न दुहस्नुनमां यक्चिरोः ततः कुषिरजोः प्राचां यक्चिन भवति दुह
स्नुनमां ततः कुषिरजोः प्राचां यक्चिन भवति ततः श्यन् परस्मैपदं चेति अथवा अनुवृत्तिः करिष्यते स्मनासील्लुटो च्लिलुङि च्लेः
सिज्भवतीति कर्तरि शप् स्पताम्सील्लुटो च्लिलुङि च्लेः सिज्भवतीति दिव्य श्यन् स्पताम्सील्लृटो च्लिलुङि च्लेः सिज्भवतीति कु
षिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च स्पतासील्लृलुटो च्लिलुङि च्लेः सिज्भवतीति अथवा अंतरंगाः स्यादयः कथं अंतरंगा लावस्था
यां स्यादयः विशेषमन्तरेण श्यनादयस्तु विशेषविहिताः तादि इति भावः यत्प्रतिषेधसंबंधेन तितेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन् परस्मैपदे भवतो

यकि चेत्स्याद्य सार्वधातुके श्यन्॥ न कर्मवत्स्यादिति शेषः॥ नान्तरंगत्वात्स्यादिविषये भवतीति सकारान्तरस्याभावात् अत्र लकारं सूत्रे भविष्यति कुसलविशिष्टो योगः
श्यपदेशोऽव्यवहिता स्यादित्यादि हि अनेन भवति कृतस्य परस्मैपदं च भवति॥

भा·कै· धातोः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारस्तत्रासम्प्रत्ययार्थं तन्त्रत्ववधिविशेषः अथापि स्वरितेन तिनाधिकारो भवतीति व्याख्यानं तथापि तु लिसलात्र
६० त्यायेत्र करणी नत्वं धात्वधिकारा निहस्यर्थमनि त्वानामितिप्रकृति अकुतः इति आर्धधातुक इति निप्रसङ्गात्स्त्रविकरणो रितिस्पाद्यो त्रपि

धतोः आकुतोर्यथा त्वधिकारः किमात्मीया ध्याय परिसमाप्ते आहो स्विदा नादेशान् धात्वधिकारः प्रान्लोदेशात् प्राग्ला
देशाद्धात्वधिकारो लादेशे हिव्यवहितत्वादप्रसिद्धिः अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात् किं च स्यात् आ
र्धधातुके न यवायेतिः स्यः आर्धधातुके विकरणोर्व्यवहितत्वान्निवृत्तेन स्यः पचनि पठति इत्यत्र इह संप्रधार्य विकरणः क्रियतामादेशः
इति किमत्र कर्तव्यं परत्वादादेशः निसा विकरणाः सन्नेव प्याद्येषु प्राप्त्यं तिनिसत्वाद्धिकरणेषु कृतेषु विकरणोर्व्यवहितत्वादादे
शानप्राप्नोति अन्वकाशास्तर्हि आदेशः कोवकाशः यएते लुग्विकरणः अविकरणाः किं लिङ् लिटो च नस्मादे लादेशे धितांयुडि
धत्ते यद्यस्मिंस्तत्ता नास्ते विधत्ते तत्र विकरणोर्व्यवहितत्वात्स्यात् एशांशिते एकारश्च शित्कर्तव्यः किं प्रयोजनं शीत्सर्वस्येति सर्वा
देशो यथा स्यात् अत्रि चमारो हि शाकारेः तस्मादिह सूत्र रस्य अरेः परस्मै तिन कारस्य सेके कृते द्वयोरेकार एकः अवर्ण प्रसङ्गे ननिहत्ते पुन
र्लादेशे धात्वधिकारे अलो सन्त्यविधयो भवन्ती से कारस्य एकार वचने प्रयोजनं नास्तीति हत्वा कृते तेरेणापि शकारः सर्वादेशो भ
विष्यति यद्युलोटो विधत्ते तत्र विकरणोर्व्यवहितत्वात्स्यात् किंपुनस्त्वलोगे लङ् तरूः सेन्धीपिद्यवाछस्त्वेति यद्यपि किं लङ्
लिङ्गोस्त्वनस्यात् किंपुनस्तत्र तेनिमितिः तः इत श्वत स्थ स्थमियानानां तामः लिङः सीयुट्यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति तस्मात्प्रा
करणाच्छ भिन्नेतान शवारस्य स्थानां सार्वधातुकाश्रयत्वात्स्यान्नेलादेशे प्राप्तभावात् लादेशाद्धात्वधिकारः यस्मिन् प्राक्लादेशाद्धात्वधिकारः॥ राम·
तयरात् सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षे लङ्गः कृते पि लादेशाद्वादेशापन्नाप्राप्तिरस्ति द्वयोरेकारयोरिति यद्यप्येकस्यायादेशः तथाप्यादे ६०
शश्रवणाद्वारेणा तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः॥

अकार इति यदूश रूपस्य स्थाने विधीयते अकारस्यान्त इति तन्नुयचयरतिलिंते परत्वादिट्प्राप्नोति नैष दोषः अकारोनिसः कृतेपीटियापो
अकारः शित्कर्तव्यः किं प्रयोजनं शीत्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे तस्मादिकारस्य अरेः
परस्यानयकारस्यांते कृते द्वयोरकारकारयोः परत्वेपराणि दूनपस्यान्तपे चययव कपुयमिति ननु च निवृत्तेपि लादेशे धात्वधिकारे
अलो सन्त्यविधयो भवन्तीति सकारस्याकार वचने प्रयोजनं नास्तीति कृते तेरेणापि शकारः सर्वादेशो भविष्यति सत्यमस्य कारस्याकार
वचने प्रयोजनं किं वसमेतत् आकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति आई धातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यं धातोः परस्य आर्द्धधातुकसं
ज्ञा यथा स्यात् इह मा भूत् इह तरु इति तस्मात्तादेशे धात्वधिकारोनुवर्त्यः ननु चोक्तं आर्धधातुके न व्यवायेति दुः स्यात् इति नैष दोषः आ
नुपूर्व्यात्सिद्धमेतन्नात्राह्न तेर्धातुषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति किं कारणं सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते न चाकृते धात्वादेशेषु सार्वधातुकं भव
ति येतर्हि नैतास्मिन् विशेषे विधीयन्ते किं पुनस्तेस्पाद्यः अत्रापि धातुग्रहणाविहितविशेषणो धातोर्विहितस्य लस्येति यथैव विहितं
निरालाद्यः प्राप्नुवन्ति धातुना त्रविहितविशेषयिष्यामः विदिनाच्छानंतर्ये धातोर्विहितस्य विदेरनंतरस्ये ति इह तर्हि अनास्पि नरति
अम्पस्तात्प्रेत्तुलभवतीति भेत्स भावः प्राप्नोति अत्रापि धातुर्नविहिते विहिते विशेषयिष्यामः अम्पत्तेनानंतर्ये धातोर्विहितस्य
स्पत्तादनंतरस्येति आनंतर्यस्त्वत्र कथं विशेषयिष्यसि यदि तावद्धातुग्रहणाविहितविशेषणं आकारस्रहणमानंतर्ये विशेषणं अ
लु नन अत्युनत्रिसत्रापि प्राप्नोति अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानंतर्ये विशेषणं अपिवन्ननिग्रन्नइ सत्रापि प्राप्नो
ति अस्तु आर्द्धधातुग्रहणं विहितविशेषणं आकारग्रहणमानंतर्यविशेषणं ननु चोक्तं मालुनत्रपुनत्रिसत्रापि प्राप्नोतीति नैष दोषः
लोपेकृते न भविष्यति नात्र लोपः प्राप्नोति किं कारणं इत्वेन बाध्यते नात्रेत्वं प्राप्नोति किं कारणं अत्रेति भावेन बाध्यते नात्राति भावः प्रा
प्नोति किं कारणं गुरुसंज्ञे न वाध्यते नात्र गुरुसंज्ञा प्राप्नोति किं कारणं लोपेन बाध्यते लोपई त्वेन ईत्वं अतिभावेन अतिभावो गुरुसंज्ञा
नगुरुसंज्ञा वा लोपेनेति च चक्रकमव्यवस्था प्रसज्यते नास्ति चक्रकप्रसंगः न ह्यव्यवस्था कारिणा शास्त्रेण भवितव्यं शास्त्रेणानामव्यवस्थाकारिणा
सक्तेपि इदं तुकृतेस्य कारेव लोदित्वमाबावप्राप्नोतीमनिसंज्य प्रपिशब्दं तरस्य प्राप्नोत्य कारस्यानित्यत्वं तथापि कृतोह तत्प्रसंगात्रिसत्प्रसे

भा॰कै तावसेवेतिहृतेरवाि शब्दैः कृत एव विकरणाद्रस्यर्थः न्याय्य आदियदेशीवद्वचनादुपदेशकालस्य च भवस्योनादेशेन भाव्यमिति भावः प्राति
६२ पदिकान्मा भूद्धातिहिनौ यादिविदिति भावः साधन इति प्रकृतिवाच्यान्तरंगात्क्रियासाधनसंबन्धो न्तरत्वाच्चावहिरंगात्क्रियासाधनेतत्वा
दयो न भविष्यति द्वितीयस्यत्न प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरत्वात्क्रियायैत एव साधनेव चनसामर्थ्याद्भूतेनीतिभावः स्वपा

तावसेवाश्रानिभावेन भवितव्यं न्यायविभावेहृतेलोपः लोपेनस्य स्याभावष्पति यद्भ्यव्यनेरवशः प्रियासामीति क्रियतेस्पासस्व
कानिपुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनं धातोस्तव्यदादयो यथा स्युः
प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं साधनेन व्यदादयो विधीयन्ते साधनं चाक्रियायाः क्रियाभावात् साधनाभावः साध
नाभावन्नैस सयिधानाधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति स्वपादिषु स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनं स्वपितिसुपती
ति माभूते स्थगासंज्ञा चन्न स्थगासंज्ञा च प्रयोजनं यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये गमिति धातोरेसंज्ञासिद्धा भवति कृत्स
ज्ञा च कृत्संज्ञा प्रयोजनं धातोर्विहितः कृत्संज्ञो भवतीति उपपदसंज्ञा च उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् ॥ ॥ ॥

दिश्वितिवेः पश्चेशस्याः क्रियावचनात्स्यणयसादितुल्यास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन्न हि ते धातवः पाविन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वा
त्तेन स्वपितीति प्रयोक्तव्येसुपतीति प्रयोगोपभ्रंशः तन्नः प्रत्ययोत्पत्तिर्मा भूदित्यर्थः स्थगसंज्ञेति न्यसति धात्वधिकारे धातूपसर्गसं एम॰
गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्तत प्रत्ययविधाने तस्यैव गसंज्ञायां सत्यां मध्यादि प्रसंगः प्राप्ति तेसादापि सर्थः ॥ ॥ ६१

तत्रैतत्स्यात्रिनिसस्यास्मिन्धात्वधिकारे तत्रोपपदमिति सप्तम्यर्थेऽपपदेनास्य यादरयमिति यपविशेषणं धातुमात्रास्मिन्त्या
नुत्तरकरणे करेसर्वेविशेष्य मनो हेतुमत्स्यापि करणे सिद्धइति पुनस्तत्रार्णवं न विदध्यादित्यर्थः चुरादिग्रहणं तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्याय
र्थम्यादि संज्ञापकं यदेशिवद्वचनादिति धातुव्यपदेशो विद्यते येषां तेय चादयो धातुपाठपरिमाव्यपदेशिन स्तेषु त्वेक राद्यादयो वर्तते

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीति उपपदसंज्ञासिद्धा भवति कृदुपपदसंज्ञेनावक्रमपोनयतः
अधिकारस्य योगे सिद्धे स्वयादिषु तर्हि स्थगासंज्ञावशयोजने धातुग्रहणमनर्थकं यद्विधौ धात्वधिकारात् धातुग्रहणमनर्थकं किं
कारणं यद्विधौ धात्वधिकारात्तयद्विः यौ धातुग्रहणमनुवर्तते तत्रावश्यमनुवर्त्यं अनधिकारे त्वगसंज्ञाभावः अनधिकारे हि स
ति स्थगसंज्ञायाः अभावः स्यात्करिष्यति हारयतीत्यत्र हेतुवर्तते चणाद्युदाहरिष्यो णिच भवति धातोरिति धातुमात्राणिचप्रा
प्नोति हेतुमद्वचनं ज्ञापकमनत्राभावस्य यदयं हेतुमति चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः न धातुमात्रात्णिच भवतीति इहतर्हि
कण्ड्वादिभ्यो यक् भवति धातोरिति धातुमात्राद्यक् प्राप्नोति कण्ड्वादिषु चव्यपदेशिवद्वचनात् यदयं कण्ड्वादिभ्यः परमिति कण्ड्वा
दिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न धातुमात्राद्यक् भवतीति अथवा कण्ड्वादीनेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्तस्यामः कण्
ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यगिति ॥

यकः किं तेन तेषां धातुसंज्ञानुमानात्तत्स्यमर्थः यदिधातुमात्राद्यक् प्रसज्येत स्यात्ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात्तेषामपि क्रिया
वाचित्वाद्धातुमात्राद्यकः सिद्धत्वात् अथवेति सामानाधिकरण्येन संबन्धो भवति समुच्चयो न पुनरात्यायुक्तत्वादिति भावः न्यादेर्धातु
कत्वेनार्थीयं धात्वधिकारेनोपयुक्तिः पद्धावेवोपात्तस्यात्मत्र स्यापि विहितविशेषणार्थत्वात् उपपन्नेतत् भ्यामिसाद्यवार्धहानुक
संज्ञानिवृत्तेः सिद्धत्वात् अमिधातोरित्यत्रो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्यु ॥

भा-कै- तत्रोपपदे स्वग्रहणमिति सप्तमीशब्देन साहचर्यात्तत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टग्रहणं न इति प्रश्नः यत्रैव सप्तमीति मुख्यार्थसंभवे गौ
णग्रहणस्यान्याय्यत्वात्तथा प्रागेवोपपदसंज्ञा स्यात् संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात् समासस्तु समर्थपरिभा
६१ षोपस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात्तत्रत्वेति समर्थम्। नियतानुपग्रहणं तथा सति सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादावेव स्यात् उपसर्गादिसिध्यर्थं तु
भक्तादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः स्वाग्रहणमिति स्वग्रहणे तु सति सोऽत्र सप्तम्यपालिनस्य संज्ञाविभावात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः अथवा

तत्रोपपदं सप्तमीस्थं स्थग्रहणं किमर्थं तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात् स्तम्बेरमः क
र्णेजपः पचवाऽनेन शब्देन निर्देशः क्रियते सप्तम्यां जनेर्ड इति इह न स्यात् कुम्भकारो नगरकार इति स्थग्रहणे पुनः क्रियमा
णे यत्र सप्तमीस्थं यत्र चानुश्रूयते यत्र नाश्रूयते यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र चान्येन सप्तमीमात्रे सिद्धं भवति अथ तत्र
ग्रहणं किमर्थं तत्रग्रहणं विषयार्थं विषयः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवति
स्पपदसंज्ञा सिद्धा भवति॥

तत्रग्रहणमिति धात्वधिकारे संज्ञवर्तमानायामेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः तत्रैतस्मिन्निति तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शे
स्वरूपमातिपत्तिर्भवतीति भावः अथवोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारात्तत्रैव बाधानधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः प्रतिसूत्रमधिकार आश्र
यीयमाणे गौरवं स्यात् तत्रग्रहणे गौरवं स्यात् तत्रग्रहणे क्रियमाणे अनेनैव वर्णेन परिपूर्णत्वात् संज्ञाविधौ यत्नस्त्वप्रतिपत्ति राम- ६२
लाघवं भविष्यतीत्युत्तरम्॥

समर्थवचनमिति इह यद्यान्त्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्तदाविभक्तिसंज्ञेरणा कर्माधिकरणाद्युपपदं न भविष्यतीति स
वशेषस्तत्र्य विभक्त्यात् तत्र च यस्विधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्येव चतुष्कपत्वे पञ्चरूपत्वे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादि
वाचित्वात्सविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः आहर कुम्भमित्यादि कुम्भशब्द उपपदे करोते
रणप्रत्ययः स्यात् उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्न स्यात् महान्तं कुम्भमिति महत्ययुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति

उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यं समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यं इह मा भूत् आहर कुम्भं
करोति कटमिति क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र प्राप्नोति न चा भवितव्यं महाकुम्भकार इति भवितव्यं येन
हाकं भवति महान् कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकार इति यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवि
तव्यं तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति पश्यति तु च्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यं धातोरित्येवं वर्तते धातोः कर्मण्युपपदे भ
वतीति न संबन्धादेतदन्तं यस्य धातोः कर्मेति यत्र च्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र प्राप्नोति
नीति उपदामिति महतीसंज्ञा क्रियते संज्ञानामयत्नेन लघीयः कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एत
त्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत उपोच्चारितं पदमुपपदमिति यच्चात्रोपोच्चारितेन तस्यैव यच्चापदं न तूपोच्चारितं यावता चि
रोनीयहणं धोऽस्ति पदविधिरपि भवति यदि विधिश्च समर्थानां भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति॥

भावः परिवात्रप्रत्ययः स्यात्तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कार्यार्थस्य कार्याभावान्महच्छब्देन समासे न स्यात् सुवन्तसमुदायस्य
प्यसुवन्तत्वात् उपपदसमासेन तीयान स्यसुप ग्रहणस्यानिह न्तावपिमृयमो तस्य स्यानुवर्तीना त्समासाभावः न न सदृशमिति यदस्मदुक्त
यत्वादिति भावः यद्वपदमिति महाज्ञामिसेतत् कुम्भमिसेतत्तु यद्यपि पदं भवति उपोच्चारितं तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्समा
सप्रवृत्तिनिमित्तं नाविशीति अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टस्य विशेषणत्वेन विशेषणभेदप्रसयार्थानां ताद्दशीप्यराणां चोद्यो चारि
त्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति पदविधिरिति पदनिमित्तत्वात्स यविधिरिति भावः॥

भा॰कै॰ अथ यत्रातद्गुणा इति हरङ्कु हि चित्स्यपि इत्स्य प्रत्ययो न भवंति महांतं पुत्रमिच्छतीति ह्कुचित्तु भवति माणवकं मुण्डयतीति तत्रार्थे दाम्बश्च इदं
६३ न स्यचाव्ययत्वे कर्मत्वमस्ये तेमत्व भूतस्या निवर्त्तनान्नात प्रवृत्तिविव क्षायामिति प्रत्यक्ष तिकारयोः भेद विवक्षायां द्वि विधीयते तेन त्रावश्यं वि
क्षारणात् इति विशेषोपेक्षणीयः तत्र नये स्थायाधिरभावात्तत्र यथा महांतं कुंभं करोतीत्यत्र णि न भवति एवं महत्कुंभीकरोतीत्यत्राय
थीत्यर्थः कार्षात् कटीकरोतीत्यत्र अविघ्याः णिप्रत्ययो भवति तास्मिंस्तस्य एकार्षाशब्दात् तद्योगे षष्ठीत्यस्याः षष्ठी समासः समासरूप
स्यैव वचेत्वेनोपात्तत्वात् कार्षानां कटी कारइति कर्मणि तस्य सप्तमी विलानां त्वस्यैव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः निर्देशः स्तु

अथ ङ्मंतउपपदे किमर्थं विवक्ष्यं कुंभकुंभंकरोतीति कुंभीकरोति महदिति न भवितव्यं किं कारणं प्रकृति विवक्षायां
च्विविधीयते तत्सापेक्षत्वाच्च तु षासमर्थे भवतीति नत्वहीदानीमिदं भवति दृष्टान्यहं का शकटीकारमिति दृष्टमेव तद्दोनेशेय
स्य निमित्तोपादानं च निमित्तोपादानं च कर्त्तव्यं निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यं अत्रनुपादाने तु नुपपदे प्रत्ययप्र
संगः अक्षिपमाणोहि निमित्तोपादाने अनुपपदेपि प्रत्ययः प्रसज्येत निर्देशशब्दानी किमर्थः स्यात् निर्देशः संज्ञा कारणा
र्थः यदोपपदे प्रत्ययस्तदोपपद संज्ञोत्वस्यामीति तत्रापि निमित्तोपादानं कर्तव्यं नकर्तव्यं तत्रग्रहणमुपपद संज्ञा संनियो
गार्थं तत्रग्रहणं क्रियते तदुपपदसंज्ञा संनियोगार्थं भविष्यतिकर्मण्युपपदे विधीयते तत्र चप्रत्ययो भवतीति ननु चान्यद्
स्यतत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं तत्रग्रहणं विषयार्थमिति अधिकारात्सिद्धमिति हेतु

करणार्थं इतिपचियथोस्तं ज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तत्र यार्थी निर्देश्यत्वात् कर्मणीत्यादि सप्तम्युपपद संज्ञा लिंगत्वे स्त्रीतिभा
वः अर्थापि स्त्रा मंतु सप्तम्या मत्र प्रत्ययस्याभिधेयकर्मस्यात् यथा धर्मकर्मणि प्रवृत्तिरिति तथा च उपपदत्वेन प्रतीयते अर्थानिपे
क्षत्वे सत्र अप्राद्याय तदीरणं भवति कर्मकोपपदस्तत्वाभिस्य प्रमर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन प्रतीपतितत्र वचनेनमि राम॰
नि तत्रैव तु निप्रत्ययो भवति नासतीति तत्रग्रहणं अन्यतेकथमिति हेतुत्वात् प्रत्ययस्यानुवर्तनेन प्रायमर्थः सप्तम्या स्वमुपप ६३
दसंज्ञं भवति तत्रवोपपदे प्रत्ययो भवतीति॥

हृदेति ऽ स्थानिवद्भाव इति अति ङिति प्रतिषेधः स्थाश्रयाविवतिः हृत्संज्ञो बाधितुमत्र हेतेन त्विति देशशास्त्रस्य प्रसक्तानेन तत्र विधिर्वा भव
ति प्रतिषेधो वेति वक्तव्य नादिति भावः प्रतिषेधेति अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः अथ चेतित्वि ऽ भावी लुकार एवतिः शब्देनोच्यत इति
मूलोच्छेदएवेह कृत्संज्ञा प्रतिषेधेन क्रियते दावास्य इति यथा साधनाश्रयसंख्या निमित्तेकवचनादयः साभिस्त्वर्थे वर्त्तते लिंगाश्रया णा दय
स्युरिति भावः स्त्रियामिति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्तीति दं तस्य न लिंगोपादानमिति भावः धातोरिति धातोरिस्तः
एकादेशस्य न तु स्थानिवद्भाववाधित्वाप रत्वाद् नवद्भावेन भाव्यं नैष दोषः परत्वं स्येष्टवाचित्वास्थानिवद्भावएवांतद्भावस्य बाधकः न

कृत्संज्ञा इति अति ङिति किमर्थं पचति करोति अति ङिति शक्यमकर्तुं कस्मान्न भवति पचति करोतीति धातोः परस्य कृत्संज्ञा प्रा स्वा
देशाहूलधिकारः एवमपि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति अथा तिङि कृत्संज्ञा नेया वा नास्थानिवद्भाव कथमिवेति सिध्यति प्रतिषेधवचनसा
मर्थ्यात् अथवा तिङ्गाविनौ लकारस्य कृत्संज्ञा प्रतिषेधः किं तस्यामेव तद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् कृत्या ति यदिकं मिति प्रातिपदिकसं
ज्ञा स्यात् प्रातिपदिकादिति स्वाघ सन्ति प्रसज्येतैनैष दोषः एकत्वादिष्वर्थेषु स्वाद्योपि विधीयते ते चात्र निरस्ता एकत्वादयः इति
कृत्वा उत्पार्थेत्वा त्रभविष्यति एवाद्यपत्तर्हि माभवत्विति स्त्रियांटा वा दयो विधीयते न नवति ऽ तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति अरणा इति
ई न्नाद्दणादयो भवन्तीति यदयं कृचिन्नद्धिन विधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशायनेतमविष्ठेनो तिङश्चेति इह तर्हि पचति पठती
ति कृत्स्य पिति कृत् तु कृ प्राप्नोति धातोरिति वचनात् एवमपि चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्र प्राप्नोति अत्रापि शप्व्यवधानात् एकादे
शेना स्त्रि व्यवधानं एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भाव इति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये तृतीयाध्यायोध्यायाध्यायस्य प्रथमे पादे पंचम माह्निके॥ ९ न्यसिद्धि इति प्रत्याख्यायमाने प्रत्ये तत्रिति प्रातिपदिकं
त त्वात्र कारलोपः प्राप्नोति कृत्स्य रत्रि तिनकारो चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति इह तर्हि विचियादिति कृत्यकारत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति एषोप्येकाष्प
दोषः सार्वधातुक प्रतिषेधो न्नापयस्य कृदिति प्रतिषेधोस्ति स्त्रेन भवतीति यदि तर्हि स्यात्कृ नुपावितुपादि स्यात्स्वेपि सार्वधातुके कृत्प्रतिषे
धन दीर्घान भविष्यति नित्य अकृ सार्वधातुक प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् इरूपाध्यायतव्यत्र पु त्रकृप्यत्र कृते भाष्यप्रदीपेन्जीवस्याध्या

प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चममाह्निकं॥

भा॰कै॰ ६४

वासरूपोऽस्त्रियां कथमिति स्त्रियामिति अभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामिति स्यैव वासरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामित्यधिकारापेक्षसप्तमी वा स्यात्
तेषु वासरूपो न भवतीति सन्देहः एवमपि तल्लभ्यते स्त्रीप्रत्ययेऽतिरिच्यते अभिधेयसप्तम्यां निषेधप्राप्तौ तस्यैव न्याय्यत्वादिति कथमनवगतेः
रेण च स्त्रियामित्यधिकारे नावाधः तस्मिन्नसरूपे स्त्रियामित्यधिकारे क्तिन्स्त्रियां तस्मिन्नधिकारे येऽन्त्या ये पवादास्तेषु पवादरूपो

वासरूपोऽस्त्रियां कथमिदं विज्ञायते स्त्रियाभिधेयायां वासरूपो न भवतीत्याहोस्वित् स्त्रीप्रत्ययेष्विति किं चातः यदि विज्ञायते स्त्रि
याम् अभिधेयायामिति लव्यालवित्व्यास्त्र वासरूपेण न प्राप्नोतिः अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति व्यावक्रोशी व्याव्कुष्टिरिति न सि
ध्यतिः एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि प्रत्ययेष्विति कथं तर्हि स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तेन तत्र स्वरितेनाधिकारः
निर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये विहिताः तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते किमर्थमिदमुच्यते असरूपवाचनमुत्सर्गस्य बाधकविष
येऽनिवृत्त्यर्थं असरूपस्य वाचनं क्रियते उत्सर्गस्य बाधकविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यात् तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामनेनापवा
दः चेयं चेतव्यमित्यपि यथा स्यात् तेन तदा लिङ्गं तात्पर्यविधीयते हलन्तात् स्यात् तत्र बहु घातकः पञ्जलानं ताहल जाश्वत
थं तेन नाम्प्रत्ययः तेन चनाद्रविष्यति एवं तर्हि गुणोत्सर्गोऽनयोः पचादिम्योऽर्जुपवादः पचनीति पचः पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्यात्
एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यति तत्र अञ्जपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इति एवं तर्हि एवुलज्जवत्सर्गाः तेषामिगुपधात्कोपवादः क्षिप्तः
पः क्षिपः विक्षिपः लपकः इत्यपि यथा स्यात् अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्रोत्सर्गबाधसंयोगाद्यथा तद्धिते तत्रोत्सर्गविभो

गस्य बाधक एवेत्यर्थः तत्रोत्सर्गविभागसंयोग इति वासरूपस्य तावच्छब्दितेन तत्र बाधकः कोन्वा किं भावो विकल्पतां असरूपोऽपवादो वा भवति प्रत्ये
न भवतीति अथ बाधक एवेत्यर्थः तत्रोत्सर्गविभागसंयोग इति वासरूपस्येतावच्छब्दितेनाप्रबाधकः कोन्वा किं भावो विकल्पात्तो असरूपोऽपवा
दो वा भवति प्रत्ये न भवतीति अथ बाधकत्वे विकल्पतावाधको भवति प्रत्ये न बाधक इति तत्र संयोगात्स्नात्वा पास्यति विकल्पः स्यात्
योक्तं यथाऽऽशङ्कायां न भ्यन्तरास्ति भवतीत्यपर इति नत्वाहिंगस्याबाधकत्वस्येप्नुसमेरे विकल्पः स्यात् तत्र तु नक्ताः क्षिप्तमये

राम॰ ६५

आक्षिप्तिचाधकाभावे उत्सर्गस्यानिवार्यत्वादिति भावः यद्येवं हि तिन्यपवादः प्राप्तिरेवोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादव्यवहाराभाव पक्षे पुनरुत्सर्गस्य
प्रवृत्तेनादिति भावः तत्र यथा अनतः क्तिनिति विकल्पितेनेनाणुकेन प्रत्ययेन न भवति अपि तु वा कर्मवत्तथे ह्यपवादाभावपक्षे प्रसङ्ग इति एवं कार्त्तिका
यानमित्यादयस्तथा ऽऽशिषि दिशा मा शङ्किवा च लोपः कृते सिद्धे तिति बाधकत्वविकल्पिते यन्त्र प्रत्ययेऽपवादो बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकाभावा
उत्सर्गः प्रवर्तते असमेतेति इत्यस्याप्यसमिसाहायत्वर्थः इह पुनरीति केवलाप्रकृतिः स्वार्थमात्रमपि माभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिकमर्थम्

अस्तु यदा विहितः क्षिप्तश्च इत्यस्य प्रत्ययस्य विक्षेपक इत्येतद् विष्वक्प्रत्ययेन तु स्पतोऽस्तं स्यात् तत्र तु नन्वंकि कारणं यथा तद्धि
तरकृत्य तेन तद्धिते पुनरुत्सर्गापवादे विभाषा त्वसत्यतेवा न वा सिद्धे त्वसरूपस्य बाधकस्य वा वचनात् सिद्धमेतत् कथं असरूपस्य
बाधकस्य वा वच नात् असरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यं सिध्यति सूत्रे नाहि निपातेऽयथाऽऽस्य समेवास्तु ननु चोक्तं तत्रासोऽत्रि
वा प्रसङ्गो यथा तद्धिते तत्र निषेधः आस्तिकारणाये नाद्धिते पुनर्विभाषोत्पत्तिर्भवति किं कारणं प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते अ
नेन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते न चाम्य शब्दो लिङ्गस्त्वमर्थमभिदधीतेति कृत्वा अनुसक्ति
र्न भविष्यति अथवा समयः कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः इति तस्मात्समयानुसक्तिर्न भविष्यति एवं तत्रस्य केशी
सर्वे रमः प्राह यथा सौ तत्र प्रमाणं इहापि प्रमाणं भवितुमर्हति प्रमाणमसौ तत्र चेह च सामर्थ्यासिद्धस्यांशस्य नाप्रयोगेन चानु

सक्तौ सामर्थ्यं नास्ति तेनानुसक्तिर्न भविष्यति॥ २

भिध्यास्यति तथाहि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे इत्यवगते अनुसक्त
प्रत्ययान्तु बुद्धितिनेके विरोधिगमयति अथापि क्षिपः कर्तृत्वे कर्तृशब्दः प्रयुज्यते तथापि करोति क्रियापेक्षमपि कर्तृत्वं प्रतीयते न तु क्षिपि
क्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद्बाधकत्वं वाहरणमपि विकल्प्यते एवं तति समयस्याये बाधकोऽस्तीति भावः सामर्थ्यमिति अर्थप्रत्यायना
य शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्यानुसक्तावर्थः प्रत्याय्यते अपि तु शङ्कायाः प्रसङ्गः पूर्वास्मिन्नपरिग्रहात् कृतो वर्जकेवलाया स्वार्थमात्राभिधानेऽपि साम
र्थ्यं नास्ती त्युक्ते उत्तरश्रेणुसमयात्प्रयोगे एवं केवलाया नास्तीत्युच्यते॥

भा॰कौ॰ कथंतर्हीतिसमायाक्षेवलस्यप्रातिपदिकस्यनिर्दिष्टत्वात्तुल्यत्वेसाधुत्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः अत्रोमेनेतिस्त्रस्याप्रमाणितिषष्ठ्यंतस्यप्रातिपदिक
६५ प्रयोगोनकेवलस्य इहतुकृत्तस्तोसत्तकेवलस्यवधातुः स्यात्तस्यवसमप्रयोगाभावः अथविस्तिष्ठसन्नपशब्देनभित्ररूपत्वञ्च

[redacted] कथंतर्हिनहितेघनुस्सत्तोसामर्थ्यंभवति अमेनअस्येनकेनपष्ठ्याअथवात्रपवत्राप्राप्तिसविधिरूढ्यनेनचानुस
तीत्रपवतीतेनानुसत्तिर्नभविष्यतिएवमापिकृतएतन्नअपवाद्दोनिभाषाभविष्यतिनपुनरुत्सर्गइतिनवेत्ताल्लिविशेषः अस्यवारिभि
भाषास्याउत्सर्गोवा अपिचसापेक्षोयंनिर्देशः क्रियतेवास्तिनपरतिनचोत्सर्गवेलापांकिंचिद्रपेक्ष्यसमास्तिअपवादस्वेलायापुनरु
त्सर्गापेक्ष्यतेतेनयोरूपवानपूर्वकोवाधकः प्राप्नोतिसवाबाधको भवति कः पुनरसौ अपवादः यदिपानूपवानपूर्वको
वाधकः अप्नोतिसवाबाधकोभवतीत्युच्यतेतर्हिवादिपुसप्तमी वेशोनप्राप्नोतियामराः आमरणीयइतिनस्येनपवंतः एतोपिनप
वंतःकस्मानवस्त्रेया॥

तेनस्यवमित्रनपत्वंत्रयदुत्सर्गापेक्षयाभवतीतिसएवयत्रे अनुज्ञायतेनस्वत्रयानुसत्तिरित्यर्थः नचैवास्तीतिउत्सर्गविकल्पेअप्राप्तवि राम॰
भाषाअपवादविकल्पेतुप्राप्तविभाषेतिनकश्चिद्विशेषः अपवादस्वेनावाभिनिवोध्यात्वनयावद्रुत्सर्गोनापेक्ष्यतेतावदपवादस्यप्रवृत्ति ६५
रेवनास्तीत्यर्थः॥

उपदेशावस्थायामितिप्रस्यसत्तिमापाठउपदेशावस्थायाम्समानस्यमाश्रीयतइत्यर्थः सोपवदितिलग्रहणंलकारप्रसंगः लुटिलुवादीदिवि
इंकस्यदंतिभित्रनपत्वात्समावेशप्रसंगः परस्मितिपदेन्ते लिरि तिनिरलः समावेशोसावण्यात्सिद्धःवेत्तिनार्थलाद्विधानेनविहितत्व
उपदेशावस्थायांपदेअनुबंधविभिन्नेषुविभाषाप्रसंगः अनुबंधविभिन्नेषुविभाषाप्राप्नोतिकर्मणपरअनोनुपसर्गीः कःकवि
षयेअणपिप्राप्नोतिसिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात्सिद्धमेतत् कथं अनुबंधस्यानेकांतत्वात् अनेकांताअनुबंधाः अथवाप्र
योगेअसरूपाणांवाविधी अथ प्रयोगेलादेशेषुप्रतिषेधः प्रयोगेचेत्लादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः तोपचारित्सत्रेलुङ् विप्राप्नोति
अपः कसत्वेलुङुविप्राप्नोतिसत्रोपः आवार्थप्रवृत्तिज्ञापयतिनलादेशेषुवासरूपोभवतिपरस्येहप्रत्ययेलिङ्ग्रमाद अथवाप्रयो
गेअसरूपाणांवाविधीनुसर्वमिष्टसंग्रहीनामितिद्वितीयः प्रयोगउपस्येतेकोसावुपदेशोनामउपदेशेचेतेसरूपाः ननुचोक्त
मनुबंधाधिन्नेषुविभाषाप्रसंगइति परिहृतमेतत्सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वादिति। अर्थेकांतेषुदोषएवएकांतेषुदोषस्तस्एकांते
पुचनदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबंधकृतमसारूप्यंभवतीतियदयंददाः तिर्धसोविभाषाशात्त्विअथवाअसरूपोवा
बाधकोभवतीत्युच्यतेअपवादानामानुबंधमिश्रोवाभवतिनेपासलेनवातेनानेनावयपकिंचित्साम्यंकिंचिद्वसंग्रहीतव्यनपर
तुबंधकृतमसारूप्यंतत्राश्रयिष्यामः यत्रतुरूपामेलेनातानप्रतदाश्रपिष्यामः अथवाअसरूपोवावाधकोभवतीत्युच्यतेस
यश्चासरूपः नचप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेसाधीयोयोसरूपइतिकश्चसाधीयः पः प्रयोगेचप्राहप्रयोगात्अथवा असरूपोवाबा
धकोभवतीत्युच्यतेनुचैवसतिकश्चिद्दपिसरूपः तदवविज्ञास्यामः कचिद्धे असरूपाइतिअनुबंधभिन्नाश्चप्रयोगेसरूपाः
अथकथमिदंविज्ञायतेआस्त्रियामितिकास्त्रियांनभवतिस्त्रीयाहो स्विन्प्राक्स्त्रियाः भवतीतिकःप्रात्रविशेषः स्त्रियांप्रतिषे
धेक्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषुविभाषाप्रसंगः स्त्रियांप्रतिषेधेक्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषुविभाषाप्राप्नोतिहसितंछात्रस्यशोभनंसज
विप्राप्नोतिल्युट्हसनंछात्रस्यशोभनंसज्जपिप्राप्नोतिनुमुन्॥९ लकाराणामसमावेशात्प्राप्यज्ञीत्यर्थः अपवेतिविवारयोन
संग्रहीताः प्रयोगेतेषांरूपाभावादित्यर्थकचिद्यइतिप्रयोगइत्यर्थः उपदेशोहिसर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकंस्यादतकथामि

ति स्त्र्याधिकाराद्विहितेष्वेवाकिंप्रतिषेध पराल्लातस्त्र्यधिकारस्यभवत्वे
व वासरूपविधिःअथस्त्र्याधिकारात्प्राग्वासरूपविधिर्भवतिस्त्र्यधिका
राद्विधिर्नेत्यर्थः॥

भा॰कै॰ लिङ्लोसविति लिङ्ङ् विति लिङ्भवत्येव एकार्थेषु लिङ्लोटाविसत्रानुलिङ् लोटो सह निर्देशाद् आपि सह निर्देशः कृत लिङ्ङः ति नियमात् लोरानभ
६६ विषमतिशयक्तेवक्तुं न तुमुन्न्भावक्तन्द भेरोत लिङ्गविति भिन्नार्थत्वात् तु ना वाध्यावाधक भावः नैषदोषः भावेपि लिङ् लोटो रा त्वि विधानम्

ट्
तुमुन् एव लिङ्ति भोक्तुं लिङ्लोटौ वा पि प्राप्नुतः एवल र्थेई लस्यानःसोमोभव ना खल यिमाप्नोति एवं तर्हि स्त्रियाः प्राग् इतिवक्ष्यामि स्त्रि
याः प्राग् इति चेत् स्त्रियां वा वचनं स्त्रियाः प्राग् इति चेत् स्त्रियां वा चवचनं कर्तव्यं न्यात्स्ति तो भुंक्ते आस्यते भोक्तुमित्सापिय
थास्यात् कालादिषु तुमुन्विधानेवा वचनं कालादिषु तुमुन्विधाने वा वचनं कालादिषु तुमुन्विधानेवावचनं कर्तव्यं कालो
भोक्तुं कालो भोजनस्येत्सापि यथास्यात् अर्हे तृज्विधानं अर्हे तृज्विधेयः इमे अर्हे कृत्सावि धीयंते ते विशेषविहिता सामान्य
विहितेनत् च वाधेरन् नैषदोषः भावकर्मणोः कृत्सा विधीयंते कर्तरि तृच् कः प्रसंगो यद्भावकर्मणोः कृत्साः कर्तरि तृचं वाधेर
न् एवं तर्हि अर्हे कृत्सतृज्विधानं अर्हे कृत्सतृचो विधेयाः अयमर्हे लिङ्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्सत
चो वा वाधते॥

तिवा असवाधक भावो भिमतः आस्यते भोक्तुमिति भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमात्रं गम्यत इति समानविषयताद्वा अस्वाधक
भावप्रसंगः कृत्य भावेन तृत्वचलकारोसंत्रिरिति समानार्थत्वमपि विद्यते तत्रायं निर्णयः अधिकारस्य परत्वादपि वासरूपस्य वि
धिर्भवति अर्हे कृत्सतृचश्चेत्सत्र तृज्कृत्सनं न भेहरणेन तस्मानि स्त्र ज्ञाप्यते॥ ॥ श्रीमहावीरजी शहाइ॥ राम॰
६६

994

कृत्साः प्राक् कृत्स्मात् एतावत्सूत्रमिति योगापेक्षमिति ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्ससंज्ञाधिकारः एवं तत्र यहरणेना
नुमास्यन इत्यर्थः तव्यत्तव्य केलिमर उपसंख्यानं कर्मकर्तरि चायं केलिमर् दिव्यते भाष्यकारेणानुकेन एणा प्रदर्शितः वत्त्स्र निभवः इतिदिशा

कृत्साः प्राक् कृत्ससंज्ञायां प्राक् ण्वुल्वचनं कृत्ससंज्ञायां प्राक् ण्वुल इति चक्रव्यं किं प्रयोजनं एवल कृत्ससंज्ञा मा भूदिति अर्हे कृ
त्यतृज्वचनं ज्ञापकं प्राक् एवल्वचनानर्थक्यस्य अर्हे कृत्यतृचश्चेति तद्ग्रहणं करोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक्
ण्वुलः कृत्ससंज्ञा भवतीति एवमपि ण्वुलः कृत्ससंज्ञा प्राप्नोति योगे ये तज्ज्ञापकं तव्यत्तव्यानीयरः केलिमर उपसंख्या
नं केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यं पचेलिमा माषाः पक्तव्या भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्याः वसेलत्व्यस्य कर्तरि एणा वसेल
व्यः कर्तरि वक्तव्य एणा ज्ञासौ भवतीति वक्तव्य वसतीति वास्तव्यः तद्धितो वा तद्धितो वा पुनरेष भवति वास्तु नि भवः
वास्तव्यः॥

रिभ्यो यदिति दिगादिभ्यो यत्प्रसपः निसानां शाद्ग्रं पयाकथंचिद्व्याख्यानं कर्तव्यामि तिमभ्यते पयोक्ते उपाहायापिपे
हेयात्स्नानुपायाभ्यचत्त्वे उपायानोचभिपूमोनावृ भपनर्वाक्तिष्ट इति अवास्तव्य इत्यत्र त्वधेदोपिनालि कृत्सो केसुज्जिति
यत्रोदात्तत्वविधीयते तदेवयतोभ्यात् दर्थत्वेन॥

138937

भा॰कै॰ ६७

अचोयत यतिजनरिति यतोनाव इति सए थेजनेर्यद्विधाने प्रमितितृ न पराघता पि सिध्यति भानिवध्यो श्चेनिहद्धिमतिषेधात् वधमर्ह तीमितिदंसशिष्यइतिपत्ययस्य यस्मिन्निति इति तेन सहसमासस्य लक्षणाभावान्नवेरोयइति आसिवधशब्दादयातिसातिनित्वरितं इतिस

अचोयत् अग्रहणं किमर्थं अजेताघथा स्यात् हलंता आभदितिनैतदस्ति प्रयोजनं हलंतात्सम्यद्विधीयते सबाधको भवि ष्यति यथैव तर्हि ण्यत्पनं बाधते एवं तव्यरादीनपि बाधेत अग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजंताद्विधीयते हलंतात्सम्यद्विधी यते एतावांतश्चधातवः यदुताजंता हलंता हलंताश्च तव्यंतेच तव्यादयः नैव चनादृ विष्यति नैतदस्ति प्रयोजनं वासरूपे णतव्यादयो भविष्यंति इदं तर्हि प्रयोजनं अजंतभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् लभ्यं अर्धधातुक सामान्ये गुणे कृते चिप्र सयसाश्रामेपि चवांतादेशे कृते हलंतात् ण्यत् प्राप्नोति तयादि त्स्य धित्स्य आर्धधातुकसमासेऽकारलोपे कृते हलंतादिति ण्यत्प्राप्नोति अग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति यतिजने रूपसंख्याने यतिजने रूपसंख्यानं कर्तव्यम्‌ जन्यं वत्सेन अस्मत्यमिदमुच्य ते तकिशसिचतिपतिजनीनामुपसंख्यानमिति यक्तव्यं तकितकं शाधि अस्य वृतिच संयत्यं जन्यं हनो वा वधचहंते र्वा पदः कव्य वधस्य पादेशः वध्यः घात्यः तद्धितो वा तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति वधमर्हतीति वध्यः यदि तर्हि तद्धितः समासो न प्नोति आसिवध्योमुसलवध्य इति पुनः सतिसाधनं कृतेति बापास्हारकाघर्थमिति समासः सिद्धो भवति यदि पुनरासिवध शब्दा देशो वासिः स्यात् आसिवधमर्हतीति नैवंशक्यं संदेहि दोषः स्यात् आसिवध्यः एवंस्वरः प्रसज्येत आसिवध्य इति चेष्यते गद्‌मद चे अनुपसर्गाद्वरेगदिः चाणी अनुपसर्गाद्वरेरित्यत्र आङि चाप्यगुणवितिवक्तव्यं आचार्या देशः अगुणनावितिकिं आचार्यं उपनयमानः अर्थ्यस्वामिविशयोः स्वामिन्यन्तोदात्तस्व च स्वामिमंतोदात्तत्वं वक्तव्यं अर्ये स्वामीति॥

स्वरितः प्रसज्येत इदं तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावध्यशब्द आद्युदात्तो भवति न चासिवधशब्दान्त्याप्नोति यतं देशादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात् अदेतादिवभावाच्च॥ ६७

॥ ... ॥

अजर्यं. तयोरेवेति वनादेरे अजर्यशब्दः साधाति अजर्यं संगतं नैनेति कर्तरि वस्तत इष्यते अनप्यमार्य संगतमित्यनः एवं तिकिं प्रकृतात्क्रिपत इति अजर इति कर्तयं प्रसयोनिपात्य तेनैतो ध्यानविकल्पता परिहारायकर्तेनप्रकृत शाहरणं अश्व नीयइतिभावः गत्यर्थाना मपि यपि संगमनस्य ते गतमितिभावे रहाक्तो विहितस्तथापि गत्यर्थानां प्रसयः कर्तरि इतोगमोत्थामदे वक्त इतिततो गत्यर्थधातुसाहचर्यात् अर्थमितिकर्तरि निपात नमिति प्रसते जीर्यतिस्तकर्मक इति सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपी इहानुपसर्गस्य निपातनात् अकर्मक त्वं वा इत्यं इत्यकर्मीभावत्रि येणावाकर्मक त्वमत्र कालादिनात्र सर्वस्यैव सकर्मकत्वं संगतग्रहणमितिन हिरणे भावस्य जीर्यते भावेनसामानाधिकरण्यमनुपपद्यत इति प्रश्नः कर्तव्यि

अजर्यं संगतं संगतमितिकिं प्रत्युदाहरिष्यते अजराः कंबलः अजरिता कंबल इति किं पुनः कारणं कर्तृसाधन एव प्रत्युदाह्रियते न भाव साधनः प्रत्युदाहार्यः एवं तर्हि अजर्यमजरित्यजर्यकर्तरीति वक्तव्यं तत्राहेव क्षणं नवक्तव्यं गत्यर्थाकर्मक कर्तरि विधीयते तेन योगात्क र्मकर्तरि भविष्यति गत्यर्थानां वै क्तः कर्मणि तापा विधीयते तेन योगात् यकर्मणि तापि प्राप्नोति जीर्यतेर कर्मकः भावे नहि प्राप्नोति संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं चेत्कर्तृ भवति तिथया स्यात् लोमानि चेत्कर्तृणि भवंतीति वदः सुपि क्यप्‌च वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं वद्य्वहमा भूत् नसुवाद्यं अपवाद्यं नहि वक्तव्य नवक्तव्यम् अनुपसर्ग इति वर्तते एवं तर्हि ना चेदनुपसर्गात् स्यैवं वर्तते इति नैतदेवं त्वेपन्न अधिकार अनुवर्तते इति एवमायप दुत्तराधिकारान्मनुवर्तेरन् भुवोभावे भावग्रहणं किमर्थं कर्मणि माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं भवतिरकर्मकः अकर्मकाक्व पि धातवः सोपसर्गाः सकर्मकाभवंतीति तेनानुभाव्यमानत्वेणामिसत्रापि प्राप्नोति एवमपि नास्ति प्रयोजनं अनुपसर्ग इतिवर्त ते तत्र अर्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यं हनस्त च भावे यथा स्यात् इह न स्यात् घातेनेहत्यसामा भूत्‌ घातो वृषल इति हनस्तच हनस्तश्चि त्त्व यावद्य सिद्धनस्तवेभ्य त्रविनस्त्रियाकहसि इति वक्तव्यं तेनभ्रूणहत्या निगस्ता नुवर्णेत अस्त्रैल भ्रूणहत्या येवतुर्थं धनिमत्स ने स्त्रियामिति किमर्थं घातो वर्तते स्म हत्या छदंसीति किमर्थं शक्रहत्यावर्तते॥ ६९ शेषसंप्रति नैवाधिकरणमनयो पद्मपो स्यादिति भावः लोमानि वेदितिन्यथा च वृषं करो लोमभिर्हर्षितं लोम भिरिति वैयधिकरण्यपी द्विकल्पो भवतिन तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यं अ थवा सामानाधिकरण्यग्रहणेन वै व्यधिकरण्याश्रयणे स्यादुक्ता तत्रिपातनाद्वाकर्तर्येव प्रत्ययो भवतीति स्थितं वदः सुपिनेत हितिय त्राधिकारस्यविच्छेदेऽप्यपरिहारां वेवासिहाव लोकितन्यायाश्रयणाद्वार्तमावश्यकत्वेऽविशेषः एवमाशेषु प्रयोजनाभावादवक्तव्यं

सर्थं भुवोभावे भवतिरकर्मकः इति सनुपसर्गार्थः सकर्म कोस्ति नैवशेषः ... मिधानात्कालादिकर्मणि ...

भा-कै: इतिस्त्र, अथवे तिपूर्वस्मात्स्तकयो ऽस्मौवैलक्षणप्रदर्शनाय क्ष्वग्रहणं तत्तेन पूर्व काव्रग्रहणं छंदसि स्त्रियां चिङ्कृतिकाद्वि
६८ थावि मिर्द्भ्चंद्रशंसड्हारापनश्नितार्थश्रद्स्मो द्वाविधानारितन्नायते नत्रह्लीदिवेदिम्यामान्मनेयद्रिम्यांमाहत्वयीदृशेनह

इतिस्त्रशामु कथितितिवर्त्तमानेपुनःक्षपग्रहणां किमर्थम् एवं यथास्यात् यस्त्र्यान्नामोति तन्मा भूदिति किं चास्त्र्याख्येतिएप
त् श्रोणवश्यकेणपतस्तौते: यव्यपूर्वविप्रतिषिद्धमिति वस्यति सपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति अथवा हस्वाश्रित
स्त्रियां चरसिषमौदित: सन्नवक्ष्व्योभवितिकाद्वि घोत्र यहरणंसप्रविधौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं हमाभूत् वार्यास्त्रियः
अनश्रोपसंख्यानंसंत्तायां अंनेश्रोसंख्यानंसंत्तायां कृतं व्यं आम्यदिवपू इद्विर्नमम्बौतितस्मास्म्पदेषः यदिएप
नगपधानेपोनमानोतितस्मात्क्ष्वेयः नतु चोक्तं हद्विर्नमामोतीति अाद्रपूर्वस्यप्रयोगोभविष्यतिषधेव अन्यवग्रहः ग्रामो
तिनलक्षणोनपरकाए अनुवर्मात्पश्चकोरे श्रमल क्षणामनुषंगपथालक्षणापरंकेत्तव्य॥

णतितिर्गस्यते तस्मात्स्म्येष इतिनतु स्वरेभालेभवतिमापि सत्ता त्यहात्तेपरं एपप्रिसमंतस्वरितनेषदोषः नद्विषप्रसानि संतस्य
लाक्षणात्रविधानात् नलक्षणोनेतिसंहितायाएवानि त्यसंपरविषेरस्यपोस्वेपसंतयाचयत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्रावग्रहोनक्रिय राम-
तेनतुक्तं हरिद्ररत्नकमस्यरति हरिदुरीसात्रकिंहशणाद्रस्काणेन अग्रहणं छदस्तकाणतत्रतिसंदेहाता॥ ६८

ईयङुवङ्स्थानौ भाष्यकारेणप्रत्याख्यानेकेचित्स्त्रीषनिर्देशेनाद्वितीयपरकाएदोदिभ्याषेसात्त्रस्यपत्तेपरत्वात्मामस्यकथनार्थइसा
हुतइयुक्तं अपात्रयोगेनविधीयमानस्येत्तेस्यांतरंगत्वाद्वात्वस्यनुपकारात्तुसत्रविधीयमानस्यांगस्यबहिरंगत्वाद्विप्रतिषेधाभावा

ईयङुवङ्स्थानौ किमर्थं नइ वक्तव्यरस्यैब्रोच्यनकारत्पासिद्धिर्वेय अगुरोनमित्तंद्र नमिद्यमितिपततकोरसि इहतिएकादेशस्या
सिद्धत्वात्कुरमसस्येतनेनात्स्निपद्दानपसधारेकादेशासिद्धः नचैवपसंत यदापोत्कादेशः तस्मादिचस्वनरस्येववक्तव्यं भूतन्अ
संत्तायांग्रहणं किमर्थं भार्या भवं संत्ताप्रतिषेधोस्त्रियामप्रतिषेधो मेत्पविहितत्वात् भवत्स संत्ताप्रतिषेधस्त्रियामनातेषधः
अनर्थकः प्रतिषेधोप्रतिषेधः किंकारणं अमेनाविहितत्वात् अमेनलक्षणोनस्त्रियांकाविधोपतेसंत्तापांसमत्तनिषरनिप
तमनविरपुत्त्रीशः भतिराद्वतिप्रतिषेधत्विद्वात्तोकिमर्थं स्यात्प्रतिषेधः किमर्थइतिचेत्अस्त्रीसंत्ताप्रतिषेधार्थः प्रति
षेधः किमर्थइतिचेत् अस्त्री संत्तालितरथीः प्रतिषेधः स्यात्भार्यानामहत्त्रियाः सिद्धंतुस्त्रियांसंत्ताप्रतिषेधात्सिद्धमेतत्कथं
स्त्रियांसंत्ताप्रतिषेधोवक्तव्यः संत्तायांसमत्तनिषरनियतमनविरभ्रात्रीद्वत्तिताः॥ ॥ ॥

त् भत्तोसं असंत्तायामितिकिमर्थमितिकि यमाणोपिप्रतिषेधएवंनासिध्यतितिप्रश्नः भार्ष्यतिगृहिएपाइयंसंत्तेति काचभावेएप
त्रासप: अनर्थक इति भत्तरति प्राप्तिरपंप्रतिषेरयं प्रतिषेधः आनंतर्याल्लक्षणांतरप्राप्तेर्व्यवधानासिति भावः प्रतिषेधत्वानिमिति
प्रतिषेधविधानसामथ्यात्लक्षणांतरेण प्राप्तस्यापि क्वापः प्रतिषेधोभविष्यतीतिभावः अस्त्रीसंत्तेति संत्तापतस्तिसंत्ताकर्मसा
धनोःत्रसंत्तांशरः॥

भा॰ कै॰ ६९ ततो महिष्यामिति स्त्रीशब्देनात्र क्लनेकेश वक्ती गत्वा तेऽन्यथाविधि प्रतिषेधयो विषयविभागो न स्यात् तस्माद्धारणं सेति विधेर्विषयः लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्याभाव इति॥ अति प्रजय जो भावे कविस ततः संज्ञायामिति संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो नग त्यते किं तर्हि भावसाधनः तेन प्रयोगेन यदि

ततो न स्त्रियां भार्या इति सिद्ध्यति सूत्रेण हि भिद्यते यथा भार्या समेव त्यक्त ननु चोक्तं भजः संज्ञा प्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो नैव विहितत्वादि ति नैष दोषः भाव इति तत्र वर्तते कर्मसाधनत्वायं न्यथा यत्र एतेन संज्ञायां विधीयते तेषु नैवेति संज्ञायां तेन संज्ञायामभिधेयायामिति किं तर्हि प्रसयो तेन न चेत् संज्ञागम्यत इति अपर आह संज्ञायां पुंसि इ एतावते भार्या प्रासिध्यति संज्ञायां पुंसि इ एतावता न च भार्या शब्देन सि ध्यति स्त्रियां भावाधिकरणे स्तिते न भार्या प्रसिध्यति भा व इति तत्र वर्तते कर्म साधनस्वायं अथ वा ऋ हलन्तः सः संज्ञायामिति नस्मृतं अथवा कृसर्त्स्त्वाद्वृहलमिति सिद्धं तत्र अपि राप हविष्यति यथा पत्नं यथा न यथा मित्तिस्तथैव सा समस्त वृहलं स म अत्र वहलस्य पदं व्याख्यं कर्तव्यं स भार्या एव सं भाराः स भार्यांश्च एव संभराः राज्ञः स पस्य ईन्द्रा थ्याः कर्मरि सर्व्यरूच्यन्य व्यय यत्र इति कुर्मि रि निपात्यते किं निपात्यते सूर्यः सूर्यस्त्रियां सत्रे रूत्वं सुवतेर्वा रुड़ागमः स रणा हासु वतिकर्मरि शीति वा सूर्यः सूर्यरुच्यरोचते सोरुच्यः नयर्थते इस व्यथः कुप्यं संज्ञायां कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यं गोप्यमन्यत् रूप्य व्यस्यां तो हात्र संच कर्म कर्तरि च रूप्य पच्यस्यानो रातन्वं वचनं व्यस्त संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति रूष्टे पच्यते स्वयमेव रूष्टपच्याश्रमे यो हि रूष्टेप क्तव्यः स रूष्टपाकी भ वति आत्मपि भाग्रहे छंदसि प्रत्यपि भाग्रहे छंदसी निवक्तव्यं मन्त्र स्य नप्रतिग्रसं अन्नं हि मन्त्रे इति तस्मात् पि ग त्यं आपि आत्मम न्त्र॥

न्तु हिंग्य्यति ततः प्रसवः नव भव्या शव्देन गृहिरायमिधीयन इति क्यपो प्रसंगः संज्ञायामिति भार्या नाम क्षत्रिया इ स त्रा संज्ञायामित्यस्य प्रतिषे धस्य चरितार्थत्वात् तत्र तेरणा स्त्रियं संज्ञायां क्यपः प्रसंगा द्वार्या शब्दो न सिध्यतीति चोद्यं स्त्री प्रकरणे भव अहरणानुवर्त्तनात् कर्मणि भव भावस्यैव भावनीयतरं यथेति अन्नहि धीयमानो पत्यथाहलं तात्कृपि इत्वतिवङ् लवचनात् यया वाभिन्ति इत्येतस्मिन्नेवे क्रियनभव तिए वभार्येति क्यप्प्रसंगे एव द्भवतीत्यर्थः॥ एम॰ ६९

अभावस्य प्रधानस्येति विधोपमानत्वादस्य यस्य पात्य पस्य प्राधान्यमिति यत्क्यपो निपात्यमत इत्यकं भवति एवं वत्स इति अनेनाव इत्युक्त रपरस्मा एकहा तेस्यात् अंत स्वरितेव्यते अभावस्याग्रहणे नेतिशब्दो लोपारमावास्या शब्दस्य रूपं तत्र इमाव स्यास्य शब्दस्य रूपं तत्वादि ति भावः एवं तत्रीतियत्न सयान तंत्र न निपात्यत इत्यर्थः ननु निति प्रसपग्रहणं चोदयिष्यते निरत्वंदिनागो च निपातनमाश्रीयमाणे स्व रितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह यदि तहीति एवं जातीयकानीति निरत्वावयवविभागानीत्यर्थः अमावसो रिति द्विभावाभावस तभेदा अपो अमावस्य इत्यतस्मा कस्यापमनु वैध प्रधानस्य यदि प्रधानस्य अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रसज्येत अमावस्या इति विष्यते यथा अमा वस्या ग्रहणेन अमावस्याग्रहणं न प्राप्नोति एवं तर्हि निपातनस्या यहि निपातनामप्येवं जातीय कानि भवंति अमा त्रियन्त इत्योप्यो नेऽपवर्गाभावात् एक्त्रतीस्य फलात्र तं न प्राप्नोति एवं तर्हि अमावसो रहणं नो निपाततया प्रहाद्धता तथैकहतिनानयोः स र अत्रेम भासिष्यति छंदसि निष्कोरे वहय निष्कर्ष इति किं निपात्यते निष्को ऽतरणं तदि विपर्ययः छंदसि हलाद्यर्थः यथा हतेत्वर्कः कसेः सिकाज्ञा हिंसेः सिंहः अपर आह निष्कर्षे व्यसर्थ विधात् निसः षत्वं नियासनात् एवरामायाइ शरसेताउप काष्ठे निपातितो निष्कर्षे चिन्वीत पशुकामः रूपे कस्मात् सेतुम्से कपश्चतु अन्यय तो विधिः रूपे कस्माद्य शब्दश्रेष्ठोक्त यो रूप द्विधिश्रुतः रायेरक स्यानूनिष्कर्षः चीव्याः रूपद्विधिश्रुत ब्रह्मवाद्यः भाव्य स्तोध्यः उपवाप्य एउ उपपूर्वी छिनोते आया रे शो निपात्यते तन हिरण्यते वसिष्यति हिरण्यप इति वहिरण्य इति च वक्तव्यं उपचेप्य एजामि सेवान्य त्राद्भं हलोरणपत्यो एणो स्त्रे शार्पाद्वि धिपाराणो रत्रे रार्पाद्विधेयः पारिणाम्पी रत्तः समव पूर्वी सुसमव पूर्वा हेतिवक्तव्यं समव सर्पः लपि इति भिप्यात्र लपि इति मित्या चेति वक्तव्यं अभ्यलाप्ये अवद्यम्॥ द्विवचन निर्देशः निपातनपामीति एकतरस्येति शेषः एक हत्तिनेति एकान्ते हत्तिरुभयो सिध्यति एक देशविकृतस्यानन्यत्वाद्धा हिरण्य समावास्या शब्दस्य माप्य ताहाकारस्य माङ्क्तित मकारस्य तु विकार लघि इति हलाद्यर्थ इति हतात् शब्दस्य धातोर्थ आदिः ककारलत्व योगनः आदित्वेन तस्य चादित्वं यथास्यादित्यर्थः आद्यंतयोः परस्परत्र यापि नेतवर्णानामनुपपत्तिरितिमहाविनायहलाद्यर्थ इत्युक्तं भवति॥

भा.के. ॐ रावश्प कथमिति किमावश्यकार्थतावित्रुपपद्देमस्यः उत्प्रमयेनावश्यके योग इति प्रश्नः आवश्यलाव्यमितिह्यावश्याविसाहैगमा
७० र्थस्यापिकृत्यिययोगो ह्योके श्यने ह्याथवमसनाइशादितिममते विस्पष्टस्त्वितिषथ्याविस्पष्टकटुकमित्यत्रमयूरव्यंसकादित्वात्समा

उरावश्यके कथमिदं विलायते आवश्यके उपपदे आहोस्विदावश्यकेयोग इति कर्मत्रविशेषः आवश्यकउपपद इति चेद्यो
त्येत्रमसंख्याने कर्मसंलाव्यावाच्यस्य नाहिं घोते योगे इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः आवश्यला आवश्यपाव्यंनेष
तेषमयूरव्यंसकादित्वात्समासः विस्पष्टादित्वाच्च आरावश्यके रापत्तलोने कपपूर्वविप्रतिषिद्धोरावश्यकेरापत
लोने कपभवति पूर्वविप्रतिषेधेनरावश्यके रापद्रवतीत्यस्यावकाशस्त्स्य इहोभयंप्राप्नोति आवश्यस्त्रस कपूर्व
तिपूर्वविप्रतिषेधेन सतां हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्योन वक्तव्यः उक्तं तत्र कावित्यत्र मानेपुनः कपग्रहणस्य प्रयोजनं कब
वयथास्यात्यदन्यन्नाप्नोतितन्माभूदिति आनप्यानित्ये इति णाग्रावितितक्तव्यं ग्रोतेयोग्यः आनाप्योनित्य इति चे
त्तद्दित्तिणाश्चैव तं भवेत् एकयोनौ तु न विघाता दनियोत्यन्यथा भवेत् याप्यसंज्ञाप्यनिकाप्य याप्यनिकाप्ययोः किं
नियात्यते याप्यनिकाप्ययोराद्युदात्तत्वनिपातनं याप्य निकाप्य योराद्युदात्तत्व मौदिकत्वं च निपात्यते मेयं नि चेयामि
सेवाप्यत्र कृतौ कुण्डपाप्यसंचाय्यौ कुण्डपाय्ये यादिविधिः कुण्डपाय्ये पद्विधेयः कुण्डपाय्यः

सेल्हतेपूर्वपरग्रहणनित्यरोभवसेवमवश्यलाव्यामिसाशवधिमयूरव्यंसकादिषु निपातनादुत्तरपदग्रहणनित्यरो भविष्यतीत्यर्थः आ राम.
नाप्यो आनाय्योनित्य इति चेद्दिनिघराद्विषपि प्रसंग इति शेषः भवेदिति संभावने लिङ् निपातना द्धि दूराश्री पतेएक योनाविति ७०
योगार्हयसाहीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रैव त्यस्त्वैवश्पकेनाहानीयते तत्रानाय्य शब्दो

अथोप कहिविग्रहाणि निवहिसमानार्थेनोहिना नाम्ना रोसपूत्त शब्दस्य निर्वचनं ह्तमित्यर्थः॥ ॥श्रीमहावीरस्वामिने नमः॥

अथोपरि वाप्योपवाप्य समूत्वस्य नर्थकं वचनं सामान्य कृतत्वात्समूल्यस्यनर्थकं वचनं किंकारणं सामान्य
कृतत्वात्सामान्येनैवात्र राय झविष्यति हलो ण्यदिति वस्वर्थतार्हितिपातनं कर्तव्यं वहेर्ण्यपथास्यात् वस्वर्थमिति
चेद्वहेस्त्वर्थत्वात्सिद्धं कहिरपि वस्वर्थे वर्तते कथं पुनरस्यो नामास्पार्थे वर्तते कथं महिं वस्वर्थे वर्तते वहत्यर्थो स्त्र
पिधात वो भवं निम्ना ह्निलि पुन ह्वि हरिमत्रापि वस्वर्थे वर्तते अस्ती स्या हकं हिवि ग्रहाद्यना तोसिं हूकहि विग्र
हासुश्राह्नरो सिद्धं भवति समूल्यं विन्दीत पशु कामः पशवो वै पुरुषः पश्यतेवास्मैतन्नस्मह[redacted]नीति विसामिविसेच आग्निविसेमेनो राष्ट्रीभावो आग्निविसे निभावेन्ते तो राष्ट्रो भवति
आग्निवयनमेव ग्निचित्य॥

श्रीकृष्णायनमः ॥ रामायनमः॥ श्रीवासुदेवायनमः॥

भाःकै ९१

रावुल्टचो मातराविनिउराग्रश्विन्त्र सपांतामात्रारयोनिपातिलारति भाव:स्वस्र नम्रग्रहणाभितिनम्प्रहणंनियमार्थेस्वस्शद्स्त त्वम्रत्य
यान्नताङ्किध्यर्थरवासामम्यग्रहणविघातार्थेलक्षकास्याद्धितनु:कं:सिन्ड्रिदेमेआस्विमनाम्येतद्योजनमत्र्दावानेनेहस्वपचेतेन कर्मीणय
रावुल्वो किमर्थमकार:स्वरार्थ:विनक्षेनोहाझोभवतीत्यंतो हात्रत्वेयथास्यात मेन लति प्रयोमनंरुकाउपंतम्रनार्थ:स्वरार्थेननुचंधनम्र
सपत्स्वरेणोवसिहू विशेषणार्थस्ताहिहूविशेषणार्थेनार्थ: आसन्न त्रिनित्रस्कअप्रानेमानरोप्रानर: अत्रापिप्राप्तोनिस्वस्वनम्प्र
हरणेनियमार्थं भविष्यतिएतयोनिसेवंधयोनोम्येषायोजितिसंवधानामिति नुशंछहासितुरिहेमेपालिनचउभयोश्रेहरणंपथ्यास्यात्एन
लिसकर्मकग्रहणंराउ लिलिसकर्मकग्रहणंकर्तव्यंरहमाभूत आसितारापितेतिनवाधातुमात्रेदर्शनात्रवासकर्मकग्रहणं
कर्तव्यंकिंकारणंधातुमात्राणउलरश्पतेरमेन्त्रस्य आसका:रमिन्त्रास्या आशापका:उमियता आसकावेश्रवणास्येति न
जाहिभुवर्तमानात्कालोपाहानमध्यायकवेदाध्यापाकवेदाध्यायाघर्थे नजाहिभुवर्धमानकलोपाहानेकर्तव्यंकिंकारणंवुलः
अध्यापकवेदाध्यायाधर्थ आध्यापक:वेदाध्याप: आधीनयति अध्येष्यमाणोवाप्राप्तः इति नवाकालमात्रेदर्शनादन्येषांनव
कार्त्र्योकिंकारणंकालमात्रेदर्शनादन्येषांकालमात्रेत्यन्यत्रसाधारश्वपनेवर्वापार:गमनीपार: नेदिआहिपचादिभ्योल्याणिम्
च: अजपिसर्वधातुभ्य: अजपिसर्वधातुभ्योवक्तव्य: इहापियथास्यात्भव:सव:सव:इतितनहीहार्नीपचाद्युक्तमरणंकर्त्र
व्यंकर्तव्यंवाकिंप्रयोजनेअनुवंधासंजनार्थेअपवादवाधनार्थेचअनुवंधासंजनार्थोतावत्नरःस्नरीचोररचोरीअपवादवाध
नार्थेजारभरादिषयच इगुपधज्ञाप्रीकिर:क इगुपधप्रस्तउपसर्गकाविधिर्मवाधुयथ: इगुपधेभ्यउपसर्गोकोविधेय: किंप्रयोजनंमेधाग
र्थमेघे:देव:सेव:नवाबुधादीनांदर्शनेरनुपसर्गेपिनवाकोविधेय:किंकारणंबुधादीनांदर्शनाद्नुपसर्गेपिबुधादीनांकविधिर्द
शपनेवुधभिदइतिकथंमेध:देव:सेवइतियचादिपाठ:करिष्यते पाघ्राध्माधेट्दृश:शिघ्र:संज्ञायांप्रतिषेध:जिघ्रते:संज्ञायांप्रतिषेधो
वक्तव्य:व्याजिघ्रतीतिव्याघ्र:इहकेचित्छस्यैवप्रतिषेधमाहु:केचिज्जिघ्रभावस्य किमत्रन्याय्य:शस्यैवप्रतिषेधोन्याय्य:जिघ्रभावस्यादि
प्रतिषेधकेनशेत्याकारलोप:स्यात्न्यायुपसर्गेलिंपविदे अनुपसर्गेलिंपे:अनुपसर्गेलिंपविंदधारिपारिवेद्युपेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च लिंपानाम
नरेवा:गविचाविंद:संज्ञायामविचोपपदेविदे:संज्ञायामुपसंख्यानंकर्तव्यं गोविंद: अरविंद: अरविंदच गवादिषुविदेःसंज्ञायामिति वक्त
व्यं गोविंद: अरविंद: त्वलितिकसंतमयोरा: तनोतेरणउपसंख्यानंतनोतेरणउपसंख्यानंकर्तव्यं अवतनोतीत्यवतान: शिल्पिनिष्वुन् नृ
राबाध्यनेमक्काश्विनुभ्यपाकशब्दस्यपाराससेसोपि भवतिरनिष्ठीमन्महोपाध्यायनाय रघुचकाव्यद्वजेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्यप्रथम

राम ९१

भा॰ टी॰ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययो भवति । कुम्भकारः ... [illegible]
॥ ७५ ॥ ... [illegible]
कारकमेव ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible] निरूपित इति ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ कर्मण्यण् ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमाने विकार्यमाणे चेत्यर्थः ॥ इह मा भूत् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति ।
कर्मणि निर्वर्त्यमाने विकार्यमाणे च इति वक्तव्यम् । व्याख्यानात् । कर्मणि निर्वर्त्यमाने विकार्यमाणे च इति वेदितव्यम् । व्याख्यानात् तु उपपत्तेः व्याख्यानं कर्त्त
... [illegible] ॥
... [illegible] ॥
... [illegible] ॥

... [illegible] तम
... [illegible] ॥ ७५ ॥
... [illegible] इत्यर्थः ॥

कर्मण्युपपदे ... [illegible] प्रतिषेधे
... [illegible]
... [illegible] प्रतिषेधात् ... [illegible]
... कर्मण्युपपदे ... प्रतिषेधेन ... अनुपपदस्य ... कर्मण्युपपदस्य अवकाशः कुम्भ
कारः नगरकारः ... कर्मण्युपपदे भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्य अवकाशः ... कर्मण्युपपदस्य ... प्राप्नोति । का
... कर्मण्युपपदे भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्य अवकाशः ... कर्मण्युपपदे भवति विप्रतिषेधे
... विप्रतिषेधः । अनुपपदस्य ... कर्मण्युपपदे ...
... अनुपपदस्य अवकाशः ... कर्मण्युपपदस्य ... प्राप्नोति कु
... कर्मण्युपपदे भवति विप्रतिषेधेन ... विप्रतिषेधः । अनुपपद ...
... कर्मण्युपपदं ... अनुपपदस्य अवकाशः
... कर्मण्युपपदस्य ... प्राप्नोति । कर्मण्युपपदे भवति विप्रतिषेधेन ... विप्रतिषेधः । अनुपपद ...
... कर्मण्युपपदमपि बाधेत ॥
... कर्मण्युपपदस्य ... प्रत्ययोर्विशेषः उच्यते ।
कर्मण्युपपदे ... कर्मण्युपपदे तु ... इति ...
कर्मण्युपपदस्य ... प्रतिषेधे ... कर्मण्युपपदे ...
... ॥

भा॰दै॰३
॥७६॥

मांसं काममिति। मांसशब्दः ... [illegible]
पतेरिति ... [illegible]
... [illegible]

कानाहं ... [illegible]
... [illegible]

... [illegible] ॥

... [illegible]
... [illegible] ॥

पंच
॥७६॥

... [illegible]
... [illegible]

... [illegible] ॥

... [illegible]
... [illegible]

भा॰ कै॰ ३ ॥११॥ आकारलोपस्यासिद्धत्वादेतौ इत्यसिद्धवदत्राभादित्यनेनैतिनाकः। कुर्वन्तीति। द्वित्वेऽलिटि कः संप्रसारणमभ्यस्तस्येति संप्रसारणोह्नां॥ पत्नो हादशमितालाश्च शातानि पूर्व इ
साऽन्ययेति तद्धर्मः प्रमत्तप्रतिषेधेलनोऽपि तिनिकलादत्वमंतांगान्तवास्यांगात्महिंगवोर्धुकोऽपि प्रतिषेधः हवनहीनोपडः पर्देताद्वालास्यंयोगाविभक्तेनोऽ इतितेनाले
वाधाने पूर्वत्वविधानेनाकाकारान्तत्वस्मायितापर्युदासाच्छयेपिडावामच्छेतिलापकाराभत्वस्योकारायेकर्तव्ये पूर्वमिवालं भवति। ततस्तस्मिन्नित्यस्यपरत्वमाव उक्तः।

इत्याचिन्त्यकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशोनस्यात्। कुर्वन्तु कुर्वन्तीति। अस्यापविशेषः। अक्नेत्यादिपूर्वत्वं भवति। इहापिहि संप्रसार्याल्पासंक्रियतां पूर्वत्व
मिति। किमत्रकर्तव्यं। परत्वात्पूर्वत्वेऽप्यस्ति। अतांगन्तारादेशापीति। एवं तर्हि इमिहसंप्रसार्यस्यादेक्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्रकर्तव्यं। परत्वादात्वंनित्यं
संप्रसारणं हन्तेश्चालेपादेशादच्योपि। आत्वप्रतिषिद्धं हन्तेपि। संप्रसारणं प्रोक्तोऽपि। आनित्यमात्वंनहि कृतेसंप्रसारणेऽप्राप्नोति। परत्वात्पूर्वत्वेनभवि
तव्यं। वललप्रकारोदोषानिमित्तं विहन्यतेन तद्विलोपाद्वसंप्रसारणंविकालस्याविशिष्टं विहंति। अवहपंत सप्रमांतरंपूर्वत्वं प्राप्नोति स्थानिवद्भावोऽपि स्यात्॥ परलो
हातो। आलेहस्तेसंप्रसारणं एवंतर्हि पूर्वत्वेयो न विभागः क्रियते तेनसंप्रसारणमासाम् पूर्वभवति। ततःसद्ध। एड ग्रहसंप्रसारणात्पूर्वी भवति। किमर्थमि
दं। अहतेआलोपूर्वत्वं यथा स्यात्। ततः परांतादिति। एङ इत्येव एङादिपि रहहते आले पूर्वत्वं स्यात्। आदाः सहइति। अस्यविशेषः। आकारान्तमलप्रकाशा
स्य विधिः तेनावश्यमतं पनी हृधां लिडुवनादिविशेषांधातुमात्रादिधीयते। नित्यं संप्रसारणं क्रियतां आकारोऽभिन्नपूर्वत्वं हि। वोनाहि इत्यत्र पूर्वत्वं
कार्यस्यानित्यत्वं हि। प्रोक्तावभगवान्कात्यायनात्सिद्धिं यातुतो। आतः फोनितीनेङः पूर्वःसिद्धिर्न च लधालमिति। आत्मेनुपतौ॥

यदिद्वत्तायस्लोकः। नित्यसमत्यमिति। स्तासनप्रसंगो नादिति भावः। तत्रस्तते पूर्वत्वं किं पतोऽत्राकारलोप इति वार्तिकं तमितिवचनादाकारलोपोभवतिनतु ॥११॥
पूर्वत्वं तेनाकारलोपस्यच्छानिवत्वादुवङ्निमित्तीयत्प्रवर्तत इत्यर्थः। इतरआह। वोनाहि इत्यादिनातेनाद्वितीति। असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत
र्थः। तस्यासिद्धत्वात् यणादेशोऽभवतिस्यर्थः। कुर्वन्तीत्यादिनत्वायितयैववप्रत्याहारात्। एङः पूर्वइति। आदः इत्याविततैव पूर्वत्वं स्यादित्याह। आतः फडिति
यतेति। लिङ्गनुमाद्यादिधीयते। नकाचात्सर्वेरर्थः॥

नुदिरस्थः। कडे वातिपविनीति। अत्रके वित्राः। कर्तरि वतात्वेवम समप्रवचनार्थमाश्रित्यकर्मोपपदः। केचित् धातोरपिकिंचीपाविभागानोनेनतस्यामूलानेकडेनोपविशति दाभ्यांविश्वा
नेतलिन्सनेवर्थः समर्थावेशानुपिशहानापद्युलनेरुक्तलानान्तरनुसर्ण्त्वलाड वीनुगालेनाहिवपाठेनपादेकेनितन्त्रेवानर्थात्त्वाकुर्याजिःकिपतेमावेष्वा
स्यादिति। अत्राप्यादृधनर्थकविधानामिति। सिद्धिरिति। एवंतर्हिनितसमासार्थस्य इत्यनेनउपपदात्रकःकोविधीयते। चन्द्रधायप्रिकःकृत्यसमासःस्याना आर्निर्देष्टार्थइ
ति। प्रत्यासत्त्यात्तस्यार्थस्तेनिभावकः। पदेवंस्थलनेनमाबेविधीयमानःकः कर्तरि वातेन तवावसमस्थितिकर्तिनस्यात्तेवहोव पत्रमात्ता द्वावशयोपाहानेनमावेको

नुदिरस्थः। वसुदिरस्थो भावेवसुदिरयो भावे। वेनिवक्यं। इहापि यथास्यात्। आमूर्खो वर्तेतो। शुन्ता त्यःशक्तभोत्यःतत्राहिवक्तव्यं। अस्वकवंयोगाविभागात्
सिद्धं। गोविभागःकरिष्यते। आतोनुपसर्गेकोभवति। ततःसुपानि। सुपिचातः कोभवति। कडेनाविवति कडश्चाक्तदाहेनाविवति कदहः। द्वाभ्यांपिबति
द्विपः। ततःस्थः। स्थश्च सुपिकोभवति। किमर्थमिदं। भावेयथास्यात्। कुतोनुखल्वेतत्भावेभविष्यति। नपुनःकर्मादिष्वतिकारकेष्विति। योगाविभा
गात्। अयंकत्तुरि पक्षकनेनानाभूमिन्न्यर्थेचादिश्यतो। आर्निर्देशार्थाश्चामयःस्वार्थभवेतानित्यार्थभविष्यति॥ तद्यथा। तुदिप्रकिमःअत्वाका
हिभः कर्त्तरिति। सोलोत्वार्थभवत्वन्भावेभविष्यति। नुदिरस्थः। तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोः। तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदेराल्लस्तुलाहरायोः। तुं
दशोकयोःपरिमृजापनुदोरित्यालस्तुखाह रायोरितिवक्तव्यं। तुंदपरिमृजोलसः शोकापनुदःपुत्रोजातःयो हितुंदंपरिमाटिं तुंदपरिमार्जः
सभवति। यस्त्वशोकमपनुदतिशोकापनोदःसभवति। कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानं॥ कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानं क
र्तव्यं। मूलविभुजोरथः। नखमुचानिधनूंषि। काकगुहास्तिलाः। सासाहंकुमुदं। तुंदशोकः॥

विधीयेताहाभावःकर्मणिकर्त्तरिकेषुउत्पादितकर्तासमर्थात्वयंभावेभवतिस्वदिभावेनवामतेकर्त्तनिनुदेशोका। आलस्यसुखाहरयोरिति। आलस्य
प्रमानेसुलोपाह लिवसस्तो भवतात्यर्थः। तत्रकामप्रयात्रिहलसेकर्त्ता सुखस्याहर्त्ताप्रस्थायामवतात्त्वकंभवति। शोकापनोद इति। यःसंसारादिमितो द्वावशादि
नाशोकमेवानिवर्तयतिनतु सुखमुत्पादयतिसशोकापनोदः॥

प्रा॰ कौ॰ ३
॥१२८॥

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] शम ॥१२८॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

पा॰कै॰ ३
॥०३॥
॥७१॥

नासिकांप्रतेनेघेटइतिःयथा संख्यमाभावार्थग्रहणमितौरन्नाः कर्त्रर्थइत्यर्थः॥वार्त्तिकस्यायमभिप्रायःअयमाप्ता का(र)स्याद्यः तत्रापि इति॥

नासिकाप्रतनवोधीधवेदाः॥प्तनेधेटः॥प्तनेधेटइत्यकं॥प्तनंधयः॥ततःमुष्टौधम्माः॥मुष्टौ धमश्च घेटश्चेति ककं मुष्टिंधमः॥मुष्टिंधयः॥नासि
कायांधम्भधेटश्चनासिकायांधम्भश्चेटश्चेतिकं॥नासिकंधमः॥नासिकंधयः॥अतएवेदमुक्तं॥नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्वितिक
र्म॥नासिकंधयः॥नासिकंधमः॥नासिकानाडी॥नाडिंधमः॥नाडिंधयः॥नाडी॥मुष्टि॥मुष्टिंधमः॥मुष्टिंधयः॥मुष्टि॥घटी॥घटिंधमः॥घटिंधयः
॥घटीखारी॥खारिंधयः॥खारिंधमः॥नासिका॥विधवशेव(ह)ः॥खश्चा॥वनकरीमागमे॥मुमि॥वनकरौमागमेः तुमुण्ड(स)ख्यानं कर्त्तव्यमिति
तं॥पश्चात्॥हस्तिनी॥विहायसोविहः॥विहायसोविहइत्यपवादेशोवक्तव्यः॥खश्च॥विहं॥गमः॥खचडिन्॥खचडिहकव्यः॥विहंगः
डेचडिचविहायसोविहइत्यपवादेशोवक्तव्यः॥विहंगः॥प्रियवशेवदः॥ राम ॥७१॥

अंतात्यंतायध्यदूरपारसर्वानंतेषुडः॥डप्रकरणेसर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं॥डप्रकरणेसर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यमाः॥पन्नगः॥उरसोलोपश्च॥उरसो
लोपश्चवक्तव्यः॥उरगः॥सुदुरोरधिकरणे॥सुदुरोरधिकरणेउपवक्तव्यः॥सुगं॥दुर्गं॥निरोदेशे॥निरोदेशेडोवक्तव्यः॥निर्गो देशः॥अपरआह॥डप्रकरणे
न्यथापिदृश्यते॥अन्येष्वपिदृश्यतइतिवक्तव्यं॥ततःस्त्र्यगारगः॥अश्रुतेवावदत्याख्यामागः॥एवं सने गुरुतल्पगमिति॥ ॥अंतात्यंता॥ आशिषिहनः॥हाह्॥वा
हनोऽत्यस्तद्वःसंज्ञायां॥दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरणवक्तव्यः॥अस्वस्वचयोवक्तव्यः॥दाक्षीघाटस्तेवनल्पतानां वीरो वा॥चारौ उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेर
णवक्तव्यः॥चौ(न)स्वस्वचवायोवक्तव्यः॥चार्वाघाटः॥चार्वाघातः॥कर्म्मणिसमि च॥कर्म्मण्युपपदेसं पूर्वाद्धन्तेर्णिवक्तव्यः॥अस्यसवदोवावक्तव्यः॥
वर्णसंघातः॥वर्णसंघाटः॥पादसंघातः॥वायारसंघाटः॥ ॥लक्षणेजायापत्योष्टक्॥कथमिदंविज्ञायते॥लक्षणेकर्त्तरिआहोस्वित्लक्षण
वतिकर्त्तरीति॥किंचातः॥यदिविज्ञायतेलक्षणेकर्त्तरीति॥सिद्धंजायाघ्नित्तिलकालकः॥पतिघ्नीपाणिलेखेति॥इदंतुनासिद्धंजायाघ्नोब्राह्मणःप
तिघ्नीवृषलीति॥अथविज्ञायतेलक्षणवतिकर्त्तरीति॥सिद्धंजायाघ्नोब्राह्मणःपतिघ्नीवृषलीति॥जायाघ्नश्चिल्मतिलोस्वैजायाघ्नइतिप
तिघ्नीवृषलीतिनासिद्ध्यति॥अस्तुलक्षणवतिकर्त्तरीति॥कथंजायाघ्नस्तिलकालकः॥पतिघ्नीपाणिलेखेति॥अमनुष्यकर्त्तृकेचेत्येवंभ
विष्यति॥लक्षणे॥अमनुष्यकर्त्तृकेच॥अपाणिकर्त्तृकइतिवक्तव्यं॥इहमाभूत्‌नगरघ्नोहस्ती॥यत्रप्राणिकर्त्तृकेऽस्तुव्यतो॥शशघ्नीश
कुनीतिनसिद्ध्यति॥उक्तंतर्हिअमनुष्यवर्त्तृकइत्येवकथंनगरघ्नोहस्ती॥कृत्स्नलुटोवडुलमित्येवाबाधनं(न)भविष्यति॥अमनुष्य॥पाणिघता
डघौशिल्पिनि॥राजघउपसंख्यानं॥राजघउपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥राजघः॥

[illegible]

[illegible]

भा कै ३
॥ २४॥ सुप्य॥ णिनिविधाविति। अजात्यर्थमिदं। एवं तु लक्षणाद्युक्तं इति ॥ व्रते ॥ उदास्थारिणोर्विकार्यमस्तीति प्रश्नः। किमिति। यदा साद्विकमिति न तु नु भुक्त्वा प्रवृत्तं श्राद्धं श्राद्धभोज
नेप्रसक्तं। तत्राश्राद्धं भुंक्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते। यथा पंचनखा भक्ष्या इति शशादिभ्यानिवृत्तिका पंचनखेभ्यस्ताः निवर्त्तन्ते तत्कथं व्रतलोपः स्यात्। सत्यां यात्र
तुल्यशास्त्रविरोधात्। ग्रामन्तरगतेषु कोऽव्रतलोपः। उच्यते। अश्राद्धं मया भोक्तव्यमिति व्रतं कल्पः कृत। स यदा तु भुङ्क्ते श्राद्धं यदि चाद्धस्य श्राद्धं न भुंक्ते तदा तस्य स्यादेवं व्रत
लोपः। न श्राद्धभोजीति। समासार्थप्रक्रियानामिदं। न तु लौकिकोन्नाहि केवल श्राद्धभोजी शब्दो व्रतविषय उपपद्यते। अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव तु व्रतविषयत्वात्। एवं स्वरूप

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थं। अनुपसर्ग इत्येवं नइ भूता इह मा भूत्। यथा स्यात्। उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इति।
णिनिर्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं। णिनिविधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं कर्तव्यं। साधुकारी साधुदायी। ब्रह्मणिवादिनः। ब्रह्मणि वद इत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। ब्रह्म
वादिनो वदन्ति॥ ॥ व्रते॥ किमुदाहरणं। अश्राद्धभोजी। किं यो श्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी। किं चातः। यदा सोऽश्राद्धं न भुङ्क्ते व्रतस्य व्रतलोपः स्यात्। तद्यथा।
स्थंडिलस्थायी। यदा स्थंडिले न तिष्ठति तदा स्य व्रतलोपो भवति। एवमिहापि तेन समानं भविष्यति॥ नश्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीत्येवं शक्यं। यो हि सो
ऽश्राद्धभोजी स्यात्॥ अश्राद्धभोजीत्येवं त्वाः प्रसज्येत। अश्राद्धभोजी इति वर्तते। एवं तर्हि नञ् इवार्थं प्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देन समर्थसमासः
। न भोजी श्राद्धस्येति। सत्त्वसमर्थसमासोऽवक्तव्यः। यद्यपि वक्तव्यः। अथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुन
र्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः। सुष्ठुपुंलकस्येति॥

ति। अथवा यदुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाप्युक्तं स्यात्। कुत्सायां उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाप्यु तत्त्वं चेव्यवहर्त्तव्यः। तत्तु चाप्तिज्ञात्वेन पूर्वपदत्वं सुप्त्वेनेव भाषावृत्तिरिति।
फलितार्थ इत्यर्थः। अथवा कुः। यदप्राप्तिर्नापि तत्रसंज्ञा प्राप्तिप्रतु वर्त्तमानतादर्ह्यं प्राप्यासरित इत्यर्थः। अथवा न स्वर्णितैर्वा शब्दाभावः। भोजी इति तत्र हविभुजिना संबंधे नञः
प्रसज्यप्रतिषेधप्रक्रियाया प्रयुक्तो नाहि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः। सुप्तुपदे प्रत्ययविधानात्। तदेव तु नञ् भवति। अश्राद्धं भुंक्त इति वाक्ये कृत्वा नञः श्राद्ध ॥ ८४॥
शब्देनासमर्थसमासं विधाय श्राद्धशब्दउपपदे णिनिः कर्त्तव्यः। णिन्यन्तस्य तत्संख्यातुल्ये भोजने नञः अवत्सरः॥

आत्ममाने। आत्मशब्दः प्रत्ययात्मवचनः। प्रत्यात्मवाचकोऽपि। कर्मकर्त्तृणि। परप्रसक्तार्थः। कर्त्तुः प्रत्ययविधानादित्यादिसुक्तं प्रत्येतव्या सा कर्मकर्त्तृत्वविवक्षितेति याद्वक्रमे
द्विषत्येतत्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्त्तृसंबंधाद्यभिचारान्नमनक्रियायाः। कर्मावाहितव इति। आत्मस्य कर्तृत्वकर्मत्वादिस्वत इत्येव स्वोक्तं। स्वे ते बाहिदेवं

आत्ममाने खश्च॥ आत्मग्रहणं किमर्थं। परमाने मा भूत्। किं प्रयोजनं विवेचात्मग्रहणे पदमाने प्राप्नोति। किं कारणं। आत्मनः प्रतीयकर्तृत्व
दुं। मानं तु पुरकारिणो भावः। प्रयोग्यमानं मन्यते। अथवा प्रमाणवृत्तिमानो प्रवर्त्तितेषु दोषः। आत्मव्रता यं कर्मणि न वा। कथं। कर्त्तृ कर्मणोः
कृतीति। ननु च कर्तृविवृत्ते तेनैव विधीयते। तत्र कुतएतत् कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्त्तरीति। एवं तर्हि कर्मकर्त्तरि च। कर्मकर्त्तरि चेति वक्त
व्यं। तत्राहि वक्तव्यं न वक्तव्यं आत्मनः इतो यं कर्मणि प्रवृत्तः। कथं। कर्त्तृकर्मणोः कृतीति नु चोक्तं कर्तृविवेचनेनैव विधीयते तत्र कुतएतत्
कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्त्तरीति। एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात् कर्मणि विज्ञास्यते। एवमपि कर्त्तृ कर्मग्रहणं। कर्त्तृ कर्मग्रहणं
कर्तृत्वं। कर्मणि हि यो यत्र यथा स्यात्। दर्शनमाभूदिति। कस्मान्न विशेषः। यो को वा दर्शनो वा यः कश्चित्संमतो ज्ञानत्वेन भवितव्यं। दर्शनीयमात्मानं सु
ज्ञानत्वेन। दर्शनं विसदृशं तो ज्ञानत्वेनैव भवितव्यं। कथं। वश्यत्वाः दर्शन त्वं वाधिष्यते। प्रतिशिष्टत्वात् दर्शनत्वाः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति। नातिशिष्टो विविक्त इत्यस्वः सार्वधातुकत्वे भिन्नावस्था इति। यद्यं तास्तैः पाश्यलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे शास्ति। सार्वधातु
कप्रवेतत् ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह अविशेषेण ज्ञापकम्॥ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये प्रथमाह्निकम्॥

स्यमानात्मत्वात् कःसिद्धांतत्वमाचत्तुं वेष्यतो यन्नात्। अविशेषेणेति। सार्वधातुकमात्रस्येत्यर्थः॥ ॥ इति श्रीमन्महोपाध्याय कय्यटपुत्र कृते भाष्यप्रदी
पे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकं॥

भा·कै·३ भूते॥ यस्यास्य स्मन्नावच्छिन्नकालसंबन्धो भूतशब्देनोच्यते न तु विशेषणतया भूतस्य कालस्य स्मृतिः कालिका प्रतीतिः इत्याह कालः स्मितान्स्वेव भूतादिशब्दवाच्येन प्रसिद्धत्वादिति भावः॥ नन्
केचिन्निष्ठाकाले पराध्यास्तम्भूतप्रतीतेर्धात्वर्थस्य सिद्धत्वात्प्रयोगहेतुभावे प्रयोग्यत्वसंभवान्न भूतार्थ इति पाणिनिराश्रयत्यादि प्रसिद्धेरेव तो भूतादिपदे शब्दार्थत्वेन प्रसि
॥८३॥ द्धापि मा भूत् क्रियायाः कर्तृकादिगतका स्वप्रसिद्धं परिमाणम् क्रियायाः परिच्छेदादेव तत्र अहादिरूपाद्ये शवकालस्य भूतः॥ नैव कालाधिकार इति॥ तत्र भावात्
तस्य विशेषस्य बन्धनं नैव संभवतीत्यर्थः॥ न च शब्दस्येति॥ शब्दस्यार्थगुणाभावात्तृतीयस्य विशेषणासंबन्धान्न तान्त्रिकस्य तदात्वशब्दस्य नित्यस्येति भूतस्याप्यविधानाद्भ

भूते॥ भूतस्तु वर्तमानः कस्मिन् भूते कालो नैव कालाधिकारोऽस्ति॥ एवं तर्हि धातोरित्यतः धातोः भूते धात्वर्थे विशेषणं सवचन शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानता याः
संभवोऽस्ति शब्दे असंभवात् अर्थकार्यविज्ञानम् कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया क्रिया या भूता यो वा अधिकृत्य निष्ठादीनि तेनायमाश्रयत्वात्प्रसिद्धः निष्ठाप्रसिद्धेः
तदाश्रयत्वात् अप्रसिद्धेः कारणे तेनाश्रयत्वात् भूतकालेन वा शब्देन निर्देशः क्रियते निर्देशस्य कालं च भूतकालता तदेवं तर्हि तेनाश्रयं भव
ति॥ एतदेव नाश्रयणीयं न कल्पते यदि निर्देशात्सिद्धं अवयवत्वाच्छब्देन निर्देशः क्रियते तेन वर्तमानेऽपि भविष्यता नित्यं तदवयवत्वाच्छब्देन
निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः अवयवेष भूते शब्दः नैष भवते निष्ठा कथमव्ययत्वाद् विभक्ति स्वरूपप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा
निपातोऽव्ययमिति अव्ययसंज्ञा च या विभवते निष्ठा एवमप्यव्ययमेव कथं न चेतोऽव्ययमिति क्व पुनर्न वोति एतो कालविशेषो भविष्यद्वर्त
माने स्वभावतो भूते प्रवर्तते यदि तर्हि न वर्तते न च येन वा तद्विधानं तस्य मन्त्रादिभावात् यथा हि नेदं तु तदन्यत्र प्रत्ययाः शिष्यन्ते तेष्वेव तो कालविशेषो
नविष्यन्ति भविष्यद्वर्तमानो स्वभावतो भूत एव वर्तते॥

वाक्यादीनन्वय स्वरूपा भूतत्वाश्रये च विशेषणत्वेन व्याख्यानादिति भावः भूतकालेनेति भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधानादौ न च भूताधिकारमन्तरेणानिष्ठाप्रत्यय राम
स्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते न च भूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते अन्योन्याश्रयाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरे ॥८३॥
तराश्रयत्वमित्यर्थः एवमपि तन्त्रशास्त्रे यमव्ययत्वमभिमतं किं तर्हि निपातमित्यर्थः ततो नित्यो भूतशब्दोऽतिक्रान्तवाची तेनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वंद्वि
नातस्वक्षो विक्रियन्त इत्यर्थः॥

कुमारयतीति प्रयोगाद्धि भूताधिकारात् क्रियते न हि कर्मणि हन इति णिनिरत्र प्रयोगे न विधीयते कुमारशीर्षयोर्णिनिरिति अयमपि निर्देशः कालसामान्ये पुनर्विधानं तु वाम
हपानिह स्यर्थत्वात्तदेतच्च विशेषविहितः कुमारशीर्षयोर्णिनिरिति यं भूतेऽपि प्रसक्तो ना मत्रिनु भूताधिकारे तत्कृतोऽतिरिक्त माचेन कुमारशीर्षयोर्णिनेन भूताधिनि
वाधितार्थभविष्यद्वर्तमानयोर्वर्णिनिर्विधीयते अत्र तु हन्तिस्तिर्भूताधिकारे वर्तोहिंधिर्हन्ते भूते किं अववादानित्ययमेन भूतविषयपदार्थो ह्यति वर्तते न तु का
लान्तरस्यार्थं तु हन्ति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोगदर्शनाम्भवति सुत्वा इति सुत्वेति संयोग इति शत्रुप्रत्ययः न अपादिभूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रिय
तेनाप्रययं तेन संयोगविशेषविधायमानः शत्रुकालत्रये विधिर्न निर्दिष्टस्तेन तत्र भूतेयतः संयोगः सुत्वेतिनस्मात् अथ गृहाण इति द्विविधीयतेन यावि सुत्वा सुत्वा

ऽन्तरभ्युपटतिः भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघाती आहोविडालः सुत्वानः सुन्वंतः सुषुवुषो ऽग्निहो अग्निमाहधानस्य भूतकालनिवृत्त्यर्थं वि
भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थं कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूतानिवृत्त्यर्थः आहोविडालः इति भविष्यद्वर्तमानार्थः इतरथा
हि वत्साहिंसुनिय मत्त्रिषु कालेषु निवर्तकः स्यात् सुत्वानः सुन्वंतः पत्नीसंयोगादिनि पाद्वित्रिषु कालेषु शतादयो मा भूतां सुषुवुषः नाजिरु सर्वकालाद
वाहोमा भूताम् अग्नेः होतनिवर्तमानकालप्रयुक्तं अग्नाहिता अग्नाधानस्य कानच् अन्यानवस्थ्यानिर्मोहो सुषुवुः सर्वकालाद घाहोमा भूतां सुष
पुषोऽग्निहो अग्निमाहधानसेऽनेवासन्न॥

सुत्वात्रिकालभेदे न स्मात्स्मृतित्वाधिकारोऽकालभेदेऽनन्तरयोः व्यच्छ्रान्त भवति सुषुवहानि अस्मिन्धृतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेन न जिडालिडो वाधनं स्यात् ता
च्छालिके सुत्वापसनूपवाध्ययम्भिधातित्वाधिकारे भूतेलिङ् वर्तमाने न जिनिर्जित्विध्यबाधकभावाभावः अनेनेति नस्मात् एवेति असंप्रत्ययोस्त्वाधिकारो स्थी
स्मि कालेनच वर्तमानत्वाधिकारे वर्तमानकाल एवोणादिकल्ट चवाधते वाणिशिति अस्मत्वाधिकारे कानचश्चानम्बाधकः स्यात्तत्कः पुनानयोर्भेदः यो व
तः अभ्याह्लानामाहीति लसार्वधातुके विधायने स्मार्वधातुकमात्रे एवं तर्हि पयह्रुतो भेदः कानत्ता न मनेपदत्वात्तस्य च भिन्नावयवभवनिवानश् पुनर्विशे
षणसत्त्वाधिकारे भूते कानच्वर्तमाने चानशिति वाध्यबाधकभावाभावः॥

भा·कै·३ ॥८४॥

अस्मन्मूलमाकिमविशेषेतोनि। किं सानुपपद्कालमतया [illegible] [illegible] थ किंचिद्देवनिय [illegible] हविशेषइति। अनेन धातुनियमं [illegible]
[illegible] किं [illegible] पुरुषं [illegible] भवति। [illegible] कर्मणि [illegible] लोहितपुरुषे [illegible] किं [illegible] भवति
[illegible] कालनियमो यं भवति। [illegible] नियमद्वयं भाष्यकारेणाभिहितं। व लोहितपुरुषे [illegible] किं [illegible] लोहितपुरुषे [illegible]

अस्मन्मूलम्। [illegible] लोहितपुरुषे [illegible] विशेष [illegible] लोहितपुरुषे [illegible] नियमार्थो नियमार्थोपमारंभः। [illegible]
लोहितपुरुषे [illegible] विशेष [illegible] विशेषा। [illegible] लोहितपुरुषे [illegible] भावित [illegible] भावितयो किं
[illegible] लोहितपुरुषे [illegible] लोहितपुरुष [illegible]
[illegible] कर्मणि कर्मणि कुत्सित इति [illegible]
[illegible]

[illegible] लोहितपुरुषेति [illegible]
[illegible] कर्मणि कर्मणि कुत्सित इति। [illegible]
[illegible] ॥८४॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
भविष्यति॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] संपद्यते॥

भा॰ कौ॰ ३
॥८५॥

भा॰वृ॰३ ॥९६

भाषायां सदवसश्रुवः इत्यस्मादनन्तरं सूत्रं सह कस्वोरेशविधानात् ... भाषायामिति ... लुङ्लङ्लिटः ...

भाषायां सदवसश्रुवः। भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्। भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् कसुः किं प्रयोजनं। तद्विषये लुङादिनिवृत्त्यर्थं। ... भाषायां कसुः ... उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् ... अनद्यतने परोक्षे ... कसुः ... लुङ् लिटौ ... भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् भवति लिटश्च कसुर्भवति। तत्र लुङ् लङ् भूते काले भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च कसुर्भवति। तेन ... अनद्यतने लङ् ... भूते काले भवति भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् ... लिटश्च कसुर्भवति। परोक्षे लिड् भवति भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ... भवति लिटश्च कसुर्भवति ... उपेयिवान् ... निपात्यते ... द्विर्वचनं ... इडागमः ... कृते ... उपेयुषि निपातनमिड् ...

... भाषायां सदादिभ्यो वा लिटि ... कानच् ... अनुवर्तते ... कसुः ... उपेयिवान् ... सदादिभ्यो वा लिड् ... उपेयिवान् ... द्विर्वचने दीर्घ इणः कित्यभ्यासस्य ... अन्यत्र ... ॥ राम ॥९६

अनाश्वानित्यत्र तु इडादावतिप्रसंगः। यदा पूर्वं इट् सिद्धः ... तदादि ... अज्ञादावपि प्राप्नोति। यथास्य सिद्धी पुंसि ... विघाती ... निपातनेनाक्रादिनियमप्राप्तस्य ... इडागमस्य प्रतिप्रसवमात्रमिष्यते न त्वपूर्वविधिः ... इडादावतिप्रसंगाभावः। इदानीमज्ञादावतिप्रसंगपरिहाराय प्रकारान्तरम् ... आश्रयति एकादेशस्येति। द्विर्वचने कृते अभ्यासदीर्घत्वे एकादेशात् ... यादेशो निपात्यते। उपेयिवानित्येतद्यादेशान्निपात्यते। क्वचित्तु भाष्ये इमिति पाठः। स उपेयिवानित्येतद्रूपसि-द्ध्यर्थः। ... इणो यणादेशेनेडादौ विधीयमान इत्यर्थः। ननु वोक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्ववर्णादेशाव

उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदज्ञादावतिप्रसंगः। उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदज्ञादाविटोऽतिप्रसंगो भवति। उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयु-षीति। एकादेशस्येण्भावार्थं तु। एकादेशस्येण्भावार्थं तु निपातनं क्रियते। एकादेशस्येडिन्येतद्रूपं निपात्यते। ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणं दीर्घ इणः किति इति दीर्घत्वेन बाध्यते इति। तद्भिन्न सुष्ठूच्यते। न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते। कस्तर्हि बाधते। यणादेशः। स च्चापि क्व बाधते। यत्रास्य निमित्तमस्ति। यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः। व्यंजने यणादेशाभावाद्वा अथवा व्यंजन एव यणादेशो निपात्यते। यणादेशे कृते तस्य काच्त्वमिति इट्सिद्धो भवति। अपर आह। नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् द्विर्वचनं क्रियतामिडिति। परत्वादिड् भविष्यति विप्रतिषेधेन। इडपि तर्हि द्विर्वचनादिड् स्यात्। विभिद्वान् चिच्छिद्वानिति। अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः। अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यं। कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृ-तेऽपि प्राप्नोति। अस्य पुनरिड् नित्यो द्विर्वचने च न विहन्यते तस्य। अस्य पुनरिड्चेव नित्यो द्विर्वचनं च द्विर्वचने चैकाच्त्वात् द्विर्वचने च कृते एकाज्भवति। कृ-थ्याः एकादेशे कृते। तस्मादिड् बाध्यते द्वित्वात्तस्मादिड् द्विर्वचनं बाधते। अनूचानः कर्तरि। अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यं। अनूक्तवाननूक्तवाननूचानः। अनू-क्तामित्येवान्यत्रानोपि यिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः। अनूक्तवान् अनूचानः। अस्य पुनरिड्चेति नि-

द्विर्वचनं च विहन्यते तस्य द्विर्वचनं चैकाच्त्वात्तस्माद्बाधते द्वित्वं॥ ॥

लोप इति परिशिष्टे कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति तत आह अभ्यासस्य दीर्घत्वे कृते एकादेशो बाध्यते। नैष दोषः। न हि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते। रूपाश्रयश्चाय-मपरयोरेकादेशो नयकारस्याभावितुमर्हति। अथवा यणादेशेन बाध्यते। यणादेशमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानिवद्भावाद्बाधितत्वादेवप्र-वृत्त्यभावात् व्यंजन इति। अभ्यासदीर्घत्वे कृते इडादौ विधीयमान इणो यणादेशमिति यणादेशो ... लादेशे ... प्राप्नोतीति निपात्यते। तत ... एकाच्त्वादिड्विकारादस-मित्यनेनैव ... वतीति निपातनेऽज्ञादौ न भवति। नोपेयिवानिति। इणो भाषायां केवलं ... तमात्रे वा लिडुच्यते। तस्य च नित्यं कसुरादेशः। काशिकाकारस्तु सि-द्धान्ते वेत्यर्थः। अन्येषामिति। भिदादीनां द्विर्वचने कृते एकाच्त्वादिटोऽप्रसंगाद्नित्यत्वं॥

८७ लुङ्लुङ्लृङोरिति। कालविशेषसद्भावात्प्रयोगाच्चीयं। सामान्यविवक्षायां प्रयोगप्रतिसमाधानं नेति। यत्रैतदिति। विशेषनिश्चयाभावात्सामान्यस्यैव पु
ष्कविवक्षेति भावः। असतश्चेति। विवक्षोपायः। अर्थः। शाब्दप्रयोगा निमित्तमित्येतदनेन द्योत्यति। इहतु सदेव विशेषेषु सामान्य माश्रित्य
लुङादिप्रयोगमुपपादयति। एवं विशेषविवक्षायां तु लङादिप्रयोगाः इति न कश्चिद्दोषः। वसेर्लुङि तिप्। रात्रिश्चतुर्थयामप्रवृत्तोपदवाक्यप्रयुक्तं अमुत्रावात्सम्मिति न स

लुङ्लृङोरपवादप्रसंगो भूतभविष्यतोर्विशेषवचनात्॥ लुङ्लृङोरपवादः प्राप्नोति। आगामवोषानयामयपः अग्निहोत्र
ीकं गोषु ग्रामिष्यामो घोषान्यास्यामः पयः पायिष्यामहे प्रतीक्षते गोषु। किं कारणं। भूतभविष्यतोर्विशेषवचनात्। भूतभविष्यतोर्
विशेषणे लुङ्लृङौ विधीयेते। तयोर्विशेषे विहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः। नवापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानं।
नवा एष दोषः। किं कारणं। अपवादस्य निमित्ताभावात्। नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति। किं कारणं। अनद्यतने हि तयोर्विधानं। अनद्यतने
हितौ लङ्लुटौ विधीयेते। न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः। किं तर्हि। भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च। यद्यपि तावदत्रैतत्
कथं तर्हि गमिष्यामो घोषान्। पास्यामः पयः। अपविष्यामहे प्रतीक्षते गोषु इति यत्रैतन्न ज्ञायते कदेति। इह तु कथं आगामम घोषान् अपा
म पयः। अशयिष्महि प्रतीक्षते गोष्विति। यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवति अमुष्मिन् गतमिति। अत्रापि नवापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि
तयोर्विधानमित्येव। कथं पुनः सतो नाम विवक्षा स्यात्। सतोप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एलका। अनुदरा कन्येति। असत
श्च विवक्षा भवति। तद्यथा। समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्धितकमिति। वसेर्लुङ् रात्रिशेषे। वसेर्लुङ् रात्रिशेषे इति वक्तव्यं। न्याय्ये पुत्थाने
प्रत्युत्थितं कश्चित्कंचित्पृच्छति। क्व भवानुषित इति। स आह। अमुत्रावात्सम्मिति। अमुत्रावसमिति प्राप्नोति॥ जागरणसंततौ। जागरण
संतताविति वक्तव्यं। यो हि मन्दं मात्रमपि स्वपिति तत्रामुत्रावसमित्येव भवति। [illegible] एकस्यां रात्रौ चतुर्थे यामे दिवस [illegible] लुङ्॥

तत्राति क्रान्तरात्रि प्रहरत्रय वसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसंगो लुङ् कार्यः। एकस्या रात्रेश्चतुर्थे यामे दिवसश्च समवैति द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमो यु ८०
तन इत्याहु। जागरणसंततावितिः। यदा प्रयोक्ता सकलमति क्रान्तरात्रि प्रहरत्रयं जागरितवांस्यात्। लुङ् प्रयोगः। यदा तु स्वाप कृत्स्नप्रयुक्ते
। तदा लङ् प्रत्यय एवेत्यर्थः॥ ॥ ॥

अनद्यतने॥ बाधकेति। ईप्सिवदुर्विबेलि। यथामुष्यमेदस्य आधामतश्च विभावो भवति। नदेति। हुलाति। न चेहादि समुदायस्य वर्णमेदाभावे समुदाये द्यतने ऽवयवाम्बद्यतनार्थता
नद्यतनो न भवति। तु थंनोभवतु नद्यो वयवत्र्यालिति। तत्र समुदाय आधारोत्ति। तद् उक्तंहर्योः। कालस्य यथा कालनिर्देशमेव लौकिकाः। न वनिर्देशमात्रेणव
ति। को नुगम्यत इति। प्रश्ने वेति। अनन्तुभूतेनासो प्रोविप्रसञ्जयोप्यत्नामाचा स्त्र येनादर्शनविषय इति विरोधाभावः॥ विभाषा सा॥ अवेत्तूर्ध्वमिति। यदि प्र

अनद्यतने लङ्॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशो यद्यो काऽमुष्मिन्नहनि। अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशो द्रष्टव्यः। अविद्यमानाद्यतने अनद्यतने इति। किं प्र
योजनं। अद्य ह्यो वाऽमुष्मिन्नहनि। अद्य ह्य आमुष्मिन्नहनि याहि श्च लुङ्‌ एव यथा स्यात्। यद्येवमद्यतनेपि लङ् प्राप्नोति न ह्यद्यतने द्यतनो विद्यते॥ अद्यतनेपि ह्य
द्यतनो विद्यते। कथं व्यपदेशिवद्भावेन। यो सौ वर्तते उक्तव्यक्ति गतं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयापरोक्षे वर्तते उक्तिकं गत इति किमर्थं च का कदेदं वदन्तः प्र यो क्तु
र्दर्शनविषय इति किमर्थं जगाम कं संक्षिलवानुदेव॥ विभाषा साकांक्षे। किमुदाहरणं। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः। तत्र सक्तू
न्पास्यामः। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वसाम। तत्र सक्तूनपिबाम। अनेन पूर्वपदमाकांक्षत्य नातिसाकांक्षंस्यात्। यदा तु कथं साकांक्षं प्रयत्मवि
साकांक्षं अलमिति आकांक्षितः। कृत्सपि बाम्। अनेन पूर्वपदमाकांक्षे सर्वत्र। विभाषा साकांक्षे सर्वत्रेति वक्तव्यं। क सर्वत्रेति अद्य वा यदि वा यदिता
वत्। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान्गमिष्यामः। यत्कश्मीरानगच्छाम। यत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अयदिः। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरा
नगमिष्यामः। कश्मीरानगच्छाम। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। तत्रौदनमभुञ्ज्महि। इति भाष्यं॥

ति ह्य समागमनादि न स्मरणं च यदार्थमुपादायमानेयं तन्मायिभाषां तान्न स्वप्नमोजनादि प्रति भवतु साकांक्षं लक्ष्यं तु प्रधानम्‌ प्रयोपकारि कथं साकांक्षमि
त्यत्र अर्थः अलमिति इति। महद् शङ्कोऽविद्यमानार्थहानिः तेन विद्यमानाकांक्षता सा का शोर्थे उक्तेन लक्ष्य लक्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वात् दूषितैरपि साकांक्षमितिर
र्थः सर्वत्रेति। यदाति नानुवर्तते। तेनो भयत्र विभाषैवमिति भावः॥

भा॰के॰ ॥८८॥ पतोपेलिङ्गत्किंपरोपमिति।एवंयादृषितिवार्थः।परोपशक्तुया अवृत्तिज्ञानानि।तथापितर्वैत्यादिक्रियायापरोपेनादृशोपपन्नार्थकमिति हपेति।पदमङ्कमति
पूर्वमङ्कादिवाक्यमानः अशब्दस्य तदूर्ध्वमात्रावितिपत्राविभागादत्रतद्वातिपातनादपूर्वमाला तः।एवं आतिपरमतमुष्यो शृणुमतिदपूर्वमात्राः।तमवतधवप्यवयापार्थियी
पतेनयापितशब्दस्याविशब्देनात्यथामावान्यवामनामांमात्रेविमापते।मतिविषयेयाविशेषः।सर्वदृश्यावालनुवस्तुः।एवंयः।अत्र एव दृष्टिपातादिमात्रंवक्त्रपरोपशक्तुया
त्मताःअनपवासेदर्शनपर्यायेपमविशब्देनमवतीत्सद्धादर्शनादिविरूपंसमानांतकुर्वंति।नतोयादृष्टियातदृष्टिवृत्तयोवत्तापनापतंवक्तृतत्परोपमितर्थः।अविवृती
निर्वकिंचपरोक्षविशब्दो यानो।वृषलवृतिमितिम अनर्थ।आपेक्षितो।वृतमिद्धोमाविषयव्यापकानांवर्णिमृष्टवेदनो।वेषयेत्तिशब्देवक्तोमर्थः।अहिदंवतानिर्मानःसमुदायदृष्टि

परोपेलिङ्गत्परोपहस्तु वत।किंपरोपत्तेयमानाप्रवृत्तपतिपत्तोअपितु।किंपरोक्षोतराप्रमाणादिकः।कालमात्रतःसिवमयःअन्यतेनेनमप्राप्तिवयेवंपरा
प्रमितिप्रामोमिमत्तेवरोवः।परोमावःपारस्याशेषापरोपेलिङ्गदर्शनो।पाशब्दस्याप्रमाहेतुत्वाद्वेपरोमावेवकमवाःइत्वंवादेःपादपमानःअव्यवापराशब्दादुत्पत्स्या
शिशद्ब्रस्परोपेलिङ्गदर्शनेवकम।सिद्धबाधमानिवितत्वात्।अथवानिपातनादेवसिद्धा।परोपेलिङ्गति।कल्पितुनःपरोपेलिङ्गभवति।कालो।नवैकालाथि
करोति।एवंतर्हि याता।इतिवर्तनो।याता परोपे।यातुर्वैशिष्ट्यनव शब्दस्य प्रत्यक्षपरोपत्ताविसंभवोक्ति।शब्दे अतंभवाद्येकार्यविज्ञानपते।परोपेयातो
परोपेयातत्वर्थ इति।कुनर्थत्वर्थ।अक्रियाक्रियायांपरोपायामिति।एवंवंधोपवदितलङिद याम्नोति।किंकारणं।क्रियामात्रे यमतंतापरदशा
अनुमानगम्या अशक्याचेष्टा मूर्तानि दर्शयितुं।यथागर्भोनिर्लुठितः॥

यानिवहार्थवाचीनि पात्रद्रव्यर्थः।कालइति।यथा कल्पन्तिवप्रयुक्तपाथिभेदादूरादिवापदेशःतथापरोपत्वमपि।अनितक्रियानुपकालपरोपेनुत्तरएवप राम ॥८८॥
रोपत्वानवशब्दस्येति।प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणत्वात् भूतत्वात्परोपेत्वासंभवः।ततोयथाप्रत्यक्षत्वमपि वाग्व्यवहारविशेषानंसंभवतिएवं परोपत्वमप्यसं
भवाद्विशेषणमितर्थः।कःपुनरिति।पदेकेकःप्रयोगार्थःतदात्मप्रत्यक्षत्वसंभवाद्यर्कविशेषणं।अथसमूहस्तत्पुरावदवनिसानाद्वप्रत्यक्षत्वाद्यपिताप्त
रोपत्वमविशेषणमितिमत्वाप्रश्नः।क्रियेति।समूहरूपेतिभावः॥

साधनेष्विति।शक्तिशक्तिमतोर्भेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिर्मतिर्दृष्टा तस्युर्यंनोइतरोपथोक्त प्रतिप्राधमप्रतिपद्यते।साधनेष्विति।गुणसमुदायद
तिशक्तिमानमुदायद्रव्यमर्थः।समुदायशब्दस्वसंसर्गोत्कर्षादेशक्तानांक्रियासिद्धोनिमित्तत्वात्विशेषाःसाधनत्वप्रतिपादकार्थत्वेनयावदुक्तंसर्वशक्त
यःसाधनमितितावनगुणसमुदायः साधनमिति।साधनमप्रतीतः।शक्तानांनित्यानुमेयत्वात्।अथवाद्रव्यादितिशक्तिवृत्तिरोक्तंशक्तिमद्व्यमितर्थः।तत्रद्

एवंतर्हिसाधनेषुपरोपेषु साधनेषुचभवतः।कःसंभवः।यदितावद्गुणसमुदायःसाधनं।साधनमप्यनुमानगम्यं।अथवाद्रव्यंतःसाधनंप्र
।ततिमत्पपरोपत्वताकाहंभवः।अथवद्वानेनद्रव्याणांतंदुलोदकंदृष्टकथंतत्रभवितव्यं।यदितावत्साधनेषुपरोपेषु।वाच्येतिभवितव्यं।प्र
वंतिहितस्यसाधनानिपरोपाणि।अथपद्मेक्रियाकृतविशेषाः।प्रमाणात् फलत्रापस्पतेषुपरोपेषुवप्तपवियावोचेतिभवितव्यं॥

द्व्यप्रत्यक्षत्वेलोकस्यक्रियापरोपत्वाभिमानमात्रोऽस्तिक्रियापरोपत्वमितर्थः।यदिनवदिति।इत्थपि तंदुलोदकं यानिवृत्तिकानक्रिमेतेनलंदुला
दर्शनेप्यथादपंतेऽथसुपकरतितदासमाप्ताऽतोऽपरसाप्राकालान्तरेऽप्रयोक्ताया।कसबंधपरिर्वापवृत्तेतदासाधनत्वस्यसंभवरूपत्वपरोपत्वात्तपाचेतिप्र
युक्तो।अथेतिक्रियाकृतविशेषपत्यप्रत्यक्षेपिलोकस्यक्रियापरोपत्वाभिमानः।तस्मात्परोपेत्रिपदायावेतेवाच्यमितर्थः॥

भा॰कै॰ ॥८२॥ कथंजातीयकमिति। यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे लिटाभावं तस्मिँल्लान्ववृत्तः किंचिदिति। मतभेदप्रदर्शनायानेकदर्शनोपन्यासः। इंद्रियाणां व्यापारमन्तरेण ज्ञानं घटनं क्रि
याव्यवहितत्वाद्धातोर्लिट्प्रत्ययः इति निर्णयः। तथाहुः पचादेरपि भवति सर्वथेति। अन्यस्याध्यायाः क्रिया याः प्रत्यक्षत्वाभिमानं इति भक्तः सुप्तमत्तयोरिति। सुप्तमत्तग्रहणं
चित्तव्याक्षेपनिमित्तोपलक्षणं। अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्य इत्युक्तत्वान्महाभाष्यभवादिति भावः। अनेन पद्धवेति चेन्न केवलं न देशसम्मोहनादेव च्छुः याव च देश

कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम। केचित्तावदाहुः। वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः। वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः। कटान्तरितं परोक्षमिति। अ
पर आह। द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृत्तं वेति। सर्वथा उत्तमो न सिध्यति। सुप्तमत्तयोः। सुप्तोऽहं किल विललाप। मत्तोऽहं किल विलला
प। सुप्तोऽहं किल विललाप। मत्तोऽहं किल विललापेति। यथा भवति वै कश्चित्सुप्तो वर्तमानकालं नोपलभते। तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो रथमा
र्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं कश्चित्सुप्तो वर्तमानकालं नोपलभते। मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणं भवन्ति।
मनसोऽसांनिध्यान्न परोक्षे लिड्वक्तव्यः। परोक्षे लिडित्यत्र पदत्वेनेव कथं नो लङि कांजगामेति कलिङ्गान्। जगाम। मनःकारकसम्प्रय
पावग्रे ... सर्वजनस्य प्रतिजग्राह कोऽपि मनुष्यः अहो दृष्टा या। परोक्षा भावः परोक्षे परोक्षे लिड्विध्यर्थं उत्तरोऽहं पराहं वा स्यात् लिडस्मात्प्रियातनान्। परो।

गमनादेरपि यदि भवतीत्यर्थः। संविदि कानामजनपदेः। तथा अवान्तो पाञ्चालेषु। कः श्चिदाह। अनकाशिकामिति। काशी वा नकः अनिगुप्यते। नस्यसो मन्नाहं प यो अ
भिगम्य तास्मिन्न पद्म वान् अपि तु यजमान एव मूलेत्यर्थः। अनित्य के भिवायह तेन तथा प्रतिग्रहं लव्यायोप्याद्दहोन दृष्टुकः अहो न हार्दजमेति। हार्दजनपदविशे
षः। नेनाजानस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिग्रहो न तत्र पदुः लोको को मनुष्य इति। को मनुष्यो वक्ष्यप्यमाणमानयो भागप्रहोऽस्तीत्यर्थः॥ राम ॥८२॥

लङ्स्मे। भूतमात्रे पञ्चमस्मिन्कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयं। अस्मपुरे भूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति। तस्यायमर्थः। प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामभ्यां पञ्च
सूत्री लस्यते। तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति। स्मपुरा लक्षणो लस्य प्रत्ययोऽद्यतनेऽपि भवति। एतदुक्तं भवति। लट् स्मे। अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रे परेणानद्यतने भूतविशे
षे प्रत्ययो भवति। ननौ पृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषेत्येतावस्यान्तु भूतमात्रे प्रत्ययः। तत्र स्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपपादनात् भूतमात्रस्य विधानान्नास्येव च।
द्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षण। विशेषप्रतिपादनेन न निषेधाद्विकस्मिन्विषये एकस्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात्पक्षे अन्यविधिप्रतिषेधौ भाग आप्नुयाते।
किन्न यमिति। स्मपुरा भूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां पञ्चसूत्री लस्यते। तदा भव्यमीयोगो भूतमात्रे भवतो। न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्ष
णो विधिरनद्यतन एव। अस्मपुरा भूतमात्र इत्येतेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रे विषये। न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां भव्यमीयोगो ल
क्ष्यते। तदा ननौ पृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः। किं स्यात् इति। एकान्तरस्मिन्वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्ष

लट्स्मे अस्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराद्यतने। स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराद्यतने इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनम्। स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भूतमात्रे भवति। तत्र वक्तव्यम्
लक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतनेऽपि भवतु इति। आहोस्वित् स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति। तत्र स्मादयर्थं न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यं। किं
चातः। स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति। न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेन ज्ञापितः स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति। किं वार्तिक
कारः प्रतिषेधेन करोति न स्मपुराद्यतन इति। अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट्स्म इत्यत्र नास्ति तत्र कार्यं। लट्स्म इत्यत्र अनद्यतन इत्येतदनुवर्तिष्यते अप
रोक्षानद्यतने च ननौ पृष्ठप्रतिवचने। न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वा च्यं तत्रैताव त्वक्तव्यं स्यात्। न पुराद्यतन इति। तत्र च अपि लुङ् ग्रहणं तत्र चापि लुङ्ग्र
हणं ज्ञापकं। न पुरालक्षणो द्यतने भवतीति॥

रालक्षणात्प्राग्विधौ। तत्र स्मेऽपि न परस्मिन्नविशेषेण यत्पत्ति। इतरो वार्तिककृत्प्रत्याख्यानाय पर्यायविकल्पितमेतदित्याह। स्मादिविधिरिति। क्वचिदस्मे। अ
परोक्षे च। पुरि लुङ् चास्मे इत्येतेनानद्यतनग्रहणानुवृत्त्येच्छस्यापि स्याद्धत्वान्न स्मपुराद्यतन इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः। यदि लट्स्म इत्यत्रानद्यतनग्रहण
मनुवर्तते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषेत्यनयोरप्यनुवर्तते। अत आह। अपरोक्षानद्यतनाविति तेन भूतमात्रे स्यात् ... विधिरित्यर्थः। पुरि
लुङ्चास्मे इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणानिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः श्रूयते इत्याह। न पुरेति। तत्रेति। पुरि लुङ्चास्मे इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तते इत्येतल्लुङ्ग्र
हणेन ज्ञाप्यते ज्ञाप्यते। यदि तु भूतमात्रे पर्यवधिः स्यात्तदानद्यतनविभाषेत्येतीति विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात्पक्षे लुङ्‌विष्यति
किं लुङ्ग्रहणेन। अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते लङा बाधितत्वादिति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा॰वृ॰२
९०

अपर उक्त इति लिङ्गसं पुंलिङ्गः स्येतावद्यदा तेषां योगोऽपि यदि भूतमात्रे भवता इत्यर्थः सम्पुरहित इति। सम्पुरा प्राग्भ्रौ प्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्तेत्यर्थः। तत्र चापी ति अपरा
र्थः। न स्मपुरानद्यतन इत्यपि निषेधो यद्यपि तीपलक्षितम्यसमनोपाविषयस्ताद्दानकर्त्तव्य एव। अपरोक्षग्रहणान्निवृत्तम् प्रतिवचने नन्वो विभाषेत्यत्रानुवर्त्तिष्य
ते। ततः स्तुहु त्या ऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते। यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरन्निवृत्तिर्फलेन क्रियमाणा गा। द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापय
ति। अपरोक्षग्रहणं हि परोक्षाधिकारं निवर्त्तयति। यथाऽहं तु मग्रहणाद् द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्। इदानीं मशी दक्षचित्योतत्तत्रं प्रत्याख्यातुमाह।
स्माद्यावितिस्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येवमपक्षीलक्षति। लट् स्मे इत्यादि सूत्रेष्वपरोक्षग्रहणस्यानिवृत्त्यत्वात् परोक्षचेत्येतत्सूत्रं न कर्त्तव्यमि
त्यर्थः इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह। स्यादेतत्। यद्येवं मन्यसे लट् स्मे इत्यत्र परोक्षग्रहणानिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लड् भविष्यति। तेना

अपवृद्धिरियं अविशेषेण स्मपुरा हि लट् इति। तत्र चापि भूतसामान्यः। अपरोक्षे चेत्येषप्राक्पुरि संवत्ताद्विनिवृत्तः सर्वत्राद्यतनस्तथा सति न
किमिह कार्यं स्यादेव परोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमिदं तादृतिविद्धि। न कथं हि निवर्त्तयितुं परोक्षग्रहणं निलट् स्मे इत्यत्र। स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलट्
रोप्येव स्मवासिद्धमिति लिट् स्माद्यतिभवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यपरार्थं तु। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मालक्षणाः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति। लट्
स्मे ननौ पृष्टप्रतिवचने। ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यधिकं क्रियाऽसमाप्तिर्विवक्षितत्वात्। ननौ पृष्टप्रतिवचनत इति आशिष्यो लङ् किकार्यं क्रि
याऽसमाप्तिर्विवक्षितत्वात्। क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता। एष एव वन्याख्यावर्त्तमानः कालः। यत्र क्रियाया असमाप्तिर्भवति। तत्र वर्त्तमाने ल
डित्येव सिद्धं। यदि वर्त्तमाने लडित्येव लड् भवति। आत्मा तचोच प्राप्नुतः। इष्येते प्राप्तप्रान्चो ननु मो कुर्वन्तं प्रश्नपानन्तु मो कुर्वाणं पश्यतीति। ननौ च॥

थोऽपृष्टे सेचेत्येतत्सूत्रे रोति ति। अपस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिः ज्ञापनार्थं कर्त्तव्यं। लट् स्मे इत्यपरोक्षादनद्यतने वर्त्तते। यदि त्वत्रापरोक्षग्रहणं
निवर्त्तेत तदा तत्सम्बन्धमनद्यतनग्रहणमपि निवर्त्तेत तस्मादपरोक्षे चेति सूत्रारम्भात् लट् स्मे इत्यपरोक्षानद्यतनविषयो ऽपरोक्षे चेत्यपरोक्षा
नद्यतनविषयः। पुरि लुङ् चास्मे इत्यपि तु लुङ् ग्रहणादनद्यतनेनाविषयः। ननु कथमेतत्ताभ्यामविषयाविति सूत्रेऽविवक्षया सः। सिद्धत्वान्तार्थावार्त्तिका
रेणेत्यर्थः। ननौ पृष्टप्रतिवचने इत्यत्र चेयोगविनाप्राप्नुयादिनलुङ् बाधकः परत्वेनलड् लिटः॥ ननौ पृष्टे॥ असमाप्तिरिति। निवृत्तायां प्रविया
कार्यक्रियायां तत्त्वतस्यकमादेरनुवर्त्तमानस्यावासमाप्तिविवक्षायां लट् सिद्ध इत्यर्थः। इष्येते इत्येतत्प्रत्याख्यानदूष्यति। यदि हि भूता क्रिया
प्रक्रियेता तदा वर्त्तमानाधिकाराद्वर्त्तमानविहितस्य लटो विधीयमानो प्राप्तप्राने चाप्यस्य लटो न स्यात्। अथ पृष्टग्रहणं किमर्थं। यावता प्रश्नपूर्वक राम॰
मेव प्रतिवचनं भवति नेतरस्ति। विरुद्धमपि वचनं वचनामिनुरव्यानापितथा वचनं प्रतिवचनमित्यनेन कार्यसंभवात् पृष्टग्रहणं कर्त्तव्यं॥ ॥ ९०

पुरि लुङ् चास्मे सर्वमस्तीति। यावि शतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन वा नन्वस्म पुरि लुङ् लस्मे इत्यस्म इति नक्थं भवतीति भावः। वर्त्तमानप्रवृत्तस्येति। इदानीं यमहं इत्याद्यवनं इह त्वेषा
इवं न वनाद्विलिम्य इहवरोजनानां किं कि यों कृर्वनोना व्यावनेनाहः। धानहो नित्य वर्त्तमानप्रयोगाति वननेभव वर्तनेत्यादि पूर्वी वार्थमनात्रिल्पवर्त्त नवर्तते। पूर्वनालिंएंनोत्तोरो
इच्छनाद्देः सर्वहरुतु बाल्या धूनवाभावाक्रियानूपत्तवाभावान्न हि निरुवर्त्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः। भूतेति साधात्म्यार्थ्यमानित्यनादेवं पदमावित्वनेन भावः। इत्यत्रत्रस्या
पुरि लुङ् चास्मे। ह शब्दयोगात् शब्दस्थानेन पुरा लक्षणो भवतीति विप्रतिषेधेन ह शब्द लक्षणस्यावकाशः। इतिहाकरोत् इतिह्रकरोत्। शब्द करोतीति
शब्द लक्षणस्य पुरा लक्षणस्यावकाशः। यथेनापपुराधातिथेनावपुरावासीत् इहोभयं प्राप्नोति। यथेनह शब्दनपुराधाति यथेनह शब्द नपुरा धातुपुरा लक्षणो भव
तीति प्रतिषेधेन। स्या सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन मलक्षणस्यावकाशः। पुरा लक्षणस्यावकाशः। यथेनायपुरावाति यथेना वपुरावासीत् अमलक्षणस्यावकाशः। धर्म
हा स्मकुरु त्वेषु मतेमहं सर्वं प्राप्नोति। नह स्मैवेषुरा शब्द इत्यादि ऋषु मकरं इति। स्मलक्षणो लट् भवतीति विप्रतिषेधेन। पुरि लुङ्। वर्त्तमाने लट्॥ प्रवृत्तस्य
विरामविशिष्यभावं वर्त्तमानत्वान्न प्रहतस्यानिवृत्तिशासितव्या भवती। इहाधीमहे इहवसामः इह पुष्यमित्रं याजयाम इति। किं पुनः कारणं नामिव्याति। अव र्त
मानत्वान्नित्य प्रवृत्तं च कालाविभागात्। नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवंतीति दर्शितेषु वर्त्तनाः स्वार्थं नियहेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालाविभागात्
। इह हि भूत भविष्यत्यति दूहा वर्त्तमानः कालः। न चात्र भूत भविष्यन्तौ कालौ स्तः। स्या व्यानां इमान पर्वतांति। सान्यानेषा वर्त्तमान कालता। कुतः। आं
भान पर्वताः। आरम्भोऽत्रान पहकः। प्रवृत्तनाप्रमाप्ये वर्त्तमानकालः। यत्रारम्भो न च हकः। अपि च भुक्तसंशयो ऽपि नमः पलेत्वा वेभवा भुक्त संशयं
वर्त्तमानं कालं माप्य मन्ये भुक्तेऽवदत इतिते नेतन तु स्तो लोपि इवरूपं भुज्ञानो ह सति तज्ञत्वाति वापनी वंवाविशति। यथात्र पुरुषा वर्त्तमान कालता इष्यते इ
हापि पुरुषादृश्यता॥
पिनाशात्मूलत्वेनेति भूतभविष्यत्यति दूहा वर्त्तमानो धात्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्वाभावाद्वर्त्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावः। स्वास्थ्याः व्याख्यानिति। अध्यवनं
यत्प्रवृत्तं न चोपरतं तत्र तत्प्रयोजनाहक्रियानां तीय कृत्वाद्ध्यासाविकात्र प्रयत्ना अध्यवसायिनात्यवक्रियेति भावः। तदुक्तं हरिणा। वन्यानद्विषेषैतिनिश्चलमस्वद
स्पन्नेक्रियासमूहो भुज्यादिर्न्या लप्रक्षतिभिः। न च विच्छिन्नत्व्योपदिष्टोसिद्धानान्त्रि वर्त्तते सिद्धं च हि क्रिया मन्तस्य कार्यां वीचलभते न इह तात् इष्टत्वात् सर्वे चा
वयवक्रियामाद्दश्यत्वात्तिमेदेतुतइगलेनप्रयत्नइति॥

भा·कै·
॥ ९१॥

नित्यप्रवृत्ते देशस्थो नरः संततीति । इहेति । प्रति द्रव्यमाणाक्रियैव क्रियान्तराणि छेदः कालः इत्युक्तं । न त्वासां संख्याभिर्भूताहि भेदे नाभि न्यायपर्वतादि त्वितिस्थाई भेदि केति क्रि
यानुपत्तेः कालस्त्र व्यत्यासो पपन्नः इत्यर्थः । एतर्क्षा हृदि प्राणः पर्णो निधीयते सर्वकालात्तु नविकल्पनात् वर्धनादि स्थितिरित्साका लात् पृथग्भिधीयते । प्रसिद्धभेदव्यापारानिरूपाव पव
क्रियाणां वर्धमानि धीनेसरूप वत्त्व क्रियाः इति । कालेति । नासाविव कालरूपत्वात् कालस्य क्रियाकाराणां व्यापारिति भाव । नातीतानि न्यच्च स्पार्थस्य भूतत्वादनियमस्य
र्थीत्वं मा बिभाति भ्यन्यानिन्यन्यानि केवत्नू यात्तु स्याभावः । न वर्तत इति वाग्निर्जनक्रिया वा वर्तमानाया अभावादिति भाव । कृतः स्त इति । तस्य पस्तुत नतु वर्ते

सेतिवत्कालविभागाः । संतिख ल्वपि कालविभागाः । तिष्ठन्ति पर्वताः स्यामाति पर्वता । सत्यु पर्वता इति । किं भूतं नरपते गता प्रयोक्तुमिति तः । संति कालविभागः
नाव श्यश्च यो ग्राह्यः । इहहि भूत भविष्यद्भ्यां नातानारांबा क्रिया स्यादित्यतः अधिकाराः । इहतावन्ति ष्ठन्ति पर्वता इतिम प्रतियोगाः नः तेषां याः क्रि
याल्पात् सुवर्तमाना मुख्या संतिपर्वता इति । इत उत्तरं येतान्नो भवि ष्यंतितेषां याः क्रियासामुभवि ष्यंता सु स्यु पर्वता इति । अति क्रान्ता ये राजानः ते
षां याः क्रियाः ता स्वति क्रान्तासु अपत्र आदुः । नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि च अत्र श्लोकानुदाहरंति । न वर्तते चक्रमिषुर्न यात्यते न पतंत्येतस्मिन्
तः सामान्या पाकूटस्थो यं लोको नविचेष्टितास्ति यो हि नंपश्यति सो प्यनंध इति । माघोमासको भाग यानो पुनापि धाविसंपततः काकं स्मि तानु शच्छतिकि ते
यतितलस्यतां॥

मानक्रिया विशिष्ट इत्यर्थः । अनागताः नविचेष्टिते ति वा वाल्पनकर्तृत्वार्थः । एवं वो वेत्तिस्थोपत्तं च । किं पुनर्वर्तते तु प्राताया गामन्यर्थः । सहायविकल्पमात्मनत्वं भावयन प्र
त्यश्रीकरोति । तथा चोक्तं भागवतः हानेनतु तत्कालं चेष्टानाशितमानम् । तेषा मादित्य वश्यानं एकाशयति तत्पुण्यमिति । मास्मक इति पविचायकः । युवैतन्नेन प्रधा
नां याठवं दर्शयति त्रिधा विश्रामपत इति । विधा वा वा तौ मत्स्पतश्रोतिविशेषात् समासः । वह्नी समासः । व ह्नी समासमस्यतु क्रेन च गूढा वामितिनिषेधा तो । पति
तलस्यतामिति यातः पतितं तत्पक्षिकं दृष्टं नास्ति वर्तमानक्रियेत्यर्थः॥

पत्र
॥ ९१॥

अनागत इति । अनागतलाहेवासन्वात्मानक्रियावाः । पतसीति व पुर्वेष्टोनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति तत्र वाक्रियाद्यसत्तात्मकलोक इति । क्रियायावर्तमानत्वाभा
वे विप्रदिष्टलसीति वपदेशः । नहि विशेषणाभावाल्लक्षितानाविकन्नसीति व्यपदेशप्रसंग इत्यर्थः । अनागतपतिताप्रकप्रवृत्ताउपल भ्यन्ते नाती तो नाप्यनागतो । न वेकस्य
इत्यल्प भूयात्पाप्नवाति क्रियावेशः संभवतीति भावः । एवं च ते लिच्यत इति । नाविवक्षा वांक्षात्प्रयोनक्तस्य क्रियाप्रवृत्तानिति पाहि । हेतु प्रयोजनं गमनस्येष्टं तस्मा
सिद्धत्वं च फलावधिकस्यार्थः । इहम वधिताना तस्वभावो निःसंदेहत्वास्थेतां तत्प्राप्तिनिहेतुकानसंभवतीति गमनक्रियैव तत्प्राप्तिनिमित्तं तदा लेवच्छा गच्छतीति
पत बोः वाधित उत्पद्यते इति तत्त्वं बोधनकारायत्तेक्रियायाः वर्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतो प्यभावप्रसंगो वर्तमानो हि भूतत्वं भविष्यत्वं च प्रतिपद्यते तत्राने कस्यासम्

आनागतेन पतसि अतिक्रांतेवका कना यदि संप्रतिपतामि सर्वो लोकः पतत्येवं हि मन्ये नाविम च्छति । अनागत मतिक्रांतं वर्तमानमिति त्रयं सर्वत्र
व गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते । क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितं प्राप्तत्याप्यप्रवृत्ताविवा यत्र । अवस्थाहा अस्ति वर्तमानः काल इति । अ
पिनाति वक्तो लभ्य त इति । अपि चात्र श्लोकमुदाहरंति विसम्भवाल्यात् इत्य मानानलभ्य ते विद्वतिः सेति पतिः अज्ञातिनावेद्येते त्रिभावाः सूत्र्य
हिभावो नुमितेन गम्यतः ॥ वर्तमानेन ॥ इति तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥

हा कं क्रियाप्रबंधरूपं तु ध्यासे कलव्याग च्छतीत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अविचारयन्निति कुविकल्प कलंकादिहितमित्यर्थः । विसंप्सति विसम्भवालाति संदृश्यमाने इ
त्यमानं अपि प्रत्यक्षं दृश्यमाने नेत्यवसेया यत्नोक्ति तन्नित्यनुमानेन विसंतर्गतता त्वत्र दृहे नामित्याह । प्रतीयते न यथा कार्कसंनिधानप्रकोक स्कन्धप्रहलोक्ति यावेशल क्ष
णाविकृतिः । एते प्रमाणलक्ष्यते ता अत्रिभावा अस्तीति निर्विकल्पितास्त्रिषु कालेषु भावो भावना ये धीते त्रिभावाः । योगिनो येमावनावशेन स्त्री न पिकालासा गो गिप्रत्य
ताविदंतिमृत्स्य इति । अनेकस्मात्समूहानकस्माधातुवाच्यस्यार्थस्य क्रियान् पन्नपुण्य इत्थंभूतत्रिधानादसुपांगत इत्यर्थः ॥ ॥ इत्युपाध्याय जयदत्तकृते
ते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥

भा॰कौ॰२
॥९३॥
॥ ९३॥

लटःशानचानयोर्निप्रहायंनकपोलःकर्म्माणिवभावेचेत्यनेनकर्तृकर्म्मणोर्निर्णीयमानोगुणभूतेक्रियांप्रतिकर्तृकर्मणीप्रतिपादयतितथानवच्चतोइत्येदेवदत्तेनौदनःप
चतेइत्येदेवदत्तेनोदनःपच्यतेइतिक्रियाप्रधानत्वाक्रियांतयोगोभावकर्तृमात्रेशाभावःअन्येतुकृतःआधान्येनकर्त्तारंप्रतिपादयन्तितथाचक्रियातंत्रयोगेभक्तंतानवेशोभवतिया
चकंपश्यकेननप्रतिनातत्पुरुषकर्मदित्वेनयोगितिक्रियानः योगभावादिनोपादनुत्पत्तावप्रथमांतेनसमानाधिकरणंनोपपद्यतइत्यर्थः अपचादिनातथाचापचहीत्यरे

लटःशानचानवाचप्रथमासमानाधिकरणे॥ ॥लस्यप्रथमासमानाधिकरणेनान्योगादेशानुपपत्तिर्यथासत्यात्प्रथमासमानाधिकरणेनायोग
त् आदेशयोरनुपपत्तिःयथासत्यानवधात्प्रत्यापिलस्याप्रथमासमानाधिकरणेनयोगेनप्रतिनिकाभत्वालडिःअपचद्दोइत्येदेवदत्तइतियोगइति
।योगइतिचेत्अनन्यादियोगःस्यात्अथप्रतमोनतन्मवतियोगइतिअन्यादियोगःस्यात्।काप्रत्लडिःअपचतोइत्येदेवदत्तइति।नकाचित्योगइतिकृ
त्वायतःसर्वत्रयोगेनभवितव्यंकाचिद्वाचयोगइतिकृत्वासर्वत्रयोगेनातयथासमानाधिकरणानाम्धीयानानांचकेचिदर्थेयुंजंतेअपरेनतचेदं
कश्चिदर्थवानितिकृत्वासर्वेषांयंसर्वैःशक्यंभवितुं।कश्चिदनर्थकइतिअतःसर्वेनर्थकत्वात्किमस्माभिःशक्यंकर्तुंयत्लटोऽप्रथमासमा
नाधिकरणेनयोगोभवतिलटोनभवतिलाभाविकेनतत्।अथवाआदेशेसमानाधिकरणंदृष्टानुमानात्मत्वंप्रकृतेरपिसमानाधिकर
णंभवतीति।तथाधूमेदृष्टाऽग्निरनुमीयतेत्रिविधवर्कदृष्टापीत्यजकइति॥

वर्तमानेत्यादिप्रसजेलेत्यर्थः।नहिचादिदानिअविनोलकारस्यगुणभूतकर्त्राद्यभिधानेशाचादिविधयस्तुक्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानेतथाचक्रियाप्र
सिद्धिलाद्विसमानाधिकरणोपपत्तिरित्यर्थःशक्यंकर्तुमितिप्रतिपत्तिरित्यर्थः।अथचेतिलिङ्गादेशस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययोनतत्रयनंतरेदेवदत्तंपश्येत्यादि
प्रयोगदर्शनात्स्यातिनेतिचेल्लटःशक्तियार्थविहितस्याप्रथमासमानाधिकरणमतमीयतइत्यर्थः॥

राम
॥९३॥

विषयइति।अग्निधूमयोर्हिसम्बन्धोसंबंधोग्रहीतः।नकारस्यानुप्रयोगाभावादप्रथमासमानाधिकरणत्वंनविद्धुमलब्धमितिभावःभवतीतिप्रयिलटोऽप्रयोगादप्रथमासमा
नाधिकरणभावःप्रत्येकानिश्चीयतेअन्यविप्रलम्भस्तथासिद्धमाशंकाप्रयोगादिनिमित्तादभावग्रहिलाभावत्मनस्थासिद्धंतत्समानोऽद्दृष्टानुमानेनलटोऽप्रथमासमा
नाधिकरणंवगमोनग्रन्थादेशस्तद्वदुपपन्नमितिभावः।तद्योगेतिअत्रमुखंवाराशंकांतिरूपधेनानूपमहदवाशास्त्रशक्तशब्दानेकार्थत्वनुयायदृष्टसाम्यासिद्धा
नुमानेनप्रत्याभावतोवाधात्।तदुक्तंहरिणाप्यर्थप्रबोधोहेतेनयथावकस्यसत्तःतथात्वतवकस्याविष्ठिअस्यशतोह्नितादिति।कस्याविदितिनाभूयोदर्शनेनवसंबंधग्रहणमपि

विषयउपन्यासःप्रत्यक्षेणाग्निधूमयोरभिसंबंधःकृतोभवतित्रिभिरप्रकर्षाजकयोरप्यानदृष्टदेशस्थमपिदृष्टाधावत्पतिअग्निरत्राधीजकोत्रेतिभवतिवेशत
श्चादृष्टमनुमानवनीयहलं।तथाअनलानवकंप्रत्यक्षंदृश्यतेअनुमानाबाधाम्यतेनेतरेतिकाप्यचितत्वलाविसहकृतनोमिलंवंसोभवतावद्लोभवति।तयथाब्रह्मपर्णयो
ःअर्थहस्तइदंपर्णमितिसमानदेशस्थमपिद्दृष्टाज्ञातानलस्यदंपर्णमितिकिंपुनर्यर्थपुद्रलोपदमन्त्रप्रथमासमानाधिकरणादिति।अहोस्विन्तप्रसज्यप्रतिषे
धःप्रथमासमानाधिकरणेनेति।कस्मात्रविशेषः।लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणेइतिचेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानं।लटःशतृशानचावप्रथमा
समानाधिकरणेइतिचेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानंकर्तव्यंकौर्वतःपाचतःकुर्वद्भक्तिःपचद्भक्तिःकुर्वाणभक्तिःपचमानभक्तिरिति।अस्तुतर्हिप्रसज्यप्र
तिषेधःप्रथमासमानाधिकरणेनेति।प्रथमाप्रतिषेधेऽउत्तरपदेआदेशानुपपत्तिः।प्रथमाप्रतिषेधेउत्तरपदेआदेशयोरनुपपत्तिःकर्तव्याकौर्वतीभक्ति
श्चकुर्वद्भक्तिःपचद्भक्तिःकुर्वाणभक्तिःपचमानभक्तिरितियेवाव्याप्तेसमानाधिकरणात्तत्रयत्नद्विताःतेपुशतृशानचोनप्राप्नुतःकुर्वन्तःपचन्तःकु
र्वाणातरःपचमानतरःकुर्वद्रूपःपचद्रूपःपचमानरूपःकुर्वत्कल्पःपचत्कल्पःपचमानकल्पइति॥

तुसकृदहोसिनापात्यर्थः।कृत्यशत्वेवेति।भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जातिद्दाणिनामिप्येकावधुवोनकृतःकिंपुनरितिःवधापिप्रसज्यप्रतिषेधेवाक्यभेदाद्दोरवप्रसङ्गःतथापि
नस्वाद्दिद्यशाशेकारिष्टभावंगाक्ृतइतिविधायतेकोर्वतइति।कुर्वतोदेवदत्तस्यायमितिप्रत्ययेकृताद्विलोनोमधनोपदातात्रतिरूपेकृतेचवहात्रेऽशमसमानाधिक
रणाभावादादेशप्रसंगइतिभावःकुर्वद्भक्तिरितिषष्ठीसमासःसमानाधिकरणसमासेतुप्रसज्यप्रतिषेधेपिदोषः।सवर्णस्यनेदृवाकुर्वज्जरसेना।अत्रदेवदत्तादिनावहा
सोसमानाधिकरणाभावादादेशप्रसंगःपूर्वोक्तिश्चापिकृतपदोषः॥

भा॰कै॰३ सिद्धं तिङ्निमित्तं लस्य लोपात्र शोषः कर्म्मवद्भावार्थः। एवमनुज्ञायते अहमात्मेतां प्रत्ययविधावसिद्धो लुम्वाधनेनेति लुक्तिङ्कृते प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधात् प्रत्ययलक्षणं अस्ति प्रत्ययलक्षणमित्यसौ उत्तरपदनिमित्तं
॥९३॥ ॥लतु मारयेदेशन्त शानचौ भवतः न वोऽसरू लात्तुबुलानि प्रत्ययनिमित्तः प्रमाणः प्रमाणनिमित्ते नेयो न प्राप्तेति प्रत्ययः नैवदि। लस्य हलात्तु बुधो मनसा प्रमाणादि कुलमवादि सुवोलात्ते

सिद्धं तु प्रत्ययो लत्वं दोषः चेति वचनात् सिद्धं प्रतितत्त्वं प्रत्ययो लत्वं दोषो ज्ञानलतां प्रत्ययो लत्वं दोषं शतृशानचौ भवतः इति कथं तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वा
द्‌प्रसिद्धिः। तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वात् प्रसिद्धिः॥ आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते।
उत्तरपदनिमित्तः सुप्‌लुक् तन्निमित्तं चोत्तरपदं तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयमुक्तं तन्निमित्तं लत्वं शानचोः प्रसिद्धिः उत्तरपदस्य सुबन्तनि
मित्तत्वात् शतृशानचोः प्रसिद्धिः उत्तरपदे तु अयाति च न प्रकल्पन्ते नित्यकालकारस्य सत्यं प्राति पदिकत्वात् इत्याश्रयं प्रत्ययविधानं तत्र परिहारः किं कार
णं लकारस्य सत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं लकारः सत्यात् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकं तस्मात् इत्याश्रयं प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात् प्रत्ययविधौ
ति। तिङ्देशान्तु बुलानिः तिङादेशः किं च तां सुबुत्पत्तिरिति। प्रत्ययान्त सुबुत्पत्तिर्भविष्यति। तस्माद् उत्तरपदप्रसिद्धिः तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति।
उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपदस्य निशतृशानचौ भविष्यतः। इहापि तर्हि तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति। अत्र तु विशेषः। नित्यान्तितिङादेशः उत
त्रैव सुप्‌प्राप्नोति अनुत्पन्ने सुपि प्राप्नोति नित्यत्वात् तिङादेशेऽनेन सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति इहापि तर्हि नित्यत्वात् तिङादेशः स्यात् कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः।
पचमानभक्तिः। अस्त्यत्र विशेषः शतृशानचौ निङ्वत्‌तो नात्र निमित्तं तयोः अयमवादः विषये उत्सर्गो निमित्तं तयोः पूर्वं त्वपवाद आक्रमिनि
विशेषे वा प्राप्नोति स प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तत्र कदाचित् तिङ् भवति। अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते॥ शप
॥९३॥

आदेशनिधानमिति नाल्लीनीतरेतराश्रयदोषस्सूत्रार्थ उत्तरपदेतरेतराश्रयं परिहारान्तिति उत्तरे शारिति॥

वीभमाहात्त्येति अत्र लटे शानच्कारान्तताभावात् सोऽप्रसंगः स्पर्थ उपचति प्रमितेति लिङ् अत्रेतत्तु लकाराणां सार्थत्वात् अपवत्रामिति भवतीति। अत्रापि लस्य लकारस्य
युक्ते प्रत्ययविधायमानः आदेशः स्यादित्यर्थः। तिङ्न्तु लिङादयो वक्तः शानचो देशादिति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्यथेष्टं प्रयोगसिद्धिरित्यर्थः। व्यवस्थितविभाषयेव सिद्धत्वात्

तदेतत् सिद्धं भवति। यत्र साम्प्रत्यात् उक्तिः। यत्राहिविशेषात् इतरसिद्धिरिति। इतरेतराश्रयमेवं तत्र भवति विभाषा प्रत्यये विभाषाग्रहणानिति। इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः प
चति तं अल्पतितं पचति इत्यं अल्पति इत्यं पचति कल्पं अल्पति कल्पं पचति पठतीति इतरेतरकं यथा नासिद्धं भवति। शतृशानचौ यदि लटे व्यवस्थितविभाषा लटः शतृशानचौ वा भवतः
व्यवस्थितविभाषा चानेनाप्यर्थवत् भविष्यतः को वृत्तिः पाचकः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वन्तरः पचन्नरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः
कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्पः इत्यादिप्रति व लटः शतृशानचौ। इह च न भविष्यतः पचति रूपं जल्पति रूपं पचति कल्पं जल्पति कल्पं पचति पठतीति च
लटः शतृशानचौ तत्राहि वा वर्तने कर्तृ वा न कर्तृ वा प्रकृतमनुवर्त्तते। क प्रकृतं लक्ष्यौर्वा भाषेति॥ यदि तदनुवर्तते वर्तमाने लट् इति लडादिरेभ्यो वेति वि
भाषा लट् प्राप्नोति। संबंधमनुवर्तिष्यते नन्वोर्वा भाषा पुरि लङ् चास्मे विभाषा वर्तमाने लट् पुरा लुङ् चास्मे विभाषा लटः शतृशानचौ विभाषा पुरि
लङ् चास्मे इति निवृत्तं तर्हि इत्येतत् प्रथमासमानाधिकरणे इति वक्तव्यं। वक्तव्यं च अत्र प्रयोजनं। नित्यार्थः। अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यो शतृशा
नचौ यथा स्यातां। क तर्हि इदं प्रथमासमानाधिकरणे ग्रावप्रवृत्तौ निपत्यमानः वचनं। लटः शतृशानचावप्रथम्या ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः इति भावः नित्यार्थमिति। लटः शतृशानच्विकल्पो योगः क्रियते। तत्र वविभाषेति वर्त्तते। तां तो प्रथमासमानाधिकरणात् इति द्विती यो योगो
नित्यार्थो यदि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अनुवृत्ति प्राप्ति यतिर्नस्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः॥

भा॰कै॰३ लक्षणा॥सुगाहनि।लुङाशहैनात्रमाधनमुच्यते।निष्ठन।सूत्रयतोमाहेयहास्ष्टा नाहिलापुत्रादिक्रियालक्षणतेनहालक्षणोकारं शालिभिः।पहानुकारकं लक्षणतो नहर्थामिदं वचनं।ह
॥९४॥ हेतुमूत्रयस्ककोहेवदनारस्तुके वक्तिरुत्सूत्रयतीतिप्रतिवचनेनहेवदश्चोलक्षणतोत्र प्रथवाऽत्र शोवादिगुणोग्रहितो।कुतुम्बितो।यहापूर्वकान्येगुणाहाधनंग्रन्थतेनहानेने वासिद्
प वर्यायार्थः।यहाचशोवादेर्गुणास्यतत्रग्रहणांनहाविधार्थः।तेनाख्यानहितो।स्वभावाख्यानेविनापिलक्षणलक्षणाभावेनेत्यर्थः।नाख्यातेनेशद्वेलक्षणांकिंतर्हिस्वभावमात्र
कथनंच्याहीनंविसमितितिमहाइयश्चेतिनाग्रहणस्यावंप्रपंचःसहक्षोविघमानवाचीतिसलहक्षाससहादिशहेनोचानानामइत्याहा।हदु॰जुहोत्यो श्चेति।मा प्राक्षो शइति

लक्षणहेत्वोःक्रियायाः॥ ॥लक्षणहेत्वोःक्रियायागुणाउपसंख्यानं।लक्षणहेत्वोःक्रियायागुणाउपसंख्यानंकर्तव्यंतिएतमूत्रयति।गच्छन्भक्षयतीति
।कर्तुश्चलक्षणायोश्चयथिहाचयोमो।कर्तुश्चलक्षणायोःपर्यायहाचयोमउपसंख्यानंकर्तव्यं।योधीयानआस्तेसदेवदत्त इतियआस्तेनोधीतेसदेवदत्तर
वि।अत्रयोग्र इतिकिमर्थं।यआस्तेवाधीतेसचैत्रः।तत्राख्यानेवातत्राख्यानेवोपसंख्यानंकर्तव्यं।शयानावर्द्धतेदूर्वा।आसीनेवर्द्धतेविसमिति।महाइयश्चवहु
लं।महाइयश्चबहुलमितिवक्तव्यं।सनश्चाऽलगुाःअतिश्चाऽलगुाःविघमानोश्चाऽलगुाःइतिइहइ॰जुहोत्योर्वा।हइ॰जुहोत्योर्वैतिवक्तव्यं।लक्षणा
हेत्वोःक्रियायाइत्येतसिद्धं।इहलाबलिइत्यमूत्रयतीतिनिवृतिक्रियामूत्रयतिक्रियायाःलक्षणं।गच्छन्भक्षयतीति।गच्छतिक्रियाभक्षयतीक्रिया
यालक्षणा।योधीयानआस्तेसदेवदत्त इति।अध्ययनक्रियायालक्षणं।यआसीनोधीतेसपहदत्तइति।आसिक्रियाअध्ययनक्रियायालक्षणं।पुदंत
हिप्रयोजनंअत्रयोग्र इतिवक्तव्यमाति।इहमाभूत्यआस्तेवाधीतेचसचैत्र इति।नेनहलिप्रयोजनंमेततक्रियालक्षणं।किंतर्हिकर्तृलक्षणमेतत्।
शयानावर्धतइयैति।शेतिक्रियावृद्धिक्रियायालक्षणं।आसीनंवर्द्धतेविसमिति।आसिक्रियावृद्धिक्रियायालक्षणमिति।महाइयश्चवहुलं।हइ॰
जुहोत्योश्चा।माडाक्रोशइत्येतद्रूपवक्तेवालक्षणाहेत्वोः॥

लुङि॰आमेस्माहेवादेशविधानाल्लडनुमीयतेतिष्ठतिक्रियेतिप्रच्छितिक्रियालक्षितोउमूत्रणाक्रियायास्तिष्ठन्मूत्रयतिसइदेवदत्तइतिसर्वेनासपहमशेदेवदत्तस्यलक्षणमाह।तहत्तस्यवाउशोवादेरितिभावः।नेतदितिसमुधीयमानंक्रियाद्वयंपरस्परंलक्षणाकर्तृविशेषस्यलक्षणमित्यर्थः।शेतिक्रियेति।तत्राख्यानमपिलक्षणंभव ग्रन्थ॥९४॥
तियथोचेतत्सलक्षणःपुरुषइतिभावः॥

तौसत्।पोसहनामितिशतृशानचोरनुवर्तमानयोरेवसतामप्रत्ययनीतिप्रश्नः।शतृशानचाविति।आमर्तितोग्रहणोपनयविधिरयंस्मारमनुवर्तमानाविधिर्वितिभावः।तोसहितिनदत्तइतिशतृ
शानचोनूपन्नाग्रयहामृश्यतइतिलडलक्षणानितादियमौसवधयोरिदिसंज्ञाभवतीत्यर्थः।ननुवति।अत्रहीतनाइत्येषप्रभारवेतिभावः।भूतेति।वर्तमानसामीप्यवर्तमानवदित्ति
वनाडूनेविधानशतृशानचोभवतःकिंपुनरिति।अतिदेशान्शतृशानचोर्भविष्यतः।लटःसहातिवचनादविधास्यतीतिप्रश्नः।पूर्वोक्ति।वर्तमानाविद्रिमतिदेशाद्दुधानमेवभूतेश
नशानचोःस्यातां।नतुलंत्वाउमर्थवेकामुद्दिसम्यक्वानिदिश्यतेनतुलंत्वानमालटःसदितिलक्षणप्रतिरूपकविधानंस्यात्।यथापिष्टापदःस्तिहा।क्रियंतामितित

तौसत्पनोग्रहणंकिमर्थं।शतृशानचौप्रत्ययनिर्दिश्यते।तेनहालिप्रयोजनं।प्रकृतोशतृशानचावनुवर्तिष्येते।मकर्मकैःअनःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकर
णाइति।अतदनंपरतिमोसहितिवचनमनर्थकंस्यात्।तौग्रहणंक्रियतेअन्यकर्मार्थं।यत्रकृत्वोलोविशेषःशतृशानचोःसंज्ञायथास्यात्इति।ननुचैतविशेषानि
वर्तितुप्रथमेविशेषणानिवर्तते।अवंतुवलवर्तमानःकालोऽयमपुनरावर्तितः।नतुअनुवर्तमानेवर्तमानकालविहितयोरेवशतृशानचोःसंज्ञास्या
तांभूतभविष्यत्कालविहितयोर्नस्यात्।किंपुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोःसंज्ञावचनेप्रयोजनं।प्रयोजनंपूरणगुणसुहितार्थसदिति।आलना
स्थपत्यनोबालेयस्यपत्यमाहाः।अत्रावक्रियमाणोपितौग्रहणेकथमेवंसंज्ञकयोर्निर्देशेषुसंज्ञालभ्या।लभ्यताहि।कथं।नाविनिशहातःसदिति
योगेक्रियमाणेतौग्रहणंयोगांगमुपजायते।इतिचयोगांगेयोगाविभागःकरिष्यते।नानिर्दिशन्शानचेधातुमात्रात्परस्यप्रत्ययस्यभवतःसतःसत्संज्ञौ
भवतः।शतृशानचाविति॥

हकारःक्रियतेतिविहितयोस्तत्रयोःसत्संज्ञानिर्वंधनकार्यप्राप्तंगाः।अथतिसंनिहितत्वेपरस्तनःसईनाभ्यायामहोदितिप्रश्नः।प्रयत्नतुलपदृतयोःसत्संज्ञाद्वौतौग्रह
णाक्रियतेतत्प्रापितप्रयोजनानुवर्तिप्रमाणोत्तअपितुप्रमाणानुवर्तिप्रयोजनंमितिक्रियमाणमपितौग्रहणंप्रयोजनसंबाद्ञापकमपितिभावः।नाविनिशहनइति।शहैने
वानिमनोर्थःसतियोगविभागोलभ्यतइत्यर्थः।नावेत्यविति।पूर्वसूत्रेनयोगदेशमादिलभ्यादेशयोरेवविधानमितिभावः॥

भा॰कै॰३
॥९५॥

करकस्थिताद्‌ नाद्‌ [illegible] विधानस्याम [illegible] शाब्दं शानचैव भविष्यत [illegible] ॥ क्रियाद्‌ [illegible] धानस्याम [illegible] शाब्दं शानचैव [illegible]
[illegible]
[illegible] विशेषान्‌ [illegible] शान [illegible] ॥ [illegible] शाब्दं [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥९५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्रा·कौ ३
॥९६॥

[illegible]

[illegible]

श्रा
॥९६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ कं॰ २

९८॥

विप्रसंभ्योदसंज्ञायां॥ ॥किंप्रयोजनमिति तद्धि याति द्विमध्यमानस्य प्रश्नः॥ ॥मतिबुद्धि॥ ॥कस्य मत्वादर्थभ्यः पर्यमूतविषयतापि वर्णमानविषयतया
तत्र कौ लिङ्गमन्यायेन बाध्यते॥ तामपि लेन नुमूर्तेविमर्शतिति तेन पिकायाश्च तीयाच्च तु वतानेप्रसयविधानात्वर्णमाने हि कस्य च वर्णमानस्य विषयमान्यां॥ ॥

विप्रसम्पादसंज्ञायां॥ ॥उप्रकारमोपितद्वादिभ्य उपसंख्यानं उपकारमोपितद्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। किंप्रयोजनं। धातुविधिनुक्
प्रतिषेधार्थं। धातुविधौ तुक् प्रतिषेधाय यथा स्यात् अपि तद् मितद्रुः। अद्रिः क्षः धातुक् बाधितुं बड़ा दे शोमामृतादह वमितद्वामितद्वैतो
दुः धात्वोरिति प्रविशेषो मामूता सुन्वि धिमितद्रुः। हस्वस्यपिति। हृति तुगिति तु आम्रादिति। विप्रसं॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ ॥शीलि
तो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि। हृष्टः तुष्टः विस्मितः अभिव्याहृत इत्यादि। तदेतु शेत यथा कान्त यथा कान्तं तथो भो संयमो द्यमो। क
थं प्रविष्टतीत्याह। मताः पूर्ववत्स्मृताः। नाक्रियं तेन मताः॥ ॥इति वृत्तौ पस्याद्वितीये पादे वृत्तीयमाह्निकं॥ ॥पादश्च समाप्तः॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय मय्यटपुत्र कय्यटकृतो महाभाष्यप्रदीपे वृत्तीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे वृत्तीयमाह्निकं॥ ॥पादश्च संपूर्णः॥ राम ॥ ९८॥

उणादयो बहुलं॥ एवं बहुलवचनमिति। उणादयः स्युरेवमेवैते सुराणि नैकशासावारयति तावत्साधुत्वानुज्ञानार्थम्। इत्यतिमवः। बाहुलकमिति प्रहृतेरीतितातावेकवचनं तन्व त्वात्र
हामिविधयेगुणामात्रवचनः प्रकृतीनां ननु सदे सावाहुलकं बहुलशब्दप्रकृतिनिमित्ते तवच्छर्णादानमुकं। तेनापदिना सोपि प्रकृति उणादयो वंशा वध्याद्वेनुतरः कृप्पितः॥ श
कुलैतितन्ध तेषामुणादीनां प्रायेणाधमुत्तयं कृतेमनुसा कल्पेने तिबहुलवचनाद्विहिता आदिभ्रं तितिनान्तैः फिडाफिडौ भवतः। अर्धिद्वस्मादि द इति। सशेषाणीव कार्याणि उणा
दि सुविहितानि। तुनिः शेषाणि बहुलवचनात्सिद्धानि तानि भवति। तेन संध्ये त्वक्रमतामाक्षकप्रत्ययान्तं भवतीति पुनरिति। यावतः प्रहृतयः। यावंतश्च प्रत्ययाः यावंतिच कार्याणि
तावंतो वसर्वाणि निपातनाः नोपमेनि निमित्तं दृष्टं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृत्यादिः प्रसिद्धिः तत्र सर्वः संज्ञाशब्दानां माधः। तेषु पु साधकोपाख्यानलेनम इतिमति पूर्वतं प्रकृता॥

उणादयो बहुलं॥ नबहुलवचनं किमर्थं बाहुलकं प्रहृतेस्तनुदृष्टेः। नैकाभ्यः कृतिभ्यः उणादयो दृश्यंते। नसर्वाभ्यो दृश्यंते। प्रायसमुच्चयनादपि तेषां। प्रायेणखल्वपि तेस
मुच्चिताः नसर्वे समुच्चिताः। कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं। कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि। नसर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि। किंपुनः कारणं नैकाभ्यः प्रकृतिभ्य
उणादयो दृश्यंते। नसर्वाभ्यः। किंच कारणं प्रायेण समुच्चितानसर्वे समुच्चिताः। किंच कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि नसर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि। नैगमरूढि
भवं हि सुसाधु। नैगमाश्च रूढिशब्दाश्च औणादिकाः। तेसुसाधवः कथं स्युः। नाम च धातुजमाह निरुक्ते। नाम खल्वपि धातुजं। एवमाहुर्नैरुक्ताः। व्याकरणेशक
टस्य चतोकं। वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति। अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यं। यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृते
श्च तदूह्यं। संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥

नानुपतामपि पूर्वोक्तां हि केचिरपूर्वाः बहुलं ग्रहणेन कियत इति नैगमरूढि भवं तांधातुकोरोत्पत्तिर् नुवाद इत्यादिरयं ताधुत्वमभ्यागमात्यरूपर्थः। ब्रूमेरा कार्येष्ठे शब्दार्थान्प्र
त्याद्दिविभागेनबुध्वा दाननुमुपपत्तानामित्याह। माभेति। नाकमितपत्यमितथा। पत्रेति यद्यथ मर्थः प्रयोजनं यस्य बुध्याद्यनेन सर्व हार्थः प्रकृत्यादिः। विशेषश्चासौ पदार्थश्चसमाघत्र
समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोपादानेन नव्युत्पादितमित्यर्थः। प्रत्ययमिति। प्रसिद्धमत्वादि रूपमित्यर्थः। प्रत्ययरूपादि कृदिक। प्रमाणवंचेति प्रत्यनेन प्रसिद्धमित्यर्थः। तेन तु हे तुल
ज्ञिति प्रत्ययं दृष्ट्वा प्रकृतिप्रकृतिरूह्यते नैतेनष्टिः इंद्रं कुलेति। नसर्वत्र ऊहः कर्तव्यः। किंतर्हि साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञास्विति प्रदर्शयति। संज्ञासिति॥

भा·कै·
॥९९॥

भविष्यति स्वन घतन इति। भविष्यत् इ भविष्यन्नाश्रेव र्मतो न तु ताहि शेषे ऽनद्यतने तस्मात् लुटि [illegible] गम्यादयो भविष्य इहार्थे ऽनात् [illegible] अनद्यतनेन सिद्धी नीति वार्तिका
[illegible] इनरेतराश्रयं वेति। एतद् [illegible] यावतां तत्र [illegible] भवति विशेषो न्यायमप्रतिलिङ्गदाश्रये [illegible] मवति सु सम इत्यर्थः। विशेषणं विशेष्यं वा [illegible] विधानेनैव लुडेव
नवति। इत्थं [illegible] मानितो वा तनूपद्रविशेषणानां [illegible] भवति। गीतानि ध्याति भविष्यति गमादयः प्रयोगा तु यत्र दृष्टा॥ यावत्सवतीति। [illegible] भविष्यति एव यावत् [illegible]

भविष्यति गम्यादयः॥ भविष्यति [illegible] तनुपसं [illegible] प्रसिद्ध्यति [illegible] घतनुपसं [illegible] कर्तव्यं। स्यो ग्रामं गमी। किं पुनः कारणं [illegible] न यथानिर्देशः। किं यतो लुङ्
यान घतने लुटा [illegible] प्रत्ययाः लुङ् लुटो विषये न लुटः इतरेतराश्रयं च भवति किं तरेतराश्रयं भविष्यत्कालेन यथानिर्देशः। किं यतो निर्देशो न
[illegible] भविष्यत्कालता नदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। उक्तं वा किमुक्तं [illegible] न वा [illegible] निधि [illegible] नघतने [illegible]
नमिति। [illegible] निर्देशात् सिद्धमिति। [illegible] निर्देशः कर्तव्यः [illegible] भूतमिति। [illegible] निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। [illegible] भविष्यति
[illegible] लट्। कथं [illegible] सज्ञा। विभक्ति [illegible] प्रतिष्ठित [illegible] यत्संज्ञा निपातो [illegible] लट्। [illegible] कथं
न वेति। [illegible] इति। [illegible] कालविशेषो भूतवर्तमानो [illegible] भविष्यत्येव वर्तते। यदि [illegible] इति। [illegible] भावात्।
[illegible] भविष्यदधिकारार्थः। किं कारणं। नहि धानस्य मात्रामात्रं [illegible] कालविशेषो नाविर्भवति भूतवर्तमानौ भवन्ति
भविष्यत्येव वर्तते। अनद्यतनं [illegible] भविष्यदधिकार [illegible] यावत्पुरा। यावत्पुरानिपातयोर्लट् [illegible] पूर्वविप्रतिषेधं। यावत्पुरा
[illegible] पूर्वविप्रतिषेधेन यावत्पुरानिपातयोर्लट् [illegible] काशः [illegible] लुटो [illegible] स्यो भोक्ता [illegible]
यावद्भोक्ष्यते [illegible] लट् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनानर्हि पूर्वविप्रतिषेधेन वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अनद्यतने लुटि [illegible] यावत्पुरानिपातयोर्लड् [illegible] ॥ ९९॥
गेनच स्त्वा [illegible] भवति। भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्याधीनाव [illegible] इति कोऽपि [illegible] लटः स्यात्। शब्दो यात्र कालविशेषविधानाभावे वर्तमानकालस्याधीनस्यात्॥

लिप्स्य॥ अकिं वृत्तार्थ इति। [illegible] किंवृत्त ग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धि [illegible] लिप्सायामकिंवृत्ते लट् इति [illegible]॥ तुमुन्॥ अकेनोरिति सति भविष्यत्कालो ण्वुल् [illegible]
वा देनवदी [illegible] विधातुं [illegible] भावः। [illegible] भविष्यत्निवर्तते [illegible] तत्र भविष्यदधिकार विधाना [illegible] प्रति

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न लिप्स्यमानसिद्धावपि [illegible] तत्र किंवृत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धं। अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः। यो भवतां भोदनं ददाति स स्वर्गं लो
कं गच्छति यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति॥ तुमुन्ण्वुलौ॥ किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल् विधीयते। न अविशेषेण विहितः ण्वुल्। स क्रिया
यां चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति। ण्वुल् इति सकर्मकग्रहणं चोदितं। अकर्मकार्थोऽयमारम्भः। [illegible] इति [illegible] नवा
धातुमात्रात् [illegible] ण्वुल् इति। एवं तर्हि [illegible] वर्तमानकालोपादानं चोदितं अवर्तमानकालार्थोऽयमारम्भः। [illegible] नवा कालमात्रे [illegible] णि
ति। इदं तर्हि प्रयोजनं। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्र षष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। [illegible] विहितः स यथा
विष्यति। तदास्य प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात्। इह मा भूत् [illegible] लप्स्यते अस्य [illegible] भ
वतीति। नैष भविष्यत्कालः। कस्तर्हि। भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते। धातुसंबन्धे प्रत्यया इति। यस्तर्हि न धातुसंबन्धः [illegible]
इति। एषोऽपि भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते। संबन्धात्। स च तावदेतेर [illegible] भवति तस्य तावदेव [illegible] भवति। उच्यते चेदं तर्हि प्रयोजनं
यत् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। भावे तुमुन् विधीयते कर्तरि ण्वुल्
न कः प्रसंगो यद्भावे विहितस्तुमुन् कर्तरि ण्वुलं बाधेत। लटं तर्हि बाधेत। वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति। [illegible] ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं
[illegible] प्रतिषेधार्थं ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं [illegible] किं [illegible] क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण [illegible]
न भवतीति ण्वुल पित् [illegible]॥ तुमुन्ण्वु॥

[illegible] अस्य पाचकः इति [illegible] कस्तर्हि भूतकाल इति। [illegible] भूतकालविषयत्वमिति भावः॥ धातुसंबन्ध इति
[illegible] भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः॥ संबन्धादिति॥ भाविपाचकत्वादि [illegible] धात्वादि इत्यर्थः। [illegible] प्रतिषेधार्थमिति [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] इत्यर्थः॥ ॥

भा-कै-३
॥१००॥

भावाप्रतिपदविध्यर्थइति॥ तत्र केनचित्प्रकृतानां पुनः प्रतिपदं साध्यादि धात्वर्थोपादानार्थम्। यथाविहितादनिर्देशेन प्रकारो गम्यते॥ विहितो यथाविहितो इत्यस्मात्पदं बहुव्रीहिः। अथवा यथाविहितं विधानं येषां ते यथा विहिता इति बहुव्रीहिः। अव्ययीभावो तु यथाविहितमिति स्यात्। वचनग्रहणमिति वचनग्रहणं लोकप्रसिद्धेर्वाचकत्वप्रदर्शनार्थं तस्मात् तस्यार्थे न भवति॥ ॥आकर्म॥ कथं पुनरिति॥ अपूर्वविधानात्

भाववचनाश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। अविशेषेण भाववचनप्रत्यया विहिता एते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामनेन भविष्यन्ति। भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थो भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽयमारम्भः। इह मा भूदयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वाक्यमनुप्रयुज्यमानायां भाववचनाः प्राप्नुवन्ति। अथ इदं प्रयोजनमेतत्किं तर्हि। यथाविहिता इति तु कथं किं प्रयोजनम्। इह यावता प्रकृतिभ्यः येनाविशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ता भवन्ति प्रकृतिभ्यो येनाविशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां न तास्तु विहितानां कृते प्रामृदर्शिताः पाकाय व्रजति भूतये व्रजति पुष्टये व्रजतीति नितरां वा ह्यत्र संप्रदानं वा तत्र प्रयोजनं वाचकात्प्रत्ययात्स्युरिति। यदि तर्हि भावः प्रकृतिभ्यः येनाविशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्तैः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां स्युरिति। यदि तर्हि भावः प्रकृतिभ्यो येनाविशेषेण भावे प्रत्यया विहिता तास्तेभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामपि भवन्तीति तेनोभयोर्वाचकाः कृताः स्युः अथ यदि धातुमात्रात् स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् ततो नामी वाचकाः कृताः स्युः॥ ॥अण्कर्मणि च॥ किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण कर्मण्युपपदेऽणा कर्मणि विहितः सक्रियायामुपपदे क्रियार्थायामपि भविष्यति। अत उत्तरं पठति अपवादविषयेऽनिहतार्थम्। अतः पुनर्वचनं क्रियते। अपवादा येऽविषये निहितः गोदायो व्रजति कम्बलदायो व्रजतीति। किमुच्यते। अपवादविषयेऽपि निहतार्थमिति। भवत्यत्र संविधानेन प्रतिपदविध्यर्थत्वात्। इदमेव चानुकं क्रियतोऽण्वा द्वितीये नानिहत उत्सर्गविषये तथापि क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वाक्यमनुप्रयुज्यमानायामपि भवन्तीति। अणा बाधितो उत्सर्गः। एवं तर्हि प्रयत्नेन क्रियत्प्रतिपदविधिः। कर्थं पुनः केन पश्चाद्भवति। स्यादेवैतदेवं यदि सामान्येन कथं कर्मग्रहणमसमर्थमिति पुनरिहोक्ते कर्मग्रहणं कर्मणि प्रत्ययः। वचनग्रहणमनुप्रकृतमनुवर्तते॥ एम ॥१००॥

मित्सवद्भावादुत्सर्गविषयप्रयुक्तं बाधितानाऽस्मात्सूत्रं डलादेशानातीतितपथादप्यवादविषयेऽनस्यादितिप्रश्नः॥ वचनग्रहणमपीति॥ तत्र वचनग्रहणात्कर्मण्युपपदेऽपीति

— पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रे परिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽप्यणिति द्वावधानीत्यर्थः॥

कदाचिदिति॥ वचनं तु भविष्यति काले। पक्षाद्वा धनार्थं स्यादिति भावः। एवमपि तात्ततः अनुकाण्डलावो व्रजति निकेवलस्य कर्मणोपपदस्य संग्रहार्थः अभावात् समासेन प्राप्नोति नित्यभावः मन्येकं वेति॥ कर्मणि क्रियायामित्यवसानानिर्देशात् लृट्कमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तस्तु भावादिस्मर्थः॥ ॥लृट् शेषे च॥ षत्वग्रहणमिति क्रियायांक्रियार्थायामिति निवर्तिष्यत इति भावः : लृडिति अपवादः लृडिनात्वनुभवमानेकारिष्यतीत्यारावेत्यानाकारव्यामीति व्रजति गोदोहनुलाघवितवान्नस्यात्॥ शेषग्रहणान्तु क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्मात् विधिस्तु भावने इति

। अथ प्रयोजनमेतत्। किं तर्हि। ति यथाविषयोऽपि तु वक्तव्यः। कदाचिद्रोपकर्मणो स्यात् कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। तत् हि वक्तव्यानवकल्प्यं येन संनियोगः कारिष्यते। अण् कर्मणि चाकिंचाऽन्ता क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। एवमयं प्रत्येकमुपपदसंज्ञान प्राप्नोति। येनैव संनियोगः कारिष्यतेऽन्येकं वा वाक्यपरि समाप्तिरिति प्रत्येकं तु उपपदसंज्ञा भविष्यति॥ ॥लृट्शेषे च॥ ॥शेषग्रहणं किमर्थम्। लृट् शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृट् शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्॥ अविशेषेण विधानेऽत्र दोषः अभावः प्रतिषिद्धत्वात्। अविशेषेणापि विधाने लृटः अभावः स्यात्। तद्यथा भावाभिव्यक्तौ करिष्यामीति व्रजति। किं कारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वाक्यमनुप्रयुज्यमानायां लृडपि न भवतीति। लृडपि नाप्ति। अथ प्रयोजन मेतन्किं तर्हि। भावार्थाः स्युरित्युच्यते शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदात्प्रतिषिद्धस्तेनोक्तिकारणं। अक्रियार्थोपपदत्वात्। शेषग्रहणं तु च शेषसच्छकः। यद्यन्यत्क्रिया यां क्रियार्थायामुपपदेऽतर्हि लृट् शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थं स्यात्। लृट् शेषे कारिष्यति। कथं क्रियायां क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति सतार्द्धेव कारः कर्तव्यः न कर्तव्यः। कथं इहलृट् भवतीति यावता सिद्धं यो यामेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगं यथा विज्ञायेत। सति च योगविभागे कर्त्रिमतो लृट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां चेति। ततः शेषे। शेषे च लृट् भवतीति लृट् शेषे च॥

हीनकाप्यस्मिन्नति शेषेवाविषये साध्यवाक्यमिति विधर्वयत्ययते वन्नतुशेषग्रहणमिति भावः एवं तर्हि वशात्सहितान्छेषग्रहणात्क्रियायामनुपपदे लृडपि भवतीति कार्त्तिककारस्याशयः स्यार्थः। इदानीं योगविभागस्य प्रयोजनं वक्तव्यमित्याह स्यातमहेति॥

भा·कै·३ लृटशेषे॥शुद्धिरिति॥अप्रत्यासत्तिमात्राश्रित्य करणात्र हरामुपलक्ष्य लक्षितोपात्तानापद्यमानविति संबोधनं न हि भोहेतु अक्रियायाम् उच्यते॥ अनद्य॥एवं चेति॥भविष्यत्क्षु इत्यनद्यतने
॥१०१॥ विवक्षितो कशी वेगात्क इदकेभिविष्यत्युदय योनिर्देशादितिभावः॥भाविष्यत्वर्थइति॥भविष्यतीशब्देनपूर्वीकायोसंज्ञयालृट्अतो॥अनद्यतन इति॥प्रयोग दर्शनवशाद्भगो तो अनद्यतने

लृटः सद्वा॥शुद्धिर्विभिन्नप्रथमासमानाधिकरणो॥शुद्धिर्विप्रथमासमानाधिकरणोऽनिमित्तितिवक्तव्यः॥यत्स्वंतत्प्रत्यस्य प्रमाणांयस्याकस्मिन्निदाना विभाषा प्रथमास
मानाधिकरणो॥यस्मात्प्रत्ययस्थाने यच्छब्दः॥ ॥अनद्यतनेलुट्॥ ॥योगविभागः कर्तव्यः॥अनद्यतने॥लृटः सत्प्रतिभवतः॥श्वोग्रामं गन्तास्मीत्यत्र इति
मेनयत्र प्रयोगात्‌ लुट्लृटौ भवतः अनद्यतने प्रत्ययः कर्म्मस्थो भावे केनचिद् तथा नद्यतनेलृटः सत्तायां प्रत्ययानि भवत्यनद्यतने लृटि निमित्तमनद्यतनेल
कः सत्संज्ञौ शास्त्रे एवं च कालोपदेशो भवति॥यद्युक्तं॥भविष्यतीत्यनद्यतनउपसंख्यानमिति॥यदिदं तेन आलिनी भविष्यत्यर्थ यदि चेत्ने स्वकाले न भविष्यत्यर्थ इति व
क्तव्यं॥इयुनुकहागंता येवं वाहो निदहति॥अपनुत भेता यत् एवमनामियुक इति॥कालप्रकर्षात्‌ गच्छमानां॥कालप्रकर्षानूपमानं भविष्यति॥गंतेवेयं गंतानेयं
गमिष्यति॥अद्यैवैतावत्‌ अद्यैतानापमछो अयिनातिर्दूनेत्रनोयमानमाहि॥एवं तर्हि न नद्यतन इत्यनद्यतन इति॥अनद्यतने॥ ॥यदहरविशेषस्पर्शो घञ्॥स्प
शउपताप॥स्पर्शउपतापइतिवक्तव्यं॥इदमापूत्‌ कंबलस्पर्श इति॥यदहज्ञाः॥स्थिरे व्याधिमनपले वाधितवक्तव्यं॥अतिसारो व्याधिः॥विसारो मत्स्यः॥बले
शालसारः खदिरसारः॥स्थिरे॥ राम
॥१०१॥

प्रसवो भवति॥पदरुजः॥ ॥स्पृशउपतापइति उपतापो रोगः॥स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः॥अन्यत्र पचाद्यच्‌ भवति॥तेर्विशेषः॥ ॥स्थिरेस्थिरः कालान्तरस्थायी
पकोऽर्थइष्यते॥व्याधाविति॥अस्थिरार्थवचनो॥

भावे सर्वलिंगात्‌ इति लिंगविषयो यत्र कृत्‌ प्रत्ययो नामार्थं स्यादिति बहुवचनं पुल्लिंगेनेति तत्र सर्वशब्देन चोद्यते अनित्यावीनवल्लिंगात्‌ सर्वानुकल्पेऽभिधायकेन भावाभिमिति हिर्यो
भावइति सामान्यविधिकरणे न संभवत्यास भवानित्रि यामकः स्त्रीरूपः केऽपि प्रत्ययः स्यात्‌ भावे नपुंसकलिंगे एवं नपुंसके सकेभावे कइत्याप्रकाशनीय कः अकलत्यनिहितानां तापुंसके कर्म
गिकः स्यात्‌ भावे नपुंसकलिंगे लव्वहलव्यारूपयामो बाकारूपाद प्रसवाननुपसर्गे नप्त्राति मनसा मूर्तिर्वृद्धि नापलिंगसंख्यानानि देशं शब्दानुपात इति नयोरशाहोनोयादानेशं शङ्कं स
ल्कामोन्नविवनुतदुपादाने प्रयोजनमिति सर्वनाम्नाययुक्तावर्द्दइति॥अतः शङ्का याद्यदि सुप व्यतः सवदिनार्थवर्ति च नाभवम न्तं यां तत्र अमासे कृते एथोहरादित
भावे॥ ॥भावे सर्वलिंगो निर्देशः भावेसर्वलिंगो निर्देशः कर्तव्यः॥पूर्वस्मिन्नवधानावद्दतिति॥किं प्रयोजनं सर्वलिंगो भावे प्रेतनाम् अयथाप्रयुक्तितिकिं पुनः कारणं नाभिधाति
पुल्लिंगेनायं निर्देशः क्रियते प्रकृतवचनं तेन च तेन पुल्लिंगं भावः प्रकृतवचने चैतत्‌ प्रत्ययः स्युः स्त्रीनपुंसकयोः द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः॥नात्रानिर्देशस्तत्र
कथं पुनरस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तत्र तत्तस्मात्‌ स्त्रीलिंग प्रकारादि च भवति सर्वचनां नरः यकार्‌ अपुल्लिंगेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन वा अवशेष कयादि
भावाकेन विलिंगेन निर्देशः कर्तव्यः॥तद्यथा कश्चिद्‌ त्रीहि शालिकलापेषु तुषान्‌पलालमाहरेति॥नातीषकलातास यावदादे यावत्‌ हारापतुषपला
लमाहरति॥तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्‌ सशल्कान्‌ सकंटकानाहरति॥नान्तरा विकलासंयावत्‌ दिवं सावदादापशल्कलकंटकानुपसृजति॥एवमि
हापि नान्तराप्यकलानपुंलिंगेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च तत्र निर्देशः तत्रैकया च विद्युन्मक्ताके न चित्रालिंगेन निर्देशः कर्तव्यः॥

दुष्प्रकाशवचनप्रामाण्यपादान तेषां भाव आत्ततः स्वार्थकप्रत्ययः॥नपुंसके प्रत्ययानीति॥स्याम हिताविपला लानुक्ता नुकरपइलोपसमासः॥देहेतु जातौ॥निप्रतिपादितो
करदुर्वसंज्ञः॥एवं शकलकंटकानाविरोधे वाकं टकशब्दः कृत्यालिंगः॥एवमिहापीति॥प्रयोगमूलत्वात्‌ कशब्दप्रत्ययो भावो भावे सर्वलिंगात्‌ संस्पो भावे प्रमाणानां
दर्शनादिलिंगसंख्ययोरविवक्षितार्थः॥

भा॰कै॰३ अथवै नित्याकांक्षिणी शब्दा यानि शब्दविशेषाणि सन्ति [illegible] अनुगतो यथा गोधूमादयः [illegible] वाक्यस्य [illegible] वाक्यभेदात् [illegible]

॥ १०२॥ लप्रत्ययाधिकारे [illegible] विशेषणविशेष्यभावः [illegible] आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्लकारार्थयोर्विशेषः [illegible] ॥

अथवा लकारः [illegible] क्रियायामभिनिवृत्तायां [illegible] विशेषणविशेष्यभावः [illegible] प्रवर्तते निर्वर्तते [illegible] तदा प्रवर्तते निर्वर्तते च [illegible] किं च भवतः प्रवर्तते निर्वर्तते [illegible] तद्यथा उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेय इति [illegible] मातुलं प्रति [illegible] भागिनेय [illegible] उपाध्यायः [illegible] गन्तव्याध्यायमभिनिवर्तते [illegible] प्रवर्तते निर्वर्तते [illegible] ॥ श्री [illegible] ॥

कोऽयं परिहारः [illegible] प्रत्ययविधिः [illegible] धातुः [illegible] अविशेषेण [illegible] वा [illegible]

नानिर्दिश्यतेऽर्थः [illegible] भवति [illegible] प्रत्ययाः [illegible] ॥ प्र [illegible] ॥ १०३॥

[illegible] धात्वादिभ्यः [illegible] प्रत्ययास्ते [illegible] ॥

अकर्तरीति कारकग्रहणं किमर्थमिति। अकर्तरीति पर्युदासप्रसङ्गे कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। प्रसज्यप्रतिषेधे वा कामं देवदत्तेन संज्ञायां घञ् न भवति कर्तरि न भवतीति

विधिप्रतिषेधयोर्विरोधात् [illegible] विज्ञातत्वात् [illegible] संज्ञायां घञ् [illegible] कारकग्रहणं [illegible] स्वार्थे [illegible] विधिः

ति। भावे [illegible] आह। आ बाहुल्ये [illegible] अन्यत्र [illegible] प्रयोगे [illegible] प्रत्ययविधानात्

अकर्तरि च कारके संज्ञायां कारकग्रहणं किमर्थम्। कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। कारकग्रहणं क्रियते। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। यावादिभ्यः कन्। एवमिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः [illegible] अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ् [illegible] प्रयोजनं [illegible] विहितः प्रत्ययः स्वार्थे [illegible] तत्रापि प्रसक्तः [illegible] विहितः [illegible] अस्ति विधेयं किं। अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ् विधेयस्तत्र [illegible] नियमः स्यात् [illegible] प्रत्ययः स्वार्थे भवेत् [illegible] अप्रत्ययः [illegible] प्रकृत्यर्थे [illegible] पुनरेतयोः [illegible] विशेषः [illegible] वक्ष्यति भाष्ये [illegible] एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। [illegible] अधिकारात् [illegible] अन्यास्मिन्स्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा लोके [illegible] ब्राह्मणमानय [illegible] पुरुषमानयति [illegible] भवति। एवमिहापि अकर्तरीति [illegible] प्रतिषेधा

[illegible] कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं च [illegible] कारकग्रहणं कर्तृ [illegible] परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः [illegible] यथा

[illegible] एकाति [illegible] इति। घञनुक्रमणं [illegible] कारकग्रहणं [illegible] विज्ञास्यति। [illegible]

[illegible] एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्राप्यकर्तरीति [illegible] अनुवर्तिष्यते। संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात्। संज्ञाग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। प्राणाः

सर्वत्र घञो दर्शनात्। असंज्ञायामपि घञ् दृश्यते। को भवता लाभो लब्धः। को भवता दायो दत्त इति। यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते। अतिप्रसङ्गो भवति। कृतः कः

[illegible] इति। अतिप्रसङ्ग इति चेत् अभिधानलक्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धम्। अतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्र। किं कारणम्। अभिधानलक्षणत्वात् प्र

[illegible] सिद्धम्। अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः। अनभिधानान्न भविष्यति। अकर्तरि च कारके ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

[illegible] इत्यर्थः। [illegible] इत्यर्थः। [illegible] धातुवाच्य [illegible] इति। [illegible] धातुके [illegible]

[illegible] परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इत्यनेन [illegible] भवति। नतु भाव इति। एकातिलोहितः [illegible] भावे घञो [illegible]

[illegible] घञनुक्रमणमित्यादि न वक्तव्यं भवति ॥ ४॥

भा॰ के॰ ३ [illegible]
॥१०३॥ [illegible]

[illegible] ॥१०३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कौ·३
॥ १०४॥

[illegible]

भाम
॥ १०४॥

[illegible]

भ॰ कै॰ ३ स्त्रियां॥ [illegible] ॥ [illegible]

॥१०५॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥१०५॥

[illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ प्रत्युदाहरणम् [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] सुबन्तं [illegible]

का॰ कै॰ ३ रोगाख्यायां संज्ञायां निर्देशे इति किं यानि र्देशे रूपार्थः इकृश्तिपौ धातुनिर्देशे बहुलवचनात् कुचिदन्यदपि भवति शितपः शिन्यग्रहणार्थं इति वक्तव्यम् शब्दो भवति यथा दिक्षु वर्ति
॥१०६॥ यथा वे भा वाली वर्तेरिति ऋतु श्रादि न्यान्यदन्यत्र हि तिप् निर्देशः ऋत इत्यनु लोप वग्रहणं स्नात नुलीनाने अर्थ हि धर्मविधे वर्त्तनु करणादिभ्यः वहुलग्रहणात् कचित्र
भवति अस्य ह्यर्थानि यथा नज्ञा कुचिद् कृष्ट्यादिभ्यः तुल्यार्थे कारग्रहणं इति कारप्रत्यय एक कारणेन रूपमाद्यो जना भावात्र भवति ननु कर्ता कारः आस्य कारः फार्येनि

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः कार्या साधिका अर्थे धार्यमाणेषु कोना पशापिका अत्रे शधी पाने अपह कृशि
यो धातुनिर्देशे शोर कृशि वा पितो प्रत्यय यो धातुनिर्देशे वक्तव्ये हि वर्तुः कारणात्र अप्रत्ययो वक्तव्यः अकाः कर्ता विश्वः कोव
कव्यः कः मनव्यः मनव्यो वक्तव्यः इत्यादिभ्यः इन्नादिभ्यो वक्तव्यः आजिः आतिः आदिः इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः वापिः वा
दिः इक्कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः आजिः आतिः आदिः इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः वापिः वासिः वादिः इक् कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः कृषिः किरिः गिरिः
पशादिभ्यः किप् संपदादिभ्यः किप् संपदादिभ्यः किप् वक्तव्यः संपत् विपत् आपत् परिषत् रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलमिति वक्तव्यं पाद
हृपकार्थाः पादाय्यांहि पने पादहारकः गले चोपने गलेचोपकः प्रयोगो यान्यानामानेना अपः शोभेनम्पम्पर्शेनम्पकम्॥

भगिनोनेमित्ति एवं हि विज्ञायमाने उत्कारकराद्यमिनादिनामि धेन्नकार प्रत्यय प्रकृति - नाधिकारात् धातुविहिते नेपि कृसंज्ञाकनकारे नस्प्रतिपदिकनादि सम
मनु सवि एवं भवत्याप इति अकारलोपो अवमन्तेषामकारेचना इहलग्रहणात् संपदादिभ्य इति क्विप् अपि बहुलवचनात् भवति संपत्तिरिति ॥ ॥१०६॥
कृन्यकृनदति कृन्यग्रहणं समयन्तायनूद्ग्रहणं व्यायकनाकरी अप्रत्ययार्थकृन्यलुग्ग्रहणं नकर्त्तव्यं नस्पाप्ति कृन्यात्प्यो ग्रीनिति अनेपमेपि न्दङ्गवति॥

गो च राजः पचनादिभ्यः हलश्च सञ्ज्ञायां ग्रहणानुवर्त्तनात् घञः हृचिर भवत्यपरमवती अर्थः ॥ हलश्च ॥ अधाय मन्ये आधारकायशब्दे सौनीनार्थ हर्शनादिति
गो चरसंचरवहवजव्यजापणानिगमाश्च गोचरादीनां ग्रहणं प्रत्ययवचना घथाह्र योनिकर्तृ इति गोचरादीनां ग्रहणं समस्वरैर्घजः कस्मात्र भवति प्राय
वचना घथाकर्तुरिति प्राय वचनात् घञ् भवति हलश्च संज्ञाधिकारे घञ्यानुवर्त्तते अनुवर्त्तन्ते नावत् विधावस्था अस्पि न संप्राणिके
नैर्णः अवद्धियनेत्ववद्धि यनेत्व अस्मिन्न करणे आघ्नितीयं यने आस्थितमर्याः हलन्तादिति चैय माधायः उदंको ज्ञकमर्थीनिर्दृशु यनि न हलन्ता भवतीति अनुदे
कृइतिवस्यामीति इस्माभूत् उदाको बनः उदंको नुदकग्रहणात् नार्थकं वचनायवचना घथा गोदोहान न इति उदंकोनुदके अस्वार इ कोवक्तव्यः
आधवनिकः इकश्वोवक्तव्यः आवनिकवकः ईषत् अजपो निष्कलनाः अजप्या हलनाभवंति विप्रतिषेधना अजपोरवकाश यवयः लवः
हलादप्र यानाम वकाशः हति हृतिः इहो भवं प्राप्नोति विनिः कृतिः रवलो अवकाशः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् अजपोः सएवः इहो भये प्राप्नोति इष
एवः सुवचः सुवपः ईषत्लवः अनस्पावकाशः इषपश्नः अजपोः सएव इहोभयं प्राप्नोति परत्वात् शिषपनः सुविलवन धिज्ञातलना
भवंतिविप्रतिषेधेन खिद्यचः खलनो विप्रतिषेधेन विद्यया एषः लनो भवतो विप्रतिषेधेन खिद्यया नाभवकाशः कृनिः हृतिः खलो वका
शः ईषद्दुःसुषु ईहो भवं प्रोति ईषद्दुरामुमेषा अनस्पावकाशः इघ्रप्रश्नः अन प्रत्यया सापवइहो भवं प्राप्नोति कृत्याधीनिलयात्
खलनो भवतो विप्रतिषेधः॥
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ उदंको ॥ प्रायवचनादिति घञ्यपि न भवति नित्युदेन भवति ॥ ॥ ॥

का·के·
॥१०७॥

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ॥१०७॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

पा॰ कै॰ ३ ॥१०८॥

आशंसायां ॥ आशंसेति। आशंसा अभिमतार्थाशंसा वर्तमाना नाविविषयस भविष्यता दुर्विष्यत्काले सु च्यते। इह चाशंसानिर्देशस्य विषय भावेनोपात्ता आशंसायां विषय आशंसा
मानक्रियावचना उतो भूतवद्भाव्यमानवचुप्रत्ययाः नवैतो नर्थः सेवघते। नवेति। अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु लङ्विशेषोन घतनः। तत्र सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेश इति स्या
या लुङिः येन भवतइत्यर्थः। आशंसासंभावनयोरिति। यद्विशेषः कथं द्वंद्वनिर्देश इति चेत्। शब्दस्तन्वृत्याभिधापित्वाद्दोषः। आशंसासंभावनं यो यार्थौ भेदाभावाद्विशेषस्यार्थः। आशं
सा अनागतस्य लब्धा संभावनमपि वस्तुप्रत्युपलब्धिभावः। नवेति। अद्यपवशब्दः पृथग्भाववाचो संभावनात्पृथो वा शिलेनार्थः। प्रभाप्तिर्तोर्थ इत्यादि इदं भूवादिति मनस्थविषयाद्द

आशंसायां ॥ शंसान्याप्यविष्यत्काला आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्घितोः प्रतिषेधः। आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्घितोः प्रतिषेधो वक्तव्यः तव्यादिकारोऽपि न्यायतः
भावात्सन्देहेति वोर्यिपालेन वानक्षवर्थकिं कारणं अपवादलक्षणा इति सामान्या। तत्रापवादस्य निमित्तसाम्ये। कथं अन्यतनेहि लयोर्विधानं। अन्यतनेहि
विधीयेते लङ्लिङौ येन वा नान्यतनः कालो विवक्षितः। कस्ताहिं भूतकालसामान्यं। आशंसासंभावनयोरविशेषात् यद्विधानसामर्थ्यात्। आशंसायां भवतीति विधि
रपि नावर्त्थो। आशंसासंभावनयोरविशेषात् तद्विधानसामर्थ्यात्। आशंसायां वेदितोऽयं तेन लिङ्भावनेऽपि विशयप्रसंगेनिविद्यार्थसंभावनेऽपि वर्त्तते नेत आशंसायामपि प्राप्नु
वंति। किं तर्हि उच्यते अप्रयोगोऽत्रिमिति। नसा धीयः आप्नुवंति। इह यस्यानेकल्योताः नसेर्दितमेत्रेव्यैनोऽनवाद्भावनात्भवत्त्वात् आशंसायाः नेत्येवेति ७॥
किं कारणं। संभावनायवत्त्वादाशंसायाः। संभावनावधकालिका आशंसा। आशंसायामप्रधानोऽर्थः आप्नितः अभिनीतः संभावने नामप्रधानो
र्थः अभिनीतः। अर्थासदेहो अलनर्थत्वात् संभावनस्या अर्थवाची संदेहमेव पुनात्र्यं। किं कारणं। अन्यमर्थत्वात् संभावनस्य संभावने आल
प्रर्थ्यायनतो। आशंसायां पुनः तोलमर्थो। अवार्यप्रकृतिर्भवतीति संभावनेऽपि अन्यान्यपर्थ्यायपतत्वेत्यर्थं संभावनमिति वेदित्या हानस्यात्
इच्यते। न चार्थभावनायवत्त्वादाशंसायामिति॥
तोर्थः आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्रोक्तः अभिनीत इति। कारणावेदनावशात् कामानिमित्तमर्थः। ततो योऽनभिनीतः इति। अन्येनमधारित इतिवदति। अनिधारि
तौ वर्णमवित्याशः निश्चित इत्यर्थः। संभावनेश्वाशनिश्चितं च पौनानियानेमवित्यपमनेनार्थे नेति शोनति शोनविमन योर्थः। वहुप्रिति। वदि संभावनेनिपने ॥१०८॥

रम ॥१०८॥

भिवानासे आशंसा तदा वातिषु आतिताधिषसंभावनोपल्लोमेसि नाबुः

ष्कि एवा अनिष्पन्न इति। अनाशंसायामिर्दोलस्य अर्थात् वक्तव्यत्वं यकथनमिदं त्विति। अमूशापलि बोजमपोमाद्युपनिष्पत्तिः शाला। नातैत्रे वनिष्ठारे व त्रैनाहनिभावः हेतु
भूतर्थहृपन धाविवस्थिनलाक्तकायिकापरगो यामे दाभ्ववमाषाद्य थ भाषकालनेवेवन्हत्वमयाश्याचयोर्हेतुभूतकालवसीपनाहेतुभूतस्पेहतुल्यापमस्पमेथारि

ष्कि। याहि एवं वचनेन लङ् आशंसावचनेऽपि प्रतिषेधेनाप्तिप्रवचनेन लङ् आशंसावचने लिङः भवतिविप्रतिषेधेनाप्तिप्रवचनेनलङ्। द्रवतामस्यावकाशः उपा
ध्यायश्चेदागतः एतेन व्याकरणमधीतवान्। आशंसावचने लिङोऽवकाशः उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसेयुक्तोऽधीयीय व्याकरणम्। आशंसायां सोपाध्याय
श्चेदागतः आशंसेत्तिप्रमधीयीय लिङ्। वनावि प्रतिषेधेन। अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् अनिष्पन्नशब्दः शिष्यः शामिन एवं किं कार
णं। अनिष्पन्नत्वात् देवश्चेद् दृष्टो निष्पन्नाः शालयः। तत्र भवितव्यं संपन्ने शालयः इति। अतिदेशं तु भविष्यत्प्रतिषेधात्। अतिदेशमिति कथं भविष्यत्प्रतिषेधा
नामलोकोऽप्रविष्यदविनः शर्वह्मपप्रयोगोऽनुवादः। कश्चिदाह देवश्चेद् वृष्टः संपन्नाः शालय इति। किं तु अतोऽपि वदतो वः। संपन्नाः शालय इति वं
यदि हेतुभूतकालसंप्रेषितत्वाद्धेतुभूतकालसंप्रेषितत्वाद्युनः सिद्धमेतत् हेतुभूतकाले वर्षे वर्षिकाल्पा वक्तियाः पारं नहिं निष्प
न्नोर्थः। किं निष्पन्नकार्यीति वसिव्यतौ कालि। भोजनादीनि। अन्यादिराजीमेन दृश्यते। किं निष्पन्नकार्याणि नाक्रियत इति। प्रनुनविमात्रो र्थः।
अवश्यंतु नकनादान्तिमतीर्यामि॥

र्यः कालः समववर्षस्य वर्षस्य वयः कालः स एवेति निष्पत्तिः किं वा याद्दृशर्थः। अनन्तरादानानि जननमपि वक्तिः एतदर्कमवति विषमानो पर्थो ऽनभिवक्तोऽर्थ
किं यात्र करो निर्विचैव वाताहनस्पासलं। कार्यसाधोऽपि कार्यो नाहत्तुमान्वात्। स्फुलेन तु नूपवापिनकोऽर्थः किं योसंपाद्यति। अवस्योर्था नाभिहितः सजाव
विनाभितः र्यः अवताशास्त्रलङ्घाचार्यसत्ता।

भा॰कै॰३
॥१०९॥

कर्तुर्विद्यमानत्वादिति॥ तत्र प्रतापावर्तमानत्वं न तु भूतभविष्यद्वर्तमानमित्यर्थः॥ अत्र तादिति॥ अविवक्षितत्वादित्यर्थः॥ एतेनैवाह॥ पैत्रकाणामध्ययनमिति॥ एतदुक्तं भवति
॥ वृद्धिवचनेन वर्तमानेलङादयो विधीयन्ते तन्न लोके विकल्पेन प्रयुज्यन्ते॥ कूपो भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्यते॥ नैवं दर्शयति॥ अस्ति हि विषयविशेषेण

अत्र प्रयोक्तॄणामवस्थितत्वादविभक्तयः॥ कर्तुर्विद्यमानत्वात्॥ अत्र प्रयोक्तॄणामवस्थितत्वादविभक्तयः शासितव्याः॥ कूपोऽस्ति॥ कूपो भविष्यति॥ कूपो भविता॥ कूपोऽभूत्
कूप आसीत्॥ कूपो बभूवेति॥ कथं पुनरन्यत्र भवन्त्याः प्रयोगोऽर्थ इति॥ कर्तुर्विद्यमानत्वात्॥ कर्ता अविद्यमानेऽप्यर्थे पुनरन्यत्र विहितानां कर्त्ता अविद्यमान इति॥ कूपोऽनेन कथ्यते
इत्यः॥ नैतादृक् किंचित्॥ यथा यदि पश्यति तत्तु तत्र बुध्यमानं तस्मात् प्रयोगमावर्तयति॥ कूपो भूदिति॥ सिद्धं तु यथास्वं कालेषु प्रयुज्यते इति॥ सिद्धमेतत्॥ कथं
॥ यथास्वं कालेष्वविभक्तयः॥ स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते इति॥ कथं पुनः अप्रत्यये यथास्वकालमेवाविभक्तयः॥ स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते इति॥ अथ
वा तावत्॥ अत्र वाच्यमानेऽविवक्षितविपर्यासः॥ अविवक्षितविपर्यासः॥ नहि कश्चित् कूपो भविष्यतीति प्रयोक्तव्ये कूपो भूदिति प्रयुङ्क्ते॥ किं पुनः का
रणं वाच्यमानेऽविवक्षितविपर्यासः॥ इहाहं किंचिदिदं यत्कर्म किंचिदुद्दिष्टं कर्मादि बुद्धिं कर्मसमानाधिकरणं॥ बुद्धिकर्मविवक्षायाः॥ एवं हि कश्चि
त्कर्ता अविद्यमानः सन्नपि बुद्ध्या बोध्यमानो धातुरेव प्रयुज्यते॥ तत्र कूपो भविष्यतीति॥ अनद्यतने कूपो भवितेति॥ समासाय कूपोऽस्ति
॥ समासाद्यमानं कूपो भूदिति॥ समासाद्यमानं कर्त्तुर्विद्यमानत्वात् कूपो भविष्यति॥ अविद्यमानाविवक्षितं कूपो बभूवेति॥ न च रूढि प
कर्मेति बुद्धिविभक्तयः॥ प्रयोगाद्बुद्धिकर्मेति एवं नामाविभक्तयः॥ मम
॥१०९॥

॥ इह किंचिदिति॥ इदं विधानात्कालस्यानुप्रस्ततं प्रतिभेदकत्वे नाम्न प्रमाणमप्रमाणादिति कालानवस्थितार्थं॥ तदुक्तं हरिणा॥ समासिद्धिं यत्संबन्धाद्भेदेन नाविशिष्ट
॥ भेदेनावबद्धोपदिश्यते॥ तत्र निर्वचनं अविनिर्वचनमात्रमनुमानपरिग्रहे वृत्ते प्रमाणमुद्दिश्य तत्त्वतस्त्वविवक्षित इति॥

नानद्यतनवल्लिङ्विधिप्रसंगः इति॥ अपूर्वविधाने तदिदं हि भूतभविष्यदनद्यतने प्रसंगः॥ लुङ्लृटौ इति॥ अनद्यतने लङ्लुटौ॥ एतदर्थं भविष्यत्यनद्यतने स्यातां॥ अप्रा
प्तप्राप्त्यर्थत्वात् इति चेत्॥ भूतभविष्यतोर्विधानेन लुङ्लृटोर्विधानेऽनद्यतनेऽपि प्राप्तिः॥ यथाकालमविप्रसंगः॥ अतो वक्तव्य इति नद्यतनविशेषार्थमेतत्
॥ प्रतिषेधो यतोऽनेन वक्तव्यो नाद्यतनवदिति शेषविहितानामतिप्रतिषेधार्थः॥ अत एव वक्तव्यः अनर्थकं स्यात्॥ नानद्यतनवदित्येव ब्रूयात्॥ नेनपरोऽसौ लिट्॥ हरस्वा

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ प्रतिषेधात्तु वचनोऽनेन अपवादविधिस्थाने॥ नानद्यतनवत् प्रतिषेधे लङ्लुटोः
प्रतिषेधः॥ नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधो दृष्टव्यः॥ अनद्यतनवचनेऽपि विधानं॥ अनद्यतनवद्वचनेऽपि प्रतिविधानमिदं विज्ञाय
ते॥ तत्र को दोषः॥ तत्र लङ्विधिप्रसंगः॥ तत्र लङ्विधिः प्रसज्येत॥ लुङ्लृटोऽप्राप्तयथाकालं॥ लुङ्लृटोश्च प्राप्तयथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत
॥ लुङो विषये लृट् स्यात्॥ लृटश्च विषये लुट् स्यात्॥ अयं पुनरयत्नोऽप्रतिषेधात्॥ तूष्णीमास्ते॥ यथाप्राप्तये वा वक्तनेम विष्य
ति॥ नायं नद्यतने भविष्यतीति मयाप्यनेन वक्तव्यं॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ अनद्यतनवदित्येव सिद्धं॥ मा भविष्यति सर्वां हरच
नेवास्मिन्निति क्रियाप्रबन्धार्थं॥ क्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारंभः॥ किमुच्यते॥ क्रियाप्रबन्धार्थ इति॥ न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्या
त्॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यं॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेत् वचनमनर्थकं भवति॥ सिद्धं क्रियाप्रबन्धे वृत्तौ वा॥ इदं
नाद्य प्रयोजनं॥ अनह्यात्राणामितिवत् स्यामिति॥ इदमाभूतयोर्यं त्रिंशद्भूत्रात्रीणामतीतस्यायोवरः पंचदशरात्र इति॥

॥ नोर्द्वं॥ लङ्लुङ्लुटौ स्म इत्येतत्सूत्रविहितावविप्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते॥ ॥भावि॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति॥ एतद्वा पल स्यात् तेनासीत्या
र्थवशेन हि वचनसामर्थ्यादिक्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति हेतुः॥ अनद्यात्राणामिति उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्स्यादिति भावः॥

भा·कै·३
॥११०॥

[illegible]

तृम
॥११०॥

[illegible]

अ॰ के॰
॥१२१॥

सूत्र
॥ १२१॥

भा॰कै॰ ६३२॥ आमन्त्रयैरिति। आमन्त्रणस्य लवर्थत्वादेकत्वात्वादेकत्वादुद्दिष्टपूर्विका या आकांक्षा या आमन्त्रणं प्रश्नभाव इति भावः। निमन्त्रयैनिमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययनिमन्त्रणं
विशिष्टमकर्मकं मन्यते तद्वित्वपक्षे वचनकर्तव्यतान्तर्भूतां निमन्त्रणामभ्युपगतिरिति त्रयाणामपि यादृच्छिकत्वात्समर्थः। तत्र कं भोजनादिषु निमन्त्रणमनुष्ठेयं। नन्वेभोजनादिषु ना
निमन्त्रये इति श्रवणादामन्त्रये आमन्त्रणे निमन्त्रये निमन्त्रणमिति प्रकृत्यर्थयोर्निर्देशः। आमन्त्रणानि मन्त्रणानि प्रयोगे दर्शनात् आमन्त्रणानि मन्त्रणाशब्दप्रयुक्तानि लौकिकः प्रयोगः। लोटं च प्रकृतस्यार्थ
व्याप्तिः कस्मान्न त्रयाणामपि नित्यत्वात्समर्थः। आमन्त्रये आमन्त्रणमिति आमन्त्रयेऽहमनेनेत्यादि। प्रयुक्तानेनामन्त्रणात्वार्थविवक्षायां कर्मण्यणामपि लिङ् विधिनिर्दिष्टेषु निष्ठितादिकालसा

इदन्तु सिध्यति॥ आमन्त्रये निमन्त्रये इति॥ अत्रापि द्वितीय आकांक्षायामेकः प्रतिमन्त्रितो निमन्त्रये निमन्त्रणं आमन्त्रये आमन्त्रणमिति। कथं पुनर्निमन्त्रितो न निमन्त्रणमाको
शेतमाह इच्छा भवितव्या भावयोगः। तथा याचनीयमिति प्रायेण प्रश्ने प्रत्ययो भवति नानाप्रकारात् आपादितावयवार्थकल्पने। आमन्त्रिते हि निमन्त्रणाद्यर्थमर्थ इति। ननु को ऽनिमन्त्रणा
दीनामर्थे चेद् आमन्त्रये निमन्त्रये एवं तावदिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यर्थादित्यादिरिति प्रदोषः। यो ऽसो द्वितीय आकांक्षायामेव प्रसमर्थो भविष्यति। अर्थनाहि द्विव
चनबहुवचनाप्रसिद्धिः कार्यमस्तीति। एषो ऽपि दोषः। अनुपकर्म द्वयोरर्थानां संख्याचेति तथा तिङो ऽनुपसंख्याने नार्थः। कर्मादयश्च प्रसिद्धा नियमस्तत्र प्रसि
द्धस्तत्र नियमः। नियमः प्रकृतेषु वा अथवा प्रकृतार्थानपेक्षा नियमः। किं च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोर्बहुषु द्वयोर्द्विवचनं राम ६३२॥
नैकस्मिन् बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति॥

यत्ते न भेदादि ऽयोर्भिन्नत्वा यो योगः। स्त्री नाम निरूपिता स्त्रीत्वं इत्यादिविशेषणं यदा तु तदेव प्रयोगविवक्षा यदा न तदा स्त्रीत्वादिनायोगः। स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेति॥ सम्प्रश्नो ऽभिनिवेश
अयमर्थः आमन्त्रणे कर्तव्ये अन्यत्रापि सम्भवति निमन्त्रणमिति निमन्त्रणात्मकत्वादनभ्युपगतो निमन्त्रणाभिमतिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः। तत्प्रवर्तिताद्विधानादिसिद्धिरेवा
भावाद्बहुः कर्मणि चेत्त्र बहुवचननिर्देशात्सर्वत्र नेति प्राप्नोति यद्यपि कर्माद्यो ऽनवधारणमिति कर्तृकर्माद्यर्थसु बहुवचननिर्देशात्सङ्ख्यात्वं बहुवचनादिनियमो नार्थः॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते तत्र कुतो विहिताः पञ्चमीकल्पना अपि चान्तरेण यदा न प्राप्नोति प्रतिपत्तिर्भवति ततः प्रयोजनं कृत्यविधानादेष्टव्यः॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याः॥ किमर्थं प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्याः विधीयन्ते न सामान्येन विहिताः कृत्याः ते प्रैषादिषु भविष्यन्ति आमन्त्रणे प्रैषादिषु कृत्या
वचने नियमार्थं नियमार्थो ऽयमारम्भः प्रैषादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति प्रैषादिषु कृत्या लोट् च न नियमार्थमिति चेत्तदन्तरेण प्रैषादिषु कृत्यालोट् च नियमार्थः
मिति चेत्तदन्यत्र न प्राप्नोति न हि प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्यादयो ऽधिकं नाहि अविशेषेण। कृत्या अविशेषेण विहिताः प्रैषादिषु च विधीयन्ते सामान्यविहितत्वात्सिद्धा
र्थं तु प्रैषादिषु कृत्यालोड्वचनात्। अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लोड्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यान् बाधेत। बाधकः स्यात्कृत्यानाम् अपि भविष्यन्ति। नन्वेतत्
क्रिया प्राप्तिर्यथा स्यादिति। लिङ् वा स्यादिति प्राक्‌ शिष्यते प्रकृतः। प्रैषातिसर्गा॥ कालसमयवेलासु तुमुन्॥ प्रत्ययान्तेषु एव इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं। इह मा भू
त्। कालेषु कं इति। तत्रापि वक्तव्यं न वक्तव्यं प्रैषादिष्विति वर्तते। न चावश्यं प्रैषादि प्रयोगमनुवर्त्य। प्रत्ययान्तेष्वितिषु अभ्यानेदं हाविप्रसक्तेन।
कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः। इति। कालसमयवेला॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वि
तीयमाह्निकं समाप्तम्॥ ॥ पादश्च तृतीयः॥

इति श्रीमन्महोपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

भा-कै-३
॥३३३॥

[illegible]

[illegible]

के.
॥१२४॥

[illegible]

राम
॥१२५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मा॰ कौ॰ ३ ॥११५॥

[illegible]

[illegible]

पूर्वकालार्थो [illegible]॥

[illegible] राम ॥११५॥

[illegible]

[illegible]

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ [illegible]

[illegible]

भा॰ कै॰ ३
॥१३६

[illegible]

[illegible]

[illegible]

राम
॥१३६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कै·२ ॥११७॥

आवतुमुन इति। पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनाय श्रीशब्दः। न केवलं लादुमिप्रांतानियातनं स्थविति रेमविवक्ष्यमित्यर्थः। शाकल्यमार्द्धसूत्रविहित
लक्षमुनागृत्याने ऽसाक्षिविधौ वा यथाकारः। णमुलेति। अस्य स्यादित्यन्वेनैकतीर्हेति णमुलाकत्रीरिभावमिति भावः। अनभिहितास्य यदिति। अनभिहितइति
पदुद्दासस्यात्प्रयनेन तुमसज्वप्रतिषेधद्विमावः। यद्युतादिति। अत्रायह्वतः कर्मणोनिर्वचने पादिक्रियतत्नेभावः। अस्य थानेनेति। आवतुमुन इत्यनेन वचनेन

आवतुमुनः समानाधिकरणो। आवतुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणो भवंतीति विकल्प्यां। केनाअनुवृत्तुप्रयोगो स्यात्। किं प्रयोजनं। स्वादुंकारं यवागूं भुज्यन्ते देवदत्ते
नेति देवदत्तेन तीया यथास्यात्। किं च कारणं न स्यात्। णमुलाभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भव
त्यनितृतीया। यदि सन्निधाने वानभिधाने च कृतं क्रियं नभिधानमितिकृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति तृतीया यथा वास्माद्वितीया प्राप्नोति। णमुला
नाभिहितं कर्मेति॥ यदि पुनरयं कर्मणि साधिता पेतन्नैवं शंका। इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वा द्वितीया न स्यात्। किं कारणं। णमुलाभिहि
तं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहितो द्वितीया प्राप्नोति। किं अयोविधिर्भविष्यति द्वितीया यदि सन्निधाने वानभिधाने च कृतं स्याद्
नभिधानमितिकृत्वा ऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्तेन तृतीया प्राप्नोति। किं कारणं। णमुलानभिहितः कर्तेति। अस्य थानेन स्याद्यमर्थः पक्षो
दनो भुज्यते देवदत्तेनेति। वाद्यमर्थः देवदत्तेन तीया यथास्यात्। किं च कारणं न स्यात्। कार्यभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अ
नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया॥ यदि सन्निधाने वकृतं स्याद् नभिधानमितिकृत्वा ऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। उभे द्वितीया प्राप्नो
ति। किं कारणं। णमुलानभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणि साधिता येतन्नैवं शंका। इहापि पक्ष्वा ओदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं कार ॥ राम ॥११७॥
णं न स्यात्। णमुलाभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया॥

नसर्थः। पक्षौ नेकृत्यपौ ज्ञनन्तमस्य वचनस्य प्रत्यवृत्ते सार्द्धशे यतिपत्तौ रनीमिति। भिन्नाधानत्वथीषय कृमिभिरेषि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनं तुमुपन्यासः॥

अथवा कृत इति यद्येवं पक्ष्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्ष्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति स्वप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्कायेस्वयाहृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः। उच्यते। आख्या
तादिषु वा आक्रियाविशेषणतया प्रधानेऽविशेषणम्तानप्रधानं। तत्क्रियासाध्यत्वविशेषणेऽलंतत्वाको गुणप्रधानभावः। तप्रधानशक्त्याभिधाने गुणशक्तिर्वाशाक्तिरभि

यदि सन्निधाने वानभिधाने च कृतं क्रियं तोभिधानमितिकृत्वा नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्तेन तीया प्राप्नोति। किं कारणं। स्कयानभिहितः कर्तेति।
अख्यानेन तुमुनर्थः औकुमाहनः पक्ष्वा देवदत्तेनेति। वाद्यमर्थः देवदत्तेन तीया यथास्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितः कर्तेति। ननु च पाचिप्रत्ययेनान
भिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सन्निधाने वा ऽनभिधाने च कृतं स्याद् नभिधानमिति कृत्वा अनभिहिता
श्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणं। तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा। यदि पुनरयं कर्मणि साधिता येतन्नैवं शंका। इह हि ओ
दनो रंधयति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितं कर्मेति। ननु विभाव येनानभिहिताश्रयो विधिर्भवि
ताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सन्निधाने वानभिधाने च कृतं स्याद् नभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्ते
न तीया प्राप्नोति। किं कारणं। तुमुनानभिहितः कर्तेति। अख्यानेनायमर्थः पक्ष्वौदनो गम्यमानो देवदत्तेनेति। वाद्यमर्थः देवदत्तेन तीया यथास्यात्। किं का
रणं न स्यात्। स्कयाभिहितः कर्तेति। ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सन्निधाने वानभिधा
ने वकृतं स्याद् नभिधानमितिकृत्वा ऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। अथ हेतु गम्यते द्वितीया प्राप्नोति। इह द्वितीयैव नज्ञायते ऽनर्हे वक्ष्यं अ
वतुमुनः समानाधिकरणा इति। न कृत्यं अव्ययकृतो भावे भवंती निभविभवि किंच तेनत्वात्। कस्मात् पुनः समानाधिकरणता तुमर्थ इति वर्ण्यते
तुमर्थस्य कः भावः स्याद् इति।
हितवत्काशते प्रधानानुरोधात् गुणानां तस्य स्वप्रेक्षिताप्रथक्त्वादितृद्धस्व कार्यप्रभावात्॥

भा॰ कै॰ ३ ॥१३८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम ॥१३८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

न्या॰ कौ॰ ३ ॥११९॥ [illegible]

[illegible] राम ॥११९॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ कै॰ ३
॥१२०॥

किंनुनात्मनेपदं शास्त्रार्थं संबंधइतिशद्रु कर्तृत्वमात्राविवक्षितं विवार्यते प्रत्ययनियमश्चात्मनेपद्भिधानेः यक् कर्मवत्त्वं कर्तुरिकर्म्मणामितिकर्तृत्वस्य लोपेर्थे कर्मवत्त्वे नियमार्थं नियोजनइति। क
र्त्तरि कर्तरि च कार्यनियोगात् दिग्दर्श कार्यशान्न्मध्यमनव्यापकत्वस्तंभवः। अन्तोपि सिद्धि नियमशास्त्रार्थनं सधाधक्य मामनियंधनोयेपरः भवःस्वभावतः कर्तरि वर्तते
एवकर्मतो लात्मनेपदकिं संसरनप्राप्नोति। नैवदोषः। प्रतलक्ष्णा कार्यानियमतो कर्मणोप्युक्तिश्लादात्यवधानेपवि यः किमयमर्थः कर्मणोप्युक्तं तामितिउपवन्नस्वभावं कर्तृते तस्यमा
मुक्तमिति। कर्मत्वात्तु प्रतिपन्ना एव मिथ्कि यथासत्वमनादिषु प्रवर्त्ततद्वाकारणं पिरक्रमतात्मनेपदम् इति। अतिशयित्वस्य यस्यैकान्त्मपेदं दूरस्थाः व्यपदत्यायोवधनार्थेवकर्मस्था
व सेतुव्यापारःप्रापरोक्षमात्रानां विशेषाभावादात्मनेपदशाकारणापिकर्त्तरि नियोगात्मापत्ति। अवार्यनियोगात्वकर्मणिन्तुवतः कर्मप्रत्ययसंज्ञा प्रसंगः। तत्र कर्मसंज्ञायांस

किंपुनरयं प्रत्यर्थयमः धातोः परः अकारः अकशाद्वानियोगतः कर्मतद्वृत्तेस्ततत्त्वप्रत्ययसंज्ञेति। आहोस्वित् तानि यमो धातोः परः अकारः अकशाद्येतवद
भावतः कर्मणि वर्तन्ते तत्प्रत्ययं सर्वतिमत्ययं संज्ञेति। कस्मात्र विशेषः। तत्र प्रत्ययमेव प्रत्ययनियमे विप्रतिषेधः। तत्रप्रत्ययनियमे सति यमो ति। का
एषिदं प्राप्नोति। वत्सविशेषः प्राप्तोपि नियोगतः कर्मणि वर्तन कर्तृत्वत प्रत्ययं संज्ञा नियमेन सिद्धं। प्रत्ययनियमे सति सिद्धं भवति॥

लोकाः कत्यनियसंज्ञाः। प्रत्ययसंज्ञा यो चसत्वान्तरिवं धनं संज्ञा प्रत्ययश्चार्थधातुकमिति योगतः प्राप्नोति। अनुनाव धातोर्विहितः तत्रोरोचाभावः। नेतद्क्लिलक्षणवशा
द्धार्थसेवं धवस्त्रानुपियानैकुत्वविनिमयपरः स्वयं धातोर्विहितो नावयमिति। काष्ठशद्धाद्विक्रमर्पिप्पदमिति धातुः। तत्त्वञ्च परो कारइतिमत्यकर्तरि स्याद्वनि
योगः यथा हारिक्लवलाविद्वितानां प्रत्ययानामनेनार्थविशेषेनियोगः क्रियतेतदा विशेषाभावात्स्यादिति यौगः प्राप्नोति। कियोनु मात्व सातुरे च कर्तृविनियुक्तः
सकारस्य कर्तृयोत्माभविष्यतीति चेत्। यावकादिविषयस्य तोभिधानस्य। लौकिकार्थानियेत्यायोत्त धातोः परस्य कत्वप्रत्ययसंज्ञा कर्तृनियोगप्रसंगः। संज्ञा
नियमेन सिद्धमिति। नन्वत्रा कारो लौकिके प्रयोगे कर्तरि वर्तते। प्रतिषेधेवावि वादिति कर्तृप्रत्ययसंज्ञायोरप्रसक्तिरित्यर्थः॥

प्रत्ययनियमकवाह। यदीति। अत्राहि कः स्वभावतः कर्तरि साहचर्यात्मिनोभिमिश्रत्वमात्राधिकारात्पार्यन्तस्य कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोति साधुत्वमपि। क्रियाकारकसंबंधनवि
भक्तात्मना कर्तरिहतिरनभिमतेनि दोषो यस्मात्। प्रकार्णं तदिशासाधुत्वं दर्शयितुमिति प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः। गत्यर्थाकर्मकैः भन्नयाथितात्यः प्रकृतिभ
यः कः कर्तरि नियुज्यते। नहि तत्र भाजिषिनपादिगाहनावित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षे। विभक्ताविषुवेति। गत्यादिगत्यर्थाकर्मकेति सूत्रं न दे दवापनं। तत्र गत्यर्था
दिभ्यएव कः स्वभावतः कर्तरि युवन्कृतप्रत्ययसंज्ञाभवतीति भाजिषिवनिभ्यः कस्य कर्तरि साधुत्वप्रसंगः। प्रकृतेरिति। गम्यादिकाचाइत्यर्थः। प्रत्ययस्वदादिति। क

यदि संज्ञानियमो विभक्तादिषु दोषः। विभक्तान्यतरः पीतागावइतिनसिध्यति। प्रत्ययनियमे पुनः सतिषदिगाहिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः कोनियोगतः कर्त
रिचाह। न वै भावस्त्रयपादिगाहिते प्रकृतय। विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरत्ववचनात्। विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः। किं कारणं। प्रकृतेः
प्रत्ययपरत्ववचनात्। यदिगाहिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः कः स्वभावतः कर्तरि साहचर्यं न चैभ्यस्त्रयपादिगाहिताभ्यः नन्तरी दावीमपंक्षाप्रयुज्यते। भवति साधुर्न्नतु क
र्त्तरि। कथं तर्हि कर्तृवं गच्छति। अकारो मत्वर्थीयः। विभक्ताः पातमेषामस्ति पीतायूनि। अथवा वोन्तेरपदलोपोत्र दृष्टव्यः। विभक्तधनाः विभक्ताः
पीतोदकाः पीताइति॥

प्रत्ययस्य कर्तरिवर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः। नेदं हि क्तेनैन तस्य स्वभावतः तेषु नेत्यर्थे युवर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानं तदर्शोपसाधुत्वमना
ख्यायते। दृशनी भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति। नवाहितानिवतु कर्तरि। तिन यो वेति वचनात्कर्मसप्रसाधुरित्यर्थः। विभक्तमितिधनमि
तिभावः। पीतमिति उदकमित्यर्थः। आहितानायादिष्वार्थिकारादित्यत्र वीतिभायासापनार्थस्यार्थशब्दस्य प्रयोगश्वलोपोपिमतः। विभक्ताद्भ्यादार्थस
त्रवधनस्य यद्विभक्तत्वं तम्यान्द्यपवपितो पीतागावइति। अत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते॥

भा॰ कै॰ ३
॥ १२३॥

लः कर्म॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १२४॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कै·३
१२२॥

एवमपीति। भावकर्मणोरिमस्मात् हान्तङि तत्स्थानेनैकवाक्यता स्यात् तत्प्रसङ्गात् ... ॥ अतिशय्यते गुरू ... आत्मनेपदं ... भूवते ...
ते शते आत्मनेपदादेशो नु नैव स्यादित्यर्थः यथैवार्येति। अनुदात्तङित इत्यनेन नात्मनेपदनियमात् ... भावकर्मणोर्विधीयमानात्मनेपदं ... कर्तरिप्र
मुर्वतिमन्त्रा विशेषाभावादित्याह ... कर्त्रादिविधानस्य ... सर्वथा ... अत्रस्थितमूत्रेभवद् ... विप्रतिषेधेनानन्तः कर्त्री
... इतिकर्तर्येवस्यात्। ननु भावकर्मणोः ... इत्यर्थः। ... इति ... कर्तरि ...

यथानुवर्तते। एवमप्यनुदात्तङितः ... भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति। ततो भावक
र्मणोः। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति। अनुदात्तङितः ... भावकर्मणोरिति निर्दिष्टे। ततः कर्मव्यतिहारे कर्तरि ... अनुवर्तते। अनु
दात्तङित इत्यपि निवृत्तं ... विधिनियमार्थ ... आत्मनेपदं ... नियमेन प्राप्नोति। अस्तु विध्यर्थं
ननु चोक्तमात्मनेपदनियमेन प्राप्नोतीति ... यथैव ... विप्रतिषेधाद्भवति ... नाप्नोति
विप्रतिषेधाद्भावकर्तरीति कर्तर्येवस्यात् ... कर्मणि ... भावकर्मणोरिति ... लकर्मणो ...
नेवाकर्मकेभ्यः ... विप्रतिषेधेन ... भावकर्मणोर्विप्रतिषेधेन ...
... कर्तरीति ... कर्तरि ... ॥

... आत्मनेपदप्रवृत्त्यर्थ ... इति ... भावे ... शेषादिति।
कर्तरि ... भावकर्मणोर्न भविष्यति ... इति विधी ... लुकोऽप्य   राम
यमर्थनिर्देशः ... तथा ... निवर्तते ... लुकोभावकर्तृत्वा   ॥१२२॥
तत्कथमर्थाभिधानमिति ... नानुप्रयोगात् तदर्थाभिधाने ... होषः॥

... स्याद्विधिः ... कर्तरि ... इति ... कर्तरि ... शेषाद्वचनाच्च ...
... अर्थ ... इति ...
... इति ... विप्रतिषेधात् ... अत्र ...
... इति ... इति ...

... योगविभागे ... आत्मनेपदं ... प्राप्नोति ... नाप्नोति ...
... अनुवर्त ... इति ... इति ...
... कर्तरि ... कर्मणि ... इति ... प्राप्नोति। इदं
... विप्रतिषेधात् ... भवति ... पूर्वविप्रतिषेधात् ... भवति ...
... अनेन ... इति ... लादेशे लुकि
... इति ... लादेशोऽवधि ... पूर्वविप्रतिषेध ... लादेशो व
... पूर्वविप्रतिषेधेन लादेश ... लादेशस्य पूर्वविप्रति
षेधे ... पूर्वविप्रतिषेधो ... लादेशो ... इति॥

... इति ... अनुवर्तते ... भा
... भावकर्मकर्तृ ... लादेशः ... लादेशः ...
... इति ... लकारः ... प्रयोग ...
... भावकर्मविप्रतिषेध ... प्रयोजनं ... नर्थः॥

भा॰ कै॰ ३

॥ ३२३॥

[illegible]

[illegible]

भा॰
॥ ३२३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰कै॰३
॥१२४॥

[illegible]

राम
॥१२४॥

[illegible]

भा॰ कै॰ २

॥ १२५॥

[illegible]

[illegible]

छम

॥ १२५॥

भा॰ कै॰

॥ १२६॥

[illegible]

[illegible]

॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये [illegible]

ग्रं॥ अध्याय [illegible] ॥

॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः [illegible]

[illegible] ॥ इति कैयटकृते [illegible] चतुर्थपादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

छम

॥ १२६॥

१ प्रा·कौ·४ ॥१॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ प्रातिपदिकान्ताः ॥ ॥ अथ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । [illegible]
[illegible]

श्रीगणेशाय नमः श्रीवासुदेवाय नमः ॥ ॥ अथ प्रातिपदिकान्ताः अथ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं [illegible]
[illegible] ॥ ॥

[illegible] ॥

राम ॥१॥

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ॥

[illegible] ॥

भा·कै·ध

॥२॥

[illegible]

[illegible]

राम

॥ २॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१ भा-के-४ ॥३॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१ भा॰ कै॰ ४
॥४॥

लिंगविशिष्टस्येति। यथा कथंचित् प्रातिपदिकग्रहणेऽत्र ग्रहणमस्तीति भाष्योपनिबद्धेन तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणाग्रहणात् एवेति भावः। कः पुनरिति। प्राप्त्यै ग्रहणं लघु न तु पश्यामीति भावः। संकुटिलशापिना निगाविकल्पकोऽयं गोत्रं नृत्यसि: महत्समासवर्णं प्राक् तद्वृत्ते तिष्ठेत् नाईत्युपत्राव इत्यपि समासस्थानां तस्मेवो न पुंवद्भावः प्रयोजनमेतत् एवं

आग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणेऽपि लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात्। ग्राहणमनर्थकं किं कायाः। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमव्यवस्थापरिभाषा कार्याः। कः पुनरत्र विशेषः। सूपाप्राप्तिभाषाकिं यत्र प्राप्तिग्रहणे वा अवयवाभिप्राये परिभाषाकर्त्याव्यवहर्त्येन स्याः। परिभाषा वा प्रायाज्जनाति। कानि। प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासनाद्धुनातिविधिलुग्लुगर्थाः। तद्धितार्थविधिः प्रयोजनं। सर्वनामस्वरः सुट्। इहैव स्यात्। ये सर्वे। या सर्वा नीलामिति अत्र न स्यात्। तेन हृत्ति प्रयोजनं। स्ववर्णांगपाधिधायते न त्रैकादेशः। एकादेशे कृते नादिवत् ग्रावी नसुडूदिष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। महीनान्तादनी पाचा। इहैव स्यात्। भवताहनुना। भवतो हेतोरिति। भवतोहेतुना भवताहेतोरित्यत्र न स्यात्। सर्वनाम्नाः स्वा कुसूलकूपकुंभशालं बिले। इहैव स्यात्। कुसूलबिलेकु सूलाबिलमित्यत्र न स्यात्। स्वरसमासाद्विनायाज्ञितादिभिः महत्समसप्तमेऽतेई इहैव स्यात्। कण्ठेश्रितः। कष्टश्रितः। कण्ठेश्रिता। कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात्। तन्दृष्टिना प्रिय योजनं। श्रितशाद्ध्यर्थमानसः। नाऽपद्येशे कृते ह्रस्वहृतिविधेर्नोपपद्येत। इहैव स्यात्। ह्रस्वनौर्मूढो मूढो हालिकः। ह्रस्वनौर्नौ सम मूढो हालिकमित्यत्र न स्यात्। तदधिनालि प्रयोजनं। पुंवद्भावेनैव सिद्धं। इदं तर्हि प्रमाणेऽद्धायमवा यथेह भवति हालिद्वयम्। एवं हालिना द्वयमित्यत्रापि यथा स्यात्। तद्धितविधिः। लुक् ह्रस्वनिष्ठद्वयप्रातिषु वा। इहैव स्यात्। संकुटिलशाया। संकुटिलशापिनात्यत्र न स्यात्। लुक् च लुक्। शतपत्रमलाहिपकालात्। इहैव स्यात्। ग्रामेवासी। ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात्। ग्रानि निवविधिप्रतिषेधार्थं। प्रयोजनं। विप्रथितवता। कच्छादानि नायनाहेवस्यात् दर्शनी। यमानी दर्शनी यमानिनीत्यत्र न स्यात्। प्रतिषेधार्थमपि वा दर्शनीत्यनित्यमाशु नो उमानिनि। नृतिनिवृक्तिः यमानि इहैव स्यात्। दीर्घमुखमानी। दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात्। अयं यथाग्रहणोऽपवादोऽस्तु वा। प्रयोजनेन नञ्जकान्मोकर्णी इहैव स्यात्। अयर्णा अ्रप्रणः अत्र न स्यात्। उपकाञ्चनः। द्रुकमिकंसकुंभा इहैव स्यात्। अयस्कुंभी। अयस्कुंभीत्यत्र न स्यात्। हृतमेवस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यद्यर्थमेवाप
रिभाषा कर्तव्या। एतत्त्वे वक्तव्यं नानार्थग्रहणे तेना

। ग्रामेवासिनादर्शनीयमानिनीदीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यं ॥

गप
॥४॥

दन्त्रेतिप्रत्याहादिनिषाचः समासमाहाराः काहुनिमहाराजस्य पापमहराजाविंशुवोगाहास्यापमिनिड्रा। तत्र कोदोषहृति दृष्टिक्रते यस्पेतिवेतीकोलुग्री त्वात् तपि कनेमहा वाविनिमहानाति कृष्णः स्वत्पुंवत्भावहृति। रूप्रराणां प्रपादिष्टिनिवचनान्।पत्रैस्लिनि। महाराजंघड्नाविदो। हाप्रतिकृत्याम् मनुष्यजातीनिति दुष्टापयस्य हो तो रात्र इष्याविद्विधहारु नाम एकवत्कुत्सेव मिमानाम तनपां पदनदेत् समासस्यनजइष्वेवो भवतामतिदेशादेतेन वहवो गोमत्तोऽस्य वकुगो मानि अत्र नस्यु प्राप्तिरिति समासस्याङ्ग्रामतं भवति वकुगोमतीति।

अतिप्रसंगउपपदविधौ उपपदविधिभवतिप्रसंगो भवति। द्विषत्यां बाला पः। द्विषते अभवति। द्विषंतपः। द्विषंतीतपः। इत्यत्रापि स्यात्। पत्निशः कफिः। अतिप्रसंगो भवति। पचि त्रोक्षेति। यथेह भवति गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। एवं गार्गीबोदाश्या पदन्त्रापि स्यात्। तेषदेपः। गाकवाधको भविष्यति। समासान्तेषु वा। अतिप्रसंगो भवति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। यथेह भवति। महाराजः। एवं महाराजी। अत्रापि स्यात्। न भवति। महाराजी। भवति पदासमासाभ्यां कान्ताः लिंगविशिष्टग्रहणं तु। इति कान्तिः। कृत्समासाः प्रसज्येत। न त्रकोरोपः पुंवद्भावः। पीतां पश्यनात्र महाराजी सेनद्रस्यात्। महाराजीति विधानं महद्भिप्रियादिषु। अतिप्रसंगो भवति। अन्महतः समानाधिकरणजातीयपाहिनिष्ठ यथेह भवति महात्मि। वो। महात्रिषः एवं महत्याप्रियाश्च समहतां प्रियः। अत्रापि स्यात्। किं मुखनेप्रियादिपिश्चिति। पत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते। पत्र तु न प्रतिषिध्यते। तेन भवितव्यमेव तत्र। अन्वेनेति जिज्ञासत्वो। अतिप्रसंगो भवति। स्थितानावा श्रालेताः नास्मपात् हृटो भवति। यथेह भवति हास्तिः। अहिनुं वकाः बलिः। एवं हाश्या अहितुं वका यत्रीति अत्रापि स्यात्। भाराः स्वो शालेनाकुमारयोः। अतिप्रसंगो भवति। राजकुमारः। यथेह भवति। राजकुमारः राज कुमाराः। एवं राजश्चालेनाराजकुमारी अत्रापि स्यात्। समासस्यानग्रहणोवा अतिप्रसंगो भवति। बहो नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। यथेह भवति बहुगोमान्। बहुयवमान्। एवं बहुगोमती बहुयवमती। अत्रापि स्यात्। किं मुच्यते समासमंघातग्रहणेष्विति। यदेव यवग्रहणे प्रयोजनमेव तत्स्याः परिभाषायाः। कुसूलकूपकुंभशालं बिले। कुसूलाबिलमिति यथा॥

बहवो गोमतोऽस्य इति बहुगोमान्। अहितुं गाति अन्योऽपि समासोऽत्र संघातरूपः कार्यमिति लिंगविशिष्टसमासग्रहणात् समासाभावो नास्त्या भावाद्वाहकाप्यनित्यादनुदात्तत्वं भवति। टीकान्तु पूर्वपदात्मत्वभवति। कुसूलोबिलमितिपूर्वपदस्यान्तकार्यं न तत्र तु संघातस्यापि पूर्वपदाभावेऽदात्तत्वं भवत्येव॥

१ भा·के·४ [illegible]
॥५॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

१ भा-के-४
॥६॥

स्त्रियाम्॥ कात्यायनाभिप्रायमिति स्वार्थस्य कार्येण विधानात् [illegible] स्त्रियामिति [illegible] लौकिकस्त्रीग्रहणे [illegible]
[illegible] विशेषणं [illegible] स्त्रियामिति [illegible]
[illegible] स्त्रीत्वं [illegible] स्त्रियामिति [illegible]
[illegible] पुंस्त्वं [illegible] नपुंसकं [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] लिङ्गं [illegible] लिङ्गम् [illegible]

॥ ॥स्त्रियाम्॥ स्त्रियामित्युक्ते कास्त्री नाम लोके [illegible] स्त्री पुमान्नपुंसकमिति [illegible] पुमान् [illegible] नपुंसकमिति [illegible]
स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति किं पुनर्लोके [illegible] पुमान् [illegible] नपुंसकमिति [illegible] किं पुनः [illegible]
[illegible] नपुंसकं॥

[illegible] लिङ्गप्रतिपत्तिः [illegible] प्रतिवचनयोः [illegible] स्त्रीत्वादीनां
[illegible] विशेषत्वं दर्शयति [illegible] स्त्रीति [illegible] ॥६॥
[illegible] लिङ्गवचनेन [illegible] इत्यर्थः [illegible] स्त्रीपुंस [illegible] नपुंसकत्व [illegible]
[illegible] नपुंसकत्वं [illegible] नपुंसकत्वम् [illegible]
[illegible]॥ ॥

[illegible] स्त्रीत्वं [illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] स्त्रियाः [illegible] स्त्रीत्वं [illegible]
[illegible]
[illegible] नपुंसकमिति न पुंसके [illegible] लिङ्गं नपुंसकं न

लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोः [illegible] लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोः [illegible] लोके [illegible]
[illegible] पुमानिति [illegible]
[illegible] लोके [illegible] किं तर्हि [illegible] लिङ्गं [illegible] नपुंसकं [illegible] नपुंसकं [illegible]
[illegible] नपुंसकमिति [illegible] नपुंसकं [illegible] स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं [illegible]
[illegible] लिङ्गं [illegible]
[illegible] लिङ्गं [illegible]॥

[illegible] स्त्रीत्वपुंस्त्वयोः [illegible] स्त्रीपुंस [illegible] लिङ्गं [illegible] इति भावः [illegible]
[illegible] स्त्रीपुंसत्वेन [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] लोके [illegible] इति॥

भा॰कौ॰४
४७॥

इदानीमसत्वं निराकरोति। आदित्यादिवत्सत्वेनेति। यथा आदित्यादिः सतोऽप्यप्रत्यक्षानोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा चक्षुरादीन्द्रियाः सद्भाविलिंगं सूक्ष्मत्वादप
त्येन्द्रियाणां ग्रहणं तु न तु ऊनकार्यदर्शनादनुमीयते किञ्चिद्दृष्टमुपलभ्यमानं किंचित्सूक्ष्मत्वादतुरवधारणमिति भावः। विशेषेति वस्य कदाचिदुपलब्धिं दर्शनेन
स्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयते। असमानुपलब्धम्यनुशशविषाणादिवन्न प्रदेशेऽलिंगस्यासमवमवेत्यर्थः। येष्वेति इति। अनेन दृश्यानुपलब्धिप्रमा
णं सर्वव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति यत्कारणनिरूपणाद् इत्यादेशप्रकं। इतरो विद्यमानस्यापि लिंगस्यालोकस्यासमनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह दूरादिति। अतिसन्नि

आदित्यमानिवायसंत्वात्त्वथवा यथादित्यमानिः सतीनोपलभ्यते। तद्वत् चक्षुषोः सल्लिंगं नोपलभ्यते। वस्त्रान्तर्हितवत्त्वनन। यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्या
णि नोपलभ्यन्ते तद्वत् चक्षुषोः सल्लिंगं नोपलभ्यते। विषमउपन्यासः। वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते। चक्षुश्चक्षुषोः पुनः केनेत्यपेक्षाया
वाशीहस्तादनह्लाः मूलाम्भरतिस्राश्रग्राहश्चांस्तवत्रि। तेऽपि न योलिंगं नोपलभ्यन्ते केनेतरदेवमीयते चक्षुरादेः सल्लिंगं नोपलभ्यत इति। सूक्ष्मः प्र
कोऽसतोऽभावानामनुपलब्धिर्वति। अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्तता व्यवधानाभिभवात् समानाभिहारात् इन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति। अतोऽत्र कश्चि
देतुदृष्टयः। येन चक्षुषोः सल्लिंगं नोपलभ्यते॥

कर्षादिति। यथा स्वचक्षुर्गतस्यांजनादेः अतिसन्निकर्षादिति। यथा स्वचक्षुर्गतस्यांजनादेः अतिविप्रकर्षादिति। यथोऽनन्तस्यशकुनेः मूर्तता व्यवधानादि
ति। कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः तमसाभिभवनादिति। अंधकाराक्रान्तस्य घटादेः इंद्रियदौर्बल्यादिति। तिमिराद्युपहतस्य नयनादेः। अतिप्रमादादिति विषयान्त
रासक्तचित्तत्वादित्यर्थः। सोऽप्यस्येन्द्रियदौर्बल्यं नाभीवाद्यरश्मयुपन्यासः। द्विचक्षुः श्रोत्रादिसूक्ष्ममयमर्थमुपलभ्यते न तु दुर्बलेन्द्रियाः। अतोऽतोति। इन्द्रियदौ
र्बल्यमितिभावः॥

राम
॥७॥

कैनेत्यादिति। सतामसतां वानुपलंभात् चक्षुरादीनां सद्भावलिंगानुपलंभात् सद्व्यवहितत्वविधवः संदेहः इति प्रश्नः इतराश्रयतत्त्वं चक्षुनिरनुमानमानमप्रमाणकोऽसिद्धिरिति। स्त्रीपुंसकार्यदर्शनादनुकं स्त्रीकार
णाधूमलिंगानुमानं क्रियते इत्यर्थः। आकाशेनेति। आकाशनेत्राकाशं प्रकाश आलोकस्तावन्मेघान्धीनं आलोकानुमीयते तथा लिंगानुमितमर्थः सुप्तोऽप्यसंप्रयामानत्वात्तिः प्र
काशयोः प्रत्यक्षेणाकार्यकारणभावावधारणमनवगतं तु कार्यमात्रस्य कारणानुमानं न दारिद्र्यतुल्यतामस्करणानिर्दिष्टवत्त्वोपाधिकान्यतरत्वादिसिद्धान्तगताक्षेपात्मकादितिलिंगावाना
छेदप्रयोगः शरूपयोगालिंगावगतिलिंगा न सुप्रत्यायमर्थादित्यर्थः। यदुक्तमादित्यादिनेत्येतन्नेति दृष्टवत्प्रत्यक्षेणानिलिंगाभावप्रतिषेधकत्वादितिवत्कृतिप्रेतात्मत्व
प्रेतात्मलिंगाभावनिश्चयकारणाविरुद्धत्वमलक्ष्यार्थः। इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरातार्किनस्तत्र विषयमेवाभिधानेऽशक्यते। न त्वेवेति। लिंगशाक्तेरन्तकारणा
कैनेतदेवमापन्नेत्वेवाहचक्षुषोः सल्लिंगं नोपलभ्यत इति। नपीतस्तुनत्कृतं दृष्टा। स्त्रीशवम्रा यथा पुंस्कृतं दृष्ट्वा पुमानिति। यथा आकाशेनं ज्योतिषः तिष्ठत्या। आकाशं दृष्ट्वा
ज्योतिरेवेति गम्यते ज्योतिर्निर्धितं प्रकाशं अन्योन्यसंसृष्टयत्वात्। अन्योन्यसंसृष्टयवेन तद्वत्तस्त्रीकृतः शरत्। शरत्कृतं च स्त्रीत्वं प्रतिहितोऽनात्मशुभेषु भवति। इतरेतराश्रयतापि
तत्र कस्माततो प्रत्यक्षेण अविरुद्धा नैव प्रत्यक्षेणासत्वमपि सत्यविरुद्धत्वेन। यच्चाह सत् चक्षुषोः सल्लिंगं नोपलभ्य इति। तत्रैवाविरोधपरिहारः। कर्तात्मवत्तिनवनामसत्वेन्द्रियावयोपनियमा
दिनयोः। तर्हि तत्सर्वलिंगानि दृष्टो कोऽपवनमात्मनि। तदेवमन्वर्थविसर्गालिंगानि दृष्टा तदा तदा मितिकः। तदुपलब्धमात्रमहति। दृष्ट्वा स्त्रीं पुमानिदं दृष्ट्वा नपुंसकमिति। तस्मा
दैवव्याकरणैः शक्यं लौकिकं लिंगमात्रमाश्रित्यानुवर्तनं कर्तुं कथंचन तत्र आतिव्यः। कोऽसौ स्वकृतं नं नः अप्रत्यानमप्रसवोलिंगमात्रे चोदितकमनन्तरः प्रत्यानप्रसवोलिंगमा
त्रे चोऽकिमिदं संस्थानप्रसवाविनिर्मितं त्वादिस्यादनेर्दृष्टा मनः सत्प्रसवे तु मानिति। ननु स्त्रीलोके विहत्यायोनिस्त्वहस्तामूलेष्वपूप्तना अधिकारामाधवानाके स्त्री। स्याप
यत्येत्यार्थ इति। कर्तृसाधनं च पुमान् प्रसवे तु मानिति। इह पुंसः प्रसवं भावसाधनं प्रस्थानं स्त्रीप्रकृतिः अन्यपुमानु॥

तानिधीयते प्रकरणं द्वयोर्विरोधान्नतर्हि लिंगासंभवः। स्त्रीपुंसत्वभावेन नपुंसकत्वं तस्माद्भावेन नपुंसकमिति वचनात्। स्वकृतावय इति स्वभिहाने स्त्रीपुमानिति कृ
तिनाहि शेषाक्रियाशदृतेमात्रवरत्वाविभिन्नार्थसंभवानर्हति भवसाधनत्वदर्शयति। मूलेति। मद्गलेनस्य धातोः सत्त्वभवति। सकारान्तप्रकाराभवतीत्यर्थः। श्रोणादिकोऽमन्
प्रत्ययः यावदस्वतोऽहल्लकानां स्यान्यत्वान्निति। संधानतृप्रत्ययोऽतीत्यर्थः। कर्तृसाधनं इति। मूलेऽपतंजनयतीति पुमानित्यर्थः सत्त्वान्निति। निरोभावः प्रकृतिशब्दविर्भावः स्त्रा
त्यावसहोऽस्ति। प्रकाशावसहः शह्गोवाप्येत्यावयेव॥

१भा॰क्षे॰४
॥२॥

[illegible]

[illegible]

राम ॥२॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१भा०कै०४ अनेकश्चेति।यद्वत्कृद्येनुद्योतकः प्रत्येकेनेकत्वाविवक्षाद्वादेदृष्टंयोतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरिति द्वा।वाच्वकेतुप्रत्यये र्थप्रयुक्तत्वा छन्दसिकेनेवाभिहितेर्थे [illegible]
॥९॥ द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसंगः।गार्ग्यायणादि।गर्ग्यादिस्थ्य वंगोत्रं [illegible]
[illegible]
[illegible]

अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च।अनेकश्चप्रत्ययोनोपपद्यते।गार्ग्यायणी [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] गम
॥९॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

१ भा॰कौ॰४ इहपुनरिति।भेदहेतभावो दिकमेवहीनं इत्याकाङ्क्षायाम्नपुण्याद्यवशिष्टकालसाधनभेदान्नभवनुभेदग्रहणमित्यर्थः।इत्याहपुनरोकमिति भुवनाद्रीनमनेन प्रतिपन्नमिदम्
॥१७॥ मुसाधइतिमत्वात्।अथैकमपीति।यद्यप्यफलत्वादिति।सद्गादिषु सद्विभक्त्याद्यवश्यफलत्वेनेलिङ्गमविवादितत्वाद्यायेनचनेनप्रसिद्धो भवन्तः बद्धान्तस्तेनित्ये
द्विवचनान्यफलत्वो निविदिभावः।अथैकमिति।मुख्वदुःखमोहात्वयानसर्वकर्मनांतत्वरणानामपेक्षितं विद्यागुणानांवप्रहणमिति।नन्वप्रहणमेवविप्रहणमितिमत्वावालिङ्गं
गयायामितिमर्थः।कस्मात्तावदिति।सत्याश्रयेनित्ये नेमुख्वःसमाधिविति भावः।गुणसमुदायइति।तथाहि लिनिवेशमात्रमित्यर्थः।गोनेति।भावेनल।अथमन्नमिति।इदंन

इहपुनरेकंद्रीनां अथैकमप्युपलभ्यते किंवालः।यथैकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यतां अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यतां।अथ तावद्वाने
कंगुणोऽन्यायमनेनेद्रीनेनामाद्दृश्यमाद्दृश्येवभवतः कः संप्रत्ययः।यदिनावद्गुणसमुदायाद्द्रव्यं कथमिति यदि भावः कृत्स्नमिहेनाह हि तामिति तामश्चा विकार्याणि
नेति।अथैमुनमिनत्कृत्स्नमिहेनोभावो द्रव्यं द्रव्यमिति।द्वानामविद्वानेनामिहितद्रव्यद्रव्याणि।कृत्स्नतावद्दोषःस्यात्।इहस्याहिदोषस्यमुख्यतःपरिहारः।ग
र्थात्समाकारेषगंधाकालिनेति।इहतावदन्यायणानिविलकद्रव्यमात्र स्थितः प्रमविष्यति।कालेषांस्मितिव नाधाद्राविष्यति।कालिनेनयावत्का
लाभावत्कालिनाकिंदिद्विकृत्कालाकालिनमायनाह स्वकर्षेवमिति।नष्टानुकंधीवर्णितिकृत्याडाइभविष्यति।पर्षुन्तो।इहचद्वीदृष्टिरेकार्थ
नयाप्रोतानिनिधानवादेनचित्वर्ङ्कं निवनेनाश्रियापवर्गंविकृतिक्रुतिस्वेति॥

तदितिचित्राममपत्यवमर्शीवार्यवन्तद्वयमित्यर्थः।ननअन्द्वीनमपादिद्व्यत्वाद्योगाद्वीनेनावितिहृद्योमाःवित्तकारणात्मनःपर्यायेनिति।इकमतिद्वीनेप्रत्ययद् राम
येनाभिधायनतदृत्यर्थः।वचनादितिवद्ध्यादिवपदानानयाहिअत्रमापायद्ध्यावनद्विमानाववधलोनेवंधद्वयेकृतमितिमावःकावत्कालानि।अत्रोत्रप्रकर्ष ॥२०॥
मुक्तोर्थोनमाप्रकर्षपूत्कःअस्मात्मेद्धावनिकशब्देदहृदेकपवार्थोविप्रहणहिनभावः॥

स्त्रीविषयइतिवेनित्यमेवास्त्रियां वर्तते वदाबालादयलोपाकाणतमकृतित्वमवधाद्यपितुं नशक्याणोऽत्रकाणतमप्यवयाणभावान्नयोनेकलिङ्गेषुनुकृष्ट
दिशुशक्यते कांतनवंनिश्चेनुमितिभावः।सर्वेषामितिशाकटायनदर्शनेसर्वशब्दानांकृतप्यातानशाब्दद्वयेगाकाणतनानिश्चायनइत्यर्थः।एवंचामिति।न
द्वितायाद्यागुःअर्हादितिरिकान्तस्यागाद्दुर्वतिलुक्तुकद्वितलुकानित्याप्रत्ययलुकिकृतेयोगाहवाकान्तनादृश्यनप्रवेत्यर्थः॥ ॥अजाद्यतः॥ ॥अ
दृवेति।जातिलक्षणाऽवयनेनटापावाध्यतेनतुयां लक्षणाः।गोणामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्यायान्मुख्योयहणवाहोहृदशूद्रशब्दस्यग्रहणान्नेनशूद्रस्या

स्यानिषयेटापोयाप्रसिद्धिःकाप्यनाद्दर्शनान्नस्त्रीविषयेटापोप्रसिद्धिः।नेदाबालानाकिंकणतां।अकाराच्चाद्दर्शनान्नतदाकान्तनादृश्यतोनतुवेयंहृष्टा
नेत्यातिसदृद्।अतिमालइतिनेषा अकणतमापाविनदुस्तन्वमर्वेषांतुल्यवस्तितुर्वानाध्युपदेशःपर्वंणापेनुप्रातिपदिकानांस्वाम्यानुपूर्वीना
नाधितुपदेशःकर्त्रेवः।शशःषषठनिमाभूतापलाशःपलावइतिमाभूतापेवकः।मेत्रकइतिमाभूता।नस्माक्षितद्वांनस्माक्षिदुमेतइवतिअथवेयमका
रांतनादृश्यतेपंचभिःक्रीतःपटःपंचवटःदृशवद्ः॥ ॥अजाद्यतः॥ अद्वावामहत्पूर्वीअद्वावामहत्पूर्वेति वक्तव्यं।अद्वाक्षमहत्पूर्वेतिकिमर्थं
।महाशूद्री॥

माभिरञ्च द्वीयवभावनि।अमहत्पूर्वेत्यत्रमहच्छब्दस्यानुकरणशब्दानांलौकिकार्थाभिधायित्वाभावादाभावः।अमहत्पूर्वेतिकिमर्थमितिस्वतंत्रा
भावतपूर्वोदीपिकृतेमुख्यत्वमेसमीनभावेमेदमहाशूद्रमहाशूद्रेतितनशब्दनिर्हंसनासदाःपतिपत्योनथकृतिप्रश्नः।महाशूद्रा।महाशूद्रगृः
मुदायमबाभिःपातिकवनेनवभावयवाथीत्तिपद्योगीदाच्यद्यिनत्रसमुदायकृत्याद्वेनेवचयायस्पद्दीनाभावातरविवक्षितेवसमासःक्रियतेनया
शपिरप्रतिषिद्धिजातिलक्षणाडीषेवभवति॥

१ भा·कै·४ जातिरिति। महान्सूक्ष्मशब्दः समुदायोपदानानिवर्त्तनार्थः प्रतिषेधोपदानमहत्त्वविशिष्टात्सूक्ष्मप्रतिषेधाद्यदि स्त्रिया न तदा महासूक्ष्मे सेव भवति। अमहतीनु जातिग्रह-
॥१२॥ णोऽस्य महत्पूर्वेति प्रतिषेधस्यार्थो ऽत्र गोविदानादौ ननु च न्यायप्रसङ्गेन। अतिभवतीति। भवन्ति प्रतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तो ति शाद्गिमदामः तत्तदुग्गितश्च
त्वेनेोगिदन्तात्प्रातिपदिकाद्भवति। गौरादिषु महन्महत्शब्दौ न पठितवौ तथा च शानुमदस्यत्र च घञा फलाब्निवेह हन्म हनो न्वप्रत्ययनमिष्फ अन्यथा-
सूपवेदान्ते नासिद्धत्वात्किंरूपत्वं तदविधानेनाविभक्तुदात्तार्थं तद्वर्जमिति च तत्किं गौरादिषु पाठेनप्रयोजनमनुबन्धे संज्ञानाधिकाराच्छान्तिमहतावत्रगौ
रादिङीषभावाद्दुगित्त्वस्फलतोऽवकर्त्तव्यमतस्त्वेदानमनुपसंख्यानेन कर्त्तव्यं। जातिरितिविवक्षत्त्वास्माति। अन्यथा महत्त्वे तस्य तिप्रतिषेधेऽमहत्सूक्ष्म
जातिः। जातिरित्येवकुर्व्वता हि महतीसूक्ष्मा महासूक्ष्मा हि भवति। सूक्ष्मशब्दो ऽजादिषु पठ्यते। तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात्। नैव प्राप्नोति
। नार्थः प्रतिषेधेन। नन्दन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। भवति हान्तदन्तवि
धिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। भवती। अतिभवती। महती। अतिमहती। अन्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। जातिरिति च वक्तव्यमाति। य
द्येतज्ज्ञाप्यते एवं वाजी दृशाजी अजाविप्राप्नोति। नैष दोषः। अजादिभिः स्त्रियं विशेषयिष्यामः अजादीनां या स्त्रीति॥

महत्सूक्ष्मशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः॥ एवं वाजीति। एषा नाम जातेर्मसमाहार इति द्विगुत्वनोद्विगोरिति ङीप्प्राप्नोति। टाबाबभ्य- ताम
मात्। तता अजाच्चामिति। अजाद्यन्तविषयी नेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेता स्त्री न भिन्नयत एवं वाजीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न ॥१२॥
तजाशब्दार्थगतमिति दाप्यप्रसङ्गः। प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणं पञ्चौदना नाम यज्ञादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते सामर्थ्याद्दाबर्थं तु सत्यमहत्पूर्वेति
न प्रतिषेधोवक्तव्यः। न हि महासूक्ष्मेत्यत्र सूक्ष्मार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावः॥

उगितश्चा। कथमिति। प्रातिपदिकादित्येवं न्नैतान्य विशेषणविशेष्यभावे कामचारा यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्रातिपदिकान्नान्तदन्तविधिर्नास्तीति न
च प्रातिपदिकाच्चेद्युगित्त्वं भवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षे तं भवेत्। दानूनितः प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्यगिदन्तात्प्रातिपदिकादिप्रेषप
क्षे भवति पक्षद्वये प्यव्याप्तिरिति भावः। भवती अतिभवतीत्यादिषु भवतु शब्दादुगितः पञ्चतेमहच्छब्दोऽपि शत्रन्तवत्प्रत्याद्दुगित्पक्षे तदन्तविधिनेति। उगिता प्रा
तिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। ग्रहणवतेति। ग्रहणमुपादानं नतु प्रातिपदिकस्यानूपादानात्। अथेति। अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन ह्येकादीनतदन्तविधि

उगितश्चा कथमिदं विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति। आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। किं चातः। यदि विज्ञायत उगितः प्रातिपदिकादिति। सिद्धं
भवती महती। अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति। तदन्तविधिना भविष्यति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अथ विज्ञायत उगिदन्ता
त्प्रातिपदिकादिति। सिद्धं अतिभवती अतिमहती। भवती महतीति न सिध्यति। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनात उभयथा च निर्देशम
तात्रि धेयमनतातिनलिङ्घानि। किं कारणं। यत्र यत्र ग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति। यथैव तर्हि तथा न्यू अग्नुतावदुगितः प्रातिपदिकादिति। कथम
तिभवती। अतिमहती। न तदन्तविधिना भविष्यति। ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत इति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणं। प्रातिपदिका
प्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणं॥

अत्यादिरित्यादिति भावः। निर्णीतमतातिशायं पक्षेऽत्योपतीत्यत्रापि न्निति च तदुगित्त्वं समनुयोगो भाविन्यां रीत्यमर्थत्वान्नादि द्वितीयत्वात्मनतानिति प्रतिसमनुपदुगित्त्वान्नान्तदन्त
त्वान्योमन शब्दस्योपयोगो नोभिद्धान्नेतिसमासेतु तु क्नेनिपादे समुदायान्यनुयोविभावा भावादन्तोऽन्त्यस्यादित्यर्थः। नन्वन्तविधिनेति। नतु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेष
णादि विशेष्यात्कथं तदन्तविधिः एवं तर्हि नेच्छायामाद्यमुक्तापि ते नेच्छेकाच्चोगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते द्वितीयेन गितामप्रातिपदिकमिति दोषाभावः। नैतदि
ति। उगितस्यतदुगिदिति शब्दनूपमानमपदार्थः प्राप्तो यतेनतु प्रातिपदिकयोरेवार्थः॥

१अ·कै·४
॥१३॥

अपदे शिवतमावेनेति। सर्वोगमिदेन मतामवतीति। यच्छ हृदं ना नाद्युं सयुस्तेन स्यायं भवछ ह्रोनहृति कल्पानयेमर्थः। एतेन येनविधिलहेन स्येन न्यायंह्रगमिति ति
हेतमिति दर्शितं मथनितिन योहू नाम्नि मोहोमोत्रि योमितिह। तेन। वर्णो व्यायदिति। अर्थानः स्वमावनन हृ तिन्यश हृ स्वादे शहन्तार्थनातिङ्ग्मथनि। अश्ववर्णो वोडई
नशहृः ननं मास्यन शह स्वादेशो विधौ यतेतन्नत्रे स्पइति ज्ञो विकृते स्वादेशेन भावां। एवं नाहं संभवमात्रे त्रोतहेकृ मिपदेषः। उगितश्च नितिग्रहणादिति उदेदित्वा
मित्त्रोमितग्रहणादं वनो विधिग्रहणामाहें वं नियहणानि यमार्थहृहणाहेयनकार्यमुगितो विधायतेनहं वनेवयानेमि वनिनात्स्यथा तोगितिनि कार्यमात्रं निय
अथवा पुनरस्तु उगिदं तान्प्रातिपदिकादिति किमर्थं भवतीति। अपदे शिव हृत्वेनभविष्यति नन्वेतं अपदे शिव हृत्वोमातिपदिकेनेति नेन प्रातिपदिकग्रहणं
। प्रातिपदिकप्रातिकयोतह्हणां यहेतु स्वनेउ भयावस्थितेमेनानि यवमतातिनमि ष्यति। किकाणं। प्रसयग्रहणे यस्मात्स तदादि ग्रहणं भवतीति नेन
मान्ययग्रहणं। प्रत्ययाप्रत्ययवयोत हृणां। प्रकर्षवयोर्गितिनः प्रत्ययो ऋगितः प्रातिपदिकम प्युगितः धातोः हृतिगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उग्रहणात्
स्राणां वत्ता वद्धाश्रयं। अञ्चतेश्चोपसंख्यानं। अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं यावा बी प्रती ची। उगितेश्च नितिग्रहणात्सिद्धं मधातोः। उगितिश्च नितिग्रहणात्
अधातोः सिद्धं अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति अञ्चतेरेवोगितो धातो नान्यस्योगितो धातोरिति।
यदेतत्तु प्रामप्र सश्च अधातु ग्रहणां तुतत्रा धातु भूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् गोमतमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेः क्विप् गोमान् इत्यत्रापि तुम्भवति। अन्यथा धातुत्वात् नितिग्रहणात्रियमार्थात् स्यात्। अन्येनापि उगितः श्रेवति ययश्च शहः सोवतेर्लुप्ताकारस्यानुकरणाद्विभक्तेश्च सुपो लुगिति लुकभाविनं वाकार लोपमाश्रित्यावे — एष ॥१३॥
तिनिर्देशः इतः। ततस्य अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं। अकारेणकार लोपयोरस्थानत्वात् नान्ये स्नोपूजायामिति यदानलोपप्रतिषिद्धो तेनदं प्रतिपूर्वसर्वेन॥

अनोऽय। नेः अनोति अनोनिषंधान। पुनम मति क्रोतेति प्रादिसमाससह लोऽशः शंछ हृत्योगादि कोटप्रक्रमोन नाद्भ्रत्रीग्रबहितायोनीतिः समासान्तोविधिरुहसी
बहिष्को कक्कव्यामिति वनिपूसवार्थवानित्यव्यः। अक्त प्रमित्यनुष्णिनीयो यादि कोसहवहृ हृ उमादि तु स्वावश्यद्वत्पतिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रायोऽवोके। अ
नोन हशहृति हृयो लिङ्गविफ यान्निधः स्वहृपुभ्रति। महेवेतिकनि पाशर्धाति। व्युहिमायामिनेत स्मादस्मोदिहशेन इति वनिपूतत्रगुलोलेन वक्त नहश त्रोमवती
तिपूर्वः पहृकः प्रोनं राति। शस्तावितस्मा प्रपूर्णा हेस्मोदिहशेन इति कनिकनियोगः सः स्व हृश शादि हिरदति। ज्ञोनस्तामामितिपश्न। छोटहसनादिति। एतेरो
अनोऽवाहृह कस्मात्रभवतिनि। उपनाम्यति पूर्नीति अथिवतग्रहणोनानर्थकस्येति प्रेत्यपिम पौनीअत्र प्राप्नोति। मद्यवं छहो अनतं प्रातिपदिकं अनोन हशः
अनोऽवेतत्र हशत्रा अत्र भवतीति वक्तव्यंह हपाभूतसवपुत्राभ्यामेतादि। यदि नहशहृतु अतेभावतातिनसिध्यति। विहितविशेषणं हशयहणां। हशत्रा बोधि
हितहति। स्वमपि प्रेक्षितातिन सिध्यति। कथं वाक्तुमानः। छोटहसन्नानः। द्रोणव पितादिछे हसनाहे भविष्यन्तः। वहुलं छंदसि वहुलं छंदसि प्रोवक्त
वो॥ यहृगिषः यहृगिषः यहृगोविषः। विधानेवहु श्रीहेहृ पसंख्याने प्रतिषेधः। विधानेवहु श्रीहेहृ पसंख्यानं कर्तव्यं बहुधीवरी। बहुपावरी॥
किं पुनः कारणं न सिध्यति। प्रतिषिद्धत्वात्॥

सयोहृस्वेकरणादिसन्नामनवपद्येनहुक्तं डवृक्षरीति। सुपनोड्। निपूर्वा छंदसि पूर्वं भवाहीर्घः स्वहृः धावरी। विवहवोधो नोस्मि निविहृपश्राहिसत्रा
नो वहुश्री हेरितिडीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति देफस्य डापत्रियोगेन विधानात्र भावाद्नाभावप्रसंगः। यदिवास्ति यांवदुक्तं तस्य संघस्यानो वहु श्रीहेरिति प्रतिषे
धविधानादत्र डाप्रोन सुतस्मान्नोरववहुश्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र वहुश्रीहेश्चेतनेनलक्ष्णां नारंता नडुपधा लोपि नइत्यनेनविहितेडाविरेफ
मात्रं विधेयं यदि तु डावपि डीप्रो विधायेता तां नहाशु पर्खीदेतु पधा लोपिनो विस्मातां॥

१अ॰के॰४ अनद्यतनोऽनोबहुव्रीहेरिलस्यानंतरमुत्पद्य लोपिनो वेति विकल्पं तेनानुत्पद्य लोपिनोऽस्मात्स्यामिति तत्र विकल्पं भवति तस्मानुत्पद्य लोपिनो निलोडीपूर्वत्वे
॥२३॥ धीभवति सुवर्चेति उत्पद्य लोपिनः टीचूलिकल्पेन बहुव्रीहावहुव्रीहौ बहुव्रीहौ इति त्रयं सिध्यति एवं बहुधीवा बहुधीवानो बहुधीवे इति त्रयं
स्या अनुत्पद्य लोपिनो हुत्रयं भवति इत्यत्र पूर्वोक्तप्रतिषेधप्रतिपत्त्या अस्माकं नेति अस्मेन समासेति अकारान्तविहितेनास्याडीप इति भावः बहु
हेश्वेति तु बहुव्रीहेः अनन्तरं विहितेनाश्चिके ङीपोऽपि विधीयत इति तद्बहुत्रयं भवतीत्यर्थः किं पुनरत्र ङीपं नियोगतः स्यात्मास्यैतव्रतं नस्याद्धि
अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति अनो बहुव्रीहिः प्रतिषेधो नोत्पद्य लोपिनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधेनोत्पद्य लोपिनो लोपि नियुक्तस्य अस्माकं
नावोदितसमाप्तं तथा वाचो हृत्सत्वे यदोपि संज्ञानं विहितं तथानिसाम्प्रं संप्रतिपन्नत्वं सत्यां यद्यस्य तथा विभाषया प्रतिपन्नं यथोपसंख्यानं वोदि
नमे वयो विभाषया प्रतिपन्नं न चात्र ङीपू बहुलिप्रः सिद्धो ङीपू अनुत्पद्य लोपिनो नस्यास्मासिति ङीप्प्रतिषेधो न दुष्यमाने अस्माकं संप्रतिपन्नत्वादिति
वमथ सुत्पन्नं व्याख्यानं वो घतो किंतु कारणं ङीपमियोगान दुष्यतेऽर्हमा पूर्वासुत्पन्नीनाव्युपचारा नत्वनुत्पन्नं व्याख्यानं कर्णयेत्ति अनुरागः तत्र
माम्यामस्यास्यामिनात्मातस्यां अदृणास्य यो जनं ङाप्प्रतिषेधम् प्राप्तमुक्तं ङीप्प्रतिषेधस्यास्ति नास्ति॥ राम
यो विधीयतां तत्र बहुधीवाली अनाविष्फोमविध्यमनुत्पद्य लोपिनं इत्यनेन वडी विनिष्प्रञ्जन्माः ङाविति एतन्न त्रैव व्याख्यास्यते केचित्तु बहुव्रीहितत्र ॥२९॥
यग्रहणं कृतं ग्रहणान्व्याकरणस्य यद्ग्रहणं यस्मात्सर्वविहितत्वादिति तद्ग्रहणान्नित्यकार्यं प्रत्यापितं ग्रहणामिति बहुधीवाले अनिधावीति केऽनेन प्राप्नोति नेष
दोषः अमहस्तूर्ध्वमिति प्रतिषेधेन तदन्तविधिरपि नास्ति॥

न बहुव्रीहौ कस्यायं प्रतिषेधः किं सुबन्तस्यापि तत्र सम्भवात् लोपस्य इत्येतत्रापि प्राप्नोति किमताप्राः आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमेवं प्राह
न चाङ्गुलिस्त्यक्तवानिति यावत् न च विहितः तस्मात् प्रतिषेधस्यावकाशो न तु इत्युक्तं यथा प्राप्तिर्विहितेति न लोपः सुपूर्वाति सूत्रेण यथार्थम् कादेशादिष्विव न लोपोऽसिद्धे
नास्तीति सर्वथा वा पूर्वी वृङ्स्माविनस्मा तत्र प्राप्तौ आगमानादिविधिः सुडिविनिश्चन लोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवत्यर्थः इत्यनाद्यतेति तत्राप्येषु विधिष्विति सर्वविभक्त्य
नाव्ययः समास आत्मायनेनैव न चापि सुपि विधिषु सुपि विधिर्भवती नाकर्णेन लोपस्यासिद्धत्वात् न कापूर्वीकारो न भवतीत्यनेन स्याद्दिग्धः सिद्धयो यत्नप्राप्नोतीति
नबहुव्रीहावकस्यायं प्रतिषेधः ङीबन्तस्य प्रतिषेधः अथ ह्येतो ङीप्प्रतिषिद्धे दोष सूत्रं स्यन्तावतेऽनुपपत्तिः कस्मात्स्यादस्यात्र नेति प्राप्नोति अपि
ह्वोन लोपः तस्माद्विदुत्वान्न भविष्यति यथा प्रतिषेधकार्ये न लोपो सिद्धः नन्वेवं तत्र बौ सास्या ताद्वृत्ताविनप्राप्निरमापद्यते कथं प्रत्याहारग्रहणात् सिद्धं सुबिति
नेदं प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं कस्मिन्विषयो प्रत्याहारः प्रथमैकवचनात् सप्तमी बहुवचनं सुपः पकारान्तात् यदि प्रत्याहारग्रहणं दोषा अस्ति न्यायेन दो
षो न वदि बहुवर्णिका बहुवर्णिका प्रत्ययस्यत्वाकारान्तपूर्वस्यात इति तेन प्राप्नोति तस्मात्स्योभौ तस्मात्स्वयं हि तके प्रतुभौ न भवत इति विकल्पः न त्वर्हि विकल्पं
नवकल्प्यं त्रिपाद्यामिति विकल्पेन द्वियोयनाप्नोति तस्य प्रतिषेधः एवं तावन्मतेन सुप्रेटावुत्पन्नस्त्वस्मात्रस्यात् प्रत्याहाराश्रयादिदं दोषास्त्वितस्मात्स्त्रीभौ॥
ङाबु किमर्थमुत्पातस्यात्त्वनेऽक्षपातो यो नाम्यो ङबन्तान्यत्रैतत्त्वेतावद् बहुव्रीहेः नेतदस्ति प्रयोजनं प्रकृतमुपप्रपत्तत्वं प्रति तो अत्र नाम तत्स्मा
ग्रहणं किमर्थं अस्मनन्तावौ ङाबाद्यान्तात् ङाप्युक्तं प्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति नेतदस्ति प्रयोजनं इह ङाबन्त्वाने प्रतिषेधोऽनित्योऽविधितोऽविचना
हृविष्यतः इदं तर्हि प्रयोजनं ङाप्प्रतिषेधमप्युक्तं ङीबपि यथा स्यात्॥
अर्थान्तरप्रसिद्धाचार्यो ह्यर्थं प्रतिषेधं इत्यर्थः॥ ॥ङाबु॥ योगाप्यामिति यो गत्स्थः प्रकृतिर्योगात्रेनोऽयनेऽप्रकृतमिति ह्युपोऽप्यविषयान्तत्वप्रतिज्ञानाद्येकेप्रकृत्वादि
निमावः एवमुभाप्यामिति प्रत्याख्यातो नानुपायवीति यदि यत्रैव डीप्प्रतिषेधस्तत्रैव ङापीत्यस्तत्प्रतिषेधविधौ येवमनोनो दाविष्फ यो नननो बहुव्रीहेरिति
नापि ङावेवविधीयते समप्रवृद्धिः ङीपं वापि अतिकिं प्रतिषेधेनतस्मात् मपवधानस्य यावत्भवंभविष्यतीत्यर्थः॥ ॥

१भा·कै·४

॥२४॥

सिद्धेत्रेति। ननु यच्चानेन न सिद्ध्यति। सुपर्द्धेस्याद्रोनद्ध्यर्थमनतस्पांग्रहणं स्यान्नानेन हलि। यद्यनेनास्मत्स्पांग्रहणं नाप स्के ऽन्यवत्तायतेन ह्रानुपधा
लोपिनः त्यत्तत्र यमार्थं भवति। उपधालोपिनामवनानां तद्धा स्ववति नामसमासादिति। ततः अस्य पूर्वस्य ह्रनुपधालोपिनोऽन्यान् भावसेका अस्य यन्निति। अन्नाले
विवाहः क्रियते। इदमेतान्नतस्पां ग्रहणं भवतु तत्र अनक र्णं भवतीति समस्तेरन्यो कारणं समस्तते। वाटमिति। अन्यथाति। अस्मतस्पां ग्रहणं नान्येनसा
स्थितइति भावः। इदेमिति। अस्मिन्नस्मतस्पां ग्रहणो क्रियमाणे नत्र उपधालोपिनो मतस्पामिति नियमार्थं कर्णं। नदेवहान्हनेऽस्मतस्पां ग्रहणो विधायांमिवृष्य
नीतिभावः। इदानीमपीति। अस्मन्नीमसतस्पां ग्रहणो ऽनत्र उपधालोपिनो मतस्पामितिसूत्रीव ध्यर्थं स्यान्नततश्च सकरणां नेत्यंः ऽन्योविधानाद्नोरवेत्तनेन अ
न्यो ऽन्यविनेनतस्त्रविधीयमानस्येति योगेनविधीयमानो रफोवहुव्रीहितिनस्यानवहुधीक्षानिस्यानसतितिद्धनत स्पां ग्रहणो ऽनुपधालोपिनइत्तिस
सिद्धेत्रऽपि। अनुपधालोपिनो मतस्पामिति। अयनन्नतस्पां ग्रहणं शक्यमकर्तुं। बाढं शक्यं। कथं। इह ऽन्यवसु अनुशास्ति सेधीयो। ऽन्यवद्वा। तत्सर्वं
ववना दुविकानितिनेवं शक्यं विज्ञातुं। अक्रियमाणे हि तत्रास्मतस्पां ग्रहणो अनवकाशो ऽपि पूर्व प्रतिषेधो वाधेत। ऽन्यप्रतिषेधाव्यवनानवकाशो नोपवत्तनादू
विध्यनः। सावकाशो ऽन्यप्रतिषेधो। कोऽवकाशः। सुपवादि। ह ऽधेति। तस्मात्ह स्मतस्पां ग्रहणोऽकर्णे। इदं तहिं वक्तव्यं मतस्पां ग्रहणं शक्यमकर्तुं। इ
दम व्यवशंकर्णं का किं प्रयोजनं। ऽन्यप्रतिषेधो मासुक्ते ऽप्यवबिधयथा स्याद्यमितिषिविधानेवहुव्रीहिरवसंस्थाने वो हिलान्नवक्रभवतिभ्रुवेहक
थं भवितव्यं। वहवः श्वानोस्यां प्रथायां। वहुवोवुवानोऽस्यां शाला यामिति॥
अभिप्रायार्थं भवति। ननु विधार्थमितिवक्तुधाव्यन्नत्र अन्य ऽन्यविमनेनेव सिद्धं भवति। तत अव ननोच्चेति रफ इत्तिः सिद्धयति। यद्येवं मतस्पां ग्रहणो ऽनपदके ऽन्य
वनु सायनेन हास अत्र आद्यविप्राप्नोति ऽन्यतिव वसिद्धतविभाव्यविज्ञानात्र भविष्यति। अथ वाऽन्यप्राप्तामिसका यो गः किं यनेननो मतस्पामिति। ह्रिनो यन्नत्रानो
वहुव्रीहौ विरवत्रि नेन तु स्मन इति। अथ एहेति। यदि न हरत्यत्तनेन न वहीतावहुव्रीहेः कांचिधीयनेन द्वाविकयामा अत्र यन्नधीताने। वत्तिन्हानां यो वहुव्रीहेः

राम

॥२४॥

वहुशूकेति। समस्ता पञ्चपूर्वमितिनिहं सत्समास समस्ता शून्यर्थाः ततो हलइति सं समस्तानां तस्य हर्विनं अत्र समयपो ऽन्यकारे सस्य पूर्वं अनंतवत अधिकारेन इतं ज्ञापयामुपत्ना
नाय्यां नद्यन्नस्त्रेविकपूः। इहनामावार्थाद्याहः। कयानार्वाहितिवहुपत्नीतिः ऽन्यविपातःपूर्वं संतो ऽसनं तस्य यानारइतिं सम्पात स्पाऽपश्चसमानां नानानामीकमानका
योकाहेशाभावोयथाशकद्धविति॥ ॥अनुपसर्जनादिपहर्जनमिहृशाः स्त्रीयां नघ्ने समासावयव पूर्वेनना वयवाश्चदंकार्थ समुदाय स्पन प्राप्नोतियद्व
यवैकार्यमहूतार्थं तत समुदायस्य भवति यथानु गुणतइत्या द्वावान्मनेपदं न तुपद्वेयवेकृतार्थयथायाणायतीतिनभवत्तानेपदं तदंनविधिश्च
हणावनेतिप्रतिषिद्धः। ततश्वानर्थकोयंप्रतिषेधइति मत्वा ह। अनुपसर्जना दिति। किमर्थमिति इतहो अमहत्पूर्वीति प्रतिषेधेन तदं नविधिः प्राप्नोति
वहुशूकमहत्पूर्वक। इति भविष्यं। कांहवानिवद्गः। उत्पूर्वि तोपः। संसमासस्यां। संसमासस्य पूर्वत्तां नद्ये तश्चेति कपूर्वकत्या याना वक्तव्य भवितव्यं कि का
ऽपानस्य नानां यो वहुव्रीहिस्त्रिविवर्जितापत्नेनैव षष्ठेनानां वहुव्रीहिः। उपधारणोनापिनमविवर्धविहृवस्त्रेनस्त्रादीनां प्रधानारणेन कामानग्रहणामनकमानो
प्रतिषेधार्थमिति। पापूर्वे नेवाधिनभवितव्यां वः कृपास्येनतासंसमासामूर्ते समानांग्रहणामसमासानांप्रतिषेधार्थमिति। तस्माद्धुव्रवहुवेति भ
वितव्यं। अनुपा। अनुपसर्जनादिति किमर्थां वहुकुरु वरायिकुरुवरामधुराभिनइति प्रयोजनंकुरुवराश्च प्रव पाविधीयते नानकः अस्मांशवहुकु
रुवराशासूनेवप्राप्नोतिनार्थः प्रतिषेधेनानदंनविधिनाप्नोति। अतउत्तरपदात्। अनुपसर्जनग्रहणानर्थकं प्रातिपदिकेनतदंतविधिप्रतिषेधातो। अ
नुपसर्जनग्रहणमनर्थकं। किं कारणं। प्रातिपदिकेनतदंतविधिप्रतिषेधाद्ग्रहणवतापातिपदिकेनतदंतविधिः प्रतिषेधतो ऽन्यथकं वर्ज्यतिद्दंना
प्रतिषेधस्यावसंतहि ज्ञापयत्यावार्थः पूर्वत्र तदंतविधिप्रतिषेधोन भवतीति। किं एतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भवती अतिभवतीमहती अतिमहतीमत्र [illegible]

धि: [illegible]नदंतविः सिद्धो भवतीतिनेतदस्ति प्रयोजनं। उक्तमेतत्तवर्णा अणुगितागप्यवो अणुगितप्रातिपदिकमणुगितिति॥ ॥

तिमन्वाद्वहुकुरुचरेति। वहवः कुरुचरा अस्यामिति। वहुव्रीहिः। कुरुचरशब्दउपसर्जनमिति ऽन्यभवति कुरुचरशब्दादितिटि दाणाविस्य ऋद्धितप्रातिपदिकं ऋष्टे
नत्रार्किं विनस्य स्पादिवाभवति वयानद्दचेोसदितिकिं विनवयवादि नद्दाणा अवयवेहिपञ्चदि त्वमकिं चिन्कदं नन्नसमुदायार्थनाहिसापनेसवाचकः किविद्धानुष्ठिनेभ
वतियथानतेधवीतिकांचि चद्दिनपुंसुतादिः कांचिदकृत्सुतादितत्रयं समुदाय पयो ऽवपवानव्यभिचरतितद्यथासव यवस्पादित्तमित्यनेनाभिधायतोभरूपकुरुचराश
ब्दादितितदुक्तञ्जन्यं तस्य ग्रहणामयाना अयावानाहितिहित्तिकृत्तव्यव्यग्रहणां॥

४

१ अ-कै-४ बहुधावरीति। बनो रचेत्यत्र व चत्रं तस्य प्राति पदिकस्य ग्रहणात् तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः। उपसंख्यानात् सिद्धिमाशङ्क्याह। एतदपीति। अतिधीवरीति। धीवान
॥१५ मतिक्रान्तेति तत्पुरुषः। ननु महत्पूर्वपदेनैव स्त्रीत्वमत्र तदन्तविधिस्तत्राह नार्थोनेन ज्ञापकेनेत्याह। पूर्वसूत्रनिर्देशादिति। वा शब्दलब्धार्थं स्पष्टयति पूर्वसूत्रे न
विधेत्तीयितत्वाद् उपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनमनुस्वत्यार्थो वा शब्दः पूर्वसूत्रेण प्रदीर्घवादिकं व्याकारणमनुच्यते अपि शालिनामकमि
ति तच्छेषणात्मनेको ध्ये आतद्धीतरत्वाणामस्य प्रकाशमिति लुक्प्रौकप्रसयस्माणां अप्रहोनत्वादुपमावति। अतौ तदिति। प्रत्ययेनु निमकं तो इवत्यमिधा
इदं तर्हि। बहुधीवरी बहुपीवरीति। तत्र ति तदपि नास्ति प्रयोजनं अत्राप्युक्तं। विधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिविद्धमाहिति। इदं तर्हि अतिधीवरी अतिपीवरी पु
ति। पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पिशलमधीत इति। पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं दृष्टव्यः। पूर्वसूत्रे अप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते। यावद्भूयान प्रधानादन्य
त्सर्वमप्रधानात्तोता तावदनुपसर्जनादिति किं प्रयोजनं। आपिशलमधीते ब्राह्मणी। आपिशला ब्राह्मणी। अणो नादितीकारो मा भूदिति। अथानु
पसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। यावतैतत्तदनुपसर्जनं। नानुपसर्जनं तदुक्तो न तं विशेष्यते अणो नादनुपसर्जनादिति किं तर्हि स्त्रि
यो विशेष्यते अणः अनुपसर्जनमिति। जातिशब्देभ्यस्तु ति प्रसंगः। जातिशब्देभ्यस्तु ति प्रसंगो भवति।
नादिति भावः। अहोवेति। अत्रं च पक्षे क्रान्त्यर्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेण प्राप्तमवयवस्योपसर्जनमिति भावः। प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वं तत्र तत्पुनः प्रतात्तदश्चोडा राम
अभवति प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यपेक्षा इति विज्ञानात्। अतिप्रसंग इति नोऽपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्यत्राति। अवरोपसंख्या इदं कौसला ॥१५॥
त्तरादिना तत्पुरुषावन्ति कुन्तिकुरुभ्य इति लुक्

तांधाहीति। गांधारेरपत्यं स्त्री गांधारीं अयं वेनज्जनपदात्यं इति लुक्। अत्र जात्यर्थं प्रतिपदं तदर्थस्योपसर्जनत्वादिति तोम नुष्यजातेरिति ङीष्। क्वं पूर्वसूत्रप्र
प्रयोतिनस्यानुदात्तत्वादाहे त्येकशः सिद्धं हितिरिता। प्रत्ययेन लुप्तप्रकृतिर्वाप्रत्ययलक्षणगांधारीति माहमसा वानुपसर्जनमित्यर्थः। इतर पानिधि बहुकं पूर्वसूत्रानिर्देशो
वेतिनत्प्राप्यकाः प्रमाणं एहि स्त्रियां वोणिनि। आपिशलिरधीते आपिशलो ऽर्थानुयस्य। सविप्र नापि हि तदस्यत्र इति। सोपि लुक् हितलुगति लुगः पुनश्रतिः प्र
कृतप्रहीनोशाहतास्य बाधनाय व्यालपुनः ध्वनयभावः अकारान्तस्य वाह्यं अपि विद्धस्यादौ। ववाति। इदं तर्हि। प्रधानेन तदन्तविधिर्ज्ञापनार्थो निरर्थः। नत्वमहत्तपू
र्वतिशालिनो न भवति। एवं तर्हि ज्ञापकानयप्रधानेन समवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वाथानयोगः कर्मेऽपि भाष्यकारेणानुसृत्यैवेदं ज्ञापनामाश्रितं गाप
अथ गोकुलो। गांधारी। सिद्धं तु गोनोनुपसर्जनत्वान्न सिद्धमेतत्। कथं। अनुपसर्जनादिति व्यालोनुवर्तानिकृतमुपसर्जनं। तत इति नास्ति प्रयोजनं स्त्रियामिति वर्त
तानेनापांविशेषयिष्यामः। स्त्रियां यो णाविहितः इति। एवमपि कासकृत्स्ना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अ
त्राधिप्राप्नोति [illegible] नैष दोषः। अन्यत्र अर्थनिर्दिष्टो यः प्रत्ययः काले भवति तं प्रत्याख्याय अधिकारेण प्रतिनिर्दिश्यते। यस्य प्रत्ययस्य श्रवणं तत्र लक्ष्यमाणः
कादीति। कार्यनर्थ तदविव्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्। कुम्भकारी नगरकारी। अत्राहृप्रत्ययग्रहणे यस्मात्सतद्दादेश्च ग्रहणं भवती
ति अवयवाकृत्यादिः प्राप्नोति। कुहूरोगाति काल कपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सिध्यान्नात्र इत्थं अतिप्रसिध्यति। कुहूरणांगुव्यत्यानैवेनत्कृहूर्ताः [illegible] कृ
इन्द्र कुहूणोमेनमो कृष्णयमत्वात्तर्हि न इतीति। एवं तर्हि ह्यकारेणेन समासोऽभिव्याप्तो यदोवैतमेनत्कृतं स्याद्यान्न तुलनमपि किं कारणं।
रितपति विधान पेक्षण या सर्वादिति सार्थिकेनुभाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यातत्वादिन इत्येकपा। एवं तर्हि। कुंभस्य कारिकेत्यो पपदलक्षणः समास
उक्तोऽप्यनेनापि शोराणस्त्र च मापातिपदिकादिति विहितपाधिकारात्स्त्रीप्रत्यया न तु समासप्रातिपदिकादित्यविधायने नासमासेना स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्या
संभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तस्य तदन्तस्योपयोरसुप्त्वारोपादिभ्यो ग्रहणानुसृत्याभविष्यतीति भावः॥ ॥तत्र तदन्तस्योपान्तस्य प्रातिपदिकस्य संभवात्समान

१ अ-कै-४
॥१६॥

अवयवत्वादिति। अत्र त्रोदयंति कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणस्य परिभाषया कुंभकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् तत्र कृतान्तस्य ग्रहणं प्रवृत्तिरिति तत्र पुनः प्रसज्यमानायाः परिभाषाया
अनुपस्थानमस्यामुं योगमत्र प्रतिपादनादनेनैवमपि कारशब्दात् ङीप्विधिरिति कुंभकारीशब्दे कृदभिव्यक्तिर्ङीप्रत्ययग्रहणेन हारिनियमाभावात् नथाव प्रम
कारात्पुरामृप्रमाणं भवति। एवं तर्हि तहारिनियमाभावात् नियमः असत्येन तथा च कदाचित् कारशब्दात् प्रत्ययः स्यात् कदाचित् कुंभकारशब्दात् ङीप्विधी
यते कुंभकारशब्दाद्वा ङीप्रत्ययो भवति न तु कारशब्दादिति ततः प्रत्ययो भवति न तु कदाचिन्नियमाभावात् कारशब्दोऽपि ङीप्रत्ययो भवतीति तत्रोपदिष्टक
प्रसंगः। नैष दोषः अनियमप्रतिषेधेनाधिकस्यात्र तस्य कार्यविधायते न तु सूत्रस्य। अथवा ङीप्प्रत्ययेन हारिनियमाभावमनाश्रित्य कुंभकारादिति प्रयोजनमु

अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समासवचनाद्बहुवचनात् समासे वचनेऽवयवात् तन्निमित्तः प्राप्नोति। अवयवात् तन्निमित्तो भस्मांकोद्दि
षः। कोऽयं कारो यो नास्ति। अवयवस्य हि ह्रस्वो लोपः। तस्मात् तु पसर्जनाधिकारः। अनुपसर्जनाधिकारे च ते सौ त्रिधाने सुपर्णी तु पसंख्यानं। अनु
पसर्जनाधिकारो नाले ऽधिविधाने सुपर्णी तु पसंख्यानं कर्तव्यं। सुपर्णानि नाम समासस्यानुपसर्जनत्वान्न जातिवाचकत्वाद् शब्दस्य सामान्येन ऽधिविधानेन
एषदोषः। किं कारणं समासस्यानुपसर्जनत्वात् समासो ह्यनुपसर्जनो न जातिवाचकः। समासस्यानुपसर्जनत्वात् न जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ऽ
धिविष्यति जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति। कथं कृत्वा वाद्दितं कथं कृत्वा प्रसज्यते। बहुव्रीहिरिति कृत्वा वाद्दितं तत्पुरुष इति कृत्वा प्रसज्यते॥ ॥ इति
श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं।

ॐ। सुपर्णानि शोभनानि पर्णान्यस्य इति बहुव्रीहिः। तत्र पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद ऽपसर्जनात् प्राप्नोति। नैवेति सुपर्णशब्दो जातिवाचिप्रातिपदिकं तस्यानुपसर्जनत्वाद्बहु
कुक्कुटाण्डादिशब्दजातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वान्न समासस्य जातिवाचित्वात् ऽयोभावः। जाते ऽस्त्रीविषयाद् अनुवर्तमाने पाक कर्णपर्णेत्यनेनैवार्थः
। बहुव्रीहिरिति। नानुपसर्जनमहिमिनित्यनुपसर्जनमित्यस्य समासो पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वात् ऽप्राप्नोति तत्पुरुषे तु दोषाभावः समासस्योपसर्जनत्वाभावात्॥

सुपर्णीत्यादिमहाभाष्यस्य प्रदीपः (right margin, vertical, partly illegible)
॥१६॥

॥ टिड्ढाणञ्॥ ॥ तदनुग्रहणमिति गृह्यमाणो नित्यमेव समासप्रतिषेधानुबन्धावयवास्तत्रान्यत्र भवतीत्याह। अनुबन्धकर्णत्वमिति समासे ऽभवत्येवं तत्र कृत्स्नेऽणां तस्त्रीत्वं भ
वतीत्येवं तु समासे कृत्स्नो गणशब्दा कारादनः स्यात् अदिवृद्धग्रहणमिति अन्यस्य प्रतिदेशे तदिति न भवति। अण्कृदन्ता मिति द्विवदिति न भवति। अस्यां कृरि कृ
तोऽपि कृदादिकृतस्थानस्थानेऽन्यासां परिभाषायां तु समासे प्रातिपदिकस्य स्वरूपेण वाविनोदि ग्रहणस्य ग्रहणं प्रसंगे न परिभाषाया प्रतिपादना याद्
नन्वेवमिति। समानानुविधोयस्यार्थः उपात्तानुबंधमिति। एकानुबंधग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्य। यत्र ग्रहणमिति। अतो नाव्यतादिवस्यार्थः। अङ्ग्रहणमिति। अङ्‌शोऽङ्

टिड्ढाणञ्ग्रहणे नानुबंधकस्योपसंख्यानं। टग्रहणे नानुबंधकस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। कालिकेयी गौरिकेयी। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननुबन्धकग्रह
णे हि नानुबंधकस्य अनुनुबंधकग्रहणे हि नानुबंधकस्य ग्रहणं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। तद्ग्रहणे न
तद्ग्रहणमाभूत् अदिवृद्ग्रहणे दिवु ग्रहणं माभूत् अनुवेयमपि कर्तव्यात् अनुबंधकग्रहणे तदनुबंधकग्रहणं नेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजना
नि। यद्ग्रहणे ऽपद्ग्रहणं माभूत् अद्ग्रहणे वद्ग्रहणं माभूत् अद्ग्रहणे ऽङ्ग्रहणं माभूत् तदुक्तं परिभाषेकर्तव्येनकर्तव्ये। आवार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
। भवत एतेषां परिभाषा यदयं नामदवात् आग्राविति पद्योदितो ऽकोत्रिन तत्र ग्रहणं उपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं अननुबंधकोटशब्दः स्त्रियां नास्ति
कृत्वा ह्यनुबंधकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते न तु नावमालिशिनावाट इति। नैषा स्त्रियां वर्तते। अवोर्हि समानायः ठः छन्दसीति योऽपि नास्त्रियां वर्त
ते। किं कारणं तत्र साधुरिति वर्तते॥

सुगादिष्वत्र बलोऽग्रहणमभावादस्त्रिविधायमानं त्वयं तेऽस्त्यत्वं वर्तते न भवत्याशिश्विहिति। ऽग्रयाविति। यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपसिद्धेरुद्देनकारस्य ती
स्नानद्य इत्यत्र प्रत्यायोगहणं नियमार्थः। एवं चैतदिन्यस्य प्रयोजनं भवति यदीते परिभाषे भवतस्तेनावामदेव्यमित्यत्रापि तत्त्वं न भवति अपि तथा यद
र्थवद्ग्रहणमिति ग्रहणादृष्टत्वं। नैष स्त्रियामिति। शिलेवशिलेयमिति। नपुंसकलिंग एव शिलेपशब्दः स्वभावात्॥

१भा॰कै॰४ ॥१२॥

कथं ब्राह्मणीति। यत्र सभार्यांविदुषामेव प्रयुक्तान्तां लाघवाधिकारादिति भावः नानुमत्यायांस्थितयं ब्राह्मणानां पुंसःक्तिः परिषदं निर्भवति स्त्रियाः सभार्यांसाधुत्वं
।एवं तर्हि छन्दसि भवति यद्यप्येवं विधार्थं स्त्रियां प्रयोगात् भाष्यः। अज्ञग्रहणमिति। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति ङीनि नाज नाम तदा निषेधाद्विना ऽनेन ङाब्भिधानमनर्थकं स्यात्
विशिष्टमभावदजेनस्या कृदन्तस्यापि ङानि वाक्यात्मस्य वाक्यस्थानान् ३४ तानि ङुक्ते भवति भवान्तानर्थं तस्मादि स्याजि नतु विधाने नाति वा विना भावः। वेदस्य

कथं ब्राह्मणसभायां साध्वी स्यात्। स्वयं ग्रहणमनर्थकं तद्‍जादिङानि विधानं स्वयं ग्रहणमनर्थकं किं कारणं तद्‍जादिङान्विधानं। तद्‍जातिं स्वयं स्यात्।
नियोगे। शार्ङ्गरवाद्यञो ऽनिनिति न जातिविशेषः अजेना ऽनो यातो तदुवस्तु पंसस्यवाद्याः। न कन्याःस्पष्टि कारणं न वानर्थकं किं कारणं जातौ
का ह्यप्राजानेति नित्यमनुवर्तिनी अजो नर्थी यस्मात् पुंसः स्त्री त्याज्ञि रूपानां पश्चात् स्वजाति ग्रहणमनुवर्त्या अनधिकारो हि पुंयोगादाख्यायां ऽनाम्नः। अ
नेनुवर्तमाने हि जातिग्रहणात् पुंयोगाद्यात्म्यां ङ। आत्मजे नावैदस्यस्त्री वेदा इति ऋषिर्लिंयानि वधनमति तद्वत्रेवकर्तृषा तत्रकर्तृषां जद्यन्नश्रपकर्तृषां
। अति यस्मात् हि तस्मिन्वेदस्य भगिनी वेदी पत्न्या ज्ञाति लिलिलपत्तो ऽस्यादंवधेनाः। इति पुनः स्पृशि यात्रा तदा ऽन्दान्तां वाधेनाः। ऽनुरूपसंख्या
नं। लुग्नयुपसंख्यानं कर्तव्याश्वंकराणां मुञ्जकाराणां अस्तास्पद्देदमुत्तो लुग्नर इति। न आजी कर्क रथं लुक् तद्धितलुग्नाम उपसंख्यानं। न
जातेः कृत्तुक लुग्न तद्धितलुग्नाम उपसंख्यानं कर्तृत्वानश्चाह्नेतां। यो ञां॥ किं कृशा कन्या कापठा। लुग्न आर्यंकराणां मुञ्जकराणां
तद्धितलुनि तद्धितलुनि॥ राम ॥१२॥

भगिनीति। अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति व्याहि वेदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां जातितो। मेत पवैदेश इति प्रवर्तितेन पुंयोगानिमित्तः। पठन्नादिभिषा
त्रग्रहणोनवाधकत्वेन स्वतन्त्रे पवेदवादन्यादिभिः कं भवति युनक्तिः। सूत्रे लुकः पाठोनार्थः। न जातौ जीति तद्धितलुक्त शब्दयोः स्ववार्थग्रहणं तद्धितलु
क्रियां प्रसिद्धत्वात्। यः शौनकादिभ्यः तद्धितलुक्तशब्दयोः पाठान् ऽसाधवि भवति स्वरे विशेषः। अथवा स यो वासि व्यामवि गोपादि पाठाप्रत्यासन्नाघवस्मात्
द्येवचनादपि तद्धितलुक्त शब्दयोः संख्यानेप्रयोजनतत्र समासार्थात् ऽप्राप्त ऽधोविकल्पः॥

॥यञश्च॥ ॥आपत्यग्रहणमिति। आपत्यमत्र आपत्यः ङीप्यतो। हाप्येवेति भवति शान्तिवैदं तद्यायत्तुं पतितियत्त्र। अस्ककरीयज्ञयत्ति। अत्र ऽंरोक्ता
पाद्रश्रादिः। तत्र सर्गादि चैवयज्ञि मन्त्राक्रात् सम्भवात् यज्ञविशेषः तद्यत्त्वे शान्त्यक्तिपेन आकार्तो नुलाप्तिक इत्येतत्रकस्य विशेषणार्थ इति यद्यो ग्रहणाम्
वाहिष्यति तदेव भवति येस्कारादिभ्या धातोहेतुपादेष्विन्नतद्विधौ वदितार्थमिति अपाप्तस ताम्रो ऽपत्यान भवति। गर्गेभ्यः तदीरियादिभिन्नमाणात्मिस्थाष्य
पितृमातिपदिकत्वात् पाठविशेषणाविशेषभावोनाविति। तदात्मोत्र युक्तेन भाष्यमितिभावः। उपग्रहार्थमिति। अत्र लुक्य र्कितेनान्तरे यद्यं पतत्रगोत्रादि ग्रहणादि

यञश्च॥ आपत्यग्रहणं द्याप्यतः प्रतिषेधार्थमपत्यग्रहणं कर्तव्यं। द्याप्यतः प्रतिषेधार्थो द्वात्रभूतादेव्या इति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं
वेविशापदे। कसकारयोः तज्ञज्ञेति। कथं तर्हि केनकाप्यः अपत्यः स्यति। आचेय ॥ तद्धित वचनं किमर्थं नि द्वितवचनं वितः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ
॥तद्धितवचनं किं पत्नी हितः प्रातिपदिकादिति किं आर्यवधा स्यात् । तेन इ प्रयोजनं विद्यत्प्राप्तमर्थविवक्षा भविष्यति। अथवैवं तार्हि सितक
इति स्वार्थिकात् प्रातिपदिकाद्विधिर्भवति। एवं प्रातिपदिकात्स्वानुवर्तिसमासार्थाद्‍ श्विवेदो प्रातिपदिकात्तात् स्यात्। अतस्तं स्यात्
निपदिकानुवृत्तौ प्रयोजनं। किं। उत्पादार्थो अनदश्राप्तिःस्माप्तिः। सर्वत्र। सर्वत्र ग्रहणं किं मध्यः। प्राचामेवहि स्यात्। तेन भद्रलिप्रयोजनम्।
दृष्टा वो पूर्वं। त्राइह त्राहि प्रयोजनं सर्वेषां यथा स्यात्। लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्या शाक
ल्यायनी। यदि पुनरायं शाकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत नेत्रश्वानं। इह हि शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः॥

शाङ्गेनेत्युक्ते योगोपादिष्यो ऽनपः सिद्धान्तः अन इत्यित। अन्यथा तदिति समर्थविशेषणोस्याद्भि तिभावः। सर्वत्रा। सिद्धमिति॥ ॥अत्रार्थसमासार्थानशावा
मितिनस्थंस्थानादितिभावः। सर्वेत्यागमिति। अपवादविषयाप्राप्त्यर्थः। उद्धानुपयोगात् पूर्वसूत्रेणात् सर्वत्र ग्रहणं संबद्धो नैतेनावधायनी तिप्रावां प्फः सिद्धे
भवति॥ अन्यथा प्रावप्रावितिवद्यते सावकाशः प्रत्यात् प्रावां प्फ नवेतो॥

१भा-कै-४
॥१८॥

[illegible]

राम
॥१८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१भा॰कै॰४ बहुव्रीहिः॥ ॥कृष्णसर्प इति। कृष्णसर्पो नाऽतिनिसर्गात्प्रकृतो मुख्यमत्त्वात् बहुव्रीहिर्न भवति [illegible] कर्मधारय इति [illegible] संज्ञायामेव कोऽपि
॥१९॥ बहुव्रीहि [illegible] बहुव्रीहौ मत्वर्थो भवति [illegible] निमित्तमात्रेण बहुव्रीहिरेव भवति। धाः। पूर्व [illegible] कृष्णसर्पशब्दः [illegible] बन्वेति

[illegible] कृष्णसर्पेण कालिंगाधिकारेऽकृष्णसर्पेण कालिंगाधिकारे कर्मधारयः। इह [illegible] नास्त्येव [illegible] नाधिकारे [illegible] कर्मधारयः [illegible] बहुव्रीहिः
संगः। इत्यादि [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] मात्र [illegible]
उपपत्तेः [illegible] किं कार्यं [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] बहुव्रीहिः [illegible]
प्राप्नोति। तत्रोच्यते नहि [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] बहुव्रीहिः [illegible]
अकाशः [illegible] अवकाशः [illegible]
सा नाधिकारे [illegible] इति॥

साम
[illegible] ॥१३९॥
[illegible] इत्यर्थः॥

[illegible] ॥संख्याया इति। संख्या [illegible] इति [illegible] इतिभावः। [illegible] इति [illegible]
[illegible] इतिभावः। [illegible]

[illegible] संख्याया इति [illegible] बहुव्रीहि [illegible]
[illegible] बहुव्रीहिः [illegible]
[illegible]
[illegible] अनुवर्तते। [illegible] अनुवर्तते [illegible]
[illegible] भवति। तद्यथा। तस्य
[illegible]
[illegible]
[illegible] बुद्धि
[illegible]
[illegible] अनुवर्तते [illegible] इति भावः [illegible]
[illegible] ॥केवल॥ [illegible]

१भा-से-४

॥२०॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१भा-कै-४

॥२१॥

[illegible]

मम

॥२१॥

[illegible]

३ भा॰ कै॰ ४
॥२२॥

[illegible]

॥२२॥

[illegible]

३ भा॰ कै॰ ४
॥२३॥

[illegible]

॥२३॥

[illegible]

१भा॰के॰४
॥१२५

प्रकारकेऽवधि। अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदत्वे शोलि नन्वाप्येकदेशस्य समुदायस्य कृदन्तस्यापरे शोनकृत्तद्धिता नानिवस्मात् कृदन्तमुनाप्येकन
मवतानिकाकशकृत्स्य प्रकृतिस्वोत्पत्त्यान वचनं किमर्थमिति चेन्नावुपपदार्थस्याद्यावास्यात्रैगानिकाकयद्दणांनूनार्थस्यानञ्चथवान्वनस्यात्रातिपदिकत्वेन स्यान्न समाम
समस्यानाद्वैगानिकाकपूर्वस्यापि स्वावयवकृदन्तकाकशकृत्स्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्रकाकशकृत्स्यापि समुदायस्येत्यर्थः। नद्यागम्य ईजिकाकशकृत्स्य प्राति
पदिकसंज्ञायां सत्यां गानिकाकोपपदान्नामिनिगं न गोऽस्य यतो सुप्युत्पत्त्ये समासेऽकृत्तेऽपि ग्रहणात्काकशकृत्स्यापि कृदन्तत्वात् गानेऽहन्या नास्त्येव भविष्यतीत्यर्थः। कौंभकायन
ति। एतद्वोपलक्षणं कृदन्तं वाक्यकोशास्य विनति द्यति। समुदायावयवसन्निधाने दीर्घवनवत् समुदायप्रकृतिस्वेनाव्याप्ति ह्यनयानि चेन्नप्रकाकोऽष्याषस्यात्समुदायस्य कृदन्तत्वे
नर्मवानुगाने हस्तज्ञप्यः स्वोऽन्यस्यान्नाकिं वसमुदायेऽपि कृत्ते अवयवाश्रयापि हि कृत्स्नमव नातिप्रथकाद्विर्वचनं न प्रयुज्यते इह नु समुदायानुत्पत्तौ लक्ष्योपान्नस्ता यानान्निवंश्वनानि
कार्यमित्यव नेनिनावयवानामिमवयवानामिमवयवादृष्टिप्रत्ययोनुपक्रिप्रसंगः तत्र कुम्भकाशकृद्यदि काशकृत्स्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्यापि गानिकाकोपपदाना
स्योवदोषः स्यान्नाप्रकारकः प्रकाशंगानिकाकोपपदा।सट्टमुनायर्दप्रकृतिस्वामेवनोपस्वानस्यानाने पदेोषः। देश्वत्र प्रातिपदिकसंज्ञेत्यवयवस्यापि समुदायस्यापि तत्र
अवयवस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञानद्याश्रयः स्वोऽभविष्यति। दृष्टिनाह भोकृदिनं वाक्यकेऽवीर्हनि देशत्राविप्रातिपदिकसंज्ञेत्यवयवस्यापि समुदायस्यापि तत्राव यवस्या पाप्र
तिपदिकसंज्ञानद्याश्रयावयवानुपत्ति-प्रसिद्धेऽत्र अवयवानुत्पत्तौ स्यो कोऽदोषः कौंभकायोनमित्ति ह्यति। अवयवस्य द्वयोः स्यात्ता। तस्मात्प्रयोजनमेवैतत् स्याः

मिन्नेत्युक्ताश्रीयते काकाशकृत्स्य प्रातिपदिकात् ङीपि कृते काकशकृत्स्यस्त्री प्रत्ययो न स्यात् तत्र प्रत्ययकिमिति तस्ये वादिशाद्भिः स्याना नतु वा सुपसर्जनादिति सूत्रे प्रधानेन तत्र
विध्यर्थमित्यकं न तत्र काकशकृत्स्यादौ प्रविष्यति। तस्मात् सुकं कौंभकायोनमित्यत्र निषेधो भवति। गानिकाकोपपदान्नामिने तद्वनपत्रप्रदेशे अप्रि संख्यसिंख्याम
व यद्रस्य सुतेन सह समासेन भावं न भवति गानकाकशकृत्स्यादेवङीपि सति सुबुत्पत्तौ समासमासः प्रसक्तो नातस्व काकशकृत्स्य प्रत्यययदविहि प्रसज्यत इति नियमो ना
लिनय्याविह्नी प्रत्ययांमित्ति समुदायादकं वाधित्वा ह्यवसिद्धिः। आहंतं गत्वा यावयवादकृप्रसक्तेनतस्मात् स्थितमेतत्तन्नकृत्तद्धितसमासाश्च सूत्रे तदन्तविधिग्रहणे भाषाना प्रतिषेधे। प राम ॥१२४॥
स्मात् प्रत्ययस्य प्रतिषेधः स्वांवावनार्थं तत्र कृद्ग्रहणं वा भाष्ये प्रश्नोत्तरेन समसिमूलकेलोपदर्शं भुञ्जित्येकवाक्यस्यापि स्यान्नत्याश्च समासग्रहणाद्वीनियमः सर्वाद्येषतम
द्वेवादारत्निन्यायाश्च प्रत्यय पूर्व निषेधः कृतग्रहणेनवा इत्येनुसमासग्रहणकृते नियमः तत्र पान्तस्य समासग्रहणगानिकाकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्राति
पदिकसंज्ञा वा निवर्तिता समासकृद्धितग्रहणेर्थवकृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वा निवृत्ते। तस्मादित्ति। गानिकाकोपपदान्नामित्यस्याः प्राकृतिनेमिम्याद्दिप्रयोजनमित्यर्थः।

उमाष्यामिति नुक्तं कृदिनोरिणीभाषावादूयेनमिद्यति। तकेवलपान्तग्रहणापीभाष्येत्यर्थः। नन्नु वगानिकाकपूर्वस्यापीमविग्रहणात् कृदिन्त्रिमस्यापी नुगत्र
त्वाद्गाया प्रोतिनैवदोषः। उभयोः पीनुगत्र केवलं प्रातिपदिकत्वेनार्थविहे ह्याभाह्वपवर्छिद्रे समानामाभावात् समुदायादेवेन पान्नि भवति। असमत्वेन कतमस्य
परिभाषा वा सवयवस्येवेनुगत्र कनानुप्रातिपदिकत्वात्तस्य वनाद्दिनेन यत्रिः समस्तेन गानिकाकोपपदात्कृदिन्त्र अनुगानिकाकयोर्भेद्दे नोपादानानुमिमित्त
भावाद्यायांसंभवं कद्वित्केवलस्य कृत्तस्य कचित गानिकाकपूर्वस्या स्यादेभत्वास्य स्वात्मवलित्वे गानिकाकोपपदानामिति चनातप्राक्कुमुदुम्नेः समासेप

उभाभ्यां नुक्तेनुक्तिद्यति। अवदातायांनुङा प्रसंगः। अवदातायां नुङ्याप्रोक्ति अवदानावास्त्र गावतादिनुदान्तोपधान्तोनदृष्टिनैवव
र्तावा वा। किं तर्हि विश्रुद्धवा वा। आनश्च विश्रुद्धवा वा। एवं ता हाची गिरियस्यावदातानि विद्यायोनिः अकर्मिका एतच्छितं विजानी हिश्च
लोणागस्य लक्षणामिति। सूर्योदिवर्तयां वा त्रकव्यः। सूर्यस्यस्त्री सूर्योदिवता या किं सू।हि॥

एशक्रौकाशतः पुंयोगात् प्रसक्तानाम समानयुक्तार्थकप्रसक्तान्नक्रियायां प्रवृत्तिधान्त्रीनादाकचीनानाद्वियांवर्त्तितुंलोवावकस्त्रेतिप्रश्नोत्कादाहरणंभवति
। अवदातायामिति। आकृमसुबुलान्तेः समासतस्येतत्प्रसंगेनात्रेदंमुकंवातादिनुदान्तादित्यत्र तुच्छक्ष्यं अवदातशक्तौ गोरावाचीतिमन्यतोविश्रुद्धवाचीति। व
र्ता वा यनिकी गोविविश्रुद्धिमुपादाय प्रवृत्ततो मूढानिमूर्त्तितिवेति वलोपः॥

३ भा॰कै॰४ ॥२१५॥

इंद्रवरुणाम ॥ महद्धिमर्मिति । महत्स्वयोर्महिमारण्ययोः स्त्रीत्वं यवानीति । ज्ञातं तन्मेवा मिश्रीयते दोषः क पवत्वजातो भावे न ह्रा का ग्लनु ऋ तिमात्रमिमाहुः । पवना
नातिनस्पेद्मिश्रग्गोवाम्रकोऽधिघ्रुणा ध्यायेति उपध्याय स्वाराप्रमातुल स्यतु निसंशये स्त्रानुग्विकल्पनेमुत्ता लानाति । ऽस्मोलिन्ता ह्रानुगा कपुस्मालिखः । आ
र्याकोकेविन्नुंयो । प्रवे छंनि । अन्ये तु स्वार्थ एवे छंनि । पुंयोगात्वाचा क्षत्रिया सेवमावितव्यं । कानान्ताक । एणा पूर्वादिति । किमर्थमिति । कि यमात्तोपि करणापूर्वा यस्तो पूर्वी शद्ल

इंद्रवरुणाम । हिमारण्ययोर्महत्त्वे । हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यं । महद्धिमं महदरण्यं हिमानी महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे । यवाद्दोष इति वक्तव्यं । दुष्टो यवो यवानी यवना
लिप्यां । यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यं । यवनानां लिपिः । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा । उपाध्याय मातुलाभ्यां वेति वक्तव्यं । उपाध्यायी उपाध्यायानी । मातुली मातुलानी । मुद्
गाच्छंदसि लिद्वेति वक्तव्यं । आचार्यादणत्वं च । आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यं । आचार्यानी । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा । अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यं
। अर्या अर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी । क्रीतात्करणपूर्वात् । क्रीतात्करणपूर्वादिति किमर्थं । ननु क्रीतान्तश्चेत्तन्न क्रीता । करणापूर्वादिति तु व्यपदेशे न करणपूर्वादिति । एवमपि क्री
तशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्त्या व्यवधायिका भविष्यति मन्त्रस्त्रीति नास्ति नाम । एतदेवं तर्हि नैवं विज्ञाय
ते क्रीतशब्दः करणपूर्वो यस्मिन्नयं क्रीतशब्दः करणपूर्वः । यस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दात्तदन्तान्नाधिकार इति । कथं तर्हि करणमस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं नाहीं करं
णपूर्वं तस्मात् करणपूर्वात् प्रातिपदिकात् क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति ॥

ममा ॥२१५॥

अपदेशवाचित्वादनिष्टप्रसंगादिति छन्दः । विभक्तेति । कर्मादीनां द्योतिका विभक्तयादिति दर्शनेनेदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः कारणाभिधानव्यवधानाभावः ।
मनसा क्रीतानि । मनसः संज्ञायामिति ज्ञापकात् अलुक् । करणमस्मिन्निति । पूर्वशब्दो वयववचनः समासपातिपदिकं त्वाश्रयतावयवितेन कारणपूर्वमविष्यात्यर्थः ॥

बहुव्रीहेश्च ॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ पाणिगृहीतानि । प्रवृत्तं स्त्रिया वाह्यं पूर्वकं पाणिगृहीतं स्यात् सा पाणिगृहीतीत्यर्थः । प्रवृद्धविलूनीति । प्रवृद्धविलूनी
ति प्रवृद्धविलूनं यस्याः इति बहुव्रीहिः । अन्ये तु कर्मधारयं कुर्वन्ति । बहुकृदिति बहुनिकृतमनर्थमिति बहुव्रीहिः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि तत्र नाम्नोऽन्ते । अत्र कृतामुक्तेनात्र
नञ्सुभ्यामिति मातृयात्रा आदेर्जातिकालसुखादिभ्यः इति । सुखादयः सुखादि कृतान्ते प्राप्ते अनिषिद्धं पूर्वपदं नावह्वयोऽन्तो अवयवेति । बहुव्रीहौ रज्ज्वा च नारि

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् अस्वांगपूर्वपदाद्वा । स्वांगान्तादस्त्रीविषयादनुदात्तान्तं पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे । पाणिगृहीत्यादीनां विशेष
इति वक्तव्यं । पाणिगृहीती भार्या । यत्र हि यथा कथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति बहुलं तणीति वक्तव्यं । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रह
णं । किं प्रयोजनं । प्रवृद्धविलूनाद्यर्थं । प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । अन्तोदात्ताद्बहुलं अस्तु कालसुखादिपूर्वात् । अस्वांगपूर्वपदादनञ्सु कालसुखा
दिपूर्वादिति वक्तव्यं । बहुकृता बहुकृता । अनञ्बहुकृता । मासजाता संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता । जातिपूर्वाद्वा । अ
स्वांगाज्जातिपूर्वादिति वक्तव्यं ॥

पिप्पिलिकाद्युक्तिविशेषेष्वंपि वा ङीष् । पानिपिनिस्तोम्ना अनयाविशेषणा अकृतिजातिपद्धतानामकान्तकमिन्नाम्नि अर्थः ॥ ६६६६६६६६६६६६६६६ एवमादयः यद्यपि आसीदा
पाजवयातिमंत्र्यांसि प्रमावासप्रसिद्धिः कालेन जनमलीनवचरणसुमानया ॥

१ष्प॰ के४
॥२६॥

[illegible]

॥२६॥

[illegible]

[illegible]

१ आ. कै. ४ नास्तिको देशः ॥ कथं तर्हि ॥ कथं शब्देन वस्तुविशेषो निषिध्यते । विधिप्रतिषेधयोः हि विधिरेव बलीयान् प्रतिषेधस्य तुल्यबलत्वाभावात् इति तुल्यबलत्वाभावात् अस्तित्वविधा-
॥२७॥ नेः सहोदितत्वाभावे प्रतिषेधस्य नास्तित्वार्थः । न सद्भूतं नास्तीति सद्भिः काप्यते । कृतः परो वस्तुत्वे भवति । अयं तु विधिः प्रतिषेधात्मना तत्त्वबलवानित्यर्थः । कात्र

नास्ति कोऽत्र नास्तिकादीनां विभाषायां प्रवृत्तः । नास्तिकादीनां विभाषायां प्रवृत्ते नित्यकर्मण्यां कल्याणप्रवृत्तौ । कल्याणप्रवृत्तौ कथं नाम विप्रतिषेधेऽभिनिवेशः । कथ
इत्यादि विप्रतिषेधोऽभिनिवेशविधिनित्यं कथं । वक्तव्यप्रवृत्तौ अभिप्रवृत्तौ विप्रवृत्तौ शास्त्रप्रवृत्तौ तथाप्यनादृत्य प्रवृत्तौ अत्र तथाप्यनादृत्य प्रवृत्तावेव नित्यं कथं तत्
कथं भाष्यकारोक्त प्रवृत्तिरेवेति । नास्तिकादिभ्यो विभाषायाः संदेहान्निषेधप्राप्तिः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेनास्तिकादिभ्यो विभाषायाः सहैव अवि
द्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनास्तिकादिभ्यो विभाषायाः अवकाशः कल्याणः नास्तिकाः कल्याणाः नास्तिकाः सहैवाविद्यमानपूर्वेभ्यः
अत्र प्रतिषेधस्यावकाशः समुच्चयादिविद्यमानपूर्वेभ्यः अस्य प्रसङ्गोऽस्तिनास्तिकाः आस्तिका नास्तिका अविद्यमाननास्तिकेतिः सह नाविद्यमानपूर्वेभ्यः प्रति
षेधो भवति विप्रतिषेधेनैव पुनः प्रतिषेधः अयं विधिः । अप्रतिषेधः विधिप्रतिषेधयोः अत्र पुनः प्रतिषेधः अपवादो विप्रतिषेधेन स्वाभिनः काः
प्राप्तिनो कृतः प्रतिषेधविषयस्य अत्र यथैव बहूनामपि सति प्रतिषेधो बाध्यते एवं सहनाद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधते । काकान्तादि
प्राप्तिः । इत्यत्र नास्तिकादिः इति बहुलग्रहणात् प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनाविद्यमानपूर्वलक्षणात् पूर्वं प्राप्नोति प्रवादान्नत्वाद्विधानसामर्थ्यात् इति पर
मित्यं विभाषा बहुलग्रहणात् प्रतिषेधं बाधिष्यते । सहनाविद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते ॥ पुनः प्रसङ्गात् ककांकः कस्मात् इति संयोगोपधलक्षणात् प्र ताम
प्रतिषेधः प्राप्नोति सहनाविद्यमानपूर्वलक्षणात् प्रसिद्धः पूर्वविधानं कथं न इति पूर्वविप्रतिषेधो संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्य ॥२७॥
ते सहनाविद्यमानपूर्वं न बाधिष्यते ॥

दित्वाद्विप्रतिषेधे अपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभावादिति मन्तव्यं । यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति ॥ इत्यादिति ॥

इत्युक्तेः अन्यत्रापि तापदि प्रतिषिद्धो ज्ञापितार्थः । अत्र पदादित्यादि कस्य प्रतिषेधो नत्वस्य विधि भवति प्रतिषेधो वेति । एवं सति तावेन विधी
यमानस्य दीर्घो लभ्यत इति भावः । एवं समासो निष्ठान्ते नान्तत्वात् कत्वेन विधीयते पूर्वे तावत् विवक्षितत्वात्... [illegible] ... सार्थः । उक्तमत्र
[illegible] ॥ ॥ जातेरस्त्री ॥ का जातिरिति । लक्षणाभिधानेन ... [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

१ अ॰ के॰ ४ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ याभ्यां यावद्द्रव्यभाविनी अर्थः गुणोऽपि युगपद्भावो सत्त्वस्य यानि भिन्नानि द्रव्य
॥२८॥ स्याप लभ्यन्ते सर्वे जातिः एतेन सा यावद्द्रव्यभाविनीति अर्थः अर्थशक्तो विषयकत्वे च तानि लिङ्गानि शब्दे सन्ति विशेषः असर्वलिङ्गा असर्वलिङ्गो
हन्तुं न स्यात् सर्वत्र कुमारी यौवनादि कौमारं यावद्द्रव्यभावी अथ तिरोभवति जातिरिति जातेः स्त्रीविषयत्वात् प्रतिषेधः एकलिङ्गत्वं कुमार्यादि बहुवचनतो अप्यत्र असर्वलिङ्गा इति
लिङ्गमवस्थावस्थाभाविनां पूर्वोक्तमेव लक्षणं आप्यकायस्य मतो अपरा आहुः सिद्धान्तिनः अथावयवितानाप्रमत्त उदाहरणं हि तस्मिन् लाघवं इति
अपर आह प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः गोत्रं च चरणानि च आकृतिग्रहणेन योऽर्थः तिलक्षणयोर्द्वि
अपर आह प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः अस्य अर्थः लिङ्गानां बहूनां अर्थानां जातिः कलयो विदुः गोत्रं च चरणानि च आकृतिग्रहणेन योऽर्थः
शीघ्रः एषा पूर्वा जातिलक्षणं तथा कुमारी मात्यन्तिकविशेषणं यथा अत्र तथा कुमार्या अयं इति भवति तदा अस्त्रीविषयादिति कथं स्वं विशेषमिति कथं माला च
आप्रमाणं तौ यदस्त्रीविषयविशिष्टा त्वेत्ति शिवदस्त्रीविषयमिति मालाबलाकाः अजादिप्राप्तौ अस्य कविषदस्त्रीविषयमिति कथं माला च
लाके शिअजादिष्वपाठः कृष्णो अयोपधादिति किमर्थं प्रायः शूद्रा यागः अत्र अजादिषु अतो अयोपधादिति अस्त्रीकोपधादिरुपदिविक्त बदारविपया
स्यात् वटकामूषिकेति यदकोपधादित्युक्ते काककोकाविका शुकी तिनेति भवति अक्षत्रं योपधादित्येव कथं वटकामूषिकेति अत्र
दिषु पाठः कर्त्तव्यः योपधप्रतिषेधे यद्यमुकपमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधो न भवती
तिवक्तव्यो गवयी हयी मुकयी मनुष्यी मत्सी
॥ मत्स्यी ॥ विषयादि वेदपृष्ठो भवति वा अनेनाह यत्र यं विषयादित्वेषपृष्ठो भवति पं राम
॥२८॥
नित्यमपि सा आयसपतिः ते मास्तारासजायेते तदा अनुवतिः हस्व दोऽत्यश्च वै युगपत्नीयमपि मालिः श्मामामाविशेषे पुंलिङ्गो गवादन्तं नुस्त्री
प्रातिस्वपुंवत्प्राप्त्यत्वाजातेअस्त्रीविषयादित्यत्र अस्त्रीविषयादित्येवपृच्छः संपन्ने द्रोणिति द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुंलिङ्गः अतोऽत्र वक्ति या चा
दानुप्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते न त्वयत्र कदाचिदस्त्रीविषयादित्येव पृच्छः संपद्यते द्रोणिति द्रोणशब्दः पुंसि द्रष्टव्यः अस्मिन्निति अत्र एव क्रियावाची
लिङ्गः मालेतिप्रलम्बमालइति पुंल्लिङ्गः अत्र विशेषेन नपुंसकं बलमाकायनादि बलाकशब्दो योनिकः पुंलिङ्गशब्दे गविमाद्यः प्रसिद्धा इति वार्त्तिकारोभाद्दिलायते
जातिशब्दस्त्वेष्टपाठेति यदि हारीतमध्यत्र संभवति गवयीति गोत्रादिषु हरिनीतत्वे गवि माद्यः प्रसिद्ध इति

पाककर्णि ॥ सदकाण्डेति अत्र आम्रवतिः क्षितिं तेन नात्मतो अयमप्यजादिषु पाठः इदानीं ततः त्रिफलेति त्रयाणां फलानां समाहारः इति द्विगुः अ
तो द्विगुलक्षणात् ङीपः पर्युदासे टाप् प्राप्तो निषिध्यते तत्र विधेयसामर्थ्यात् ङीवपि न भवति तयोः विशेषाभावात् ॥ ॥इतो मा॥ ॥ऊर्इमे

पाककर्णि ॥ सदकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधो वक्तव्यः सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा सं भ
स्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधो वक्तव्यः संफला भस्त्राफला अजिनफला शणफला पिण्डफला त्रि
ङ्कोशणशणफलास्त्रियामेति वक्तव्यं श्वेतफला त्रयाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः त्रिफला ॥ मूलाग्रनञः ॥ प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अ
मूला ॥ ॥इति॥ ॥जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥ जातिरिति ग्रहणं किमर्थं अयोपधादिति वर्त्तते । योपधादयितुमयास्यात् ॥ ऊङुतः ॥ यो
। इतो मनुष्यजातेः इजन्तउपसंख्यानं इतो मनुष्यजातेः इत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं ॥ सौतंगमी मौनिचित्ती ॥ ॥

यानितउद्भवस्यापत्यमनरत्र सौतंगमीति सुतंगमेन निर्वृत्ता इति बुञ् छणादिसूत्रेणरञ् ॥

१ भा॰ कै॰ ४
॥१९॥

नुङ्ःतः॥ यत्वमेतिवर्णग्रहणेऽर्थवत्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र एकादेशस्यादिवद्भावादुपसर्जनसंज्ञानिपातित्वाद्दिकं स्त्रीप्रत्ययान्तस्य
नातिभावः। नच तद्गृहीतात्वप्रकोपवृत्तिरित्वमनिभावः। दीर्घो ह्यात्र तु न स्यादनुपसर्जनकदू स्वैकानवयवत्वेनोपसर्जनत्वादित्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्राप्ति पुंवत्कसंज्ञासंपाद्या
न्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सं ज्ञः। आदिवत्वेन स्त्रीप्रत्ययत्वं माभूदिति नकारो वचनेऽयुगपद्योगित्वात् बुद्धिर्विरोधान्तरवर्णेन स्त्रीप्रत्ययविशेषणं वोपसर्जनं नत्वत्र
स्त्रीप्रत्ययप्रयोगोपसर्जनत्वमिति कस्वाप्रसंगः। पदान्तेनेति। अधीत्यन्याद्वितस्यार्थः। तस्मादिति उकारादयं दीर्घोपादानादित्वं नत्वादिनाप्यउकारापात्वाद्वाधकमप्यशेष
ऋदृ॰ तः। किमर्थं ऊकारः। विशेषणार्थः। क विशेषणार्थेनार्थः। नोङ धात्वोरिति। नोधात्वोरित्युच्यमाने यत्राप्य वक्तव्यादित्यत्रापि प्रसज्येत। अथ दीर्घोच्चारणं
किमर्थं नउङ् तद्गृहीतो वेति। काद्वसिद्धिः। अस्ति वधूः। अभ्यर्वधूरितिषष्ठ्यादि द्वित्वेन सिद्धं। नास्ति धातौ। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वे कृते प्रसज्येत ब्रह्मबन्धु
र्वधूः छत्रो। अलं वधूः छत्रो। एवमप्यनुकोऽप्यसिद्धदृस्वेकादेशस्यासिद्धत्वान्निम्लानुबन्धसज्ञेनानुद्दिष्टे ब्रह्मबन्धूः अभ्यं वधूः। नवतः कविशिनिकपुंसक सेनानिषड्वेषः। एवमाव
दुष्यतो बलवंधूः। अभिवधूरितिमिथो गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वे प्रसज्येत उतिउमयतः आपि नादित्वं यथात्र भवति वं वधूः छत्रोः। बलवंधूः छत्रो। एव
नुकोऽप्यसिद्धदृस्वेकादेशमपि दुर्लाभितयस्तु प्रसज्येतेति पदान्तपदादेः एकादेशासिद्धत्वान्नैव पदान्तपदादेरेकादेशः। यद्यप्यतो दृद्धवल वंधूः अभिवं
धूरिति। नद्भतः कविशिनिकपुंसकसेनेति। नद्भत्रां यो वदुश्रीहिर्नेवं तत्तत्र नेव न घं तानां वदुश्रीहिः। शेषलक्षणात्कप् प्राप्नोतीति। तस्माद्दीर्घो
द्रोणक्रियत उङ्कारोपादानात्पादान्तं ह्रस्वादीनामिति॥ ऋदृ॰ प्रकरणोऽप्रपाणिवा तेऽप्यार्ह्यादीनामिति वक्तव्यो अलावूः कर्कन्धूः अप्राणिजातेरिति किं राम
नर्थाः कृकवाकुः अगृह्लादीनामिति किमर्थं रज्जुः हनुः॥ ॥संहितः सहितसहशफ्यां वेति वक्तव्यो सहितोरुः सहितोरुः॥ ॥१९
लक्षणात्मकवोवाधनार्थं इति भावः। अलावूरिति कर्कन्धूरिति नोङ धात्वोरिति विभक्तेरूहुत्व न पति वेधो भवत्यलावेनि॥ ॥संहिता ॥सहितेनाऽऽहृतिरिति तत्र्येकदेश
विकृतमनन्यवन्नादसहितशब्दादुहृतेनसहितशब्दस्य सिद्धं तद्गृहीतं च तादृक् विप्रमादेहितमसहितशब्दस्य सहितादिस्यदाकसंज्ञिः सद्यर्थवाकोकानसहितोरुहितीति सहेते दूति
सहावृद्वयेत्यादि स्वनप्रचितिः सं यथाविष्णनावृद्ध्य स्वस्मात्सहेतोरुरीत्ययितिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः॥

॥कदुः। गुरुलुप्सधुजवूनां छंदसिलिङ्गानि यस्य येन स्त्री त्वां वनवालुशक्रः स्वाहि पूः ह्लोत्पानुजन्मः॥ ॥यवुः श्वापू॥ ॥शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्॥ ॥ रिघरजनादेः॥ ॥ आवच॥ अनपत्यप्रियात्म
। यथा तदमयायदकबंनधा पूर्व विप्रतिषेधप्रतिपादनेनप्रशिनोतेन-रॐ॥ गोकृष्णायनाऽनिगोकृष्णस्य पंतंगो त्रं त्रीमश्नादिना घञ्लनकापाणि पदि
कदु॥ ॥प्रमत्यमिति गुणनेऽकदुकमाणा त्वोऽपि॥ कदुकमाण्डलुगुग्गुलुमधुजवनु यनयालूनामिति वक्तव्यं। कदुः कमण्डलूः। आलान चलदमधुनियवेऽत्रा
वर्णं गजनूः कुरूः। त्रवोनश्यापवनयालूः॥ ॥यवश्वाप्रू। श्वाश्वपजस्वापूः। श्वापूवकयः। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। अपत्यपसयमपथाः गोकृष्णशब्दः
कौमारिणुपदानेऽसमनपदिष्टिवको भवति। यदिवदानेगोकृष्णीपुत्रइतिसंप्राप्नाति नप्राप्नोति। इत्यमेवेन मध्यप्रत्यासो गोकृष्णापुत्र इत्येवमविन यांपुर्वे
दृष्टेनातः प्रवृत्तिः अदुपदेः पूर्वप्रत्ययोगोकृष्णायाः प्रतिषेधइति। आवच॥ ॥अनुपधालोपिनस्तथोऽङी सूत्रं पूर्वविप्रतिषिद्धं। अनुपधालोपिनोऽ
ऽत्राप्यमिनेतस्मात्दूत्वेङीप भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनुपधालोपिनोऽन्यत्राप्यमिनेतस्यावकाशः। वदुराजी वदुना जर्धयत्तोऽङीवीर्णी
स्यावकाशः। विभाषा हप्रयदन्ताऽपूत्योवकाशः। डीप्प्रसंगेउभयं प्राप्नोतीति। जर्धयतोऽङीवीर्णीत्वेत दनुवर्तिष्यते। आवपाजा श्राप्रवः। आवट्या
घञप्रयोपो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। आवपाऽजत्यापोवकाशः उदी वी। आवपा। ष्फत्यावकाशः अस्मानियजं तानि। गार्ग्यायणी वोत्स्यायनी। आ
वट्यशब्दान्नावामुभयं प्राप्नोति। आवट्यायनी। ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। आवट्यग्रहणेनतार्थः यजप्फल्प्रत्ययपरत्वे बाहृप्रविविधिं भवति। शा
र्ङ्गरवाद्यञो योनिमाप्यवसीयजग्रहणेन नार्थः। ष्फश्रापरत्वेन गोकृष्णशब्दः कौमारिणुपदानेन्दापेविधिं भवति। गोकृष्णायनी नस्त
र्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। पूर्ववस्त्वापितपा वा प्रानद्भिः सर्वत्र कमर्ष इत्र। यत्र ष्फश्वपापप्राप्नोति। ष्फस्तत्र मभवतीति। तत्र लोहितादिकं तनेभ्य
: सर्वत्र कमर्ष इत्र प्रावो वोरी वा च॥
कपात्तोलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणात् घञन्तान्ष्फो विधीयमानश्च ऽनादपिसतीति प्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तं॥ ॥

१भा॰कै॰४

॥३०॥

[illegible]

एम

॥३०॥

पो

[illegible]

१आ-कै-४ दा यामप्राप्तिप्रसंगे वा द्वी प्रत्यये कृते दार्थं करोतीत्यर्थः॥ आदिशावाधाद्दाममापीति। आपद्दति। अकारः सघातं नद्विशेषणाप्रयत्नमानल्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानि
वत्प्राप्ताः आत्मान्यादेकान्तानि द्विवचनविशेषत्वमाने स्वाश्रयमकार्यं नस्थानिवत् भावादृशां नवं वेलिप्यादिवत् प्रसय्यः। इ आदिशस्यानुव्याप्ते नस्वाश्रयमिकार्यं नलंनापि स्या
॥३३॥ त्रिवत्र्भावप्राप्तिमनल्विधाविति प्रतिषेधाद्विनितनिसिद्धुएवदाप् यदात्रेत्रउपसंख्यानमित्यत्रेतदुष्वेद्ष्वतेन दाध्युडि कृतेनिकारानामा नडो घोषसंज्ञाः प्रत्ययवाधाहुस्व
हर्थ इति॥ इत्यादेशोपदियः क्रियतेनदेनाबुद्धार्थतदावा द्विमाधकदेनंवदेस्यानतस्मादनोदनार्थत्वयावाच्छिद्यः। आदेशवाधाहानवापीतिमप्रत्युपडःश्वाविनिव
वनाशाद्वबतीतिमस्यतोप्रस्ययवावाघाहानेवदोषइति उक्तइति। घोतितइत्यर्थः। एकस्याबीतघीतनेसाम र्थ्याभावाद्ध्योघेतिकतंत्र नत्रुप्रयोगहर्शनांवसा यतआदेशवाधा ८
अथसामान्यग्रहणाविधातार्थेन कार्थः। अत्रैवाकिंप्रयोजनं। नावर्थमीनावधाम्यानालवकथं वाप। दाविधिर्मिम॥ दाकामममसिद्धंनलनुवसमापिदा कामिहूं। नमिधानित्र
पाइतिइत्यइतिचेमीकपः आप्नोतिनेषदोषः। नैवं विज्ञायते। आगंनादकांनादिजं नादिकां आहितिकथंनार्ह अग्राधाकाः। इत्यादकाइति। व्यार्थमार्ह नया नाहक
थः जितीम्यातुदाजलंमाभूताविनीनदउदाजोमवनीत्यांनोदाजलं यथा स्यादितितवायितार्ह ध्यउडकृताना हीनस्ययद् प्राप्नोति। नैषदोषः। उक्तोपिद्धिन्नवत्नेनाउ
कोपितुह्यानेमवंमेनेदावाद्याइति। उक्तमेतत्। स्यार्थिकाशवाद्यइति। ममापितार्ह सानुबंधकस्यादेशह्यकार्यं नेति॥ ततजिन्नभविष्यति। आस्थानिवत्ने
म दोषलेवाद्वित्रनमिधानि। आस्थानिवत्वेदोषः इद्धिमेनप्राप्नोति। जुहुलीण्यशातलोप्सीतिनचेदानीमूर्धजा नीयंलभ्यं। इद्विर्मभविष्यतिस्वरोनेति। नद्य था
धु०२ आइजाम्याः कामयतेअर्धनेति। नयापत्र्यविशेषार्थव्यास्यादिशेषणां। लवा यत्र्याविशेषार्थोनुबंधः कृत्वा कविशेषणार्थेनार्थः। प्पड्संप्रसारणाइति। अ
क्रियवविशेषोऽत्रमानुबंधो विशेषवान्। अक्रियेवविशेषः। मानुबंधलविशेषवान्॥
हा मानुबंधकस्येति। इत्अववानजकार्येनलकस्यादेशः कार्यप्यतेनजिस्वराभावात्प्रत्ययस्वरोदापित्कताकादेशउदात्तेनोदात्त इतिवाहन्याशङ्कोनेदानोभवि ष्य एम
तीत्यर्थः प्रत्ययवाघाहा अस्थानिवतइति। अइजादीयमिति। ममामाहमात्रिसयादिनिछप्रत्ययः सुरवन्नकामयंते। अंगानांतुजाम्याः कामयंतेत्यादेशवाधाहानया ॥३४॥
पत्रेतिप्रत्ययवाधाहा अक्रियेवेति। यत्संप्रसारणामितिवहृपतो। निरनुबंधकग्राबायमेवग्रहणमते। अवध्यापुत्रदयारीलुप्पडः सानुबंधकत्वात्संप्रसारणं
नभविष्यतीत्यर्थः॥

आदेशवाधाहा पश्यावामितिपद्दात्वप्रत्ययं विधायप्रसंप्रसारणाप्रसिद्धप्यतेनदापाशानोसमूह पाशादिम्योयइतियप्रत्ययप्रत्ययाश्यावतिमारेपंसंप्रसारणमसंज्ञाः
प्रत्ययवाधाहा। एकइति। आदेशवाधाहा अश्वेति। चेकापितइति। धातौ कावदुत्पन्नेनविहिते पडान्यर्थः। पड्पूर्वावर्णं जावेकापितमिति। प्रत्ययवाधाहा। अर्थमानादि
मित्रकोप्यवधानादित्यर्थः। पुत्रपशोरितिप्रसारिनादेशादनानापड्संप्रसारणमानाम्। नत्रवाताधातोदापात्मह एकादेशस्यपूर्वप्रलंनवन्नुत्रपस्यानमरोपडुं
वति। लोलूयेत्यत्रनुपडःपादप्रसारिकापमनयेहनेत्रसेलोपइति पडोकाद्‌लुप्यतेनत्र दापित्कनाफ्‌कादेशोवद्धुत्रपस्येतनोपडःनभवत्यकोरणाययथाना
पश्यावीतिकथंनस्यानापाश्यापुत्रदस्यत्रकायात्रभवति। एकोसिस्यादिशेषणां एकोऽसमविशेषणार्थः। नपाधुत्रहोकर्मधा॥ ॥अश्वेकस्मिन्नपितिनि
कावत्यते। किंवातः। अस्मिन्नुनभदःस्यात्पदोधनामयमः क्रियते। सन्निधेः कृतोमवति। विविजिलितंप्रसमूपेतो। अथापिनक्रियतेपित इतिकाः प्राप्नोति
उतिचेत्कारितेदोषः। नत्रवदि क्रियतेवेकापितदोषोभवति। लोलूयापुत्रः। लोलूयापति। निा वधानात्रदूषानि। अकोरणाययवाहितमात्रदोषोभवति। या
नेनीनधानुत्रः धानोरितिवर्तते। यावानाम्नेतोनाशे। धानुपोधानुः। सेतनजाः॥ नचेदुमपनः सामप्यमुमयत्रप्रसजतेनो। नचेदुमयतः साम्यमुभयत्रप्रा
प्नोति॥
हितिशशादानामविव्यतीत्यर्थः। आदेशवाधाहा यो नेनदइति। पडः संप्रसारणमिति भवतामसूत्रे क्रियतेतत्रदालिधानोदिप्याजोधानुग्रहणानुनेलोमस्योधातुनापडविशे
शेप्यतेनत्रपुत्रपश्योरनेनो। पड्‌सोधानुर्भिसंभवतीति। निप्यानाथप्राप्यतथा अधानोलेतइत्यवाहाहि पुत्रइतिसम्प्रसारणं भवति। एवंलोलूयापुत्रइत्यत्रापवाहितमपाविधा
नोः स्यादित्यर्थः। धानुनमानतर्यवविशेषणाप्रसज्जितो। तेजैकस्योमयात्रिमवानसामर्थ्यादकालाविशेषणाअस्रयत्यादुमयो। हविलसमासात्पतंगादइत्यर्थः। नवेदि
ति। एकस्यपदोधर्मिद्वयंनसंभवति। तदान्यतदापश्रयात्रदुमयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः॥

रुमा·कै·४

॥३१॥

[illegible]

॥३१॥

[illegible]

३ ना·क·४ [illegible]

॥ ३३ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] गम ॥ ३३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

३ना०कें ४
॥ ३४॥

प्राग्दीपितेप्रा॥ ॥ऋ पुरुक्त इति। प्रसिद्धन्यायकरणोपुनिः प्रसिद्धस्यैकदाविद्धिसाद्वत्तिप्रत्यर्थः प्रयोगोऽस्य तोऽन्यायनायु क्तमिति॥ तदेवाह। व्यतिरिक्ता अस्या
र्थस्यैवावस्थिमानोविवक्षितेनः ऋर्थोनामेवावधित्वम्ये इत्यान्नस्थानज्ञातौ यावानस्य अवधित्वाप्रसिद्धत्वात्। स्त्रयोवैकदेशस्य गुणभावात्वावधेत्वानुप
पत्तेरिति भावः। हाव्यतिशब्दहे। एकदेशेनसमुदायानिर्देशपनेमकार्थप्राधान्यरूपार्थस्यावधित्वंमंयतेन। तत्रेतिनिन्नयवाक्यात्मेपदं संज्ञानिहामवति। ऋथवे
ति। नैवेदमनुकरणं। किन्त्वर्थस्यावावधित्वनोनिर्देशपते। नश्चाद्विवेल्कदेर्जतेथार्ध्वनेनान्यसमानार्थत्वात् प्रयुक्तेनाप्रथमांतेनसामानाधिकरण्यमात्रथासमा

प्राग्दीव्यतः ऋप्युक्तोयनिर्देशः। नहि नत्रकश्चिद्व्यवच्छेद्यःप्राग्दीव्यतोकस्मात् दीव्यतिशब्दः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः॥ प्रादीव्यतीतिप्रतीतिर्हि निर्देशः कर्त्त
व्यः। प्राग्दीव्यतेरितिनकर्त्तव्यः। दीव्यतिशब्देनाव्यवच्छेदोपितस्मादेवायंप्रयोगः। किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते। एतत्तत्ज्ञापयत्याचार्यः प्रकृतेरेकदेशोपि भाषा
। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। एकदेशविकृतनिर्देशः। संख्यानेवोदितंतत्रकर्मव्यमस्यति। अथवा प्राक्शब्दो यदि दृष्ट
ः। दिक्शब्दैरप्ययोगे पंचमी भवति। अतत्र प्रथमासमानाधिकरणाद्दिशामविष्यति। अप्रथमात्पंचमवचनात्किमर्थं। प्राग्वचनं समृद्धिधानार्थं। प्रा
ग्वचनं किमर्थं। समृद्धिधानार्थंसमृद्धिहितः प्रत्ययः। विहितो यथास्यात्। योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षीदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। अधिकारात्प्यनशिष्टं अ
धिकारः प्रति योगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे उपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमितिचेद्यथाहस्विथयेऽप्रसंगः। अधिकारात्सिद्धमिति चेत्। अपवादस्विषयेऽ
प्राप्नोति। अतद्रुपा अपवदेति। अपाद्यप्राप्नोति। तस्मात्प्राग्वचनं तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यं॥ राम ॥ ३४॥
नाधिकारोनिषेधार्थः। अदःशब्दाः दैशः कलद्वंद्वार्थः। अर्थेति। एकदेशस्फे यस्तथाप्राग्दीव्यतइतिसमुदायस्याभिप्रायः। अपवादमेवकृत्वा अधिकारार्थमितिमत्वा
प्राः। समृद्धिधानार्थमिति। प्राग्दीव्यतीयार्थसाधनेप्रयोजनेनाहप्रत्ययः। समृद्धिधीयतद्वर्गः। विहितोयथास्यादिति। सर्वार्थमुपविहितो यथास्यादित्यर्थः
। अपवादेति। अपि योगमुपस्थानेद्योतकविषयमाद्विकल्पः स्यात्। ननु वाध्यबाधकभावः॥

सम्बन्धेऽवधित्वप्रतीतौ वाचकस्येदमेव इत्यादीन्यस्यैवेकविषयत्वाद्वाक्यादीनांवाच्यवाचकमावोनस्यान्। प्रमाणेनेति। अर्थात्मेलाघवार्थं। प्रातिपदिकार्थमिति प्रकृत्य
त्रेकदेशो यस्य यत्कस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषाद्भवन् प्रत्ययो मानेनैवमाहितातककौ हि उस्मान्यायेनवाध्यन्तद्रुमेर्थः। तथाहाति। यत्ज्ञातो योऽवधिर्न ज्ञातो योऽवधिस्त
ज्ञातो योऽवधिमानितिभावः। प्राधान्येनेति। नान्यर्थोनोऽर्थः। पंचकाविहितेति। प्राकुलचाहाविति विकृतं यस्यादित्यर्थः॥ पीलायावेति। सूत्रमस्येनद्भवे भवतीयस्यान्तप्र
अथकिं वसाप्रोतिप्राक्स्वनेकप्रथमिदं विज्ञायते। प्राग्दीव्यतः प्रकृतेर्माहोस्वित्प्राग्दीव्यतोयेऽर्था इति। किं चातः। यदि विज्ञायते। प्राग्दीव्यतः प्रकृतेरिति।
समर्थदोषः। अपत्यादिविशेषणसमर्थानामितिसमर्थदोषः। अपत्यादिविषयाणांसमर्थानामिति। अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति। तदोषो भवति। समानार्थप्रकृतिविशे
षाद्द्रव्ययमानेऽरुणां वापतेऽयथान्दोषस्तथास्तु। प्राग्दीव्यते येऽर्थाः दितिकिञ्चायेऽकुलस्येत्यतथा। अपंप्राधान्येनार्थप्रतिनिर्देशः। इत्यर्थाच्चक्रस्वप्रकृ
तयः परिगृहीता। पंचका दिर्घवनितिमित्तेनोपादाने। अथवा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो मेयाः प्रकृतयइति। ननु चोक्तं। अपत्यादिविषयाणां समर्थानामिति। नैषदोषः। तत्प्रकृतिदाव
चनात्सामर्थ्यदोषः। किं कारणं। कश्चिदाद्वचनात्परपंचकविदाबवनं करोति। पीलायाः वा उदक्त्रिती। मानरभ्यमिति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः समर्थदाद्
विषयेऽनभवातीति। पठितत्ज्ञाप्यतेनार्थः। कश्चिदाबवनादिति। किं पुनः कारणं सिद्धमिति वदेद्वादविषये अनमसंगइति। नैषदोषः। यास्त्र नेनतो
नवाऽकश्चिदावचनादिति। किं पुनः कारणोपि पानविषेधित्यते। न प्राकृताकृत्स्नो अतो पतत्ज्ञापयत्यर्थेष्वयं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं।
प्रकृतिविशेषाद्रूपार्थमानइत्याकरते॥
चद्व्यभिनेवटकः। सिद्धत्वात् अनेनाप्यणः उदपित्ततद्वदेव वाधित्वानाम् कर्मत्वं स्याद्भवेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः। तथापि ऋक इत्यनि। यद्यस्यानेकत्वग्रहणमन्ति
तथापि व्याख्यानात्स्यान्महत्ते वाधित्यपरयमेवावधित्वेनग्रहीष्यते। एतदिति। एवंहि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमत्रोत्तरार्थमर्थः॥

१भा.के.४ हिमहिमा॥ ॥अणाप्रवाहिणा॥ वाऽनीतिकुमीहिमवनिविनंमध्येयोऽयोपवर्गमामाणपादविधानार्थः पाठः। अनेकानुबन्धः इति सर्वेषामावनावेषु
॥३५॥ अर्थेषुत्पविधिः विहितहीति। हिमोऽवनमध्यानामभावेहिमोऽनुनासिकलोपात्वेनाकाशे प्रभृति सिद्धं भवति। प्रत्याहारमाश्रित्य कावचनप्राप्ता
दणानमगहणात्केवलमात्रप्रत्याहारमिति। अत्प्रत्ययस्यमर्थलं यशस्विनेहु हुआहिः इकोहाहि नानाकाराः प्राकाराः अणाण्यर्थे अकारप्रस्य यः नमहितरु। हेलो
पः। ऊरुलोमाहीति। वाल्लारिवुलोमस्येह रूपमणादिहिमामेऽकारोविधीयते। केचित् द्युनियिह्नतेनमवहुवहुश्रः मानमानाहीति निलुकिः प्रसावनप्रयोगनभ्वारिति

हिमहिमा॥ वाद्यानितिविन मतीच्छंदस्सुपसंख्यानं कर्तव्यं। वाधाः। वाकः। मनिः। मानाः। मनिः। विनमनोविनमनः। इथिव्याणां अंज्ञो। इथिव्याणां अंज्ञोवक्तव्यः
थिकापार्थिकाहेवस्यपत्रओआवक्तव्योहेवाहेवीवहिवहिलोपश्च। पत्नवक्तव्यः। वहिर्देवोवाह्यः। कवाव क्तव्यः। वाहीकः। इरु। कत्रहरिस्त्राव क्तव्यः। वा
हीकमाल्लसरूं वः। महात्मोकाः। महात्मोका। ओववक्तव्यः। अव्ययत्यागः। लोमोऽपत्येषु बहुषु अकारोवक्तव्यः। उडुलोमाः। बहुष्विति किमर्थं। औडुलोमिः। श
                              र्लोमिः॥
राम नित्यसंज्ञार्थं नलोपेन सिद्धं ह्रस्वं असंज्ञानुवर्तमन्यव नात्वत्वप्रलोपोन न भवति नहि संनुध्योपदिहेऽनलोपविधानात् हेतवः। ऽम अयं तमोऽयमानत्
॥३५॥ गमाह्वानकिंवोडुलोमेह्डुलोमव्याहृत्यांस्यसुत्रिधौनलोपसमासिद्धत्वाहे समादिस्यामनलुमतांशास्त्रेत्यप्रलपलक्षणविधानपदसंज्ञायाः अभावः यथाकारव
वेनपोक्तमधीयते काश्यपिनरत्वं अश्योक्तमाधुरिमणोलुकिकृतेनलोपेनभवति पविमिहस्विनस्यात्॥

सर्वत्रेतिनापत्रमवायद्याहीथनीयेअमवनेनपमहाहिताथनविमवर्नीतिकेविग्रहः। अकारादिप्रसंगाहीतिकिंमोमोहेतमअनागोहत्यांनोमयं। अमपादयहीत्यमा
हयोयेननाप्ति स्यायेन्नाप्तवापवाहः तयाहिमिलवावहिताहमसंप्रधानात्मायमत्वा नसवस्याहीति नाजिकायंमः। अर्थविशेषलक्षणानिमित्तं यस्मो थविशे
षलक्षणाः। यल्लर्थमात्मलक्षणोः सापवाह महत्वाद्वतितद्द्रव्यतिनीमवन्नेतस्पेतमोयत्यपित्याम्बुपीतुह्न्वेतत्रभवतिनतुणः। वाहिस्मामितोहह
स्पतिर्ववना अग्नेतित्वः हिनिवनस्पतिस्यापिनिाइतन्यानिजहातिहिनेर्द्वः भवति। वनस्पतेषविन्नहल्लिबनोहिणितिरकनभवति॥ ॥ तुला॥ ॥थाशादिति॥ ७
सर्वत्रोपस्माहिप्रसंगोऽयमप्रवित्रोगोपनाहिप्रसंगोऽयद्वक्तव्यः। गणिमंडावांगोः स्वंगवांगौरवनाः। पात्रतालीयाकस्यागवः सच्छालायाकः॥ तपादयोर्थ
विशेनषलक्षणोत्प्यामावाहापूर्वप्रतिषिद्धं। तपादयः अर्थविशेषलक्षणातुपपवादाद्वतिपूर्वविप्रतिषेधेनधाप्यादेवाप्रक्काशः हिनिर्देवना अम
हेमः। अर्थविशेषनलक्षणात्पापावाहस्यावकाशः। हेलोपपाशोलेयः वालेयः। हेहोमायंपाशोनि। हिनोपलोहेमः। अपत्यस्यादिविशेषलक्षणात्पअण
पवाहस्यावकाशः। अविनहल्लियेनोदकः। आपूपिकंशाष्कुलिकं। तपादीनामवकाशः। वाहलेयंपाणापलं हेमपत्पाप्रोति। वनस्पतीनांसम्
हः। वानस्पत्यंमपाहयोगविनिपूर्वविप्रतिषेधेनामनाहपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। इष्टवाचीपरशब्दः। विप्रतिषेधेपरंयदिष्टं तद्भवतीति
। हितिवनस्पतिस्याभवत्पममृह वेः। किं। त्रिहप्रहेषी। पशुद्रव्यानुयानेहेषावेमाणोअत्र नपाप्रोति। छहमातुयानेनेवछहः सपीप्रि
सितेकाश्कंकालाखकमोहकेपेयमनाहक्वा। किंतहिंमर्थविशेषणमेतत्। नचेछहः प्रसमार्थं भवतीति॥
पः शब्देनेहहनप्रसुयानेतस्मिन्नभिषेधेडजः प्रतिषेधोदारोवभवति। त्रिवृहिति। गोजोहेवना अप्यपहल्लासप्रतातुश्रीभ्ये भवेनिशेषार्थविवक्षात्हानहानुशेषि
कत्रमनाहसिद्धत्वानवाताशेषिकस्यावाधप्रसंगोऽर्थविशेषलक्षणानांतुल्यकक्षाणामेवमस्पयानोमपाहिविकीवनाप्रत्ययनुपक्षाप्राप्तात्कोवा
धकः। नथाहिकालाद्वप्रसोपवाहहरोदानासोत्रेपावेनाविति। शेषलक्षणात्थीहम्यअत्रोद्वंशेषवतामामपमितुक्तं॥

१ भा॰ कै॰ ४

॥३६॥

ह्यापुंसा॥ ॥लोपः प्राप्नोति। तत्र कर्तव्ये पूर्वविप्रतिषिद्धमित्यनुस्वारस्यापि हुत्वाद् अनुस्वारस्यापि योगकाले यस्य प्राप्तो हि दृष्टव्यत्वात् संयोगान्तत्वादिति भा
वः॥ अस्त्रकृतमिति। तत्र भवतां स्वरत्वाभावात् संयोगान्तलोपप्रसंगः। बहुषु लोप इति। यत्र स्त्रीत्वे सत्येकत्वमप्यप्राप्तिरिति। यद्येन शब्देन संप्रत्ययः स्त्र्य
र्थाभावः। ननु च न दृष्टस्य पुंस्त्वेन ग्रहणात् प्राप्तिर्न कोऽप्युक्तं न प्राप्नोति। एवं तर्हि स्त्रीत्वमविवक्षितम् यथा च दोष इति मत्वाह। एवं च शकं स्यादि
त्यादौ तत्वादिर्दर्शयमवतिष्ठ। भयत्रेति। यज्ञोऽष्टस्य त्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते। संघांके यदिगोत्रं च ग्रहणात् तु जितवतः कृत्विषुगजनस्त्र लोके गोत्र
ग्रहणं॥ किमर्थं न स्त्रीजातु स्त्रैता नन्वेजे वो मेता काह प्रसिद्धिः॥ पौत्रप्रभृतिमिति सकाठ्ठः। नश्वत्स्वप्रत्ययः। नहि प्राप्तिर्न योगान्तस्य लोप इति लो
पः प्राप्नोति। एवं तर्हि नैवार्थो नज्ञानादिसंज्ञा। अज्ञस्य कृतः सौत्रवर्ति ख्यतेऽनेकाद्याश्रमो व कृतः। अथ न कागणे सति किं पूर्णाः कृष्ण
तो। आहेति सायादिः। किं वा तः। यदि पूर्णान्तः प्रत्ययाः। बहुषु लोपः प्राप्नोति। स्त्रीणां नांसंघः। संघो कुलस्य गोत्र न्यजिज्ञासति। अ प्राप्नो
ति। अथ प्राप्तः। पौत्रान्सम्ववद्दोषः। संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। अस्तु पूर्वीत्वः। कथं हि नाना प्रत्यानां संघ इति। उभयत्र लौकिकस्य गोत्र
स्य ग्रहणं न वेदं लौकिकं गोत्रं। इह कारस्तर्हि प्राप्नोति। अस्तु पूर्वाप्तिः। यो ह्यावेदयति नत्वं। एवं हि मौना गाः प्रवर्तते। न स्त्र ज्ञीककुरयुंस्तह
गान लुना नाम पुत्रसंख्या नमितिं प्रदिलोपस्तर्हि प्राप्नोति नुग्वचनात्र भविष्यति। नेदं ह्रियं नुग्वचनात्र प्रत्यानेत्रैणमिति। इह स्तलुप्तो हंसिति। इह स
लुप्तो हंसिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति। न स्मात्र स्त्रीजैवकृत्वे॥

मितु व्यतेहिन्नीच नर्विनो वि पुंशत्वा संसामान्यमिति भावः। टिलोपस्तर्हि। प्रकृत्यैकाजित्यत्र इष्टेमेयस्विन्नुवर्तनान् प्रकृतिभावो नास्ति। इह नुग्वल्लि पम ॥३६॥
ति। यद्विद्विशतावपस्तु विष्टिरिति चस्मादित्यर्थः। ननु च स्त्रीशङ्खादिनुगवलोपनिमित्तं। अप्य यास्त्रीदृ वता अस्पस्त्रायमिता द्विवयमेतिलोपात्स
त्वाद्वृद्धिः स्यादिति विंशमेतत्। यैते ह्येव प्रसंगाद् ह्यैतो नाकारितस्य स्याम॥

वन्यर्थ इति॥ प्राप्तव्यान्स्वेष्वर्थे पुनः स्त्रस्त्रौ प्रकृति विशेषादि धायमानो सह लौ पुत्रस्त्रका शपत्वे नैव ऐको प्राप्त इति भावः। यो प्राये कृत्रिमिति। अयं योमो वल्यर्थनपवर्गस्तु मि
तुज्यादिति निर्देशे नैतापनइत्यर्थः। नेतलो लुक् नस्त्रेन स्त्र्यप्रामनो वेश्याचनादित्यत्र यत्नः कौन्यतो ते न स्त्री नंह्यौनापुंसत्वं पुंस्ते गपि अर्कतिमा ग्रहिणो तु॥ गर्ग विद्व इति। गृहो
इत्यादप्रत्यक्ष इति मन्यतो अर्चेतिविधात्र यह पुंस्त्र मद्रायसविधा तैविवक्षितं मिलयर्थः मेदो नास्त्रि अविकस्मा पान्नि दुःप्रभावः। एवं च न इमिति। नइमि इतिसमाहो ऽथ या
भावः। कृतो दृष्टाद्युपूर्वा पादस्त्रसमासान्तः। वस्त्रनिति। आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलमात्मा समासविवक्षित न व्याप्तवो वर्थः। प्रकुलेषु भवइति प्रम्पस्त्रौ कुले भवइति भ
स्त्रयोमान्तस्त्रो प्राप्तवनाद् इति आहो स्विदयमैतेप्रिति। कस्त्रा। अविशेष इत्स्त्रस्त्रो भवनादिति वेद लपर्थप्रतिषेधः। नस्त्रास्त्रो भवनादिति वेद लपर्थप्रतिषेधो वक्तव्यः
स्पीव तु वईति। किं पुनः कारणं नासिध्यति। इमौ नस्त्रस्त्रौ प्राप्तवनादित्युच्येते। ततो विशेषविहितो प्राप्तस्यविहितं वर्तिनो संयोनाद् अतो नवर्तिक अप्राप्ने वक्तव्यं। बनेः प्र
मितिवस्याप्सिः। वतेः प्राप्तिनि वन्द्रा वृत्तु पसंख्यानं। वतो प्राप्तिनि वन्द्रा वेद्रु पसंख्यानं कर्त्र्यं स्त्रीभावः स्त्रो नांतु भावश्च यो त्रमिति। सूत्रे चाभिधेने। यथान्यासमेवा
स्तु न तु वो कं नस्त्रस्त्रौ भवनादिति वेद लपर्थप्रतिषेध इति। अत्रा चाधिप्रहस्तिलोपति। नवराथ न स्त्रस्त्रौ भवत इति। एइ संत्रि प्राप्तुं वरितिनिर्देशं करोति
प्रवसाधि ह्री वइति न मिध्यति। योजाथ पञ्चाला वर्कः। द्विगोः॥ इह कस्मात्र भवति त्रैविधः पञ्चनदः षाकुल इति। इहानवद्ते त्रैविध इति नैवं विला यतोनि तस्येवि
धा स्त्रधीते त्रैविध इति। कथं तर्हि। अवपनो विधा त्रिविधा त्रिविधा भवाते त्रैविध इति। इहापि पञ्चनदा इति नैवं विला यदे पञ्च सुनद्याष्वकः पञ्चनद इति किं
तर्हि पञ्चानां नदानां समाहारः पञ्चनदं तत्र भवः पञ्चनद इति। षाकुल इति। नैवविलायते षट्सु कुलेषु भवः। कथं तर्हि। षण्णां कुलानां षट्कुलं षट्कुले भवः षाकु
ल इति। अत्रापि ग्रहणाकर्त्र्या इह मा भूत्। पञ्चगार्ग्यरूप्यं पञ्चगार्ग्यमयं॥ द्विगोर्लुगनपत्ये इति ग्रहणं गोपाद्विगोर्लुक्तद्धितेन्त्रयहणांकर्त्र्यं द्विगुनिमित्तं नो
यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं इह मा भूत्। पञ्चकपालस्येदं हविः पाञ्चकपालमिति॥

वः पञ्चमालं ह्यमिति। पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः तेनो ह्यमयटौ। द्विगुनिमित्तमिति। द्विगोर्निमित्तं इति षष्ठीसमासः। कचिद् द्विगुनिमित्तं इ
ति पाठः। तत्रास्य द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तस्तद्वियोर्थः। स्तद् द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयं। पञ्चकपालस्येति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः तत्र
तस्यानेन लुक् पुनस्तस्येदमिति यस्तस्माद् द्विगुप्रति निमित्तत्वादलुग्भावः॥

१भा॰के॰४ अर्थविशेषासंप्रत्ययइति। नहि न हेतुकान्नहिगोर्लुकि योर्थः प्रतीयते सएवानहि न हेतुकाद्विपि प्रत्यर्थः प्रमाणाद्विगुश्च नहिता र्थइतिद्विगुना समानार्थत्वादिति तद्वल्लुवि
॥३७॥ धानेऽनर्थक्यमिति न हि तस्यानिमित्तत्वमिति। ननु हि गोर्थ्यप्रधानानिमित्तत्वं यदर्थः। यदुपयोगिता। पंचकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्यानिमित्तत्वं द्विगुप्राप्तिः। किं द्विगोः प्रत्ययार्थिकत्वा
दिमे प्रापकिं च न त्रिमित्तत्वं प्रधानप्रत्ययार्थे नाभावत् तद्धितकं स्यात्। निमित्तत्वमितिनिमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबंध एव तत्रापि नाम्नात्र प्रत्ययेन तद्योऽनिर्दिष्टलक्षण
णः योगिविधिश्चार्थं संप्रत्ययोऽमासात् यामनर्थकं स्यात्। अव्यविकल्पेनेति। अव्यविकशब्दयोर्योग्यतायां तत्तेनास्यार्थः। कश्चिदिति विकल्पेनेति पाठकल्पनाद्द्वेष
अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽनत्रिमित्तत्वादिति। अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तत्वादित्युक्तं स्यात्। किं प्रयोजनं पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः। पंचकपाल्यां
संस्कृत इत्यत्र विग्रहे पंचकपाल इत्येवं यथा स्यात्। अथ कि यमाणोपि तन्निमित्तत्वाद्योक्तो द्विगुः विज्ञायते। तस्यानिमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तत्वादिति। अ
होस्वित्तन्निमित्तं समासोऽपि तन्निमित्तं तत्त्रिमित्तत्वादिति। किं चातः। यदि तावत्तत्र तस्यानिमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तत्वादिति। किं यमाणोपि तन्निमित्तं द्विगुरेवा
ऽत्र प्राप्नोति पंचकपालः संस्कृत इति अथ द्वितीयेन तन्निमित्तं समासोऽपि तन्निमित्तं तन्निमित्तत्वादिति नायं दोषो न भवति। यत्रान्योऽपि तद्धितस्तत्र तन्निमित्त
समासोऽपि तन्निमित्तं तन्निमित्तत्वादिति विज्ञायते कुतः एतत्। यद्यप्यनर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तत्वादिति। तत्र हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं न कर्त्तव्यं।
द्विगोर्हि नेयं पंचमी। कात्तर्हि तं चेत् षष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। किं च द्विगोस्तद्धितः निमित्तो यस्मिन् द्विगौ तेन भवति। कस्मिंश्चेत् द्विगौ। एतस्य इदं
तद्धितं च अनर्थविशेषासंप्रत्ययोऽतन्निमित्तत्वात्। पंचमी प्रत्यये तं कर्त्तव्यं। इदमस्मिन्निति शब्दौ स्यातां पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपाल्यां संस्कृतः पंचकपालो
द्वे शब्के पाल इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अप्रसाद् एव तस्मिन्निमित्तेऽव्यविकल्पेनानयथा। अत्रैव निमित्तविग्रहे अव्यविकशब्दौ
द्वयोः प्रतिपत्तिः अव्यविकं निमित्ते पंचमुत्कृत इति विग्रहे का प्रतीयते शब्दौ बहुमाध्यांतं येवं समिति सिद्धं भवति॥ राम
अनेनोपन्यासः। अविरविकन्यायेन तद्धितलुग्यथा प्रत्ययमुत्तो इत्यनेनानुत्वं यथायमपीत्यर्थः। अथवा अविरीत्यस्य विग्रहस्य तस्यानुकारणमविरितितेऽनुकार्यमा ॥३७॥
र्थेनार्थवत्त्वादविभक्तिकत्वात्तेनस्य च द्वितीयान्तस्याः पः ननु पूर्वस्यानुकारणानाक्रप्तुत्वाभावाद्यथा अयं नामप्रतिभिसे वस्यालुग्भावः। अथवा भाष्यकारवचनप्रामा
ण्यादस्यासाधुत्वं। एवमिति। पंचकपालीशब्दाङ्गस्य न भिधानाद्विताद्वितस्यैवेति भावः॥

गोत्रे लुगचि॥ ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे इति प्रकृतिगोत्रप्रत्ययस्य लुको विशेषोऽव्यवहारः। गोत्रे लुगचीति चेदिति। अत्र गोत्रस्य प्रत्ययस्य यदि लुग्गोत्रे लुगितिकल्को हलितेन्द्रच्योतनदान
स्यादेवइत्यर्थः॥ अलुक्यपिः इत्यत्र इति अस्मिन् अतः इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां तस्मिन्लुक्यपि बहिर्वा छेनभावेनानुपपातु कुप्रत्ययोऽलुके तातो तत्प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणे पक्षेपी
विषयस्य प्रत्ययस्य यतोऽयं गोत्रप्रत्ययोऽस्मिन् स्तोतुविषयप्रत्ययस्य प्रयोगेऽस्यात्पत्ययस्य निमित्तत्वात् पाठ इति प्रागुपनिपातितं छादिकं तस्य तद्धितस्यापत्यं इति अवका
शब्दइतीनां प्राप्तानि। अत्यर्थं बहुलमत्रापि गोत्रे लुगचां गोत्रात्प्रत्यये नोपजीव्यर्थं बहुलत्वानुवाद्विष्णोऽत्यादिप्रत्ययः अत्रापि बहिरणो अविषय तुल्यकालत्वाद्युक्तोऽविप्रति
गोत्रेऽलुगचीति चेदितोन्तरस्य च वाह्यप्रसिद्धिः। गोत्रे लुगचीति तदन्तरस्य वाह्यप्रसिद्धिः काण्डेरान्तरस्य प्रत्ययस्य। अलुक्यपि इत्यत्र अत्रादिः। अत्रादिनिमित्तमस्मात्तुक
तदेतद्धि तेनान्तरस्य च भवति। इतोऽन्तरस्य प्रतिषेधबलात्कण्डेविप्रतिषेधात्तुलुक् इतो विधानं विप्रतिषेधात्तुलुक् इत्यस्य भवति। लुकोऽवकाशः गार्गाः वत्साः वि
दाः। इत्तोऽवकाशः शालाकाशाः शालीयः प्राग्दीव्यतीयः गार्गीयो वात्सीयः इति गार्गीयाः प्रातिगार्गायणाः। जमदग्नयः। इत्यत्र कालान्तरविप्रतिषेधेनान्तेऽन्तरलुक् विप्रति
षेधः॥ मृत्याऽवलुकोऽपि निवृत्तिविधानेऽल्पाद्यः। तदाहंगमतदान्तरविप्रतिषेधादल्लुक् स्यान्नामप्रत्ययस्य लुकि प्रत्ययोपन्यासेनादलुक् शास्त्रः। यत्र दृष्टीति
कुर्वत्समानकालावलुकनुलुका। यदयं मुक्तिप्रापकस्य लुकः अणो देवतिदं लुकं शास्त्रमतत्ताय स्यानाधर्मसमानकालावेनाव लुक्लुकावितिः प्रदिवालुकः प्रसंगो
भवत्यलुकस्तु प्रसिद्धोऽस्या यदिवा लुकः प्रसंगो अलुकः स्वविनानथाऽस्य अप्रसिद्धो भवति। पूर्वत्र एव का रास्त्रामिनिविशतेऽस्मादित्यर्थः। लुग्वालुकः प्र
संगप्राप्त्यस्ते छेऽलुगनमन्तरमनयाः लुग्वानुवलुकः प्रसंगे यदि ह्यता स्वतोऽनथाऽस्य छेऽलुक् प्रसिद्धो भवति प्रकल्पस्यथाऽयं वा हस्वयं तत्तदस्म
षेधकल्पकालनप्रतिपादनायाह। मृत्याति। समानकालाविति। यदि पूर्वं लुक्प्रवर्त्तेत तदाभिनिर्दिष्टत्वन्निवर्चयितुमशक्यत्वात् कमलुगिति यानेस्यात्
तस्मादलुग्विधानात्कृताकृतप्रसंगि लुक्प्रवर्त्तत इति लुकोऽपि सावकाशत्वाभावादयपत्य प्रविप्रतिषेधइत्यर्थः। यदि वेति। अन्तरोपलिप्यविप्रतिषेधं लुगपवाद
त्वादलुक्तन्निमित्तमकाराद्यः प्रत्ययोऽलुक् वत्वात् तं न इत्यर्थः। पूर्वमिति। निरवकाशं विषयेऽलुगोगप्रवर्तितं प्रमितिपश्चात् सोप्रवर्त्तत इति भावः।
प्रकल्प्येति। अत्वथातिविषयोऽयं पवाहस्यापदं सविज्ञोत्वगः प्रवर्त्तेतेति भावः॥

५ भा० कै० ४ गोत्र इति। गोत्रग्रहणं यस्मिन्नर्थे विहितस्तस्मिन्नेव बहुषु ... वहुवचनान्तस्येति ... [illegible]
॥३८॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगचः। [illegible]
वैदोषिकमर्थमिदं ... [illegible]
बहुषु लोपो यूनि ... [illegible]
नो लुक् प्राप्नोति ... [illegible] अलुक् ... [illegible]
अवीतु ... [illegible]
[illegible]॥

[illegible] यञञोश्च ... [illegible] सम
[illegible] ॥३५॥
[illegible]
[illegible]॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥

[illegible] लुक् भवति ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] लुक् भवतीत्यर्थः॥

१भा०कै०४ लोपो यूनीति। लोपग्रहणाल्लुग्लक्ष्यते। लोपे हि प्रत्ययलक्षणं न स्यादित्यर्थः। लौकिकस्येति। अयमस्यार्थः। काश्यपस्य जनेन तु यूनि कृते निवृत्ते चैवमिति नापत्यवृद्धत्वं
॥३९॥ त्रिप्रिभृतिनाम्नानि। बहुत्वं चास्ति हि नैकत्वविषयत्वादित्यर्थः। आपत्यं वेति। अपत्यस्येदमापत्यं यौ त्रय प्रत्ययमित्यर्थः। बहुष्विति तत्र भवति। परमप्रकृतेरिति। गार्ग्य
इत्यापत्यप्रत्ययः कार्यो नित्यं गोत्रत्वप्रत्ययार्थः। अपत्यादिति। गार्गिरिति ततो गार्ग्यायणस्य युवप्रत्ययस्यापि तु गार्गी नवकाशत्वप्रत्ययः क्रियते तदापत्यं शौदितो वाप्ति
जो ध्वेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायणा इति। मन्येति। त्रियो हि लोपप्रत्ययाभावाद्गार्ग्या भवन्ति फक इति। यत्र प्रवृत्ते ध्यात्वव्यतिरेकेन दर्शयन्नाभाव

यद्गुरुत्वे। प्रकवचनादिवचनान्तस्य वस्त्रहणे बहुषु लोपो यूनि च कः वः अन्यो बहुषु प्रत्ययो बहुत्थितु व्यपानो लुक्। प्राप्नोति। भावमूदेवं प्रयो बहुषु य
ज्योकाहुत्थिति। अजं तेय बहुषु प्रजं तं प्रहुत्थिते भविष्यति। ननु वो कृ नैविशक्ति हि दोषः स्यात्। काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति नेष दोषः। लौ
किकस्य तत्रो न्यस्य ग्रहणान्नैवेत्ले। लौकिकगोत्रं यदि तं वहुहु बहुषु प्रजं तेय छद्रुत्थिते वमु व्यनेकविहान्यपत्यं प्रापान्कौवै दः वैदोऽञ्चापि प्राप्नो
ति। अलुगत्र लुकं बाधिष्यते। अलुकि च कृतेषु नलुकोऽनिमित्तं नास्ती तिकृत्वा पुनर्लुङ् भविष्यति। उक्तं वा। किमुक्तम्। आपत्यो वा गोत्रा। परमप्रकृ
ते श्चापत्यः। आपत्या गार्गी वहूंशपा स्वार्थिकत्वाद्युवसंज्ञः। मन्वाद्विवंशकौगोत्रग्रहणान्नर्थिकत्वाद्बहुवचने लोपो बहुवालिङ्गनिमित्ति। तत्र विदाद्यापत्यसंज्ञा
गावकइति विगृह्णाविदशहुन्लकथाभ्यान्निमित्तिष्यति। वैदः वैदौ वैदस्यापत्यबहवो मानेकात्वति विगृह्णविदशहुरहुबहुलाच्छिश्यर्तिवविष्यतिविदादर्शति। अ
विरविकमायेन॥
बहुवचनात्नोपविधिरिति। युववहुत्वेपि हसम्पादिप्रसिद्धेहिदित्वेकत्वयोर्न्नबैदौ बैदा इति प्राप्ता स्वार्थागतत्रविदानामिति। गोत्रस्य बहुषु लोपि दशमि वार्ति कप्रयोजनमश्यायात्। पा
अर्थायि। परमप्रकृतेर्बहुषु प्रत्ययः। आपत्या गार्गीवहूंशपादिस्वेनत्स्वार्थिको हितार्थस्य इत्यित्र्याद्वविजित इति लुप्यते। अविहितिकस्यापत्येनेति। कैविद्धुहंघ्यो षमि ॥३९॥
तिप्रमप्रकृतेश्चापत्यरहिताचनिकत्वात्स्वार्थत्स्या। अमेतु वचनस्यैवाप्रविकस्यापमूलस्य प्रतिपादनायैव तु रूपमिति॥

यूनि लुक्॥ यूनि लुगचौत्तिवेदिति। अस्मिन्सूत्रे पाले दोषो नलुप्प्रमाणान्तरस्यार्थः। फाण्टाहृतस्यापत्यं युवप्रतिजनप्रत्ययस्य प्रत्युदाहृतं दृश्यते। तिमित्ता फाण्टाहृतामिति णः तस्य छात्रा इति
प्राग्दीव्यतीयाविकारस्यापि द्व्यज्व्यात्प्राप्त्यलेप्वनयोनिबन्धनात्रवृद्धहलच्छ्यायण छे प्राग्नोति। लुक्ताद्द्वितीयलक्षणत्व ग्रहणार्थः। भवति श्रेष्ठीमिति। मानि तस्या
पत्यमित्यत्र तत्र यूनि ह्यहृत्त्वे वृद्धहुलविद्वृः। तस्य छात्रा इत्यर्थे यको लुक्तत्रिवेताऽयातिकस्यापत्यमित्यादिप्राप्तिः फिञन्ताद्यूनि फिञ्छ इति छ। अयमुदात्त
लुगिवीप्तिवेत्यनुपपत्या यथोक्तप्रसंगः पामावक्ष्यापत्यात्फिञत्यजन्तानिवारणान्नं भाव्यकाण्टाहृत छवे न नजाशिवावित्तिकेनयेतश्च भवतिवीमारणाना श्रये तु न प्राप्नोति

यूनि॥ यूनि लुगचौत्तिवेत्यसम्बन्धात्यथे प्रयोगः॥ यूनि लुगचौत्तिवेत्यसंबन्धार्थे यथोक्तं प्राप्नोति। अविशेषप्रत्यये वा स्थितेन लुक्। अविशेष प्रत्ययस्य अव्यवस्थितेषि सिद्धं न विशे
षेष माणु वस्त्रकने लिंग अविशेषः सिद्धमेतत्। कथं अविशेषमानुकस्य एकादशिनेषि वृज्जामि। पिप्यति प्रथमं वह्निति यानत्र यथासपि वाहुल्यात् ननु वो कृः यूनि लु
गचौतिवेत्यन्यस्या अप्रत्ययप्रसङ्गान्तेष दोषः। अचीतिनेषाप्रत्ययप्राप्तिकानार्हविषय प्रामी। अजादौ विषय इति। न चापि विधये लुकि कृतेयोपः प्रत
ययः प्राप्नोति प्रतनो भविष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णवकुच्छामः फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतिः फाण्टाहृ
तस्य पूनः छात्राः फाण्टाहृता ऽ छक्॥ भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः। भागवित्तिकस्य पूनः छात्राः भागवित्ताः इकाछ॥ तैकायनेरपत्यं
माणवकः तैकायनीयः तैकायनीयस्य पूनः छात्राः तैकायनीयाः॥ इञ्जाद्यौ सर्वत्रा इञाद्यौ सर्वत्र प्रयोजनं। औपगवि पूनः छात्राः औपगा
वीयाः इहद्वदगनिदेशेमति यो गोत्र इति अप्राप्नोति नेषदोषः। प्रत्याख्यायते ऽसावनिदेशः। कथं यानि प्रयोजनानि। तानि नान्यैकेनापि सिद्धानि॥
तान्तस्य छात्राइतिच्छेलुगेहद्वलक्ष्मात्छछ्रात्रः श्रीपायावीति। उयतो प्रत्ययेनान्ततो यूनीजन्तात्मिन्नलच्छे छः। किं पुनः क्रीजो लुक् प्रयोजनं यदान्तम्मिंजलुग्वेति सि
द्धः छो बहुलक्ष्णादित्याह। इहलादिति। इहशहः पूर्वात्पिसत्गोत्रपूनो बहुवचनिदेशात्सिन्नो लुक्व्यवस्थयात्। कथं पुनवीनौति। गार्ग्यपदार्थानां समूहः इत्यादौ
गोत्रलक्षणो वुञ्जिष्यनेमनप्राप्नोति। तावकेनेति। गार्ग्या युवमनुष्याच्छेतिवञ्च्यमाणो नास्तनेदवमिश्रीलुकाविनायोवाग्वीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाह
रणमेतत्॥ ॥

१भा·कै·४

॥४०॥

[illegible]

[illegible] ॥४०॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१ आ॰ कै॰ ४ इत्यनर्थकमिति। शरद्वच्छुनकदर्भात्। यदि पुनरिति। पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणं लौकिकस्य गोत्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं स्यात्तत्र विशेषयतु तदर्थः। फलवदिति। आकृतिग्रहणात् गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञिति
॥ ४१ ॥ गोत्रग्रहणं मनुष्यगोत्राभिधायिनो जन्मसंतत्यभिधायिनो गोत्रग्रहणेन नाप्नुयात्संज्ञासिद्धत्वात्किंतु योगिग्रहणेनापि नोक्तानुत्पत्तौ गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपर
मिति। जन्ममनुष्यशब्दोऽलौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचिनः। लौकिकगोत्राभिधायिनो नाभवन्तीति कर्मणं योगिग्रहणं लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं। पूर्वमिति। अपत्य
मिति। कात्यायनादिनेति। पूर्वं वृद्धितः इतरथा हि शालङ्कीति। शालङ्कोऽपत्यमिति गोत्रे लौकिकगोत्राणामादिः पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठस्तेन तत्र लुक्।

यदि पुनरयं गृह्यते स्वेन स्वेनार्थेऽनिर्दिश्यते साहचर्यात्स्वस्मिन्पौत्रप्रभृतिरूपेणार्थेऽपि तदर्थं सर्वेषां यथायथं तु स्थाने। अथ वै तर्हि पुनिर्वचनं तत्र कीर्त्यते। क
थं फक्फिञौ। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः कफिञौ। युवार्थो गोत्रं तद्वत्वाति वस्त्वाभिधेयं नहि नञ्युपसर्गस्य गार्ग्यायणो युवा गार्ग्याश्च। गार्ग्यायणानां किं विनार्ग्य
यणकं। गार्ग्यायणो भक्तिः स्यात्। गार्ग्यायणः। गोत्राद्यूनि अस्त्रियामिति प्रवर्तते। तत्र ताद्रूप्यमनुशासनं लौकिकं गोत्रं वर्तयतु स्त्रीभोग्या जन्ममनुष्ययोगिग्रहणं
जिनत्वापन्नस्यापत्यं लौकिकं गोत्रग्रहणमिति। युवा च लोके गोत्रमित्युच्यते न्यायतः किं गोत्रे तिष्ठतामणुक गोत्रा यञः पै
नलत्वापन्ने पौत्रप्रभृतिः। अण्भावी गोत्रं पञ्चप्रवरा योगः। अन्यत्र प्राप्नोति। सामूहिके तुल्यकं। यदि सामूहिके तुल्यकं गार्ग्यायणानां किं विनार्ग्य
यणकं। गार्ग्यायणो भक्तिः स्यात् गार्ग्यायणः। गोत्राद्यूनि स्त्रियामिति प्राप्नोति। बुद्धिर्योगानुकं। यदि योगानुकं शालङ्के पूर्वच्छाः शालङ्कायनो गोत्रं युवारण
न प्राप्नोति। अनन्तरविशेषवादकस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यं अपत्यमात्रविधायकाः। गोत्रेण पुनर्विशेषमिति विधीयमानं गोत्रे पतति किंचित्तदिति।

देशः। अनन्तरापत्यवाचिना गार्ग्यात् गोत्रात् यूनि फक्‌ न स्यात् अतो न पूर्वनिर्धारणात् गोत्रात् किंचित्तदेकं पुनर्विधीयते इति। गोत्राच्च यत्र स्त्रीप्रत्ययेन प्राप्नोति। गो
त्रे गोत्रमिति। कार्यादिभ्यो गोत्रे इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं पूर्वतः। गोत्रप्रत्ययानुवादेन युवा गोत्रविधायकेन कार्यादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित राम
स्तदन्ते भ्यो यमवताति। कार्यादयः प्रागर्थादिषु युवदिता। तत्र गोत्राद्यूनि स्त्रियाः प्राप्नोति। गोत्रग्रहणं सामर्थ्याद्गोत्रे प्रत्ययान्तेभ्यो कार्यादिभ्यो गोत्रे ह्येवं च ॥ ४१ ॥
पूर्ववत्तदेवं सज्ञायाशेषं गोत्रानुवृत्तिर्भवति न गोत्रेषु विहितं तस्य तदन्ता द्विविधा यमानः शालङ्के भवितव्यमिति लौकिके गोत्रे इत्यर्थः। अनन्तरापत्यविशेषेऽनेन सूत्रेण गोत्रं लुकानामथ
। नैव दोषः पूर्वमेवास्तोऽरादन्तादन्यथा समर्थानामन्यथा सिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाह युक्तं॥

तस्यापत्यं। तस्येदमिति पदमिति तद्वृत्तिसामान्ये सर्वविशेषाणां भावात्पत्यस्याप्यभूतत्वादित्यर्थः। बाधकाद्गतिज्ञानो बहुवचनं तत्स्यादिमितनेनविधीयमानत्वात् बाधकश्च तत्सत्वाद
नार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे प्राप्तिसमावेशक भावो भवति। तत्र शेषेऽर्थविधायकत्वेन चरितार्थत्वेन तत्र इति विशेषार्थत्वादन्यत्र कथंबाध्यबाधकभाव इति प्रश्न
उत्सर्गादिति। यदि योगविभागमकृत्वा तस्यापत्यमिति तद्वदेव तदुपसंहृतिविशेषसंबद्धत्वेन पत्यविधेयस्य वाक्यसमासास्यसंबद्धो भावार्थः शेषत्वात्पत्यादिविन्याद्यर्थमुदाहरणे च
। पृथग्योगेन च पत्यार्थस्याणादि विधानुपयोगः उच्यते अपत्यं तस्य पत्याधिकारे सिद्धं बाधः कथमिति उत्सर्गादिति प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यमूलेनापत्यार्थे उक्तः। अप्रवृत्तं इमिति सामान्यमूलोऽर्थ
तस्य॥ तस्यापत्यमित्यत्र पितृस्येदमित्यत्यन्ता प्राप्तसिद्धः तस्येदं विशेषाणां मन्यतामपत्यसमूहो विकारो निवास इति। किमर्थं तर्हि इमुक्तेः बाधकार्यं कृतं भवेत्पत्यस्य बा
धकाविशेषानार्थो। कथं पुनः शैषिकः शैषिकं बाधते। उत्सर्गः शेषप्रकीर्णे॥ यो पुनर्गः सामान्यविशेषप्रकीर्णे न बाधते तस्मिन्बाधकबाधनार्थो मतिकिं प्रयोजनं॥ हृद्धस्त
प्रयोजनं हृदिनिप्रयोजनवन्ति। भानोर्यत्संभवः शणमाणौ प्रेत्यशयमवः। कथं पुनरिदं तावत्पदं प्रसृतं कोषावस्थितुं तस्य ग्रहणसामर्थ्यान्नाद्विकिमि
दं भवान्न आह तन्नस्तद्ग्रहणसामर्थ्याज्जनमाहन्पुनस्तद्विभवं समस्यार्थवशात्तुल्यार्थमर्थानिर्देशः कर्तव्यः समर्थविभक्तिरपि तस्य श्यमुक्तार्थ्य प्रतिनिर्दिष्ट
व्याख्यानेन हि योगविभागकरणसामर्थ्यान्नाद्यर्थादितस्यापत्यमन्यस्यं तत्रैव न भूयात्पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेनवा तेन पुल्लिङ्गादेवो
त्पत्तिः स्यात्॥ एकवचनाच्चाद्धा स्त्रीनपुंसकलिंगादिवचनबहुवचनान्तादेर्न स्यात्॥

उत्सर्गत्वमिति भावः स्यात्स्मिन्पृथग्योगे यत्नार्थमुत्सर्गशेषप्रवर्तनं भवति। अनुपपत्त्यादित्यर्थः। कथं पुनरिति। प्रकृतिसामान्याद्विधानादसौ वोत्सर्गः प्रकृतिविशेषात्तु
विधानाद्वेदवादः इति मत्वा प्रश्नः। तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति। एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते तेन प्रथमसूत्रं भावादित्यर्थः। पृथक्सूत्रे त्वपत्यार्थस्याशेषत्वाभावाच्छेषाभावः। रा
न्तोऽस्तीति सायंत्राह। किमिदमिति। अध्याहृत्येति। तत्रैव नान्यर्थं लभेतार्थः॥ सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह एवं तर्हीति पुल्लिंगेनेति। यद्यपि नपुंसकमपि तस्येति
रूपं भवति तथापि नपुंसकयोगपतिनिर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वान्मवाग्देवमुक्तं। स्त्रीनपुंसकलिंगादिति। सुमातुरपत्यं सौमात्रः इत्यत्रापत्यं स्यात्स्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः॥

३ अ· कै४
॥५२॥

तद्धितार्थनिर्देशः इति। तद्धितप्रकरणादेव पुनः कंसर्वत्रैव हि शास्त्रे इमे नान्तरीयकत्वात् तल्लिङ्गसंख्यादिकं विवक्ष्यते कश्चित्संख्यानुविवक्ष्यते यथा पशुरुपेति। अप्रमा
णमिति। तद्धितार्थकार्यस्य विधिनिषेधौ न भवतः इत्यर्थः। भावसूत्रे विग्रहे एवमपि तत्र विधीयमानानि लिङ्गानि तथा शास्त्रीयसामान्यनिर्देशादिति। तस्मादिति निर्देशात् उच्यते
तु सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यात्तेनापवादिभूतत्वार्थः। सामान्यवचोऽन्तरादिति। विशेषाणामेवकार्यनिषेधार्थं सामान्यमुपादायतेन तु त्वार्थो विग्रहः। इदमपराणि। अपत्यमित्य
तद्धितार्थनिर्देशो लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात्। तद्धितार्थनिर्देशो लिङ्गवचनमप्रमाणं। किं कारणं। तस्याविवक्षितत्वात्। नात्र निर्देशस्तन्त्रं। कथं
पुनर्ज्ञायते वचनाप्रमाणनिर्देशः क्रियते। नक्षत्रं स्यात्। तेनान्यथा भवतीति दृष्टान्तः। नात्र एकत्वादि च पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेन च। अपत्यं पौत्रादि प्रभृति
केन विग्रहवचनेनानिर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कलाशकं कलाकार इति। नात्र एकत्वात्। तथा चोदाहृतं तद्धिते शकलं कं कटकानुकूलं जातिः। प्रवासि द्वादशिनो नारी वका
त्वा पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेन चानपत्यनिर्देशस्तन्त्रं सर्वेषामनिर्देशेषु विशेषाणां प्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् सर्वेषामनिर्देशे विशेषस्यात् प्रत्ययः।
किं कारणं। सामान्यनिर्देशात् सर्वेषां पर्यायनिर्देशः क्रियते। सर्वेषामपत्यानां सामान्यग्राहिणा तेन सामान्यवाचिना प्रत्ययेन भवितव्यं स्यात्। विशेषवाचिनो न स्यात्। सामान्यवा
दत्वात् विशेषेषु सामान्यवाचि न तु विशेषेषु वर्तिष्ठते। तद्यथा। गौरनुबन्ध्यः अजोऽग्नीषोमीय इति। आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणादि विशसनादि
क्रियते। विषमदुपन्यासः। आलम्भनादीनां येन तादृशं भवति। किं कारणं। असम्भवात्। आकृतौ तावदारम्भणादीनामसम्भवो नाप्यतो निकृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्
भणादीनि क्रियन्ते। इह पुनरपत्यं नाम यच्च एतत् सम्भवत्सामान्यवाचिना तन्न विशेषवाचिनस्तु नाति भविष्यति। यम

॥५३॥

नैवं सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यस्य भ्रातृस्यापि त्वेन सामान्येनापत्यस्य विशेषाणां विशेषणानां विशेष्यभावो योगादिरविसामान्येन विशेषाणां सम्बन्धः प्रत्ययादानुपूर्वक्रमेण शब्दादिशे
षेषु सर्वेषामभिहितस्तस्मादपि प्रत्ययो भवतितावदपतिरिति॥

नपुंसकलिङ्गस्येति। स्त्रीपुंसाविभक्तिवैलेभ्यस्याभिधानं स्यात् अपत्यं च अपत्यं च स्त्रीपुंसौ एव वा भवेत् तस्मादित्यर्थः। प्रजन इति। प्रसवमात्रं विवक्षितं न तु लिङ्गसंख्याम
तोऽर्थः। सर्वेति। सं नति। पर्यायसमसङ्घातिसर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधाय भावस्य दर्शितादित्यर्थः। सामानाधिकरण्यमिति। एकादिश्चत्वर्थ इत्यर्थः। अपत्यमिति। अपत्यश
ब्दस्य प्रमाणमित्यर्थः। प्रजन इति। सर्वलिङ्गशब्दैः प्रत्याय्यमानत्वात् सर्वलिङ्गशब्दैः स्वेनैकार्थ्यं इति। एकैकोऽर्थः सर्वलिङ्गः सर्वकेन वि... इत्युक्तप्रमाण्यमा
अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात्। अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः। किं कारणं। नपुंसकलिङ्गत्वात्। अपत्यं नपुंसकलि
ङ्गेन नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं स्यात्। स्त्रीपुल्लिङ्गस्य न स्यात्। न तु चेद् पुल्लाद्येवं चोदितायामपि तं च पुत्रादि स्त्रियां च योज्यते। इह पुनः कृत्स्नेनाभिधा
नं चोद्यते। सिद्धं तु प्रजनस्याविवक्षितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रजनस्याविवक्षितत्वात् प्रजनोऽत्राविवक्षितः। सर्वसर्वलिङ्गः। किं पुनः कार
णं समानार्थोऽपि सन्नपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः। एकार्थशब्दत्वात् एकलिङ्गतापत्तिः। एकार्थशब्दत्वात् लिङ्गान्तरं दृश्य
ते। तद्यथा। पुष्यस्तारका नक्षत्रमिदं कुटो मरत इति। अपत्यं नाम त्वा। अपत्यं नाम त्वा अलिङ्गानां दृश्यते। तद्यथा कुटाः। शमी। शमी
रः। अश्रुः। अश्रु। इदानीमपत्यं नाम त्वा किं लिङ्गान्तरं स्यात्। किं पुनर्यत्र शब्दान्तरमपि॥

नः केनचिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते॥ अपत्यं नाम त्वादिति। स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नाश्रयत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थ
स्य लिङ्गभेदो दृश्यते। किं पुनर्यत्र भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदो भवतीति स्यादित्यर्थः॥

१ भा॰ कै॰ ४
॥४३

एको गोत्रे॥ ॥ एकशब्दोयमसहायवाची [illegible] किमर्थमिदमिति [illegible]
[illegible] इह गोत्रमपत्यं [illegible] मूलप्रकृतेरेव [illegible]
[illegible] गोत्रापत्यं [illegible] मूलप्रकृतेर् [illegible] युवकार्यं [illegible] गोत्रकार्यमेव [illegible]
तथा क्रमेण [illegible] वार्त्तिककारः [illegible] उत्सादिभ्योऽञ् [illegible]
[illegible]
[illegible] किं तर्हि प्रतिशब्द [illegible] कारकविभक्ति [illegible]

एको गोत्रे॥ किमर्थमिदमुच्यते उत्सादिभ्योऽञ् [illegible] अपत्ये [illegible] गोत्रे [illegible]
[illegible] उत्सादिभ्यो [illegible]
[illegible] एकवचनं गोत्रे [illegible] उत्सादिभ्यो [illegible] इति॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥

[illegible] उत्सादिभ्यो [illegible] राम
[illegible] ॥ ४३॥
गोत्र इति [illegible]
[illegible]
[illegible] गोत्रापत्य [illegible]॥

[illegible] गोत्र इति [illegible]
[illegible]
[illegible] गोत्रप्रत्यया [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] गोत्रे [illegible] गोत्रे [illegible]
[illegible] गोत्रे [illegible]
[illegible] ॥ ॥

[illegible] गोत्र [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रकृतेः प्रत्यय [illegible]
[illegible]
[illegible] इति वक्तव्या॥

१भा-कै-४
॥४४॥

इदानीमेतद्दोषद्वयं वंशस्थमात्रेणैव दोषेणासहत्वोहि मुमाहात्मनयो श्वेतिच शङ्कावश्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः। तस्य याचाप्रिनि। जिनश्च नन्द्यन्यादि
मेन नमूत्रं प्रमाण्या यतो। योहि कपोतस्य तद्वद्वेयवस्तादि कालावानुयवाविकालो वा सो भेदेपवाद्यान्कापोतस्य अवयवो विकाश्व भवनाति का
पोतस्य भविष्यतीति नाथो मयेद्वाधन्यार्थे नासिन श्वतस्य न्यादि नानेन सूत्रेणान्तरं यथा कपोतस्य विकारावयवा भवा म भेदे पवाद्यान्कापोतस्य वत्
भयवो ह्रि धानिनथे द्वाधपवो यमवपोतेपान्नतद्पन्य वांवे भेदे पवाद्यानो नयप्रमति षाव शङ्का नामिधास्वतो गार्ग्यायणापवद्धगार्ग्यायणा शङ्क

एतपोक्षेत्रवकारिहा ग्राः पदिष्यति स्यावर्यिः सूनिवा नाहितेऽप्राप्रियानितथा वाय - थातत्स्य त्याजीय थानद्वविकारावयवकमायया
तैद्ति नायेनान्द नायं वविकारांसं आगमनि प्रवमिहायिते द्वा पमप्रसयां जदिनी यं च नृ नायं वा पमंसं कमिष्यति। भवन्ति द्वंस्त्रोपगवस्या
यच्चं श्रोपगवः श्यत्रसप्रगानं नाद्भ्यते एवगोत्रे। इदं तु सत्वनति धातिगस्य पत्वं गापदिति। अत्रत्यगः अनंतद्भ्यते। अस्पोगोत्रे॥

नेतिदोषत्रयमपिशिद्दतं। अस्यणीहास्या व्यामिंद शिपितुमाहा भवेदिति। अत्रत्या यद्विति। यदि योगाणिनमपीप्यतेन दागार्ग्यवि भेदसं वंशस्य निवृत्ये पत्र ॥४५॥
नाड्गशङ्का अवृतिगार्ग्यवत्वं गार्ग्यावस्मात्तमार्ग्यविष्यते। अथमानितदपस्य योभेदे धावसायस्त थाविगार्ग्यापत्यं गार्ग्यः प्राप्नोति। यद्यपि गार्ग्यादि
भ्योयजितिवत्रसामर्थ्याद्ध्राम्यः स्यात्तथापि गार्ग्यायिति स्यात्तस्माद्पत्यविषये दोषवानभेदे पवाद इति भेदस्वाश्रयणीयः। तथा चप्रत्ययांतात्यति
षेधः पाप्रसक्तेश्चोत्पत्तिर्न स्यादिति स्थितमेतत्॥

स्त्रि यस्येति। वश्यङ्गो दोषसमुच्चयार्थः। नत्वात्तज्ञाप्यत्वस्त्रियां गोत्र स्त्रियां वा नियम प्रसंगाभावात्। सामर्थ्यात्लौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री गोत्रे। युवसंज्ञ याः गोत्र
संज्ञा याः एकसंज्ञाधिकारान्द्वंद्वयुवेविवक्षतां। तु शब्दाद्धा नियमार्थो द्यभिधानात्। स्त्रियाः पौत्रप्रभृते अपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नाप्रीति कोगोत्रइत्येषनियमो नास्ति।
अस्त्रियामिति निषेधात्। प्रत्ययविनास्तिनियमस्तथा वा वंशेनाया मनेकप्रत्यय प्रसंगः। अथ पाव स्याप त्यं स्त्री त्वतद्जिता आप्नोति द्रोमनुष्यतातोऽनिद्ज।
प्रतइज नोत्र प्राप्नोति। गोत्रं च वाणीस्यते द्रशाक्त्वावरूपाणोवस्य ग्रहणान्। स्त्रियाः वास्यागोत्र संज्ञा या अभावात्। स्त्रत्ययत्तेऽतउपसंख्यानमजात्यर्थमिति तद
नपेक्ष्यैवोदाहृतं। गोत्रलक्षणाश्च चजादिः शैत्रामेव स्यात् अभीवद्दृश्यार्थवा स्त्रियां॥ पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवद्दृश्यापत्यं तु नस्याद्पत्य मामात्यलक्षणात्प्र

स्त्रियां वा नियमः स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति। औपगवी मागाधि कालियमाह्रि स्त्री वयुद्स्यो तेऽपकोगो व्यापूर्वस्त्रियां दाति। कतरस्मि
न्प्रश्ने अपं दोषउत्पाद्यितव्य त्युक्त्या उत्पाद्यितापातवन्तव्यप्तमुक्तेन दोषः उत्पाद्यितात्वपत्यमुक्तेन प्रयितउत्पत्यायितव्यं तत्रानियमो
नौपयगतो अस्मातिनियमेनैवदोषः। नर्हे बुवत्यं प्रियमुक्तेथ यंदोषः सर्वे बुवत्यं यत्पुक्ते बुमविंतउत्पत्यायितव्यं नत्र नियमः उपगोश्च भव
तिमतिनियमेप्यदोषः॥

वतुस्यत्तति यमाद्विति। मामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्यादित्यर्थः। कतरस्मिन्नितिग्नि। यतो न्याविते दोषतद्धा पोऽयं नव्यप्राविशेषानकिं तर्हि प्रत्यविभागद
शेनतत्प्राप्यकालोऽनन्तरोक्तमेवार्थमप्रपूर्वकं विवृणोति उत्पादयितास्माकाति। अनियमइति पदं कृतं तत्र गोकथलमुत्पादयति। पदोन्यापितुरवायत्येनपो
नपोगो नान्यस्य तस्मिं श्च वृविनिश्लेन एकस्यापवत्तरेकप्रत्यय प्रवः प्राप्नोति न त्वनेकस्मात्स्त्रद्वयेनैवा नियमार्थो किं तर्हि विधार्थो विनिकि मुच्यते स्त्रि यां
वानियमइति। प्रत्ययमालाप्रसंगोदोषस्तु गोत्रलक्षणाप्रत्ययाप्रसंगादोषश्चास्थितएव। सर्वे स्थिति। वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वेऽपत्ये नपुंस्त्वत्रइति पष्ठोपपत्तिः॥

द्द्यन्तौ छन्दसि दृश्येते। उत्सादयितारिति। वशकान्ते केवलिवृत्ता चेद्यावद्गोत्रापत्यस्यार्थस्य योतनार्थः। अभिधानं न प्राप्नोति। गोत्रविशेषेणाप्यजादि
त्यवेनेत्यर्थः। अयमेवाचार्यो नियमो विवक्षितः। एको गोत्र इत्येतत्त्रियमपूर्वकं क्रियायोगं त्वपत्यवेनाभिधानेन प्राप्नोति। तासेषोऽर्थोऽत्र विवक्षितः इत्यर्थः। यूनि चेति
। चतुर्थादिना व्यवहितेनैवं समाहायित्यर्थः। अत्रापि पूर्ववत्स्याप्यपूर्वकं पक्षस्य विभागो न विवक्षितः। गोत्रे कुञ्जादिभ्य इति तत्र नियम इति। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति
भावः। परम प्रकृते नीति। पञ्चमस्यापि तिसृष्वप्यपत्यवत्त्वं पाणिन्यादिरित्यर्थः। पूर्वशब्दो। चतुर्थादित्यर्थः। गोत्रादिति। ननु चैत्रस्य युवत्वादौ त्रयम्भा या यामा

उत्सादयितारि चापत्ययुक्तेऽपि वायुवत्त्वादभिधानं न प्राप्नोति। किं कारणं गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते। गोत्राद्यून्यस्त्रियां यापत्यविधानं
नियमार्थं हि तेऽप्राप्तिः। यूनि चानन्तरे नियमस्य प्राप्तिः। गार्ग्यायणस्यापत्यमिति। एकस्मिन्पक्षे अयं दोषः सर्वेषामपत्ययुक्तेषु सर्वेषामपत्यमु
क्तेषु तावत्र दोषः सर्वेषु हि अपत्यमुक्तेषु सर्वं तदुत्पत्त्या भवितव्यं। न त्वनियमस्तत्र भवति। सति नियमे नैष दोषः उत्सादयितारि सर्वापत्ययुक्ते
अयं दोषः उत्सादयितारि अपत्ययुक्तेऽपुपमकृतेरनन्तरादिगोत्रापायो गाम्यं प्राप्नोति। पूर्वस्यैव प्राप्नोति। किं कारणं गोत्रादिति नियमात्॥

वनन्त्यादयितर्यपत्ययुक्ते नियतं न प्रागभावात् गोत्राद्यूना तिविध्यर्थं भविष्यति। तत्रानन्तरो यूनि गोत्रादिति सूत्रे पत्यप्रत्ययार्थं व्यवहितेऽपि गोत्रे रानस्यायोगा सम
दृप्राप्नुत्यापत्ययोविधानस्मिन्नानन्तरसुत्यादे यूनि चानन्तरे तेऽप्राप्तिप्रसंगस्तोऽवनिरुत्पादे उत्सादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये चानन्तरमाला प्रसंगन्निहत्यर्थं मे ॥४५५॥
को गोत्रवृद्धिसूत्रं यथानियमार्थं एवं यूनसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्दे नौपमाने गोत्रादिगोत्राद्यप्रत्ययप्रसंगो गोत्रादेवपूर्वाननियमेक्ति यथारो
निधार्थन्यायाकल्पतुर्यं यूनि चानन्तरेति इति॥

चेत् तन्तिनियुनितव्यवहितेऽपि यूनि गोत्राद्वेति नियमनाद्वैत्यर्थं पापमविधित्वान्तिनाम प्राप्तेर्यौ गोयूनि चानन्तरे इति। दृशयुद्धानुरूकमिति। अनुवर्णिकायानैत्रकारानननुरूक इति यत्र
श्वैकविधानमिति कः। अत्रैषामेकवृत्तिद्विर्वाट्शुद्धवा अप्रियचानूक इति चेत् चाहिः। दृशयुद्धे योनूको त्रित्रिपुनर्वद् वाहिः। दृशयुद्धानुसंशब्देन दृशयुद्धेष्वि त्रिपाव
नाम्नूद्दारवित्वाद्यिताः। अनुद्वेदाऽपत्यस्येति विवचनात्मनोऽनुः। अनुद्राम्कास्मिन्नपतिनिर्देशी नापत्यप्रत्ययः। तत्र दृशयुद्धानुकशब्दे गोत्रे भवति। तत्र श्रा यौ कस्तेवम
नीनस्य पातहेतुत्वादपत्यनिरुक्तं भवति। नतु कस्याप्यनेकगोत्रापत्यस्य कथं तेनात्येषां संबंधः क्रियाद्याद्दीदृहि सर्वत्र मंदयोः त्मसम्यति उपप्रदेते नैषदोषः। पु
त्रौत्पादनमेव पौत्रादयनः गोत्रापादः कथं तेनात्येषां संबंधः क्रिया यदीदृहि सर्वत्र संबंधोन्नात्यतिउपप्रदेते। नैष दोषः। पुत्रौत्पादनमेव पौत्रादयनम् गोत्रापादः तदन

सं तु तर्हि सर्वापत्यमुक्ता इति कथं पुनरेतावता सर्वेऽपत्ययुक्ता इति सर्वे हि यज्ञिकाः पठन्ति। दृशयुद्धानूकं यथा हेमाद्रानविशेषात्मनां प्रविशहितिः यदि
सर्वे अपत्यमुक्ता भवति तत एतदुपपन्नं भवति॥ ॥कथं युद्धं कर्तव्यं महत्योऽनां गोत्रकमात्मानं कश्चित् एकमिति कस्यापत्यमिति। मञ्जाहोऽबंधनस्य यत्ने
दृशस्ये नित्युत्पादयितारं च पारिशनिनात्मानामिति। उत्पत्तिमत्स्य विवक्षितामसर्वेषां तद्दृश्यपत्यं देवदत्तस्य तस्योत्पादयितेति। अथ सर्वेषपत्ययुक्तेषु
किमनेन क्रियते एको गोत्र इति॥ सर्वेषामपत्यत्वे योगात्मत्वात् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इति। सर्वेषामपत्यत्वे योगात्मत्वात् गोत्रे प्रतिषेधा
र्थमेको गोत्र उच्यते। अतिरायो जनमनन्तरं किं तर्हि। ननु तत्रापत्येकाएको भवतीति यो वापरमप्रकृत्य यो वा अनन्तर इति॥
रेणानस्याश्मसमवान्। अत्र तत्र चैत्रम् तानि चमुत्वं सामान्यात्रिकप्रापमन्निवस्तद्वपद्यते। पूर्वत्रातु पक्षे गोमांसामान्यात्रिकाणां स्यादपत्यापत्यस्यापत्यस्य नीपचारानन्तर
तस्मिन्नस्येति। सामान्यशब्दस्यापि कश्चिद्विशेषहन्ति दृष्टान्तं यथा गोमण्डले भवति दृष्टं गोपालकं कश्चित् एतिगोपशब्दानि। सर्वेषामिति। यथा प्रापस्य चैत्रस्य
निसर्गोऽपि गार्ग्यापत्यकेऽप्यर्थात्सम्बन्धेऽस्ति गार्ग्यगार्ग्यापत्ययोः समवायो गर्गशब्दो दृष्टव्य व्याप्यादिति एव मर्थमेको गोत्र इत्येतद्दित्यर्थः। ननु तापत इति। प्रकृतमि
त्यासामान्ये दीपाद्यनादिशेषस्यानवगमदृष्टेन प्रतिपादकतानन्तरोऽहं न शक्तामप्योपाप्रत्ययमनिमित्तार्थः। उत्सादयितारि चापत्ययुक्ते क्रमेणासंबंधविप्रायो गोत्रसमुदा
ये प्रत्ययमालाप्रसंगः प्राप्नोत्यस्यामानयत्नपरमप्रकृते प्राप्नोतिसमप्रयवतीति नास्तिसंबंधविशेषात्साम्यप्रयोगदोषः॥

भा॰ कै॰ ४ ॥५६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम ॥५६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰कै॰४

॥५७॥

स्त्रियां लुगिति। मात्रर्थंशब्दात्काकोलुकिकस्तेयत्नाश्च पंच...युवत्रिभिश्रानि। एवमपाति। श्रोयमावस्यापनंस्त्रीमतत्रजोलुकिकस्तेऽनुपसर्जनाधिकारात्स्त्रश्चार्थं द्वारेणोपसर्जनत्वात्तत्र ऋत्यप्रत्ययार्थप्रतिविशेषणात्कालप्रत्याकाशेनप्राप्नोतीत्यर्थः। अमात्यादिति। एतदेवलुग्प्रकृतौ वचनस्याथमाहतस्मात्तेस्यानुपस र्जनत्वमितिभावः। काशकृत्स्नेनेति। इञश्चेत्यनेन इञः ध्यञामपातस्य लुगिति लुक्। लुक्ङ्यितलुकोतिस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्। अत्रागोतस्याध्यञा

स्त्रियां लुक्प्रवृत्तिश्रोपगवीमातृगोविकाः। अनुपसर्जनादिति कोनप्राप्नोति। मा भूद्वंऽऽऽस्तापः। अनुपसर्जनमिति। अणां तादनुपसर्जनादित्येवं भवि ष्यतीत्येवंशकां। इहापि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निनाप्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्ना तामधीते काशकृत्स्नाः। अणंतादित्ताकारः एवं सत्येत द्वैतदोषः। अध्येतव्यमिति यावाङ्गात्कोपपत्तितव्यं। एवंतोऽध्येतव्यमिति यावमातलुपः सव्यस्ययनेन तस्मादकारादि त्यनुपुनर्भविष्यति॥

तं कान्तत्वादनुपसर्जनात्वादकारप्रसंगः। पुनर्न भविष्यतीति। शास्त्रस्य सत्कृत्यप्रवृत्त्यादिस्तार्थनादिति भावः। तानुपूर्वमनुलक्तम्यकस्यतेऽत्रवकाङ्स्या पद्भावाकुत्सिताऽनिवाणाताव्याव्भवोपिशलिनाप्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशलाब्राह्मणीति। आप्नोति। तस्मादाणपवानुपसर्जनग्रहणविशेषणा मितिवाबाधितश्वेत्यलक्षितभाषिते। एवं तर्हि वक्ष्यमाणान्नेऽदादिपरिहारसिद्धमाकाङ्क्षत्प्राप्यकौणानमप्रतिपत्तिः॥ राम ॥५७॥

जातिलक्षणइति। गोत्रसंज्ञायाश्चाभावेजातिरूपाभावाद्यदनुगोत्रं च रतौस्तत्र यत्रगोत्रशब्देनापत्यमात्रं परत्वेतदेपणवाभाविकेन तज्जातिलक्षणाङीषुं प्रवर्तते वैश्रेयस्थत एकालुकावर्तीति। ग्लुचुकस्यापत्यमितिप्राप्तं मन्दादिरितिकिञ् प्रत्ययः। तद्ग्लुचुकायनिरिति वदतोजातिलक्षणादिलामनुष्यजातेरितिङीप् प्राप्नोति अथापि सर्वतोक्तिञर्थादितिङीष् प्रक्रियतेतथापि पुंवद्भावप्रतिषेधोनप्राप्नोति लुकाधिकोविधेयः। तस्मादिति। अस्त्रियामितिपाणिनिभाषितस्य जातित्वेनेपरिभा षायेयं तेन युवसंज्ञायामप्युक्तात्तेनतुपस्थानेनस्त्रियां युवसंज्ञानिवार्यतेइतिगोत्रसंज्ञाप्रवर्तते। पुनर्निवर्तते इति। युवसंज्ञायाश्चाभावेपियुवत्वेनपौत्रप्रभृतेरपत्ये इहतर्हि अथगार्ग्यायणिकाभार्याअस्यगार्ग्यायणीभार्यः। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधोनप्राप्नोति। माभूदेवंग्लुचुकायनिमिश्रत्वेनैवं भविष्यति। ग्लुचुकायनिरिति कः। ग्लुचुकायनोमातृकाभार्याअस्यग्लुचुकायनिभार्यः। तस्मात्स्त्रियां युवसंज्ञैव प्रवर्तते। तस्यां च प्रवृत्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतत्पुनर्निवर्ततेऽऽ दोषादिति गोत्रयुक्तप्रत्ययानांप्रतिषेधोवक्तव्यः। गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रियाकृतेवक्तव्यः। सर्वेषामपत्ययुक्तप्रत्ययानां प्रतिषेधोवक्तव्यः। तस्मात्प्रतिषेधः तस्मात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः। अथवासंज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या। यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते। क थं गार्ग्यायणतस्यापत्यमितिवा। गोत्राद्यून्यस्त्रियामितितद्वक्तव्यं। तत्रगोत्रादितिहस्य र्थतिव्यावर्तयेसंज्ञाकारिग्रहणंकर्तव्यं। किंप्रयोजनं। गोत्रादिति हस्य र्थं गोत्रादिभ्यस्तुत्पत्तिर्भवतिइति॥

गुपलक्षणत्वहृतिपूर्वाक्रत्। हृदानीपक्षद्वयोक्तदोषपरिहारायतत्संकाक्लीनकोतिरहेति। सर्वोविधिर्निनतुलायदोषः। पूर्वसूत्रेऽनेन हलि। ननुलायतेकस्कोम वतीत्यभिधानादप्यनिष्टप्रत्ययदोषः तस्मादिति। नायत्यादिलेववक्तव्यां। तेनापत्यप्रत्यया भावप्रत्ययस्यानभवतीत्ययमर्थः संपद्यते। संज्ञाकारि भ्य इति। कुलव्यपदेशहेतवः आदिपुरुषाः संज्ञाकारिणउच्यते॥

भा॰कै॰४ जातिरेवेति। प्रत्ययेनोत्पाद्यतामर्थः। एतदर्थाभिधाने द्विवचनेः सति च प्रत्ययप्रकृतिः प्रत्ययार्थं वर्त्तते। तत्र जात्यादिरूपत्निःसंख्या काश्चिदुच्यते नानिवार्यते। येने
॥४८॥ वेति। अपत्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थे प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते। सर्वविशेषो हानिसंबन्धावगमेनेवावगम्यते उत्पत्त्या पत्येव तत्संबन्धविवक्षायां प्रत्ययार्थावगमात् इत्यर्थः।
। संख्या यमितिध्या लत्यादिकमवश्यापेक्षणायं तिराधारमनुपपन्नमावादित्यर्थः। निर्देशपक्षिति पूर्वप्रकृतमित्यर्थः। शक्तिरपानि। यदा जात्यपत्यं जन्या न्येना

जातिर्निवर्त्तते। संख्यामवर्त्तते। संबंधनामनवर्त्तते। जातिर्निवर्त्तते का कस्यापत्यं कुरस्यापत्यमिति। संख्यानवर्त्तते। नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति। स
र्वनामवर्त्तते। सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। पठ्यते जातिर्निवर्त्तते काकस्यापत्यं कुरस्यापत्यमिति। येनैव हेतुनाकः काकः। तेनैव हेतुना
द्वितीयपक्षे तृतीयपक्षे काको भविष्यति। यद्युच्यते संख्यानवर्त्तते नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते तत्र अपेक्षा तत्र
पेक्षा समर्थं भवतीति। असामर्थ्यात् भविष्यति। पठ्यते सर्वनाम नवर्त्तते। सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते।
तत्रापेक्षा तत्रापेक्षं समर्थं भवतीति असामर्थ्यात् भविष्यति पठ्यते। येनैव हेतुना काकः काकः तेनैव हेतुना द्वितीयपक्षे तृतीयपक्षे काको
भविष्यतीति। नैतद्विवदामहे। काको न काक इति। किं तर्हि येनैव हेतुना एतद्भवत्यं भवति काकस्यापत्यं कुरस्यापत्यमिति। तेनैव हेतुना ह
स्तिरपि प्राप्नोति। यद्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते तत्रापेक्षं तत्रापेक्षं वासमर्थं भवतीति। भवति वै कस्यचित् यदि प्रकारणा ह्र राम
पेक्षं निरपेक्षं यदा निरपेक्षं तदा वृत्तिः प्राप्नोति॥ ॥४८॥
भिन्नप्रकारितया पिनः संबंधप्रविशेषावगमायोपादीयते तेन तत्रावावहृत्तिप्रसंग इत्यर्थः। भवतीति। तत्र हि संख्याशब्दप्रविशिष्टसंख्येयवाचीत्यपेक्ष
त्वाभावादृत्तिरेवेत्यर्थः॥

चाहयेनेति। आहोपत्यमितरप्यानित्य इति रूपां विशिरिति। वाक्यादि नादि जानादायनिः। तिरुदाचाद्यादिशिफिजात्मकापकृतिरिति। एकशब्दः संख्यावाचीति केचित्
तु प्रथमादिकमेवकारणाभावात्प्रमप्रकृतिरेवैकशब्दनपदेते। शब्दापेक्षयापि चेकइति पुल्लिंगेनानिर्देशः अनेनुपाधायाप्रकश्लिष्टं तु जयोप्रप्रकृतिर्वाशब्दप्रत्यय
स्याधायणाति तन्नप्रत्येयाप्त्रिभवति। सर्वैः पते नपुंसकस्यैवैपक्षः प्रमाणोपपत्त्यानिरस्थितः। नहोदंगिति। लोके योर्थापकशब्दस्य दृश्यते स प्रवेदोष्यापते। लो
यद्युच्यते। सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते। तत्रापेक्षं तत्रापेक्षं समर्थं भवतीति। भवति वै कस्यचिद्यदि प्रकारणा
द्यापेक्षं निरपेक्षं तदा निरपेक्षं तदा वृत्तिः प्राप्नोति। एवेतद्दि नाभिधानात्पारिमपत्यमिति भविष्यति। तद्वा वश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं कियमाणोपि हि सत्ता
काशिग्रहणे यत्र जात्यादिम्पत्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति। भवति तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा कुलस्य पतिः भापूतिः। केनकापंजलिः कृशाः न्याहेनेन च
द्दशस्य वाचिः सुनसमोमन्त्रः। नाहायनिः यादायतिः। केमायनिरिति। तदेवं तदेतन्नार्थसंज्ञाकाशिग्रहणं कर्त्तव्यं। प्रत्ययानाद्यपति सेयोवंकः। यः तु भवेनक
र्त्तव्यंमोत्रग्रहणं कशिप्यते। एकोऽपत्येप्रत्ययो भवतीत्येवं। यद्देवेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्। नेको वर्मे प्रत्ययः कृतः स्यात्। यदि गोत्रग्रहणं
न क्रियते। कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति विरुध्यमेवैतन्नत्रगोत्र प्रत्ययान्त्रियामिति श्रूयाविशिगोत्रग्रहणं क्रियते। एवमपि निदोषः। एकप्रहणेन प्रत्य
याभिसंबध्यते। एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति। किं तर्हि प्रकृतिरभिसंबध्यते। एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति। यदि वेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्य =
यः स्यात् नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत्। अथवा अस्थाने यं यत्नः क्रियते। नहीदं लोकाद्भिद्यते लोके हि संख्याप्रवर्त्तिमानामुपचरति। एक .द्रु
इति वा प्रथम इति वा। यावद्भ्यात्म्यथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्रइति॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्नि
के च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इत्याह अपि प्रथमवाची वा श्रीयते। शब्दोपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते एकेऽल्पाणां इत्यत्र प्रथमेऽल्पाणामिति
गम्यते। उपचरतीति। व्यवहरतीत्यर्थः। अस्मार्यं कार्येकमानयेत्यादौ तन्निवृत्तस्यैकस्या व्यामासंख्यावाचोकशब्देन प्रथमवाचा॥ इतिश्रुपाध्याय जैयटपु
त्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥

१ भा॰ कै॰ ४ अवकाशप्राप्तिरिति वाच्यमध्येयस्येति पदार्थद्वयं सावकाशत्वं तदा यस्तित्वो ऽवकाशः ऽवत्रः सप्रवीतिः प्राचामहरन्तिर्नव्यकुलमतिप्राप्तो मतेनाफिनो विधानाद्दुरावामर्थ्यं तदनन्तरं सा
॥४०॥ वादिसो ऽवकाशः इतिभावः ऽद्वृह्रकस्मादिति प्राप्तो मतेनाह्रद्वाग्निर्याप्तो नातिभावः ऽपि द्वाक इति ऽद्वत्याकारणपतिनिजनपदशकृत्प्रतिपादनजित्र ऽवदिना वना
दिप्रपन्नेशो काले व्यतिपतनेषां वालहितिः वालविदेहविदर्भप्रोस्ता वा कुतः वा कादिप्रसङ्गेति सिद्धिप्रभाति ग्रहणेन चतुष्पादात्तामो कुमादिनदाहनो ग्रहणालो
किकदृष्टि लोके विहितदृष्टार्थः योऽभावबुद्धि भेदात् कालिकेत्याहियुरश्चन्द्रे स्पर्धः ॥ एतेन तस्य निशात्वप्राप्तार्थो नाऽवादिनाद्या यथा निधायिका दादिग्रहणस्य
अनर्हत्वाद् ऽज्ञोदनाद्वाद्याप्ति स्फिनो विधिनिषेधेनाऽज्ञोद्वाहद्राष्ट्रयां पिञ्जपिनो भवतः विधिनिषेधेनाऽज्ञावकाशः प्राप्तिः प्राप्तिः फिनो ऽवकाशः
। लाद्यानिः याद्यानिः दृष्टो भयं प्राप्नोति तावत्प्रत्यानि । सां निजिका यानि फिनो ऽवकाशः लवावाने ऽत्युवायानिः ऽज्ञः सप्रवाइहो भयं प्राप्नोति । लुतु
कापनिः फिस्फिनो भवतो विधिनिषेधेनाऽहृकस्मान्न भवति । प्राप्तिः प्राप्तिः ऽवकुलवचनानाम् । नद्रजेष्वान्नद्रजेष्वाहस्रो भवतीति प्रतिषेधेनाऽवद्र
जस्यावकाशः प्रेहाकः ऽज्ञ सप्रवाइहो भयं प्राप्नोति । पवालाः वेरेहः वेदभः नद्राजो भवतीति प्रतिषेधेन वा कादिमापा । वा कादिप्रसक्तिषु
येषां दर्शनेऽपोऽभावे लौकिके तेषोऽन्यत्रैषां प्रतिषेधः ॥ वा कादिप्रसक्तिषु येषां दर्शनेऽपोऽभावो लौकिके तेषोऽन्यत्रैषां प्रतिषेधो वक्तव्यः
। वाहोरपत्यं बाहविः । वाहिकाद्रुणी मध्याह्वलस्य भवति । न इस्यापत्येनां प्यनेः । वीदिनदोना मनादित्वस्य भवति ॥ संबंधिशब्दप्रत्यया नीचनं शब्दशान्
प्रतिषेधः संबंधिशब्दप्रत्ययानां चतत्सदृशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । याहि श्वशुरोन्ना मम श्वशुरित्वस्य भवति । एतत्प्रयोजन
नार्थः संबंधिशब्दानां तत्सदृशमत्प्रतिषेधइत्येतावइदमपि सिद्धं भवति मातुः भ्रात्रा स्वसा । भ्रात्रा मातुः स्वसेति ॥ राम
॥ ४०॥
न्यायत्वात् प्रत्ययान्तेषु कार्येषु शिष्टशब्दस्वरूपोपादानेनेन विधीयते किन्तु प्रकारान्तरेण यथा तत्र इतिजितिनिर्दिष्टानीत नार्थाभिधायिनो विभवतिहैवेदरिशी
न्यायत्वात् प्रत्ययान्तेषु कार्यविशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते किन्तु प्रकारान्तरेण यथा तत्र इतिजिनिर्दिष्टानीत नार्थाभिधायिनो विभवतिहैवेदरिशी
नि॥ संबंधिशब्देति। अयमपि न्यायानुवादः। आदिमतां संज्ञानां मुख्यसंबंधिकस्यानवादिनात् ह्रस्वो संबंधिकस्यानां मातुस्वसेति। मातृशब्दोऽत्र कियावो
चीतजननीपादीलजननी वाचीति मातृपितृ मातृस्वसेति प्रयुक्तं न भवति। यद्यपि क्रिया शब्दार्थाविनिमेयः। तदापि प्रसिद्धतरत्संबंधिलक्षणार्थदर्शनं तत्संबंधत
हृदां युक्तं उक्तं वहरीत्या। अपि प्रकृतपदार्थायेस्वतंत्रालोकविरूद्धताः शास्त्रार्थतैसुकरीयः शब्देषु तत्तु स्क्रिविनि॥

सुधायः। घहस्पत्यम् तातिः। स्वार्थिककत्रायः पात्नादिति भावः। अथविकल्पेनवक्र युद्धिर्वैकल्पमेव भवति। व्यासक शब्दकलनादविशाविनोपिद्वाहेनकृतिरातानादि
दिभवतीनतु अव्याप्तिरिति भावः॥ ॥गोत्रे॥ ॥अथापि फलद्वृत्तिः सर्वथालासाय ग्रहणेप्राप्तोनालेवं पूर्वमेव तत्र फलिनिक्रियमाणोकोत्रांयत्ना इतिजित्वप्रसंग। सूत्र
सुधातुरकहासुधानव्यासपोपितिवरूवंसोधातकिः वांडालकिः शुकः। अलपात्पिदवन्ते। सुधातृ अत्यासवङ्डनिफाइवंडालविकलातिवरू यासोधातकिः
वैयासकिः शुकः। वाइकिः ऐद्याइकिः वाडलकिः ऐर्वकिः तत्राहि वरूयानवरूधातूलतासेवैतानि॥ ॥गोत्रे कुंजादिभ्यः चफञिति गोत्रार्थः। वितोतनु
दानोभवतान्यैनोदानलं यथास्यानोऽत्रचकारः। किमर्थः अकारोहहार्थः। स्त्रीत्वानिदृष्टियथस्यानः। एकेनककारोसोम्यर्थसिद्धः। अवश्यमत्रविशेषणार्थमनु
बंधःकर्तव्यः अविशेषणार्थस्थेऽत्र वानकूलोहवियामिति फकलु अमानेनार्ययनः। अत्रापि प्रसज्येत अथापि फलदन्तु ह्यते पूर्वमयाव्याप्तव्यायापिप्रमथी
ततःस्या ककारमेव कर्तव्यः। अंतोदात्तत्वप्यथास्यात् चकारोवेदानो विशेषणार्थः। क्रियमाणोप्यवशंसहार्थो नोऽनुबंधः कर्तव्यः मतत्रकारमेव कर्तव्यः। म
त्रेमेदानूदिति। अथक्रियमाणेपिवेवकारे अंतोदात्तलंनप्राप्नोति। किंकारणं। प्रत्ययान्तस्वरो। आद्युदात्तलंप्राप्नोति। चित्करणसामर्थ्यादंतोदात्तलंभवि
ष्यतिजित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तलंप्राप्नोति। अस्त्यन्यत् जित्करणेप्रयोजनं। किं। हृदार्थजिकारः। वित्कारसेपितर्हि अन्यत्प्रयोजनमस्तिकिं। विशेषणा
र्थश्चकारः। शक्यो अविशेषणार्थमनुबंधं आसंक्तुं। तत्रचकारमनुबंधाइतोदात्तत्वं भवति। हृदार्थपूर्वः। शक्योनुबंध आसंक्तुं। तत्रचकारानुबंधादाद्युदात्तलंप्रा
प्नोति। एवंतर्हि स्वरसेयोगविभागः कर्तव्यः। तुरुदात्तः। वितः वितश्चोतदुदात्तो भवति। ततलद्धितस्यानदुत्तस्यवितः। अंतउदात्तो भवतीति। किमर्थमिदंप्रत
स्त्रिताताद्युदात्तलंप्राप्नोति। तदाधनार्थार्थतितः। कितः। कितद्धितस्य अंतउदात्तो भवतीति। किं पुनरत्रसहार्थचकारस्तानुबंधेन। यावता व्यासेतानश्चो
विधीयतेतत्र। स्त्रितात्याद्युदात्तलेनभवितव्यं नैतदस्ति बहुषुलोपेकृते अंतोदात्तलंपथास्यात्। कोजायनाइति॥
मेदस्ति। वक्तव्यप्ति। ध्यातिस्पत्रभेदस्य स्यादिति भावः। एवंहीति। चकारस्यविशेषणोच्चारितार्थत्वाद् द्वौचकारस्यपरत्वाच्चित्करस्यान्यादिस्वर्यः। तच्चित्रीतानिः
तिशिष्टस्वरस्यबलीयस्त्वादिति भावः॥

१भा·कै·४ इहेति। पूर्वविधा करणाः। केनपयश इहेति। यशइत्यत्र हुन्नेमागमाभावात्। यशानुत्तः क्रियते न हागमोऽत्र लुगचानित्वं लुकि प्रतिविदेयश इः ऋ यतेः कौंजायनः स्यात्पन्ना
॥५०॥ व हुन्नीत्यत्र इत्योगापत्राभि पार्श्विलुकि न हुागो चमय्व द्रुषुव भेनाऽश्मस्य लुकि धाति। आपत्यां देति। गोत्रे लुगचा ऽत्रैन धारम्यानो कुंजश हादेत्यूनि फञि फ

इह केचित् द्यकपोः ऋतिद्धविविद्रुवुषुच फक्कां केचित् च्फञं न तुंगां। किमत्र न्याय्यं। स्यव वन मेव न्याय्यं। द्यकयो हि फञिमानि वद्रुषु च फक्कि कौंजा यन्यान्यमपत्यं माणावकः कौंजायनः। कौंजायनौ। केनयश इः श्रूयेत। द्यकपोर्हि लुच्यमानो न प्राप्नोति। इह कौंजायन्यस्यापत्यं वहवो माणवकाः कौंजायनाः। केनयश इः न श्रूयेत द्यकपो हि लुच्यमानः प्राप्नोति। नहि नन्क थं इत्यास्य वचनं स्यायो भवति। यहि तन्नातिनिश्चापत्यवंशोऽत्र परम प्रकृते स्यापत्यः। स्यापत्या जातवहूंश फन्नार्थ छिंतीयो युवसंज्ञः। स वान्नि र्थो। एकोगोत्रे यह स्यानर्थकं वा वद्रुषु वचनं लोपियुवति धर्मिनि। मातिहि तामि न्द्यकयोर्हि फञि मनिवद्रुषु च फक्कि मनिनदो यो भवति। तच कौंजापत्ना नामपत्यं माणावकः इतिविग्रह द्वकुंजश इद्यक्योः तस्मात्ति भ विष्यति। कौंजायनः। कौंजायमौ। कौंजायनास्तस्यापत्यं माणावका इतिविग्रह द्वकुंजश इद्रुषु न्नि भविष्यति। कौंजायना इति॥

किचहतेस्याथिम्यचेन्नो लुकि हतेमर्थ इमि द्विः॥ राम ॥५०॥

अह ष्याण ॥ अन्तष्मानं तर्थइत्यस्यार्थइवं संभवति। अथ यामानं तर्थे च व धानेन भवति। यदा नत्यातेयान संयतेन अविष्कोऽनं न इत्येतस्य पोन भवतीति दृश्यवचाय समर्थसमासः भवति नानत्र संबंधात्। तत्र य पफ्राश्चयेत पूर्वः पदलोहि तात्पफ्राश्च यतो। तत्सं ताप्तो आधिकारिति। तत्तया पाठोत्तेपौत्र प्रसक्तिं तद्रोधितुं तंन तप्त्स्मा चमितर्थः। तेषा मनतासइति। अन्यथा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। नार्थे गोपोत्र प्रोत्त्य वयः। अनुविधान्नं तमापत्यायेधितवपरिमाणः। तन्नस्मात्प्रकारं नृष्विनोऽन माझेपद पाप्नोति। नेत्रदोषः। विशेषविषयस्यानुमानस्याश्च यगान्न ॥ बतं लुकित्रि धार्मितिवद्भ्यामाति। नश्च वचनं दशकान्तुहन्यथेत्त इति। नमाणवचनंदश हान्ना तां लुकि

अन्त। अन्तष्मानं तर्थइलु अते। न चैवं नास्ति धानिः। केन हि को विष्याप्तिच इति। किंकारणो विष्याप्ति चलपल्लेपनान्त्वविः स्यामिति। तत्रमयान्तविः संपन्नः सपु नलपल्ले पना अवेः पुत्रः स्याभिति। तत्र भवतगाधिर्यति अविःसंपन्नः सपुत्रलपल्लेपना अधेः पौत्रः स्यामिति वित्र मया तुशि कोऽपि अविःसंपन्नः तदेतद्या नेत र्थमवति। तज्ञान्त ष्यानं तर्थ इति प्रतिषेधः संप्राप्नोति। नेषदोषः। नैवं विज्ञायते। अष्यानं तर्थे न भवतीति। कथं तर्हि अधावंवान्ने मिपधेवं॥ अन्त ष्यानं तर्थ वचनमनर्थकं संयोगो चाधिकारात्। अन्तष्मानं॥ नर्थवचनमनर्थकं। किं कारणं। संयोगो चाधिकारात्तत्संयोगो च इति वर्तते। कः प्रसंगो पहत्तनत्प्रत्ता नेव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यदन्तष्यानं तर्थ इति प्रतिषेधं शास्ति। तत्त्वापयत्याचार्यः भवति हि सुयेन्द्रषयः प्रह्मातो तेषाम नन्तरेऽपिस्म त्रिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। तानाटुः पौत्रः इति त्रिइत्ये तान्सिद्धं भवति। एवं नः किमर्थमिदमुच्यते। नगादिभ्यो यजिसे वक्षिहं। तुकहित्र पामि निवदृष्यामाति॥ यदि पुनरत्रे वो पमानैवं शक्यं ज्ञातुं गोत्र हन्तो हि विक्षिपेत॥

यामितिपठितव्यमितिभावः। जाति स्तत्रहमामिति। तथा च सर्वत्र लुक्स्यात्। योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वर्तत॥ लुक्त्रि धामितेक योगापत्ते चेत॥ जाति स्वेशिव धराबाधनार्थो योगविभागः वनेदौ नामर्षिजन अमिन्नादि वागांति द्विशवादि सुतस्य पाठागोत्रागांति यथासमावेशार्थः। अनेन तु योगेनांमि गासेऽत प्रसंगे पत्रे विधा नादान्ताध्यते। अन्यत्र तु गोत्रे पत्रयो द्वावपि भवतः। अभिन्नादि वव पानेदा लन्त्र च ष्य दुः भवति॥

३भा-कै-४ शिवाः ॥ मोत्तृइतितिनिजं अवनामितिवानुवमितादानइति। ननुमातृ शङ्कस्याहा। अथा न त्वात्क थंदविहितः। एवंनार्हिणी। हात्रनामिधाना आविद्यानिमेनद्गा घका

॥५३॥ शिवा। किमर्थं शिवादिभ्यो। विधीयते। नयथाविहितमितिचेत्। शिवादिभ्यो यथाविहितमिता यतु आमानेइ असनेनाइञनो यथाविहितः। पुनर्वचन
मिदानीं किमर्थं स्यात्। येन स्यात् बाधकास्तद्बाधनार्थमिदं नास्तिपतंधाधेनानन्त्यानं भसाम र्थ्याद्यो विहितो नवशाप्नोति स भविष्यति। कश्यामा दयो वाउ च ।
र्थं नार्हि। स्त्रत्वादिभ्योनइनामानुवाम्यात्र आमिकाम्यह्नत्रयथाविहितमिति। यतु आमानेदव असनेनाढ्गनो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्या
त्। येनेस्यात्बाधकास्तद्बाधनार्थमिदं नास्ति यत्नं वाधेनान्त्यानं भसाम र्थ्याद्यो विहितो नवशाप्नोति स भविष्यति। कः पुनरासादयो। काउ चरा थमिदं न
हि। आर्ष्यंथकल्लालिकुरुभ्यश्चेति। अत्र यथाविहितमिति। यतु आमानेइ असनेनाढ्ञ ञत्रो यथाविहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। येन स्या
द्बाधकास्तद्बाधनार्थमिदं नास्ति यत्नं धाधेनान्त्यानं भसाम र्थ्याद्यो विहितो नवशाप्नोति स भविष्यति। कश्यामा दयो चाउ च रा थमिदं नार्हि। मानुर
कं व्यासंभद्रपूर्वः। कन्यायाः कनीन चेति। अत्र यथाविहितमिति। यतु आमानेतु यन्यासनेनादकत्रनो यथाविहितः पुनर्वचनमिदानीं किम
र्थं स्यात्। मातृतुकार्यं वक्ष्यामि। कन्यायाः कनीनभावमिति। यदेतावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैवाधियुयात्। मातुः प्मोट् कमनुरुकाटः। कौल्याण
वकनीनइति। इदं नार्हि प्रयोजनं। अयमपि विशेषः शङ्कः। शिवादिषु पठितेन तत्र यथाविहितमिति। यतु आमानेइ असनेनाः ढञ्। ततोपनाः
शिवाधेनानन्त्यानं भसाम र्थ्यादि अस न्येनपुनरयं ग्रहणाद्दणोवभवति॥

रामन्तं वल्लाहि निः प्रत्ययग्रहणेनवाधकलेलक्ष्यते तेनापवादनाहि प्रयो गः ॥ ॥ राम ५५१

अथ्याः ॥ ऋषिदृन्तात्इति। स्त्रदृत्योनद्यामानुबाध्यइति। मानुषाल स्वतो। एतस्या। तशङ्को नकः। अत्रतवध्यापंखं भस्मंषः। इत्वेन वइति। तुल्येनतुल्यविलाटकौ य भवकाशः। कालिकेर इति। का
शोकालिका। कौलिकेरइति। शुरिकाल आमिकाश्चा। हा कार्चावेवइति। ननु याहत्य सह। अग्रत्या। ट्वरेत्नो पोकत्ताइति उकारलोपः। अतु एतदृश्याहा। अप्रपा तनाटक्यापिशिश्चिन्यानेवति। प्रोपि
मात्रेवाक्षं मन्यते। भस डेऽपवादाइति। पूर्वस्यानैतीलन्तहृपनाद्याध्वेननुन्नस्याति तीलन्तहपस्येतिभावः। अत्राङ्कः कथं पुनर्नित्यानां शङ्काकामनित्याध्वकादिवंशान्नयेष्टा अयेलाना
अथ्याः ॥ ऋषिभ्यश्चेति। टकढकोविप्रतिषेधेना। अथ्याः। एतास्याद्धटकढकोभवतो विप्रतिषेधेना अथ्यागोवकाशः वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। टकोवकाशः तुलि। ष्ठैलपः बालिकालेयः
। इह भयंप्राप्नोति। अत्रि। अत्रेयः। हस्याणो वकाशः मकादिकंभा। माकंरिकः। दकोऽवकाशः। कालिकेरः। इह भयं प्राप्नोति। कौलिकेरः। मोत्कुलिकेरः। दकढकौ भवतो विप्रतिषेधेन।
अयोढकोऽकटकस्मिलाहासे ह टजोऽवकाशः। औगाथोरकभवतो पेनस्मात्दकद्रजौ भवतो विप्रतिषेधेन। अयोढभवतो सस्यावकाशः। रजेयः। गोधेयः। दकः सम्भाइह भयं प्राप्नोति
। नटानाटेरहासाहाटेरः। टजोऽवकाशः। कामंडलेयः। माइवाहेयः। दकः सम्बइहो भयं प्राप्नोतिजेवाजांलेयः। टकटजौ भवतो विप्रतिषेधेनानवध्याः। पुनर्वचनमस्मानिदन्यर्थान्नवाह्यतु
कौ विप्रतिषेधः। योपमृष्यागोटकश्चापिकंक्वारणां। अथ्याः पुनर्वचनमस्मानिदत्यर्थ। सिद्धिः आतुलसोरहीनानस्यपुनर्वचनस्यप्रयोजनं येमेनदयवादः अप्युवर्तितवाधनार्थ मप्रदेह
तद्यनाहमिले वाधेतो। एवंदकमापिवधिना। तस्मादृषिभ्योऽपि धाने स्यादि प्रतिषेधः। तस्मादृषिभ्योऽपि धाने स्यादि प्रतिषेधोवंकथं नवक्षेद्वः। अपोयनादा पूर्वी विधी नामं
तइति। एवमपमध्यागाइपजंनदएवाहं नाधिष्यतो दकं न वाधिष्यते। अपीवाप्युत्कौ विप्रतिषेधः॥ योपटकः इकटजो श्वाकिंकापृगां टकः पुनर्वचनमस्मानिदत्यर्थसिद्दो चरकाद्वा
ष्योहगितेवाल स्यपुनर्वचनप्रयोजनं। येमेनदपवादः। अप्युर्वतितद्धाधनार्थं। भवधेनदएवाहं नत्रामिकाणांवाधते। एवंडुटेजा अपि बाधेता। तस्मात्र आमिकाएवप्रवक्षः। तस्मात्र
आमिकालि। अयमनुइतिवेरूद्धं नवकमध्यं मध्येपनादः। पूर्वान्निधान्कर्मध्यं नइति। एवमयं टकत्नआमिकानां नइएवाहंवाधिष्यते। दकटजोन वाधिष्यते। अथ्यं यकञ्जाहिकुर्वगाः। सेनांता
हाण वा अंयकञ्जादिकुर्वना। सेनानाएयोभवतोविप्रतिषेधेन। अथ्याणोऽवकाशः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रथाण्यस्यावकाशः। पाविताप। वसिष्ठापः। जालसेनो नाम आमिः। तस्मादुभयं प्राप्नोति। गार्ग्य
भवतिविप्रतिषेधेना। जाननेयः। बुध्र कालो। ऽवकाशः। श्यात्कल्कयः श्रीक्रकाः। एपस्यस्थ इ वडग्रसेनो नाम आथ कः। तस्मादुभयं प्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। श्रीग्रसेन्यः। हस्याणोऽवकाशः
वाशुदेवः। वालदेवः। एवस्यसावकाश्चेऽविसेनो नामकृष्णिः। तस्मादुभयं प्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। वैष्कसेन्यः। कुर्वणोऽवकाशः। नाकुलः। साहदेवः। एपस्यस्तात्रं भीमसेनो नाम कुरुः। त
स्मादुभयं प्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। भैमसेन्यः। सोना ज्यो भवति विप्रतिषेधे नजाना। उग्रविष्वकुभीमसेनइति वक्तव्यं॥
त्यानं युक्तो। अत्र समाधिः। ऋषिभ्योनूकं नामकुर्यादिति स्यापत्नो सकादिवंशात्र्यापि निस्यात्प्रवाच्यथवा। निम्नो पयो अपवादाणि निस्यस्यात्र्यानादयतेपधाशकाश्रयणेन कालत्र
स्या॥ ॥

१५-कं-४ ॥५२॥

[illegible]

॥५३॥

[illegible]

श्री पा क ४ गोत्राद्यूनां गोत्रप्रत्ययान्तो वृद्धिमत्वदर्शनादिवात्। गोत्रस्त्रिया इति। वातंड इति। वातंड्यो वातंड्या वातंड्यापत्यं गोत्रे स्त्री वातंड्या चेति यञन्तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् ... स्वादि वान्...
॥५३॥ नं तस्या अपत्यमिति ... अवहितं तादृशो ... गोत्रप्रत्ययान्तो अवहितो ...
पिरोपावत्थानं पुंवद्भावादि ...
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च। गोत्रं च या स्त्री ...
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ... भार्या आम्ब्य गार्गी भार्या ... पुंवद्भावप्रतिषेधो ...

गोत्रस्त्रियाः ... ॥ ॥ ५३॥

॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ...

... अयमप्यतिदिष्टं भवान्यति॥

इति। ...

1214

1215

३ भा-कै-४ उदाकामिति इत्याधाना पाणिबध्यर्थवचनं। तास्याइति सपूर्वेण तन्नाम प्राप्नोति। पदान्ति। विशेषविहितेन प्राक् बाधितत्वात्त्र भविष्यतीति भावः। एषा विधीयते। यद्यपि
५४ कार्यमात्रं बाध्यतेनाद्योऽपि त्वितिप्रोक्तो विधिः स्यात। अत्र विशेषविहितत्वात् पूर्वेण प्राप्नोति। इति स्यात्। तत्र पाकेऽपि बाधा प्राप्नोति तेनेत्सः। सिद्धं त्विति। विकल्पितं स पूर्वसूत्रे परेण तत्र
हृत्वा प्राप्तायां तेन नित्यमनुज्ञातं तेन प्रस्तेन विधेय क्रुनेन भावमेनेन्योऽपि पनमुक्ते पक्षे श्रवणस्य पादिलक्षणः प्राप्नोति यथास्थितेनैव ज्ञो भवतः। एवं नाहिका
उदाकामिति उदाकामि त्रिधोत्वशेषा एव वचनं उदाकामि त्रिधोतश्लोका एव वक्तव्यः। तावत् यदि पुनरयं न स्थात् शिवादिषु पठेत् शिवादिरिति चेन्नप्राप्तिः
शिवादिरिति चेत्तत्रापि विधेयः तावत् इयं सिद्धं तदा वा वाप्य वचनात् सिद्धमेतत् कथं उदाचं वाप्य वचनात् उदाचं वा तोपानवतामित्र्यक्तं गणेन मुक्ते योऽयनः प्राप्नोति
मतलोभविष्यति। कौशल्यमार्याभ्यां चाकिमिदं कौशल्य कार्मार्य योर्विकृतयोग्रहणं क्रियते। एवं विकृतयोः यथा प्राप्त न्त्र तत्र्यमिदमुक्तं च ते। कौसल्य कार्मार्य
भ्यां चेतिफिञ्च प्रकारो गृह्यते कौसल कलकर्मार छागवृषाणां पुष्टि फिञ्च प्रकारोऽत्र गुण कौशल कर्मार छागवृषाणां पुष्टेर्निवृत्त्यं इति गणपाठ पतिः कौसल कौसल्या
यनिः कर्मारा कार्मार्यायणिः। का छागा छाग्यायनिः वार्षा वार्ष्यायणिः। पदि पुरक्रियते पुष्टिकृते नादित्वादेशो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्य आदेशः
क्रियतां पुरक्रियकिमत्र कर्तव्यं तावद्देशः नित्योपुरकृते च दादेशो प्राप्नोति च कृतेऽपि पुरु प्रानिमितः। अन्यस्य कृते आदेशो प्राप्नोति। अन्यस्य कृते आदेशो इयन्त स्वप्रो
वनि विधिनित्यो भवति। अन्तरङ्गत्वादपुदः कौत्सगता उत्पाजितं निवृत्तेन पुरु चान्त उत्पन्नेऽप्रतिपत्त तिप्रत्ययान्तत्वमपादेशः। आदेशो पर्यन्तं गतः तत्कथंच
स्वानेतनात्र आप आदिपुरुषो शिवद्वचनं नारितिधर्मिति। अत्र च वकाशलाहि पुरा एवं नाहि पूर्वाः। किमनेन प्राप्नोति यनिः कौशि गोन प्राप्नोति अनुत्तादि वादिरे
वनन्तु योक्ते पुष्टिकृते आदि तारादेशेन प्राप्नोति निष्ठेऽसिद्धनादिदेशपुरुवनान्। सिद्धमेतत् कथं आदिः इस्य पुरु चनात्। पुरादि इस्येनि वृक्षां तन्त्र
हिके वां नवकर्षां चेनसंनियोगः कार्येति पुरु किं वा पत्न्या स्प्रानोति किं वानात प्राप्नोति आदेश इति॥

इह कस्मान्न भवति मोग्येन मुक्तेऽवश्यं भविष्यतीत्स दोषः कौशल्यादिकमिदं सितिकौशल्यस्यापत्यं तद्वत्त्वं कौशल्यामा आदिः ति स्यदः। कर्मारस्यापत्यं कार्मारिलश्च यो सपरन्तेवं कौ
सल्य कार्मार्य शब्दो तयोर्ग्रहणं त्वन्य तस्मिन्नत्र उच्यते तु प्रत्यपक्षात्रियोगे नैवं भूपस्वत्वादेश विधानार्थ स्वभावेन दैशः। अत्र सस्यादेशः इति। अत्र निमित्त प्रत्ययावयवस्य नर्थः वे

नाकिन्कि वत इति। गणसूत्रमेवेदं यथा तस्यार्थः। यद्यपि वाकिना इत्यादिर्नाकु इति सूत्रपाठे तायवं भवति। तलोप श्चेति मनान्सूत्रैकदेशस्याकरणात् तथापि गणपाठस्य अवश्यम्

वाकिना। यदि पुनरयं कुग्रहादि कि यते। कुटि प्रसव यदि गदेशानुपपन्निः तादिनात्। कुटि सतिप्रत्यये दादेशो नोपपद्यते किं कारणं। अनादिनात कुटिलृ ते अना
दित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वांग कार्यं त्वाते। पूर्वाग्रेन लोप वचनं। यदि पूर्वांग कार्यं त्वातेन लोपो वक्तव्यः। वार्मिका वलिः। वार्मिका यनिः। तलोप प्राप्ति यदि का
नस्येति नलोपेन प्राप्नोति। पदार्ते पुनः सति नलोपः प्राप्नोति यदि कौनस्येति नलोपः सिध्यति। अनुनाहि यादिरे वा ननु वोक्तं कुटिकृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति
निगसिद्धं नादिष्टस्य कुटवनान्। सिद्धमेतत्। कथं कुट्यादिष्टस्येति वक्तव्यं। तदादि वक्तव्यं। नवक्तव्यं वेन सन्नियोगः कार्यते। कुटि किं वा यक्ता न प्राप्नोति। किं
वान्यस्य प्राप्नोति। आदेशः गतिधातिः सूत्रं नादिमिति। यथाभ्यास मे वासुननुवोक्तं। पूर्वाग्नेन लोप वचनमिति निर्विशेषः। क्रियते तस्मात् पक्वा वार्मिका वर्मिपणे तलो
पश्चेति। कार्ष्णि इत्योऽयमानिष्ठे प्रतिषेधेन। कालोऽवकाशः। तावत्साप्यनिः। होमित्तिका यनिः। इहोभयं प्राप्नोति। नापिता यनिः। किं अवतिविप्रतिषेधे
न॥

आपनाकुलाबदर्शनात् कुक्के क्रमितिसावः। लिङ्गविशिष्ट परिभाषया वार्मिणी वार्मिन्यायामप्रत्यय विधानादुरूपादयिपुंवद्भावः। सिध्यति। कुटिलुलक्षणा नानुपपदे वेन
नस्यात्॥ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] उप ॥५५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१ना-कै-४
॥५६॥

जीवति॥ अभिजनसर्वं धोवंशाः तत्र प्रवीर्वंश्यः पित्रादिः तस्मिन् जीवति यस्य संज्ञेष्यते न सन्निर्दिष्ट इत्यस्य ... तस्य युवसंज्ञा ... अतिमता हि। पौत्रप्रभृत्यपत्यं तेन वेति। इदं संज्ञाविधानमि
तिशेषः। पौत्रप्रभृतीति ... विशेषणमपत्यस्योपयुवसंज्ञा विधीयते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं ... ऽर्थः। अनेन ... युवसंज्ञा ... त्रिपार्थेन तु
संज्ञा ... पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति ... आचार्यदेशाय ... पौत्रप्रभृतीनि ... वंश्यानि वर्त्ति
जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपत्यं वा जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपत्यं च। जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपत्यं वेति ... पौत्रप्रभृतीनि वर्त्तते
एवं तर्हि ... पौत्रप्रभृति ... किमेतस्य ... प्रयोजनं ... युवसंज्ञा ... तर्हि
पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति ... पौत्रप्रभृति भवति ... पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति किं तर्हि ... पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्य
मिति ... युवसंज्ञा प्राप्नोति ... पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमिति ... पौत्र
प्रभृति यदपत्यमिति कथं तर्हि पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ... युवसंज्ञा ... पुनर्हि युवा
युवत्वं लोके ... पूर्वेषु ... युवसंज्ञा ... अपत्यं वा गोत्रं ... अपत्यं गोत्रसंज्ञं भवतीति ... परं प्रसङ्गे अपत्यः
... अपत्यं भवतीति ... अपत्यं जीवद्वंश्यं ... युवसंज्ञं भवतीति ...
... भवतीति ... गोत्रग्रहणमनर्थकं भवति ... विषय ... भवति
... इति विग्रहः ... इत्येवमादि ...
॥ इति ॥
... पौत्रप्रभृति ... युवसंज्ञा ... अर्थः। कथं ... राम
... पौत्रप्रभृतेः ... युवसंज्ञा ... ॥५६॥
... युवसंज्ञा ... इति ... अपत्यो

... अन्यस्मिन्॥ ॥ सपिण्डग्रहणम् इति। ... पूर्वेण ... युवसंज्ञा ... विभाषा ... इति। ... एवं ... इति वचनम
... गोत्रस्य ... जीवत इति। जीवतः ... संज्ञाविशेषण ... सपिण्डे ... इति भावः। ... इति। एक
संज्ञाधिकारात् ... समावेशः ... इत्यादि ... गोत्र ... इति ... प्रत्यय ... कर्तव्य ... तस्य
यः॥ अस्य ग्रहणं किमर्थम् ... सपिण्डमात्रे ... यथा स्यात् ... स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् ... यथा स्यात् ... अथ
जीवति ... पुनः जीवति ग्रहणं किमर्थं जीवति यथा स्यात् मृते हि ... मृते हि ... अथ गोत्रयुवसंज्ञे ... भवति
... किं ... प्राप्नोति ... प्राप्नोति। ... संज्ञाधिकारः। किं चातः॥ गोत्रयुवोः समावेशः ... गोत्रयूनोः समावेशे को दो
षः ... प्राप्नोति। ... यस्कादिभ्यो गोत्र इति लुक् प्राप्नोति॥ यस्कादिषु ...
न यूनि ... न ... किं कारणम् न यूनि ... अनुवर्त्तते ... इति। ... त्रिविधं
... यूनि ... अनुवर्त्तते ... इति ... अनुवर्त्तते ...
... यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग्भवति ... यूनि ... इति ...
... लुग्भवति। यूनि ...॥
... यस्कादिभ्यः ... लुग्भवतीति यूनि
... भवतीति। ... इति। ... इति ... लुकि
... यूनि ... प्राप्नोति। एवं ... यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्र ... अर्थः॥

भा·कै·४

॥५७॥ इहतर्हीति। व्यवहितेऽपि प्राप्नोति इष्टप्रसिद्धिर्दर्शनात्कारायणशब्दात्स्वार्थः फक् भवतीति गोत्रसंज्ञायामप्राप्तायां संज्ञाः। विहितविशेषणाय स्यात्प्रयोगस्यापि हास्माद्धारायणादिभ्य
ति। कारायणादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्स्यादिति यदि क्रियते वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति सत्यार्थो यस्मात्तेषामभावः प्रतिपद्यमिति। एको गोत्र इति नियमात्स्यात्
पूर्वपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः। तदेवाह तर्हीति। यद्येको गोत्र इति नियमो वा ध्यानेन हि पराज्ञ यूनो प्रत्ययमिति चापि यूनो गोत्रत्वे सति यञिञोश्चेति फक्संज्ञाः इ

इह तर्हि कारायणस्य छात्राः कारायणीयाः कारायणादिभ्यो गोत्र इत्यप्राप्नोति॥ कारायणादिषु तद्धितोऽस्ति न प्रत्ययोऽस्ति ततः परः। कारायणादिषु दोषो ना
स्ति। किं कारणं। न पूर्वस्मादस्ति ततः परः। कारायणादिभ्यो यो विहितः। तदन्तात्स्यादिति यदि क्रियते तु यदि। यस्मात्कारायणादिभ्यो विहितः। न तदन्तं प्राप्नोति यदि किं यदन्तं
न प्राप्नोति यदि कं नाम कारायणादिभ्यः। इह तर्हि घञ् अस्यापत्यं मौद्गविधिरिति एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्स्यादेव न प्राप्नोति॥ एको गोत्रे प्रतिपदं। प्रति
पदमत्र प्रत्ययविधाय न। गोत्र प्रत्ययाद्धि यावितिति। तदेवाह यदि नेकः प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्रात्स्यूनि च तस्मात्ताः। गोत्रात्प्रत्यये यावितिति तस्मात्तत्रांकिं एक
क इत्येव गोत्रे तदेव लुगनुस्मृत्यापि प्राप्नोति॥

न च गोत्रादिति। गोत्रस्य यूनि संज्ञेकयाहःस्मानुवर्तितेनैकस्मैव यूनप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भवितव्यतास्यार्थः। एवं च प्राप्ते युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति राम
लुकि कृते इञ् एवं द्वितीय यापि फीहारात्रं संभवाद्वेत्याश्रितं। सयूनमिति। अत्राणो यूनां छात्रा इत्यादाविस्यार्थः॥ ॥५७॥

पुनर्विधियोत्वाद्लुकं वाधित्वा लुम्भविष्यतीत्यर्थः। शालंकेरिति। शलंकोः प्रत्यं गोत्रमितिवाक्ये इञ् सति प्रयासादिञ्पैलादिषु शालंकि शब्दपाठस्त्रिपातनाद्युवप्रत्ययश शलंकोर्दे
श शब्दानतः शालंकेः एवं युवेति यञिञोश्चेति फक्स्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः पौ शालंकेर्यूनश्छात्रा इति प्राप्ते अतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लु
को गोत्रे लुगचीत्य लुग्वाधकः स्यात्। तस्यापि यूनि लुगिति वा लुग्लुक्वाधकत्वस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसंगः। यदा तु यूनो
अस्तु पुनर्यूनि लुग्भविष्यतीति वंशक्यं। फक्फिञोर्द्विविधः स्यात्। शालंकेर्यूनः छात्राः शालंकाः। पैलस्य पैलीयाः। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं
प्रसज्येत। तस्मान्न युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नियामकः। तुं किं चेत्। सति यामको भविष्यति नावति वं निवेशो युवसंज्ञा युवसंज्ञामे
व भवतीति। यदि तर्हि युवसं। ज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति। यद्यन्ते यूनि गोत्राश्रयाविधयस्ते न सिध्यन्ति। गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं
किं गार्ग्यायणकं। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति। एवं तर्हि। राजन्याद्युत्सानुप्रयोगे वा तावकं लौकिकं परं। यद्यं वुञ्विधौ राज
न्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते। किं गोत्रोऽसि माणवक। गार्ग्यायणः। किं गोत्रोऽसि
माणवक वात्स्यायनः। यद्येवं तज्ज्ञापयत्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति। माद्रहिकेषु ताखकं। यदि माद्रहिके एतावकं गार्ग्यायणानां किं
चिद्गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः॥ गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति। वुञ्विधौ तावकं। वुञ्विधावेव तावकं। यदि वुञ्विधौ तावकं शालंकेनः
छात्राः शालंकाः। इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति अस्तु तर्हि विशेषणाक यानौपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः॥ इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। निषेधो यः। गोत्रे ला [illegible]
वा प्राप्नोति गोत्र यस्त्विहितइति॥

गोत्रसंज्ञानास्तित्वाद्गोत्रेऽलुगचीत्यस्य प्रसङ्गो पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवति ततः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यस्मिन्नसति शालंका इति भवति। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यपवादे क
ल्पोऽनन्यतरस्यां यूनि लुगित्यस्य वाधकः। न तु पैलादिलुको व्यवहितत्वात्। तंगस्यवादेलोप इति। पीलाया अपत्यं गोत्रं पैलायावेत्यण् ततो यूनः प्रत्ययो इञ् इति फिञ् तस्य पै
लादिभ्यश्चेति लुक्। ततो वृद्धाच्छः। तुर्नियामक इति। अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात् तु शब्दस्य॥

भा॰कै॰ ४ जनपद॥ ॥एकराजादिति॥एकश्चासौ राजा च क्षत्रियएकराजः तेनैक क्षत्रियवाचिनः प्रत्ययो भवति। न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। वधैवैक। क्षत्रियः पुंवा लम
॥५८॥ थैवंबहवः क्षत्रियाः पंचालाइति प्रत्ययसंघोवचनमिदं न ह्यंतेगोत्रेपंचालाः पञ्चसु यौगिकः पंचालशब्दः तद्राजस्यापि बहुषु लुग्भवत्यात॥ तस्यालुगिति॥ एष क्षत्रियाधिजनद
स्तेनातत्त्वि श्वति। गोत्रेलुग्वा तस्मिन्नापवेवं चपालादितस्वर्षथाभाव्यमिति किं वार्तिकारं भेशागात्रवार्तिककारस्याभिप्रायमाह॥ अस्तिनिवार्तिककाराभेवहुवचनाभादेवम
यःस्यात् नैववनाभातजनपदे हि वहुवचनं तत्पञ्चालशब्दोव्यतइतितसोऽपेवजनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियत्वसिलंवाभाव्यकारस्याभमतेप्राप्तिपदिकस्यजनपद इस

जनपदाक्षत्रियोरेकराजात्संघप्रतिषेधार्थी। क्षत्रियादेकराजादितिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं संघप्रतिषेधार्थं। संघान्माभूत्। पंचाला नामसंघः॥ विदेहानामसंघमिति॥ तत्र
जाहिवक्तव्यं नवक्तव्यं नहोतेतद्बहुषुलुकं पंचालाइत्यत्र भवति। यत्तस्माद्युत्पत्तेयुत्प्रत्ययः सस्यात्। लुवप्रत्ययश्चेत् तस्यलुक्। तस्मिन्श्चलुग्भविष्यति। इदंतर्हि
प्रोदृकाणामपत्यंमालवानामपत्यमिति। अव्यापिप्रौदृक्योमालव्यइति। नैतत्रेषांसंघेभवति कस्मिकोवा। किंतर्हि तेषामेवकस्मिंश्चित्। यावतातेषामेव
स्मिंश्चितपत्तस्माद्युत्प्रत्ययेसुव प्रत्ययःसस्यात्। युवप्रत्ययश्चेत् तस्यलुक्। तस्मिन्श्चलुग्भविष्यति। अथ क्षत्रिय ग्रहणं किमर्थं। इहमाभूत्। विदेहानाम
मानाःतस्यापत्यं वैदेहिः। क्षत्रिय ग्रहणानर्थक्येवोक्तं। किमुक्तं। एकं तावदुक्तं वाक्यादिषु न तेषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इ
ति। अपरमुक्तं अनभिधानादिति। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवदित्यस्माज्जनपदस्य बहुवचनप्रत्ययाभवंताति
वेक्तव्यं। पंचालानांराजा पंचालः पूर्वोप्यवक्तव्यःऐवरःपाण्डोर्द्व्यण्वक्तव्यः। पाण्ड्यः॥
मानशब्दत्वं ग्राह्यं न तु बहुत्वमेकवचनाभावप्रत्ययः केनानिवार्यत इति। इदं तर्हीति। प्रौदृकस्यापत्यं क्षत्रियक्षत्रियाः प्रौदृकाउ च्यंते। तत्र व्यापत्याप्रत्ययश्च ते सुव्याभावाहो
त्रेयुग श्रय कार्याभावादनिष्पन्नात्योपिनद्राजो स्या। द्वा प्रौनीत्यर्थः। नैतदिति। मुख्ययाह्न्यायासेवुद्धव्याभावाद्युवश्चादित्याद्यैतस्यपाद्दर्शनाच्चेदं वोच्यमित्यर्थः। पूर्वोपि राम
ति। विदेहाणामपत्याये नितद्राजसंज्ञा थामिदंवचनं। पूरुशब्दोनजनपदवाचीअस्यथाद्ध्यस्मात्संघेन्यपाः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्पाण्ड्योरिति। वक्तव्यादिप्रभ ॥५८॥
तिषुयेषांदर्शनंलौकिके गोत्रभावइतिवचनात्कश्चिदेदादिपितुःपाण्डोरग्रहणात्तद्वाचिनःपाण्ड्वस्यवभवति॥

कम्बोज॥ ॥द्विरिति। द्विर्धस्यापत्यमिति द्विः। चौलिरिति। कम्बोजवदलस्तपात्रः॥ ॥अतश्चायं॥ इति। पाशीर्यवत्स्वात्राच्छंसमधेयात्तस्मान्श्चेति लुक्प्राप्नोति यौधेयादि
भ्यामनाजावित्तित्वार्थिकात्स्मिन्नप्रकरणात् लुग्प्राप्तो वचनेनविधीयतेतिनकुरु नद्यु इत्यादिति। एते हि क्षत्रियविशेषस्यापत्यस्वादिपूर्ववद्राजदयस्तलुकि कृते
स्त्रियामभिधायकाः स्त्रीत्वेरायसेवार्थाविभवति। अरदस्युकःपठ॥ अमुरति। अमुरशब्दात् स्त्रियामपत्येऽजो लुक्तेनो ऽसुरी। जातिलक्षणोऽयं यौधेयादेरप्रति

कम्बोजग्रहणाल्लापि अस्त्रक्तो विप्रतिषेधेन॥ आश्वः। अवन्त्यश्मकयोर्ङीन्मन्त्विप्रतिषेधेन॥ अवन्ती॥ अश्मकी॥ शःश्वाभाः कांगाः॥ उअवन्ता अश्मका॥ शः। अज्ञ संघश्चसौबालः॥
। इहोभयंप्राप्नोति। रहिः अपत्यमश्मकाश्च निवर्त्य। नेवको अश्मकः अवन्तः इहोभयं प्राप्नोति। नीत्येन्युः इञोऽसवकाशः। आगमादिः आजक्री अश्मकः
इहोभयं प्राप्नोति बुष्कोश्चिः अडोऽपिजोऽभवत्यिविप्रतिषेधेन। स्यादुःकुरुनादिभ्यो ण्यः ण्यस्यावकाशः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन ॥ उ ऽवकाशः आवंत्यः कौ
त्यः। सायस्थस्सवावंत्येशोनामजनपदः। तस्मादुभयंप्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन ॥ कःशीन्माः कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थं। कम्बोजादिभ्यो लुग्
कव्यः। किं प्रयोजनं चोडाद्यर्थीचोडः। केरलः। कंबोजश्च॥ ॥अतश्च॥ इह कस्मान्न भवति। आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः। अतइत्युच्यते न चैषोऽकारः। तदादिविधिना
प्राप्नोति। अतऽतुस्त्रियां पठति॥ अत इतितदन्तग्रहणात् किंकारणं अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्। यदयमवन्त्यादिभ्यो
लुकं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नात्र तदन्तविधिर्भवति। कुर्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः॥ अथ पश्च। अस्तु। यौधेयादि प्रतिषेधो ज्ञापकः अज्ञादि लुकः। एतद्यं नच। च भ
कादिभ्यो यौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवति अज्ञादिभ्यो लुगिति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्या
यस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥
मेथ इति। यदि वा तस्य कस्य वित्तद्राजस्यात श्चेति लुक्तस्यात तद्यौधेयादिभ्यो विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः। पुंयोगादाख्यायामिति ङीषि कृत
तःस्वार्थेऽञ् तस्य लुकि प्रतिषिद्धे ऽजन्तलक्षणो ऽन्नित्यैते यौधेयतीभवति। यदि त्वसौ लुक्स्यात्तदा शार्ङ्गरवाद्यञोङीनितिङीन्न हि शार्ङ्गरवः स्यात्॥ ॥इत्युपाध्या
यजय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं॥

श्माकें ४ क्षमयोश्चवनमः॥ ॥तेनारूढं गगनं॥ आरूढं नामेति॥ आरूढानां शब्दानां योर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगप्रसंगेनाभिधीयते तदा आप्तवो नवीनो नाम यथा॥
॥५९॥ प्रभुकान्तो शब्दानां साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रात् आदिदं तेनारूढं वस्त्वमिति वाच्यो योर्थो गम्यते नामेदं वदं तं वस्त्वमिति तो व्याप्तेनत्व स्वामिसंबंधस्यैवास्मात्
संप्रत्ययात् तस्य वानभिधानात् केवलं रूढमुख्यं रूढा काव्ये यं रूढत्वं तदा मिश्रदृष्टं वाक्ये भविष्यति प्रत्ययः॥ ना प्रा॥ ॥ रूढमाहेति॥ शकलकदा मयो
तेनारूढं गगनं॥ ॥यथाहेति किमर्थम्॥ इदं तेनारूढं वस्त्वम्॥ आरूढनाम यथाभिधाने प्रत्यय विधानानुपाध्यानर्थक्यम् आरूढनामर्थाभिधाने प्रत्य
यविधानानुपाधिग्रहणमवधिकमानग्रहणमनुपपन्नमेनेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तदुत्पत्तिर्न भविष्यति॥ ॥ना प्रा
शब्दाद्रूढ्कत्रकशोशलकदाम्यामुपसंख्यानम् शकलकदमाभ्यामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ शाकलिकं॥ कार्दमिकं॥ नीलाञ्च न नी
ल्याश्चनवक्तव्यः॥ नील्यारूढं नीलमुपनीतात् कन्॥ ना कन् वक्तव्यः॥ पीतेनारूढं पीतकम् पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरं तस्मात् स्वार्थे कन्॥ ह
रिद्राम हारजनाभ्याम ञ्॥ हारिद्रमहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः॥ हारिद्रं॥ माहारजनं॥ प्रमादिति तुच्यते नवेदं नास्ति ध्याति॥ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ
॥ काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति॥ उपमानाच्छि द्रमा॥ हारिद्रवि हारिद्रौ॥ काषाय विवक्षाया॥

॥ सूत्रे पाठोनार्थः॥ नील्या इति॥ ॐ षष्ठीविशेषो नीली नाम्न्यास्त्वादाधानार्थं वचनं॥ नील शब्दस्य गुणगुणिनो भेदोपचारात् अनुस्त्रो प्रादानील्या रूढं तत्त्वमिति धातो॥ प
तादिति॥ रागविशेषवाचीपीतशब्दः॥ अरूढ कन्नामितीति॥ स्वार्थिक कन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः॥ उपमानादिति॥ रूपसादृश्यादिमिन्नादित्यर्थः॥ राम ॥५९॥

नक्षत्रयोगो हानि॥ अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् नचन्द्रमसैव योगः पुष्यादीनां नक्षत्राणां सर्वदा तेषां लोकेन नक्षत्रव्यवहारदर्शनात्॥
अथापि संबंधमात्रं योगः स च नित्यानामपि भवत्येव पुरुष्यत्वादिरूढस्तत्र यादृक् कालविशेषावगमार्थः सोपि शब्दप्रयोगः एवं स नक्षत्रेण कालविशेषावगमो न स्यात् तत्कालो
दिति नक्षत्रयुक्तं चन्द्रमा विनुः काले सिध्येय प्रत्ययो विधियप्रत्यये चन्द्रनक्षत्रयोः स्वाविमुख्यादित्येकादशिको योगः॥ कालस्य नित्यो व्याप्य चेति योगाभावः॥ अलिंगेति
नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ ॥ अयुक्तोयं तिनिर्देशः॥ योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः॥ न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः॥ नित्यो हि
कालनक्षत्रे॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः॥ नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात् अयुक्ते काले प्रत्ययविधानं नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात् तद्युक्ते काले प्रत्ययो भवतीति
वक्तव्यम् पुष्येण युक्तः॥ पुष्यपुक्तः॥ पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन् काले सोयमहः पौषी रात्रिः॥ तत्रोत्तरपदलोपः॥ तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः॥ पु
ष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते॥ लिंगवचनानुपपत्तिश्च॥ लिंगवचनयोश्चानुपपत्तिः॥ चन्द्रमसो यल्लिंगवचनं तत्प्रसक्तं वद्भावेन प्राप्नोति॥ काल
यामाक्लिंद्याश्चलुनक्षत्रेण युक्तः काल इति निश्चनानुयोक्तम् युक्तोयं निर्देशः॥ योयो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः॥ न च कालन
क्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः॥ नित्ये हि कालनक्षत्रे॥ नित्येष्वपि पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते तेन तत्संबन्धेन कालो विशेष्यते॥ तथाव
क्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः॥ नित्ये हि कालनक्षत्रे॥ नित्येष्वपि पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते तेन तत्संबन्धेन कालो विशेष्यते॥ तथाव
संप्रत्ययः स्वं चन्द्रतानात्लोके संप्रत्ययो भवति पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य पायसमश्नीयादिति॥

॥ मघायुक्तशब्दात् प्रत्ययविधिव्याख्यानस्य वस्तुनिष्ठत्वादिति हीनवद्भावेनाभिधानादित्यर्थः॥ काल योगादिति॥ कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा यो
गश्चाश्नावनदित्यर्थः॥ पुष्यसमीपगतत्वात् इति॥ मुख्यार्थासंभवे गौणस्याश्रयणादिति भावः॥ मघादयः शब्दाश्चप्रीत्याकृत्वलिंगसंख्या समवचन्द्रमसि वर्त्तन्ते यथा मञ्चाः
योमञ्चान्गृहीयः प्रत्येतीति तेन युक्तवद्भावेऽपि दोषाभावः॥

१भा-कै-४
॥६०॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥६०॥
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

श्री·के·४.
॥६१॥

कौमा॥ ॥उत्तुमृतमतृतिा॥तु भयविमिश्रुभयतःवृद्धिकौमारात्रिति ह्रियंप्र वोयकौमाराः प्रतिनिर्दिष्टुं कु मयञ्चापिह्रियाः पाणिग्रहणमस्या पूर्वीमेप्रयोगाः कोऽर्थेः स्यर्थः॥ तत्र
निपातनामयणौप्रत्ययेस्वार्थिके कतमयकास्त्रिवोः अपूर्वपतिमितिञ्चविद्यमानपूर्वः पतिरस्याः सापाद स्यर्थः ॥ दिलोपादप्रयौं कुमारस्य शब्दर्तु पकन्यपामयास्यवमुक्तिर्वानु
त्वार्थे प्रत्ययः कुमार्योअब्रवीति प्राहितुम् पतितिमित्राकंचानानराणामिधानामयत्र पाणाचकौमारस्याञ्चौनि अपर्याप्ता मन्यारयैभवस्यकौमार अपाद शानिवेधनेमेवः मित्रीय

कौमारायकौमारापूर्ववचनइतुभयतमह्रियाअपूर्वत्वे। कौमाराः पूर्ववचनइतत्रोभयतःह्रियाअपूर्वत्वइतिनञ्कथंअंशंविपूर्वेमिन्कुमारीपतिरूपः न्यः। कौ
मारोभार्या। कुमारीअपूर्वपतिःपतिम्प्पञ्चा कौमारीभार्या। कौमारापूर्ववचनेकुमार्या अभिधीयते। अपूर्वत्वंयदायस्याः कुमारीमवनाभिवाऋ
यथाकुमार्यांभवःकौमारः। यद्येवंकौमारीभार्येतिनसिध्यतिपुंयोगान्ङीषभिधानं प्रविभ्याति। कौमारस्याभार्याकौमारी॥ स्थण्डिलाच्छ
यितरिव्रते॥ स्थण्डिलेशयितास्थण्डिलोव्रती॥ ह्रस्वाञ्चेतरे। अन्नंस्थण्डिलेशयितव्यम्। यदिदंआर्षंस्तत्रकृपाकरणयोगः। अस्मिन्प्रमाणेहिमंज्ञाय
हशेरानायानुपस्येयोगः। कर्तव्यःस्यात्प्रवृत्तकःमानेमामूदिति। ततःमानवदेशमानयनीत्येवकं अंस्यात्सरहमानतु। पौनश्चौसामसानुर्भमि
चरंशत्रुञ्चेइति। संज्ञायांप्रवृत्तानिवर्तकं अंस्यान्तु॥ मतकमानेमामूदिति। ततनञ्चाहितं कथंनवकं वांइति कारणम् किं यतः। तद्वश्वादिष्वा॥

तेनान्याय॥ ॥स्थण्डिलेश्य॥ ॥संज्ञायांत्रसूत्रेनानिर्धिष्टविधानस्यविकमारस्यांउपसंयोगइति उपसंयुज्यतइत्युपसंयोगउपधिरूपचोक्तः। अनेकउपाधिनिर्दिष्टःस्यादि राम
स्यर्थः। संज्ञायांप्रवृत्तानि। संज्ञाकारस्यहाहरशयवनीहि मासान्ध्यानानि त्रपविनिविप्रेः इमासेपश्चात्स्यानप्तानकामोस्तयौर्थामयस्यानद्वनिमासाहितवप्देशमाञ्जेपेप ॥६१॥
शुद्धोमाभूदितेवमर्थमित्यर्थः॥

1230

कल्पतां॥ ॥इकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च॥ इकःशाकल्यस्यकाल्लद्यापयौ ह्रस्वः। ऋच्छतुक्रिमोमस्यकाह्रलन्तोपविकापनिनिनिध्यति। यद्यपिकशाकल्येने
क्तेवराद्वासोपनादध्वनेपयाप्वार्दिवनाशप्रश्राथमितिनपारिपार्श्वः लाम्नावृदाननद्वाष्कतानोऽर्थः। अथेति। कल्पकावितवितप्रानशयः। अप्र
वुंगाहोतुःसंप्रेषः किंपहनायदिनावदितिकिंमोविप्रक्रोकोदेशोक्तानकल्पेनिपदिनिर्दिशःकृततृत्यर्थः किंशाकल्पस्यप्रश्नश्लेषपाचिवप्रजापतेर्वर्णते। अथनेति। य
त्राकशाकल्पस्यकस्यानिर्दिशइत्यर्थः॥ सवर्णस्येतिमर्थीर्धिवाच्चिनइत्यर्थः। सर्वश्रेति। कार्यकोगाकोपमेदादिनिभावः। प्रजापतिस्थकइतिमर्थी हेतुकशाकल्यपादे
कल्पेत॥ यस्येतिलोपश्चस्यात्रमवतिइकोऽसवर्णनागमच्छ्यन्ताः। अर्थपनकायंदधिः कथंनस्यसंप्रैषः कर्त्तव्यः। यदिवांकिमःकांइशः कस्मायनुशुञ्जी
निवर्त्तकंवांअसवर्णकिमः। कापानुवृत्तानिभवितव्यं। यद्यपिकिमः। अथापिनाकिमः। उभयथाकस्मादानुवृत्तानिभवितव्यं। सर्वस्मादिति विनामत्संज्ञाक्रिय
तेऽसवर्ण्यमप्रजापतिः प्रजापतिस्थकः। अपाद्धाहयद्येवंकिमः। अथापिनकिमः। उभयथाकानानुवृत्तानिभवितव्यं॥ संज्ञोपसंज्ञानयोर्हिवसर्वनामसं
प्रतिषिध्यते। संज्ञाचेषानत्रभवतः॥ ॥ऋत्यकः॥ ॥अप्लुतवदुपस्थिते॥ ॥अयवप्रयोनादिपंअपूर्णनत्रि पंवाहविः। कथंनस्यप्रैषःकर्त्तव्यः। अयोनयानेः
नुवृद्धिः अयोनयानेऽनुवृद्धिः। अयोनप्रपूर्णानप्रभावः कस्मान्नभवति। पलयसंनियोगेनचकाशंनतप्रशुच्यतेतिनामतिप्रसयेनभवितव्यं॥ ॥ई३ चा॥
॥ई३प्रकरणेशैर्वाक्षाप्नुत्यादिष्वप्रउपसंख्यानं। ई३प्रकरणेशैर्वाक्षाप्नुत्यादिष्वउपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥ पैंगा कृत्वाप्नुत्या यं नाशिविंद्वायं॥ शतनुद्रा हुचं
शतनुद्रानद्याप्रयोवञ्चः छ्चवञ्चः॥ शतनुद्वं॥ शतनुद्रायं॥
प्यत्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्कर्तनामसंज्ञाभवति। गणपाठमनुप्रपञ्चार्थः। येषांतुमनुलत्र्कव्वमिन्हानांसर्वनामसंज्ञानेष्यते। तेषांनबहुव्रीहावित्यत्रनेतियोगवि
भागानुभावः। पाणसंप्रदानेदेवतासंप्रलन्ताःअर्थः॥ संज्ञायेषांत। यद्येवंकारेशाभावान्कायेतिकिंमोनसिध्यति। एवंतर्हिकिम्भोतनप्रवतिपातनान्यकारेशो
भविष्यतीत्येदोषः। अपीत्यर्थेति॥ वेदेकाविदपोनप्रस्ताहतिअकारान्तःप्रयोगोदृश्यतेक्वचिदपोनपादर्णनपादितिनकारान्तःप्रयोगइतिप्रश्नः। एतस्य
सन्नियोगेनेति। वेदेतुछांदसत्वात्क्वचिदकारान्तप्रयोगः॥

1231

काले॥ ॥कथमिति। कालेभ्य इति सहत्वं छन्दसा द्वन्द्वेन वाधितं वत्सः स्यान्नास्य देवतेत्यनेनैवेतिप्रसङ्गः प्रत्ययमात्रमिति। दिगादिभ्यो यदित्यस्माद्यो भवे हितः
सकालवाचिभ्यः प्राप्नोति तस्य वृद्धिः प्रातिपदिकमात्राद्विहितः कालाट्ठञिति टञ् सिन्धुरादेरपि प्राप्नोति। सिद्धं विभक्तिः। वीप्सानिर्देशमात्रेणवा तार्थ इति न सहेतौ

कालेभ्यो भववत्॥ ॥कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यस्तस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति। आहोस्वित् कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया
विहितास्ते भवन्ति तस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति। कश्चात्र विशेषः। कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्तदन्तप्रसङ्गः। यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति। यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः॥ अथ विज्ञायते का
लेभ्यो भवे ये प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति॥ सिद्धं तु भयवि देशात् सिद्धमेतत् कार्यं तु भयनि
र्देशात् उभयनिर्देशः कर्तव्यः॥ कालेभ्यो भवश्च कालेभ्य इति सन्तु भयनिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः। भवे इति वा निर्देशो वा भाष्ये यदि वा भ्यः
प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति॥ तत्रोऽसौ भववत्कृताः
स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् तावता भववत्कृताः स्युः॥ ॥महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ्॥ ॥ठञ्प्रकरणे तदस्मि
न् वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। नवयज्ञो वर्ततेऽस्मिन् का
ले नावयज्ञिकः॥ पाकयज्ञिकः॥ पूर्णमासादण्॥ पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासो वर्ततेऽस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः सर्वसादृश्यपरिग्र
हार्थः कृतः॥ साम ॥६१॥
दृश्यन्ते इति वार्त्तिककारो मन्यते भवतिनिर्देशो यदिति। कालेभ्यो भववदित्येवं भवार्थे विहिता प्रत्ययाः सिद्धा भवतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहा
र्थः कृतः॥

पितृव्य मातामहो वेति। पितृशब्दस्यानडादेशो निपात्यते महत्त्वं प्रत्ययेन तद्व्यंशेत्यादौ पितृव्यत्तोमहति महत्पितुर्नस्यात्। अविशेषादित्यति। एवं मका
रो मातामह्योऽस्तु वति। अयमपि आमहत्त्वस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थकृतश्चेत् समासयोः सत्त्वाभावः सकारस्य निपात्य इति। तिलोधाः त्वविशेषः फलादि
पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ ॥पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते। पितृभ्रातर्यर्थे व्यद्। मातृभ्रातर्यर्थे डुलच्। पितृभ्रातर्यर्थे डुलच्॥ पितृव्यो
मातुलो। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः। मातामहपितामहाविति किं निपात्यते। मातृपितृभ्यां पितर्यामहच्। मातृपितृभ्यां पितर्यामहच्॥ मा
तुः पिता मातामहः पितुः पिता पितामहः। मातरि षिद्वक्तव्यः। मातामही पितामही॥ महोवा डुद्र्यत्वः वग्रहदर्शनात्॥ म
होप्युत्वे भविष्यति। किं डुद्र्यत्वः वग्रहदर्शनात्। डुद्र्यत्वः वग्रहो दृश्यते। मातामहः पितामह इति॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः। अवेर्दु
ग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः। अविसोढं। अविदूसं। अविमरीसं॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ। ति
लपिञ्जः। तिलपेजः। पिञ्जश्छन्दसि डिच्च। पिञ्जश्छन्दसि डिच्च वक्तव्यः। तिलपिञ्जं दण्डनकं॥ ॥भिक्षादिभ्योऽण्॥ ॥किमर्थं भिक्षादिषु युवति
शब्दः पठ्यते। न तस्य समूहः। ईदृशो वस्तिस्त्रिद्धो भवति। यदि नित्यं युवतिषु समासात्प्रधानार्थं। अन्तरङ्गत्वात्पठति भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थ
कं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ। भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकं। किं कारणं। पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति। भस्या
ढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धं प्रत्ययविधौ। सत्वसिद्धं प्रत्ययविधौ॥
तदस्यार्थः। भिक्षा। युवद्भावो ज्ञेयः पुंवद्भावेन भानुराज्ञा यदिशि सद्धत्वः। सिद्धमिति। पूर्वं पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः॥

२भा॰कै॰४
॥६३॥

गोत्रे॥ ॥कापोतिरिति।लघ्वावर्जि द्वौपगवयोगुरुरितिमध्योदात्तत्वादनुदात्तादेः कपोतशब्दः मक्षुशब्दः एवमयाज्ञनाद्यः फदाद्यः शकुलाशब्दोऽपि

गोत्रे इत्येव।राजाज्ञन्यान्तरपुत्रवत्समनुष्याज्जाद्वुञ्॥ ॥केदाराद्यञ्च॥केदाराणांसमूहो वा कैदार्यं॥अजोवुञ्विप्रतिषिद्धं।अजोवुञ्भव
ति विप्रतिषेधेन।अजोवकाशः।कपोतः।कापोतं।वुञोवकाशः।ग्लुचुकायनकं।इहोभयंप्राप्नोति।औपगवकं।वुञ्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।सनाहिपूर्ववि
प्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।वक्ष्यतेतत् पूर्वौविवुञ्प्रागसंज्ञाप्रतिवर्त्तते।अथवाइष्टवाचीपरशब्दः।विप्रतिषेधेयदिष्टंतद्भवतीति।ठकस्तुविप्रतिषेधा
त्।ठकस्तुभवति अञोविप्रतिषेधात्।ठकोवकाशः।सक्तुः।साक्तुकं।अञः।सएव इहोभयंप्राप्नोति।आपूपिकं।शाष्कुलिकं।ठकस्तुभवतिविप्रतिषेधे
न॥ ॥केदाराद्यञ्च॥ ॥गणिकायाश्चेति।क्षेत्रके।ग्रामेगणिकायाश्चेतिवक्तव्यं।गाणिक्यं।गणिकानांसमूहो गाणिक्यं॥ ॥ठञ्कवचिनश्च॥
॥किमर्थंवा हलमध्यादिभ्योयञ्विधीयते।नयञ्प्रकृतस्तोनुवर्त्तिष्यते।नच्चाणिविशेषो आहलमध्यादिभ्यो यञोवा यञोवा नहि यनूपंस्वरमेवस्वरः
एवंतर्हि सिद्धेसतियत्पुनः हलमध्यादिभ्यो यञंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः।अन्येभ्योप्ययंभवतीति।किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनं।अप्रकरणेोऽप्यष्टादुपसं
ख्यानंचोदयिष्यतितन्नकर्त्तव्यं।यत्प्रकरणेोप्यष्टादुपसंख्यानं।यत्प्रकरणोऽप्यष्टादुपसंख्यानंकर्त्तव्यं।प्रष्ठानांसमूहः प्राष्ठं॥ ॥ ग्रा
मजनबंधुसहायेभ्यस्तल्॥ ॥गजसहायाभ्यांचेतिवक्तव्यं।गजताप्रसहायता।अह्नः खः।अह्नःखोवक्तव्यः।अह्नांसमूहः अहीनः क्रतौ।अ
न्यत्रवक्तव्यं।हमाभूत्।आह्नायश्च लणप्राप्नोति।आह्नामातामह्नः।पर्श्वाः सराः।पर्श्वाःसमवक्तव्यः।पर्शूनांसमूहः पार्श्वं॥यदिसमि
क्रियते इहैवतं प्राप्नोति एवंतर्हिशास

अनुदात्तादेरञ्॥ ॥अण्॥ ॥खण्डिकादिभ्यश्च॥ख(?)चर्मकार्याद्यथा॥

रा॰
॥६४॥

खंडि॥ ॥नेत्रेनानिमितिकाचशब्दः प्रयोगेऽपिताद्यस्तो द्यगः उलूकशब्दोलघ्वावर्णेन ह्वौपगवयोगुरुरितिमध्योदात्तःश्चौलूक्यशब्दोगर्गादियञन्तः।बहुवचनान्तस्याभि
निति हयोस्कसमूहएवबहाद्रोलोकेप्रयोगोनास्तीतिभावः।नबहुषुवेति।यञ्जोश्चेत्यनेन।लुक्किक्रतइति।नतुलुक्यापिकृतेप्रत्ययलक्षणेनाग्नोऽलभ्यगोत्रवुञ्पूर्वविप्र
तिषेधेनप्राप्नोतीत्याह एवंतर्हिपरिहारान्तराभिधानादेतन्नो क्तं।सामर्थ्याद्यौलूकशब्दाद्धुलूकशब्दस्यायम्लुगं नस्यपाठः कृतः स्लुकउलूकशब्दस्यानुकरणोमतो
खंडिकादिभ्यश्च॥ ॥खण्डिकाशुकोलुकः।किमर्थंखंडिकादिषुउलूकशब्दः पठ्यते।नानुदात्तादेरित्येवसिद्धं।नसिध्यति।चापोलूकयोःशब्दःस्यादुदात्तः प्रयो
गोदृश्यते।चापोवाकिकिरादिना।वृतुलूकोवदति।नेतयोःशब्दप्रसिद्धामूहिकोदृश्यते।यत्रवदृश्यतेतत्रैतावनुदात्तादी इदंतर्हिप्रयोजनं।आपरोलूक्याः
गोत्रं।तत्रगोत्राश्चेत्याह वुञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थः।एतदपिनास्तिप्रयोजनं।बहुवचनान्तानांसामूहिकः।बहुषुचलुक्।तत्रलुक्किकृतेऽनुदात्तादेरितिवप्र
इं।नसिध्यति।गोत्रेलुगचिअलुकप्राप्नोति।अनुपरिद्धेरनुदात्तादेःकोर्थः क्षुद्रकमालवान्।अनुदात्तादेरित्येवसिद्धः।किमर्थंक्षुद्रकमालवश
ब्दः खंडिकादिषु पठ्यते गोत्राच्चायाचवुञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थः।गोत्राद्वुञ्नचतदगोत्रं।गोत्राद्वुञ्भवत्यनुच्यते।नच क्षुद्रकमालकशब्दोगोत्रं।नचगो
त्रसमुदायोगोत्रग्रहणेनगृह्यते।नयथा।नजनपदसमुदायोजनपदग्रहणेनगृह्यते।काशिकोसलीयाइतिवुञ्नभवति।तदंतविधिनाप्राप्नोति
।नदंतान्नसमसेतिः।पतिरमणितिषुकार्येषुसमदंतविधिः।नचेदंतत्रपरिगण्यते

निर्देशश्चज्ञापयिष्यतीति।क्षुद्रकमालवात्तावनीजनपदशब्दाद्धिविशिष्टितस्यतद्राजस्यलुक्।मालवाक्षुद्रकलक्षणात्सग्राद्रः।ततोद्वंद्वः।ततःसमासान्ताद
नेनानुदात्तादित्वमितिभावः।अत्रचगोत्रेलुगचितिप्राप्तेलुक्प्रतिषेधात्तद्व्यस्मिंतिपलोपः।नचोति।वशाहोद्यर्थनहास्यथः।वुञ्भवतीति।अत्रहृष्ठदृष
त्येना।तदन्ताद्रूप्याप्नोतीति।गुदुच्यतेतत्रयस्मात्तन्तदन्तविधिःसर्वत्रनभवतिप्तुगिद्दृशिषु हेताप्रवचनयथिचोतदन्तविधेरिष्टत्वात्॥

१ भा० क० ४०
॥ ६५ ॥

भवताहेति। समूहग्रहणात् इत्यर्थः। एवं चेति। तद्धितविधानाभावेन प्रतिषेधात् स्वार्थकः स्यादित्यर्थः। आधेनवमिति। मनुष्येतुल्यार्थे इति पूर्वोक्तदृष्टान्ता
क्रतान्तात्। आमेनाद् उत्सादिभ्योऽञ्। नचाहिवक्तव्यमिति समासनिषेधात् नविधिरिति। अन्ताधिक्ये नारदस्य वासदेः। नियमार्थे इति। गोत्रः समुह
वे। एवं मतुवेन यमपि यद्यपि नाहतः समूहः तदा आमयोमर तानुवृत्ते इत्यर्थः। ननु चेति। गापकं स्यादित्यत्र कर्तव्यं गापनी। गापाकृ हितं शुभयति। अग्नायानुगपत्ता
गापकत्वं भवत्क्रमयेन वस्तिनाकु दुःकालकाद्जवे विधाने नोपपद्यते इति भवत्यपि गापक त्वमित्यर्थः। अस्त्र कराणा इति। यद्यपि गापवेन सत्यनेन व्यापि कृ
गापकं स्यात् तदन्तोपवंतादित्यपपत्त्यर्थः भवतादन्तदं तलिदिः। तथा चापि शक्लोहिषिः पूर्वं वक्तव्यापि शक्लोगावरणस्या विद्धिनुवन्तो भवति भवति। धेनु
रनञिरकमुत्पादयति। धेनूनां समूहो धैनुकं। अनञि किं। अधेनूनां समूहः आधेनवं। केनापांनियमार्थे गा। अथवा नियमार्थे यमाभः। ऐक दुकमा
लवणशाल्मेनावामवाक्रमात्तल्लौ इत्ौदकमालवकसमादिति। यद्याकधानवान्नुना। अथवा गापवस्तार्थः पूर्वोपितुम् परमजं वाधतइति। गापकं स्यात्तदं
तत्वो। एवंतादिगापयन्तावाध्यः भवतादन्तदं नविधिरिति। कथं तुल्योनु भवं शगकं गापवितं। भवति चलदं नविधिः। पूर्विष्टु तत्परमजं बाधत इति। उभयंज्ञा
पयते। अत्र प्रकरणे ऐक्ष्वादकमालवानेनावातायं अजप्रकरणे ऐक्ष्वादकमालवानेनामंज्ञा यामिति कर्म्मवां। ऐक्ष्वादकमालवान्नेनावेनाक्रमात्। ऐक्ष्वाद
कमालकक्रमादिति॥ ॥ गाशाद्भ्योयः॥ ॥ याशत्यामूमवाना। उद्यमात्तद्गीनादयुक्तोयं समूहिकः। तच्छया वाक्ष्ये। तद्धितान्तामिदं भवति। वा
ल्येनिमवविशा। चतेनुग्रामणीवानोवान्या। अथवा द्रष्टवाना अपिद्दश्यंते। तद्यथा। पूर्वी वाजः सर्वि गावानः वा गावां तु हि शो दश॥ ॥ खलगोरथात्। इनित्रक ट
चश्च॥ ॥ खलादिभ्य इनिः। रथादिभ्य इत्रित्र कट्यः। खलिनी डाकिनी कुटुंबिनीति॥

दुकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं गाव्यं तत सेनामंगा पामिति नियमः। कर्तुं अपदिर्शयितुं वंश्मिक्वां भः॥ ॥ गाशा॥ ॥ ददयानिति। बालवयाप्तानामने कल्पेपि ग्राम ॥ ६५ ॥
गानमंतकस्याच यदिनप्रक्रत्याद्नेकापयसमूहतानुपपत्तिरित्यर्थः। गापनेखिति। ननपवनाजे। अपरितिर द्यमकरूपइत्यर्थः। अथवेति। एकस्याविवानस्यादित्ये
दनिविनमेद यतिभागादेनेकाअयसमूहोपपत्तिः। यद्वैकापिविवल्पयौरवालनमगाक्र यापिमगद्नेकाचयदि स्पतेनगाद्रशादिक्षइतिलोके व्यवहाराः। यदा
मिन्नाइवनामअव्यवसिनः इदयानुपलंभात्॥

विषयो। गविषयाभिधानइति। अंगानां विषयोऽगकः तेनानः स्वस्वामिभावोऽनपातोयतो अंगानां विषयःअत्र नुस्वस्वामिभावः। प्रतायतेन तुनिवासार्थइतिन
नपदे नुसैनिवा तुर्ह्यर्थकस्य तुविधायकत्वेनांवितेन पापोजातिवनं। कुद्रवनतियजाविति। कुद्रवनान गाक्र तु सानु समयस्य तेरस्यर्थः। गांधारादिति। गांधाराप्रणापतं
गांधारीः तस्याद्व्यानिनसालेयगांधारीग्मांवे सजनतत्तद्रजा जनाद् अनोलुक्। तस्यापविः ऽलुगवंति। लुकनतोमांधारागांविषयवृत्तः तत्तत्तत्स्यात्वातुपतत्त
ट्रजानजव्या दसोलुकलुपिदुक्त वदितिलिंगसंख्यातिदेशः। राजन्यादिति। अत्यर्थकस्यांगाविषयाभिधानइतिलुपाविषयेऽनेनुनादिहानमानर्थक्यात्सुतभावः
विषयोदेशे॥ गविषयाभिधानेजनपदेलुन्नुद्धुववनात्। विषयाभिधानेजनपदेलुब्जद्रुवननद्रक्रवः। अंगानां विषयो अंगाः। वंगाः। सुम्नाः। पुं
द्राः। गांधारादिभ्यो वा गांधार्यादिभ्योनेनिवकवं। गांधाराः। गांधारयः। वासातः वासातयः। शैवः शिवयः। राजन्यादिभ्यो वुञ्। राजन्यादिभ्यो वुञ्जकं
बः। राजन्याः। राजन्यकः। दैवयानवाः। दैवयानकः। वैल्ववनादिभ्यो निवासो वैल्ववनादिभ्योवुञ् निवासमिति कर्थवां। वैल्वनकः। आवाप्रकरणे
। अत्रकामेयकः। तत्र हिदं वदुक्तक ध्यातेन वासिषेयस्य निवासविषयनान्निवासविवक्षायां लुधिवयविवक्षायां प्रसवः। तवा च कर्थकिंकार
णं। अभिषेयस्य निवासविवक्षायां इदं तर्हि प्रयोजनं। यद्यभिषेयस्य निवासः स विषयश्च। अभिषेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां
लुप। विषयविवक्षायां प्रसवो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। प्रतहोस्यापि इह निर्माविधिः इहविभाषेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। यावता च
इभिषेयं सनिवासश्चविषयश्च। अभिषेयस्य निवासविषयत्वात् निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रसव इत्येव॥
जनेति। जनपदे लुप्। तस्य जनपदेलुप्। तस्मात्स्याभिषेयम् गादिसंबंधिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति। यद्यपि विषयनिवासयोः परस्पर भिन्नतास्ति
आयंगादीनां प्रकृत्येविषयः समन्वतेषां निवासइति स्मर्यते। तत्रैकस्यैकस्याभयरूपत्वान्वयात् शंकवशाद् गांधार निवासविवक्षैव। गांधार्यादिषु राज
न्यादिषु तु पर्याये गोमयविवक्षा वैल्ववनादिषु विषयविवक्षैव। आपत्तेरिति। नार्थो लुब्विधिना। नतु हिकल्पेन तत्र जिकल्पेन नाविकल्पवाधनार्थं नति
नवचनेनेत्यर्थः॥

२भा·के·४ मोस्य॥ ॥छन्दसइति॥ छन्दः शब्देन ब्राह्मणस्य चाविशेषणाच्छिन्नोगायत्र्यादिःशब्दस्यग्रहणं॥ नपुंसकादिति॥ नपुंसकार्थाभिधायिनइत्यर्थः॥ नपुंसकार्था
॥६६॥ भिधायिनं वक्तिहृत्वाइत्यस्वार्थिकात्॥ अस्यवाक्यानामेवेतिनपुंसकेस्वार्थिकेऽकं भवति॥ ॥तद्॥ ॥नयइति॥ योहियंग्रथमवधीतेसतंसूत्रणतोऽवश्य
वेत्ति॥ एवमस्वरूढं तोवेत्तिसोवश्यमधीतइतिभावः॥ नेतयोगाति॥ अर्थावबोधोवेदनमभिप्रेतंनतुस्वरूपमात्रवेदनं॥ नतत्रयास्वाद्यामिवाद्दर्शनात् तुभयोग
ह्यानमित्यर्थः॥ तेषांकथिति॥ अर्थानिरूपेक्षासाधारणंवतोत्यर्थः॥ ॥कृतूं॥ ॥कान्तातिउक्थशब्दोयेषुसामसुरूढस्तान्यधीयानेप्रसयोनेष्यते॥ य
सोम्यादिरिति छन्दसः प्रयाजेषु॥ छन्दसः अन्यविधानेनपुंसकाल्स्वार्थउपसंख्यानं॥ छन्दसः अन्यविधानेनपुंसकात्स्वार्थउपसंख्यानंकर्णीयं
त्रिष्टुबेवत्रैष्टुभं॥ अनुष्टुबेवानुष्टुभं॥ जागतमेवज्ञागतं॥ ॥तदधीतेतद्वेद॥ ॥किमर्थमिदमनुभाव्यौ निर्दिश्येते॥ नयोधीतेवेत्तिसः॥ वृत्तकवेत्तिअधी
तेयमनैनेतयोरावश्यकः समावेशः॥ भवतिहि कश्चित्पाठपठतिनवेत्ति॥ कश्चिद्वेत्तिनपठतं पाठंपठति॥ ॥क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ ॥उ
क्थ्यादयनुक्थानेकादयुक्थानि॥ सामानि॥ यद्येवंसामगपक्षेउक्थिकइतिप्राप्नोति॥ नैवदोषः॥ नाद्यर्थसाम्नाहरुक्थं गृहीनमितिउक्थार्थमुक्थादु
क्थउक्थमधीतेउक्थिकः॥ यज्ञमधीतेयाज्ञिकः॥ यद्द्यानामोक्थिको व्याख्यि कोवाधीते कथंनेत्रभवितव्यं॥ उक्थिकोयाज्ञिकइत्येवमभिन्नवं
॥ कथं॥ नमेदंप्रत्ययालुकानमेदंसम्यालुग्वक्तव्यः॥ तमेदंसम्यस्यवामनहिवक्तव्यः॥ नवक्तव्यः॥ इहास्माभिर्द्वैशब्द्यं साध्यं॥ उक्थिमधीते
उक्थान्नधीतेउक्थिकः॥ इतिनत्रद्वयोःसमानार्थयोरेकेनविग्रहः॥ अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति॥ उक्थिविकल्पेन॥ नयथा॥ उक्थेमीमेमिति
विग्रहउक्थविकल्पशब्दादुत्पत्तिर्भविष्यतिकमिति॥ एवमुक्थामेधातइतिविग्रहेऽस्याक्थिकइतिभविष्यति॥ उक्थिकामधीतइतिविग्रहेवा
क्यमेव॥
द्यधीयानेप्रसयद्घ्नतन्नोक्थशब्देनरूढइतिप्रश्नः॥ उक्थार्थमितिसामलक्षणंप्रातिशाख्यंशास्त्रमित्यर्थः॥ मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दस्य अ
योनेष्यतेतत्रवाक्यमेवउक्थामधीतेवेदवेति॥ इहेति॥ उक्थाशब्देनगौण्यात्तस्यसामलक्षणामोक्थिकमुच्यते॥ यद्द्यानामिति॥ औक्थिकाना
माम्नायइत्यर्थेठञ्जौक्थिकेभ्यः॥ तमेदंसम्यकाटिनि॥ अध्येतृवेत्तृरूपाणामाम्नायविहितस्यास्यसमवेतस्यार्थः॥ ॥६६॥

विद्यानि॥ इकर्णाविद्यामर्थः॥ अकल्पोदेशोमेतद्गान्तंनर्थोस्तूवाक्तरेणकल्पादिलिङ्गकोप्तितथावयाख्येकाल्पसूत्रइतिप्रतुद्दत्ता॥ अप्येतुसर्वेकामेवनिषेधाप्रि
छन्तः कात्यविद्यइत्यादिभाष्यमिन्नाकुः॥ नेनुयुय मानिकमेकाद्दाशीलाद्दुयाद्द्रिभूदुमितिलन्यनेऽविदइति॥ अयवानविद्यात्रिविद्यानामधीतइति
प्राप्तः कार्यः॥ तिस्रोविद्या अधीतइतितुकियमाणाद्दिगोर्लुगितिलुक्स्यात्॥ अप्यानेतिद्विगोरर्थग्रहणंद्वयोः स्वरूपग्रहणं॥ पावकानिति कइति॥ पाव
विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्ताट्ठक्कल्पादेःस्वतः॥ विद्या॥ वायसविद्यिकः॥ विद्याःलक्षणःगौलक्षणिकः॥ अश्वलक्षणिकः॥ लक्षणा॥ कल्पः॥ पा
राशरकल्पिकः॥ मातृकल्पिकः॥ कल्पःसूत्र॥ वार्त्तिकसूत्रिकः॥ सांग्रहसूत्रिकः॥ अकल्पादेरितिकिमर्थं॥ काल्पसूत्रः॥ विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रि
पूर्वा॥ विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेतिवक्तव्यं॥ आङ्गविद्यः॥ क्षात्रविद्यः॥ धार्मविद्यः॥ त्रैविद्यः॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठञ्वक्तव्यः
॥ यावक्रातिकः॥ प्रैयंगविकः॥ यायातिकः॥ आख्यानः॥ आख्यायिकः॥ वासवदत्तिकः॥ सौमनोत्तरिकः॥ ऐतिहासिकः॥ पौराणिकः॥

क्रीताद्यधिकारेणकृतमाख्यानमुपचारायावक्रीतशब्देनोच्यते॥ तदधीतेवेदवायावक्रीतिकः॥ एवंप्रैयंगवायिकृताख्यानाध्यायीप्रैयंगविकः॥ वासवदत्ति
कइति॥ वासवदत्तामधिकृत्यकृताख्यायिका॥ अधिकृत्यकृतेग्रन्थइत्यत्र वृद्धाच्छःतस्यलुब्व्याख्यायिकाभ्योबहुलमितितिलुप्॥ तत्तद्वासवदत्ताः॥ एवंसौमनो
त्तरीकइति॥ ऐतिहासिकइति॥ इतिहस्मेत्युपदेशपारंपर्यमितिइतिहासस्तेनात्मिनिवृत्तोतिहासः॥ हलश्चेतिघञ्॥ पूर्वोत्तरकाद्दीर्घः॥ समासः॥ तत्तद्दक्॥

२ भा-कै-४
॥ ६७॥

सर्वसादेशिनिमित्तशब्दोऽर्थवाचनादग्रहणमिति सर्वशब्दः पूर्वद्विर्वचनाद्विगोश्चन्तेनैवाहितो द्विगितिसमासितं। सर्वदेवेदइति सर्वविद्वानधीतइत्यणो लुक् समासार्थिकेद्
ति। शब्दोऽसौ सुवार्त्तिकं। कथमादिश्यते इति ठक्। वार्त्तिकान्नमधीतइत्यर्थे वचनेसह स्त्रियणा भावः। अव्ययीभावे कालइति समासः। ततोऽध्यात्मादित्वाट्ठक्
ल्यइति। पंचकल्पानधीतइति द्विगुस्तो विद्यालक्षणकल्पान्तात् ठक्। तस्य लुक्। अनुसूत्रेति। अनुसूत्रशब्दाद्ग्रंथविशेषवाचात्सह ठक् सुत्वादयति। लक्षणलक्षणा
शब्दो वेत्यर्थः। अनुलक्षमधीतइति ठक्। तस्येमुत्तकान्ताद्विति वादेशः को न्यायाद्गिति ... इत्याद्गिमश्चनतन्त्रानुसुकइति भवति। लक्षणमधीते वा। लक्षणकः।

सर्वसादेर्द्विगोश्चलः। सर्वसादेर्द्विगोश्चलो वक्तव्यः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवार्त्तिकः। ससंग्रहः। पंचकल्पः। द्वितन्त्रः। अनुसूत्रलक्षणलक्षणेसर्वसा
देर्द्विगोश्चलः। इकन्पदोत्तरपदात्शतषष्टेःषिकन्पथः॥ ॥अनुब्राह्मणादिनिः॥ ॥अयंयोगःशक्योऽकर्तुं। कथं अनुब्राह्मणी। अनुब्रा
ह्मणीनइति मत्वर्थीयेनसिद्धं॥ ॥वसन्तादिभ्यष्ठक्॥ ॥अयुक्तोऽयंनिर्देशः। अधीतेवेदेतिवर्त्तते। नचवसन्तोनामाध्ययनम
स्ति। नैषदोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। वसन्तसहचरितमध्ययनंवसन्तः। अध्ययनमिति। ॥प्रोक्तालुक्॥ अयुक्तोऽयंनिर्देशः। प्रोक्ता
दितिभवितव्यं। सौत्रोनिर्देशः॥

इकन्पदोत्तरपदात्शतषष्टेःषिकन्पथः। शतपथमधीते शतपथिकः। शतपथिका। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिका॥ ॥अनुब्राह्मणादिनिः। अयमिति। अध्येत्
वेदित्रोरभिधानादाहान भविष्यतीति। मत्वर्थीयेनसिद्धं नैनकर्त्तव्यं॥ ॥वसन्ता। वसन्तसहचरितमिति। वसन्तसहचरितोऽध्यायः। यथा वसन्तेऽधीयते तत्र
हचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। प्रोक्ता॥ ॥अयुक्तइति। अर्थस्य प्रोक्तत्वाद्योनवचनस्य वस्तु प्रत्ययार्थत्वात्मतिभवादिति भावः। सौत्रइति। प्रोक्तशब्दस्य सहचरितत्वं सम ॥ ६७॥
प्रतिपादितं। तेनतद्विषयकादिति प्रत्ययस्य ग्रहणमित्यर्थः॥

सूत्रा॥ संख्याप्रकृतेरिति। अत्राह। आचार्याः अतिशयेन कश्चिदिति कन्प्रत्ययस्त्रीप्रत्ययान्तादिकमधीयतइत्यणो लुक्। कृतेऽध्ययनकाः पाणिनीयाः इत्युदाहरणं॥ ॥छन्दो॥ ॥इ
दं योगप्रत्ययान्तात्स्वार्थेकः प्रकारो दृश्यते। स्वार्थे अणुपादाना प्रत्योगो वा कामं छन्दोवेदित्रोः प्रत्ययश्च। स्वार्थे अनव्ययात्पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति।
तदधीते तद्वेदपद्धा पाणिनीयमिति वाक्यं पाणिनीयं सूत्रमिति। अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः। पाणिनीयाइति। छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि प्रत्ययान्ताना छन्दोवेदित्
प्रत्ययविषयत्वेनैव। नतु स्वार्थे आहानितद्विषयार्थमिदंसूत्रं। किंच पाणिनीयदिति तान्यधीतेवेदेत्युपसंख्यानाद्छन्दोवेदित्रोर्निवसनं काण्डे वनिरुक्तिसिद्धमति
सूत्रांशकोपधात्॥ संख्याप्रकृतेरिति कन्यार्थं माभूत्। महावार्त्तिकः कालापकः॥ ॥छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते
। अत्रानि यस्मान्निपात्य छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयत्वं। अत्राभिधानं भवति। पाणिनीयमिति वा भवति। पाणिनीयाइति। अन्याभि
सु यस्मान्निपातनात् छन्दोब्राह्मणानामप्यनियतप्राप्तौ। इष्यते च तद्विषयत्वेनैवस्यादिति। न कांतोऽस्तायं न सिध्यतीति। छन्दोब्राह्मणानां तद्
विषयवचनमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसंगः। तत्र यथाधिकारं तद्विषयतां प्राप्नोति॥ अ
धीतेवेदेतिवर्त्तते। नाध्येतृवेदित्रोनेव तद्विषयता स्यात्। येनैतदुपपन्नं स्यात्। यथेह भवति। पाणिनीयं महत्सुविहितमिति। एवमिहापिस्या
त्। कठं महत्सुविहितमिति॥

तुल्यान्याहारितिमत्वाच्छन्दांसि। किमर्थमिति। अन्यत्रेति। पाणिनीयाद्। अभिधेयस्य नियमो कल्पस्याप्यर्थस्य अनित्यत्वादिति। नानाविषयत्वाद्ध्येतृवेदि
त्रो नियमो। वेशेषणात्तेनाप्रयोगाः इति यत्नाद्वित्यर्थः। तत्र यथाधिकारमिति। अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः। अधीतेवेदेत्यधिकारादध्येतृवेदित्रोर्विशि
ष्टायान्तद्विषयता विधीयमानानां तद्विषयमित्र वाक्यान्नि वर्त्येनतुद्विधावाविषयमित्यर्थः। येऽन्येतुपवाद्यति। व्यवहाराद्युत्यर्थः॥

१भा·के·४
॥६२॥

[illegible]

[illegible]

१भा·के·४ अदू॥ ॥वृद्ध्यादीनां योगानां किमेकं वाक्यमाहोस्विन्नाना वाक्यानीति विचारः। किंपुनरिति। ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावनाऽऽउच्य
॥६१॥ ते इत्याह। पृथक् पृथक् योगविधाने त्विहानिर्देशात् भाव्यमेकयोगत्वे संभवति। यदा युगपदेते चत्वारोऽर्था विवक्षिताः तदा हि ग्रहणं कर्तव्यं किं नैकेनैव कर्तव्यमित्येवमेते
वं धनानि प्रकृत्यान्यत्र पुनर्वचनं यदनुक्रमेण निर्देशोऽस्ति तत्र यथासंख्यविधानं न स्यादेवं नानावाक्यत्वाद्देशे तन्नाम्नीति चतुर्विधयोगेषु प्रत्ययो नाधिकृत इत्युत्पन्ने। ए
कयोगे च प्रथमेनैवार्थेनान्वयः स्यात्। तस्य नानात्वे नानायोगत्वेनानुवृत्तिर्न स्यादधिकारो सति सर्वेषां चाधिकारः संभवति तदेव प्रयोजनमाह तन्नामिति। शब्दानां मुख्यार्थो

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि। तेन निर्वृत्तम्। तस्य निवासः। अदूरभवश्च॥ ॥किं पुनरयमेकयोगः आहोस्विन्नाना योगाः। किं चातः। यद्येकयोगः देशे तन्ना
म्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या। अथ हि एकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। कथं तावदेतद् यत्तदधीते तद्वेद इति द्विर्लकारको निर्देशः। अथ नाना योगाः षष्ठीनिर्दे
शत्वादनुक्रमणं यद्वस्तद्र्थं नाम यत्पुर्ण देशे तन्नाम्नि विशेषस्यात् यथैकत्वेनाधिकृतं एकत्वात्स्थितेकयोगः नन्वेवं देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न
हि नानायोगेऽनुवृत्तिर्भवति। एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति। कथं तावत् एवं तदस्मिन्नस्तीति निर्वृत्तं द्विर्लकारको निर्देशः। कथं तदधीते तद्वेदेति। यथा तु
चापि समवायः सूत्रम्। अथवा पुनरस्तु नाना योगाः। ननु चोक्तं योगे नानात्वे चानुक्रमणं यद्देवसर्वं नाम यद्देशे तन्नाम्नि विशेषस्यादिति। नैष दोषः। योगपृ
थग्भावेऽपि कार्यः। तद्यथा गोपूर्वस्य इति तस्मिन्नेव यो च त्वनित्यदर्शिकाः॥

या यत्रायं प्रत्ययो लब्धानन्तरं तदनन्तरं समर्थः। लौकिको वाधिकारोऽपेक्षालक्षणाप्राप्त्यस्मिन्नपि योगेन विहिताः सुखार्थं समुदायस्यापेक्षायामर्थविशे
षे निर्दिष्टेऽर्थेऽपि दृष्टमानः प्रत्येकमभिसंबध्यते। एवं त्रीष्वनेकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति। तस्मात् यमधिकारमेकं योगमाश्रित्य तस्य नानायोगत्वेऽपि विशेषः ॥६१॥
गोपूर्वकादिनिमित्ते तस्मिन् संबन्धमाश्रित्य अधिकारगताश्च नव्यवधानानित्यपेक्षायां तस्य कार्यं देशे तन्नाम्नि तत्र पदार्थः॥

उरूः। ।।उरुं चन्द्रवत्यनिमित्तो बहुचो नजिरादिभ्यो निर्देशः॥ ।।मतौ॥ ।।अन्यग्रहणमिति। मतोश्च बह्वचश्चान्येभ्यः कार्यमधिकारोऽयं चास्यैव व्याख्यायते।
बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तस्य भवति संज्ञार्थः संबन्ध इति। प्रक्षेपः पथेति सामान्याधिकारोऽयं प्रत्ययविशेषाधिकारस्तत्र यस्य युक्तत्वाद्धि समर्थः। तथा॥
॥अपवादिनि। तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यनेन सूत्रविहितोऽनयाऽपि देशनामनि शिष्टलिङ्गो न हि देशो ग्रामपुरादिरनुदात्तः। अग्रहणं मर्यादा च यत्र

उरः॥ ॥उरः प्रभृतिभ्यः कप्मतुविप्रतिषिद्धं उरः प्रभृतिभ्यो मतुबवकाशे विप्रतिषेधेन। उरो अवकाशः कन् नुः कार्यतां कादिं देवरां मतुपो
ऽवकाशः। उरुं चन्द्रवती मणिकावती इहोभयं प्राप्नोति। इष्यते तु मता। मतु बवतिविप्रतिषेधेन॥ ॥मतोश्च बह्वजङ्गात्॥ ॥अन्यग्रहणं किमर्थ
म्। बह्वचो अङ्गत्वं नाविशेषणं विज्ञायेत बह्वचो मतोरिति। अथ क्रियमाणेऽन्यग्रहणे कस्माद्वेवं न सविशेषणं स्यात् मतुबन्तविशेषणं
अङ्कोदेशः। इन्द्रपि प्रसज्येत। मालावता मयं निवासः मालावतं। अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वचो मतोरिति वद्धी विधिः स्यात् अस्त्याह च। स्व
वान्॥ ॥नयोम तुपः॥ ॥किमर्थं नयोमतुपि धाय्ये। नानद्यस्यास्मिन्निति मतुविल्लेवसिद्धं न यो मतुप् धनामतद्र्थं पितिवा नान्तधा
मतुपवचनं क्रियते। मन्तर्थे शादिविधानात्। अपं मन्तर्थेऽशादि विधीयते। सविशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत। नैतत् न्यायर्थं वा। नेह
नावर्थे च नयोमतुपवचनं क्रियते। नेह नाऽर्थेषु मतुप् एव यथा स्यात्॥ ॥कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥ ॥महिषाच्च महिषाश्रितेन क
थं। महिष्मान्॥ ॥

यवद्भूयप्रत्ययार्थः सविशेषविहितत्वादिति देशेन नाम्नि विधानात् विहितत्वाद्यर्थे नानिर्दिष्टार्थत्वात् यथार्थे चामपवमतुपविधीयते। तदस्मिन्नस्तीत्यना
न्तर्थे विनिप्रपतदर्थः

२ भा. कै. ४
॥७०॥

[illegible]

[illegible]

चाद्गुणत्वं चेति॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥

[illegible] राम ॥७०॥

॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

२भा·कै·४
७१

विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादित्यभिप्रायः। नेवेति। अनिष्टप्रसंगादिप्रतिषेधश्च आशंकितुं न युक्तः॥ यद्यशब्दस्य स्वरूपविधयस्तत्र ग्रहणादिष्टमेवाकं स्
तरप्रति यद्दिशति स्वस्यैव तत्कालादित्यनुत्तीर्ण तत्र ग्रहणात्प्रत्युक्तत्वात्। अपत्यवाद्यत्वादिति। नाप्राप्ते इति विधीयमानोपवादो योऽपत्यादिः स्यादित्यपवादो निःशेषाधि
काः कर्मण्यर्थः। इह नोभा व्यक्तो ऽसन्नविशेषाधिकः। ज्ञापके नापत्यादिवृद्धे ष्वाधिकारस्तस्य त्वागमयाद्वा आवत्यवनि नैवद्वैपद्विनि फेरुद्धत्वेनि फेर्दलेव

विप्रतिषेधाल्लिङ्कं अपत्यादयः किं यं तं ढग्यस्मिन्किमन्त्र कर्तव्यं अपत्यादयो भवन्तिविप्रतिषेधेन॥ न वा परत्वाद्धगादीनां। न वाद्यप्युक्तो विप्रतिषेधः
। वक्तिं कारणं वा त्वाद्वादीनां विप्रतिषेधः पक्षमिष्यते। पूर्वं वा अण्टादयः पोधादयः परेणाद्यः करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। अपत्यपवाद
त्वात्विषयेधादिप्रसंगः। अपत्यवाद त्वात्वयादीनां अतिवषयधादयः प्राप्नुवन्ति तैर्बाध्येरन्। आपत्यप्रकृतिरी पयति अतिविषयेधादयो न भ
वन्तीत्यद्यापेः छ इति फि नाछं शास्त्रि तेन हप्तिताप कं फि न धिमिनस्यात्। सोवर्यगोत्रे विनिवर्तते न च फि ञ्ञे न से बाधगो अष्टिगोत्र
हणं सामृद्धिके वु ज्ञापकं॥

इत्विधानार्थं कर्तव्यं। तत्र ठकामु कं वक्ष्ये कद्रा छाउति छो भविष्यति नार्थ इछ विधानेन। तत्तु ज्ञापकार्थं संपद्यते धादयो ऽपत्यादिषु न राम
भवन्ती समस्यार्थस्या अपत्यपवत्सात्वप्रं स्यादित्याशंक्य ज्ञापकात्वाराणाह। गोत्रग्रहणमिति। गोत्रो स्त्रौ युवस्त्रेनेनेति भावः। गोत्रचरणा ॥७१॥
द्वुञिति सामूहिकेद्यमर्थत्वाद्धे नेवुञिति विहितेपुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थं ज्ञापकं॥

ढ्वयाभवग्रहणमितिप्राग्दीव्यत्यादिराणपदितमितिभावः। ढ्वयानूनामपत्यानि दैवयातवा इतिगोत्रप्रत्ययान्तेभ्यस्तभाख्यायनग्रहणमिति। अरोहणादिराणपठि
तेपुञ्विधानार्थमितिभावः। यत्रविभ्यायेनापत्यादिवुणप्रभावः। सिध्यतितथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकाभ्यनुमास्थातु। तथादिविशेषणं कृतंनि
धानेसामामपशब्दपादायमानस्तैवताविशेषे ऽवतिष्ठते यथाप्रसृःशिशिवेति विशेषान्तोभुवा यथादृष्टिवाक्ते गोऽवगोदायतांततकं कौ। दृमायेति
। तस्येदमितिसामामपत्यादिशब्दसंनिधावुपादायमानं यद्यपत्यादिषिवक्तेतनदसामामोपादानमनर्थकमेवस्यात्। तस्मादपत्यादिविशेषपरिहारोण
निशेष्यतगोत्रिनस्येदमित्यनेनग्राहिष्यते। यदितर्हिशेषग्रहणं प्रत्याख्यायतेतदानस्य लक्षणानयाधानिशब्दनूपाणिसाध्यानिनानिकथं सिध्यन्ति।
दैवयातवग्रहणं वैपयिके षु भाष्याख्यानाग्रहणं नैवात्मिकेषु॥ ॥राष्ट्रावारपाराद्दखौ॥ ॥अवारपाराद्विगृहीतादपि अवारपाराद्विगृहीताद
पितिवक्तव्यं। अवारीणाः। पारीणाः। अवारपारीणाः। विपरीताच्च विपरीतादपितिवक्तव्यं। पारवारीणाः॥ ॥कर्म्यादिभ्योढकञ्॥ ॥ग्रामाद्ग्रामा
चेति। वक्तव्यं। ग्रामेयकः। तत्तर्हिवक्तव्यं न वक्तव्यं। कर्ण्यादिभ्यो ढञित्यत्र ग्रामादित्येतदनुवर्तिष्यते। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः। अयं योगः श
क्योवक्तुं। कथं कौलेयकः। कौक्षेयकः। ग्रैवेयकः। कुलस्यापत्यं कुक्षिग्रीवास्तु कर्न्यश्च कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति कुक्षि
ग्रीवादिषिद्धं तान्कत भविष्यति॥

वष्टुवाग्रघेतेवाप्लुषं तृषं क्रावनाश नृम्नतुर्भिहृद्धानेवातुरं शकठं अश्वो। यो दक्षिद्विषिद्यादर्थदाः सम्भवउलूखलेप्रसाचौनूखलो पाक्कःच
तुर्द्दश्यां दृश्यते वातुर्दशो भ्रस्इति। तस्येदमिति संस्कृतं भक्षाइति च सिद्धत्वान्नार्थस्तद्धर्थेन शेषवचनेन॥ तत्रजातादयस्तत्रतुर्मत्रेष्वलक्षणातमाश्रित्यप्र
तेषांसिद्धिमभिधास्यतिनागानाथः॥ ॥कुल॥ ॥कुलस्यापत्यमिति। अनःप्रत्यपार्थत्वेऽस्यकुलं प्रकृत्यर्थः सपद्यते। कन्निति। स्वार्थिक इति भावः।

२ भा॰ कै॰ ४ काचित्॥ ॥बाह्वादिनि॥ अह्नहृदयाति वुत्रिप्राप्येष्क गां मंहत्याकुः॥ इं कां॥ ॥इं कवो जनपदस्ततः प्राग्रह्यतो णित्य प्राप्त लतोऽहद्यादयाति
॥७२॥ वुआप्तलतः ॐ देशेव आप्तलतः कोपधादस्ततः कच्छादिभ्यश्चेत्याप्राप्तस्त ष्कग्रोणो विधीयते। कच्छादिवु कोपधत्वादणामिद्धङ्कुश
हृम्याठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानाधिःस बाधकइति। विशेषविहितत्वादिति भावः। अमनुष्यमनुष्यस्थ इति। वुडादावित्यर्थः। यदि हि मनुष्यस्थे

काचित्श्यष्कः॥ बाह्लादेर्यादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। बाह्लायनी। ॐ द्वायनी पाद्वायनी। इं कोमनुष्ये वा॥ अमनुष्य इति किमर्थं। इं कच्चोमनु
ष्यः। कोमनुष्यग्रहणानर्थकं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्। कोमनुष्यग्रहणमनर्थकं किं कारणं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्।
मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधीयते स बाधको भविष्यति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्कग्रोणो भवतीति। अमनुष्ये मनुष्य
स्थे ष्कग्रोणो ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात्। अमनुष्ये मनुष्ये मनुष्यस्थे ष्कग्रोणो ज्ञापकमिति चेत्तन्न किं कारणमनिष्टत्वात्। नह्यमनु
ष्ये मनुष्यस्थे ष्कग्रोणाविष्यते। किं तर्हि वुञेवेष्यते। अग्रहणं च कच्छादिभ्यो णविधानात्। अग्रहणं चानर्थकं किं कारणं कच्छादि
भ्यो णविधानात्। कच्छादिपाठादण्भविष्यति॥

वुञं ष्कग्रोणो न बाधेयातां मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। कच्छादिभ्योऽणवचनादिति। तत्र कच्छादिविषयत्वात्स्यादेव ष्कग्रोणो भविष्यतीति नार्थोऽणवचने राम
नेत्यर्थः। तदेवं कोश्चेत्येवक्तव्यं प्राप्तु केचिद्यधायि। अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेणामनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्कग्विधीयते नाप्राणिनि। अनारब्धवि ॥७२॥
शेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यणग्रहणमपि कृतमिति। तदयुक्तं। नहि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति॥

॥अश्वा॥ ॥अमेहेति। यो यया न्यायविभिः सोऽमाहिष्मवस्मृतस्यार्थः। अमाशब्दः सहार्थस्तया चेवर्जितेन समापेय भवता। समासः श्रोत्रादि इति
आहिवद्देव सम्बन्धाहि प्रत्ययः उत्तराहि भवत्युभाष्टादुकः पातो भवत्यसमासे अव्ययानामर्थमात्र इति रिलोपः। परनिश्चतो विभाषया वान्या
भिप्रेतसुन्दरः। अमेहीति। एवं नियतमुच्यते। नित्यामितं इति। नित्यो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्पन्नश्वडालादिः द्रष्टव्या तोदेनोदितं इति समाख्यानम्

अश्वयासपू॥ ॥परिगणनं कर्त्तव्यं। अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः। अमास्त्रमात्सः। अमाद्रत्नस्यः। क्वक्वत्यः। क्व
तसितत्रस्यः। तसित्रतत्रस्यः इत्यथ यथा त्यब्त्रापि प्रत्ययान्तानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। अरण्यस्त्रीपरिष्टः पारतः। सर्वेभ्य बिस
पुनः क्विवक्तव्यः नित्यः। नित्यो गतेस्त्रब्वक्तव्यः। निष्यः। आरण्याः। अरण्याणो वक्तव्यः। आरण्याः सुमनसः। दूराद्देत्यः दूरादे
त्यो वक्तव्यः दूरेत्यः। उत्तरादाहञ् उत्तरादाहञ् वक्तव्यः। उत्तराहः। अव्ययात्त्यप्याविष्ट्योपसंख्यानं छन्दसि। अव्ययात्
विसत्र आविष्ट्यस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु। अव्ययत्वात्सूच्यो नरपदोदाच्यग्रामकोपधविधेर्हेतु
कोविप्रतिषेधेन। अव्ययात्सूच्यो नरपदोदाच्यग्रामकोपधेभ्य इति विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यव्यवकाशः
। अमात्यः इहात्यप्यवकाशः शालीयो मालीयः॥
धर्मः तत्पुरुषे। आरणाणाः इति। अमितितः इत्यादिति णो विधीयते। आविष्ट्य इति। आविशब्दाद्दाछेणप्राप्ते त्यविधिः। आविर्भूत
आविष्ट्यः॥

२ भा॰ कै॰ ४ आरात्नीय इति। आरात्निवक्रिया ... आप्नोति। योपधलक्षणस्याराद् इति। धनयोपधाद्वुञिति वुञापवादत्वाद् तोनवाधकत्वं लक्ष्यते। आपवादत्वाद् छस्य
॥७३॥ आरात्नीयइति। आरात्निशब्दो ... आप्नोति। योपधलक्षणस्याराद् इति। ... शिवपुरमिति शिवपुरमिति षष्ठी समासः स
आधकः। वार्त्तिककारोक्ता ... छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य ... विप्रतिषेधात् ... कोपधादिति ... कोपधादिति
माषस्येदम् ... रूप्याः ... कादित्वरूप्यस्य ...

आरात्दुभयं प्राप्नोति। आरातीयः। नीलोत्तरपदादञ् भवति तस्यावकाशः कस्वतीरा ... छस्य समएवावयत्ती ... उभयं प्राप्नोति वा ...
स्वर्तीयः। रूप्योत्तरपदादञ् भवति तस्यावकाशः। वाणारूप्यः। वाणारूप्यं। छस्य सस्वामासिरूप्यादुभयं प्राप्नोति ... छस्य
योपधलक्षणो वुञ् आधनो मासिरूप्यकः उदीच्यग्रामाच्च बहुचोन्तोदात्तात्। अञ् भवति तस्यावकाशः। नीलानकं नैलीनकः छस्य
... ठञ्ञिठौ ... विप्रतिषेधेन। आश्वयात्मद्वता
कुलूकादुभयं प्राप्नोति। कौलूकाः। ... आरात्नामवाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति॥ ॥
तस्यावकाशः। आप्नाप्तः ठञ्ञिठयोरवकाशः कान्तंतविकी कान्तंतविका। आरात्नामवाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति।

त्वयमयावितरक्षिनः। एतस्माद्विप्रतिषेधः ... कोपधात् ... योपधाद्धिस्मात्कोपधग्रहणाच्छो पम
बाधकः ... कौलूकादिति उलूका ... नामग्रामः। तेस्य इति। ... ॥७३॥
प्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः॥

आरात्कानि ... कोपधलक्षणाद् ... वुञ्। शाकलमिति। शाकलानि ... कोपधलक्षणादिति ...
कोपधग्रहणे ... विधिर्हितः ... इति। ... कोपधाद्धिलक्षणानां ... बाधिता
आरात्का। आरात्कातीरोत्तरपदादञ् भवति तस्यावकाशः कस्वतीराः कास्वतीरा। ठञ्ञिठयोः स्त्रावकाशः ... नामग्रामस्तस्मादुभयं
यं प्राप्नोति ... रूप्योत्तरपदकाशि ... तस्यावकाशः। वाणारूप्याः वाणारूप्या। ठञ्ञिठयोः ... नाम
कग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ... ठञ्ञिठौ ... कोपधलक्षणोत्तु बाधनो ... उदीच्यग्रामाच्च बहुचोन्तोदात्तात् अञ् भवति तस्या
वकाशः शिवपुराः शैवपुरा। ठञ्ञिठयोः ... शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। शाकलिका। शाकलिका। कोपधादण्
... तस्यावकाशः। निलीनकोनैलीनकः। ठञ्ञिठयोः ... नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ... ठञ्ञिठौ
कोपधलक्षणाः ... बाधते ... ठञ् ... छात्रादीनां ... विषये ... विप्रतिषेधेन ... किं का
... ठञ् ... छात्रादिभ्यः ... तद्विषये ... तद्विषये छविषये ...
... कोपधात् ... पुनर्वचनमनर्थकम् ... विप्रतिषेधः। यो यं कोपधादणः छस्य चार्थं ... कोपधा
दणः पुनर्वचनमनर्थकं ... पुनर्वचनं ... प्रयोजनं ... स यथैव ...
... एवं छमपि बाधेत न
... इति ... अर्थः ... कोपधादिति ... अर्थः ... विप्रतिषेध ... तुमाह॥

४ भा॰ कै॰ ४ नवकम्बल इति। दाक्षिकर्षुक इति। दाक्षीकर्षूर्नाम ग्रामः तत्र भव इति ठञ् सुसुप्ता तालकः कोण इति दक्षः। सौवास्तिकः अनेः सुपूर्वी इत्यभिधानात्
७५ यः। स्वातिनायुक्तः कालः। स्वातिनायलुबविशेष इति लुप्। स्वातौ भव इति संविदेनादि सूत्रेण ... जाति थेतुलुका भावः ... फल्गुनी ...
तस्माद् आग्नेयको ऽथ प्रतिषेधः। तस्माद् आग्नेयको ऽथ भाद्रः प्रतिषेधो ऽथ कथं नवकम्बलः। मध्ये पादाः दुर्गान्विधानात् इत्येवं कोपधाद् आत्मजं वाभिधाने।
छं नवाभिध्याने। आर्द्रादेशे कालाट्ठञ्। आर्द्रादेशे ठञ् कालाट्ठञिति नद्वृद्धविधिप्रतिषेधात्। एतावकाशः। शालीयो मालीयो पुर्द्रशे ठञ् भवतीत्येतावकाः नि
षादकर्षूर्नामदेशः तैषादकर्षुकः। इहोभयं प्राप्नोति। दाक्षिकर्षुकः। कालाट्ठञ् नवतीत्येतावकाशः आर्द्रा मासिकं। मांवत्सरिकं छस्यावकाशः मातृभये
प्राप्नोति मासिकं। नक्षत्राद्रणात् नक्षत्राद्रणात् भवति थाद्विप्रतिषेधात् अणोवकाशः नैषः पौषः। छस्यावकाशः स्थाने भयं प्राप्नोति श्रीमतः। अश्वपाशुपु
लौ ... तद्भवतो विप्रतिषेधेनाणुपुलो ऽवकाशः दोषातनं। दिवातनं। छस्यावकाशः प्रातःशब्दाद् भयं प्राप्नोति प्रातस्तनः। शालायां भवः ... वृद्धविप्र
तिषेधेन। यतो ऽवकाशः दन्त्यं। ग्रैवं। छस्यावकाशः पादाद् भयं प्राप्नोति। पदे वर्गान्ताश्चाशब्दे यत्स्वौ। वृद्धवतो विप्रतिषेधेन। यत्रयो ऽवकाशः।
अक्रूरवर्ग्यः। अक्रूरवर्गीणः। छस्यावकाशः वासुदेवादिषु भयं प्राप्नोति वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः। वक्ष्ये ... वृद्धवति विप्रतिषेधेन
ठञो ऽवकाशः नतानत। नातानतिकः। छस्यावकाशः माम्मलशब्दे भयं प्राप्नोति मामलिकः। आमस्थाने ... वृद्धवति विप्रतिषेधेन ठञो
ऽवकाशः शौल्विकं। मौल्विकं। छस्यावकाशः॥

। पथ्यन्त इति पद्धः। अक्रूरवर्ग्य इति। अक्रूरो नाम ऋत्रियः भगवान् वासुदेवो वा। नातानतिकमिति। नतो ऽनुदात्तः अनतउदात्तः नतानतं द्वन्द्वः
समाससंज्ञा गात्रो दात्तः। स्थामलं नाम शास्त्रं॥ राम ॥ ७५

आपणिकमिति। आपणा दागता मिति ठक्। साहकमिति ... कश्चिद् ... निमित्तकार्याभावात् ... मिति नप्रवर्त
तो। शालूकमिति। यास्तिमलल्दद्यौशमिसंहादि ... वानिठा विज्ञिलस्य ... पावमिक इति। पयमिसंह ...

आपणाद्युभयं प्राप्नोति आपणिकः। विधायोनिसंबंधेभ्यो वुञ्। वृद्धवति विप्रतिषेधेन। वुञो ऽवकाशः। औपाध्यायकं। पैतामहकं। छ
स्यावकाश इहोभयं प्राप्नोति। आचार्यकं। मातुलकं। ऋतष्ठञ्। वृद्धवति विप्रतिषेधेन ठञो ऽवकाशः होतृकं। स्वासृकं। छस्यावकाश इहो
भयं प्राप्नोति। शास्तृकं। भ्रातृकं। रूप्यमयटौ। वृद्धवतो विप्रतिषेधेन। रूप्यमयटोरवकाशः। देवदत्तरूप्यं। देवदत्तमयं। छस्यावकाशः। वा
युदत्ताद् उभयं प्राप्नोति। वायुदत्तरूप्यं। वायुदत्तमयं। आवन्तादु कः। वृद्धवति विप्रतिषेधेन। ठको ऽवकाशः आपूपिकः शा
ष्कुलिकः। छस्यावकाशः पायसादु भयं प्राप्नोति पायसिकः। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्। वृद्धवति विप्रतिषेधेन। वुञो ऽव
काशः ग्लौचुकायनकाः। त्रैगर्तकः। छस्यावकाश इहोभयं प्राप्नोति गार्गकः। वात्सकः। मालवकः। ... ठञो ऽवकाशः
वृद्धवति विप्रतिषेधेन ठञो ऽवकाशः ... दुर्विधाः। तोवुरविधाः। माल्लवितः। छस्यावकाश इहोभयं प्राप्नोति॥

क इति भार्यो भक्तिरस्येति वुञ्। आपस्येति यलोपः। मालवक इति। मालवस्यापत्यं द्वन्द्वेको मलेतिष्य ... पूर्वि ... लोपो। माल्लविन इ
ति। मधुमाद्धौ ... मधायेत इति ... ग्रोधेनक्षिति ... गोनिन्दि ... लुगिति लुक्॥

२भा·के·४ आद्गुणादित्यत्र। आद्गुणादिवर्णैकादेशौ स्वभावेनैवाबाधितेन यो कच्छं देशाभाव इति तत्रि निः। शाखायवनिनइति। शरस्पावत्वं शाखः तत्प्राप्तं संयुज्यत जितो अन्तिक कशा
॥७५॥ याय नेन प्रोक्तं वा लोकमधायवट्टस्यार्थविव स्याद्यो निलुक्। फक्किकजो इत्यत्रास्यापि निपसे लुगभाव। पुराणप्रोक्ते षिनिणिनिः। अञोऽधुर्थमिति।
याधनवत्र पूर्वादि लक्ष्य। वा प्राप्ति। वा प्राप्तं वा तस्याव। त्यंद्रिति पत्राप्त्यर्थिस्य त्वाम्ब्राह्मणादि केति। अत्रा ववाह अस्वरविद्रः। ये वा च विरोध इत्येक वद्भावः।

आद्गुणा नशायाय वनिनः। वृत्रपूर्वाद्भ्युश्च वर्त्ततिविप्रतिषेधेन। अञो ऽवकाशः उत्सः औत्सः औत्सी। वृद्धस्य वाद्युरहेन यंप्राप्नोति। वा प्रावालम्भव
माद्यर्थं वृद्धादुलैयं पुत्रनिकयोः वृद्धवर्ततिविप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। अह्निकृत्निका वृध्य वद्धेन यं प्राप्नोति। काकोलूकिकाया वृद्धा
काशो चचरणाद्वृश्वद्धुवर्ततिविप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। ग्लिचुकायनकं। काठकं कालापकं। वृत्सस्य वद्धेन यं प्राप्नोति। गार्गकं वात्सकं। मौद
कं पैप्पलादकं कठादान्नोति वेः। काणादिभ्यो यप्रवर्तिः इञोऽत्रवती तेनस्मादुञ्च वर्त्ततिविप्रतिषेधेन। कणादिभ्यो यप्रवर्त्तिइ नोऽत्रवता त्स्या
वकाशः काणादर्दुगाणाः दाक्षाः दाक्षा माणवाः। वुञः सएव वद्धेन यं प्राप्नोति काणकं दाक्षकं। ठञ्छ्योः प्यानमोर्द्रीशोठ ञ्चा ठञ्छ्योः प्यायमोर्द्रीशोठ
ञ्च वर्त्ततिविप्रतिषेधेन। ठञिठ योरवकाशः। कामनं तत्रिका कालं तत्रिका उर्द्दीशवञ्च वती त्स्यावकाशः। निषाद कर्षूःनैषाद कर्षुकः। वद्धेन यंप्रा
प्नोति। नाचितवालुकः। ठञ्च वर्त्ततिविप्रतिषेधेन। लवाठञोऽनवकाशो नात्र नवाची विप्रतिषेधेन। किंकारणं। ठञोऽनवकाशत्वात्। अनवकाशश्च।
ठञ्छ्योरोबाधिष्यते। ननु चेदानीमेवानवकाशः प्रस्थः पद्दृन्नमनुवर्णितं वा हाकग्रामस्य सठञ्छ्योरवकाशः। ययद् ह्न मुवर्णितेन वाचा
हाकग्रामस्य सठञोऽवकाशः। यद्दृन्नमुवर्णितेवाहाकग्रामस्य तस्मादुभयं प्राप्नोति। एवं तर्हि नियमस्यावि प्रतिषेधस्योपालंभः। कस्मात्तर्हि छा हो
द्देशिका न्वाहृनिरितास्या। ननुवंतत्राप्यवकाशः प्रस्थः पद्दृन्नमनुवर्णितेमठस्यावकाशः पदह ह मुवर्णितं सठञोऽवकाशः। यद्दृन्नमुवर्णि
तं देशस्य तस्मादुभयं प्राप्नोति॥

।अनोंडन्वड्वृतिः। वो नोवैदेवुञ्। काशादि। काशानेयोगादिर्वजेतः तस्मादं माणावड्माणवा। वुञ्चनदं भवाणवा नेवानि षिति विविधेद्। पुल्लद्रवाणड
निराधेनाहाच्छवाश्वेने वुञमिति विप्रतिषेधउक्तः॥

एवं तर्हि इति। छठञोः प्रियप्रतिषेधोनात्सानि दर्शयति। तद्धान्या वामितिठञो विशेषविहित त्वादिस्यर्थः। पावनदु वादित्यवर्हिस्यान्यहृत्यो मोर्द्देशइय
चानुर्मैनत दाहद्धान्यावामितिसूत्रेनुकुर्यान्नासेप नादिनियमार्थं कृतं प्राग्देशाविनोतठाइं वयद्यास्यादतद्धान्याभूत्मालेत्वालवइति। नवहद्द्वप्रहणानुकुञ्चा

एवं तर्हि तद्धान्या वां इत्यनेन तद्द्वग्रहणेन किं क्रियते यावद्वया पूर्वस्मिन्योगे तद्धाया तद्धोवेतिपरे तस्मिन्योगे तद्ग्रहणं इन वकाशं तस्यानवकाश
त्वाद्वुञोऽविप्रतिषेधः। योऽप्येषप्रस्थादिनो वुञ्च ठञ्छ्योरतामां प्रवर्त्ततिविप्रतिषेधेन। योयधाद्वुञ्चवतीत्यस्यावकाशः। सांकाश्यकः कांपिल्यकः।
। ठञ्छ्योः स एव दाशरूप्ये नामवा हाकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। दाशरूप्यकः। प्रस्थोत्तराद्वुञ्चभवतीत्यस्यावकाशः। मालाप्रस्थः मालाप्रस्थकः
ठञ्छ्योः स एव वैदिशपुरं नाम वाहीकग्रामः पाताल प्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। पातालप्रस्थिकः। पुरान्ताद्वुञ्चवतीत्यस्यावका
शः। कांचीपुरः कांचीपुरकः। ठञ्छ्योः स एव नांदीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। नांदीपुरकः। वहान्ताद्वुञ्चवतीत्यस्यावकाशः
शालावहं शालवहकः। ठञ्छ्योः स एव कैकुदावहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। कैकुदावहकः। वुञ्छणो वुञ्च वर्त्ततिविप्रतिषेधेन
वृञ्छणोऽवकाशः। नैषाद कर्षुकः वुञः सएव आप्नातिमायोः भयं प्राप्नोति। आप्नातिमायवकः। जनपदा नामकाले वुञ्छणो भवतीति प्रतिषे
धेनाऽवकाशः अंगा अंगाकः। वुञ्छणः सएव अजिदूलो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। अजिदूलकः। आल्योऽवकाशः। सद्धिका आ
र्षिकः वुञ्छणः स एव इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ऐक्ष्वाकः। नवा वुञ्च पवादत्वात्। आणः। नवाचो विप्रतिषेधेन। किं कारणं
वुञ्पवादत्वात्। अणः। वुञपवादोऽणः। वुञ्च्छेणुञ्चं बाधिष्यते॥

वद्धाद्यमिषिद्वञो त्वान्तिकिं नियमार्थमिति स्त्रेयोगस्यार्थः। वुञ्चेति। एवमादिरिति भावः॥

२आ·कै·४ कोपधादण् इति। जनपदत्वादिनः कोपधाद्योऽणि विधीयते तस्मादित्यर्थः। आरोहणकमिति। आरोहणो नन्निर्देशान्नमिति वुञ् ऋश्यकादेस्तिति
॥१७६ वुञ् अयं च जनपदत्वाद्वा कोपधात्तोऽणि विषयः। आलेपक इति। आलेपको नाम केन संज्ञायामिन्यत्र आलेपका आयुधजीविनो पर्वते सोऽस्मिन्न
र्थे आलेपकशब्दो निपातितः। धन्ववुञ् इति। धनशब्दो मरुदेशे वाचि धन्वेति। धन्वनः पामित्रिणोर्मध्ये धान्वेयक यो यामाकः। अन्यत्र पुंसकाद
कोपधाद्णोकेकान्ताच्छः। कोपधादणमवती तेन स्मात्केकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन। कोपधादणमवती तस्यावकाशः निलीनकः मैलीनकः
ऋकेकान्ताच्छो भवति तस्यावकाशः आरीहणकः आरीहणकीयः। आलेपकोनाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। आलेपकीयः। धन्वनोवु
ञ्ज्वा। छो भवति विप्रतिषेधेन। धन्वनो वुञ् भवती तस्यावकाशः पारेधन्व। कोधन्वकः छस्यावकाशः आरीहकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति। आ
रूकीयः। नवा छस्य पुनर्वचनं छाधकादनित्यर्थी न वार्थी विप्रतिषेधेन। किं कारणं छस्य पुनर्वचनं धावनादनिरूत्यर्थमित्येवं छे इति
छ इत्येव तस्य पुनर्वचनस्य तस्य योजनं। येनेत एव कादेः पामुखं तिज्ञाधनार्थी। यथैवामंत्र त्वदपवादान्नाधतेऽपवमिममपि वाधिष्य
ते॥ ॥जनपदतदवध्योश्च॥ ॥जनपदतदवध्योर्वुञ्विधाने अवयवमात्रात्प्रसंगः। जनपदतदवध्योर्वुञ्विधाने अवयवमात्रात्प्रा
प्नोति। मौंजो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्नभवो मौंजीयः॥
न्यतरस्यामिति। पक्षे वृसमासान्तः। आरएकायमिति। इहाहकेकन्तिति छः। येत इति। वुञादयः। यथैवेति। ततश्चापवादत्वादेव छो बाधकोऽबा
धकोन वुञाद्यादित्यर्थः॥ ॥जन॥ ॥तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासात्कथयतेन चोद्यति। जनपदे इति। योजनपदस्यावधिः सीमा अजनपदोऽपि
तस्माद्पि प्राप्नोति विशेषानुपादानादित्यर्थः। मौंजो नाम वाहीके ग्रामः। सामान्यविकम्पिद्मधिकरणं तत्र वाहीकग्रामेभ्य इति ठञ्ञिठौ न भवतः॥

एवं तर्हि तिनिमित्तावधिस्तदवधिरिति कर्मधारय आश्रयणं इत्यर्थः। कस्मात्तदवधिरिति चेत् प्रत्यासत्तेः जनपदस्योति तावत्तोषेति। त्रिगर्त्तेषु भवस्त्रैगर्त्त
क इत्यर्थः॥ ॥विभाषा॥ ॥अमेककान्तदपरदनि। सनुम्ये कार्यविधायमानं केपुविदप्यवयवेषु प्रवर्त्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते। नहानि। सहेतवा वचा
एवं तर्हि जनपदावेव जनपदावधेः। जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यं। जनपदादिति चेद्वधिग्रहणमनर्थकं। जनपदादेवसिद्धं। इदं तर्हि प्रयोजनं। जनपदा
वधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत्। किं चान्यत्प्राप्नोति छः। गर्त्तोत्तरपदाच्छं वक्ष्यति जनपदावुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति तत्र च पूर्वविप्रति
षेधो न पठितव्यो भवति॥ ॥आरण्यान्मनुष्ये॥ अस्मिन्निदं मुच्यते। मनुष्य इति। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यं। आरण्यकः पन्थाः
। आरण्यकोऽध्यायः। आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती। वा गोमयेषु। वा गोमयेष्विति वक्तव्यं। आरण्यका गो
मयाः। आरण्या गोमयाः॥ ॥विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां॥ ॥कुरुयुगंधराभ्यां वा वचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानं। कुरुयुगंधराभ्यां वा
वचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानं तद्दु भवति विप्रतिषेधेन। कुरुयुगंधराभ्यां वावचनस्यावकाशः कौरवः कौरवकः यौगंधरः यौगंधरकः मनुष्य
तत्स्थयोर्वुञ्जवती तस्यावकाशः अमेकच्छादयः। काच्छकामनुष्यः। काच्छकमस्य स्मितं। जल्पितं। जल्पितं। हसितं। इहोभयं प्राप्नोति
। कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य स्मितं। हसितं। जल्पितं स्मितं। वुञ्जिवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नहि कुरुशब्दस्याने
कच्छादयोऽवकाशाः कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः। नखल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति अनेनु वुञ्कच्छा
दिषु पाठादणमविष्यतिशेषा युगंधरार्था विभाषा॥ ॥
स्तत्र कार्यत्वेन निर्दिष्टाद् इति भावः। सैवेति। ननु युगंधरशब्दे ... पातिनित्यं वुञिति द्विस्त्रोऽणाद्विविभाषाग्रहणं विकल्पो विस्तारेति। नैतदस्ति।
युगंधरान्नित्यो वुञ् अग्रहणादपाये नेन तु विभाषेयेव प्रविविस्तायेन तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्त्तव्यमेव॥ ॥

कडा॥ शाल्वशब्दो गत्येपदादेतस्य प्रत्याख्यानायाह॥ नैवंविज्ञानपदं तद्वधोरितिवुञितिदेञ्जपदानो साल्वा ह्येयवाग्वोञ्जितिवुञोनियमा द्रम

कडारादिष्वग्याकिमर्थं साल्वानां कडारादिषु पाठः क्रियते॥ साल्वानां कडारादिषु पाठोऽभिधानार्थः। साल्वानां कडारादिषु पाठः क्रियतेऽभि
धानार्थः आयथास्यात्वुस्यामूदिति। नवापदात्रिायवागूग्रहणमवधारणार्थं। नैवं तस्य योजनमस्ति। किं कारणं। अपदातिगोयवा
गूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति। अपवादानामेव साल्वा ह्येयवाग्वोरेव साल्वादिति॥ ॥गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥ ॥गर्त्तोत्तरपदाच्छविधे
र्जनपदाद्वुञ्प्रतिषिद्धं। गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। गर्त्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः। श्वाविद्ग
र्त्तीयः। वुञोऽवकाशः आङ्गः। आङ्गकः। इहोभयं प्राप्नोति त्रैगर्त्तकः। वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। यतर्हि पूर्वविप्रतिषेधोव
क्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति॥

आरामविष्यतीत्यर्थः। ननु वुञभावे छ आप्नोति नत्वप्नोतिति विंतमेतत्॥ ॥गर्त्तो॥ ॥श्वाविद्गर्त्तीय इति। शवानं विध्यतीति क्विप्। नहि वृतीति
दाघः। श्वाविधो गर्त्त इति समासः॥

॥गहा॥ ॥मध्यमध्यमं चाणा चरणे इति॥ गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह॥ गहादिष्विति। पृथिवीमध्यशब्दस्येव मध्यशब्दो गाम्यो ननु मध्यान्तरवा
चीत्यर्थः। चरणसंबंधेनेति। पृथिवीमध्यं विनिवासस्थं चरणानामित्यर्थे माध्यमाश्चरणाइति भवतीत्यर्थः॥ चरणाः कठादयः। निवासलक्षणाइ

गहादिभ्यश्च॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः। पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः। चरणसंबंधेन निवासल
क्षणेऽण्। चरणसंबंधेन निवासलक्षणोऽण्वक्तव्यः। अयःप्राच्याः अ वउदीच्याः अयो माध्यमाः सर्वे निवासलक्षणाः॥ इह
दकेकान्तरवेयथाण्॥ इकेनादपीतिवक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। पेशीकीयः। तन्नर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यं। अकेकान्तग्रहणे को
पधग्रहणं सौसुकाद्यर्थं। अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कस्मिंर्थं किं प्रयोजनं। सौसुकाद्यर्थं॥ सौसुकीयः॥ इति श्रीभगद्भ
गवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ ॥

ति। सोऽस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः॥ इह॥ ॥अकेकान्तग्रहणादिति। अकेकान्तग्रहणमापनीयकोपधग्रहणं चापकं कस्मिंथमित्यर्थः॥ ॥इत्युपा
ध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥

२ भा॰ कै॰ ४
॥७८॥

ष्यायतिशायनमः॥ ॥युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चास्मादिल्लाहुला छे प्राप्ते खञ्विधीयते तेन च्छस्यापि प्राप्ते चकारोनाच्छोनुकृष्यते एवं वाखञ् अवतानस्यां
युष्मदस्मदोर्विधीयते तेन पक्षे यथाप्राप्तमपि भवति तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्यात्तथासंख्यप्राप्तिनिवृत्त्यर्थं करणमाह युष्मदस्मदोरपि
ति केचित्तत्राहुरेकश्चानेन न खञ्विधीयते चकारो नानुवर्तमानसहायतायोग्येन तत्र प्रकरणाच्छे नेति विज्ञायते अस्मिन्नन्यतरस्यां ग्रहणे न चासाः अपि प्रसङ्गः किं च ते
तत्र य एकप्रत्ययपूर्व खञ् विधीयते यदि वा त्रयः प्रत्ययाः सर्वथा नास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यमिति नास्ति तत्र यत्नः कर्तव्यो योगविभाग इति अत्राहुश्च का
रेण च्छस्यानुकर्षणं क्रियते तेन यावुद्दिष्टौ खञ्छविति तावत्खञ्चेति तत्र च्छमित्युभयोर्विप्रतिषेधे प्रत्ययोनेनैवाधायत्नकोरणासमुच्चयार्थोनानुकृष्य विधीयत इ

भा॰ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ ॥युष्मदस्मदोः सप्तविधाने योगविभागः युष्मदस्मदोः प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्तव्यः युष्मदस्मदोरन्यतर
स्यां छो भवति युष्मदीयः अस्मदीयः ततः खञ्च खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् यौष्माकीणः आस्माकीनः किमर्थो योगविभागः संख्यातानुदेशो मा भूदिति
येधाम संख्यातानुदेशो माभूदिति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ आत्रे शब्दविधाने वा योगविभागः कर्तव्यः तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः यौष्माकः आस्मा
कः ततः खञि खञि च युष्माकास्माकौ भवतः यौष्माकीणः आस्माकीनः किमर्थो योगविभागः संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः इह वा तत्र पुनः खञ्ग्रहणं
तत्पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यं न ह्यतेन सामान्यग्रहणं योगोऽनुपपद्यते न ह्यविकल्पेन वक्ष्यति एवं च कृत्वा तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ भवतः ततो खञि
च॥ खञि च युष्माकास्माकौ भवतः॥

ति स्यादेवं यथासंख्यमन्यतरस्यां ग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षेनुवृत्तिः प्रतिपादयतेनदनुत्पन्नो वा पक्षे भावात्तत्रशास्त्रे च समा भवतीति कुतः समप्रत्ययस्यानवि
धाने तस्मिन्ना तत्र पुनर्निर्देशार्थं चेति चकारो नाच्छोनुकृष्ट इति सम्बन्धेनार्था तस्मिन्निति अनेन पाठरूपेण एवं च कृत्वा
मानि एवं व्याख्यास्यामो मोर्थः तस्मिन्निति अनेन पूर्वसूत्रे स्यादिति खञ्ग्रहणरूपेणानन्तरानुकृष्टः छः च शब्दो हि समुच्चयपरस्य धानकृतमनुकर्षति
तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारे सोविलम्बिता छस्य प्रतीतिः अवहितानुवृत्त इति निरस्य संबन्धात्प्रत्यासत्तेरुक्त इति भावः अथवा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य
व्याख्यानतोन्यत्रैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतोन्यतरस्यां ग्रहणं यत्र तस्य परामर्शः स्यात्॥ ॥

तत्र॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् [illegible] प्रत्ययेनैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् [illegible] प्रत्ययलक्षणमन्तरङ्गत्वादनिषेधार्थ एकवचन
नयोर्नां युष्मदस्मदोर्ग्रहणसंबन्धि तामा ह एकार्थग्रहणं वेति यदि पुनरिति तथा येनावके [illegible] स्याति [illegible]
त्यादिनिभावः अत्र च अर्थग्रहणं कृत्रिमं [illegible] भवति तत्राविशेषयो [illegible] कृत्रिमस्य ग्रहणात् [illegible] कृत्रिमस्य कश्चित् [illegible] योः अथवचनात्तत्र

तवकममकावेकवचने॥ ॥एकार्थग्रहणं च २ कर्तव्यम् एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् किमर्थं नाम एकवचन इत्येवोच्यते [illegible] किं च कृतं भवति एकव
चनाभावान्न एकवचनं इत्युच्यमाने वो कैवचनं [illegible] यदि पुनरेकवचन इत्येवोच्यते [illegible] विशेषो [illegible] युष्माकं अ
स्मे यौष्माकीणः आस्माकीनः इह च न स्यात् तावकः मामकः तावकीनः मामकीनः तस्मात्तैवं शक्यं नचेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् [illegible]
कस्मै कवचनस्य [illegible] किं तर्हि [illegible] एकवचनं [illegible] एकवचनमिति [illegible] अनेन [illegible]
[illegible] वाले याद्दिकः [illegible] वृद्धिकः [illegible] पूर्वाधिः [illegible] वार्द्धिकः [illegible]
[illegible] किमर्थमिदमुच्यते यथान्यासमेव [illegible] कुर्वत्यादेः [illegible] इदमपि पूर्वेणैव [illegible]
धाने [illegible] तद्व्यक्तिनोपात्तमेव विकल्पितमिति [illegible] यथान्यासमेव भवतीति॥

यत्र कृताणां भवतीति कस्मात् [illegible] तदुच्यते अर्थग्रहणं सामर्थ्यविहिता [illegible] भवत्यातिदेशाश्च एकवचनमिति व प्रथमादि वचनानां युष्मदस्मा
दोस्तमानाधिकरणं विशेषणं एकस्मिन्निति वा [illegible] एकार्थाभिधानाय [illegible] युष्मदस्मदोर्नियोगादेशा [illegible] अर्थः॥

३ पा॰ कौ॰ ४
॥७९॥

ध्वमस्कट्या ॥ अनादिन्नादिति प्राप्ते प्रत्ययकृत्यवादिग्रह णं नास्ति तथाप्यत्र निमित्तं यच्छ्यस्य कृतिसूत्रात्यद्वयापारात्प्रत्यासत्तिघटोऽडाविन्स्तं मस्पानिमित्तं नटङ्किङे मिद्दटस्य इकारादेशो न भवति एवं नुडि कृते मुद्यांस्तेऽतानिमित्तं नद मो अमिताकादेशो देशो न प्राप्नोतीति भावः ॥ शो अलिककमि ति॥ द्वागद्वो नो वेति हादिप्रतिषेधे ऽ नागमस्या प्रक्रियो गङिति तेनागमादेशो सहमवनतः ॥ ॥ सर्वेत्रा ॥ ॥ हे अइति हे मंतपर्यायो हे मनस्र शोऽलितस्माद्धे

अवसमलुद्य स्मसलुधादेशानुपपत्तिर्नादिन्नात्स्व समुत्तिरुदे ते आदेशानुपपत्तिः किं कारण मनादिन्नान्नानुदिकृते अनादिन्नादादेशो न प्राप्नोति॥ प्र वेताहि पूर्वोतः कस्मि न्ने॥ पूर्वोनिकप्रतिषेधः यदि पूर्वोतः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः शो अलिक॥ तो नादिति कादेशः प्राप्नोति॥ अलुनाहे प्रास्ति न नुयोऽकृ अनमलु यादेशानुपपत्तिरनादिन्नादिति सिद्धं नादिति सिद्धं॥ नादिष्पत्तु इवचनात्सिद्धमेतक्व र्वेनु हादिप्रत्यनिवक्तव्यो प्रक्रियो गद्वान्ना थानेन सन्नियोगः कि यतोनुद्वाकिं वा यस्याननान्तो ति किं वास्याप्नोति आदेशः॥ ॥ सर्वेत्रावमलोपश्च॥ ॥ हे मंतस्यापित्त लोपवचनानर्थकं हे म्नः प्रकृते नान्नात्॥ हे मंतस्यापित्तलोपवचनमनर्थकं किं कारणं हे म्नः प्रकृते नान्नात्॥ प्रकृते नां हे मनशः आनन्त्वपरूके नां वन्याह॥ हे म नहेम॥ आमना गंतिकाणोनिस्मादेनो हे मत्रमुष्मनइति॥ अलोपदर्शनाच्च॥ अल्लोपः स्वल्पदिश्यते पंक्ति हे मंतानि॥

गिकृते हे मनसितिमविष्यतिना अल्लोपविधानेन सर्वदेवनाशितो वक्तव्यं॥ भाष्यार्थे चैन नाह त्रिविधयव हे मनुध्वं ऋनुवाचीनस्व घदेन विग्रहः क र्तव्यः॥ हे मनेस्मासु हे मनमिति॥ अज्ञितिप्रकृतिभाव नदिलोपाभावः॥ हे मनू हे मत्रिति॥ समप्रस्थैकवचनस्य घ्दे सितुर्वो लुलुगिति लुकू॥ नगिति लुकू॥ राम ॥७९॥
॥नङि सं बुद्धौ इति नलोपप्रतिषेधः॥

अपरआहे ति॥ मतस्यैव प्रत्याख्यानं न्याह हअनुस्त्येव पत्रपामिदं हे मनो हे मे ति कं॥ हे मंनामिमनात्र हे मनु छ हास्पत्नातहे मनमिति भवति हे मत्राद्धेन नेन टजिदे मंतिक मिति निर्वेधिधयक्षुन्दसि विकृ॥ स्यनइति हे मनशा हादत्रा हे मत्रामित्रि भवति भाष्यपान्तु हे मनहे मंतश हृ याननाहे मंन हे मत्रामितिहव दयमिदं सिधनानिनार्थः सूत्रे पोम्य थः॥ ॥ स्नायः॥ ॥ विपयह्रिति॥ धुधुलोन्तत्सम्मा देशाट्य नेन धुधुलो वीर्घरमादुः स्नावचिा योगिति॥ सनेदिति सापशह आय एआह ॥ हे मंतस्याप्यवचनमपित्तवमलोपवचनमनर्थकं हे म्नः प्रकृते नात्रा ना॥ हे मंतस्याप्यवचमप्ताचतलोपवचनं मनर्थकं किं कारणं हे म्नः प्रकृते नान्नात प्रकृते नां हे मनशः अलोपदर्शनाच्चेनं वा नन्नअनुस्परस्येवसिद्धं॥ ॥सापेचिरं श्राद्धे प्रयो॥ ॥ विएपरस्यापिस्यहलः॥ विरपरस्यापि स्यहल्लोवक्तव्यः चिरलो॥ परलं॥ परालिलं॥ प्रायस्यछे दस्य तलोपश्च॥ लक्षणवक्तव्यः प्रतलमानां॥ आशादि परवातदिम तूस्प्रतः आशिमं आदिमं परिस्मं॥ ॰ अंतात्ता इति वक्तव्यं॥ अंतिमः॥ अथ सायचिर योः किं निपातनेन॥ सायचिर योर्मकारांतत्वं प्रत्यय संतान सं नियुक्तं ॥ सायं चिरं योर्मकारांतत्वं प्रत्ययसंनियोगेनानिपात्यते॥ सायंतनं॥ चिरंतनं॥ नैतदस्ति॥ मकारांतः सायं शब्दः॥ यदि मकारांतः कथं सायाह्नः ॥ सायमो ह्नि मलोपः॥ सायमो ह्नि मलोपः॥ सायमो ह्नि मलोपो वक्तव्यः॥ कथं सायनोऽ॥ नैष वेतिवक्तव्यं॥ कथं सायं॥ सायेवास प्रस्येवेतिव क्तव्यं॥

स्यचिरशब्दस्य च मोन्तत्वत्रिपायत्रस्यार्थः॥ मकारान्त इति॥ अनेन सायं शब्दः अप्याख्याते आपयनाहेव धुधुलोमितिद॥ चिरशब्दस्येव तु मांतत्वत्रिपा त्यते॥ सायशब्दस्यादक यत्र ठो वसानमात्रवाचीनतु कालविशेषवाचीति तस्य ह ग्रह णमयुक्तमिति भावः॥ सीयमो ह्नि अडोऽह्नेन स्पइस्य हादेश ष्ट जनो निर्दिष्टः सायं विसायपूर्वस्याह्नस्योति हापकादेकदेशिसमासाः॥ सायताह्नितत्पिह्ण मेतत्व्याम प्रख्यामिति॥ मलोये चकृते सायह्नि भाष्यका रवचनप्रामाण्याद्वयसंज्ञाभावः॥

३ आ॰ कै॰ ४
॥ ८०॥

अलुकि तिष्ठकालतनेषु कालनाम्न इत्यनेन या प्राप्तिः सा प्राप्नोति ॥ हाः सोढोस्यपाद्दूतनइत्याहो अनादिनादिति अङ्गात्संज्ञानिमित्तस्य योन्नादेशः उत्पादनो मत्सुशक्रद्दवनु दिकृते तु शद्दो कृ निमित्तेन तु सु शद्द इति नस्या दित्यर्थः । यदिति । पराजस्यो फलविधायमानः तु किकृते अयदा जन्या नामा प्रोतीत्यर्थः ॥ ॥विभाषा॥ ॥सुर्वनच

अथ प्राङ्प्राप्योः किंनिपातनेति प्राङ्प्राप्योः काशनतं निपात्यते । प्राह्णे तनं प्रगेतनं । नेतर्हि प्रयोजनं । सप्तम्या अलुक्कापि सिद्धं । यदेव सिद्धं यदा सप्त मा । यदा तु सप्तमी विभाषेत्यस्य तदा न सिध्यति । तुघ कं । किमुक्तं तु घादेशानुपपत्तिः स्यादिन्यादिति । तु दिकृतेऽन्यादि न्यो दादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वतः करिष्यते । पूर्वतैर्विसर्जनीयः यदि पूर्वतः यदि पूर्वतः विसर्जनीयो वक्तव्यः प्रातस्तनं पुरस्तने । प्रगादे पुनः सति स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः सिद्धो भवति । अहन्तर्हि प्रागादिः नन्वेवोक्तं तुदिकृते न्यादिन्यादादेशो न प्राप्नोतीति सिद्धं न्यादिष्टस्य तु द्वचनान् सिद्धमेतत्कथं आदिष्टस्य तु द्वचनात् तुडादिष्टस्येति वक्तव्यं न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं वक्तव्यं वसन्नियोगान् । अथवा चेनसन्नियोगः करिष्यते तुद् किं च यत्र अप्राप्ता प्रोति किं वा प्राप्नोति । आदेशः ॥ ॥विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां॥ ॥पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां तु वचनं सप्तम्यवप्राप्त्यर्थं । पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां तु वचनं मा भूदेवेति वक्तव्यं किं प्रयोजनं सप्तमीस्वप्राप्त्यर्थं सप्तम्याः प्रवृत्तो यथा स्यात् पूर्वाह्णेतनं न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं । अवाधिप्रहनिर्दिष्टमितिवतनसप्तमीति यदयं घकालतनेषु कालनाम्न इत्यन्न सप्तम्या अलुकं शास्ति । अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययान्त प्रतिषेधः ॥ अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययान्तप्रभृतीति । दोषातनं दिवातनं । अस्त्वायुः यदि तिलुग्भविष्यति इदानीं पिता हि लुक् प्राप्नोति । पूर्वाह्णेतने अपराह्णेतने अलुगत्र लुकं बाधिष्यते इदानीं पिता हि बाधेत । दोषातने दिवातनं ॥ ॥ ८०॥

नमिति प्राप्नावेन तु सुर्वेवस्येति भावः । दोषातनमिति । दोषा शब्दस्यापि कालवाचित्वात् लुगनुमितायाः सप्तम्याः प्रवणं प्रसंगः ॥

समानाश्रयइति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तर्वर्तिसुप्यानित्कोऽलुक् तद्धितदिशेषनिमित्तसमाना श्रय इत्यर्थेति । अथवा हालुग्वद् लुगावसमाजायेत तादृशं त्वात्मवत्तीनर्थः । न सिध्यतीति ज्ञापितं सिद्धान् लवयो लक्षिलुग्विधानात् ज्ञापकादिभक्तिप्रतिप त्तः प्रकृतेः तत्र प्रसवद्भवसन्नेविभक्ताया नुवृत्ति तस्माद्यथा हालुग्वदस्यवर्णितलुक् तद्धितोत्पत्तिकालभाविसुप्यानित्कत्वा लुक् स्तत्र समानाश्रयत्वात् बाधनाश्व

समानाश्रयो लुगलुको बाधको न कस्समानाश्रयः अलपाश्रय आश्रयत्वमोत्पत्त्ययोरन्येलुग्भवति निमित्तनिमित्तत्वेनालुकापवित्तर्थमतिवत्तु लुक् मबित्वं । तत्र प्रत्ययवनालिकुतोलुग्भविष्यति । सेपालापकेनासत्तिविभक्ति । पूर्वाह्णे तनवत् । पूर्वाह्णेतन अपराह्णेतन । प्राप्ति दोषिस्य दोषातनं दिवातनमिति । एवं तर्हि नयोः लुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र समप्राप्तिरिति किं तर्हि भवति सुवतां दुर्लभमिति किं पुनर्सापमेतद्यावता समर्थानां प्रथमाद्विभक्तेर्निसामर्थ्यं च सुवर्तेनेनात्याप्तिमित्याद्यः कथं ज्ञापकमिति यदि काह्निकपि विर्वतेन प्रकृत एतत्समर्थाद् नति भविष्यति न पुनर्सापानि यदि काहिति कथं यत् दुर्क्तं हदाहद्वावशात्स्पद्वास्पशाप्यविषेतत्संप्रत्यायोमिति ॥ ॥

अथ तत्वद्दलरप्रादिनादित्यस्या नुवृत्तिमनयेभ्यो यातेनत्र चप्रत्ययइति प्रकृतद्धितोत्पत्तेः सुप्सलकः प्रत्ययो नाल्सीत्यर्थः कथं यदिति । यद्य लुग्विधानेन समर्थ स्य प्रकृतिवमनुमापतेन दात्याति प्राप्तिक अधिकारात् हद्दांरिविशेषणत्वेन प्राप्तातियदि कस्य प्रकृतित्व प्रति तत्प्रति पादनं प्रयोजनं यद् तत्कथं नविहन्येन इति प्रश्नः परिहारमाह॥

२भा·कै ४ समर्थस्येति॥समर्थस्य विभक्तस्य समस्य पदस्य ह्रासिवेनाङ्गितस्य वर्षभूतं प्रायमितिपदिकं हह्रादिवेन भवतिततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्तिविशेषः समर्थः कथं द्विपद
॥८१॥ इति विभक्त्या भा नप्रस्य योत्पत्ताक्ष्यां यमाया यविकि निमित्तानि कार्याणि अङ्गत्वं गत्वा आशुवंतोसि प्रश्नः अर्थेत्रेहेतुमन येष्वोम्रताह्पाह व्यइति हृत्प्रसंगः लुकि कृतेइ
ति कृता कृतप्रसंगेन तात्त्रिकता दिनिभावः हूणो अस्य वानभसंलाषा अमायलक्ष्मीकृ ताभावातन्य दुताहि कमनितो इन्द्रतैः हानिनलोपस्पप्रसय ग्लहृहोन ध्यास्यानिते
लभमानेः व्रतस्याहि निद्रावपिलतु लौवीनिमोप ताङ्कृता तेः पानि पितं विहत्पतेनतइनित्यमिति नलोवो निनेत्य इति भावः एतञ्चातं यानप्रविधानवहिङ्गोनुकृ बधनइ

समर्थस्य पदद्रव्यप्राप्तिषदिकमिलेवमेतद्विलापेता यद्येनतत्प्राप्तानेकर्थाद्वि पदस्थागतं द्वियादुष्पन्नघोह्न आगतं प्रवदुध्यं कालालय आगतं कालात्पाद्
र्थं वृषुत्र आगतं पवित्रदृष्यं वभ्रावकुदश्रा कालाले पः प्रत्याप्ता मिलेनेविधयः आसुवांत लक्षिकृतेन भविष्यंति इहते हि मा भमताधुः मामम्मोतेमन्तःन
लोपः प्राप्तिषदिकांतस्येतिलोपः प्राप्नोति लुकि कृते मत्वात्र भविष्यति इहमिहसंप्रधार्य लुक् क्रियतां लोपः इति किमत्र कर्तव्यं पूर्वत्वात्तलोपः प्रवर्तेत
हिहमिहसंप्रधार्य न लोपः क्रियतां तद्विलोपस्त्रिइति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्तलोपः अपि द्वेन लोपः नत्याप्ति द्वत्वा अहितो त्वाप्नर्गविष्यति पारा
गानेसुकायेषु नलोपो सिद्धः नचेदं तत्र पारिगाप्यते इदमपि तत्रयाराह्मते कथं सुखिद्धिरिति सर्वविभक्तंतः समासः सुपोविधिः सुष्विधिः सुवंता
द्विधिः सुवृद्धिधि॥

इत्येतद्वाश्चित्तो अंगःपत्नद्वेतन्नाप्रयतरयां अप्तमर्थानां गत्वा नपदुवादयोनित्यमपि लुकं वा धेरतात्र द्रु अंग पानिल्यां ताग प्रतिपदविधयो विरोधिसन्ति यानेते गप्र ॥८१॥
षांमिद्यः प्रसंगेपावल्गीयत्स्वमिति सुव्याद्विधिरिति ततस्तद्विलोपि सुविधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्याप्तिद्धत्वाद् प्रवृत्तिः तादतेनुकृतेलुकोपि सुविधि
त्वात्तत्र नलोपस्यापिद्धत्वात्सु कृ पवर्तितात्मो धनात्त्रलोपाभावः॥

तन्त्रा॥ गत्वा नादिवुपादि नामवेकृतामाज्ञास्य शेष एव ह्याण्ड नाम्यामेव इहतुशेषइत्यस्य लक्ष्मातावमषिकारांबा स्त्रिपन्ता ता पथ्यो छं पः किमर्थमिति। अन्यथार्थ
वशीनामिधाने मामर्थेन वसमर्थविभक्ति लेप्यतइ तिनत्रिर्दे शोपिनकर्तव्यइति भावः। तेनस्वार्थ इति भावः। तेनस्वार्थ इति। नतु स्वार्थो विप्रत्ययविधानतुषपो
गा छेषइति कुनलत्वतमक उत्पाते। शुनो विशेषाधिकारात्वा तुर्थेपदेन्नायत्माद्यर्थनिद्यत्पास्वार्थेषादिवुप्राप्तेषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थव्यति। कार्थ
नेत्रमालः किमर्थं जानाद्यो ऽर्थो निर्दिश्यते। जानादिष्यर्थेषु पादयो यथा स्युः स्वार्थमाभूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनं। शेषइत्यनुवर्तते तेन स्वार्थेन भविष्यं
ति अमतउ सां पठति। नत्र जादिषुवचनं नियमार्थं। नियमार्थो यमारंभः जानादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन्नत्राप्तिन त्रशेन इति। पादिन यमः क्रिपते
हार्षिदाः सक्तवः अश्वोलूखलो पावक इति नासिध्यति। संस्कृतमित्येवं भविष्यति। नैतदस्ति द्दृषिदाः सक्तव इति इहैतु नसिध्यति निर्दिलूखलो पावक इति। स्थे
स्कृतं नाम न दुःखनियतनेन प्रया पद्धथा भवति पतो अवयवादकउलूखलादिवा पद्धथा भवति पतो अवशयं रक्षनादनिप्रती स्पाणि। तस्मान्नार्थो ऽने
न नियमेन। कस्मात्र प्रभिधान त्रातिन त्रशीन इति। अनमिधानात् तत्रापशयनमभिधानमाश्रपितव्यं। क्रियमाणोऽपि त्वर्थनिर्देशेषु पत्रजानादि
षु स्वयमानेन प्रत्यये नार्थस्याभिधानं न संवति तत्र प्रत्ययो नत्रिनिभविष्यति। तद्यथा अंगुल्याखनति इह प्रमत्नादानतइति। नतेहोरानीजाना
द्योर्थानिर्दिश्यन्ते। निर्दिष्टया अ। किं प्रयोजनं। अपवादविधानार्थं प्राग्दीव्यतः प्राग्धितात् प्राक्सिषिकः कम भूत प्राग्विभावात् प्राक्पेरयाय
वलाहकादिति। पानिर्तेनानिपवायानि अर्थादेशानानितानिशकान्यकृतुकृतलक्षणानकुशलाः स्यो श्रोदेवदत्त इति॥
ग्रहार्थेनत्रात इति। कृत्या आत इति। द्वादविशेषदत्पसलक्षणाता नात्पात्यपसंगः। संस्कृतमिति उपयोम फलादि क्रियायां संस्कार इति मन्यते। तत्राव
श्यमिति। अर्थनिर्देशकाराणादिनायनिहनिहलतये वश्यमाश्रयितव्यमनभिधानामितिपर्थः। अपवादविधानार्थमिति। असंकोरणविशिष्टप्रकार्थ
पवाद्यायथाप्फी नैवमर्थात्र्थानिर्देशाइत्यर्थः॥

गा·कं ३
॥८२॥

[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ गग ॥८२॥
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥

२भा·कै·४ तत्र प्रकारान्तकारः इति व्याकाकवच्छिन्नस्य कालाविच्छिन्ननिरूपितनिरूपितविषयतानवच्छेदकत्वस्थापितार्थः॥ तत्रग्रहणं वेति प्रसक्तार्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं

॥८३॥ तत्रग्रहणं कालस्येव तस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निरूपितविषयतानवच्छेदकत्वमित्यर्थः॥ गं॥ भी॥॥ ॥ प्रकारान्तरमिति व्यापकाभावाद्वेतेन तदिति व्यापकत्वा

तत्रपदा ॥ तत्रेति विवक्षमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम्। तत्र प्रकारेण पुनस्तत्रवचनं कालनिरूपणार्थम्। तत्र प्रकारेण पुनस्तत्रवचनं काला
दिकालनिरूपणार्थम्॥ कालादिकालनिवर्तकतो नाहि कालो वा कश्चन। तस्य वा धिकालनिवर्तितो कालस्य वेधः। एवं तत्रग्रहणं कालादि
कालनिवर्तयित। एषोऽभिसंबंधः कालादिसंबद्धं हि तत्रग्रहणं वत तत्रग्रहणम्। कालनिवर्तकं भवति तस्मिन् कालनिवर्तमाने कालादिकालनि
वर्तते। गं। भी। नः। प्रकारेणापि गुणादि प्रयुक्तं स्यात्। प्रकारेणापि गुणादि प्रयुक्तं स्यात् न कर्तव्यम्। गुणानां यार्थिक्यं
गाढत्वम्। अपवादाभावाद्धातोरुपकूलादिष्वपि प्रतिषेधः। अपवादाभावाद्धातोरुपकूलादिष्वपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। आपकु
लः। श्रीपशालः। अन्तः पूर्वपदाद्यन्तोदात्तोऽत्र समासादिस्वरः। समासस्यान्तोदात्तत्वम्। समासस्य सामासिकः। तद्धितः
सामासिकः सामानेऽधिकः। अधिकारादिषु चेष्यते। आधिक्यं आधिदैविकं आधिदैविकम्। अधिभौतिकम्॥

द्रव्यादिगुणादिष्वपि प्रयोगविशेषः। गुणो बाधकाभाव कार्येषु क्रमनिपातिगुणादानिपातितत्वानिनु प्रातिपदिकात्स्ववचनेनतेषां बहु
हितत्वकृत्वा प्रातिग्रहणं नप्रतिपत्तेतिभावः। अथ सूत्रक्रियते न हानिः आनिपातिहाने वक्तव्यम्। तदापवादिति॥ अनः॥

उदुम्बरमात्रेति। उम्बरपदे उदुम्बरयोगो न धातो रूपमकारान्तनिपातितो हि लौकिकमिति। अनुशानिकाद्यादुम्बरपद इति। प्रकृतीयमिति। अव
पानीयमात्रेऽहि लोपः। मध्यमी यदि निपातादिषु मध्योऽसमर्थं वा प्राप्ताः इति यदिदं तत्र प्रथितम्। मध्याविनपत्स मध्यमी यदि निपातालातम्। मध्ये तदा

उदुम्बरमात्रे। हा वाकु उदुम्बरमात्रे हा वा उत्क्रमप्रः। औदुम्बरिकं उदुम्बरिकं। लोके। नाराय्यस्य वालो कोनारायणस्य वत्स्वक
व्यः। इहलौकिकं पारलौकिकं। मुखपार्श्वतसोऽत्यः। मुखपार्श्वयोर्नेत्रायोमनुसंतनाप्यन्तं इत्यस्य योवक्तव्यः मुखतीयः पार्श्व
तीयः। कुजानस्यात्य वाईयोवक्तव्यः। कुजाननः जनकीयः परकीयः। ईयः कार्योऽत्र मध्यमध्यीयः। मध्यमीयोऽत्र योत
था। मध्यमीयो वा दिग्नोपयोवक्तव्यो। मध्यमः मध्यमाप्यः। मध्योऽत्र मध्यन्दिनस्य वा मध्यमानामसुधोतरतिमा वस्त्रवायते हि
दिगवासस्य वा मवलोतिवक्तव्यम्। मध्ये हि तु वा या पाति स्थिनो लुग्जिना तथा। लुक् स्थानो वक्तव्यः अव्यक्त
माः। आजिनातत्था अजिनांताः लुग्वक्तव्यः कृत्सा जिनः सिंहाजिनः। वाद्यो हि वः गोचर योथं भीष्मोपाद्यम्
व्यते॥ ॥

विनोमात्मेति वत्सर्थं महादिषु पृथिवी मध्यमध्यमाभावत्तत्क्रम। स्थानो लुग्जिनान्तयेति उभाभ्याम् पितृत्वविशिष्टि अत्नेतान्वयद्वित्तिं गां भी
गमन्द्रतो रवक्तव्यमित्यर्थः॥

३ पा-कै-४
॥ ८४ ॥

तस्य व्या॰ ॥ अधिकारोयमितिक्षतिकौत्साधिज्ञप्रयोजनंदच्छन्ति। किमर्थमिति। यथाविहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोः प्रागनेकस्मान्भव
तीतिमावः। अपवादविधानार्थं इतिवक्ष्यमाणात्तछात्रयोर्वाद्राभवव्याख्यानयोर्यथासंख्यमेवमर्थत्वयोः। यिकार्दरार्थः। निर्देशार्थो वा नेति अत्रा
नोपादानोवार्थनिर्देशार्थोवास्यर्थः। भवार्थमितिउक्तौ यांगे में वै व्याख्यानव्याख्यानवद्यथासंख्यक्तानेव समर्थमितिसमर्थः। व्याख्यानेहानि। व्याख्यानश

तस्य व्याख्यानइतिच व्याख्यातव्यनाम्नः। किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपद्विकाः। क्रियते। भवव्याख्यानयोर्युगपद्विकोऽपवादविधानार्थः
। भवव्याख्यानयोर्युगपदविकाः क्रियते अपवादविधानार्थः। युगपदपवादानस्थानानि। किमुच्यते अपवादविधानार्थः इतिनपुनर्निर्दे
शार्थोपिस्यात्। कृतनिर्देशौ हि तौ। कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ। एकस्तत्र भवइति। अपरस्तस्येदमिति। अथ व्याख्यानव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणं
किमर्थं। तत्र व्याख्यातव्यनाम्नाग्रहणमवार्थं। तत्र व्याख्यानव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणं क्रियते भवार्थं। किमुच्यते भवार्थमितिनपुनर्व्याख्या
नार्थमपिस्यात्। व्याख्यानेप्यवचनात्सिद्धं। व्याख्याने हि स्वं तत्रास्य चन्मतिव्याख्यानमिति तेनदुर्वतिनस्तादुत्पन्निर्भविष्य
ति। किंचप्रत्येनद्भवति। व्याख्यानमस्यनामापदुःखतेभवार्थमिति। तत्र व्याख्याना र्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणं क्रियते इदम
भून्नाटलिपुत्रस्य व्याख्यानीसुकोसलेति अथकिं यत्तोपि व्याख्यानव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणं कस्मात् वाचनमवति। अवयवशश्चाक
वितुमाविस्मसत्ततागतिमवतिशतृंधेवुवेषामस्तत्तगातिमवानेतिहृकं व्याख्यावतेव्याकरणं व्याख्यायते इत्युच्यते तेनक
ष्ठिदादपाटलिपुत्रे व्याख्यायतइति। भवे मेत्रेयु सत्यवनं। भवे मेत्रे युलुवं कथं।।
ऋपाटलिपुत्रोनात्व्याख्यानव्याख्येपत्यमितिहंत्वादितिभावः। पाटलिपुत्रप्रेमितिषादशः सुकोसलाः यथाकारादितत्रिवेशः नादशः पाटलिपुत्रइतिपा ऋष ॥ ८४॥
टलिपुत्रं व्याख्यानवांभवतीतिस्यादेवमस्य यः। व्याख्यानव्याख्यातव्यग्रहणानुव्याख्यानवचनेनप्रसिद्धं तमस्य ग्रंथस्य यत्रामतमस्य ग्रहणादतिप्रसंगा
भावः॥

अग्निष्टोमेभवइति। अग्निष्टोमशब्दोत्रक्रतुवाचीवतनुव्याख्यानवचनीति अभावाद्गोलिङ्क्ता। कलेवाना अत्रजप्रवलुङ्क ॥ क्रतु ॥ ॥ क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्या
यत्वात्प्रश्नः। क्रतुग्रहणमितिति। तत्तामूलकाद्दनिमुख्यादर्थः। यज्ञेबेति। बहुवचनादिशा स्वरूपग्रहणोनिरासेनदर्शविधिः स्यादितिभावः ओदौ इतिकइतिसो

अग्निष्टोमेभवोमंत्रः। अग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयः सतनर्हिवक्रवः। नवानादर्थानां छंदो वा नवावक्रतवः किं कारणं कल्पेव्याख्याने। क
ल्पेव्याख्याने लुप्तक्रतवः। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पो अग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयतः ॥ ॥ नादर्थानां छंदांनादर्थानां छंदांसि भवि
ष्यति। आग्निष्टोमार्थो ग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयः ॥ ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च। क्रतुग्रहणं किमर्थं। यज्ञेभ्य इत्येव यत्तु असमानेपस्वसंतामूलकायत्ता
लतरयोनतिः स्यात्। आग्निष्टोमिकोराजसूयकोवाजपेयिकः। यत्रवायज्ञशब्दोस्तिनावयतिकः पाकयतिकः। यदृतस्मात्पांचो दनिकः दा
शौदनिकइति। क्रतुग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। अथयज्ञग्रहणं किमर्थं क्रतुभ्य इतिपचत्रु वमाने यस्वसंतामूलकाः
क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिकोराजसूयिको वाजपेयिकइति। इहनस्यात्पांचौदनिकः। दाशौदनिकः दाशौदनिकइति।
यज्ञग्रहणेपुनः क्रियमाणेनदोषोभवति। पञ्चनद्या स्तोत्रां श्चिथमद्युर्त्वरत्तो। नामाख्यानग्रहणं संघातविग्रहणार्थं। नामाख्या
नग्रहणं संघातविग्रहणार्थं हृष्टं। नामिकः। आख्यातिकः नामाख्यातिकः॥

समानामाकाट्युत्थेनसेषामतिमावः। तस्मात्गोत्रमुत्थेचपोग्रहणार्थं मुम्रिपोह्वाहर्न॥

इभा॰कै॰४ ॥८५॥ विद्॥ बालवायइति॥ आदेशप्रवयस्चेनिर्दिष्टः तेनानुरूपः स्त्र्यत्वा बालवायशब्दः अपि प्यते। यथा शिवादिगणो विश्रवणाद्यत्वादेशोपदेशेनात्मनु
विश्रवःशब्दः स्वज्ञानिलेनापि प्यते। प्रकृत्यन्तरमिति। विद्वशब्दोनाविशेषस्येव विशेषस्यादिवाचकः प्रकृत्यन्तरम् इति लेनात्र यत्र इत्यर्थः। प्रकृतिवि
द्वशब्दोन शिशिद्रूतिचेजिनगणप्रवद्धे तथितिनियतवुरूपावृत्तिप्रसिद्धिविवक्षितार्थस्यनार्थवाराणसीजित्तारणिनयवद्भावि॥ ॥अभि॥ ॥वेलना

विद्गानक्षः॥ ॥अयुक्तोयं निर्देशः। नन्वसौ विद्गान्तमयतिकिं तर्हि बालवायान्तमयतिविदूरोनुसंक्रियते। एवं तर्हि प्रबालवायो विदूरं च
। बालवायशब्दो विदूरशब्दपर्यायः तेन स्थान्यन्तमान्तपोके कथ्यः प्रकृत्यन्तरमेव वा। अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो हि बालवायस्यानुवैतत्र
बालेवायं विदूरं कृत्यायां कृपायाति। नैवैतत्रेति चेत्प्रपाणजिनरावृद्धयाचोत्। यथा वाणिजो वाराणसी जित्वरी वृद्धयाचेति चेव याक
रणा बालवायं विदूरं कृत्याचरंति। बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा नैवैतत्रेति चेद्वयाज्जित्वा वृद्धयाचोत॥ ॥अभिनिष्क्रामति
द्वारं॥ ॥अयुक्तोयं निर्देशः चेतनावत एव द्रवतिनिष्क्रमणमपक्रमणं वा। द्वारं चाचेतनं। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः॥ अभिनिष्क
मणं द्वारमिति तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। अचेतनमपि चेतनवद्भवतीत्युपचारादेशेन यथा अयं पन्थाः स्रुघ्नमभिनिर
नः अयमभिप्रविष्ट इति॥

वत्तद्गोनिष्क्रमणस्य प्रदविश्लेषः प्रपत्नादिनिभावः। यद्यपि शरदादीनां निष्क्रमणादिन वतित्याचेतनाधिष्ठानान् तु स्वयं चाणिमितिभावः। अचे
तनेष्वपीति हि शास्त्रप्राप्तिपलक्षणकार्यदर्शनाद्वेतनेषु विकिल्कि पाकवद्युमः। न च प्रतिविश्लेषः प्रवनिष्क्रमणं। वायुरिं क्रामतीति दर्शनान् न तु अपा एम ॥८५॥
प्यदेशात्प्राप्तिफलं नैवनिष्क्रमणामासि। एवं तर्हि कुशाग्रादिकं दृश्यादिकं यादृशमनिष्क्रामति द्वारमितिनिर्देशः॥

अषि॥ ॥आपाटिकाप्यइति। नार्थ्ये वतुर्था आपाटिकाभिधानायंयः क्षत्यपलस्य बहुलं लुप्त्यवतात्पर्थः॥ ॥मोस्या॥ ॥निवासाभिजनयोरिति। अ
भिजनशब्देन पूर्वबांधवा उच्यते नन्वेवं प्रदेशाभिजनो गृह्यते। निवासशब्देनापि अपिकारणात्संनदेशस्थेन विशेषानप्रश्नः। निवासो नामेति। यत्रस
वंवसतिस तस्य निवासः। यत्र पूर्वबांधवा नाम्युषितं सोभिजन इत्यर्थः। निवासशाहचर्याद्भिजनो देशो गृह्यते न पूर्वबांधवाः॥ ॥वासुदेवा॥ ॥वसुदे

अपिकस्यह्नतेग्रंथे लुबाप्यापिकाप्यो बहुलं। अपिकस्य हंतेग्रंथ इत्यत्र लुबाप्यापिकाप्यो बहुलं वक्तव्यः। वासवदत्ता सुम
नोत्तराप्रभवति। भैमरथी॥ ॥शिशुक्रंदयमसभाद्वंद्वेदेवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवासुरं राक्षसुं
। देवासुरं राक्षसासुरमित्यादि। अभिजनश्च अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः। निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते अभिजनो नाम यत्र
पूर्वैरुषितं। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। किमर्थं वासुदेवशब्दात्तु वुन्विधीयते न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्भवतिसिद्धं। न त्यस्ति विशेषः
। वासुदेवशब्दाद्वुञो वा वुनो वा नन्दवे तत्स्वरवत्वाः। इदं तर्हि प्रयोजनं। वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति। अथवा नैषा क्षत्रियाख्या
॥संज्ञैषा तत्रभवतः॥

वस्यापत्यं वासुदेवः। अन्यं धकेष्याणा तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञि नृपस्य रयोः सिद्धत्वात् प्रश्नः। किमर्थमिति॥ पूर्वनिपातमिति। अभ्यर्हितं
पूर्वं निपततीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः। संज्ञैषेति। नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः। प्रसंगेन च निर्देशेन पूर्वोक्तो
पपत्त्योर्ज्ञाप्यते॥

जनपदे लुप्॥ जनपदेर्नोजनपदस्वामिनः इति यः तद्विनां बहुवचनेजनपदे वाविनाशहेनसमा नक्षत्रीनां जनपदत्वसंधिभवतिसोस्यमक्तिलिनालिनविष
यथाञ्चाजनपदेभक्तिरस्य ग्रामक इत्यत्र इद वानिवुजभवतिपदवंमा इति वामक्तिरस्येत्याधिभवति सर्वत्रिते पञ्चाः सर्वेवचनमिति तेन ता
पिसर्वेवचनंजनपदवाद्विनिसामासेनानिर्देशः किं यमाणः सर्वस्वमविष्यतोनिभावः प्रकृतिनिर्दुसाथिनिनाञ्चसनिस विग्रहणोदनयस्यैवस्याधानो द

जनपदिनांजनपदवत्सर्वं सर्वेवचनं किमर्थ। सर्वविवचनं प्रकृतिनिर्दुसार्था। सर्ववचनं किंयते प्रकृतिनि र्दुसार्था। प्रकृतिनिर्दिसाय
थास्यात् यत्र मद्रजवृत्र मद्रो भक्तिरस्य मद्रो वा भक्तिरस्य मद्रकः इत्येवस्यास्यात्॥ वाजेो वा भक्तिरस्य वा जो वा भक्तिरस्य
इति कइत्येव स्यात्॥

निर्देशः स्यान्नानुप्रकृतेर्विसर्वप्रहणानुभवतिनिर्दुसार्थः। ननु बहुवेतत्रमद्र इतिशब्दे गमावाना मद्रक इति। मद्रस्यामात्यमितिसञ्जगयेन मा
दृशब्दस्य शेषा भक्तात्राह्मणे इति। अद्विनेकवचनेनयो शब्दे इतरनिर्देशः प्रकृतिनिर्दुसेषवयोत्यतमितस्थः हद्विनिमिते सुवृत्ताद्विवृविमद्रशब्दाति
देशः तत्र स्यमाति देशश्च वार्जयइति। हर्जे। प्रत्ययमितिहद्वेतको मल्लेनिसद॥

तेन॥ प्रपूर्वनिर्विः प्रकाशनेच्याध्यापनस्यैवाबतेति कालेवाततार्ये प्रत्ययोनदृश्यते। द्वितीयेन सूत्रातनो। गमिद्वाविति मानात्पोक्त ग्रहणमिति। ग्रामेग्रा
मइति। सुशर्माद्रीनो प्रतिग्राममेवं कृतेपि सुशर्मीणाम्प्रोक्तं काटक मूलो शर्मीणामिति प्रयोगो न दृश्यते इत्यर्थः। नित्यानाति। के तु स्त्रस्मा तेषामिति भावः
। यात्मा विनिम हाफलपादि सुवर्णानुपूर्वी विनाशेषुन स्य स्वयं कालतेशयात्रे हा थो मद्र ताशहूत्वनांविद्धनोत्यर्थः। तद्रू हादिति। आनुपूर्वीमे

तेन प्रोक्तं। प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात्। प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् प्रोक्तग्रहणमनर्थकं किंकारणं तत्रादर्शनात्। ग्रामे ग्रामे कालाप
कं काटकं वप्रोच्यते न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ग्रंथेव दर्शनात्। यत्र च दृश्यते ग्रंथः स भवति तत्र कृते ग्रंथ इत्येव सिद्धं। छंदोर्थं नहादैकंकथं। नहि छंद
सि किंयते नित्यानि छंदांसि। छंदोर्थमिति चेत्तुल्यं। छंदोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति। ग्रामे ग्रामे काटकं कालापकं च प्रोच्यते न तत्रादर्शनान्न वतत्र
प्रत्ययो दृश्यते यत्र दृश्यते ग्रंथः स भवति तत्र कृते ग्रंथ इत्येव सिद्धं। ननु चोक्तं नहि छंदांसि क्रियंते नित्यानि छंदांसीति। यद्यप्यर्थो नित्यो। या त
सौवर्णानुपूर्वी सा त्वनित्या तद्भेदाच्चैतद्भवति काटकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति। नतह्यप्रीदानीमिदं स्यात् कथं वा कथं वा। किं प्रयोजनेपमे
न प्रोक्तं न प्रोक्तं न च वेनेह तथा शुद्धिः। यदि तर्हि स्यानिवं धनमस्तीदं तद्भेदेव कथं। तत्र व कथं। तदयावद्वंपव कथं। पशेनकृतेन प्रो
क्तं वा हरवंकथं ज्ञातृकाः स्तोकाः॥

हादित्यर्थः तज्जस्वकठादयो वेहानुपूर्व्या कर्तुरवनतुच्छिन्नापाप्र वसुशर्मीहिवतत्रव कारः। तनश्च छंदस्यपि कृते ग्रंथ इत्येव सिद्धः प्रत्यय
इतिभावः। माथुरीति। माथुरेण प्रथम तत्र प्रकाशितेत्यर्थः। कलापिनोणित्यादेर्ग्रहणस्याधिकविधानार्थ वाहदाद्यन्त्रामभवतिदि
विधं चेह प्रोक्तं ग्रहणेवा रकृते सवंना यत्र प्रकाशितं तेन प्रोक्तमधिकारे कठादिभ्यो वक्ष्यमाणः प्रत्ययविधानात्॥

३भा·के ४, ॥८७॥ कलापि॥ ॥प्रत्यक्षकारि ग्रहणमिति कोऽनेकः किं यावन्मात्रं वाचितात्मा मात्रस्य सर्वविशेषणमवायाद्युपनामिह कालांतरलेशिख्यमानामतापणि
यकन्कहाद्दर्शनानेकात्मिकानां कलापि स्वाडायतनग्रहणमिति। वैशेषायतनानेकासौ कलापी कलापी यन्ते वासिनो नैशेषायतनानेकासित्वान्मि। नोपि हि

कलापिवैशेषायतनानेकासिभ्यश्च॥ ॥प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्त्तव्या। चक्षुर्नेत्रासंनेकासिभ्योमाभूदिति। न ह्यर्हिविकल्पानवकल्पा।
कलापिस्वाडायतनग्रहणं स्यादेवं वैशेषायतनानेकासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्याभावे यं कलापिकाडायतनग्रहणं कोऽनिनं स्यादेव
स्यावयैनिानेकासंनेकासिभ्यो भवन्ति। कथं कलापिस्यावर्कं वैशेषायतनानेकासी कदंककदानेकासी स्वाडायतनं वैशेषायतनानेका
सी कलापी याहि नेकासं नेकासंनेः कासं नेकासं नेकासं नेकासिभ्यो विस्यात्। कलापि स्वाडायतनग्रहणमनर्थकं स्यात् प्रत्य
तिमावयैनिानेकासं नेकासिभ्यो भवतीति ततः कलापिस्वाडायतनग्रहणं करोति। छंदोग्रहणं चेन्नाथान्यातिप्रसंगः छं
दोग्रहणं चकर्त्तव्यं इतराथान्यातिप्रसंगाः। इतरथा ह्यातिप्रसंगः स्यात् इहापि प्रसज्येत तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाः इति

इयं कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणं लिंगानां यावैशेषायतनानेकासी कदंककदानेकासी स्वाडायतनं वैशेषायतनानेकासी भवन्तेनैनिमित्तं नैमित्ति हि ॥८७॥
शौनकादिषु प्रोत्यर्थं स्वाडायतनग्रहणं स्यात् शाखिख्यग्रहणं लिंगाभिसंबंधार्थः। तित्तिरि प्रोक्ता। छंदोप्रावे यथा न भवति यथा छंदो ओ श्लोकानी
नौ कं॥

पुराणानुल्यकालत्वादिति। शास्वायनादिभ्यो कौशिकत्वोरे ककालत्वादित्यर्थः। कृते॥ कौशिकाना इति संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञिति सूत्रेऽभिकृत्य

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्॥ पुराणप्रोक्तेषि
त्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानीत्यत्र किं कारणं तुल्यकालत्वात्। एत
तान्यपि तुल्यकालानीति॥ कृते ग्रंथे॥ ॥कृते ग्रंथे मक्षिकादिभ्योऽण्। कृते ग्रंथ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण् वक्तव्यः। म
क्षिकाभिः कृतं माक्षिकं। तद्विशेषस्यश्च। तद्विशेषस्यश्चाणं वक्तव्यः। सरघाभिः कृतं सारघं मधु पौतिकं सनाद्विवक्तव्यो
न वक्तव्यः। कौशिकाणाल्लिङ्गप्रयोगाभिधानाः कालिप्यते कृते ग्रंथे ततः संज्ञायां न कृतं इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति। सरघाभिः कृतं सारघं मधु तं पौतिकं ततः कुलालादिभ्यो वुञ्सं संज्ञायामिति एव॥ ॥इति श्रीभगवत्पतं
जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥

मित्यर्थः॥ ॥भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं। श्री

तस्येदमित्यदः प्रकृतिग्रहणं शब्दार्थः प्रत्ययेन तस्मिन्नेव प्रमाणत्वमर्थः सिद्धमिति नियमेन संबन्धिनां योगो यस्यापि विषयं तेन तस्मिन् प्रत्यये प्रत्ययार्थः सर्वथैव नित्यत्वादि
नीयकालत्वमनीयेन समासे अर्थः। यानि नीयमानान्यपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययसंज्ञा सिद्धं भवति। अनन्तरं निर्दिष्टे प्रत्ययविधानेनैव तदादिषु च प्राप्नोति

तस्येदं॥ यत्तस्येदमित्यस्मिन् विहिते प्राप्तिः तस्येदमित्यस्मिन्विहिते प्राप्तिः किं कारणं इदम् अप्रत्ययवाचित्वात्। इदमित्येतत्स्वरूपे
अर्थे तेनैवेदं वस्तु तस्येदमिति तस्याद्व्यस्य तद्धितस्य न स्यात् अपि सिद्धं तु यथा याथष्ठ्यं तत्र सिद्धमेतत् कथं येषां याथष्ठ्या अर्थे तेन
तेषां कथं च नेतरादिषु च विधिविशेषः। अनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्यानन्तरस्य समीपमिति। किं यथा याथष्ठ्या अर्थे तेनेदं
नेतरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। नैष दोषः सर्वथा न तदादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः सिद्धं तु यथा याथाना तत् सिद्धमेतत् कथं यथा याथान
क्विपतो विशेषणजनपदमजनपदमनुष्याः विशेषणजनपदमनुष्या इति वक्तव्यं। अङ्गाः। वङ्गाः। सुह्माः। पुण्ड्राः। जनपदा
र्थाः। बकः वकाः। मनुष्याः देवदत्तः यज्ञदत्तः। पञ्चालाः कुरवः इति वक्तव्यं। अङ्गाः। वङ्गाः। सुह्माः। मादं॥

तिस्यर्थिः स्यादिति तेनान्वायत्तानि तत्र तेषेव प्रत्ययः अर्थवृत्तिविशेषेण तत्र प्रत्ययार्थो निर्दिष्टः

रथादिनि गुरुत्व पूर्वीदिति तेन बोध्यो योथीनिर्दिष्टः संबद्धिर्भावितः पूर्वत्वादिह्यमिति तद्धितान्तमिति कर्मबोधः सिद्धत्वात् विशेषादिदं पञ्चाग्रा
मिति। अग्निमिवतरति किं पूर्वेण भविनि पर्यन्तानादिविभक्त कर्मकः होता। ग्रीष्ट्वा अनेन तस्य शरणं न ह पाग्रीष्ट्वं। प्रसेत्त्यपदसंज्ञायाः साधनानुशासनावः

रथादुथ्यां गोरथ्यादुथ्यां इति वक्तव्यं। अग्न्याद्यां मादं। मरथ्यां श्रीहर्षां। वहेरिनाद्गावेदु वक्तव्यः। हेतो दुःखं मां वहि। त्रेअग्निधः श्रगोत्र
मंथा अग्नीधः शरणोः अस्याप्येतसंज्ञा च वक्तव्यो। अग्नीधः शरणं अग्नीध्रं। समिधामाधाने षेण्यण् वक्तव्यः। सामिधामाधानो मंत्रः सामिधेन्यो मंत्र
ः। सामधेनी ऋक्। चरणाद्धर्माम्नाययोः। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं। काठको धर्मः आम्नायो वा। कथं पैप्पलादकं। ते नोहितं वहु वक्तव्यम्
तद्धितेत्यपि वनेषु यथा स्यात्। मेवाल्पुनतु वोक्त तस्येदमित्यत्र विहितेऽप्राप्तिरिति किं इदमपि वा अन्य यार्थमेवो पालभनेन पुनः प्रत्ययपि। य
थैव नहि इदमिति तत्स्यैव तेनैव एवं वा देवेनत्याह्ले व नेतेनेदं हि वस्यात् तस्येदमिति। अत्यल्पमुप्यकृतत्रैन स्यात्। अल्पत्वाविशेषः
एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति। तस्य च अस्य च अमुष्य च तस्येति। इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति अस्येदं चेदमित्येव
प्रदृष्टमुयते अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति न वक्तव्यः अनामिधानादनन्तरादिषु न भविष्यति। यदादुनोरथेषु निकषो वे
देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। दैवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवासुरं। राक्षोऽसुरं॥ ॥

चरणादिति। गोत्रचरणादिति। गोत्रचरणादिति तेन प्रत्ययार्थो निर्दिष्टः। एकशेषनिर्देश इति। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः। त्यदादीनां यदुत्परं त
च्छिष्यते इति के पूर्वशेषदर्शनार्थमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः। सोऽत्र नाच निर्दिष्टस्य एकवचनं विभक्त्यानां वैकशेषः एकशेषद्वारेण
चैनत् प्रतियादयति षष्ठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रति योगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन। यद्यपि लिंगसंख्याद्यप्रसंगः प्रोक्तादिकं तदविवक्षितं॥

इभा·के·४
॥८९॥

संधोकाण्ठांसंग्रहणमिति। तेनुवृत्तौ यथास्वयमिति। अतिदेशस्य यथा तथा न भवति। लिंगेति। लिंगं यद्विहितं यस्य यो लिंगशब्दे नादेशयत्वार्थं कुथिंगवि
हितं यस्य यो लिंगशब्दे नो अतो देवता। अथर्वणानी यस्मृ तेषु पादस्थाने कौथिंजलेति। गोत्र वृजि प्रामे विधिः। अस्मादेव निपातनादेशयत्वार्थं कुथिंजलह

संधोकलहस्तो मुसंधादिषु यो धात्र गहणं कर्म धर्मात्रिधोषः। वान्तो घोषः। किमर्थी नाकारः। उच्चार्थः। जिज्ञानाति हदि यथा स्यात् संधादिषु यस्य
स्थित्वा नार्थं कं च इत्यत्यानि यद्दिक्त्यसंधादिषु यस्य यस्मान्कृशानन्थ कंकिं काणां हत्यान्यानि यद्दिक्त्यस्य। हदमेतत्यानि यद्दिकं। लिंगवृत्त
द्वावयतिवेधार्थं तु मात्राकारः कर्मेवः लिंगार्थे दैनपुंलिंगस्य प्रतिषेधार्थे वेदानुवृत्तः। अस्य वेदत्वमाणः। हदिनिमित्तत्वेति पुंलिङ्गवदिति यनिषेधो यथा
स्यान्नौवानिकादिभ्यश्च। कौथिंजलहालिपदांदुणा। कौथिंजलहालिपदादुपेवकश्यः। कौथिंजलः। हालिपदः। आथर्वणिकार्थं च वनुयहं लोकि
यतेवत्तेनादिषु अवैन्यशब्दे आथर्वणशब्दस्य उदात्तेत्व इष्यते यहति मा वार्थं गृहणं किं यतोऽदं वनु यनिकलोपार्थाद्वियहणे शब्दमकं नौ। कथं
तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्या कृषिभ्यो लुग्वक्तव्यः। वसिष्ठेनुवाको विश्वामित्रोनुवाक इत्येवमर्थी। ततो वक्तव्यः। अथर्वणोऽतितेन तद्धिमयथा इति आथ
र्वणा इति वतत्रवसंतादिथार्थं व्याशब्दः पठितव्यः। तत्रैवार्थः प्रकृतिभावार्थेनादि इकलोपार्थेनाथादिवसंतादिथार्थं व्याशब्दः प्रकृतेश्च
यो ग्राम धीते आथर्वणिकइति चीते ध्यानि। नैषदोषः। इहास्माभि द्विशब्दं साध्यं अथर्वणाधीते आथर्वणामधीते आथर्वणिक इति तत्र
दयोः शब्दयोः समानार्थयोर्योनविग्रहः। अन्यस्माद्युत्पत्तिर्भविष्यति अन्यविकल्पायेन तथा अवेमेतिमितिविग्रह अविकाशब्दादुत्पत्तिर्भ
विष्यतिशब्दमार्थवणामधीत इति विग्रहः आथर्वणिक इति भविष्यति आथर्वणोमधीत इति विग्रहः वाक्यमेव भविष्यति॥ ॥

स्त्रिपादशब्दस्यामण्णापादस्य पतनमावःगोत्राधिकारात्गोत्रमत्र या नादिदं विधानो आथर्वणिका। आनकत्वः इति। कौथिंजलहालिपदादिति स्यात्
नौवना नाम्ना अथ भ्योलुग्गिति वसिष्ठादिशब्दे सिद्धये अवश्यकर्त्तव्यो लुकन्त्वमस्मिन् सत्रे आथर्वणिकानाधर्मस्य आन्नायोवेदत्वात् आथर्वणशब्दानि
ष्यामाह॥

तत्रैतिायहृवा अथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणांशङ्हो तद्वेदआथर्वणिकानामाम्नाये न तु तेषामाम्नायो तस्मात् अथर्वणशब्दवर्ज्यमर्थस्वाथर्वणशब्दनाभिधास्यते
। न चेदानाविमिवर्णनात् धर्मान्नाय योगितिवचनादर्थी गोपुच्छयामावहितेषि॥ ॥तस्यविकारः॥ शेषिकानि इत्यर्थमितिविकारवदवो र्थदिदमाम्
वनितेवमर्थं तस्माहृणमितिस्यर्थः। कथं चेति। किमधिकारात् प्राप्नोति। अथ तस्येदमिति वचनात् प्रधिकारात् प्राणानां तस्य ग्रहणोनातिहृत्तिः कि

तत्रापि तंवंधमात्रं कर्त्तव्यं आथर्वणिकानामिदमिति। नचेदानीमस्मदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति। अमरतो धर्माद्वा आम्नायाद्वा॥
तस्यविकारः॥ ॥तस्येति वर्त्तमानेपुनस्तस्य ग्रहणं किमार्थं। तस्य प्रकृतौ तस्य पुनर्वचनं शेषिकनिप्तस्यार्थम्। तस्य प्रकारान्तन
स्थापि पुनर्वचनं किं यतो शेषिकत्ति वृत्तार्थे॥ शेषिकानि वर्त्तेते। कथं च प्राप्नुवंति। तस्येदं वचनात् संज्ञाः॥ तस्येदं विशेषोत्थैतो अ
वयवसमूहो विकार इति वा इति॥

यतेन्द्रोऽस्मिन्नोपपद्यते उत्थार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव वा
यतेनदपुनरपि तस्येदमसनेन प्राप्नुवंति। अथ तस्येदमित्यनेन प्राणानां तस्य ग्रहणेन निवृत्तिः किं यतेनदपुनरपि तस्येदमिस्य तेनापि
नार्थत्वादिति प्रकृत्या तस्येदं वचनादिति। तस्य ग्रहणं णाघादिसंबंध्यस्य तस्य ग्रहणस्यानिवर्त्तकं घादानविनिवर्त्तयति। तत्रिवर्त्तनस्य सामर्थ्यात् तस्येदमित्यनेनापि
विकारावयवयोर्यदिदेन मध्यंतिअन्येथा न निवर्त्तेन मन र्थकं स्यादित्यर्थः। प्राग्दीव्यतइत्यवधिविशेषो अन्ये पत्यत्वाणाः दीनामधिकारात् अपाणादयइहसं
वध्यन्त इति विपर्ययेन वोदत्ताच्छादयोनुवर्त्तते अणादयो मानुवर्त्तते इति॥

२भा कै-७ ॥९०॥

किमर्थमिति। तद्धितस्यैव सूत्रस्याक्षेपः। बाधनार्थमिति। नस्येदमित्यत्र णाद्योयाद्यण्वारणाय पचाद्यचि विहितः। तत्र विकारावयवयोरणादयोऽपवादाः। तद्ध्य बाधकाः स्युरिति भावः। ननु अपवादत्वेनैव सिद्धमुच्यते येन नाप्राप्तिन्यायेन। ननु तत्र वा वक्तव्ये पित्र्ये। कथं पुनरिति। नस्येदमित्यस्मात् शैषिकात् तस्य विकार इत्यस्य विकारादयः तदपवादत्वं सिद्धमेव। तत्रापि शेषे विधानाद् अन्येन विधीयमानो नापवादः। शेषिकः कथं विकारादिः प्राप्नोतीत्याशयः। तद्धितादिसूत्रे शेषग्रहणात् विकारादिरपि शेषः। अस्मिन् पक्षे सर्वविकारादिप्रसङ्गः। तत्रापि निषेधाभावादणादेरपि प्रसङ्गः इत्यभिप्रायः। अभिधानादित्यादिना परिहारः। तत्र विशेषविहितस्य न शेषे प्रवृत्तिरित्यर्थः। अनन्यत्वात् विकारादीनामपि शेषत्वम्। तदा तत्र प्रसक्तिविशेषशब्देन शेषग्रहणं बाधकमित्युक्तम्। ततः शेषिकः स्यादित्यपि परिहारः। अथ वक्तव्यं तस्येदमिति निषेधः। शेष उक्तः। विकारादिविशेषविवक्षायां न शेषविधिः। शेषाभावान्न प्राप्तिः। तदस्य

किमर्थमिदमुच्यते। बाधनार्थम्। तस्येदमिति हि सामान्यविहितोऽसौ विकारावयवार्थः कथं पुनः शैषिकः शेषिकेण बाध्येत। तत्र शेष एवायं योऽपवादः। ननु विशेषापवादके पुनः शैषिकानां विकारावयवयोः प्राप्तिरस्ति। यावता शेषिकमर्थं प्रति सिद्धे अपवादत्वं न किञ्चिदुच्यते। तत्र गृहीतः। कथं पुनरिदं नाम प्राप्नुवन्ति। शैषिका अपि तस्य ग्रहणसामर्थ्यान्न किमिदं भवतीत्यनुवर्तते। तस्य ग्रहणं शेष एव योजनार्थम्। तेन पुनः सर्वं शैषिकमसत्। अवश्यं तु तदर्थं

।यनिर्देशः कर्तव्यः। समर्थविभक्तिः षष्ठी। अवश्यं तु तदर्थं निर्देष्टव्या। प्रकृतात् समर्थविभक्तिर्न तु वर्तते। तस्येदमिति॥ ॥ ६२

तुल्यमेव दर्शितमिति भावः। केषु तर्हि शैषिकाः प्राप्नुवन्तीति निर्धारणे षष्ठी। अपवादेष्विति। तस्य भावो विकारादिः। हलसीरादिभिरित्यर्थः। हलसीराट्ठगिति। हलशब्दोऽन्त्रिषष्ट्यां निष्कृष्य तद्धितसंज्ञकः। अस्यापवादः प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गे विहितो यः अन्योऽपि वाग्भवति। हलसीरादिति कथं पुनरिह हलसीराट्ठगित्यत्र एव अन्यत्र कथं वर्तते। वा भवितुं योग्यस्तु अर्थप्रत्ययापादित इति प्रश्नः। तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति। बाधकबाध्यभावो नास्ति। पुनर्विधानादित्यर्थः। तस्य ग्रहणमेव समर्थमिति तत्सामर्थ्यादिति। तत्र शैषिकः स्यात्। कर्षविधायकबाध्यबाधकभावोऽयं ज्ञेयः॥

राम ॥९०॥

नवेति। यादवानां प्राधान्यात् तस्य ग्रहणे मुख्यत्वात् तस्य निवर्त्यमानो विकारादिर्नैश्चित्येन प्रतिपादयितुं न हि युक्तम्। अनुपाधिप्रधानं भवति। अवयवे चेति। अवयवेऽर्थे याद्
नो निवृत्त्यतां प्राप्यापवादिः प्रसज्यते। प्रासादस्तथा पाटलिपुत्रकाः इति। पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यार्थिको यो नो प्राप्तावपि तिष्ठन्ति। नयद्भ्या
मादिति। नवद्वयाणां शैषिकेषु निवृत्तेषु तासां मा सेन विधानमित्यर्थः। अप्राप्तस्य हि तेन तत्र इतिमयट्। भाव अनुगताऽऽदिनी तय मयट्। अहदेषु
कृता

न वा संप्रत्ययः। न वा संप्रत्ययः इति। सूत्रेणा शैषिका ग्रामादिनिवृत्तेः। नहि कोऽपि वाच्यतरत्ववासधिकानिवर्तते। यदि तु तद्वैविकावयव
योः शैषिकाने। अतो मयट्। नात्र नाम्नि ग्रन्थे विकल्पा। अवयवे वा प्राप्तो वा बाधिते प्राप्तोऽनिष्ठः। अवयवे प्रासादः पुरुषोऽनिष्ठ
प्राप्तोऽत्र तत्र विनिष्टः प्राप्नोति। पाटलिपुत्रकाः प्रासादाः। पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः इति। अत्र मयटोऽप्यविप्रतिषेधानुप
प्राप्ते मयट्। न वा अत्र मयटोऽप्यविप्रतिषेधो नोपपद्यते। पटिष्यति हि विप्रतिषेधं। अणोऽपवादत्वान्मयडिति। स विप्रतिषेधो नोप
पद्यते। पृष्ठि व्याति हि विप्रतिषेधं। अणो ह्यपवादत्वान्मयडिति। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणं। मयडुत्सर्गत्वात्। निवृत्तेषु हि शैषिकेषु
द्व्यचश्छन्दसि मयडुत्सर्गः। तस्यापवादः अञ्। तस्यापवादो मयट्। पुनर्वावादो मयट्। उत्सर्गोपवादयोश्च अयुक्तो विप्रतिषेधः। अनुवृत्तौ हि
शेषे तेनैव वादे विप्रतिषेधान्मयट्। अनुवर्तमानेषु हि शैषिकेषु तद्धितद्व्यचश्छन्दसि इत्युत्सर्गः। तस्यापवादो मयट्। अवयावे विप्रतिषे
धान्मयड् विध्यति॥

थे तत्रापि विशेषात् मयटोऽपि कोऽपवादेऽयमिति। तस्मात् प्रकृते प्राप्तेऽन्यत्वे न प्राप्नोति। इत्यर्थः। अपवादाविप्रतिषेधादिति। शाक इत्याद्य
पवाद्योऽत्र मयटः। पलाश मयडुल्लिखितेत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैव प्रसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह॥

इ॰भा॰का ॥९३॥ यत्रावद्इति।इत्यमिति।घाटान्मामिहितिनिर्देशःनन्वाद्यमहानिपवाद्ःयाधनुहृत्तो हियोगविभागोनर्थकः स्यात्नस्येदायमेनैनैवविक्रोव्यमानान्नोघाटानां
वृत्तिर्नानातन्नेति।यथाहल्लक्षणमान्तद्विगितिप्राप्तेदम्विधावमानोद्धानाधोभवतिनमवधाद्त्वाद्यमहातावाधेनन्दनीयकश्यामासःयेननायासोमान्तनीय
तथानप्राप्नत्वाद्स्यामाणकल्पकश्यत्वानवान्नाननावाधाःयथाह्नानोनांविकाद्इतितस्येद्गित्मामप्रथमःअन्तुद्धाद्यानितुस्याद्दनीयः।मद्गूहस्रोःकश्चितन्त
नाःयोनेनवाधानेवार्जेइति।तजिशङ्कस्फिकट्सन्त्रेसुविकल्पेनातोद्यातनविधानात्परत्वेआकदानत्वाद्याद्यदोनुशात्वाद्स्त्रेवत्ताप्येवतुर्थीइति।अथाप्नि
ग्गोनांविकाद्हैमार्थं इतित्रिशेजशाहोबहुवोहिःपूर्वपदस्प्रकृतिस्वरोणाकदानःअत्राप्रथमःजनपद्स्फुर्गीतुत्तद्धितीयःगणीनाद्यद्लप्स्फगाः।छ॰न्त

यतावद्व्यतेनवासंप्रत्ययद्यतासूत्रेणशैषिकाणांनिर्देशोइति।तंप्रत्ययएवानन्यआगाद्द्वीभःमिहोत्राणान्तस्येद्मित्वातोपेयुन
तस्यग्रहणेनतस्यसाधवाद्स्यमाःयंसंगोइमंनिपवाद्कमणांप्रतिवाद्यनिमेनयेनाविद्वितायालनपवाद्नाद्धाधिष्टानोव्येनती
यालानवातानपिवतुर्थीस्तत्रकेवितुल्लाद्पवाद्रात्अनंतानिधानाधंद्लेवविमंतवाधिवानेनाकेचिन्नधोऽपवादःपूर्वान्विधीनां
धंतइति।एनावंतस्त्रेवनेप्सुःपदुतद्धितायालतायाप्यातुर्थीवातपंचमातवदा॥

नायःतद्वेधिगृह्णाविहितोवुञ्चतुर्थीकेचिन्मन्यद्इति।यथारंकुमाविकानांकवइतिअत्रायप्रथमःनद्यवाद्योःमध्यद्धानिस्रोर्द्धैशेठतिवुञ् तम ॥९३॥
॥टञोक्लनकयोरन्तेतेद्वितीयःततःकोपधाद्गितिकाकछाद्यिताद्गाप्यन्नीयःमनुष्यतस्थयोर्वुञितिवुञ्।तांवाधतेनगविकानांवाधतेत
नैवतुणत्वाद्वुञ्वाधतेतत्त्वारजितःप्रतिप्राप्तेकोपधाठेणप्राप्तिप्रसत्वेत।नपंचमाइति।शैषिकाद्इतिशेषःअत्रयथाप्राप्तयोर्विकाद्ःप्राद्यामपद्इतिमण्ड
त्वेवात्राप्रथमःनद्यवाद्ःकालाट्ठञितिद्वितीयः।अन्नव्याद्वनीयःप्राद्यहपराद्इतिवतुर्थःयिकाणांपंचमःनित्यंहृदेतिमयट्ठ्वशे॥

नैवेति।घाटानांप्राधान्यान्नप्रत्ययग्रहणेगुणोऽयमकलेनिवर्तमानेषिनिवृत्तिर्नशब्दनेशक्रियाद्यितुंनहिगुणानुसारिप्रधानेभवति।अवपद्वेचेति।अवयवेर्थे
धात्नोनांनिहप्रत्वाद्साणेपाधिहहेशोप्रसेगद्त्यर्थः।पाटलिपुत्रकाइति।पाटलिपुत्रस्यएवधाद्इतितस्येदमिति।अर्थितेपवेनोःप्राधोमितितुञोमय
ट्तमीहिति।मयट्तमःशैषिकेसुनिशःशेषुलाभामेनविधानविवितार्थः।अथाप्रत्वहद्धाछेनितंहद्देनिमवऽसंभान्तअनुरात्वाद्रीत्वामजेअह्दे

नवालेप्रत्ययःनवालंप्रत्ययद्स्यद्यतासूत्रेणशैषिकाणांनिर्देशः।नहिकाकोवाश्यतद्त्येवमाधिकाणिनिवर्तन्ते।यद्विवल्तयेविकाण
वयवयोःशैषिकानेघ्यंतेमाहतासूत्रेणानिर्दृनिर्विकल्पा।अवयवेवाप्राणेपधविन्द्रोमोऽनिमालःअवयवेअप्राण्योवाधिहद्योऽमोऽनिद्दे
तिइहात्रवनितस्त्रिःप्राप्रोति।पाटलिपुत्रकाःप्राकाराःपाटलिपुत्रकाःप्राकाराइति।अत्रापवदोक्तविप्रतिषेधानुपपत्तिकृद्युतुता
नाअत्रापवदोक्तविप्रतिषेधोनोपपद्यते।प्राठेणतिहिविप्रतिषेधाअगोत्रद्धान्तयतिति।नविधाषेधोनोपपद्यते।पाठाद्ध्यतिहि
प्रतिषेधोअगोत्रद्धान्तयद्विति।नविप्रतिषेधोनोपपद्यते।किंकारणंमयट्तसुतीनानिश्चेषुहिशैषिकेषुह्धान्तयट्तसुगः।त
स्मात्अपवादःउत्सर्गायवाद्योश्यापुक्तोविप्रतिषेधः।अनुपत्तोहिछौत्सर्गापवादविप्रतिषेधोन्यवहारअनुवर्त्तनात्नोतु
हिशैषिकेषुद्धाछउत्सर्गः।तस्याणमयट्वावाद्।अपवादविप्रतिषेधोन्सेन्मयद्भविष्यति॥

पुरुनाथिल्लअविशेषाद्जमयठोःकोपधाबेलचयपवाद्लितिशाकमयमित्याअमयणनलप्रतद्त्यर्थःअपवादविप्रतिषेधाहिति।शाकशब्दा
छ्यावद्योदमयवोःपनालमयट्रितिम्ठनीयर्थःइहानोंभाष्यकाःसूत्रेणैवइतिद्धिप्रतिपादयितुमाह॥

४॰पा॰३॰ ॥१९१

अनु॥ कुवलानि॥ कुवलवदरशष्कुलीयवागूरादीनां चैत्रादौ दाकषीतां मांसौमादित्वात् ङीपू पदस्येति॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति निघ्नवत्त्वादिह चानुदात्तादित्ययमत्र
सत्यानिपदिकविशेषणत्वान्नेत्यथोक्तं॥ इह दृष्टं दावर्णत्वात् ग्वलूलप्रयोगो वप्रत्ययविधौ तत्प्रत्ययार्थमिति॥ नवेति॥ विभक्त्युक्तो गतोत्पन्नानु
दात्तादित्यनेन यत्नेन शब्दाद्युत्पन्नेन विरोधः समर्थाद्ययवस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाश्रयणान्नाभ्यवहृतिः॥ सावेका वर्णो विभक्तौ हुत्रा नत्वान्प्रातिप

अनुदात्तादेरञ्॥ ॥ अनुदात्तादेर्यो विधानं यावदुदात्तान्ङीषुपसंख्यानं॥ अनुदात्तादेर्यो विधाने अनुदात्तादङीषुपसंख्यानं कर्तव्यं॥ कुव
लीः कौवलं वदरीः वादरं नित्यं हि विकल्पं वक्तव्यं॥ विनिघाते हि तेऽनुदात्तादेरित्यव्यपदेशादन्यतरस्यां॥ किं कारणं॥ कर्तव्यं॥ किं का
रणं॥ समर्थस्यानुदात्तादित्वात्॥ समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः॥ नैवं शक्यं॥ इह प्रसज्येत तावत् विकारस्त्वं वैकार
णं हि समर्थमनुदात्तादि नादि॥ इह च नस्यात् सर्वेषां विकार इति॥ तस्मात्त्रैवं शक्यं॥ न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यं॥ आचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥ यावता वद्धितीयस्यत्वस्य प्रादुर्भावस्तावत्तस्य पूर्वस्य विनिघात इति यदयं मिश्रादिसुग्रामिणीशब्दस्य पा
ठं करोति किं बलात्कृत्यानुकां॥ मिश्रादिसुग्रामिणीशब्दस्य पाठ एतस्य प्रयोजनं मनुदात्तादिलक्षणो मामद्विति॥ यदि चपदस्य वि
निघातः॥ ग्रामिणी शब्दो वमात्सुदात्तः॥ नत्सादित्वेताः प्रत्ययः प्राप्नोति स्यात तस्मिन्नेव स्थिते विनिघातः॥ तत्रैको नुदात्ता
दिलक्षणः स्यात॥ प्रसंगः॥ पश्यति त्वाचार्यः॥ यावता वद्धितीयस्य प्रादुर्भावः तावत्तस्य पूर्वस्य निघात इति॥ अतो मिश्रादिसुग्रामिणी
शब्दं पठति॥ पदग्रहणं किमर्थं॥ पदग्रहणं तन्नीत्यर्थं॥ पदग्रहणं क्रियते॥ परिमाणार्थं वा अल्पस्य मा भूत्॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति॥ रामः ॥१९२॥
दिकथोक्तं धातुस्वरेणाद्योदात्तत्वं सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्यादुदात्तः केवलस्तथमुमन्दिश्य तो दान्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः तस्माद्वि
भक्त्यन्तेः प्राग नुदात्तादिलक्षणस्यञ्यणो पूर्वस्य निघातः इति॥ प्राग्व्यावस्थितस्य नादस्यर्थः॥ ग्रामिशब्द इति॥ अग्निरिति स्वांभवितव्यसानि॥

मयट्॥ किमर्थमिदमिति॥ विकारावयवयोः प्रकृतत्वादेवेति भावः॥ मयदिति॥ एतयोरित्येतत् किमर्थमनुवर्तते॥ विधानं मयटो भवति॥ तज्ज्ञापकाद् विवक्षितप्रत्ययार्थमत्य पते
॥योगयोर्येतियोगयोः प्रत्ययोर्विधिविषयेभ्य यदिदं सर्वत्याद्दिमर्थः॥ जितश्च तत्प्रत्ययात्॥ तयोर्विकारावयवयोर्यो जितप्रत्ययः तदन्तान्विकारावयवयो
र्भवतीति सूत्रार्थः॥ किमर्थमिदमिति॥ अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिमत्वा प्रश्नः॥ विविकारावयवयोरिति॥ कपोतस्य विकारो वृन्मांसं कापोतं तस्यापि विकारोऽस्ति

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ ॥ किमर्थमयड्वैतयोरित्युच्यते॥ मयड्वैतयोर्विचनमयवादविवयोऽनिष्टत्वार्थं॥ मयड्वैतयोरित्युच्यते अपवा
दविषये अनिष्ठमित्यर्थं मा भूत्॥ बिल्वमयं बैल्वं॥ एतयोरितर्थनिर्देशः॥ एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः॥ नैतद्व्यभिचरेयोगयोर्विषयत्वयोर्येतिशब्दे
वार्थः सुदृढं तोऽत्रावेष्टनयोरित्यर्थनिर्देश इति॥ ॥ जितश्च तत्प्रत्ययात्॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते विकारावयवयोर्विकारावयवयोरुक्ताम्
यत्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययाद्योविधाने विकारो विकारो णायुक्तोऽत्रावयवेनावयवः॥ अविकारावयवयोर्विकारावयवयोरुक्तान्म
यट्प्राप्नोति॥ इष्यते चाऽनेन स्यादिति॥ नवा तेषामयत्त्वं नास्तिप्रत्यभिधानमयट्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययाद्योऽभिधानं एवमर्थमिदमु
च्यते॥ नवा दृश्योऽयवयवे मूर्वेतमुद्रायशह्यो विकारोऽवयवः॥ तिशब्दस्तस्मान्मयड्भावः॥ नवैतस्य योजनमस्ति॥ किं कारणं॥ दृष्टोऽव
वेसमुदायशब्दः॥ तद्यथा पूर्वे च पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः॥ तैलं भुक्तं॥ घृतं भुक्तं॥ शुक्लो नीलः कृष्ण इति॥ विकारे वर्तन्ते शब्दोदृश्यन्ते॥ तद्यथाः
शाल्लीन् भुङ्क्ते मुद्गैः॥ शालिविकारान्मुद्गविकारानिति॥ तस्मान्मयड्भावः॥ तस्मान्मयड्भोजनमस्ति॥ व्यतिभेदे त द्विविधा महतः॥ अवयवे समु
दायशब्दो लिखालीनि॥ विकारे वर्तन्ते तिशब्द इति॥ किं तर्हि विकारावयवशब्दो पश्ति॥ नतु तत्प्रत्ययः प्राप्नोति॥ विकारावयवशब्दान्मस
गइति चेन्न तत्रैः किं कारणं॥

अवति कपोतवयवस्य यज्ञस्यादस्त्वयवोविवक्षितेनहाकपोतशब्दे वत्तकृष्णाद्यवयवदृष्टेरेव नभवित्यतिकपोतविकारमांसह क्ते कपोत शब्द
तेमांसविकारे मा इत्यर्थः॥

३प्रा·कै·४
॥ ९३ ॥

तेनेति। मयट्कापोतं पदमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः। तस्मादिति। एवं चाभिधानेनाश्रीयते तदा ज्ञायते तत्र तत्र यादिति सूत्रमय
नीयं बिल्वमयादि विहितार्थं न तत्र मयाण्णुगिति वक्तव्यं। अत्रेति। गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययान्तमते यदा तु पुरीषेणावयवी न विकारः तदा गोमि

तेनानभिधानात्। हि विकारावयवशब्दात् तस्य मानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् तत्र नभिधानात् तदुत्पत्तिर्न भविष्यति। तथा च
एवमनभिधानमाश्रयितव्यं। अभिधाने त्वन्यतोऽपि मयट् प्रसङ्गः। अभिधाने तु समानोऽपि मयट् प्रसज्येत बिल्वादिभ्यो विकारादिति। तस्मा
त्सर्वत्र वान्तलुग्वक्तव्यः। तस्मात्सर्वत्र लुग्वक्तव्यः। यदि लुग्वचनं कथं गोमयं भस्म द्वेधेति मानं कापोतं यदा प्रकृति। अन्यत्रापि म
यादुपपत्तौ लुग्वक्तव्यः। इह तर्हि स्त्रीदृष्टं कीर्तं तादृशी कारोतं प्राप्नोति। इहैव तत्र लगृहीतो अपि के सेव भवितव्य।
इह हि सोमाः पदैति। वृक्षाच्च कृतप्रसङ्ग इति॥

पदार्थस्य तद्वदनपत्नीति लुक् प्रसङ्ग एवं नास्ति द्रुवयशब्दो द्वौ हिकारादिति मानेव पदे न्निवयप्रयत्नो न तत्र पापमनुदात्तादिलक्षणोऽञ्। श्री
हृद्भवति। हृद्यलक्षणस्य प्रयत्नो लुकि कृते ऽञ् तत्र तो मावादिकारप्रसङ्गः वृक्षश्चेति पाणिनायल प्रलोदोषो द्रुवेन मेतत्॥ राम
॥ ९३ ॥

पालाशमिति। पालाशस्य विकारः पलाशादिभ्यो वेति पक्षे ञ् तद्धाहित्कोप्रमयो लुकि कारप्रसङ्गः पाणिनायलक्षणोऽञ् तस्य दर्जितत्वात् कारश्चि
ति। काशकृत्स्नेति। अणाग्राम्यवृद्धिः यामध्येऽत्रानुपसर्जने तत्रादिकारप्रसङ्गः तस्मादिति। पञ्चलुकि पालाशमिति नाति च तत्र तत्र अनभिधानात्
पदेनुत्पत्तिरित्याश्रयितव्यं। केचित्तु ग्रन्थः। नैष दोषः। अश्वत्थेत्याप्राभिधेया या मयटो विकारो भवितव्यं पञ्चाश्वत्थेति अस्मिं न तु प्रसङ्गः यश्च त्र्य
तेऽत्र नामप्रादिकारः अथवा वृत्तकृतेनेनानभिधानादिति। अनेन पदविकाशकृत्स्नादिगोत्रादिलिङ्गपाण्याविशालानन्याद्वक्ष भवति कोत्र

इह तर्हि पालाशमिति अनुपसर्जनेन लक्षणत्रिकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवं। अन्यत्रानुपसर्जनेनिमित्तमिति। अजन्तादनुपसर्जनादिति नैव भ
विष्यति। नैवं शक्यं। इहापि हि दोषः स्यात् काशकृत्स्निनापि कामामांसा काशकृत्स्ना। मपधीते काशकृत्स्नाः अत्राणाशङ्का अगोनादित्यका
शकृत्स्नेन तस्मादृत्तकृतेनानभिधानादि स्वेवा इति तर्हि कापोतो न प्रसज्यति प्राप्ति शङ्कोतोऽपवादोऽतेषु दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः
अथवा त्वागयः कपोतः सलोमकः स पक्षाः न वर्तमानो न कथं तत्र प्राप्ति शङ्कोऽवतीर्णः इति। अथमतमेतन्नापक्षनन्वया
विकाराद्भवेतावति। इहापि तदोषो भवति॥

स्यादि शलेन संबन्धेन तस्मादृत्तकृतेनानभिधानादित्येव पादोक्तः। इहानहीति। उक्तप्राणोमांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः
प्रलोहमोऽप्राणिवाचिनाभावाद्रुतेमांसविकारे कापोतशब्दोऽनवि वृत्तं नित्यो वा कथं तत्रेति। तत्रापि लोके कपोतशब्दो हृष्ट
इति प्रसङ्गः। प्रकृत्यन्तया इति। प्रकृतेरत्वयोः तु प्रकृत्यन्तयाः प्रकृतिर्भवति कारः हि पुनः मांसे पद्मानाविकारावस्याः प्राम
कवि प्रत्याति शब्देनाभिधीयत इत्यर्थः॥

३ भा॰ कौ॰ ४
४९४॥

कालवत्॥ ॥एतस्य माञ्चमित्युक्ते कालेऽपोढकमिति कालिकविहितमिति पूर्णस्य विकारस्य आप्नोति। प्रकृतिमात्रादिति। पूर्णार्धमत्स्याभिमतमुहूर्तोऽह
लस्य विकारस्य आपिशलस्य। अण्वेति। कालेऽपोढकमिति अयुक्तमिति दूरमयमिति शाहिनिति देवानां प्रानिपाठे पराप्रहीनेन प्रत्यासत्त्याप्रियमाणमवयवे
तेनेनायम र्थो भवति कोनार्थेऽपाद्यी माया मोऽयथा वर्णा माणात् प्रत्ययः तथाविकोऽपि वर्णमाणां प्रत्ययः स्वेनेन एमोऽवर्णमाणात् कालेन प्रत्ययः

कालवर्णमाणात्॥ ॥ कथमिदं विज्ञायते कालेऽपस्य यथाविहिता लिमवं निवर्णमाणादिकाल्ययवयोमिति। आहोस्वित्र्ण्माणात् कालेऽपस्य पाति
मवंनि विकाल्ययव योमिति किं चातः। यदि विज्ञायते कालेऽपस्य यथा विहिता लिमवं निवर्णमाणादिकाल्ययव योमिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति। अथ
विज्ञायते वर्णमाणात् कालेऽपस्य यथाविहिता लिमवं निविकाल्ययव योमिति प्रकृतिमात्रात् प्राप्नोति। नस्मात् कालवर्णमाणा देशा वा। अंशो वक्ता
लवहिति वक्तव्यं लवहिवक्तव्यं लवकव्यं कालवहितिवनिर्देशो यं। यदि वक्तव्यः प्रकृतिमोऽयं नविशेषमीनकालेऽपस्य यथाविहिता लाल्य
लिनैवविशेषाणं वर्णमाणादिकाल्ययवयोम वंति। नवो नः कालेवक्तव्याः स्युः अथ हिप्रकृतिमात्रात् स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात्। मोक्ता
लवक्तव्याः स्युः अग्नौ भवानस्यदध। अग्नौ भवानस्य द्विस्तुवनिषिप्रतिषेधेन। अग्नौ चकाशः तिनिरिठ कः तैत्तिरीकः। मपदोऽवकाशः का
एमयो रूप्यो नवं प्राप्नोति। शाकमयोऽरूप्योऽनुग्नवारेऽजम्ब्रः। अरूप्योऽनुग्नवारेऽजम्बृमयट् द्विस्तुवनिप्रतिषेधेन। अरूप्योऽवकाशः अप्तुग्नवा
रूद्वोऽमयट् सवयरूप्योमयं प्राप्नोति। हानुमयोऽग्ननुग्नवारेऽजम्बवतीलस्यावकाशः। कौवलं जातं हंसंजा हंसं मयट् सवयरूप्योमयं प्रा
प्नोति। आप्रमयं मयट् प्राप्यज्ञविप्रतिषेधेन॥ राम
॥९४

नस्मादेवम एव विकारेऽपि भवति। नवक्तमिति। कालेवर्णमाणादिलेवामनाविशेषणालेपामाणात् स्याल्लेहे वनिनिर्देशाल्लविस्मादशपथीयग्रहणार्थं द्विमव
विशेषणं वर्णमाणा प्रहणमर्थं तु वनानर्थः। अप्तार्हमिकोऽपयोऽयमिति हिनाता कौवलमिति। कुवल्याविकारस्य ईतर्थम्॥

मयदस्याऽप्यवेति। काष्ठमयमित्यिति कादशे पूल्याकतपाकमावास्यामनुवर्तितिति। आस्यमयमिति। आस्य शब्दः अणितस्यावंधि इति। गंतोनुग्न कारिः का
र्थमिति। एवमस्य विकारस्यार्थः स्वेनेति। अज्ञोऽनुग्नवारेऽजमवृद्धिवद्दकोऽविप्रतिषेधः कस्मिकोऽपि। अपनुवर्तनं इति। तस्य विकारस्यार्थः शोधयेकोऽपा
मनुहतो छंदाशिमयाम्प्रमादोऽपि कौमयवमान्निगृह्य पात्रोऽविकाय कहर्मार्थः एतत्त्वात्मा मायादिनायोऽयं नयाप्रहृतिस्यावमोच्चनादित्वा

मयटः प्राप्यजमवति विप्रतिषेधेन। प्राप्यज्योऽवकाशः। दृढ गार्धमयट्‌ सवकरूप्योमयं प्राप्नोति। वाङ्मार्गः प्राप्यजस्मादिति प्रति
षेधेन नवनवकाश लाहत्वकालोमयट्। नैवेषु कोऽविप्रतिषेधः। यो यम सोमयट्‌ प्रकिं कारणं। अनवकाशनाहत्वकालोमट्‌ अ
नवकाशोमयट्‌ सावकाशमञ्जेकाधिय्येतमकथमनवकाशः। यद्‌नुवर्तनं शैषिकाः सा प्रतिहताः शैषिकाः दृढमाधुन्नांमय
वकाशः। प्राप्यजस्यां सर्वं चाप्यद्‌कोऽविप्रतिषेधः। पौवेयमयटः प्राप्यजस्मात्। किं कारणं। अनवकाशनान्। अवकाशोमय
ट्‌ लेवा। अनवकाशोपयटस्यपठोवरूप्यजमनुग्नवारे जेवबाधते सर्वं प्राप्यजमविबाधेन॥

पानपेज्ञयोप्यते। अथेति। नस्विद्दतौविधानं पूर्वकोमयट्‌ नभवतीति काष्ठमया देवावकाशः प्रत्यादेवानं बाधनेन लपवाद्‌त्वाहित
र्थः। प्राप्यजस्येति। पूर्वस्त्रिविप्रतिषेधा भावेनाणोप्तिहिं स्वविधिवद्हमयमाम्प्रमयमिति। प्राप्यजिनुवर्तनावेवाणं भामयमिति नीषेत्र
मित्रुतिमयट्‌प्रसंगात्॥

३ भा. कै. ४.
९५
तस्मादिति निवर्त्यं दृष्टादिप्राप्तिर्न इति कर्तव्यमित्यर्थः। यथेन दृष्टान्तिपरिशिष्टात्प्राप्तवतश्चर्यः। मानुबन्धत्वादिति। तेनैकं घोलुडानिशाप
रिभाषा दृष्टान्तादिकनाशादिति जडाद्रेशः शेषिकाणां निरनुबन्धत्वात्प्रतिषिधेः प्राप्तवपद्वात्पानेकोपमलपूर्वाणामाधानैरुपजाद्
प्रस्थितजर्जरभ्रशब्दः समासमावेशाणोहानापादनुदात्तादिः सर्वेऽणोनाङ्गीमिति। कपोतशब्देनलघावन्तरनिमधोद्वात्तत्वादनुदात्तादिः सापवादः

तस्मादप्रवृद्धिग्रहणे प्राप्तिप्रतिषेधः। तस्मादप्रवृद्धिग्रहणे प्राप्तिप्रतिषेधो वक्तव्यः। मनादिभिर्क्रव्यः। नव कव्यः। मध्येवादाः पूर्वेवि
धीन्वाधन्ते इत्येवमर्थमयरुक्तं ह्यनुदात्तादेराद्येवाधिष्यते। प्राप्तयञं नवाधिष्यते। यदि न दृष्टि मध्ये पवादाः पुरस्तादपवादा इति
मानुबन्धेन च शेषघेकाः पुरस्तादपवादास्त्वनन्तरान्विधीन्वाधन्ते इत्येवमयमपि प्राप्तयञं वाधिष्यते नपुंसकेन वाधिष्यते। अनुदात्तादेरञः
प्राप्तस्य प्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञः प्राप्तस्य च भवति विप्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञ् भवति। तस्मात् काशः। जातृषस्य। जातूषम्। प्रा
प्तयञः स्मरणं इति हामयं शाप्नोति। कापोतकापोतं। प्राप्तयञ् भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः। तेनास्मात्तेनैनेतवा। सापवा
दकः सविधिः। अयं पुनर्निरपवादकः। यद्वितेनस्यादिह न स्यात्। अव्यविधौ विकारः शेवाविधं॥

इति मयपवादपरत्वात्तन्नाधमानत्वात्। अयमिति। अनेन परत्वात्तयदोवाधनात्। अविधिरिति। अन्तंविधातानिकिर न हि हन्तानि दाधिः ह तद्वे एम
सोऽत्र पदस्यापि हानत्वादनुदात्तादिर्वाञमयडभावतः प्राप्तयञ् भवतीति। हाराहानां चेति द्विप्रतिषेधसेआगमश्च॥ ॥९५॥

॥फले॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति। आमलकादिशब्दः फलेन यौगिकः। आमलक्याः फलमिति किं तर्हि जातिशब्दत्वेनार्थः। एकान्तदर्शनादिति॥ आम
लक्या अवयव आमलकं। दृश्यते न तत्र यौगिकत्वं फले आमलकशब्द इत्यर्थः। फलैकान्तर्दर्शनात् फलमेकान्तेऽत्तोनिरूढ इति। यदि तत्वं वृक्षशब्दो
यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले वक्तव्यत्वात् तत्संबन्धविशेषादामलकस्ये वमामलकी। वृक्ष इति वृक्षाव्यभिचारित्वमुपायलुग्वि

फलेलुक्॥ ॥फलेलुग्वचनानर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वात्। फले लुग्वचनमनर्थकं। किं कारणं। प्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरमाम
लकशब्दः फले वर्त्तते। एकान्तदर्शनात्तु प्राप्नोति। एकान्तदर्शनात्प्राप्नोतीति चेत्तद्वृक्षे लुग्वचनं। एकान्तदर्शनात्प्रसंग इति चेत् वृक्षे लु
ग्वक्तव्यः। अन्यो हि फले कोतः॥ ॥लुप्॥ ॥लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं। लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्या
नं कर्तव्यं। व्रीहयः यवाः माषाः मुद्गाः तिलाः। पुष्पमूलेषु बहुलं। पुष्पमूलेषु बहुलं लुब्वक्तव्यः। मल्लिकाः करवीराः बिसं मृणा
लं। न च भवति पाटलानि मूलानि॥ ॥इति महाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ अपादस्मन्तः तीवः समास

मेथः। तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दाः स्वभावतो वर्तन्त इति अभिप्रायो न यामित्यर्थः॥ ॥लुप्॥ ॥फलपाकशुषामिति। फलपा
केन ये शुष्यन्ति ते अभ्यादयः। तद्वाचिनामित्यर्थः। व्रीहय इति। बिल्वा धान्ये॥ यवा माषा इति। न, शाखान्तानां च ग्रहणमित्याह। तत्त्वादेर्मार्गि
कोद्य। मुद्गशब्दाद् बिल्वादिपाठलानातिपाटलिशब्दो बिल्वादिः॥ ॥उपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥

४ प्रा॰कौ॰५
॥१९६॥

श्री ॐ प्राग्वहतेष्ठक्॥ ॥तद्वहतीति कर्म्मात्वं निर्दिश्यते न वृद्धिर्नायासमर्थविभक्तिः। आहो प्रभूतादिभ्यश्च इत्यतो भेदेन वचनाज्ञेनपदस्तु
द्यापाद्वंशस्य पःप्राशङ्कृत्याहन्माशब्दिको नित्यः शब्दरूपाहैतेन शब्दिकरूत्यितेन त्रपदत्समुदायार्थ इति नाप्रसंगस्तृशमानो वचनात्क्रियासंबंधात्
कर्म्मसंपद्यते। प्रमाणिप्रादिकत्वात्तु वृद्धिर्नीयानुत्पत्तिः। प्रभूतमाहेति क्रियाविशेषणात्वात्कर्म्मत्वात्। इच्छतामिति। विनिङ्मान् कारणेन तु

प्राग्वहतेष्ठक्॥ ॥तेन दीव्यति खनति जयति जितम्॥ ॥संस्कृतम्॥ ॥कुलत्थकोपधादण्॥ ॥तरति॥ ॥गोपुच्छाट्ठञ्॥ ॥नौद्व्यचष्ठन्॥ ॥चरति॥ ॥आकर्षात्ष्ठल्॥ ॥इह केषांचिन्मते हितिकंषत्वं। केषांचिन्मते षित्त्वं
कः। नेत्यशब्दिकः। कार्यशब्दिकः। आहो प्रभूतादिभ्यः। आहो प्रभूतादिभ्याः दर्शकत्वाः। प्रभूतमाहेत्याप्रभूतिकः। पार्वतिकः। इच्छ
नौ सुप्तानादिभ्यः। इच्छतौ सुप्तानादिभ्य इत्यर्थकः। सौत्थानिकः। सौवरात्रिकः। सौवशमतिकः। गच्छतौ परदारादिभ्यः। गच्छतौ
परदारादिभ्य इत्यर्थकः। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः॥ ॥आकर्षात्ष्ठल्॥ ॥इह केषांचिन्मते हितिकंषत्वं। केषांचिन्मते षित्त्वं
म। तत्र न त्वापते केषांमते हितिकंषत्वं केषांचिदर्थमिति। तत्र किंमार्थं। पाणिनीकं तु षित्वं आकर्षात्प्रत्ययादेर्भस्त्रादिभ्यः कु
सीदसत्रा स्रावस्था स्थापत्यादिशब्दे इषितः। षडेतेदगस्थिकाः।
न शङ्केकायो लंभवाति ङ्न्यर्थेष्ठञ्विधिः। अकालः। इहेति। एकस्यानेकस्याप्यवकाशत्वं जनपदस्यश्रुत्याविशेषानवधारणान्नसांहिति
कोऽपि वाक्यकोऽन्न विचेतिद्विर्वचनविधानाद नेकवक्ता। नत्संभवात्संशयः। आकर्षेति। स्त्रीकवार्त्तिकाः संदिग्धानसंदिग्धाद्
नितिराप्ता यथार्थज्ञानात्तात्पर्यात्। षडेत इति। विधिवाक्यापभ्रंशद्वन्द्वं प्रत्याहारः स्थैर्यं॥

विभाषा॥ ॥वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति। अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ तत्र अविवधिकस्यायोगस्तंभवति। आभ्यां प्रत्ययस्य इष्टत्वात्तन्नो वीवधा
च्चेति वक्तव्यमिति॥ ॥कौर्म्मो। विभाषा मा भूदिति। द्विरत्र विभाषेत्यनुवर्त्तनात्। एका महाविभाषा अपरा नित्या या नित्यग्रहणमवधारिति। तत्रान्यत्र
विनित्यग्रहणं पूर्वसूत्रस्थानं तस्या विभाषायाग्रहणं स्यात्सातिनत्वादनुकृत्यात् महाविभाषानित्यग्रहणेनाति वर्त्तितेइति। नेनत्राविभाषानिवर्त्तते

विभाषाविधानात्॥ ॥वीवधाच्चेति वक्तव्यो वैवधिकः॥ ॥अष्टमिस्मितं॥ ॥नित्यग्रहणं किमर्थं। विभाषा माभूदिति तद्दृष्टिप्रयोजन
पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणानिहत्ते द्वंद्वं नार्हि प्रयोजनं। अर्म्मिनित्यवचनं विपर्यर्थं। नित्यं यं तन्म विषयमेव यथा स्यात्। केवलस्य
प्रयोगो मा भूत्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्रसंगः। तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति। निर्द्द
शर्द्दिवर्त्तते। तेन नित्यग्रहणं अन्तमन्विषयं स्यात्। पेटकुपारास्त्रत्रस्यात्। कृत्रिमं महत्सु विहितविधिः पूर्वेतर्हि मा वर्त्तिप्रकृत
इमप्यवक्ष्यः। कुहिमाभूदिति हेतौ किमोऽस्ति। तिरादमर्थं। तनो वक्तव्यं। अष्टम प्रभवति। ततो नित्यं। नित्यं अन्यादिभवति। कि
मर्थमिदं। नित्यं अत्रमिमद्विषयएव यथा स्यात्। केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति। अष्टमिति तं॥
स्तुत्वमिति। मत्वाह्रानेन तद्दृष्टानिद्रनास्त्रमिप्रायं प्रकाशयति। इदं नहीति। नित्यमित्रत्रणे नित्यं किरणा नित्यं मित्यस्यैव वाक्यस्य निहन्ति स्यात्त्वनु
वृत्तिः। कि यतद्दृष्टादर्पात्यर्थः। कृत्रिमं महदिति। प्रत्ययप्रयोगमेतत्राणाधि महत्वादिति। कृत्रिशब्दार्थविशेषणानिष्फलत्वर्थः। भावइति प्रकृत्यनि।
वा विनःशङ्कान्तिहि अर्थे इमपविधेयत्वर्थः। अष्टेति। पूर्वोत्पत्तिदेनिला यैश्च तेनेनानिर्हिं नेन वद्धान्यनिवृत्ते तेनतो नित्यामित्यनेनोपचारान्नवि
षयस्याविकल्पस्यानिहन्ति। कि यतदृति तद्विषयता प्रत्ययस्य सिद्धाति॥

ष भा के ४
॥ ९७॥

॥ चूर्णिनः ॥ इनिर्निपातः ठकुभयसूत्रे लवणान्निपातनात् अपि व्यवहितो भावः । लवणासक्तविलवणादिनिपातनप्रयोगात् गुणवाचिनो ग्रहणं गुणगुणि नोरभेदोपचारात् गुणिशब्दनिर्देशो नान्यार्थो लुकेत्यर्थः । संसृष्टे चेति लवणान्न दृश्यते यतः संसृष्टे लवणास्य गुणं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनात् गुणशब्दत्वमेवास्यार्थः ॥ संसृष्टे चेति लवणात् लुक् संसृष्टशब्दस्य विषयलवणसंसृष्टे न भवति । तत्र न दृश्यते लवणशब्दस्यार्थः । प्रयच्छति चयुक्तः इति ठ
चूर्णादिनिः ॥ अयं योगविभागेन कर्तव्यः चूर्णाच्चूर्णिनो चूर्णिन इति इनिर्निपात्यते अत्वयोर्निपातनसिद्धं चूर्णादिनिः ॥ ॥ लवणाल्लुक् ॥ लव णाल्लुगवचनमनर्थकं समवायित्वात् लवणाल्लुगवचनमनर्थकं किं कारणं । समवायित्वात् । समवायेन लवणशब्दो नैव संसृष्ट इति निर्दिष्टः । अ नन्यस्वात् । अत्र संसृष्टे च दर्शनात् । अनेन संसृष्टे विहितस्याणो लोप इति तदर्थं लवणं सूपं लवणो पाचयति । संसृष्टेऽपि दर्शनात् सं सृष्टे प्रिवयहणोपलभ्यते तदाह । अलवणाः सूपाः । अलवणो शाक इति । लवणाल्लुक् ॥ ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ॥ अयुक्तो यं
निर्देशः यद्यस्मात् यद्यस्माद्भवति तत्प्रयच्छति कथं ताहि निर्देशः कर्तव्यः । प्रयच्छति गर्ह्यमिति सामान्यतः निर्देश कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नार्थो गम्यते द्विगुणार्थं प्रयच्छति द्विगुणिकः । सर्वत्र द्विगुणां प्रयच्छति प्रयच्छति गर्ह्यमिति द्विगुणां सर्वत्र प्रयच्छाति:
द्वैगुणिकः त्रैगुणिकः । मंहेर्ध्र्युषि भाकः । तदेव धुषि भाको वक्तव्यः । वार्द्धुषिकः ॥

नम तो यद्वत्सं रहानि नतन्मनोग्द्धमलत्वं रत्नावहुः द्ध लानिते रवागहित्यर्थः । गर्ह्यमिति । द्विगुणाः प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चातुर्थ्यात् प्रत्ययविधेयत्वार्थः । मेस्वाल्लोपो वेति । उपवापो पञ्चवाविकत्यार्थोवा गर्ह्यः । द्विगुणम्मेस्वाद्विति वा भानुप्रत्ययो मेस्वात् लोपश्च । वार्द्धुषि कः इति । इद्धार्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ राम ॥ ९७॥

धर्म्मं ॥ ॥ अधर्माच्चेति । नरः अधर्मग्रहणं वचनात् प्राप्ति पदि केनचिदेव अधर्मवाचनं येन विधिः । अधर्मान्नञ्ज इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तं ॥ अतोऽनु ॥ न्याय्यामिति । न्यायशब्दात् प्रत्ययेऽवास्मिंदर्शनात् यथा न्यायविहितमेव न्यायशब्दः । पथ्यर्थः ॥ ॥ शिल्पम् । अभ्यासपूर्वकं क्रियाकौशलं शिल्पं । मार्दङ्गिकादि बुद्धिविधाक्रियाऽभ्यास्यं तत्र प्रत्ययाविधानात् लक्षणावचनं अविशेषानुपादाना न हेय
धर्म्मं चरति ॥ ॥ अधर्माच्च । अधर्माच्चेति वक्तव्यं । आधर्मिकः ॥ ॥ अतोऽनु ॥ न्याय्यमनुवर्तते । न्याय्यमनुवर्तते चेति वक्तव्यं । नुधर्मो नाम नरस्यापि नाम विशेषितुं सदृशोपश्च । अनुवक्तव्यः । विशेषितुं धर्म्म विशेषं विभाजयितुं तल्लोपश्च । च नुवक्तव्यः । विभाजयितुं धर्म्मविभाजित्वं ॥ ॥ शिल्पं ॥ ॥ किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः । किं चातः । कुम्भकारोऽप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शिल्पमिव शिल्पं मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पैठरिकः ॥

ति किं यस्येति । एवं तर्हि । ज्ञातिः । शिल्पशब्दस्याभ्यासतद्रूपमेव शब्दलोपुः कुम्भकारस्यापि मृदङ्गो भस्त्रा शिल्पं वादकस्य तदेव रितं मृदङ्गवादनमिति । लोके मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादन शिल्पोपाधिः । यतः तत्र स्माद्वचनात् मृदङ्गवादनं मृदङ्गशब्दस्य हानिविषये वृत्तायनार्थः । तत्प्रयोगो वादनशब्दस्य ॥

४ भा॰ कै॰ ४
॥९८

शक्त्यादेकार्यान्तरमित्यनुक्तादिपादानम् आतिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनान्न शक्त्याद्याशक्ताभ्यां काकुभविष्यन्नामर्थः इकारो वा [illegible]
मात्रार्थादिति अत एवाकारवर्त्ति [illegible] च वा ग्रहणे निहन्ति काम्यप्रयोजनं यतो न लक्षणान्तरं कार्यं अनुवर्त्या यदकौ नाम लक्षणमनुवर्त्य
विधिमिति एवं च शब्दो [illegible] कार्यादि [illegible] शक्ति पदि [illegible] विधानादेव पर्यनिलोपाभावः सिद्धः [illegible]
नेन हि विकिं सिद्धं पुनः विधाने यस्येति लोपाभावार्थमेव वा कात्यायनेनापि यनित्यार्थे न स्यादिति चेन्न शक्ति यष्टि [illegible] कः पूर्व [illegible]

शक्ति यष्ट्योरीकक्॥ ॥ कि मर्थमीकगुच्यते न कमेवोच्यते न कानूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति। शक्तियष्ट्योरीकारो नेकश्च [illegible]
नति [illegible] वहि शक्ति यष्ट्योः कार्यः [illegible] अनिष्ट [illegible] नानुपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति।
[illegible] नहि [illegible] नहि [illegible] यस्येति लोपः [illegible] भावि [illegible] पदे [illegible] अनुबन्ध [illegible] वार्थाद ॥
[illegible] यस्येति लोपं च [illegible]
[illegible] ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः॥ ॥ किं अस्त्यादिमतिः आस्तिकः [illegible]
[illegible] आस्तिक [illegible] नास्तिक [illegible] दिष्टमितिस्य मतिः

[illegible] ॥ अस्ति॥ ॥ [illegible] आस्तिकः स्यादिति [illegible]
[illegible] लोकः कर्णकाव [illegible] [illegible]
[illegible] आस्तिकः ॥ [illegible] नास्तिकः दैष्टिकः [illegible] दैष्टिकः॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ हितं भक्षाः ॥ हितं भक्षाः इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ हितं भक्षाः इति चतुर्थी
निर्देशः कर्तव्यः [illegible] चतुर्थी निर्देशः [illegible]
[illegible] ॥ तदस्मिन् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विधिः॥

४ भा·कै·४· ॥९९॥ संज्ञायां॥ ॥निपातनादनर्थकमिति॥ इन्निकौर्थ्यं निपातनसामर्थ्यान्नेतदनर्थकं विधिनैवेदमिति द्विर्वचनेनेत्यर्थः॥ जनीशब्दादिति॥ जायते स्यामिति जनीवधूः
अनेन जनिसहिष्यामिति तत्रात्रायं जनिवध्वोश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः॥ सर्वकाल इति॥ यद्यपि विध्यर्थत्वे विसंज्ञा काले योऽविनाशिस्ति तत्र येन नाप्ति प्राप्नोति तथा
पि न्याय्यतुल्यत्वे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणं॥ ॥विध्य॥ ॥शर्कराभिरिति॥ प्रधानस्याक्षतस्य स्यात्संज्ञाप्रसंगः॥ अनभिधानादि
संज्ञायां जन्या॥ ॥किं निपात्यते जनन्या जनी भावो निपात्यते॥ यच्च प्रत्ययः जन्याइति निपातनादनर्थकोपंचमानिर्देशात्‌जन्या इति निपातनमन
र्थकं॥ किं कारणं॥ पंचमीनिर्देशात्॥ जनीशब्दे षष्ठ्यर्थे पंचमी इदं तर्हि प्रयोजनं॥ सर्वकाल प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत जनी वहति जन्याः जा
नीं वोढारो जन्याः॥ जनीमवाक्षुर्जन्या इति॥ ॥विध्यात्यधनुषा॥ विध्यत्यकारणोऽनभिधानकरणेनेति वक्तव्यमिह तथा प्रतिप्रसंगः॥ अधनुषेति
ध्रुच्यमाने अति प्रसंगो भवति॥ इहापि प्रसज्येत॥ शर्कराभिर्विध्यति कंटकैर्विध्यति॥ तत्तर्हि वक्तव्यं॥ न वक्तव्यं॥ कस्मान्न भवति॥ शर्क
राभिर्विध्यति कंटकैर्विध्यतीति अनभिधानात्॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ ॥गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते॥ तत्र दक्षिणाग्निरपि प्राप्नोति द
क्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते॥ एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते सर्वश्च गृहपतिना संयुक्तः॥ तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधी
यो यो गृहपतिना संयुक्त इति कश्च साधीयः॥ यस्मिन्नसौ याज्याः क्रियते॥ अथ वा गृहपतिर्नाम मंत्रः॥ यस्मिन्नुच्यते॥ अथ वा संज्ञाया
ति॥ शर्कराभिः पक्ष इति प्रयोगाभावादित्यर्थः॥ एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यं॥ अनभिधानात्॥ धनुषा करणविशेषेण कारणमात्रेलक्षणमिति सर्वत्र करणे राम ॥९९॥
प्रतिषेधः प्रवर्त्तते॥ ॥गृह॥ ॥गृहपतिर्यजमानः॥ यस्मिन्निति॥ यजमाने नपत्न्या वधेयागविशेषाः क्रियन्ते तैः पत्नीसंयाजाः तेषां हि गार्ह
पत्ये क्रियते न दक्षिणाग्नौ॥ अथवेति॥ सर्वमंत्रो गार्हपत्यविषय एव॥

४ भा·कै·४ ॥१००॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु॥ अनन्तरार्थे वेति॥ वाशब्दः समुच्चये मतजनहलान्यर्थविशेषाद्विप्रत्ययो नेन्तरार्थेपीत्यर्थः॥ मधु इति॥ मधु विद्यते स्मिन्न मंत्रविशेषोस्मिन्न
यो विद्यते स्मिन्निति यतो लुक्॥ नमः शब्दोत्रान्ववाची॥ अन्नमत्र पुंलिंगमनन्तरं वा नात् इष्य इति॥ एषामिति यस्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति
शीघ्रं न शक्यास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः शुक्र इति अत्र यस्य यादित्वात् सत्वाभावः॥ वसौ॥ ॥अग्रासमूह इति॥ अग्रसमूहत्वाचिनः छंदसि शब्द

मतुर्थे मासतन्वोः॥ ॥मासतन्वोरनन्तरार्थे वा॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यं॥ नभः स्मिन्नस्ति नभस्यः अस्मिन्नस्तीति ताभिरिति नाभस्यः
माधः॥ लुगकारेकाररेफाश्च॥ लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाच वक्तव्याः॥ लुक् मधुः तपः नभः अकारः इषः ऊर्जः इकारः शुचिः रे
फश्च शुक्रः॥ ॥वसोः समूहे च॥ ॥अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं॥ अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ आश्रावयेति च
तुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं ये यजामहे इति पंचाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः॥ एष वै सप्तदशाक्षरः॥ छंदस्यः
प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः॥ छंदसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यं॥ हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः॥ अग्निरीशे वसव्यस्योपसं
ख्यानं कर्तव्यं॥ न कर्तव्यं॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धं॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतत्॥ वसव्यं वसवः॥
॥इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकं॥ राम ॥१००॥
वत्प्रत्ययः उश्रावयेति॥ अक्षराणि गणयन्ते॥ स्वार्थविज्ञानादिति॥ वसोः समूहे चेति योगविभागः कर्तव्यः तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्या
यजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकं॥ शुभमस्तु॥

भा॰ कै॰ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनमिति छः इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः। प्राग्वचनं कर्मणि इति। आस्मिन्प्राग्वचनेऽयं दृश्यतां
॥१॥ प्रत्येकं प्रावस्तु प्रत्यासत्त्या यत्नोपाममत्रएव कं तदिवोपविद्धं वामित्यर्थः। सकृद्विधानार्थमिति। प्रक्रीतादेर्थान्तरेष्वस्य सर्वेदेवाननेनैव ठञ्
स्यादिधानं यथोस्यादित्यर्थः। विहितो यथास्यादिति पुनः क्रमप्रकर्षप्रतिपत्तिः सुष्ठु लाघवेनाविहितो यथास्यादित्यर्थः। योगो योगइति। अप्रतिषेद

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥ ॥प्राग्वचनं किमर्थं प्राग्वचनं कं। किमुक्तं। तत्र तावदुक्तं प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थं अ
धिकाराल्लिङ्गमिति वेदप्राग्विधेयताप्रसंगइति। इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थं सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथास्यात्। यो
गे योगे तस्य ग्रहणं माकार्षमिति। नैतदस्ति प्रयोजनमधिकारादप्येतत्सिद्धं अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग
उपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमिति चेदप्राग्विधेयेच्छप्रसंगः। अधिकारात्सिद्धमिति चेदप्राग्विषये छः प्राप्नोति॥

उद्द्यो सकृद्विधानेनास्मै हितं छन्दस्येवं प्रयोजनं निर्देशसूत्रं छोत्र कं अत्र तथा च शास्त्रस्य गौरवप्रसंगः। अधिकारादिति। छाद्यपेतावदेव सूत्रमकृत्वार्थ
॥१॥ : प्राक्क्रीतादित्यनेन यथेव प्रत्ययादयोऽधिकारास्तथा विशेषो याद्यन्तं तो तादृशं साध्यं तिष्ठन्नपि सावधिप्रयुक्तोऽर्थः प्रतियोगमित्यनेन
लाघवार्थमधिकारस्यादर्शयति योगे योगे उपतिष्ठत इत्यनेनानधिकारस्य व्यापारं प्रदर्शयति॥

उगवादिभ्यो यत् छस्येति नहि ग्रामो नायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योपस्थानात्तु उत्सर्गापवादयोस्सन्निधानाविशेषात् अन्यत्रव्याप्तौ प्राप्तिर्विकल्पः स्या
दित्यर्थः। केचित्तु उगवादिभ्यो यदित्यपवादाधिकारे तत्रोद्योतितिविषयार्थानुवादस्तत्संबंधात्तु उपलक्षणमिति तादृशं तु प्रदर्शनार्थं तत्र तावद्वाधक छः इति
समवादो सत्ति तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु प्राप्तौ प्राप्तिर्यदि कादिति सामान्यप्रकृतित्वाधिकारात्तत्सन्निहितात्तत्रावयवादागाद्यग्रेतु विशेषप्रकृति

उगवादिभ्यो यत् छश्चेति छोपि प्राप्नोति। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यं। अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्र
कृतयः आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्यर्था इति। किं चातः। यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः अपवादविषये छप्रसंग इति।
अथ विज्ञायते प्राक्क्रीताद्यर्था इति न दोषो भवति। समानेर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यत् छं बाधिष्यते। यथा नद्यादिभ्यो ढक्
। प्राक्क्रीताद्यर्था इति विज्ञायतो कुत एतत्। तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थप्रतिनिर्देशः कृतः। यादृशं तत्र प्रकृतयः पश्यते न तो या
कांचित्प्रकृतिमवधित्वेनोपादद्यात्॥

तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्योऽविधीयमानः छोऽविशेषप्रकृतेर्विप्राप्नोतीत्यर्थः। समानेर्थ इति। तस्मै हितमित्यत्रार्थे शरीरावयवाद्यन्। विधीय
मानः प्रकृतं तदेव तत्र कांछं बाधते। तत्रैव कोऽपि एकधीत्यर्थः। तथा हि तिप्यया ज्ञातो यो विधिस्तया ज्ञातो येन विधिस्तावता र्थं यथा गमसान्य
देहतुल्यकालः प्रतीयते ग्राम्यार्थदेहतुल्यदेशः अन्योन्यात पृथिव्यत्वेव। यां कांचिदिति। अपरिहार्याच्छन्दसोऽपि वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥

भा कै॰ ॥१॥ अथ वेति। अभ्यास्य प्रभवादिष्वत्र नवंपर्यायुक्तः। अवशिनाभीयत्वात् तदन्यस्मिन् प्रसङ्गे छन्दसार्थो नानिर्दिष्टः स्यात् तत्सम्बन्धार्थं प्राप्नोति नैष दोषः न स्वेहितनिमित्ता
हि नामार्थनिर्देशानां प्रवृत्तिः। संप्रतिपत्तिकां प्रत्यात्मसन्निहितेन छेन तिप्राकां ह्यकारात् ह्यर्थस्यालाभात् स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गात् न वा वचनादित्यादिविकल्पवचनादित्यर्थः
। अर्थोऽतिदेशः पदार्थः प्रकृतिर्धातुः कीर्त्ता आख्यातिताइवार्थप्राकरणः इतिवत्कर्मवांप्रामवते छन्दिनिप्रत्यासत्त्या अत्र ग्रहणं व्यतरस्यार्थः अर्थाविर्धिते नेनतावत्का
अद्यप्रत्ययान्तायेनाप्यवाद्विषये छन्दस्याम् इति सिद्धान्तिप्रकरण इतिनू अप्राप्ते तुल्यजातीयस्य वाधिता मातावाद्यर्थाः प्रकृतयोऽवाधिमन्तेन संगृहीतानुगवा

अथवा पुनरस्तु प्रकृता। तथा प्रकृतयः इति। ननु कथमपवादविषयेऽपि छन्दसि प्राप्नोति। न वा क्वचिद्वावचनात्। नवा एष दोषः किं कारणं क्वचिद्वावचनात्।
यद्ययं क्वचिद्वावचनं करोति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति तज्ज्ञापयति नापवादविषये छन्दो भवतीति। यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन। अधिकारात्सिद्धं। ननु चो
क्तं अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छन्दः प्रसज्यते। यद्यप्येतत्। नवा क्वचिद्वावचनादिति। अथ कस्मान्नार्थं प्रियावधिर्गृह्यते न प्रकरणम्। इ
तिते वेदोऽन्तमाप्तवद्यत्वावार्थः। अर्थोऽवधिभवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। तस्मिन्नेवार्थे प्रकृतिविशेषादुत्पन्नमाने पत छन्दसि उगवादि
भ्यो यत्। पञ्च्याः आकाशः पूर्वविप्रतिषिद्धं तत्र यूपानरूपप्रयोजनं पञ्चौ भवतः। आकाशः पूर्वविप्रतिषेधेनार्किं प्रयोजनं। तेन यूपानरूप प्रयोजनं
। पत्तो वकाशः। शंकव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। आजोवकाशः। वाध्रेया। औपगवं। उभयप्रसङ्गे विकाश्याः तस्मात् उभयं प्राप्नोति। पूर्वविप्रतिषेधेन ज्ञेयः स्या
वकाशः। अश्वानां द्विदारु। आजः। साववाड्याने। आभवमविकाः। तस्मादुभयं प्राप्नोति। अङ्गितस्थानं भवनिभ्यां भवति अत्र पूर्वविप्रतिषेधेन। माप ॥२॥
दत्तोऽवकाशः छाद्यं। वर्षं लालाग्रः साववा छदिर्नाम च विकाः तस्मादुभयं प्राप्नोति। छादिषेयं च पञ्चाभवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥

। यञ्च्यावति द्वपाचारानोयाविप्रतिषेधवाधनाय दृ। छदिरौपि छादिर्भनं छदिरित्स्व चर्मिविकाराद्विषयं भवति। अत्राह। छदिरूपानहोः प्रतिपदं प्रापवि
धानाद्युक्तो विप्रतिषेधः। तथा च कं पानितांतां प्रतिपदविधयोर्विरोधसन्निपाते तेषाम्यि पः प्रसंग प्रवृत्ता यत्नापितानार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति
विज्ञेयमेतत्॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषा अत्र तुपीधहद्वीवार्थमपूपादि ग्रहणात् अयूपादि एव प्रतिपदं कश्चित् कारान्तः पप्वाने वा ठपि वा च वाहे तो भवतस्तत्र वाद्यो अत्र वु
क्तो विप्रतिषेधस्तस्मात् वार्वे शेषवात्रिविधयाव विप्रतिषेधोऽभिमतः। ताचरिता सोहविः शब्दप्रकरणात् स्वरितदहित्स्व विभाषात् हविरित्यत्र हविर्ग्रहणं
वाविग्रहणां। चरूपाइति। वर्धिमिकप्यां हविःपु चाना चरुः शक्यो चान्ते अत्रानिकाः प्रशस्तेति अपूपादि धान्यविकारो भक्ष्येति पद्धाने नादिः यथा विप्रतिषेध
उच्यते। अयं वार्थश्चारवंपाठो हविःपूपादिभ्यो विभाषा वार्यवादि क्तः क्त त्वात् अस्मात् समर्थात् अपूपादि ग्रहणोनानिर्दिष्टानविशेषा अत्र निकादयव यद्येष्य अप्रकृ
त भाववादिन यद्यपि हितार्थनपंते नेनप्पंलो हवंयं इति सिद्धानि तयाविनपंचकाभिमिनास्तिद्यानि नहि चक्त सनाप्रिय्रिकृतिविनयवः नादिना

हविरपूपादिभ्यो विभाषा यावत्प्रत्ययिरपूपादिभ्यो विभाषा भावद्वतिपूर्वविप्रतिषेधेन हविरपूपादिभ्यो विभाषा यात्रकाशः। आमिक्ष्यं आमि
क्षीयं पुरोडाश्यं पुरोडाशीयं। यतः स्ववाहेलोऽभयप्राप्नोति। वात्सल्यं यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्तविकारो भक्ष्य। अत्र विकारो भक्ष्ये भाषा
यावद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारो भोविभाषाया अवकाशः। सूर्पः सूप्यः। यतः सप्ता। इहोभयं प्राप्नोति सक्थ्याः धानाः इति प्रद्भवति
पूर्वविप्रतिषेधेन। नार्हं पूर्वविप्रतिषेधोऽवक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाचा पाशः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। अयं वाभिशब्दोऽन्यादि
षु पठ्यते तत्रैव चोक्ते नाभिमनं वेतितत्र चोदितो नाभेर्नभभावप्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः
किं कारणं प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं न च नाभिसंज्ञा या विकृतेः प्रकृतिरस्ति यदेव हि तन्मण्डलचक्रस्य
मण्डलचक्रं तत्र प्रकृतित्वापन्नो सिद्धं तु शास्त्रादिषु चनाभ्यत्वं वा सिद्धमेतत्कथं। शास्त्रादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः। स्तनं च चक्रं वा नाभि

इत्यर्थमपि त्र ब पवि नो व्यववार्थत्वाभावादिति यत् योगः। यत्र शरीरावयवो नाभिस्ततः प्रत्यादितार्थशरीरावयवाद्यदिति यत्वाभावं नाभ्यं तैलमिति।
नवादि यत्राप्रति युक्तो नभभावोऽत्र यतिने भवतीति चेति। यद्यपि शरीरलक्षणप्रकृतिर्नाभिरिति तथापि नभशब्दवाच्यत्वं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थ
उपक्रमोपपत्तिमितिनिवं निर्दिष्टोऽवष्टम्भान्वविशेषाभावात्तनहि भवति। गवां गोः संपन्नत्यात् नभेति तस्माद्भवपत्वाद्यधिभावे षष्ठी मण्डलाकारं चक्रं येषां
तानेमण्डलचक्राणि शकटानि तेषां मण्डलाकारं चक्राङ्गं तन्नभ्यम्। यातेत्वनाभेः प्रकृतित्वं भवतीति तत्र प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः॥

पा·कौ·
॥३॥

कः पुनरिति। अवयविनोऽस्माद् दृश्यमानादिति प्रश्नः कृतः किं याद्... कस्माद् दृश्यते इति पाठ्यति। पञ्चादिति ... विशेषो वा भिन्नः ... [illegible]
काशविशेषं धारयति ... [illegible] ... अर्थः ... [illegible]
तानीति ... [illegible] ... कश्चिद् ... कश्चिद् ... [illegible]
... [illegible] ... प्रकृतिमूलकाश्याभावात् ... [illegible]
। यानि वा यानि। अनव्ययानि ... विशेषप्रतिपत्त्यर्थमनुशब्दः ... [illegible]

कः पुनरिहोपमार्थः ... [illegible] ... प्रयोजनं ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible] ... नम्यानुलुग्वक्तव्यः
॥ नताहि लुग्वक्तव्यः। नवक्तव्यः ... [illegible] ... इति॥

नु ... [illegible] ... प्रकृतिवि
... [illegible] ... नैवेत्यर्थः। ननु ...
... [illegible]
... [illegible]
प्रकृति ... [illegible]

केवला॥ ॥ निपातनादिति। ... [illegible] ... प्रति
... [illegible] ... विभाषा॥ ... [illegible]
... [illegible]

केवलासंज्ञ॥ ॥ ... [illegible] ... निपातनादेतत् ... [illegible]
... [illegible] ... प्रयोजनं ... [illegible]
... [illegible] ... विभाषा ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
विभाषा ... [illegible] ... यदि
नारख्या॥

... [illegible] ... नतुहलसी
... [illegible]
... [illegible] ... पाङ्कः॥

भा॰ कै॰
॥ ४॥

स्वलाघवं ह्रस्वशब्दो यामिति। ननु कृतवतो यो ऽकारो नोऽन्यथा ऽसन्देहाद्याकृततो यो निर्दिश्येतेति भावः। ह्रस्वग्रहणं इत्युच्चारणाद्वेनानं तन्नेतानेन कारा
त इति वचनं स्वहृदयनिहृदयार्थां। तस्येति। अन्यथा तनशब्दः प्रसज्जेत। ह्रस्वशब्दः इति। अन्यथा येनाभावक मर्यादामिति प्रकृतिभावाद्धस्यापि इति
स्यात्। कुतो नु खल्वेतावता इत्यक्षलशब्दस्याने कार्यं न्यायद्वारेण शब्दपर्यायेनातिप्रसिद्धमिति कृत्वा दत्तमिति। एकेन विग्रहः इति एकेन विग्रहे प्रत्येकमर्थः। वि

स्तरेण ह्रस्वशब्दो यमकारो नोऽप्रहतेः ह्रस्वेन शब्दो ऽपि नकारो नोपहितः। न लोपसंख्यानेकत्वे ह्रस्वशब्दस्यादेशो वक्तव्यः। ह्रस्वो दीर्घ
तमिति निमित्तग्रहणं च मिलेवयथास्थानं। तथाऽलन्शब्देन कारो नोपहतेऽवलगशब्दश्चाकारो नोपहितः लोपसंख्याने कर्त्तव्यं अलन्शब्द
स्यादेशो वक्तव्यः। अलोऽन्त्यस्य हि नामिनिमित्ते ग्रहणेऽलगंपरत्वेन यथास्थानं न हि नित्यं न च कर्त्तव्यं समानार्थावेतौ ह्रस्वशब्दः ह्रस्व
शब्दश्च। अलन्शब्दो ऽन्त्यः अलोऽन्त्यस्य समानार्थौ। एवं ह्याह। कुतो नु खल्वेतद्। कुतो नु खल्वेतावता इति नत्रद्वयोः शब्द
योः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरः स्यादुत्पत्ति भविष्यति अविवक्षया येनालघ्वा अवैमासमिति विग्रहे अविकशब्दात्तु तत्र
भवति भविष्यति आविकमिति। एवमिहापि ह्रस्वग्रहणं इति भविष्यति। ह्रस्वो हि निमित्तविग्रहे वाक्यमेव तथाऽलन्तो
हि निमित्तविग्रहेऽलन्तविमिति भविष्यति। अलोऽन्त्यो हि निमित्तविग्रहे वाक्यमेव भविष्यति शब्दं चेह साध्यं तद्वैवं सति सिद्धं भवति॥

ग्रहणं ह्यापि भवतीति नासौ नियम्यते विग्रहेति भिन्नकर्तृकत्वात्तत्वानुपपत्तिः। नैष दोषः। उत्पत्तिशब्दे नोपादानमुच्यते च न भवितव्य
र्थत्वात्पदेः पदं पद्यते चेति न कापत्ययः क्षेपः आलगशब्दाभ्यामनभिधानात्प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः॥ तम ॥ ४॥

आत्मा आनिर्देश इति। भोगेनहितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः सभोगो नारप्रत्ययविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः तत्कार्यं कारणं तथा
हि लोके भिन्नभोगात्मादिशब्दैः भिन्नादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः भिन्नादिभोगाहितस्यानुप्रतिपत्तिप्रसंगः वाच्यतामिति। अन्यथा भोगीनाराणां भोग
ते भोगो नरप्रत्ययविधाने केवलः भिन्नादिभ्योवाधकाभावाद्भवः इति ध्वनितः किं भोगीनराणामिति। प्रत्यासत्त्याश्च यत्र प्रयोगः सर्वथेति। सामर्थ्यम्

आत्मनविश्वजनभोग भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात्। भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः अप्रयुक्तोऽपि
निर्देशोऽनिर्देशः। किं कारणम्। पूर्वपदार्थहितत्वात्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्ययः इष्यते पितृभोगाय
हितं पैत्रभोगीणमिति चैव हितं इष्यते। एवं तर्हि भोगोत्तरपदात्खविधानाद्भोगीनरिति निर्देशो वक्तव्यम्। भोगीनरिति वक्तव्य योविधीय
ते वाक्यवचनं कर्त्तव्यं मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यात् इति। राजाचार्याभ्यां नित्यं। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। राजभोगीनः आ
चार्यभोगीनः। आचार्यभोगीनः किं भोगीनरप्रत्ययो विधीयते तत्र ततः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां
नित्यमिति वक्तव्यं॥

तद्धितकाण्डं ननु भोगोत्तरपदात्खविधाने कि यमाणे पितृभोगिणमिति ग्रहणो केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छ प्राप्नोति इति सिद्धमिदं नाहितत्वात्पाठः।
कर्मधारयः पूर्वपदे सिद्धमिति राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हि तेन प्रत्ययः इति॥

भा॰कै॰ ग्रामप्राप्तो भोगीन इति ग्रामप्राप्तो भोग इति वत्साप्तमासः इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः । तत्र प्राप्नोतीति । अकारान्तादेव प्रत्ययं गालवविधायकानामिति
॥५॥ भाकः इत्यपदार्थक इति भोगोत्तरपदमुच्यते भोगवानयं वाच्यः स ग्राम इति धनवानपि ग्रामाणि भोगा उच्यते तस्माद् क्रियाभोगशब्दवाच्या । स

इह च ग्रामप्राप्तो भोगीनः सेनानिभोगीनः इति उत्तरपदे इति द्विस्वं न प्राप्नोति । इह च ग्रामभोगीन इति अयोगिनितत्वं प्राप्नोति । सूत्रे
च भिद्यते । यथा समासेवात्तु ननु भोगभोगोत्तरपदात्खविधाने अनिर्दिष्टः पूर्वपदार्थहितेत्यादि तेनैव दोषः अयं भोगशब्दः अ
स्ति वद्व्यपदार्थकः तथा भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थकः । तथा भोगवा
न यं ग्रामस्तेन इत्युच्यते यः सम्यक् स्नानादाः क्रिया अनुभवति तत्र क्रियापदार्थकः तस्येह ग्रहणं । वस्त्वपि तस्याः क्रि
याभोहितः संबन्धाद् सोपि चेत् हितो भवति । यदि संबन्धाद् द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणं योविहितविद्व द्रव्याय हितः संबन्धाद्
सोपि च हितो भवति । अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते तथा ॥

तं चाद्वितीयमत्र पित्वं धनाय हितो नाम न वश्यं पित्वं हितो भवति पिनेन हन्तं भविष्यतीत्येतत्तु शापित्वं धनात्प्रतापादिति भावः । यो हीति । यस्मि रा॰ ॥५॥
मपि न द्रुविष्यतीति मन्यते नासौ पितरेन्द्रनमिति । ज्ञातिकिं नाहि पि मेतदित्यभिमानेन ॥

अहितेति । समुदायेन भोगशब्दस्य कर्हिचित्प्रयुज्यते । केचित्तु भुञ्जतां ग्रामैव भोगशब्देनोच्यते तेन नुतं ईषसुखमिति जहत्स्वार्थ अन्ये तु
नात्मयोगविवक्षया भक्तमात्रस्य क्षुमप्राप्तत्वात् पञ्चजनादिति । मनुष्याः पञ्चजनाः उक्ता तत्र नो पश्चात्कारत्वं चमाः । पञ्चजनायेति द्विक्तं त्वेसंज्ञा
यामिति समासः समुदायेन तस्य च पदे विहता क्तवचनं वथा सप्रातिहिति । चोदितं चानमिति नतु सापेक्षत्वात् तत्सम्मानेन न भावं ह्यापि

अहितेभोगे पूर्वोति । अहितविश्वजनीनमित्यपेते । एवं पितृशरीराय हितः पित्र्यं भोगीणम् इति । खविधाने पञ्चजनादुपसंख्या
नं । खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्तव्यं । पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः । समानाधिकरणादिति वक्तव्यं । पञ्च चासौ जनाय
हितः । पञ्चजनीयः स भवति । सर्वजनाट्ठञ्खश्च । सर्वजनाट्ठञ्खौ वक्तव्यः । सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः सर्वजनीनः । समाना
धिकरणादिति वक्तव्यं ॥

संख्ये यदि शेषमात्रे एते संख्येयजनाः पञ्चत्वापत्तिरेकत्र द्वेरात्तु संख्या या गुणास्ति विशेषात्संबन्धाभावात्समासाप्रसंगः । नैष दोषः । अक
रणादि वशाद्यदा विशिष्टसंख्येय इति तावत्ता च संख्या शब्दानां तदाजनादिनामात्मनां संबन्धात् भवति हन्तिः । सर्वजनायेति सर्वेजि
न इति पूर्वकालैकसर्वेति समासः ॥

सर्वजनाय हितं सार्वजनिकम्। ... महाजनादिति नित्यग्रहणं सर्वजनाद् ठञ् खश्च ... महाजनशब्दस्य समासाधिकारात्

सर्वाणां जनानामिति सर्वशब्दस्य समासाधिकारात् ... सर्वा॥ सर्वादीनि ... अनुकरणत्वात् सर्वनामकार्याभावः सर्वनामसंज्ञा ... ॥मा॰के॰॥

इत्यत्रार्थे सार्वे ... सर्वनाम ... पुरुषाद्वधेति। अत्र चार्थसामर्थ्यान्निवृत्ती समर्थविभक्तिर्लभ्यते। ... ॥६॥

पत्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावात् ... सर्वनामत्वं न भवति। पुरुषाद्वधेति।

सर्वजनाय हितं सार्वजनीनः सर्वजनीनः समभवाः महाजनान्नित्यं ठञ् खञ् च। महाजनाय हितो माहाजनिकः। नतु पुरुषादिति वर्तते। वृद्धौ

यो हि सर्वजनाय हितः सर्वजनीनः सभवा महाजनान्नित्यं ठञ् खञ्। महाजनाय हितो माहाजनिकः। यदि ...

हो माधुरिति। महाजनो ... महाजनः महाजनाय हितो महाजनीयः। यदि ... गाः ... फ ... किं यतेत्याह ... प्रयोजनम्

षिः कर्तव्यः आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ... इति वक्तव्यम्। यो हि विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः समभवति। ... मतमेतदनभिधान

नादिधानं न भवतीति इत्याविनार्थ उपाधिग्रहणं ... तदभिधानान्नभविष्यति॥ ॥सर्वपुरुषाभ्यां॥ सर्वाणांस्तावद्वचन स

र्वाणां स्वतित्वात् ... सर्वीयः पुरुषात् वध इति वक्तव्यम्। पौरुषेयो वधः। अत्र लापिद्दृश्यते पुरुषाद्वध इति पुरुषाद्धविकार

मूहतेनकृते इति वक्तव्यम्। पौरुषेयो वधः पौरुषेयो विकारः पौरुषेयः समूहः तेन कृतं पौरुषेयम्॥ ॥तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ॥ तदर्थ

मितिकृतस्य नामधेयम्। तदर्थमिति कृतस्य ... महार्थीङ्गमहादिकं। ... काशोरूपादिकं। ... प्रयोजने

नकृतत्वात् नवा वक्तव्यं किं कारणं प्रयोजने नकृतत्वात्। ... महार्थीङ्गम् ... प्रयोजनमवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धं॥ ॥६॥

नीयो पानैव पुरुषस्त्रीलोकमाहितः ... प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः।

वश्यकार्यत्वात् कारणात् ... इत्यर्थः। ... प्रयुज्यते ... नेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः।

छदिरादिति। उपधिशब्दो विकल्पितः ... विशेषणोपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थस्य प्रकृति

विकारभावाभावादित्यर्थः। ... उपधेयशब्दात् कर्मसाधनयदन्तात्स्वार्थे ञ्यङ् वक्तव्यः इत्यर्थः। तद्भावसाधन इति। तत्र हि तादर्थ्य

छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ उपध्यर्थमिति कृतस्यापि ... तदर्थमिति ... उपधानार्थमिति ... गतु

पपत्तिः किं कारणं उपधाभावात् ... प्रकृतिः ... प्रकृतिरस्ति। यदि न

दृश्यते ... स्वार्थे ञ्यङ् वक्तव्यः उपधाय ते उपधे

यं उपधेयमिति ... उपध्यर्थमिति ... न उपपत्तिरुपधाभाव

इतिनैतदस्ति ... उपधिशब्दः ... कर्मसाधन उपधीयते उपधिरिति। आहोस्वित् भावसाधनः उपधानमुपधिरिति नचो

भावसाधनस्य ... प्रकृतिविकृतिर्यग्रहणं निवर्तयति

। तच्चावश्यं निवर्त्यम् इहार्थमुपमाद्यर्थं च इहार्थमेव च॥

र्थमिप्यते ... उपधानक्रियार्थत्वात् ... विशेषणस्य ... यद्यपि लोके। क्रियाविकारत्वेन कश्चिन्निर्दिश्यते ... विकारो ... भवति

नि गायतिन्नमतीति न ... प्रकृतिविकारभावो ... प्रकृतस्य ... प्रकृतेन ... प्राप्तिः॥

भा॰टी॰
॥ ७॥

वालेपादृतिः। अत्रतंदुलानां नादर्थोपत्तिरनुपकृतिविकारभावो वन्यवद्धव्यापत्तिर्दुलानां नदवरूढलाद्दिति भावः। आर्षमिद्रिति। यथा पक्वफल
फलं आम्रफलविकारत्वेन नप्रसिद्धं। आपितुप्रत्यभिज्ञानवशात्तेनैवम् प्रमोत्पन्नवत्वेनिकाराः। अथेति। नदर्थग्रहणानन्तरमौत्सोर्थप्रत्ययउपपि
प्रकृतिप्रनातिभाक अप्रमोवानद्यत्वारदवपश्चशद्गृह्यत्वादर्थानिवत्वादित्युवर्गे प्रामाः स्वार्थप्रवप्रत्ययमुत्पादयिष्यति प्रामादृति। अत्रतंभावनाप्र
त्तंगमनेनतुनादर्थप्रतिप्रत्ययोनेष्यतेहतिकारणात्पदार्थैर्नेदमुच्यते यद्दितादितदस्मेत्यनेननादर्थे प्रत्ययः क्रियतेनदावोप्यतामप्रवृत्ति स्यात्तंत

वालेपात्तंदुलाः उन्नतंर्थत्वप्रमोपानहोऽर्थः आर्षप्योवत्वाद्हति। अथनादर्थेमित्यनुवर्ततउत्ताहोनाकिंवार्थोनुहस्पाद्वाहमर्थःनहस्य
नहासिनुस्यादिमितदर्थयथाम्यात्दहृमाभूतप्रासाद्दोदेवदत्तस्यप्रासाकोनास्यादिति। यदिनदर्थीमत्यनुवर्तते। अप्रमोया
नहोऽर्थः। अपभाथीवासद्वयानदर्थत्तिलकल्कदृतयत्राविप्राप्रोतिः एवंतर्हित्वनुवर्ततेप्रकृतिविकृतिग्रहणं। ननुचोक्तंवल्व
प्रमयोनपित्रवतीति। कंपुनर्भवान्विकारं मत्वाह वल्वप्रमयोऽपित्रवतीति। यद्दितावद्यः प्रकृत्यमर्दनमवतिसविकारः वेभी
तकोवूयः स्यादिंदवयानविविनिमविधनि। अथमतमेतन्नदेतन्नदेवगुणांतरयुक्तंविकारदृतिवल्वप्रमयोऽपिविधिदंभवति। गुणांतर
युक्तादितंदुलाः वालेयाःगुणांतरयुक्तस्त्ववर्णआर्षभाः॥

सप्तनाम्राः अनुरागीसंनूनाकाष्ठमिति अपिवुद्धिंशीकलिताभिद्धितनादर्थोऽन्यपातोपलयोभविष्यतीत्याद्रूनगुणांतरयुक्ताहतिवल्वसवद्धयां
योगुणाः सन्तिवशलप्रतोलाः स्पाटिकनलोहिताद्दिलप्ताविनादेदोप्राकनगुणयुक्तादृत्यर्थः। गुणांतरावर्तुवक्तस्त्ववर्णसंदितिस्त्वाभावयवस्त्र
हवकानमहोपालाम्भवभावस्याप्रायेद्दावरिवोव्यतेनतु हानविप्रापार्थिनदावादर्थेप्रसंभवः। आम्रंतुपकंपयथाम्रविकाहगुणयेरात्रया
विभवनुहुतपाद्दाक्षोकेप्रकृतिविकारभावत्यप्रसिद्धत्वात्तत्रप्रत्ययाभावः। आम्रंतुपकं तुद्धाम्रविमपकाम्रस्तयोरन्त्रशाहाद्वावाश्रकलेप्र सप्त
वर्त्ते नेनतुशब्दान्तरंवत्तव्यमशहृयत॥ ॥ ७॥

अपयोयंनिविः सत्वपिक्रियाये प्रदुवप्यनादर्थे प्रकृतिविकारभावाभावात वचनादिति। कर्मसाधनक्रिप्रत्ययाप्युपपि शद्वात्स्वार्थेत्प्रत्ययउपधौ
येपशकृयोलोकेपर्यायत्वाद्रूक्यार्थस्यानपेक्षत्वात् दर्थप्रकृतिविकारभावाभावान्नात दृत्य॥ स्यान्तग्रहणमिति। क्रियमाणोपिस्यान्तग्रहणेनैवाभि
प्रसंगनिहत्तिरितिकारणादेवस्तुतिमितिप्रसंगनिहत्तिस्तेत्यनातिप्रसंगः प्रासाद्दोदेवदत्तस्येति। अत्रियमाणेस्यान्तग्रहणेस्वस्वामिसंवंधाद्वनिप्रसंगउक्तः
अतेस्येतिष्ठापात्तंवंसमावस्यप्रतिपादनात्सामान्येवमर्थविशेषांतर्भावात्ननुनदर्थग्रहणात् अस्यात्रनभविष्यतितथाच्छदिरूपधिवलेद तिप्रत्र
भाष्यंवाठमर्थदृत्यादि। एवंतर्हिसतिस्यान्तग्रहणेप्रासाद्दार्थोयंदेवदत्तस्येत्यत्रोपान्यो वप्रासादत्वामदृतिनादर्थसंभवात्प्रसंगः। अथेति। यद्दादेवदत्त

स्त्रपयोयंतुनास्तिध्यति। वचनात्स्वार्थिकोभविष्यति॥ ॥ तदस्यतदस्मिन्स्यादिति॥ स्यान्तग्रहणंकिमर्थं। इदमा
भूत्प्रासाद्दोदेवदत्तस्यप्राकारोनगरस्येति। अथक्रियमाणेपिस्यान्तग्रहणेदृहकस्मान्नभवति॥ ॥

नाम्याकेनविद्दाशवादेहःनतः प्रासाद्देविलाकारिदृत्यलोमभावयतिनावंप्रासादान्मूलसंभवति। देवदत्तस्यायंप्रासादस्यादितिनदायतयःप्रायोत्तीत्यर्थः
। नेनत्रनादर्थोत्रप्रत्ययउतहतिप्रत्ययोनभविष्यति। एवंतर्हिप्रासादत्वामयोग्योसौदेवदत्तआमाद्दार्थदृत्येवंविवक्षायामिदमुदाहरणं। अथवानदर्थयह
णमत्रनानुवर्ततहतिकारणोनानिष्टेनिवृत्तेःप्रासादिष्यमाणात्मूर्धस्तत्रेतुभाष्यकारोतीतिकारणात्प्रासादशैलप्रसंगाद्योत्तनदर्थग्रहणासेवानु ह
त्तिर्दर्शितानननसौतिद्योतनत्वथावान्यार्थमपिद्दाद्योग्यतामात्रेणापासादीप्रमुच्यतेनचतत्रनादर्थोलेशोप्यस्तिनचप्रतीयतेयेनासद्विनादर्थो
नुप्रापरिकल्प्यप्रयोगःक्रियेत॥

भा कै.
॥८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कौ·
॥९॥

यच्चाणुपरिमाणमिति। अणुमहत्त्वं परिमाणमनित्यमिति तत्र्वैः उत्पन्नप्रमाणपरिमाणानि तु भूमिद्व्यणुकविषयाणि च कथितपाठः। यत्र परिमाणमिति तत्र
मर्थः द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यापरिच्छिद्यते द्रोणादिपरिमाणग्रहणं बोधकस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वान्नानुकूलम्। हि हि प्रत्युत
वर्णादिमूर्त्तिभेदाद्यकल्पने किं यावेदाद्यकालत्वं संख्यासहितस्य भेदकमिति। सर्वतन्त्रमिति। आदौ हि परिमाणानां स्वगतानां धान्यादि येन मापनेकादौ
द्रिमये न तेन परिमाणं प्रस्थादि कथ्यते प्रस्थस्य वेति संख्याये च विशेषो न स्याने द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न तस्मान्न इत्यर्थः। सन्निवेश

भेदमात्रं संख्या आहत्य वैशेषिकानां यच्चापरिमाणं सर्वस्य संख्याभेदमात्रं वा तिः परिमाणं तु सर्वतः। सर्वतो मानमिति वानः परिमा
णमिति। प्रस्थस्य तु प्रमाणाद्धेतेर्न कुतश्चिद्विशेषो यस्मात् तेन चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः। किं पुनरुन्मानं किं परिमा
णं किं प्रमाणं ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानं। परिमाणं तु सर्वतः। सर्वतो मानमिति वातः परिमाणं कुनएतस्य
ः सर्वतो भावेवर्त्तते आयामस्तु प्रमाणं स्यात्। आयामविशेषा यां प्रमाणमिति प्रेतद्भवति॥

स्वदत्तादिनापि परिच्छेदोभवतीति प्रमाणानाकृतिग्रहणांस्मानसन्निवेशप्रतिपादनार्थं तत्र प्रसंगेनोन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्न
पूर्वकं करोति। किं पुनरिति ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वस्य तस्य परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते। यथा हास्तिनमुद्रकमित्यत्र हस्तानि केचिदाहुः। अन्ये तु रा॰
हस्तादेः प्रमाणत्वं नाभिहितं तुलादिद्रव्याणामेव तेन द्रव्याणां परिच्छित्तुरुन्मानत्वं तुलादिदित्यन्ये नैव यायामादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमव्यायतेन तु ॥९॥
न्मानेनैव दीर्घत्वादूर्ध्वमुच्यते इत्याहुः। आयाम इति विस्तारो येन मीयते तदुर्ध्वप्रविष्टानां प्रमाणं हस्तादि तेन आयामपरिच्छेदित्वाद्धस्ता
दयायामशब्देनोच्यते॥

नैवैतान्नकुतश्चित्सन्निवेशाद्व्यक्तस्यमानं सन्निवेशादिनिरपेक्षत्वाद्वादित्यर्थः। तथाहि द्वौ मेदोऽर्थवाचित्वमपि भवति द्वयानां च स्यैति कृत्वा परिमाणानामपि च्छेदकत्वात्
अथ अविघ्नतद्वत्त्वमर्थान्नैव नष्टमपि च कुत्रापि विशेषणानर्थकानि चेद् उच्यते एवमर्थासदृशाद्वैधर्म्याद्विकार्यसंख्यात्व ग्रहणप्रत्ययस्य यथान्यत्वेन कोऽपि व्यपदेशोऽस्ति
तनुप्रकृत्य वक्तिस्म परिच्छेदिकासंख्यां वानाबोद्धव्यं वसैतित्राणमुप्रतिषेधमर्थसंख्यापरिमाणग्रहणेनविशेषणत्वे संख्याग्रहणेन ते तिलप्रस्थादि देवसंख्यात्र

संख्या वा स्यादनुसर्वतः। आनञ्च सर्वतः संख्या वा स्याद्भेदमात्रं च वानेयानेनामानं कुतश्चना ह्येवं तद्दत्तात् संख्यायाः प्रथमग्रहणां किं यत्नाच्छक्ष
नान्तःस्यपरिमाणां संख्यायाः संख्यासमस्य आपयने हि तन्निविशेषणा न मकल्पनं तन्नित्यादेवं परिमाणं यो न स्वोनि। नवाति संख्या परिमाणं तत्रैवैना
द्यतानि वेश्या भवि ध्यानियद्यक्ष्यतो ज्ञानवत्परिमाणादि नि वसंख्यानि हि तस्य प्रसयत्नात् शेनाप्रकल्पनं इति। संख्या पाठे तेन तत्र्वकथं
। किं पुनरिदमाद्यपः प्रायशीद्बत्ति आहोस्विन्नवाई काकश्च अविशेषतः। तदा दपयाशी सर्वद्वे। नहि द्विनिष्पक्ष प्रामहीनेन सर्वतेन हि यिः स्व
र्द्रव्याद्यो विधेयाः शतमहानि शतः शतिकः साहस्र इति। वले वचनानि दृ। इदं पः शतमर्द्धति शतं तस्य वत्सो भवति। तत्र मोहस्यो शतबलम्बन
यद् अवचनाच्छिद्रमिति वेन्मासो हनि काहिष्ठप्रानिः वले वचनाच्छिद्रमिति वेन्मासोह्नि काहिष्ठप्रानिः मासोहनि को नितिः स्येन षष्टिकः
कालाप्तसूचिकः। तथा गुणानां परिमाण्यो भवति किंमयं शतलाम्ब्दः इति शतमहति शतः। शतिकः साहस्रः नेति कः इति नामिध्यानिषेधेन तु
नर्हति महति। आहो च द्रोणनारेर्हति प्रसंगः। अहो च द्रोणनारेर्हतु आनि प्रसंगो भवति। भोजनमर्हतीति। किंमुच्यते भोजनादिर्हति प्रसं
गइति। परिच्छेदादिभ्यस्कन्धतो अवशुं मासो इति कावर्थ्यो गादिभ्यः। कर्मणः तद्धितानतः च्छेदादिभ्यो नित्यमिति नास्तिनिकिंचमासो भोज
नादिर्हति प्रसंगो भवति। उक्तं वाक्किमुक्तं। अनभिधानादिति। अनभिधानादिति। अनभिधानाद् द्रोणनादिर्हतिप्रसंगो न भवति। अथवा योग
विभागेन करिष्यते। कथं मासो इति कोनिश्चितः स्येन षष्टिकः। कालाप्तसूचिकः॥
हणं न चाधिकं कर्मयमित्यर्थः किं पुनरितिं। किं मयाद्य माड च यथाविधि या विनि प्रश्नः। अर्हति शब्दे करेशानुकालं वाचाहर्शः वलेव वचनादिति। पराह्णर्थं
तस्यादि शब्दैरभिधानादि। नि भावः। मासो इति कहिता नहि मासो इतो अनिशेमर्त्तनं इति भावः॥

भा. कै. ॥१२०॥ अस्मिन्द्यपत इति अधिकरणानां संप्रदानत्वविवक्षितत्वात्प्रयोगविधानस्मादितिविकल्पः प्रर्थनार्थमुभयोः ग्रहणं तत्र तदस्मिन्नुपपत्यावचनमनुक्ते
पराद्यपतइति योगविभागः किं पतेतद्दस्मिन्निति को योगः उभयोरप्यन्यत्र पूर्वयोगस्याप्रवृत्तिविषयत्वात्पश्चार्थः द्यपतइति योगा
ग उभयोर्योगयोः शेषः ततो द्यपतेतदस्मिन्निति समस्यर्थग्रहणात् कृत्यपामवसितं दस्मिन्द्यपते तदस्मादिति वापसंख्यानमिति वचनाद्नुपपत्

अस्मिन्द्यपते अस्माइति वाप्यमेतदस्मिन् अथवा पुनः संतु प्रागदीतान्नुवो कं दगादयः प्राग्हितेन अर्हन्ताद्वर्षाणि गच्छतो मेन
। बहुवचनात्मिद् मिति ननु वो कं बहुवचनात्मिन् मिति वेत् मांसो दनि कादिः प्राग्दीतात्यागुणानां प्रश्नो भवति। किमयं आल्
गो हितशतमर्हन्ति शतः शतिकः शत्यः दैर्घ्यं कृतेन प्रियानां नैव दोषः अस्मिन्द्यपते अस्माइति वाप्यमेतदस्मिन् अस्मा
सेनि धात्वादिभ्यः असमासइति किमर्थं समासे विकालेषु समासे षिके नैतदस्मिन्नित्ति शताच्च योविधापतेतत्रकः प्रसंगो न स्यात्
समसि शताच्चान्नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन तदंतविधिना प्राप्नोति ग्रहणवतापि पादिकेनतदंतविधिः प्रतिषिध्यते अत
उत्तरं पठति॥

विभवतीति सर्वे हि प्रतिषेधा वस्तुद्वात्प्रतिपदविधेयत्प्रायोविधानं नाविताज्ञानाथ्यप्रत्ययो नाहं तेन विशिष्टस्य न प्रतिलशत्पुकृत्यादि विधि सतिम भाष्य
स्यते॥ असमासः समासइति। बहुषणास: प्रतुराप्नियः प्रसनेष्विकमिति। तजे वा अभवति। निष्कशतस्य परिमाणवाचित्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ ने ॥१२०॥
नवम्निधीयते॥

निष्कादिभ्यः पूर्वत्र ग्रहणं वार्तिककारः पठति स्म शतिनाप्यादितिद्धिमेव प्रयोजनमनेन भाष्यकारः कृतमाप्य कमाद्वायपूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थमतायो
जेनाविभ्रह इष्यते दिवसंविताबहुश्शतिन्यार्थमेव तापकस्यछापविधानशिष्याम्येष्टजिनस्वेतितेन पश्य निष्कशताद्ठञ्सिद्धो भवतिके नन्वावि पादि
कान्तस्त्रिधायपानलगमासामभ्यादित्याभासमात्रेणो इमुष्कं ठञ् विधानिति पत्रविशिष्टापकृतितहरण पत्रेनेतदंतविधिः प्रतिषेधः अस्त्रि शौतु
इत्यापनाति पादिकाधिकारात् प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाश्रायतेन त्रसमासस्पापि प्रातिपादिकत्वात्तदंतविधेर्न सिद्धिरप्रतिषेधइति अस्ति प्र
तीतिभावः पारममयो पुष्टिकम्पितिठक् प्रतिषेधान्तठञ्भवति। एवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति यो पुष्टिकइतिनेषदोषः। पदेषेण प्रभावा यो प्रा
तिपदिकस्पक्षतिद्वित्ति सेहनो वलिप्तनइ निसामान्यापेक्षोता यक मा यो न तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति पपादेशावमाग्नोप्रा

निष्कादिषु समासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदंताप्रतिषेधस्यानिस्यादि षसमासग्रहणं किंपते ज्ञापकार्थं किंता पमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः पूर्व
त्रतदंतविधेः प्रतिषेधो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्राप्यते अस्मिन्नतदंतविधिः सिद्धो भवति नेतदस्ति प्रयोजनं ग्रहणवता प्राति
पदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यते न च सोऽत्र ग्रहणवता वित्यमितिर्विशेषः। इदं तर्हि प्रयोजनं आद्दिहिगो पुरुषसंख्यापरिमाणाट्ठक्। पारमगो
पुष्टिकेनाधीनं पारमगोपुष्टिकं। एतदपि नास्ति प्रयोजनं निषेधोप्रतिषेधः प्रतिषेधप्राप्त्यभावात्तेन हि ज्ञापनं पत्याचार्यः इतउत्तरं तदंतविधे
प्रतिषेधो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। पाराशवग्रामकांशाय संवत्सरपालीद्धरामशालिकः अत्र तदंतविधिः
सिद्धो भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥

निष्कादिकेनेति द्वयोरप्यनुपपत्त्याना तदंतविधिनातरशस्य कार्यं केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन विधौ प्रतिषेधइति पूर्वादिनिस्पूर्वेणेति प
न्नवरिषो ग्रहणवतेत्यस्पापिभावाप्तापितत्वात्प्रत्रे वमस्योविधायतेन नैवानेनतदंतविधिः प्रतिषिध्यते इगो पुरुषसंख्यापरिमाणादि
तेनेनतुदकानिषिध्यतइति नतदंतविधिः प्रतिषेधः न पिवव्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः अनेन पुण्येगो पुष्टिकतर एकमाष्टनं भवतीत्येवं प्रतिषेधेवि
त्यनेनतु तकानिषिद्ध्यतइति नतदंतविधिः प्रतिषेधः नाप्यव्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः अनेन इन्नगोपुष्टिकमेक सा धु नैमित्तिकमिति तदंतविधिना प्रयोजनमितितद्भावेनप्रतिषेधस्यामसं
तापकानेगोपुष्टकस्य सर्वत्रा विशेषात् केवलात्तदंतात् पाकोमाधुरेखिष्यनातिनात्र तदंतविधिना प्रयोजनमिति तद्भावेन प्रतिषेधस्यप्रसंग
इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनं॥

भा॰ कै॰ ॥२२॥ वस्तुत्वेनेति तिः तथाव स्वं वक्तव्यं असत्यास्मिन् तापकेविध्यर्थं सति तुल्ययमार्थं तत्वात्पूर्वपदाद्वा नामिव यथा स्यान्तदहृत्यानूनपरमवाचपर्वत्र्यया
तिन यालुगेना वाः प्रकृतेर्मा भूदिद्रू यौगाक्रीतेंद्विशो विंकिमिति राजमाद्यमिति नतु राजमाघशद्दस्याते तरवाविनान्मा पशद्दस्यानर्थक्याद्त्वप्र
सयोनप्राप्रोतिनैषदोषः यथैकविंशतिर्दासिंहो गो स्वरो लोहितशालिरिणा दानं समुदायानामर्थवत्वात्तदपि अवि लोविना वगानामानर्थक्यं

व इत्यत्वेनेतस्माप्रवृत्तेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकाति। पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनं वक्तव्यं पदमावतिलंहसवत्रसंख्या स्त्राजमा वे
ष्योहितं राजमावे कत्यनिलेष्योहितः कत्यनिल प्रावृतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकि। प्रावृतेः संख्यापूर्वपदानां तदं
तग्रहणमलुकि कर्तव्यं प्रायसानुप्रयामां वाद्रा पर्याव कर्तव्यंतिदि पायायाति कत्रै पायोयधिकः। अलुकालिकिमर्थं द्वाभ्यां शूर्पा
भ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं॥

न यास्यापि शद्दं संख्याया हिंशाद्विसर्वत्र पौकल्पितार्थवत्माश्रावनेमालिकानुवसस्पैवार्थस्यप्रत्यायनाय प्रयोगात्। द्वाभ्यामिति नादिनार्थे प्रद ॥२२॥
तिसमासे कृते शूर्पादञ्जन्यतरस्यामिति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणे लुक्कृते द्विशूर्पीणा क्रीतमित्यभावे सामान्यविहितष्ठञ्भवतित्साद्विगुनि
मित्तकाभावाद्लुगभावः। पौरमाणान्तस्येत्यादवृद्धिः॥

शताच्च॥ ॥संख्याया इति कनि प्राप्ते ठन्यतौ विधीयेते। तत्र शतशद्दस्य संख्यार्थस्य विशेषणात्तदंतविधेः संभवान्न हि शत शद्दस्याशतत्वमिति प्राप्तं भवति तत्र प्र
त्ययार्थस्य हि विषं शतत्वं प्रकृत्यर्थस्यापि तदिंक संख्येयानां द्विविषयं प्रकृत्यर्थं विषयं वचनत्रयं विषया शतेन क्रीतं शत्यं शतिक इत्याशतमिति अप्रासंतु शत
मध्याप्रायः परिमाणान्तस्य शद्दस्य शतक इति अत्रादिकेचलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृति प्रत्ययार्थयो भेदे हि विशुद्धालिकल्पमेद इति प्रत्ययार्थस्य क
त्वेपि शतत्वसंख्यात्वस्य यथा शतामित्येकत्वे विभक्तिकार्ये सत्यपि शतत्वस्य नित्ये तेन तत्राप्यप्रतिषेधो माभूदिल्पान्। शतप्रतिषेधे इति तत्र केचिद्धृत
।स्यापि द्वारवार्थो वार्तिककारेण प्रतिपादितः प्रकृत्यर्थस्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थं लंततत्रां संग्रामहेः पंसंख्या त्रा ग्रा धा द्वौ चशतनं मन्यत्रं तु शतं शा

शताच्चठन्यतावशते शतप्रतिषेधेन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः। शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेप्रतिषेधो ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति
वक्तव्यमिह माभूत् शतेन क्रीतं शत्यं शाकटशतमिति। अन्यशतत्व इति किं। शतं कंनिटने॥

इकशतमित्यादौ शतं तदस्य योगमधिगम्यत्वाद्वद्धिंगामिति तत्र प्रतिषेधाप्रसंगात्। अन्येत्याह। शतकोशंसह दुत्यत्र शेत्य सैकं संख्यत्वान्प्रत्ययात्
मापतेतत्र यथा तस्य इत्यत्र मल्लायवपवत्समवेत वक्तुलं संख्या अप्येवं कुर्वन्नेतमवमेव मशत इति प्रतिषेधो ग्रंथेन प्राप्तोत्य शतात्वे नप्राप्तोत्य
तिवाति कारे भः तं तो य शतत्वे प्रतिषेधाभावान्नाम ष्यादनुमीयथान शतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यतेम्यं च मतिशतं शाकटपरिमाणमस्यौ तंय
स्य शतको गोसंख्यामिति अत्रापि प्रतिषेधो भवति अपि शतकश्च दृष्टान्त पोत्यं ग्रंथ इति वचनाद्यत्र प्रतिषेधाभावोविनि यतकालाश्रयस्तवाने यत्र
स्वाहितव इति श्रुतित्रयमतेना यस्यान्नात्सामध्यमाधप्रविभागः॥

भा·कौ· ॥१३१॥ संख्या॥ इते श्चेति॥ विंशतिशब्दात्तु विंशतिकान्नवेइति लाप्रकान्भवति नवडतौति॥ यद्यप्यर्थवत्त्वान्न इत्वयशान्तिशब्दोनर्थकः अनय्यवि
शतिशब्दे शतिरयं प्रत्ययत्वाल्लिंशब्दस्यानर्थकात्लाघक मंत्रोणात्विकनास्ति इनेषनि लौकिकार्थेनात्र सकृतो नो प्रत्ययानां चेनाहितिके वल्लानाम
प्रयोगादिति भावः॥ यान्येतान्तानितौघाविप्रत्यया अविशब्दसंख्याता स्तथापि तेषामानर्थक्यात् अर्थवत्तः॥ शब्दसंघातादेह विंशतिनाः यथा कं संग्रहे

संख्याया अतिशदन्तायाः कन्॥ डते श्चेति॥ कं॥ इत्यादि यथा स्यात्॥ कतिभिः क्रीतं कतिकं किं पुनः क्रान्तानां सिध्यति संख्या यानेति प्र
तिषेधः आप्नोति निप्रतिषेधात्तु तिग्रहणमिति वेद्यं यवद्रुहणान्निर्दं त्रार्थवन्तः तिशब्दस्य ग्रहणं न डतेः तिशब्दोर्थवान्नेषापी
भाषा इह शब्दाविशतं नहि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन नर्हि सप्रकृतिकेन कल्पयेषापी भाषा भवति यासेनानि शब्द संघा
तग्रहणोपनितन्नाहं वक्तव्यं नव्यक्तं वंशकं व्यं॥ अर्थवद्रहणान्निर्दं॥ ननु चोक्तं नैषा परिभाषा इह शब्दाविशतं नहि केवले
न प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति॥ केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते॥ कार्थे डकमनन्यवनिर्दिकार्याः॥

यायसंकरोनानि सुनमनवति डडु हणोगर्मु दुह्लांन भवति गमुन् स्यात्मनोति· हनुग्रहणोत्ती हनुग्रहण त्रभवति सौहानार्थिति॥ केवलेना एम
पि इति शास्त्र वक्ष्याहेतुर नव्यपाति॥ कराम्यार्थवत्तो ऽर्थो यनइत्यर्थः॥ अनमवेशेर्थः नतुग्रहणोन्कोशकुशे इत्यादो शेशब्दस्य ग्रहणमा ॥१३१॥
कडप्रसर्गात्मापि केवलानां प्रयोगाभावा लौकिकाऽर्थवत्त्वा या अभावा इन्वयव्यतिरेकाभ्यां वस्तु व्येवासावाप्ता वेत॥

वतोरिड्वा॥ कस्मात्प्रविनिमादित्यादस्यागमत्वं निश्चिनेत्याग मानुननीदिश इतिनद्विषकःप्रश्नः वतोरिति पंचमानिर्दिशाद्गत्वस्यागमित्वमधुक्तं॥ कन इति वक्तं
नस्पसंख्यानावृद्धिणाविहितत्वेनिभावः॥ आनत्यर्थाबकनमाद्यविनमस्तेः नहिति संख्यायाला वइने कस्यप्रत्ययस्य विधानाद्यागामित्वशेषोऽर्क्तुं भः प्र
त्ययाधिकाराद्वतो रिद्वित्यादि वदिद्वः प्रत्ययस्य प्रसंगः अनकारान्तादिति यथा दिडित्यमस्याविदितोपः॥ अयप्रयोजनाभावान्नेडकारस्सेत्संज्ञा न भवतीति
कस्मान्न कल्प्यते नैतदस्ति हल मन्तिमिति क्रनेर्वला प्रत्याहार इति प्रकरणात्तु दुर्बलस्य बाधो पचमौ प्रयोजनलाभात् नवेति पंचमी हि प्रत्ययस्य

वतोरिड्वा॥ कस्माच्चिद्धि स्वापत्तो कन इत्याहानकोत्रहणां कन्नेवं अक्ति प्रमाणोहि प्रत्ययादिकारात्प्रत्ययोर्यविज्ञायेमादिका णा
सामर्थ्याहादिर्भविष्यति॥ अन्यत्रादित्वकरणस्य प्रयोजनं टित इति ईकारो यथास्यात्॥ अकारान्तप्रकरणे दीकारः नैवंकारान्तः स्वंम
दिकृदन्तनुदित्करणसामर्थ्याहादिर्भविष्यति न पुनः अकारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि ईकारः स्यान्न तस्मात्कनोग्रहणं क
र्त्तव्यं॥ न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते॥ क प्रकृतं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति नन्दे प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेनवेहार्थः
॥ वतोरिति पंचमी कन्निति प्रथमा या षष्ठी कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रक
ल्पिका भवंतीत्यायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥
इयमुक्ताइयति यथा गुणिकि हुः सत्रितिनतु क्षीप्रकल्पयति अप्रतः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः॥ प्रकृतश्चेति स्वरितत्वप्रतिज्ञा
दिति भावः॥ न तु विधानार्थावि कनो नु वर्तिस्तमवति इटा माना धीमितनइदं कनो नाभवन त्प्रेहठस्त्रिलिप्रत्ययत्र्यप्रात् नैषदोषः यू
र्वसूत्रेलान्तवत्कन्विहितइतिनस्येहानुवर्तिर्विधानार्थानि भवतीति प्रनीतिहृप्ययनो तस्मादिनु मास्ये नेषोपवायी भाषा
यनिह नेनत्रक्कि मनि हप्रकल्पनयाने कवाधोक्त अथो हप्रकल्पनयाम र्थानुग्रह इतिनत्र सर्थानुग्रहोन्याप्यः लघूप

भा॰कै॰ विंशति॥ ॥प्रत्ययांतनिपातनमिति। कन्प्रत्ययो नो वा त्रिंशत्यादिषु प्रत्ययः नतु विंशतिशब्दे शतिः प्रत्ययः त्रिंशत् शब्दस्यानर्थकत्वात् प्रतिषेधसंख्यायां पङ्क्तिं ताव
॥९३॥ कात्प्रत्ययो नतु चत्वारिंशदादि शब्दाद्विंशतेः शतिः प्रत्ययः अंत्यलोपश्च प्रकृतिर्यावत्यत्र तद्वितावप्रत्ययो नत्रिंशत्कः शब्दादिभिसिध्यति अन्यथात्रिंशत्शब्दे शतो यत्र
नाद्शब्दस्यार्थाद् इति प्रतिषेधः स्यात्। ननु ननु विंशतिशब्दे तादर्थ्ये विवक्षायां कन्प्रत्ययविंशतिकशब्दः स्यात् इति कथं ताव कं नेन तद्धित स्यादिके कन्प्रत्य
यो विंशतिकाद्यादिनिर्देशः स्यात् असंज्ञायां तु नो विधानात् संज्ञाविषये वेलावकमात्र वक्तव्यं योगविभागे इति यथा पुंवदिति योगविभागात्ताव कस्य
विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायामिति किमर्थं त्रिंशको विंशतिकः कथं चात्र कन् भवति संख्यायाः कन् भवतीति अतिशदन्ता याद्शीति
वेधाः प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् अन्यत्र कन् इति। यद्वा विंशतिकान्वरतिप्रत्ययां तनिपातनं कोऽर्थः। विंशतेः तमन्ताव कं
वेधाः प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः अयं योगविभागः कर्तव्यो नार्ह शतित्रिंशद्भ्यां कन् भवति तेनाड्वुन् संज्ञायामिति॥ ॥कंसाट्टिठन्
स्यात्। नेत्याह योगापेक्षे तावकं। अथवा योगविभागात् ऋत्विग्भ्यो विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् भवतीति तेनाड्वुन् संज्ञायामिति॥ ॥कंसाट्टिठन्
टिद् अत्र ठो ङीप्टित्वार्थो ञ्चेतिवक्तव्यं। आर्हिक आर्हिकी। कार्षापणाद्वा प्रतिश्च। कार्षापणाट्ठिठन् वक्तव्यः प्रतिरादेशः
कल्पः। कार्षापणिकः कार्षापणिकी प्रतिकः प्रतिकी॥

वक्तव्यर्थैर्नस्त्यक्तो प्रहतो त्वेवाद्यपत्यविभक्तिरिव भेन योगाये त्वं विंशतिकादिति तावकादिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः॥ ॥कंसात्॥
॥आर्हिकद्यति। आर्हशब्दः कार्षापणस्यार्हे रूढ इति भाग वद्वेष्टव्याप्नोति समर्थ्याश कन्या यमिति केचि दाहुः। अन्ये तु प्रकरणादिव शीव हानिर्हीनो ॥९३॥
भागवद्विशेषो भवति न हानास्य सामर्थ्यमिति सर्वस्यैवाईस्य ग्रहणेन भाष्यमित्याहुः॥

अध्यर्द्ध॥ ॥द्विगोर्लुगनुक्तमिति। द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत्र राज्ञो वै ददर्श संज्ञायाम् इति प्रेषानर्थक्यमिति इद्ग्रहणिकाः। अध्या
अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां। द्विगोर्लुक् कस्मात्। किमुक्तं तत्रापि लुक्। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि
। इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं। इह माभूत् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्प
। इत्यतः क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि। अर्थविशेषणासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। द
योः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। अथ किं यत्रात्र तन्निमित्तग्रहणं क्रियते न तत्र वक्तव्यं
स्यान्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तमिति। आहोस्वित् स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति। किं चातः यदि विग्रहो नतस्य निमित्तं तन्निमित्तं
तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणे अत्रप्राप्नोति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं। अथ
विग्रहो यतेन निमित्तं तस्य सोयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः तन्निमित्ता
दिति विग्रहो यं। कुतः एतत्। यत्स्व ह। अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति नार्हं तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। द्विगोरिति
नैषा पंचमी। का तर्हि। संबंधषष्ठी द्विगोर्यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः। किं च द्विगोस्तद्धितः निमित्तं। यस्मिन् द्विगुरित्येव तद्भवति कस्मिं
श्चैव तद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यं अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। एतदपि न वक्तव्यं। इहास्माभिः त्रैशब्द्यं साध्यं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां
क्रीतं द्विशूर्पमिति। द्विशूर्प्या क्रीतमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोः एकेन विग्रहः। अपर आपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अथवा विकल्पा येन।
तद्यथा। अन्ये मन्यन्ते। इहापि अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति। आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्य
ति द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्वाभ्यामेव भविष्यति असंज्ञायामिति किमर्थं। पांचलोहितिकं पांचकलापिकं। संज्ञा प्रतिषेधानर्थक्यं न
ग्रहणं प्रत्ययांतविशेषणं व्याख्यातमिति चेन्प्रत्ययाः संज्ञा पांचलोहितिकं पांचकलापिकं शब्दोऽपि परिमाणविशेषस्य संज्ञेति लुकुन भवति यार्धिकाः शल्य
द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणोऽसन्निधानाद्वा प्रत्ययस्यावश्यं॥

भा॰कै॰ ॥३४॥ तन्निमित्तत्वादितितस्यासंज्ञायामलोपश्चनिमित्तमित्यर्थः। पंचलोहितानि कलापश हौद्धिसुरुतनद्धितलुकाचेवसंज्ञेनतोनार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। पंचलोहि
तानि मनाहाद्धिगुसंज्ञायामसत्यतेननलोपनिमित्तेवसंज्ञा। अत्र चापानि अव्यक्तिकस्यायेनवाकारिवप्रवसमाद्धिताद्धिगौरितर्थः। अध्यर्धग्रहणं चेतिवद्धुगुणा
द्विसूत्रद्वद्गुरुत्वेनवतंव्याकार्याभावस्तात्पनमध्यर्द्धग्रहणमस्यप्रयोजनेकस्मामात्रभावप्रसंगात्तत्समासस्त्रसंगान्निकमेवकर्मणमस्मिन्त्रुसीतिद्दोध्यर्द्धग्रहणम्

तन्निमित्तत्वाल्लोपस्यासंज्ञाप्रतिषेधस्यानर्थकः। किंकारणंतन्निमित्तत्वाल्लोपस्यानोनानद्धितेतद्धितस्यत्रलुकंद्विगुःसंज्ञाभिायसत्यादुल्लव
तैनासौनन्निमित्तःस्यात्। एवंनद्धा। स्यात्पंचानांलोहितानांसमाहारः। पंचलोही। तापंचलोहितानिकानीमिति। अत्राविपंचलोहितमितिवभवितव्य।
कथंउकंप्रेतत्वात्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेन्तन्निमित्तात्प्रतिउकंसंख्यानेप्रयोजनंतस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकंउकंसंख्यानेऽध्यर्द्धग्र
हणस्यप्रयोजनं। किंप्रयोजनं। अध्यर्द्धग्रहणंसमासकन्विध्यर्थंलुकिचाग्रहणमिति। तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकंतस्मादिहाध्यर्द्ध
ग्रहणमनर्थकंद्विगोरितिवलुक्सिद्धः॥ ॥विभाषाकार्षा॥ कार्षापणसहस्राभ्यांसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं। कार्षापणसहस्रा
भ्यांसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यं। अध्यर्द्धसुवर्णमध्यर्द्धसौवर्णिकं। अध्यर्द्धशतमानमध्यर्द्धशातमानं द्विशतमानंद्विशातमानं॥

नर्थकंद्विगुलात्सुकःसिद्धत्वात्प्रविभाषाकार्षापणा॥ ॥अर्द्धसुवर्णमितिअर्द्धेनसुवर्णनक्रीतमितिनद्विगोरुत्वेवजो लुक्अलुक्पक्षेऽपि मात्रा ॥२४॥
तस्यलुकपर्द्धिउस्मात्स्यादिहद्वौशाणाप्रतिषेधात्ग्रहणात्द्विशतमानमितिशतमानादिसूत्रेणाण्।

द्वित्रि॥ ॥द्वयोर्निष्कयोरिति तद्धितार्थेद्विगौ कृतेवद्धुवानाधारात्। द्विगोर्लुगनपत्येइतिलुक्। अथद्विगुर्थप्याख्यानपनामतः। एवलुक्द्वयोःशतेर्
नवाधात्प्रत्ययभावउ चानेसमासकृतद्धितेषुसंख्यायाभिधानमितिवचनात्॥ ॥त्वार्थ्यां॥ केवलाषाच्येति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकाशात्केवलायानप्राप्ते
द्वित्रिपूर्वान्निष्कान्नविभाषाचाद्वित्रिभ्यांद्वेयोग्यं। द्वित्रिभ्यामितियद्यनेनद्वैयोग्यमितिदृश्यं। किमिदंद्वैयोग्यमिति। द्वयोर्यागयोर्भवंद्वियोगंद्वि
योगस्यभावःद्वैयोग्यमितिद्वैविध्यानायानअविशेषेणोक्तं अंद्वित्रिभ्यामिति नतदर्थःसुद्वद्धुत्वान्नवेद्वित्रिभ्यांद्वैयोग्यमिति। तत्रवद्धुग्रहणं
कर्त्तव्यंबद्धुनिष्कंबद्धुनैष्किकं। बद्धुबिस्तंबद्धुबैस्तिकं॥ ॥त्वार्थीकन॥ ॥त्वार्थीकनत्यर्थीकन्केवलायाश्चात्वार्थीकनकेवलायाश्च
तिवक्तव्यं। प्रकाक्तिकं। काकिण्याश्चोपसंख्यानं। काकिण्याश्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यं। अध्यर्द्धकाकिणीकं। द्विकाकिणीकं। केवलायाश्च। केवलायाश्च
। केवलायाश्चेतिवक्तव्यं। काकिणीकं॥ ॥शाणाद्वा॥ शतशाणाभ्यांवाशतशाणाभ्यांवेतिवक्तव्यं। अध्यर्द्धशानंअध्यर्द्धशाणंपंचशानंपंचशाणं
अध्यर्द्धशाणंअध्यर्द्धशाणंपंचशाणंपंचशाणंद्वित्रिपूर्वादण्चेतिवक्तव्यं। द्विशाणंत्रिशाणंद्वैशाणंत्रैशाणंद्विशाण्यंत्रिशाण्यंतेनक्री
तं॥ ॥तेनक्रीतमिति करणात्। तेनक्रीतमित्यत्रकरणादितिवक्तव्यं। इहमाभूत्। देवदत्तेनक्रीतंयज्ञदत्तेनक्रीतंयज्ञदत्तेनक्रीतमिति। अ
क्रीतात्। अकर्त्रकीतादितिवक्तव्यं। इहमाभूत्। देवदत्तेनपाणिनाक्रीतमिति। संख्यैकवचनात्द्विगोश्चोपसंख्यानं। संख्यायाइतिवक्तव्यं। इहा
पिययास्यात्। पंचभिःक्रीतंपंचकं। किंपुनःकारणंनसिध्यति। एकवचनांनादिविवस्यत्तितस्यापुंपुरत्वादएकर्षः। एकवचनात्। एकवचनात्
द्वितिवक्तव्यमिहमाभूत। प्रस्थाभ्यांक्रीतंप्रस्थैःक्रीतमिति। द्विगोश्चेतिवक्तव्यं। इहापियथास्यात्। द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्विशूर्पंत्रिशूर्पमिति
। वसैकवचनात्दित्यतेमुहैःक्रीतंमौद्गिकंमाषैःक्रीतंमाषिकमितिनसिध्यति॥
तानिवचनेश्शाणा॥ शतशाणाभ्यामिति शतमानात्पूर्वंसाप्तिस्थेवतिप्राप्तेविकल्पार्थंवचनंपरमावयएकेनोलुकाद्वित्रिपूर्वीदण्चेति सत्रेषुवार्षःपा
ठइतिवार्त्तिकांकेन॥ ॥संख्यैकवचनादितिसमाहादौदंडः॥

भा॰के॰
॥१३५॥

वृधि मातालेति परिमाणस्य यासंख्यायाः पदाद्वकं यो नकः कैः कवलं तद्यासादिनिवत्कः अमितिवचनात्प्रमुखाद्यर्थानां द्वादशानां चायतिवेषः। अनभिधानादिति तृ
नौ संख्याविशेषाः न वाप्तात् परिमाणाशङ्के मोदिवचनवद्बहुवचनतां ते भ्यः प्रत्ययाभावः। एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो ऽस्ति एकवचना न्तेभ्य एव प्रत्ययः द्वा
दयस्तु शङ्कालुप्त या कपिविमकौ त्वप्रकृतिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्ति तेभ्यः प्रत्ययो भवति एकवचनमुद्वादिभ्यः स्वाक्तियानां भवान्वद्बहुवचना त्ता
देवप्रत्ययः यदानुवाति शङ्कमद्वादशानां मत्यये तेन तद्वैकवचनान्तेभ्यो पिप्रत्ययः ननु यत्नितिष्ठेणाधिकां तेन सनिक्कौ वलामवतां निमित्तशंशकलाभः न
यद्रतामनेन प्रत्ययाभिदाहतिनार्थानेन योऽनन्तत्रानुत्पन्नरसशतमनुलन्त्र भवति त्र्यवन्तेन कोतेकाधिवशान्नद्द्यमिद्यम्॥ तस्या ॥ संयोगोत्पात वारि
परिमाणस्य संख्या यायद्देकवचनं नद्वादिनिवत्कः यान्तद्दिकवचनं द्वादिनिवत्कः यं तत्त्विशक्तिः यमात्पवर्तत्वत्कः यं भवतिलोत्वत्कः यं कस्मा
न्न भवति। सूर्यभ्यां कालेभ्यः सूर्यैः कालमितिउक्तं वाक्यमुक्तौ। अनभिधानादिति। यथैव कारणात् कर्त्रे कां तादिनापिनवत्कः को कर्त्रे कां ता द्वकस्मा
न्न भवति। अनभिधानात्तन्निमित्तं संयोगोत्पातयोः को विशेषः। संयोगो नाम भवतिद्वंद्वस्वाद्द्वस्य प्रतङ्गतिउत्पातो नाम प्रभवतिपादः
च्छिकाभिरोवाछेत्तावद्यंकादर्शावालत्वनिमित्तप्रकारो गोवालपिनष्टे य भ्यः शमनको यनयोरुपसंख्यानं तन्निमित्तप्रकार गोवालपि
नष्टेभ्यः शमनको यनयोरुपसंख्यानं कर्तव्याः वातस्यशमनको पनं वा वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकं। संनिपातः संनिपातो चेतिवत्कं
सांनिपातिकं॥

नि। कोलयोरशङ्कयोरर्थ इति प्रश्नः नैव कार्थनं मन्यमानस्य प्रश्नः को सौ विशेषः येन संयोगोत्पातो प्रति पृथा महे। रंदङ्नेति। यथा कामे यौगेपु
त्रादयोगः पंतेनत्र संयुक्तनेफलविशेषमायेन यागादिना कारणेन तयागादिरर्थस्तं योगः पादच्छिकः इति अतर्कितोपनतः भेद इति। अद्धा दृच्छे
द्रदितिउपनतद्दे भविन शुभस्याशुभस्य वा सूचकोऽर्थ उत्पातः इत्यर्थः। तस्य च निमित्तं फलविशेषविषयत्वमस्मिन्हेतुत्वात्तनु फलं प्रति का
रणत्वात्। वातिकमिति शमनको यते एवात्र प्रत्ययार्थः। नतु निमित्तं द्वात्र प्रत्ययः प्रकरणादिव साच कचि छमनं प्रतापने कचित्कोपनं॥

राम
॥१३५॥

को द्वाम ॥ अलवर्कस्य हृतिवर्कल वर्द्ध संस्तस्य प्राप्तसंपद्यते अल्लद्ध्मिभ्यो वर्द्धस्य इत्यसमासान्तः ॥ तदस्मिन् ॥ वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते तत्र
प्र योक्तिया यमानत्वं प्रदानेन प्राप्नोति तात्॥ तदस्मिन्नित्ति॥ संप्रदानमेव द्वानक्तियायै प्रव्याधिकरणत्वेन विवक्ष्यते यथास्त्रमवत्तं ऽलणेदानमिति॥ ॥
पूरणा॥ अर्द्धं तादिति। यथा गोत्रियो पिल्लाशङ्के तत्प्राधिकारविहितानां ठना दानां ग्रहणं एवमिहापि पूरणाधिकारविहिताः ठडादयो गृह्यन्ते।

को द्वयोः संख्या परिमाणस्य द्वाद्दे पं ना॥ प्रत्यकारणे द्वलवर्द्धस्याः। पत्तकारणे द्वलवर्द्धसाः द्वोपसंख्यानं कर्त्तव्यं द्वलवर्द्धस्य निमित्तं संयोगः द्व
लवर्द्धस्य ऽत्पातो वा॥ ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ॥ तदस्मिन्नीयते उस्मा इति वा। तदस्मिन्नीयते स्मा इति चेति वत्कं यंपं चसद्दिकोऽपो वा
लो भोवा। शुल्कोवा उपदावा दीयते अस्मिन् पंचकः सप्तकः अष्टकः नवकः दशकः तत्र हिउपसंख्यानं कर्तव्यं नकर्तव्यः। यदि पस्मे दीयते न
स्मिन्नपि न दीयते तत्रातदस्मिन्दीयत इत्येवास्तिद्दं॥ पूरणाद्धाट्ठन्। ठन्कारणे ऽन्ते ऽपसंख्यानं कर्त्तव्यं। द्वितीयिकः ततीयिकः
किं पुनः कारणं नसिध्यति। पूरणादित्युक्तं तेनचैतत्पूरणांतं नैनत्समर्थवपत्ता। पूरणांनामार्थः नमर्थमाहतीय शब्दः पूरणांसौ भ
वति पूरणांतात्स्वार्थभागे अनुत्सोपि पूरणांप्रवत्येव॥

वचनं॥ द्वितीयिक इति द्वयोः द्वयोः पूरणो भाग इति दूलायत्वदं तान् पूरणान् भागेतीयादनिति स्वार्थे अनुप्रत्ययः ततो द्वितीयो हकादित्यस्मिन्
यत इति ठन् प्रत्ययः प्रयतपतमिति थव हितमिमर्थः पूरणा प्रयमिति। अर्थग्रहणमिह न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः स्वार्थ
इति स्वस्यां प्रकृतेरर्थः स्वार्थः तां हि प्रत्ययस्यातीत्या पातदर्थे वा निधीयमानः पूरणाभिधायित्वात् पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः॥

भा॰ कै॰ संभव ॥ द्रोणाद्दिति ॥ द्रोणपरिमितेआसा द्रौवर्जमानात् द्रोणाशब्दात्प्रत्ययप्रत्ययस्य पाकसंभवात् ॥ कुलिजा कुलिजाश्चेतिसिद्ध्वति कुलिजाद्देश्चेव सूत्रमल
॥३६॥ वचाद्विगोर्ष्ठश्चेत्यनुवर्तनेति वोत्पत्तास्यामिति वत्र यत्र सत्वात्प्रांभून्पूर्वन्त्रस्मा द्वद्विगोर्विलुक्तस्यंव्तत्रयत्रस्मिन्द्वयवठञः प्रत्ये लुगभावेन वृत्तु र्थं द्विगोर्मि
मित्पन्नद्वितिलुकृत्ववष्ठं द्रोणमर्जिकक्तमाप्रत्याख्यानं ॥ ॥तदस्य॥ ॥संज्ञायांस्वार्थइति इत्यादशाप्यस्संख्यास्संख्येयेवर्तते तेनतु संख्यानमात्रे तत्र पान्तु

संभवत्यवहारोतितत्त्ववत्तोनिद्रोणादिव्योतिचकथं द्रोणं पचतिद्रौणाद्रौणिकाः ॥ कुलिजात्लुक्खौ चा कुलिजाश्चेतिसिद्धे लुकस्त्वग्रहणानर्थ
कं पूर्वस्मिन्निति कभावात् कुलिजाश्चेत्येवसिद्धं ता र्थो लुक्खवग्रहणो नाकिं कारणं पूर्वस्मिन्निति कभावान्पूर्वस्मिन्योगस्वेवमवश्चिकोनाद्विष्यते
ह्यादकाढादिकिकाढादव्यान्या ॥ ॥तदस्यपरिमाणं संख्याया संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ संज्ञायांस्वार्थे ॥ संज्ञायांस्वार्थप्रत्ययन्तुनाघः ॥ पंचैवपंच
काः शकुनयः त्रिकाः शालंकायनाः संघकाअल्पहस्ताः ॥ ततः पंचपरिमाणमस्ति नातिवर्ष्यंपंचकः संघः द्विशकः संघः ॥ जीवितपरिमाणे
चोपसंख्यानं जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः साप्ततिकः ॥ जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं
वचनं कालाद्विति सिद्धत्वात् ॥ जीवितपरिमाणे चेतिस्त्वनर्थकं वचनं किं कारणं कालाद्वित्येवसिद्धं ॥ इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं
षष्टिमसौभूतो भवति नचतत्तथा शोभतो भूतो भावीत्येवसिद्धं ॥ अवश्यं चैतद्वेदितव्यं ॥ इहवचनेद्विलुक्प्रसंगा ॥ द्विहिंक्रियमाणो
लुक्प्रसज्येत् द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः अनेनसतिलुग्भवति ॥

संख्यायाः संख्यानेसंख्येयेचवर्तमानायाः शकुनयः पंचवत्संख्यापुरुषाः पंचशब्दस्तत्रसत्यामपि पंचकशब्दस्याविनश्यथपरिमाणपरिमाणिभावाश्रयेण
विग्रहः ॥ अल्पद्वादशवपि जीवितपरिमाणे चेति पूर्वं वा पक्षस्तस्मुख्य संधारि चुपरत्योविधीयमानो न्यायेन प्राप्तो तानि वचने द्वि षाष्टिकइतिस
त्यो यथा संवत्सरसंख्यस्येत्यतुत्रद्धिः ॥

आर्हादिति ॥ अर्हादवपूर्वेणतदार्हादित्यनुवर्तमानाद्विपरलुकाभावं तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ इतितस्य लुगभावः तद्धितार्हादयस्तकालशब्द

आर्हादिक्त्वतो नास्ति ध्वनिकिं कारणं न ह्येनेकालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दाः कथं संख्यासंख्येये वर्तते द्विपत्तिहि यावकाले वर्तते स
सकालशब्दः स्यात् यदि यद्विपसंयोगो भवति ॥ मासं यं कालं भूतः ॥ शोभनं कालं भूतः अथ मतमेतत् कालेद्द इः शब्दः कालं योनव
भिचरति विस्मतो यादि द्विपसंयोगो भवति जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ इहचतुपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ वार्षशतिको वार्षस
हस्रिक इति किं पुनः कारणं नास्ति ध्वनितो न हि वर्षशतशब्दः संख्या किं तर्हि संख्येये वर्तते वर्षशतशब्दः ॥ एवं तर्हि अन्योपि दृश्यते ॥

ननुनिमित्तान्तोण कालेप्रयोगमात्रे सोविभावः संख्यासंख्येयं वर्तते कालेसंख्येयेवर्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपत्रमिति भावः ॥ वा
र्षशतिकइ ॥ संख्याया अल्पयोविधीयमानत्वद्ग्रात्रप्राप्तोतिसंख्यापूर्वपदानामेव प्राप्तमेतत्वद्ग्रविधिरिष्यते ॥

भा·कै·
॥१७॥

र्त्थात् शताद्यर्थमिति · स्यात् शताद्वा कार्यान्तो वार्त्तिककारवचनात् साधुः तर्हि इदं स्यात् पारिमाण्यमिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अनभिधानादिति · नहि शतमा-
पादयो हि त्रिविषये कालेवर्त्तते न तु स्यात् यद्यक्त इन्नौ संख्येयेषु संवत्सरेषु स्वभावतो वर्त्तत इति युक्तं तेषां कालत्वाभिधानं लोके च संवत्सरसंख्या भाज्योऽभिधानं शावद्य

स्यात् शताद्यर्थाश्च नेभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । स्यात् शतिको मासिकः स्यात् सहस्रिकोऽश्विकः । अत्र यत्रार्हि दोषः । इह वर्जने वार्हिभुक्तम
संगृहीतं । न भूमौ यत्र क्रियमाणो दोषः तत्र कर्त्तव्यमिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणो न दोषः तत्र कर्त्तव्यं । क्व च क्रियमाणो न दोषः । पारमर्षानामर्हे
पर्वं व्याख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं कालादिभ्यो वा सिद्धं । ननु चोक्तं नेमे कालशब्दा इति । ननु चोक्तं इमेऽपि कालशब्दाः कथं संख्यासंख्येये वर्त्तते । ननु
चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्त्तते स सकालशब्दः काले वर्त्तते स सकालशब्दः एवं मासादि प्रतिप्रसंगो भवतीति उक्तं वा किम्
उक्तं अनभिधानादिति । अनभिधानात् प्रमाणादिषु त्रिंशत्प्रभृतिभ्यो निर्गतो मेऽविधिः पंचदशाद्यर्थः । स्तोमे डविधेयः । किं प्रयोजनं । पंच
दशः स्तोमः सप्तदशः स्तोम इति ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमाध्यायस्य प्रथमस्याह्निकं ॥

दिधन इति संवत्सरं कृत्तिं तं षष्ठ्यादीनामुच्यते । स्तोमे डविधिरिति डिच्करणात् विंशस्तोम इत्यादौ टिलोपार्थं पंचदशाइत्यत्र तु नस्तद्धित इति टिलोपसिद्धा- पम
तिस्तोमो मंत्रसमूहः ॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥१७॥

॥ पंक्ति ॥ इमे विंशत्यादयः शतिः । सूत्रे पठितानां प्रत्ययान्तादिर्ग्मापरामर्शः । पंक्तिशब्दः छन्दोविशेषे संनिवेशविशेषे संनिवेशविशेषे वर्त्तते नैवावयवाश्रुतिरयं ॥
प्रवर्त्तत इति न पंक्तिर्वा न विंशत्यादयः प्रविवार्यते । वक्ष्यमाणवार्त्तिकावलोकनार्थं वा भाष्यादपदिषः प्रकृतिं कार्यमित्युक्तं प्रसृज्यमानं प्रकृत्यादीनां
नित्यः सहस्रं शब्दानां विध्यमानार्थः नृनु त्यानोऽर्थः तेन विधमानं प्रकृतिप्रत्यये त्वर्थः निपात्यन्त इति प्रकृतिं त्वमेषां कस्याश्चिदनुपात्तं तत्र्याः प्रत्ययस्य वा
नुपादानादनिष्टस्य स्वप्रकृतिनां भावात् प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मात् ग्राम्य प्रवर्त्तितं लोके केवलानां प्रयोगादर्शनात् शताश्चानन्ता च शते विंशत्यादिभ्य इति
शाब्दिकैः केवलानामुच्चारणं निष्पन्नं निपातनं यो ऽश्वं ये ऽहो प्रत्ययवाची दृश्यते ऽसमुदायोऽनुमापनेन विधिविधेयत्वं तु समुदायरूपनेऽर्ववा व्यनुमापनेन

पंक्ति विंशति ॥ इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति तत्र वक्तव्यं । पि
पंचप्रकृतिर्यं प्रकृतिरेवं प्रत्ययः । एवं प्रत्ययार्थ इति । दशद्वयमः द्विशब्दाद्विंशद्वयं पिभावयितः स्वार्थे शतिश्च प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च द्वि
दशतो विंशतिः । विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासानोपपद्यते ॥

तत्रि पालनः । कस्य प्रकृतिरिति । प्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयः प्रश्नः प्रकृत्यर्थं तु न पश्यति प्रकृते सौ विंशत्यादयो नरे वर्त्तस्यापि विज्ञानात् कः प्रत्ययार्थ इति
लोके विंशत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगादृश्यते तेन अलौकिकार्थानुगुणं कं प्रत्ययार्थं माचष्टे न्यायसाधुत्वायेषामन्वाख्यानं कियतः प्रत्ययार्थः । इमे भू य
इति व दशकिं पाथवार्थं अभिमुख्येन प्रतिपादयितुं समर्थं स्यात् बहुनां भोपादानं वचनमात्रं च हि विप्रतिपन्नं तु कर्त्तृभिर्यां पंक्तिपाक फलमितान्यत्र पद्यते इति
शब्दा इति · दशद्गत शब्दा त्वे यवाचिन इत्यर्थः समुदाये चतिपात्यमाने न नानाप्रकृति वचनानि प्रत्ययानि तानि प्रत्ययवाचीनि ज्ञापयति च प्रवोनि पात्यते उच्य
तेः स्वार्थ इति । प्रत्ययस्य स्वार्थे प्रकृतिलस्याश्चार्थ इत्यर्थः । चत्वारः प्रकृतेरर्थः सप्तपदप्रत्ययानो स्वार्थेष्वितरुक्तेन मित्रपुत्रस्य तत्रे वार्थे प्रत्ययास्ता
चीनार्द्दशार्थप्रत्ययस्योभयोश्च प्रत्यागतानासमासववनानुपपत्तिरिति दृश्यते । समासवचनयोरनुपपत्तिरित्यर्थः । पर्यायाभिमतः नहि समासे वचने मात्रेण न ॥ पंक्ति ॥

भा॰ कै॰ ॥१२८॥ विंशतित्रिंशदिति· विंशतिशब्देन द्वौ दशतौ उपसंख्यानं नानुद्वशन्ते विभिन्नं दृश्यतां ननु अत्र इत्येव प्रत्ययाणां व्यातिको पञ्चानामेव षष्ठ्यां भाष्यं वा वर्णितं विंशतिप्रकृतिः समाना
धिकरणा दशत्वेनि केवलं नाद्विगुणमात्रामात्रसमासः सङ्ख्याने वर्तते उपसमस्तं नानुवृत्तिः तत्रोक्ततेन गुणेन षष्ठ्यां समस्तमसमस्तं इति प्राप्ते वार्तिकस्य व्याख्यानं अवश्यमिति नाम ह्रस्वा
च नि षष्ठ्यादिविप्रत्ययविधानात् नामकरण कोऽयं ज्ञानयोगेन ज्ञात योगिकार्थिककाले वचनात् पाठितः द्विवचनं प्राप्तौ नाम स्वार्थिकाः आह तालिंगमेव केचिदिति
लिङ्गनतु संख्यानमपि संख्या तत्वज्ञकं लक्षणव्याख्यानं विशेषातः लिङ्गानां तु विशेषाभावः सूत्रे अस्ति यदि तः एवं न हानि· न ह स्वार्थिकानामपि स्वाधिकारात् परिमा
णो वा ये संख्या वा स्वार्थे इति परिमाणानि प्रत्ययपरिमाणात् वा द्विविधः दृश्यते वा नानि स्वानि वा दृश्यानि तन्नसंख्येकं तान्विंशत्यादिषु रूपवचनं सिद्धानि दृश्या

विंशतित्रिंशदिति किं कारणम्। दृश्यमनभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठ्या प्रत्ययः सिद्धः तत्र समासे पूर्वनिपातः तत्रागोविंशतिरिति प्रयोगोपि न्याय्ये
वं भवति षष्ठ्यां भवति एवं च विंशतिर्वं तु नास्ति व्याप्तिः द्वित्रिंशत् लाभं चाशत्वान्ना च त्विंशत् लाभसमानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचने
न विधेयं विंशतिः द्विवाद्यशतोद्दयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणानि विंशत्यादयो भविष्यन्ति। परिमाणानि वै गुणः स्वार्थ
प्रत्ययविधानं परिमाणानि वै गुणः स्वार्थप्रत्ययो विधेयः विंशकः संघः॥

गौनुपरिमाणान्नैविंशतित्वं त्रिंशत्त्वानि समानाधिकरणानि समासस्तिद्धिरिति भावः परिमाणानि चोदिताः द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य संघस्य विंशतिरिति
धापने तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संख्याने परिमाणे संभवाद्विंशकः संघ इति सिद्धयोविंशतित्रिंशद्गो नुनस्वार्थे स्याद्यावत् नित्यमस्य। राम
स्वार्थे वक्तव्यः ननु पदार्थ व्याप्ति परिमाणानि विंशतिशब्दानि पानित्यासं देयं परिमाणानि प्रत्ययापत्ति अतएव विंशतिगौ वः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति ॥१२८॥
एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चैष्यते विंशतिगौ संघ इति तस्मादुपादेयपरिमाणानि विंशत्यादयो नित्यानं तेन तान्त्रवेषां केवलानां प्र
यो गो माभूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः॥

षष्ठीवचनविधिश्चेति· संख्याप्रिपरिमाणानि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते· नेष्ठु· ननु द्वन्द्वे षु परिमाणेषु प्रत्ययोन भावाश्राय परिमाणं वीविंशतिशब्देन
दृश्यमानमभिधानात् अनित्यकाभावात् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति। दृश्य समानाधिकरणत्वात् न बहुवचनं प्राप्नोति· तदेव मन्निप्रत्यये दशानां संभिधानात्
नित्यसंनिधौ षष्ठ्यामात्रानांभिप्रत्यास्यानुमाता संख्यानाभोवेति· वाशान्तरम् येन हस्त्यादिवद्द्रव्यस्य प्राप्तविंशत्यादयो यथार्थं यानुगीतिलुक प्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्
त्रैगान्तरानसाधिमानसंख्या यां संख्ये पंचप्रयोगभेदेना ह्यादिपञ्चवन्ने काथित यास्वभावनो वर्तमाना दशह्लावनियतलिंगसंख्याः यथा श्रोत्रादिभा

षष्ठीवचनविधिश्च। षष्ठीवचिषे यासवां विंशतिः। दृश्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति एकवचनेनविशेषविंशतिर्गावः भोभिः समानाधि
करण्याद् द्रुपुषुबहुवचनाप्नोति बहुवचनं प्राप्नोति। अनार्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिषु अनार्भो वा पुनः विंशत्यादीनां प्रत्ययः कथं हि प्र
तिप्रातिपदिकत्वान्न कथं प्रातिपदिकं विंशत्यादयः अचक्ष अनिप्रातिपदिकानि। यथा सहस्रादिषु। यथा सहस्रमयुतमर्बुदमितितान्तानुगमः
क्रियते भवति चाभिधानं। यथा सहस्रादिषु अनेन यथा सहस्रादिषु कथं भवति शतसहस्रं गवां सहस्रं गावः सहस्रं गोसहस्रमिति। यावता
अत्रापि असंदेहः नाम पूर्वं कर्तव्यं अनुगमः क्रियते तेन तु गोकं विंशत्यादयो दशार्थे वेलसमासवचनानुपपत्तिः परिमाणानि वै गुणः स्वार्थप्रत्ययवि
धानेषष्ठीवचनविधिश्चेतिनैषदोषः॥
कः दृष्टान्तः भाष्यकारस्यात्र संसमर्थपदानश्रावृ यथेति अपदार्थः। अभ्यादयः परस्परानन्विताने कार्थाभिधायिनोभिन्यासुसालिषु दृदिशशब्दनतु योगिकाः
विंशत्यादयस्तहस्रादयश्चस्वस्त्रादिवत गुणानि योगिकाप नहि संख्यानि येष्वाः संख्ये यविशेषमेनेप्रत्यापयंति येनेषां हलदशह्लनमुच्यते· अत्रापि संदेह
इति· कथं पशुप्रयुक्तोर्थः कोवासी यमितिलंबधोदोपवली करति संदेहः नाम पूर्वेति· अननुगमो हि दोषावा शक्तो वा नेना सहशह्लानुगमोऽनेनासमर्थपस्वयमनापधा
दशसार्थविशेषनिष्ठयता दोषलेशोनो द्रावनीयइत्यर्थः॥

भा·कै·
॥३९॥

समुदाय इति· अस्मिन्निति पक्षे योऽर्थस्तस्यानुवर्तनात् समुदायः परिमाणापन्नपार्थिवेनाश्रीयते न तु भिन्नानि द्रव्याणामर्थः। किं वक्तव्यमिति· अस्येत्यनुवर्तनात् सर्वपरिमाणि
मात्रे प्रसक्ते पौलस्त्येन न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः। संघ इति वर्तत इति। पूर्वसूत्रे द्वंद्वनिर्देश इत्यादिसंघशब्दस्यैव संबंधात् इदानुहृति· ननु शास्त्रे समूहः संघः। तत्र च
हस्त्यादीनां विंशतिरिति न प्राप्नोति। अतः संघः समूह इति· सामान्येन प्राणिनां अप्राणिनां च समुदाय उक्तः। इत्यर्थः। ननु चोक्तं॥ परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययवि
धानमिति नैष दोषः। द्रव्यसंघयोर्दशतोऽस्तं धेऽप्रत्ययो निपात्यतेन तु द्रव्यसंघे इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशसंघस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्धा
परिकल्प्यते बुद्धिश्च वस्त्वाविनार्थनिबंधनाश्रया हा बुद्धिमेवार्थिकाः प्रत्यजन्यत्वोऽस्त्यपि वा स्वाद भेदे भेदमवगमयन्ति· तएत इति· निपातनसामर्थ्यात्

समुदायो विंशत्यादयो भवन्तीति किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते। संघ इति वर्तते संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरं तएते विंशत्या
द्यः समुदायेऽर्थे वर्तमानाः भावः वचनाः भवंति। भाववचनाः संतो गुणवचना भवंतीति गुणवचनाः संतो अविशिष्टा भवंत्यन्यैर्गुणवचनैः। अन्येषु च गुणव
चनेषु कदाचिद्गुणः गुणिविशेषको भवति। तद्यथा शुक्लः पट इति। कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते तद्यथा पटस्य शुक्ल इति॥

द्विशिष्टा शब्देन संघेवर्तमाना भाववचना भवंति· भावशब्देनात्र धर्ममात्रमात्रमुच्यते भावः इव भावाय यथा पाकादिभावः पाकाश्रयः एवमन्योऽपि धर्मः पाकाश्रयत्वा
त् भावः गुणवचना इति गुणमुक्तं वंतो गुणवचनाः गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिदधतीत्यर्थः। अन्यैरिति· शुक्लादिभिः भयवचनैः स्वत्वादित्यर्थः। गुणी विशेषक इति ॥३९॥
· भाष्यकारवचनात् कल्पितवेति अनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः शेषषष्ठ्या वा समासः अथवा गुणिनं विशिनष्टीति कर्मण्युपपदात्तः स्वार्थिक प्रत्ययः· पटः शुक्ल इ
ति· गुणगुणिनोरत्यन्तं न कश्चिद्भेदः पद्धति तद्वत्सामानाधिकरण्यं एवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यं कदाचिदिति· आधारवत्त्वविवक्षायां
पश्यति कोऽर्गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्लः न शंखादेरित्यर्थः

दशदर्थे वेति अस्मिन्पक्षे यो दोषः स प्रसंगत आश्रयेणापरिहृत इत्यर्थः। वचनपरिहार इति। समुदायाभिधाने वचनदोषो नावतरतीति सामानाधिकरण्येन वचनहानि
। तत्र नः परिहृतं भवते। तदुक्तमिति परस्ताद्द्रव्याणां संहनन इति संघः संहननं तत्र दशतोः संघहनो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रयुज्यमानः प्रत्य
युक्त्या हि विष्यतामित्यर्थः। विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशकोऽयं गोसंघ इति वक्ष्यत इति· प्रत्ययाभिधानं हि निर्दिष्टं स्यात् न तु विंशतिशब्दः कदाचित्परिमाणसंघेव
र्तते· गुणिनेति· गवादिनेत्यर्थः। ननु दशतस्तु संघस्य गवादिगुणिना न भवतीति दशतोऽदन्तस्य गुणित्वेन स दोषः गवां दशतस्त्वात् आधिकभेदाभावात्। गवामपि गुणित्वा
त् यदा तावद्व्यंजनविंशत्यादयो दशदर्थे चेत् समाससंवचनानुपपत्तिरिति। सामानाधिकरण्यमतद्गुणगुणिनोः वचनपरिहारोऽपि हन्ता वक्तव्यापि परिमाणिनि
चेत् नु नः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। संहनने संघः संहनने वर्तिष्यते संख्या संहनने हि गो द्रव्यसंहनने वर्तिष्यते। अथ षष्ठ्या तद्गुणिनां गुणो विशेष्यते वचन
परिहारः उभयोर्वंद्व उभयोरपि प्रत्ययो देवदत्तावचनपरिहारः। यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः तथाप्रयोगमनिमे गुणवचनैर्भवितव्यं अन्येषु गु
णवचनादृश्यमानलिंगसंख्या अनुवर्तन्ते तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणः तस्य
यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति॥

तः तत्राभिधानाद्दशतां विंशतिर्विशेष्यते दशतो विंशतिर्गोभिः शब्दादिव्याहतं
ये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्ल शौक्ल्यमिति अभिधाभावाद्वचनपरिहारस्य योगिति। समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने च
त्यर्थः तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात् सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यं नपरिहृतं एव वचनदोषः। सामानाधिकरण्येतु परिहारस्त्वसमद्वित भावः। तं वचनदोषं यदि
तर्हीत्यनुभाष्यपरिहरति॥

भ·टी·
॥१०॥

विंशत्याद् यः पुनरिति· प्राछन्नानेषां ह्रीलिंगत्वादेकवचनांतत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनांतता त्र्यादेस्तु नित्यबहुवचनांतता विंशतौ विंशत्यः शतेशतानीति तु प्रवचयति
वृत्त्या यामेकशेषो भवति· गाको भवतीति· भवाद्रनोत्पत्ताको पूरणात्मेदकत्वात्तक्रियां पयतंसाद्य गुणत्वं· यथा शुक्लोऽपि सकोऽकिं तद्दिति निर्देशमत्र कोपूर्ति निर्दे
च बहुत्वाधिनिर्दे शस्य भेदकं शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यस्य तंत्रं द्रव्यानयनमेतो गुणो नयनानेन वाहिति शक्तं गुणः स्वं वंश नमितु के किं तद्दिति वाचा कापूर्ति

विंशत्याद् यः पुनर्नानुवर्तंते। अनेपिवेगुणवचनानां च शब्दं द्रव्यस्यलिंग संख्ये अनुवर्तते गावो धनं पुत्रा अपत्यं द्रव्याणीति कादे वतानिर्दे देवता यावंतः तेपां
वाशिताननुयंति सर्वेते दृष्टिणाणसम्. हा इति अथात्रानुवृत्तेहेतुः शक्ता वक्तुं वट शक्ता वक्तुं कामंतहिन्यनं ॥ इह कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षि
तो भवति। तद्यथा ये वोडुं वशतानितीथानि यं ववडीशतानि तार्णानि अभ्ये युद्मामिर्युद्धमिति नवासये पुष्पाते आहिसिगुणाः पुरुषा युध्य
तेगुणास्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति ॥

गावो धनमिति गवां प्राप्तिहेतुत्वात् गमात् मेदकं। धनमानये तु तुल्क गवादिद्रव्यान्यवनात्क्रियायां प्रतंत्रमिति धनं गुणः उदुपशतानीति· अत्र संख्यास्य
गुणस्य गुणस्य तत्तदो प्राधान्यं विवक्षितं तद्गुणानाति कर्गीति इष्टाभिधाना नतत्वतक संख्या मानात्मुद्गणानं सत नेकर्चतां अपवादगुणानां कटना
नामे वकर्तृत्व विवक्षा पासिर्दमुस्मात् ॥ अश्वेतीति· अश्वा अश्व यश्वाचिसा गौत्वान्कटगात्वा वोपकारित्वात गुणा अपि संतः प्रहार प्राधान्येन विवक्षिताः
काशीन्नतो पाविधानानः॥ ५म
॥१०॥

यिनोते धनमिति· समुदायस्य प्राप्तिहेतुत्वाद्धनत्वं नतेकैकस्य गोपिंडस्येति धनमेकं गोषि विशिष्यते। आश्रितसंख्याविशेषा अपि गोपिंडा धनं विशिष्यं तः समुदायस्य प्राप्तिहेतु
त्वं प्रत्यायं तानि गावोपि धन संख्यां नानुवर्तते गो धन मित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात् अपत्यं पतनादिति· बहूनां पतन हेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोक्ते तदपत्यत्वं न त्वे
कपुत्रतेति नोकाश्च यत्वाल्लिंग स्यायत्व शद्भो नपुंसकलिंग एव युत्पत्तेष्वेकं न पतन हेतुत्वे विवक्षिते तु अत्र यत्ना लिंग नियमे भवन्ते भवत्येवा इं द्राग्नी देवते तानि संख्य
देवतात्वमेकं दृविष्यतानिति द्विवचनाभावः देवने तु प्रधाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतायतनत्वविकल्पे न देवता कार्यस्यातथा वाहिरेवाति पालाशेवआतानिवधानि
पालाशे वा आतानितिबलाते कार्थत्वा दृषिकारणविकल्प अर्थंते दृष्टिणीति· अत्राविसमुदायस्य दृष्टिणा नमितेकवचनं दृष्टिणा इतितु बहुवचने तानेहि विकल्पः स्या
इहतावद्यावोधनमितिशिष्टोते वैकगुणः सत्त्व प्राधान्येन विवक्षितः पुत्रा अपत्यमिति अपतनादपत्यमेको गुणः सप्राधान्येन विवक्षितः इंद्राग्नी देवता
इहतावद्यावोधनमिति शिष्टो तेऽर्थं एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। पावंत तितं वाशितामनुयंति सर्वेते दृष्टिणा सम् इति
विश्वेदेवा देवता इति हि वैश्वदेव कर्मणो देवत्वमन्वर्थतया एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः विंशत्यादिषु वाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः अयं तर्हि विंशत्यादिषु वचने षु दोषः
दृष्टा तैर्ह्दिकमीणोदृष्टिणाएको गुणः सप्राधान्येन विवक्षितः विंशत्यादिषु वाप्येको गुणः सप्राधान्येन विवक्षितः अयं तर्हि विंशत्यादिषु बहुवचनेषु दोषः
गोविंशतिरानयतामिति भावान यने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः इंदं तावदयं प्रष्टव्यः अथ हगो त्वं ब्रवीषि आनय इति कथमाह तोवो
दिता यां द्रव्ये आनयमाणे लंभनविशसनादिनिक्रियेत इति। असंभवादाहत्वा द्वाविंशतेः प्राप्तसंभवो नासामिह त्वाचाह तिसह वीतेद्रव्ये आनयमाना
दिता यां द्रव्ये आनयमाणे लंभनविशसनादिनिक्रिये त इति। असंभवात् द्रव्यानयनं भविष्यति॥ अथ वा अव्यतिरेकात्
इयः कियं ते इदं मध्ये वंजातीयक मेव अभेदवाद्धा वानस्य द्रव्यानयनं भविष्यति॥ अथ वा अव्यतिरेकात्
इयः कि यं ते इदं मध्येवंजातीयकमेव असंभवाद्वा वानस्य द्रव्यानयनं सस्याप्रतिद्रव्य गते लिंग संख्यो नानुवर्तते इव वाद्यस्ता निनंसंख्या पदवनाइति सं
तं विंशत्यादिष्विति· विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी ननु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिंग संख्ये नानुवर्तते। वाद्यस्तानि लंसंख्ये पदवनाइति सं
ख्ये पलिंगसंख्यानुविधायिनः भावानयनइति न द्रव्यस्मिंश्चोदितेसंभवात्तुष्टानंपुकं नाहिदंउद्धिधीनुक्के वाद्विदं दिनम्प्रिन्नातिभावः इदंतावदिति अस्मिंश्चोदि
तेऽअसंभावितद्वयमिवाशिनि कार्येदृश्यत इतिमत्वा प्रश्नः असंभवादिति· आहतो साप्रान्का घिलाम संभवाद्रव्येषु कार्यमिति कियतइत्यर्थः येषांतावदतिरिक्ताभा
तिः तेषामेतदेवतात्तो कार्यं वोधमाने द्रव्यविषयमेवोपलिपत्तेव यथा चाग्निमानयेति चोदितेनाग्निरेवक त्वाद्विदितमविपात्रमानीयते तथा नातिचोदनायां द्रव्येक्रि
यामहन्ति· अव्यतिरेकादिति· जातितद्वतोर्गुणगुणिनोष्वनात्तिकभेदाभावाद्रव्यमेवतेन द्योतान्यमुताभुक्तियामुचोयतइत्यर्थः सहत्वाद्वस्तूर्ह्ययोर्द्वादिन्नादनु
तावत्साधिमानः॥

भा·कौ· ॥२३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] सम ॥२३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ कै॰
॥२२॥

उत्तरा॥ प्रकारः प्रत्ययार्थसमावेशः प्रत्ययार्थो वा गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति समर्थविभक्तिस्तु तेनेत्यपि तु योग्यतानुवर्तते वारिपथेन गच्छतीत्यादिः यावद्वक्तो
न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयाप्रसङ्गे आकांक्षा नाकांक्षेत्यनर्थकस्वर्थप्रत्ययस्याकांक्षा तस्य वद्व्यन्तेस्मद्धक्रमस्ति योऽहीति अत्रानुव्याख्यानमस्त्यागमस्य प्रत्ययमिच्छन्तेनतु
तीर्णाग्राममनाश्रयेणागच्छतीत्यत्रापि प्रत्ययार्थप्रत्ययमाह प्रत्ययार्थाधिकारिणां च द्वयोः संदेहः। अर्थान्तराद्यवायः॥ तमधी॥ अधीष्टभृतयोरिति। यावत्तेकालमध्येषणामाह
वक्ति यतेतन प्रत्ययोऽन्यते अध्येष्टृणामप्रतिफलव्यापारं व्याप्तृकालादिष्वनेन नेनप्राप्तोतितत्पाध्येषणामप्रत्यापमव्याप्यादित्वात्तु यद्वाप्तिरितिनेष्ठ

उत्तरपथेन॥ ॥आहृतप्रकरणे वारिजंगलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानं कर्तव्यं। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः॥ वा
रि॥ जंगला॥ जंगलपथेन गच्छति जांगलपथिकः। जांगलपथेनाहृतं जांगलपथिकं। जांगल॥ स्थल॥ स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतं स्था
लपथिकं। स्थल॥ कांतारा॥ कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः। कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकं। अजपथशंकुपथाभ्यां चाइति वक्तव्यं। अज॥ अज
पथेन गच्छति आजपथिकः। अजपथेनाहृतं आजपथिकं। शंकुपथेन गच्छति शांकुपथिकः। शंकुपथेनाहृतं शांकुपथिकं। मधुकमरिचयो
रण् स्थलात्॥ वक्तव्यः। स्थालपथं मधुकं स्थालपथं मरिचं॥ ॥तमधीष्टो भृतो भूतो भावी॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकस्तत्रादर्शनादध्यधी
ष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकः। किं कारणं। तत्रादर्शनात्। न ह्यसौ मासमधीष्टः किं तर्हि मुहूर्तमसौ अधीष्टो मासं तत्कर्म करोति॥ सिद्धं
तु चतुर्थीनिर्देशात्॥ सिद्धमेतत्कथं। चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः तस्मा अधीष्ट इति तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः कालाद्ध्यत्यन्तसंयोगे
विभक्तिमात्रार्थमुक्तं भासः॥

योजनो द्वितीयानिर्देशः सिद्धं त्विति तेन मासाधाधीष्टो भृतो वेति तादर्थ्ये चतुर्थीनित्प्रत्ययः मासप्रविष्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः तादर्थ्यादिति चैत्रामादि
श्रुताद्भेषणामप्रत्यापमुहूर्तादिकालव्याविनरश्चाप्रायेनेभूतभाविनोः प्रत्ययविधौ मुख्यार्थे तत्रयइतिविभागो लभ्यतानेऽत्रत्वामशास्य॥

अवयवा अनेनतरस्येति। एवं तदेव्यमितिविपशानित्यर्थः। अवहितस्यापि कश्चिदनुमानिर्देश्यध्याहितायाद्विस्त्रनइत्यत्रैतदेवं इमइति दर्शनाद्धिताविकल्प्रिदृष्टादि
त्यर्थः। षष्टिकाः। विद्वत्वचनमतेऽनेकवचनांतस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगाः। संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेण पच्यंत इत्यत्रार्थेनिपात्यमानस्य धान्यविशेषप्रव
प्रयोगार्थं॰ अनभिधानादिति। लोके स्वार्थप्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेनप्रतिपाद्यतेनतत्र्थेनियोगः क्रियते॥ ॥तदस्याद्विमेदं सूत्रं व्याप्तौ। तादि

अवयवसिद्धं च॥ अवयवसिद्धं चैतत्तस्यानुकर्षार्थः। द्व्यवः। द्वैयंविज्ञानाद्याहृद्यमप्यनुवर्ततइतितद्ग्रावा यः सुहृद्दूर्लाना षष्टे। अवयवसिद्धं चैतत्तदं
स्यानुकर्षइति॥ ॥षष्टिकाः॥ ॥षष्टिके संज्ञाग्रहणं। षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यं। मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते न ते भवन्ति षष्टिकाः। किं
मुक्तं। अनभिधानादिति॥ तदस्य ब्रह्मचर्यं॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यं। महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। गोदानिकः २ महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। महानाम्न्यो ऋच इति माहानाम्नि
कः। आदित्यव्रतिकः। नैष युक्तो निर्देशः तच्चरतीति। महानाम्न्यो नाम ऋचः॥

तद्धितार्थासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ह्यभवति ब्रह्मचर्यं चेत्तस्मात्। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। न ह्यानद्वितिप्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्ये
ति षष्ठ्यर्थे ब्रह्मचर्यमस्येति निर्देशं ब्रह्मचर्ये चेद्भवति मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्येमास प्रत्ययप्रथमान्तात्प्रथमैव विभक्तिरनुद्धितात्परस्य।
विषयो विधानात्महानाम्न्यादिभ्यइति ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः॥

भा॰वै॰॥
॥२३॥ न चता इति· चरणमनुष्ठानं तत्र वाक्यार्थविषयमिति भावः महानाम्न्यो व्रतमिति लिंगाद्ब्रह्महरे वमहानाम्नीशब्दो व्रते न वर्तते। डिनेर्दि कः यथा चत्वारि
शद् र्थ अन्येषां पस्येति लोपेन हृष्यास्तिद्धत्वात्। अथ चत्वारिंशक इति हनि विषये वर्षं च वे तस्य ये षष्टा चत्वारिंशछ्यो वर्तते। चतुर्षु वेदं च षष्टा चत्वा

न चताश्चर्यति व्रतं तासां चर्यति नैष दोषः स्याद्वर्यामान्तुद्दं भविष्यति महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति। अवांतरदीक्षादि
भ्यो डिनिः। अवांतरदीक्षादिभ्यः डिनिर्वक्तव्यः। अवांतरदीक्षी तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुश्च डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टा
चत्वारिंशी। चातुर्मास्यानां यलोपश्च। ड्वुश्च डिनिश्च वक्तव्यः चातुर्मासिकः चातुर्मासी। अथ कोऽयं चातुर्मास्यानामिति। चतुर्मासाण्ण्यो
यज्ञे तत्र भवे। चतुर्मासाण्ण्यो वक्तव्यः। यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे चतुर्षु मासेषु भवंति चातुर्मास्यानि यज्ञाः। संज्ञायामण्। २ संज्ञा
यामण्। २ वक्तव्यः चतुर्षु मासेषु भवति। चातुर्मासी पौर्णमासी॥

इंशतं वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात्· चातुर्मास्यानीति तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् प्राप्नोति पु सम
नरण्विधिः कालात्ठञित्यस्य प्राप्तिः समुदायस्य कालवाचित्वात् तदं तविधाभावाच्च केचित्तु यथाकथंचित् कालहत्वेऽप्यत्र इष्टत्वाट्ठञेव प्राप्ते ॥२३॥
तेस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः॥

तस्य॥ आख्यातग्रहणमिति यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणाभावात् अर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः संज्ञीभूतकाः सर्वलोकप्रसि
द्धः प्रसिद्धत्वादेवतेषां यज्ञानां मुख्यत्वादिति भावः यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्यत्र शब्दात्यस्य ह्येतनाम्नेषं यत्र शब्दार्थाति बहुवचनस्यानुपपन्नं भवति

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः॥ आख्यातग्रहणं किमर्थं तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने ये एव संज्ञीभूतकाः यज्ञास्ततो उत
न्निः स्यात्। आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति नाव यज्ञिकः पाकयज्ञिकः। इह न स्यात् नावनैत्यनिकः आख्यातग्र
हणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ये च संज्ञीभूतकाः यज्ञा ये च न संज्ञीभूतकाः यज्ञाः यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यातग्र
हणात् सिद्धं भवति॥

त्तिभावः। आख्यातग्रहणादिति येषां संप्रसिद्धमप्रसिद्धं वा च स्वतेषां सर्वेषां ग्रहणं भवति॥ त॥

भा·कै·
॥२४॥

तत्र वा॥ दापते कार्यमित्येतयोरर्थयोः। कालतो विप्रतिषेधवचनमस्य वा भवतीति सूत्रार्थः तत्र कार्यस्य भवे चेत् तत्र भिन्नाः रेवाः प्रसज्यन्ते सिद्धमतानाह। कार्यग्रह
णमिति। गतेष्यास इति। प्राप्तेदापवत्। नैषाधिकरणमस्ति किं तर्हि प्रत्यवभावेनेति तत्र भवद्भिस्तत्र बाधिकरणमप्यात्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्ब
लीयसीति प्रयादिद्वारेण ग्रहणमर्थान्तराभावे प्रमाणप्रमाणपरिग्रहः। श्रोपश्लेषिकमिति। मासे स्मृतिकालेयत्र दापतेनत्यमानस्यश्लेषिकमधिकरणमिति

तत्र च द्यापतेकार्यमेवक्तुं कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन्नकृत्वात्। कार्यग्रहणमनर्थकं किं कारणं तत्र भवेन कृतत्वात् यद्दि मासे कार्यमास
भवं न दूवति तत्र तत्र भवइत्येवसिद्धं। किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति
एवं यद्दिमासे दीयते तद्दिमासे भवं भवति। तत्र तत्र भवइत्येव सिद्धं। नास्ति भवतिनतन्मासे दीयते किं तर्हि मासगतो। एवं तर्हि औपश्लेषिकमधि
करणविवक्षातो एवं तर्हि योगविभागो न्यासः कांलमिद्धपठितव्यं तस्य दक्षिणा यज्ञाखेभ्यः। तत्र च दीयते तत्र कार्यं भववत्कालादिति॥

त्र भवइत्यनेनैव सिद्धमिति भाष्यार्थः कारकप्रकरणेऽत्र गौणत्वादिसंज्ञा भवतीत्युक्तं। एवं च हीतिः प्रसयविधयो दीयते इत्यपि अंततनिर्देशार्थ नेमाग्रहोपरे दीयते
अग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादिसिद्धं केचिदाहुः दीयमानस्य भवतात् कतु पत्रे भवश्चेतिद्वत्रसिद्धं इतितद्युक्तं। व्याख्यातयान्यत्र इतित्रानुवर्तनात्
तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्तिककृता प्रत्याख्यातं प्राकृते तेः संख्यापूर्वपदानामिव वनादियोर्ज्ज पयेपदीयते देवाजपेपिकमित्यत्रापि योगविभागान्तरभ
वति॥

ऋतुभ्यः
॥२५॥

ध्रुवा॥ अथ प्रकरणादिति प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। संदिशक्वणकारैस्तत्रकविदर्थे कृतान्विद्याप्रत्ययो भवतित्याद्दर्शनमात्रं कृतं शाद
श्यमाश्रीयते। ॥ऋतुभ्य॥ ऋनादिति। अनन्तरं केवलस्य पूर्वपदेन संबंधाभावान्नामसामर्थ्यात् तदन्तग्रहणं सम्बन्धिमितिस्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञ्प्राप्ते वृद्धि

ध्रुवादिभ्यो य॥ अधकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं २ कर्मेणः आगामामगाग्रहणानि। ध्रुवादिभ्यो यत्प्रत्ययस्तद्येषां संज्ञातोऽरण्यम
योजनं विशालस्पशादाद्संवयद्दे योनि। तिः आपितत्र नता यते। कतरस्मिन् अधकरणे अग्निपदादिभ्यः उपसंख्यानं। अविशेषान्नवं। ध्रुवा
दिभ्यः अथ भवतान्न कृता अग्निपदादिभ्य इतिवक्ष्यं अग्निपदेदीयते कार्यं वा आग्निपदं पैलुमूलं मिह यत्तद्यप्राप्तं संयोगारण्यम् अग्नि
पदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं उपवस्ताप्राप्नोस्तुन्निप्य हुंशालिशायमाप्रोसप्राक्षित्रं प्रयोजनं विशालवा याठादार्म्यदद्द यो अग्निपदादिभ्य
श्चेति वक्तव्यं। चूडाप्रयोजनमस्या चौडं। अद्दाप्रयोजनमस्य श्राद्धं। अनुप्रवचनादिभ्यश्च: छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरना
त्पूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यं। विशिः गेहानुप्रवेशनीयं पूरीः प्रपापूरणीयं। पूरि पदिभ्यः छः। छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनो
तिः प्रपापदनीयं प्रपापदनीयं। पदिरुहिभ्यां गृहारोहणीयं। स्वर्गादिभ्यो यत्। स्वर्गादिभ्यो यन्मसेयो भवति। स्वर्यं यशस्यं आ
युष्यं पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनं स्वस्तिवाचनं॥

धि:पुण्याहवाचनादिभ्यः इति माद्वर्णादिभ्यसानेपिद्धेभेदविवक्षां प्रत्ययश्रवणानिहत्य र्थं लुग्विधानं॥

भा॰कै॰ ॥२५॥

एकान्यदेकाग्रादिति प्रयोजनमपि लभ्यते नैव ठञः सिद्धत्वात् सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमिति चेत्। ठञ्प्रकरणादिति प्राप्ते नेष्टं जित्वं ठञ्प्रत्ययः। प्रयोजनमपि त्वानु
वर्त्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं विधानार्थमन्यत्रापि स्यादिति। एकाग्रयोरभिधाने छः स्यादिति। तदन्तविधिना तस्यापि विधानं मा भूदित्यर्थः। यथैतावद्भिरेव नाभिधानान्तमिष्टमित्यभि
धेयतामिति नियमार्थमप्येतन्नोपपद्यते इति भावः। नवजित्वादिनिष्फलत्वात् तिमिश्च निपातनं जित्वात्स्वरप्रसङ्गात् एतन्नवस्थाप्य वार्त्तिका व्याख्याताः॥ ॥आकालि॥ आकाला
दिति। आकालशब्दान्तस्य निपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृत एव ठञ् विधेय इत्यर्थः। तत्राह जन्मकालो विनाशश्चापि भवति यदि यस्योत्पत्तिकालः स एव
विनाशकालः। तयोः समानत्वाद् विनाशस्यैककालत्वं संभवतीति। तद्विनाशकालसमानतया ततः कालाभिवितिति। तदाहि कालो [illegible] समस्य काल इति लोके

एकाग्रादिकडन्यकाग्रात् निपातनानर्थकं ठञ् अकीर्णात्। एकाग्रात् निपातनमनर्थकं किं कारणं ठञ्प्रकरणात् ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते।
इदं तर्हि प्रयोजनं। वोरादिवक्ष्यामीति इह मा भूदेकाग्रं प्रयोजनमस्यामि श्रोत्रिय इति। यथैतावन्मात्रं योजनं स्यादेकाग्राद्वा इति वक्ष्यामि। आकालि
कडाद्यन्तवचने। आकालान्निपातनानर्थकं ठञ्प्रकरणात्। आकालान्निपातनमनर्थकं किं कारणं ठञ्प्रकरणात् ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते इ
दं तर्हि प्रयोजनं अन्यस्मिन् विशेषे निपातनं करिष्यामि समानकालस्य आद्यन्तविवक्षायामिति। आकालान्ठञ्। वक्तव्यः। आकालिका आ
कालिकी॥

एवं हि यतेन तस्यार्थे ठञ् विधेयः आद्यन्तवचने विषय इति भावः। भाष्यकारो विनिपातनं सामर्थ्यमितुम् आह इदं त्वाहेति निपातनेऽहि समानकालशब्दः। प्रकृ
तित्वेनाश्रीयते तस्य वा काल आदेशो निपात्यते। समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्याः सा वा आकालिकः। आदिर्जन्मान्तो विनाशः जन्मविनाशयोश्चाप्य
व्यवहितकालत्वात् एककालत्वं विवक्षितं यस्यार्थः क्षणेन समाप्यते इति निपातनाश्रयणाद् उक्तं भाष्यानुसारेण कालोऽप्रत्यर्थं नियमसमाप्तः। अनुबन्धादिकारात्
ष्टिडाद्यैव निपातनमिति अन्ये वर्णितं यथाकालिकाशनिरिति। तृतीयस्मिन्नेव कलिमध्याद् तत्पत्तिस्तेनास्तीति [illegible] विनाशः एम ॥२५
तस्या आकालिकी। आकालात् ठंश्चेति। आकालशब्द इत्येतस्मात् प्रदर्शितानतः स्वार्थे ठञ्प्रत्ययः। [illegible] पूर्वं प्रदर्शितः॥

तेन। इदमयुक्तमिति सूत्रोपात्तं वतिप्रत्ययार्थमुपात्तं यद्यत्तद्वाचकमर्थं नियतिनेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थो निर्दिष्टः तेनेति क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणार्थ
भान्तमव्यक्तिकमेहेतभावात् विशेषणं स्यात्। एतत्त्वात्संभवाद् युक्तमित्यर्थः। ननु तेनेत्यस्य तृतीयाविभक्तिकेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः। सोयत्कारत्वात् सूत्रगणानन्तरं तु
यासमर्थक्रियावचेन्नासमवतीति संबन्धसंभवाद्दोषः। कथं तेन तुल्यं तत्पाठे सत्वनिन्नः प्रतियदि कान्निम। यतेक्रियानुसारार्थरूपत्वात् सत्वभूता नतो विशेषणविशेष्यभा
वोऽसंभवाद् युक्तः। यथा कारकोपचारनया असत्वधर्मिणं सत्वानिक्रियाधर्मिताः तथा नञ्हृत्वो यथोपस्थाभावः। भोक्तुं पाकदेशो हेत्वार्थे [illegible] क्रियापेक्षकत्वसुत्र
स्य योगविभक्तिलक्षणतोपादिः पाकादेः सत्वरूपत्वाश्रयणानां क्रियारूपतात्मवायवनीभावात्। नोनुक्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वात् सत्वभूतार्थाभिधानाभावेन तोपाख्याभावः। कृ
त्वादस्माकं [illegible] पाक्रियावाचित्वं तथा वयंकृत्सः कृत्तेनिकृत्वो यथासत्वतिनत्वाविश्वासत्वाचिता [illegible] भावः प्रातिपदिका
र्थमात्रेऽनुप्रथमावास्य [illegible] शब्दितव्यादयो यथाक्रियावचनाः ते च कृत्वः शब्दितं [illegible] कृत्योऽर्थप्रत्ययदर्शनात् तथाविनाशो यमानोपमेयभावासंभवो नहि भवति
शब्दितयोन तुल्यो देवदत्तः शब्दितयेन तुल्यः सूक्ष्म इति उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति यथास्यां [illegible] तुल्य इति [illegible] विशब्दितयेन तुल्यः शायक इति क्रिया

तेन तुल्यं। इदमयुक्तं वर्णितं किमत्रायुक्तं। यत्र भूतायाः समर्थक्रियावेल्ला भवती [illegible] कथं चन्द्रतोयासमर्थेनामक्रियास्यात् नेतदयुक्तं॥

वतः क्रियोपमानं संभवतीति क्रियावद्दृतो तुल्यं तमेहात् क्रियायामपि विभिन्नजातीयानां नासत्यमानोपमेयभावः शब्दितयेन तुल्यमासितव्यमिति अत्यन्तमेदा। आहोस्वित्
जातीयानामपि शब्दितयेन तुल्यं शब्दितव्यमिति यथा गौरिव गौरिति। येनैव हेतुनैकौ गौः तेनैव परो यातिकउपमानोपमेयभावः। न च धामेदादेकजातीयानामपि भेदा
उपपद्यते उपमानोपमेयभावो भवति यथा ततः शब्दितयेन तुल्यो देवदत्तः शब्दितव्यमितिसपिसत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमिति आहोस्वित् अनुपपन्न प्रकरणादि वशादपेक्ष्यत्रि
संतं भवति तद्यप्रत्ययप्रसङ्गः तथा तत्र शब्दितेनतुल्यं देवदत्तशब्दितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावात् यथा स्थानं येन तुल्यं गमनं गच्छ त्वा चन्द्रेण तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादि
तिभोक्तुं पाकदेशोहेतुक्रियानिर्देशनकार्यदर्शनात् शीलपाकेन तुल्यो धनपाकदेशो हानलिन्न तो यासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वे तत् किं मुख्ये कथं चन्द्रतो यासमर्थ
नाम क्रियास्यादिति अत्रो च्यते उपमानोपमेयभावस्थितपदान्निधानाय यत्नो येनोपमायते यथ्वो पमायते पश्वन योः साधारणो ऽर्थः प्रतेत्राव समर्थ्यापेक्ष्य तत्र यदा क्रियो
पमानत्वेनविवक्ष्यते तदा साधारणधर्मे साधारणधर्मिधारणानां क्रियारूपतां हि तासत्वरूपतां प्रतिपद्यतेइति सत्वाभाव्यहेतेनतुक्तं॥

भा·के·
॥२८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰
॥२८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰कै॰ नैष दोष इति। एकस्मिन्प्रत्ययार्थविशेषिते समर्थाद् उभयोर्विशेषितेन तुल्यमिति संमितमिति सदृशमिति समर्थः पयतुल्या प्राप्नोति नित्यं विशेषणं एवं यस्माद् रूपेण वर्त्त
॥२७॥ नं क्वचिद्विशेषिते तुल्यमुच्यते ततः प्रत्ययार्थविशेषिते समर्थात् प्रकृत्यर्थो विशेषितो भवति न कर्तृक्रियया क्रियया तुल्या भवतीति समर्थात् क्रियावाचिनः प्रत्ययः
यो विज्ञायते न च क्रियाशब्देन क्रियावान् गृह्यते मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् तत्र स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोः तुल्यत्वप्रतीतिः क्रियावद्गत
प्रतीयमानः स्वतन्त्रवत्तुल्या इति क्रियावत्प्रतीतिः स्थूलेन तुल्यो याति अत्रापि न क्रियातुल्यः स्थूलेन पक्तुः स्थौल्येन गुणेन यथा तत्र स्थविरमात् स्थूलेन

नैष दोषः यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया संमितं तुल्यं यद्द्रव्यं तया समानार्थो विक्रियायाः प्रत्ययार्थो विक्रियायास्तत्तुल्यं भवति। अथ
वा पुनरस्तु यत्र तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव। ननु चोक्तं प्रत्ययार्थस्याविशेषितत्वादिति तत्र को दोषः। तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनः गुणतुल्येऽपि
प्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति। नैष दोषः। यत्र तृतीयायाः समर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया संमितं
तुल्यं यद्द्रव्यं तृतीयासमर्थं विक्रियाप्रत्ययार्थो विक्रियायास्तत्तुल्यं भवति। किं पुनरत्र न्यायः प्रत्ययार्थविशेषणमेव न्याय्यः कुतः एतत्।
एवं चेदाह कृत्वा आचार्येण सूत्रे पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं कृतं॥

तुल्यमानमिति क्रियातुल्यत्वविवक्षायां वतिर्भवति वस्तु तथा नातिच्छत्वेति पूर्वोक्ते नैव न्यायेन प्रकृत्यर्थविशेषिते प्रत्ययार्थेऽपि विशेषिते इत्यर्थः। किं पुनरिति
उक्तदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्तत्वादन्यतरपक्षविषयः प्रश्नः वतिनेति वतिशब्देन वत्यर्थ उच्यते तेन वा प्रसर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वासा धाहो तासमर्थ पम
नीयते न क्रियेत्यर्थो योऽप्यद्य योर्भिन्नविभक्तित्वान्तुल्यं क्रियेत न योरेकपद्योरेकविभक्तिकत्वातः कृते वसामानाधिकरण्योपपत्तिः अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव ॥२७॥
सामानाधिकरण्यं चाचक्षते। वतिर्भवति सचक्रिया वाची एवं क्रियापां तुल्यायां वतिर्भवितास्यार्थः संपद्यते॥

अपि चेति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया प्रत्ययानुपादानात् अभावात् तस्य मूलत्वेऽभवति तत्संयोगात् वतिर्विधीयमानो विना प्रत्ययार्थेन पठेनाश्रयसंख्याप्रतिपद्येत पत्रे चोति
लिंगसंख्यानुपादाना भवत्युत्पत्ति अस्य पक्षे प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यपेक्षत्वादित्यर्थकारमिश्राः क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयते इति नदिशेषप्रतिपत्ते
येक्रियापदप्रयोगः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु मूलपूर्वादिति योऽथ्व एत्य क्रियाग्रहणेन क्रियावत उपलक्षणो क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रय

अपि च वतेरव्ययेषु पाठो न कर्त्तव्यो भवति क्रियायाः अप्रभवत्त्वलिंगसंख्याभ्यां न योक्ष्यते॥

णीयेनत्रात्यन्तं संभवे भूतस्य पूर्वा अयणप्युक्तं द्विता येतु पक्षेक्रियावान् प्रत्ययार्थः स्यात्स्यात्तस्य गणेन तुल्यो धेनेति तथा लिंगसंख्यावरथाभिधानात्
न्ययसंज्ञा न भवति पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठसामर्थ्याद्धि सत्त्ववाचित्वेऽप्यव्ययसंज्ञा प्रवृत्तिः तदेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रियायाः तेन तुल्यो धनेनेत्य
मा हि क्रियावत्तो सादृश्यविवक्षितं नतु क्रियायाः यदि प्रत्ययार्थ उच्यते इत्यतो नापि वतिर्विहितः पासत्यभूतार्थाभिधायित्वं विनयशब्दस्य वत्ययं हि सिद्धं नेति क्रि
याया वतिर्विधीयते इति द्रव्यभावे शुचितः पाठो न कार्यः॥

भा॰कै॰
॥१८॥

तत्राकिमर्थमितितुल्यार्थीतिवात्तुल्यास्ययेनैवयोगेसद्धिम्मर्थ्याः आस्यः यथाआस्याइवाधीतेआस्येनतुल्यमधीतेआस्यामिवपश्यतिआस्येनातुल्यंपश्यतिआ
स्योनेवाधीतेआस्येनतुल्यमधीतेआस्याप्यवेवैश्याप्रयद्दानिआस्येनतुल्यंवैश्याप्रयद्दानिआस्याद्विवैश्यायधीतेआस्येनतुल्यंवैश्यायधीतेआस्यात्पश्य
त्रिपस्यत्वंआस्येनतुल्यंक्षत्रियस्यत्वंआस्याद्वक्षत्रियेवर्ततेआस्येनतुल्यंक्षत्रियेवर्ततइतितत्रतत्तोपपादपामप्रमर्थस्याप्रमत्तात्तुल्यत्वात्आरेवपूर्वेषाम
तयोर्विधास्यतेक्रियाप्रवृत्तिवर्णकार्यत्वेपूर्ववार्थिकमधुराणामिवपाठलिपुत्रेप्राकाराइतितत्रवमधुरयातुल्याः पाटलिपुत्रेप्राकाराइतितथाऽऽदेवदत्तस्येवयज्ञदत्तस्य
गुल्फादमाः देवदत्तेनतुल्याः यज्ञदत्तस्यगुल्फादमाइतिमधुराशब्देनयज्ञदत्तवेवक्तव्यवाच्यवाद्याउच्यतेदेवदत्तशब्देनापिशास्तिप्रश्नः तत्रिद्वानातिपूर्वसूत्रेण्याइवरूपकर्मवत्कि

तत्रतस्यैवकिमर्थमिदमुच्यतेनतेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिवतिसिद्धं नास्तिध्वतिनतावत्समर्थोत्तत्रप्रत्ययःप्रत्यासेनकर्त्तव्यांक्रियाप्रत्ययःकतोतिन
द्राप्तस्यपउत्पादनेनचकाचिदिवशब्देनयोगेततावात्सिधीयते। ननुवत्प्रत्ययविनिविधीयते॥ ॥ ॥ ॥

यावद्वत्तावतुल्योगवयइत्यादौप्रयतिद्वत्पर्थतस्मिन्क्रियमाणेगुणाद्भूतयोस्तुल्यत्वेप्रत्ययोनप्राप्नोतीतिषष्ठीसमर्थात्तादर्थ्येविधिर्विधीयतेइत्यर्थः इवशब्दस्त्र
योतकत्वात्अव्याप्तिरितिहेतुःगौरिवगवयइतियथावशब्दोधवत्वाद्विहितइतितुल्यशब्दात्कथावकन्नाद्युपमानेव्याप्तिरितिहेतुर्देवदत्तेनतुल्योदेवदत्तस्यतुल्यइतिवा
तत्रदन्तस्याकारादिदिततृतीयाषष्ठीविधानेनतृतीयासप्तम्यन्तादितिवार्थेनैवप्रत्ययः॥नतिर्वैलेवस्तत्रप्रत्ययः पूर्वसूत्रात्वत्तेनेत्यनुवर्त्तिष्यतेतदनुवर्त्यमानेऽपिवतिषष्ठ्यर्थि
भक्तयाद्ववशब्दप्रयोगउपमानाद्वत्यातिरनुमानेनइत्याशंक्याहनचकाचिदिति॥अयमर्थः इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वात्अव्याप्तिरितिहेतुर्गीतिनयोगेलक्षणो सम ॥१८॥
नत्ततोयानाप्तिव्याप्तिनयोगशेषविषयेज्ञापकपितुमिष्टेतिहित्यतत्तोयांविभक्तंतस्मात्स्थितं।ननुचैतितत्रयथाशेषविषयेज्ञापकात्तस्माभवत्येवंतत्तोया
विभविष्यतीतिभावः॥

एवंतर्हीतित्तत्तोयात्तुएकैवइवयोगेलक्षावज्ञापकात्तुमितत्ततोयोतान्देतौसिद्देतत्रेतिसप्रमाणेदिशोज्ञापयतिशेषविषयेभवतोवयोगेसप्रमातित्तत्तोया
तुनेयात्तइतिनात्तेत्तान्यवेदेवैधितदेवतातिवेलार्थः।नवम्मतिप्रयोजनेज्ञापकंभवतिअस्तिवत्प्रत्ययाद्दानत्यप्रयोजनंमथुरावन्मथुरावत्पाटलि
पुत्रेप्राकाराइत्यादौप्राकाराणांपेयासाधिकरणविहितसप्तम्यंतात्प्रत्ययविधानेकिंज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वत्ताद्रुपतिः

एवंतर्हिसिद्धेसतियदिवशब्देनयोगेसप्तमासमर्थात्वतिंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःभवतीवशब्देनयोगेसप्तमीति
।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनंदेवैधिवनामथुरायांप्राकाराइवअपशब्दप्रयोगउपपन्नोभवति॥ ॥ ॥

स्यात्एवंतर्हितत्रेतस्तत्रदयप्रयुक्तिसमितिभाष्यकारस्याभिप्रायःतत्रेकेनसूत्रेणाखलप्रत्ययविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयतेद्वितीयेन
त्रिवशब्दयोगेतस्यैतस्याप्रयोगेतिसप्तमीविधीयतेसप्तम्याषष्ठ्याबाधिकृतितस्येतनेनप्रतिप्रसूयतेमहाविभाषाधिकारात्पक्षेनवाध्यते॥

भा॰कौ॰॥
॥२९॥

तद्देहाकिंमर्थमिति इहकिं यावदृणमनुवर्त्तते तेन द्वितीयान्तार्हेणस्य कर्म्मक्रियायां [illegible] विधायते राजानमर्हतीति [illegible] राजवद्भिक्षा
लाभवद्भिति इति तत्र [illegible] पूर्वेणावतिसिद्धः राजानमर्हतीति [illegible] यानुवर्त्तते [illegible]
वविन [illegible] तेनतुल्यमिति [illegible] राजवद्भिक्षा [illegible]
नविधा [illegible]
नः [illegible]

तद्देहाकिंमर्थमिदम् [illegible] तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति [illegible] क्रियामन्तः करोतिन
[illegible] क्रिया यामर्हतीति [illegible]
ते प्रतद्राजा [illegible] मर्हतीति॥

तेन तुल्यं [illegible] क्रिया [illegible] राम
[illegible] ॥२९॥
[illegible]
[illegible]
वेति

॥उपसर्गात्॥ ॥स्वर्थे [illegible] धातुर्वैशब्दः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

उपसर्गाच्छन्दसि। स्वर्थे [illegible] धातुर्वैशब्दः शब्दे कार्य [illegible] किं यान्
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तदृति [illegible] ध्वनि। योगापेक्षं ज्ञापकं॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ज्ञापकमित्यर्थः॥

भा॰ कै॰ ॥३०॥ तस्य॥ वावचनं चेति। अयमर्थः अर्थान्तरेऽनेकार्थत्वान्नञ्समासोऽनुपसंख्यानविहिताभावविशिष्टार्थविषयाणां न तत्साधनाभावः स्यात् अव्यवाद् समावेशाद् इति वा शब्दः पूर्वो
क्तं वचनमाह न यथेति वचनेन कर्मधारयात्पादसमावेशात्सिद्धत्वादिदं स्वार्थः। यथा प्रकृतिविशेषादिधायमानैरितिनञः। इमिस्तत्त्वेन समासविशेषतः। एवं नञ्समासात् प्राधिप
र्थः। मित्रेवस्त्वरूपितिः। इत्यप्राधान्यादिनैव मध्यनुपायेनाधिगतिर्वाणीद्विवचनमद्वेष्टि इत्यप्रसङ्ग्येनेदं शब्दशब्दो भावरूपः। यस्मादितिनञ्जो भावोऽयन्तोऽन्यवाप्ति येन

तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादिति सपूर्वसूत्रम्। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रैणम्। पुंभावः पुंस्त्वं पौंस्नमिति किं पुनः कारणं नञ्सञावितिः इमौ नञ्स्नञौ प्राप्य
भावादिषु चेतेनौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम्। वावचनं च। वावचनं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नञ्स्नञा विषये त्वतलावपि यथा स्याताम्। स्त्रीभावः स्त्रैणं स्त्रीत्वं
पुंभावः पौंस्नं पुंस्त्वमिति। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम्। अपवादसमावेशात् सिद्धमेतत्। तद्यथा इमनिच्प्रभृतिभिः पर्यायैः समावेशो भवति। एवमाभ्यामपि
भविष्यति। नैतदस्ति। आत्वतलौ पुनर्नाधिकारः। यत्ते इमनिच्प्रभृतिभिः पर्यायैः समावेशो भवतीति किं तर्हि आ च त्वादिति तस्मात् त्वत्वा
दिमनिच्प्रभृतिभिः पर्यायैः समावेशो भवति न चैताभ्यामेताविति। कथं तर्हि अपवादसमावेशादपवादाभ्यामपि भवतीति॥ ॥

आ च त्वादित्यस्मात् सूत्रात् पूर्वमात्वसंशब्दनात् नञ्स्नञोरपि धात्वादयस्ता पर्यायेति प्राक् भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलौ पर्यायो इमनिजादिभिः समान ॥३०॥
दे शेन नञ्स्नजावित्यर्थः॥

एतेनैव नञ्स्नञावपि विधिकपर्यायौ। अवश्याहत्यसंभवादस्य नमसन्निपक्षे भावाचैतवाभिकारः पक्षे कार्यकालपरिभाषायामपि प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्तस्माद
त्रयोरभ्यन्तरत्वेन सहानुपाभवचाधेयौ स्यातां तयोः नञ्स्नञौ विधीयेते पर्यायोद्देशे परिभाषायाश्च पतेताम्। तथा नयोरभ्यन्तरत्वं तथा च पाणिनीयेऽर्थविशेषवल्लक्षणात् द
र्शनपदात् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधोऽनिविषयोद्देशपरिभाषाप्रत्ययोर्वसंभवतीति पूर्वप्रतिसूत्रमुपस्थानेन पुनर्यथित्वा कार्यकालपरिभाषापक्षेऽपि प्रा
कृ भवनादेव यत्न नञ्स्नञ्सूत्रमुपस्थानमतस्त्रयादितो वत्प्रत्ययस्त्वर्थनिर्देशो न पारार्थ्यनञ्स्नञाविति च तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति
तद्दिशिन्यद्देशे सन्निधानादा च त्वादिति तस्मात् सूत्रात् पूर्वं नञ्स्नञो भवतो नान्यत्रेति। अथ पूर्वसूत्रात् विधानोपयोगविरोधानन्तरं नञ्स्नञौ प्रत्यस्थानौ तदाबे

एतेनैव नञ्स्नञावपि। अपवादसमावेशादपवादाभ्यामपि भवतीति। अपि चाकृतदृष्टान्तः। इमनिच्प्रत्ययान्तादिविति नञ्स्नञः पूर्वविप्रतिषेधेन प्रत्ययान्ता एवं तर्हि दृश्यते।
आ च त्वादित्यत्र चकारकरणात् पर्यायौ नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति। तस्य भावः इमनिः प्राप्तादिर्व्यतिप्रसंगः तस्य भाव इति अभिप्रा
याद् व्यतिप्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने येनो नाचारो भावाः ॥ ७॥ ॥७॥

स्त्रीपुंसाभ्यामित्येतस्मात् नञ्स्नञौ भवतः नयापि नाभ्यन्तरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति अत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मणि वेत्यापादानात् प्रकृत्यन्त
रेण तस्मात् संबध्यते कर्मणि नञ्स्नञोरतु पस्थानाद् अभ्यन्तरं लोकार्थं कर्तव्यं एवं तर्हि त्रिवाक्येन यत्नेन समावेशः सिध्यति प्रतिवचनेनैव व्याख्यास्यते। अभि
प्रायादिषु तित्वनाश्रितप्रतिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो भावाः कश्चिदर्थः स्पष्टार्थः पर्यायविशेषाद्वा पादानात्प्रतिज्ञानात्प्रत्ययानां तसितिप्रसंगः। येनो भावा
इति अस्माकं येऽभिप्रायस्तेनित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः भवन्तीति भावाः भवन्तेर्णिजन्तेः कर्तरि घञिति कारिकाः॥ राम ॥३०॥

भा॰कै॰ ॥३१॥

यस्य गुणस्येति गुणशब्देन व्यवहारः कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तभेदको जात्यादिरर्थः। समर्थसूत्रे एतेन यस्य भावाद्द्रव्ये नावकल्प्यमाने गुणस्य भावान्निवृत्तिरिति शब्दप्रवृत्तिर्नानुवृत्तिः त्वादि नि पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति तद्विधिर्गुणग्रहणाभावाद्विधानत्वादित्यर्थः। द्रव्ये शब्दनिवेशस्य मूलस्य तस्य भावाद्धेतोर्वृत्तौ तस्मिन्नेव द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिर्येन प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वा व्यक्त्या वा व्यक्त्या वा व्यक्त्या वा भावात् त्वतलौ विधेयावित्यर्थः। अत एव रूपादयः शब्दगुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः रूपत्वमिति। ये तु शुक्लादयो गुणा गुणिनि वर्तन्ते गुणगुणिनोरभेदोपचारात् शुक्लादिभ्यो गुणा इतिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः गुणिनि जिम्पलक्षणे गुणे गुणसहचारी द्रव्ये निरूपितानि वर्तन्ते तु परिमाणात्रेतेभ्यः परिमाणो गुणो भावप्रत्ययः शुक्लता वर्तिन्यपि सामान्यविशेषप्रत्ययः गवादयो व्यक्तिमात्रवाचिनः तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः तथा सर्वनामादौ शब्दस्वरूपमध्यस्थते योगो शब्दः सामान्यार्थ इति ततः शब्दस्वरूपे भवतः प्रवृत्तिनिमित्तं तथा दृष्टादिभ्यस्तद्वद्भावादिभ्यो जातौ प्रत्ययः समासकृत्तद्धितात्प्रवृत्तिकेवलं संबन्धाभिधायित्वात् संबन्धाभिधेयं मान्यानां वेवप्रवृत्तिनिमित्तमवे पुत्रपौत्रेऽप्येतद्भवति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ। यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन्गुणे वक्तव्यौ प्रत्ययौ नित्यं न वाभिधानादीनां भावाद्द्रव्ये दवदस्य शब्दो वर्तते॥

भवतु इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः औपगवत्वमिति अपत्यापत्यव त्संबन्धः के चित्तु पाचकत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्तात् द्रव्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मते थी नाप्रसिद्धदित्वादराहार्थः उक्तः समासकृत्तद्धितेषु संबन्धा भिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूढ्यभिवतिनः संबन्धेभ्य इति रूढिशब्दा गोरश्वादयः प्रसिद्धाः प्रवृत्तिनिमित्तं जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्र त्यय एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति अभिन्नरूपा शुक्लादयो मनुष्यादिविशेषपर्यायादिनामध्यापितेभ्यो भावप्रत्ययो गुणाय भवति तेनुत्वं योगमिति गुणिनो जातिगतोऽपि व्यापितमिति संबन्धेन लोकप्रसिद्धेन भेदसंबन्धस्यप्रत्ययान्तगुणावस्थितेभ्यो लुगिति लुग्विधानसामर्थ्यान्नैव गुणो न भिधानं नतुपि दृष्टमभवत्यप्रसिद्धिमाख्यायते अव्यभिचारितसंबन्धान्तरमतो भावस्तन्नेति जात्यैव भावप्रत्ययः न द्विसहस्रसमासवंशव्यभिचारितानि समासं संबन्धानपेक्ष्या असंबन्धेऽप्यनयो राजपुरुष इत्यन्तसंबन्धस्य कार्यविकल्पान्तरं राजपुरुषशब्दस्यार्थमभिधत्ते इति तत्र संबन्धप्रत्ययो युक्तः। तस्मात्सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुस्तत्रैव भावप्रत्यय इत्याह तन्त्रान्तरेण योऽसंबन्धः समवायान्वयः स्वत्वादिरूपं त्वमिति जातिर्द्रव्याज्जाति सम्प्रदाये॥ प्रद ॥३१॥

कुत्वमित्यादौ संबन्धस्यैव संज्ञिनिष्ठत्वेऽपि समयोऽस्तु संज्ञाऽस्तीति संबन्धस्य हेतुः किं पुनरिति प्रवृत्तिनिमित्तस्य यार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः शब्दस्पर्शेति सर्वोपलब्धोपल क्षणार्थस्य सर्वस्य भेदकत्वमात्रादिहगुणत्वेनाभिमतत्वादिति व्यवहारार्थाना प्रत्यक्षं तत्र द्रव्यत्वेनाततस्तदुक्तं भवति यथा शब्दादयोऽपि द्रव्याश्रितास्तथा संसर्गिणो गुणा गुणवन्तो विज्ञातव्या द्रव्ये गुणा इति किं पुनरन्यदिति भेदाभेदाभ्यां हेतुः प्रमाणप्रश्नः अपाणितिनाकिमभेदाभेदविनायोगे लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थोऽयं भवत्येवं ख्यापितं तस्य च तत्प्रमाणमिति अभेदप्रविभेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चय इति तद्रूपादिव्यतिरेकेणाद्व्य प्रतिभेदोपलभ्यते रूपादिसन्निवेशमात्रे घटादिव्यवहारात् पशोः खल्वपीति उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यस्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः

किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम्। किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यत्। गुणस्यायं भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्ख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं न ह्यन्यदुपलभ्यते। पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तत्त्वनुमानगम्यं तद्यथा॥

पर्णशते न्यस्तस्येति बहुधा विभक्तस्येत्यर्थः एतेन भागानां परस्परावयवधानेन व्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः न त्ववविभागात् संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भ इत्यत एवैतद्नुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्तः अनुमानगम्यमिति यद्रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपेयते तेनापाधलं वक्तव्यमपि तु प्रत्यक्षप्रमाणाप्राप्तौ व्यवस्थायोग्यादानत्वावस्थानम् विप्रतिपन्नं प्रतिसाधयितुमनुमानोपन्यासः प्रत्यक्षापलापिनं प्रति प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतोदृष्टमनुमानमुपन्यस्यते॥

भा.कै.

॥ ३२॥

ॐ बधिवनस्पतीनां मितिभाष्यकारवनाञ्जातिप्रसाधिनाभिरे कवङ्गबोन भवति।ॐ यथाहि नानुपवध्यापद्यपूर्वकोदेशविशेषसंबंधोदय इति वनस्पत्या
दीनां कुसुमबल्छमुद्दिष्टानां कालान्तरदेशविशेषसंबंधदर्शनादुपचयापचयानुमाने ज्योतिषां गमिति गतिपूर्वको देशान्तरप्राप्तिमत्त्वाद्दीनामुपलम्भादि
त्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमाने को भावानुमानइति अनुमायते नेत्यनमानशब्देन हि बुध्यते समानइति वर्णो व्याप्य यः परिमाणो यदि मांडल्यं कविन्प्रमा
ह इति पाठः। परिमाणः यदि मांडल्यमेव आमलकतुल्यत्वमिति तुल्यत्वस्यासंभवात्तं नाम आमलकपरिमाणं तुल्यमेतद्गुणत्वस्य वसमवायिकारणं द्व्यणुकमिति पाठ
व्यतिरिक्तं द्व्यणुकसिद्धिः विशेषइति तुल्यत्वस्य नाम आमलकपरिमाणभेदइत्यर्थः। अणुशब्दे चेति। तदादि अन्वेव मानो यामि कार्यमाहः यपवर्गमिति। विभागानन्त

अथ बधिवनस्पतीनां तद्दृष्टानां ज्योतिषां गतिरिति। को भावानुमानः इह समानेवर्णोपि परिमाणेन च अन्य तुल्यत्वं भवति लोहस्य अन्यत्कार्पासानां पक्
नेविशेषवद्द्व्यणुकं यथा कश्चित्स्य शब्दे नैव छिद्यते। कश्चित्तु न मानोपि न छिद्यते। पक्वतो विशेषवद्द्व्यणुकं यथा कश्चिद्रेकेनैव महारोणापवर्गं करोति
कश्चिद्दामामविनकरोति यद्यतो विशेषवद्द्व्यणुकं अथवा परमाणूनां निरुपमाद्भवन्तु तत्त्वं नाविहन्यते नद्व्यणुकं किंतु नम्र लोम यथा आमलकादीनां फ
लानां रूपादयः पाकजाश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति। आमलकं वदरमिवेव भवति॥ अममर्थ्यात्त्वाविर्भवन्नेगुणानां द्व्यणुकमिति। यदि तर्हि एषा।
समर्थाद्गुणोत्पत्त्युत्पत्तेः॥
मिति एकाकारबुद्धिनिमित्तमित्यर्थः। यदि रूपाद्यालंबनेनामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशात्पूर्वरूपादिप्रादुर्भावात्तदेवेदमामलकमिति प्र
त्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत। अस्ति चाभिज्ञाकारप्रत्यभिज्ञानात्लिङ्गपाकयोर्द्व्यणुकसमवायाकजरूपाकजरूपाद्युत्तरोत्पत्तिर्द्व्यविनाशेने च्छतितन्मतेन द्व्यणुक
भिज्ञाश्च येगो कं येनु पाकजरूपाकत्वं पूर्वद्द्व्यविनाशमपूर्वद्रव्यारंभवादिभ्यः पश्चिमतितन्मतेन द्व्यभेदवि ज्ञानेकलाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्च येगो कं राम ॥ ३२॥
जातेश्चाश्रयोद्द्व्यं ततो जातिमतो गात्प्रत्यभिज्ञा पाश्च भावात् द्व्यमेतरे तात्जात्युपलंभाद्वा द्व्यस्य सद्भावनिश्चयः अन्यथा मिति प्रत्यर्थात्तिनादपदेशात्
रूपादिव्यतिरिक्तं द्व्यसिद्धमित्यर्थः। गुणानां द्रव्याइति संद्व्यतेसंगमतेश्चाश्रयतइति संद्राव्यः समितियुद्ध्वाति घनगुणानामाश्रयो द्व्यमित्यर्थः॥

किमिवनेति। यस्यागुणस्य भावादित्याद्वित्वादिगुणस्त्रोत्रार्थः द्विगुणास्त्रिगुणा इति विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्‌रलशब्दाः सुखमाभावद्रव्यवत्स्वगुणो न त
त्र संगः कथं प्रसंग इत्याह गुणशब्दो यमिति क्वचित्तु पाठः नैष दोषो गुणशब्दो यमिति तत्रायमर्थः ततो यस्य गुणस्य भावाद्वित्वात्त्रिमाश्रितत्व प्रसंगो न भ

किमिव तत्सूत्रे गुणानां रूपं भवद्रव्यसमर्थाद्गुणान्तरसमर्थाद्गुणान्तरानुपलब्धेर्वाद्वितीयद्विगुणास्त्रिगुणाः अनुपलब्धिनिर्धरा
यः गुणशब्दो यं च चतुर्थः अन्यत्वसदृशत्वं वर्तते। तद्यथा द्विगुणास्त्रिगुणास्त्रिगुणा इति। अस्ति द्व्यपदार्थकल्पनया गुणवान्द्रव्य इत्यत्र
नेयमिति गावः सस्यानि च वर्तते। अल्पप्राधान्येन वर्तते। तद्यथा येयत्र प्रधानो भवति स च्छादगुणभूतावयवास्त्रेति। अस्ति चारवर्तते। तद्यथा
गुणवानयं ब्राह्मणइति ब्यते यः सम्यग्गवां करोति। अस्ति संस्कारे वर्तते तद्यथा संस्कृतमन्त्रं गुणवदित्युच्यते। अथवा सर्वत्रैवायं गुण
शब्दः समवायवचने तु वर्तते। तद्यथा द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। चतुर्गुणाक्त मगुणाश्चापेक्ष्यं भवति॥ ॥

वतिशब्देन विशिष्टस्य गुणस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात् अथवेति पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः त्रिगुणमध्ययनमिति पद्कम
संद्गताल भ्रामयनत्रयसयोगात्। चतुर्गुणाः पदविच्छेद गुणाः पदकमध्यापादिगुणमधीत इत्युच्यते॥

भा॰कै॰ ॥३३॥ नसंहितानां गुणानां शब्दानां गुणांश्चेति विहायसंहितानां वेदांतरवदानिकाबीयान्नेहि गुणप्रधानं इति नो आलेख्यध्ययनकमभेदेकस्याध्ययनस्य हि गुणत्वाभावाद्यप्रविक्त
मपादेयत्वात्सामान्येन भवतितथापि युक्तितःसोमो वपत्रिः गुणावानयद्देशं इत्यत्रापि योगास्मात्यो युक्तितस्तास्माः देशाद्ययवत्वात गुणात्‌ उच्यते नवाद्रेनान्देशाव
यवत्‌ अनुपचरितं गुणाभूताव यमित्याश्रापितृ ह्राध्ववदवसदशात्वानिर्देशः गुणावानयथात्मा ह्यादावपिशान्यत्वादिशहार्थ गुणत्वम्‌ ह्येकदेशावाद्वावगुण
शहः पुयुक्तितश्चात्यस्तामाय्यद्येवमिति यथाद्विगुणात्‌ ज्ञात्यादेश मातालोवयवस्तासान्येन थात्रतिप्रश्नः युक्तितइतिश्चथीक्रियापांयद्योगयंतत्मामित
र्थः यदितावद्वितियुक्तितश्चाम्याभावेच्च आमेवतन्त्रस्यात्तकुतः पुनस्तात्स्यगुणवत्वमित्यर्थः तदेवं पक्षात्समर्था द्रुणाद्यत्तु आम्नाने आतिप्रसंगाद्यस्यगुणस्यभावा

नसंहितानां गुणानां शब्दानां गुणांश्च। यद्येवं गुणावद्रव्यमितिगुणाश्चहोनो पवद्वतोन सम्भवत्यत्‌ वाह यो गुणाः समासभवंति। नावंशयं वर्णतः परिणाहन
एववासाम्येभवति। किंतर्हि युक्तितो पिसाधनश्च युक्तितः। योहि मुक्तप्रख्ते लवणप्रक्षेपं प्रक्षिपेत। नाहो युक्तं स्यात्‌। यदितावद्देहे रक्तो नादः स्व
यंस्यानाम्रथानितेहलंनाहोजगच्छाप्रामुयान्तात्‌ श्रुक्लादिषु नहि वर्णभावान्‌ हतिनेप्राप्रोति। शुक्लं शुक्लं तेनितिनि। किं पुनः कारणं शुक्ला
द्ययपवोद्धिय नेते। नपुनर्हं स्याद्यो पि। शुक्लं शुक्लेनेति। सुत्रलक्षविशेषः॥

दित्याश्रपितयंस्त्रचाथव्यापिंचोद्यतिः शुक्लादिष्विनिपटस्यशुक्लइतिव्यतिरेकदर्शनात गुणस्याश्रयवन्नाहशुक्लादयः पटस्यशुक्लत्वमित्याहे गुणाश्चयन्तेन ॥३३॥
लोहितस्य योदश्यतेनवगुणेव र्णमानानांतेयांगुणएवप्रकृतिनिमित्तमितिमन्याभप्रश्नः गुणात्तमवायिन्तसामानोस्यात्प्रमाणः किंतु पटस्य शुक्लत्वमि
तिषटेनसंवद्यभावप्रसंगः वर्णभावादिति वर्णे वर्णैर्हितिरित्यर्थः। वर्णान्विन्तक्षातिवर्णप्रम्यार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रमत्वार्थाभावादित्यर्थः
नयुनर्हस्यात्‌ इतिनेपिजातिमात्रवचनात्वतोनातोयमपासंगः॥

दूर्थंचेवाद्गुणोतिविशिष्टजातिमुक्तमित्यर्थः गुणांचेतिः जातिलक्षणं। यतोद्रव्यवचनाद्रतिःयस्माद्द्रव्यवचनात्तत्वात्तोमतिनिमित्तेप्रत्ययःश्चाभ्यातेम
तु भ्रोय इतिहस्याद्योजातितद्गोः भेदविवस्यायांद्रव्यमाद्गुणःहियथापटस्यशुक्लइतिव्यतिव्यतिरेकोदश्यतेनघापवस्यहस्तइतिनगुणाद्रव्ययोर्थतिरेक
दर्शनान्मनुष्यं वहानिहत्यर्थोलुप्तारंभः दिच्छादिष्विनिदिष्वाद्योयद्व्याशहाश्यर्थातेनकिंचित्सह लिनिमित्तमपेक्षतेपुरुषेच्छावशेनप्रवर्तनानिलक्षतामि

उभयवचनाह्येतेद्रव्यंचाद्गुणांच। यतोद्रव्यवचनात्ततोहनिर्भविष्यति। इमेपितर्हिभयवचनाः कथंसारभ्यतेप्रत्नुस्तोपश्युणवचनेभ्योमतुपोलुक
भवतीति। यतोद्रव्यवचनात्ततोहनिर्भविष्यति। पित्वादिषु नहिवर्णभावात्‌ हतिनप्राप्नोतिडित्वंडित्वं ना। ओमिहनाओमिदन्तमिति। तत्रापिभाः
श्चित्याथमकाल्पिकाडित्योऽमिदश्चेतितेनकर्तांक्रियांगुणात्ताय कश्चित्करोतिसडचातेडित्वंतप्रतन्‌ओमिदन्तमप्रदेवंडित्याः कुर्वति
प्रवेऔमिदाः कुर्वंति। यत्रहि प्राथमकाल्पिकोडित्योऽमिदश्चतस्यवर्णभावाद्दृतिर्भप्राप्नोति। नैषदोषः यथैवतत्स्यकार्थंचित्कः प्रयोगःएवं
हतिरपिभविष्यति॥ ॥

निडिच्छसहचारितगुणाक्रियाद्दर्शनाद्मत्रागुपचारात्प्रवर्तमानस्पडित्थशब्दस्यगुणाक्रियेएवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थकार्थंचित्कइतिविनयादिषु कथंचि
च्छब्दस्यवाच्यात्स्वार्थेठक्प्रत्ययःशब्दस्वरूपमर्थवाच्यापडित्थइतिसंज्ञासंज्ञितिसंबंधः किंयतेनेलतःशब्दस्वरूपाख्यंगाघ्यापडित्थशब्दस्यार्थेप्रयोगस्तथैवशब्दस्व
रूपेर्थेध्यारोप्यवदत्यर्थः यमेतूलनिप्रवृत्तविनाश्यान्कैमारावस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनोजातिमिच्छन्तिपदर्शनाद्वयस्यमेरपिसप्रकावडिल्य
इतिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययउत्पद्यतेतस्यासयः॥

भा॰कै॰ ॥ ३४॥ वद्देति॥ पूर्वत्र लक्षणो जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणमात्रमात्रादिवृत्तयः इहतु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेषु विनिप्रत्
त्यर्थभेदे विप्रधानप्रत्ययार्थभेदात्पृथग्योगिकत्वम् किमिर्धिति भावशब्दत्र यस्यार्थभेदं दृष्ट्वेति । एकेनेति भवन्तीतिभावाः शब्दाः भवन्तेऽन्नतिवक्ष्यामितिक र्यगाः
द्वाभ्यामिति सत्त्वद्विविधोभावः प्रवृत्तिनिमित्तरूपः अनुकरणमात्रोऽघरतत्र अनुकरणमिति अनुकरणशब्दस्य गुणोन्तर्मानस्य भावोगुणमात्रमवाप्तिमात्रेनेत
स्माद्धि निमित्तात् अनुकरणशब्दः स्वाभिन्नार्थगुणाल्लक्षणो भवति प्रवर्तनेऽन्त्यर्थः इदं येनुगमिमानुस्य अनुकरणशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्येवर्तमानस्य

यद्वा सर्वेभावाः स्वेन भावेन भवन्ति सन्तेषां भावस्तद्भिधानेऽभिप्रेमपि द्विविधं वद्रहेतोः क्रियते । एकेन शब्दः प्रवृत्ति॥
निर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति सन्तेषामर्थ इति तदभिधाने त्वतलौ भवत इति वक्ष्यत्॥

जातिर्भावोऽजत्वपुरुषत्वशब्दस्य संबन्धस्त्वादिवेद्वंसेनार्थेनेति शब्दानां स्वार्थो वा यस्तेन भवन्तीति तत्र वाचकत्वेन प्रवर्तते इत्यर्थः वा अर्थः शब्दभवनेकर सम
णत्वेन विवक्षितोऽर्थ प्रत्याययन्नापशब्दप्रयोगाद् द्रव्यमात्रवर्थस्य करणत्वं भवतेषामर्थ इति । यजद्रोर्नि स्वाभिसंबन्धस्यादित्वेपत्रेनो यस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमि ॥ ३४॥
त्तात् स्वेनार्थेन प्रयुज्यते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्तं तत्संबन्धोऽत्यर्थः एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः॥

नैव समस्तेषामिति अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धप्रत्ययार्थो निर्दिश्यतेऽनुशब्दसंबन्धी त्यर्थः अन्योऽन्यं शब्दे असंभवादिति शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्योपपद्यते कथं यादि शब्देनगणाद्यसंभ
वान्ततः शब्दार्थसंबन्धित्वप्रत्ययार्थस्याभ्युपयेन्द्रहतु शब्दस्यान्तर्धर्मस्वेवभावस्वं धर्मभवान्तर्द्यभिदा भावानुप्रवृत्तिरात्यपत्यादि शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद् शा
द्वि शुक्लं द्रव्यं भवतिगोत्वसंबन्धाद्गौर्द्रव्यं शुक्लशब्दस्याविद्द्यत्वेव मानस्य गुणो भावः शब्दानस्य द्रव्यं प्रवर्तमानत्वो द्रव्यशब्दो गोशब्दस्येत्वेवंसंबन्धाद्वसेयं नाद्व
योऽप्यधर्मित्वादेः पूर्वलक्षणोऽनानामूर्तार्थाभिधायिनो द्युगवन्मूर्तार्थाभिधायिनश्चद्रव्यधर्मे असंभवादेव युगपद्द्विवचनप्रत्ययोऽनुशब्दाभिधायिभ्यां पूर्वोक्त एव

नैव समस्त्वसमवतिलाद्दिनेतरकं गमादिस्त्वशब्देन्द्रक्षेप्रत्ययाद्युत्पद्यते । शब्देऽसंभवादर्थेनरक्षेप्रत्ययाभिव्यक्तिः । तन्नादिह असमरत्वं त्वं । सूत्रं वर्धिने
यथान्यासमेवास्त्विति ननु चोक्तं तस्याभावद्वृत्तिमित्यादि समानसंग्रहादित्युक्तं भाक्तिमुक्तं अनभिधानादिति अनभिधानादिप्रायादिवृत्तिर्निवृत्
तिः । ततस्याः असमासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वादिभ्यार्थः त्वतलभ्यां न समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनं । त्वतलोः स्वादिभ्यार्थाभ
त लोः स्वादिसिद्धिर्यथा अन्तनोऽवकाशो भावस्य त्वतलं प्रतिषेधस्याववचनं । अस्त्रणत्वं अस्त्रणता । नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावच
नं । अश्रावणः अश्रवणः उभयवचनेऽप्रयंप्रयोगिता अश्रावणत्वं अश्रवणता नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । तन्नार्हं पूर्वविप्रतिषेधो वक्त
व्योऽनवक्तव्यः । नान्ततन्तोप्राप्नुतः किं कारणं । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥ ॥

भवप्रत्ययः तन्नन्त्वरत्वादिहिते यस्यगुणस्य भावादिनिवायद्वा सर्वेभावा इति वेत्यर्थः अनभिधानादिति नाहि गोत्वमस्त्वमिति ताद्वक्तेऽभिप्रायावदाम्नाते किंतु
जात्याद्यन्तर्थः तत्र भवत्वनेनेतिकरणस्यधनेन यन्नेतेन भावशब्देन जात्यादिकेऽव्यमानेवा असंबन्धिनि शब्दसंबन्धिनि च पूर्वोक्तस्याबाद् व्याहितवतिः शब्दाभि
धायिनो वा शुक्लादेस्तनतलादय इति स्थितं । वर्तन्त्यामिनि तत्स्वामानस्यभावद्वृत्तिपुंगवत्भावनत्वर्थस्येवं धविरश्ववाद्विग्रत्वात्तलोः कृतयोर्नञ्समा
सः स्यात्तथा च पूर्वविप्रतिषेधेन कारणकदाततं प्रसज्येन नञ्समासोनु व्यवधानेऽप्रत्ययस्वोणत्वोहानं वर्तते भवतितल्लितु लित्स्वरो णमध्योदात्तमिति तद
र्थं पूर्वविप्रतिषेधश्चाश्राव्यते॥

भा॰ कै॰ ॥ ३५॥

यावता ब्राह्मणादय इति प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ब्राह्मणार्थस्य च तदर्थोपेक्षत्वात् सामर्थ्यात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिः स्यात् राजपुरुषः सुन्दर इति दृष्टत्वाभावात् तस्मात् प्रधानं
प्रधानमपेक्षितं च न तु गुणार्थः प्रधानत्वात् तत्पुरुषस्य यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावप्रत्ययेऽपि माभूत् व्यपेक्षालक्षणः समासो भवती
त्यर्थः। इदं तर्हि निमित्ते पूर्वं न समासोऽस्तीति वृत्तेः प्रागिति वचनं विग्रहार्थं वाक्ये लोके कर्तव्यः पूर्वं समासे ... भावप्रत्ययः प्राक् प्रवर्तते पदत्वात् समासः स्या
दन्तिमायार्थं वचनेन वाचनात् ततः शब्दसंज्ञा इत्यादि प्रातिपदिकात् तस्य समासः शेषाभिधायित्वात् वचनं ... देशान्तरं तत्पदं हि द्विस्ति वाति परं तु पूर्वं समा
यावता ब्राह्मणादयः प्रतिषेधार्थे प्रत्ययोऽन्तःसमासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति किं कारणम् ... समर्थानां चेत्याद्युक्तं ... पूर्वपदार्थस्य भवतीति ... वचनात् ब्राह्मणादयः
भाव इति। प्रधानेन ... ब्राह्मणादयः भवति प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकात् ... इदं तर्हि प्रयोजनं ... समासात् भाववचनः स्यात् तत्पदं ... सिद्धमिति प्राप्ति
। नैतदस्ति ... प्रतिद्वन्द्वो ... इति समासोऽनवकाशः। निषेधार्थं वचनं ... प्राप्तिः ... अयोनित्वात् ... शिथिलता ... गौतमस्य
। भवति विप्रतिषेधः पुरुषस्य इत्योप यौनित्वात् ... शिथिलता येति। इदं तत्पुरुषं ... तत्त्वमिति समासो भावप्रत्ययः ... किं तर्हि ... यत्र भावप्रत्ययः
तेन पशोर्भाव इति समासात् भाववचनः स्यात् तत्पदं ... अर्थान् समासात् भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनं स्वरो तत्पदं ... अर्थः। स्व
रार्थं तत्पदं ... अर्थं च। स्वरार्थं तावत्। प्रविभाग ... दिवाउ तत्पदं ... अर्थात्। ब्रह्मशौण्डादिषु च।।

भावः स्यात् ततोऽनन्तरं पूर्वाहिति प्रतिषेधात् प्रायो परं तात् शौण्ड्यमित्यादि नास्ति अन्यत्र छन्दसोति छन्दसि विधेयक वित्तं ... तत्त्वे ... समासः क्वचित् विपर्ययः ॥ तम
स्य योनित्वात् ... समासे सति तत्स्वरो भवति पदे हि हि विति ... समासभावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः ... समासभावमिति समासदे ॥ ३५॥
न समासार्थो जातेः। युक्तं ... तेन ब्राह्मणसो नाशः ... पदस्य पशोर्भूयात् ... किं तत्पदं ... भावमिति ... तत्पदं ... प्रत्ययत्वात् समासात् भावप्रत्ययः
स्मर्यते भूयसीति तत् ... पूर्वभावप्रत्ययः ... समासो नित्यविधा छन्दसि ... पशोर्भाव इति भावप्रत्ययान्तं समासं ... ॥ ॥

आकडारात् ... विशिष्टविहितैः तत्तत्संज्ञाविधानां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा ... नामिति सूत्रे किमर्थश्चकार इति च ... अथ ततो
हूतं तावत् आकडारादेका संज्ञेति सूत्रे ... एव एकसंज्ञाशिष्टं ... गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं ... परं ... संज्ञा ... अर्थं
... समासं कर्तव्यं किं ... अनुवृत्तिः ... गुणः ... तत्र ... प्रत्ययनिर्देशात् ... विपूर्व
... विधानात् ... अनुकर्षणार्थ इति ... एकसंज्ञानिर्देशाच्चार्थकः स्यात्। प्रकृतानि ...

आकडारात्॥ ॥किमर्थश्चकारः॥ अनुकर्षणार्थः ... तत्र ... प्रयोजनं ... अनुवृत्तिः ...
तदुक्तम्। आकडारादिति चकारः पदवादसमावेशार्थः। आकडारादिति चकारः ... पदवादसमावेशार्थः। इम
नित्य ... पदवादैः समावेशो यथा स्यात्॥

विशेषणतेरेणाव ... तदर्थाद्वस्माकं ... तत्त्वतत्त्वावपेक्षितेति इत्यर्थः पदवादसमावेशार्थमिति नत्वन्यसमावेशार्थमित्यर्थः
... अनेकार्थ ... पदवादसमावेशार्थत्वमुपपन्नं ... अन्यसमावेशार्थत्वं विवार्यते ... इति प्रभृति
... आकृताद् यत्र ततो भवतः ... अर्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादि ... तत्त्वतोऽर्थं ... पदवादेन समावेशः वश
तत्सोऽयि भवतीति भावः।

भा·कै·
॥३६॥

नैतदस्ति आत्मा यः अकृतपथाद्यात्मनेपदमवतद्‌ इति विज्ञापयाने सूत्रार्थे निर्दिष्टे पचादेः स्यात्मनेपदाः। आत्मा यः अकृतप इति पुंगुणवचनेन आत्मनेपदादि प्रकृत यस्ला भाव इति
। कर्मव्यतिहारे अनेन सूत्रार्थव्याख्यानतः यतश्चो चोते इति अनेन वशात्‌ प्रयोजनमाख्यातेति विशेषप्रकृतेभ्यो पूर्वसूत्रेण परस्मैपदविधानादि ॥
तोपि यथा स्यात्‌ इति अर्थ शब्दो यथा कर्मणि तत्सिद्धावस्थासु प्रयोजनमात्मनेपदे बाधः स्यात्‌ एतदपि नास्ति आत्मनेपदप्रकृतौ अर्थवत्त्वं ननु इति
धावमानावयवादविवक्षितकर्मणि न भविष्यत इति तात्पर्यार्थः शब्देनार्थः। आत्मा यथा इति जातौ बहुवचनं कर्मणि कर्तृत्वं स्वरूपमात्र नानात्वपदयोग्यतामति
प्रकृतप आश्रित्य तेन आत्मनेपदे स्यात्‌ विशेषः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वात्‌ स्यात्‌ सूत्रगुणवचनादिभ्यः कर्मणि तत्तत्सिद्धान्तनिसिध्यति तस्मात्‌ यदि भवद्‌ अर्थपरिग्रहे
गकर्मणि तत्तत्सूत्रेणाविधायि तेन चरितार्थत्वेऽपि आत्मनेपदे स्यादेव इष्यते। यत्र चोद्यते इति भावविशेषप्रकृतिभ्यः परस्मैपदे प्रसज्यमाने विधानार्थः। एतदपि नास्ति चेत्‌

नैतदस्ति प्रयोजनं आत्मादिलेवइमनि आत्मनेपदं विधिप्रयोगे समावेशो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं आत्मा यः अकृतपः तात्पर्यं तत्तत्तलोपाद्याख्यातानां यतश्चोद्ये
ते। एतदपि नास्ति प्रयोजनं आत्मादिष्वेव। आत्मा यः प्रकृतप स्यात्‌ तत्तलोपो भविष्यति यतश्चोद्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं आत्मा यथार्थस्तत्र तत्तलो यथा स्यात्‌
यत्र चोद्यते। एतदपि नास्ति प्रयोजनं आत्मादिष्वेव आत्मा यथार्थः तत्र तत्तलो भविष्यति यत्र चोद्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं आत्मा यः अकृतप यस्या भाव
तत्तलो यथा स्यात्‌ यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन्‌ विशेषेऽपि प्रत्ययोत्पत्तेः किं कृतं भवति। आत्मनेपदे तत्तलोऽप्रसङ्गात्‌। चेदितरेतरत्र च कर्म भवति॥

कृतार्थविशेषेणाविधाने नानात्वेन लविधानार्थश्च कोऽसावर्थः केचित्‌ प्रातिपदिकसामान्यात्‌ कर्मणि तत्तलादिकं भाष्यमस्यापवादत्वेन तत्‌
पुंसु प्रकृतिविशेषसंबद्धत्वकर्मार्थस्योपादानात्‌ प्रकृतं तेन तस्य संबन्धयोग्यतानतस्मात्‌ गुणवचनेभ्यः प्रवृत्तिस्तत्र विशेषप्रकृतयः तात्पर्येण प्रकृ राम
तिभ्यः कर्मणि तत्तलो भवतः आपादपरिसमाप्तेर्भविकर्माधिकारात्‌ भावे तु प्राक्कालात्‌ तस्मात्‌ सूत्राद्‌ ध्वपाः अकृतपथाप्यापूर्वसूत्रेण अनुज्ञा प्रातिपदिकमात्रा ॥३६॥
दिति सिद्धान्तः यस्माच्चेति प्रकृतिविशेषा तत्र तलो प्राक्‌ भवनात्‌ सर्वथार्थवृद्धिर्भवतीति तत्तलो बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये तत्तलोपाद्येते प्राग्भवनादित्यवधि
पादानाच्च तत्र तल। आ च पिभावे भवतोऽन्यथा प्राग्नतोरिति च कर्म स्याद्‌ तदर्थं हि तत्त्वतल्भ्यामपुंवद्‌ इति लिङ्गात्‌ तु भावः॥

नञ्पूर्वात्‌॥ कस्मान्न भवति प्रतिषेधः पत्नातुपादानाद्‌ न आयोऽस्मात्‌ तत्तलोः प्रतिषेधः स्यान्निष्ठात्‌ प्रश्नः आ वार्यदेशीयस्याह तत्तलोरिति अत्र तत्र स्वविधि
र्भवति प्रतिषेधोऽवेति समस्तेऽन्यस्मिन्‌ प्रतिषेध इति अविकाराद्‌ स्यात्‌ सूत्रस्येति भाष्ये परिगणितानामिति एव भाद्रिप्रभृति भ्यो गणोऽस्मिन्‌ स्वपठितानाम्‌ अतत्र

॥ ॥नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसङ्गतलवणादस्यायं प्रतिषेधः। तत्तलोरित्याह नैतदस्ति प्रयोजनं इष्टेनैव नञ्पूर्वात्‌ तत्पुरुषात्‌ तत्तलो
। अबालत्वमित्याबालत्वमेति। अन्तङ्गतां पठति। नञ्पूर्वादिभ्यः स्यात्‌ प्रतिषेधः। नञ्पूर्वादितु त्रस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रिय
ते। नैतदस्ति प्रयोजनोपादीयमाना भाव प्रकृतिस्तु त्रो भावप्रत्ययो विधीयते। न च तत्र काचित्‌ नञ्पूर्वा प्रकृतिर्निर्दिश्यते। न तर्हि विधि
नाप्राप्नोति। एतदपि नास्ति प्रातिपदिके नततं न विधिः प्रतिषिध्यते। यत्र तर्हि तद्‌ नवविधिरस्ति। पत्न्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति यक्षे
तावत्‌ प्रयोजनं स्यात्‌ त्रैवायं न यात्‌ उपपन्नं तावदभवति। नञ्पूर्वात्‌ तत्पुरुषाद्‌ इति॥

चोपलक्षणं हायनांतयुवादिभ्योऽणा इत्यस्य च लघुपूर्वान्‌ योपधात्‌ गुरूपोत्तमात्‌ इति एतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्‌ तत्पुरुषाद्‌ स्येव प्रसङ्गः यथेनादिति
अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात्‌ नपर्यन्त तत्र प्रत्ययानः प्रतिषेधो विधेयः स्पष्टो नात्रानुवर्तिष्यते॥ ॥

भा॰ कै॰ एवं तर्हीति। अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारात्स्योपादानादि मतिजातानामपि प्रतिषेधो विज्ञायेतेतत्र तद्विधानाभावात्संज्ञाभावात्किं प्रतिषेधेन कृत इत्यशोभनत्वम्
॥३७॥ र्वीन वक्तु श्रोहस्य पूर्वोक्तनलुग्बानुस्मरणविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेनन् त्र्यं एवं तर्हीति प्रसंगाभावात्प्रतिषेधो न कर्त्तव्यः कृतश्च ज्ञापयति यत्

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरोभावप्रत्ययान्त पूर्वपदस्य वृद्धिर्भवतीति नेष्यते। नत्र तावद्वेष्यते। अविद्यमानाः ऽत्र वोऽस्य अपटु पटुः अपटो भविः। अपटुत्वं अपटुतेति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरोभावप्रत्ययोऽस्य पूर्वानुत्तरपदात्स्वरूपाद्वृद्धिर्भवतीति नेष्यते। नत्र तावद्वेष्यते। पाटवः अपटुः परम पटुः परमपटोर्भावः पारमपटवम्। पारमपटवम्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरोभावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज नं। नञ्समासान्नो भाववचनः स्वरो न भवति यत्र समर्थविशेषणं तदुपपन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सर्वे एते तद्धिताः सापेक्षात्प्रवर्तन्तेति॥

विविषयउत्तरोभावप्रत्ययोन प्राप्नोतीत्यत्रापि भवति नत्र योर्भाव इति। अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वाद्रूप्यामप्यादि प्राप्नोतीति ज्ञापकं न भवत्यप्रतिपन्नमिति च। पूर्वस्यानुत्तरपदस्यस्यापि समासात्पर्यविग्रहवाक्यावस्थितेति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते ततो तु कृतेन समासेन भवनीनत्तु सापेक्षा राम
दुत्तरप्रत्ययविषयत्वात्ज्ञापनस्य॥ ॥३७॥

पदयमिति। बन्नेत्येनादिनेत्यादिप्रतिषेधापेक्षणात्तदितानुत्पन्नेन नञः पूर्वस्य समर्थत्वात्सर्थतद्धितानुत्पत्तोत्तरविधानमनुपपन्नं तत्किं समासेनानेसा
न समर्थलद्धितोनञर्थविशनात्भवतीति ज्ञापयतिनेदं सूत्रमेतत्प्रत्याख्यानं नत्वान्नञ्समासस्य लेतद्धितानां विधर्थ्यनिप्सार्थं चतुरादिभ्यस्तत्क्तत्सपे
क्षेभ्योनाभिधानात्प्रत्ययो न भवतीति तत्तेनु नञ्समासे सावधारणार्थात्कृतिग्रहणात्तत्प्रतिषेध्यावनुत्पत्तिरसादिभवतीपर्यातत्रयथापुरयोः यथा विशालेन
सूत्रं विवक्षाभेदेन तद्यत्सिद्धिस्मृता भाष्यकारोसमासाब्यपेत्येसदापूर्वभावविवक्षापक्षाात्प्रतिषेधविविक्षात्स्त्र यथार्थमयथायापुर्यापितिभव
तिपूर्वेषु प्रतिषेधविवक्षा यामायथार्थमायथापुर्यामितिभवति नत्र फर्मिवद्रत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पर्तं नामिति यामीवत्तल्पान
यदयं नञोगुणप्रतिषेधेसंपादार्हहितालमर्थात्तद्धिताइत्याह॥

नञ्समास इति वक्तव्यान्नञ्समासे कृतेन नलोप भवतः नपदोर्भावेन मनुष्यस्यभावो नहि हायनस्य भावइत्यारोपूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वोपिपूर्वप्रत्य
यः पश्चान्नञ्समासः आणवत्र मानुष्यकमहेहायनमिति अप्रवृत्ति शङ्का गुणतायुकृषादिगणादित्यिष्यनव्यात्र आशोनमशौचमितिन अशुचीत्र्यो
तिपूर्वपदस्याद्वृद्धिहृत्रापदस्यानितं नञ्शुकृतस्यभावइत्याशेसापेक्षत्वप्रत्ययस्य श्रौचाशौ कूपमित्यादिभवतितदेवं तत्रस्मिनप्रत्याख्याने लक्षस्यदर्श
नवशान्कविद्भावविषयायां गुणादिविवक्षायां ज्ञापकात्नञर्थापेक्षत्वेपिपूर्वयथार्थप्रभावप्रत्ययः पश्चात्नञ्समासः लतलोनुकृतेन समासेकविन्नपू
र्वभावविवक्षाकविन्नपूर्वनिषेधविवक्षा॥

भा॰ कै॰ ॥२८॥ एभ्यादि॥ नाववचनमिति विरूपमतोपाभिप्रायः। अर्थवादेशायःपरिहृतमित्याश्रमपालि। अभ्यासमादेशार्थविमिति यत्रोक्तगणिवद्वैविभाषा। तत्रा
यद्वादेशमुक्तेऽक्तगोनप्रवर्तितेनाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः लिंगंवर्योमध्येयद्याकालावर्वित्वादिवुविकल्पवचनमल्पार्थमेपमल्पमादेशार्थ
मिहवाववचनं॥ गुणा॥ वातुर्उत्थोदानाभिनिमपर्यं नोद्यारत्तोभावकर्मसंवेधनिहृनर्थमितिवार्थमवयज्ञमवतिवत्वात्वणाक्रतुर्वर्णवयुर्वैदमे

एभ्यादि भ्यइमनिवृत्ता। गावचनकिमर्था। वाक्यमविधयवा मातानेनवल्लिमयोजनं। प्रकृत्यमहाविभाषान यावाक्यमपि भविष्यति। इदंन
हि प्रयोजनं। ततलाविधिययात्स्पातां। प्रकृतविनाहिप्रयोजनं। आचत्वाद्दितेनस्याद्या। आतन्तताविभाविष्यतः। अतउत्तरं पठति। ए
भ्यादिभ्यो वाववनमज्ञासमावेशार्थं। एभ्यादिभ्यो वावचनक्रियते। अज्ञासमावेशोयथास्यात्। पार्थवेदाधिमा। गुणवचनब्राह्म
णादिभ्यः कर्मणि चाब्राह्मणादिषु वातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं। ब्राह्मणादिषु वातुर्वर्ण्यानामुपसंख्यानं कर्तव्यं। वातुर्वर्णं वातु
र्यं। वातुराश्रम्यं। भ्या॥ अर्हतो नुम् वा। अर्हतोनुम्ववक्तव्यः। अर्हतो भावः॥ आर्हन्त्यं आर्हती॥

ववातुर्वर्ण्यं अर्थं अथ वा वचनमितिविधा अधीतेति धालप्रागर्कनुसूत्रा तार्कलादेरितिवकः सर्वभादाइगोप्यलद्दनिलुकृचतुर्वैधणवचातुर्वैद्य राम ॥२८॥
मनुशानिकाद्यौहेकृतिगणाञ्चातुमवपदहाद्धिः अर्हतोनुमूलेति अर्हः प्रशंसायामितिशत्रन्तोर्हद्धहुः पूजायामभिधायी आर्हन्तामिति निकरणा
न हि यासपि प्रयोजनः प्रयोगः नथो वौविनमैत्र्यादिप्रयुज्यते॥

भा॰ कै॰ ॥२९॥ हितः॥ ॥यथादेशः आप्रातानियमेनकारलोपस्यपूर्वविधौ स्थानिवद्भावनअयोनिकानर्थके अलोन्त्यविधिरिते वायामात्र योजना भावान्नाद्वा। न
अर्यमात्मर्थ्याद्दितिअलोन्त्यस्य तुसंहारोवाधात इत्यर्थः॥ हाक्षराम॥ यलोपश्चेति। यहाक्षरः सः श्रीत्र भाव यल्ल्पत्यवयहनिवस्त हाक्षरलोपोय

हितायन्नलोपश्च। किमिदं नलोपवचनयद्वर्णं आहोस्वित् संघातग्रहणं। किं वातः। यदि वर्णग्रहणं स्वेयं नलोपे कृतेऽयादेशः प्राप्नोति। अथ
संघातग्रहणं सम्लोपः कस्मान्न भवति। नितिहोनस्यलोपः। यस्येतिवानन्नाक्षं भवात भविष्यति सर्वसमविश्यति॥ ॥हायनान्तयुवादिभ्यो
ण॥ अयायकरण श्रोत्रियस्य यलोपश्च। श्रोत्रियकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानकर्तव्यं। लोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रं॥ ॥
इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥

सतुवाणार्थपदेववनमिति दर्शितेतरावशदेनइयमिह पंतस्य तेकाविन्नलोपश्चेतिपाठः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्या राम ॥२९॥
ध्यायस्य प्रथमेपादे द्वितीयमाह्निकं॥

भा॰ कै॰ ॥४०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीमातंगा ॥ विभाषा ॥ नव तानुकृष्टयति [illegible] विभाषा [illegible] सिद्धे विभाषा [illegible]
गविभाषा [illegible] नुतिलमाषा [illegible] प्रार्थ्य स्यात् ॥ [illegible] पुनः पुनरुच्चार [illegible] अथवा [illegible]
[illegible] अनुवाक्येषु [illegible] इति [illegible]

श्रीगणेशाय नमः ॥ विभाषा [illegible]
[illegible]
[illegible] श्रीहरि [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ धामानामिति
[illegible] ॥ ॥ ॥

[illegible] ॥ अथवा [illegible] नीस [illegible] ॥ ॥४०॥
[illegible] ॥

[illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] धामानाम् [illegible] अनु
[illegible] ॥ अनुवर्त्तमाना [illegible]

अथवा [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ अथवा [illegible]
[illegible] ॥ अथवा
[illegible] ॥

विभाषा [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

भा· के·

॥४६॥

यथामुख सम्मुखस्य लोप इति सम्मुखं यथा दर्शितो यद्यपि तेन [illegible] संमुखीनः [illegible] दर्शनात् [illegible] संमुखीनम् [illegible]
[illegible] सर्वाः [illegible] संमुखीनः उच्यत इत्यादि ॥ ॥अनुपद० ॥ तत्र न लावन इति [illegible] इति गमन
[illegible] यथार्थ [illegible] इति [illegible] सूत्रकार्ये [illegible]
[illegible] ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ संमुखेति [illegible] संमुखेति समस्तान्त लोपः ॥ संमुखेति समस्तान्तलोपो निपात्यते संमुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥ ॥अनु
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] गम ॥४२॥
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ समां समां विजायते ॥ ॥ २६
समां समां विजायते [illegible] समां समां विजायत इति यलोपवचनात् लुग्विज्ञानं समां समां [illegible] यप् इति यलोप
वचनात् लुग्विज्ञानम् [illegible] समां समां विजायत इति यलोपवचनात्
लुग्विज्ञानमिति [illegible] समां समां विजायत इति यलोपवचनात् लुग्विज्ञानमिति [illegible]
[illegible] पूर्वपदस्य यलोपवचनात् [illegible] पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्यः [illegible] उत्तरपदस्य वा वचनं [illegible] पूर्वपदस्य
उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ॥ समां समां विजायते ॥ समायां विजायत इति ॥
॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥४२॥

[illegible]

राम ॥४२॥

[illegible]

भा॰ वै॰
॥ ४३॥

विनञ्भ्यां ॥ सहार्थाभ्यां नेति । न सहेति प्रसज्यार्थे निर्देशः प्रसज्यते प्रकृत्यर्थे प्रसज्यार्थविशेषणाय ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधादिना भावान्यमिता
वं नाप्रमितिलोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिहसाधुत्वाख्यानात् स्त्रीकेवलनाशब्दस्य पृथक्भावाभिधायित्वान्नसहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः पृथग्भाव
हेतो प्रसज्यार्थनिर्देशः । विनञौ प्रतिषेधार्थत्वाद्विना इत्यधिकरणाद्विशब्दस्य गुणप्रतिषेधप्रतिलब्धे नान्येन च क्रियावाचि

विनञ्भ्यां नानाञौ नसहा इत्यनेनेति सहार्थाभावे नाद्विप्रतिषेधौ प्रकृत्यर्थप्रत्ययातः नानासहसहैवेति । नेवदोषः नायं प्रत्यर्थ
र्थः । किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । विनञ्भ्यां तेनार्थसहवाचिभ्यां नाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति । वेः शालच्छङ्कटचौ क
स्मिन्नर्थे शालच्छङ्कटचौ भवतः । नित्यमनुवर्तते । प्रवेत्सि तु विशालेऽङ्ग इत्यसकृदमितिरत्र खलु संगतोऽर्थो गम्यते । प्रकटमिति प्रम
तार्थो गम्यते । तत्र कटमिति कटार्थो गम्यते । एवं तर्हि स्वार्थे शालच्छङ्कटचौ भवतः ॥

को पि विशब्दः सहार्थप्रत्ययो विना येनाविनां नसह विद्वत् नानासहेति इदं तु विनाऽवरं नेन नादेवं द्रष्टेनेत्यस्य सत्त्वभूतस्या प्यर्थस्य वर्तिकर्तुं तत्र भवति यथा प्राप्नुत्वम् । वेश्या ॥ ॥ कस्मिन्नर्थे शालच्छङ्कटचौ भवतः प्रवर्तने प्रायेण पूर्ववत् तु वचनं स्वसहार्थस्य सहित्रासं भवादर्थानुपादानाच्चप्रश्नः विशाले इति नाद्विशाभिधानात् स्वपत्रसहार्थत्वमिति भावः ॥ शास ॥ ४३॥

किं वक्तव्यमिति ज्ञातावाक्ये क्रियाविशेषस्याधीनत्वाद्वसर्गाः वाचकाभावे द्योतकार्थाभावादनर्थका इवेति भावः स्वार्थे नामितिक्रियोपसर्गोऽनेका
धनाम्बूति अर्थः । निवन्धविषयाः शब्दावीनां शब्दार्थयोर्दृश्यन्ते यथा द्विद्विशाद्वाद्वौ स्वार्थायाभिधानमिति भावः उपसर्गस्य इति स्वयं स्त्रीपसर्गसंज्ञार्थेन
द्विषयात्रैव वियोगव्यवहारः प्रयोगार्हनामिहाभिधानेविशाल इति यङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः । विशाले स्वार्थे नितमनुप

किंवक्तव्यमेतत् । न्यायादेव कथमनु आमात्ते गोरप्यते उपसर्गेभ्यः नेविधीयते उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र काश्चित्क्रियवाचीश
दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्रहि न प्रयुज्यते स्वार्थे नाते क्रियामाहुः । तत्र तेउपसर्गेभ्यो विधीयमानाः स्वार्थ
गावांक्रियां नविद्यन्ति । एवं न विभवेत्विहं विशालेऽङ्गे इति । इदं तु नसिद्ध्यति । विशालो विशंकटः । एतदपि सिद्धं क
थं श्वकाले मन्त्रर्थायः विशाले स्थयस्ताः । विशालः विशंकटे स्थयस्ताः विशंकटः ॥

स्वपक्षान्नामभिधाना भवति विशालवाविस्फर्के विविशालमवयुक्तस्य गोष्टरिवनानुगोरित्यर्थः प्रकृतपदानुसारेणावेदमु
स्ते गुणाद्धां विशालादयः साधुत्वावात्मानमन्तुकिंचित्पायमाश्रित्य प्रकृतवन्तिः क्रियतेयथामतिलोमानुलोमइति ।

भा·टी· ॥४४॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] राम ॥४४॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कै·
॥७५॥

इत्यत्र॥ ॥सद्वेनिशाद्त्यदण्डदेशोद्दत्पदोत्वविहितादिग्देशावयवत्वयवविधानावदार्थिकं तस्मान्नार्थ इति क्रिन्न शब्दास्प्रयुदिशधार्थाभिधायिनः स्वार्थे
लोविधेयः शकाभिनवार्थीय इति स्वर्ग स्वादेशुक्तो गार्हस्थ्यादित्यादावश्वत्वनभिधानात्प्रवर्तिता॥ प्रमाणे॥ किमवधिनिश्चप्रमाणादिर्दृष्टस्तदारत्प्रमत्वार्थप्रत्ययार्थ
वदर्थमानात्युभयसंभवात्वप्रत्ययः स्वयोरनुकर्तनादित्यतेनैतमविप्रमेयवादिनः प्रमाणोऽप्रत्ययप्रसंगात् उदकं प्रमेयमस्योरोरिति नैव दोषः अनियतप्रदेशविषयत्वा
त्प्रमाणानामेकेनप्रमेयेनाविशेषणोदुःसंबंधनात्प्रमेयवत्युमितिवनप्रमाणप्रतिपादनायो हस्मात्रादेशः शब्दालोके प्रभुत्वमानानां साधुत्वेनात्ता ख्यायंते अथ

इत्याद्यट्ढिवा॥ ॥इत्यादिट्कान्धिकविधिकादेशाश्वाइदन्निट्का प्रत्ययात्कथा॥ निकविधिकइत्येनेवप्रहृद्मादेशावक्तव्याः॥ किंकिनः किंशिदः
किकः॥ क्रिप्रत्ययविलिपिलक्षणस्य वस्तुपाः क्रिन्प्रत्यविलापिन इत्येनेप्रहृद्मादेशावकथा॥ लक्ष्मप्रत्ययः अस्य वस्तुषा इत्येनमिति स्वार्थाक्रिन्ने अस्य वभु
पिविलः पिलः॥ वुल्ववक्तव्यः॥ वुल्लः॥ यथासंख्यं तो विलेवस्तुषादिनिनासिध्यन्निति स्यान्नार्थः अस्यप्रहृतेन॥ कथंविलः॥ पिलइति॥ अकाराभव
र्थीयः॥ विलेअस्पत्त॥ विलः पिलः अस्पत्त॥ विलः इति प्रमाणेद्वयसाप्रमाणादिति किमर्थं प्रत्ययार्थः॥ प्रमाणे प्रत्ययार्थो प्रमाणादिनार्थं प्रत्ययार्थः
धतादिप्रत्ययापवदिता॥ तद्धि॥ कुत इत्यतदस्य वुकर्तनात्॥ कप्रहृतात्तदस्यतेनात्तेनादकारादिप्रत्ययाःप्रथमस्वादिनो पञ्चकुर्मानमतोप्रमहृद्ध
हृद्वसंरुहृदघ्नंप्रमाणेऽलः प्रमाणोऽलोवक्तव्यः॥ शमोद्विरिविततिः॥ द्विगोनित्यं लोवक्तव्यः॥ द्विशमं त्रिशमं द्विदिष्टि॥ त्रिदिष्टि॥ द्विवितस्तिः॥ कि
मर्थमिदमुच्यते॥ ५

मश्चेति यद्वीधावामवा अवप्रमाणेशस्सूत्रउथा तः तदेहुर्मानप्रमो द्वयसज्प्रवोप्रमाणाद्यद्वयसञ्विधीयतेन्मा युगपदिष्टे दमात्रप्रमाणादिहट्
इतितदेहुर्मानइवयथार्थामानिति नियमापवचनं प्रमाणेऽलइति प्रमाणेशब्दालोकेऽपि प्रतिनिद्धादिदिष्टादेवलोपः यस्य प्रत्ययस्य लुक्भव
तिसवसंभवान्मात्रचस्वहृदयोरुहुर्मानप्रवद्विविधानंमात्रचस्तुविशेषेणापदिष्टे दकमात्रवाचिनः समस्तानहिमोर्निमितिनदंतद्धिमात्र ता ॥७५
लुगप्राप्तिः किमर्थमिदमिति निमित्तहृतंप्रतिमयत्र शुः नहिद्विकत्वः प्रहृतइतिभावः॥

किमर्थमिदमिति निमित्तहृतंप्रतिमयत्रशुः नहिद्विकत्वः प्रहृतइतिभावः आदित्यमिति द्विकत्वाश्यावः सदस्यानितिसत्त्वान्मात्रप्रत्ययप्रत्ययलोपदुर्व्याप्तिर्नियतहृत्वानवाधकत्वात्नार्था
दृष्टौवभवतिवीहशमोप्रमाणादस्य स्वतनवादिशमसितिप्रकारादित्वशात्वनिश्चयसंशयविषयप्रयोगावधाद्रोउइत्योमइतिश्चलाप्रमाणस्यात् यदिनिःसितविशतोर्दिनीति
तिलोपदास्य वठ्वतोमाप्रविनस्यहृतावधकवप्रसेतिदेनकालोपवर्गयोसिद्धवद्भावादिसिद्धत्वम्भवतिभाष्यकारावचनात्सिद्धनातद् स्ययोर्मात्रलोपाः
सेत्रोनात्रलोपडविधिःपंचदशार्थमितुकोविंशतिकंउावर्षमिदहृदयविधावनेनामभाहवर्णक्वाप्तिर्यप्रयोगः समदशाहात्रिंशदितत्रतुरविधानेद्वावर्षपरिप्रयोगे दशा

किमर्थमिदमुच्यते॥ सेशतेप्राविंशतिवहस्पतिनस्यांपुरस्ताद्यकष्टि॥ उदस्तोमेवक्तव्यं वदश स्तोमः शतनोर्डिनिः शैवशतोर्डिनिर्वक्तव्यं विंशिनो मासा पंच
दशिनोर्द्धमासाः॥ विंशतेश्चा विंशतेश्चेति वक्तव्ये विंशतेर्नोति॥ तिः प्रमाणापरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रजू वक्तव्यः॥ शममात्रं दिदिमात्रं
कुडवमात्रं पंचमात्राः दशमात्राः॥ वत्वेनात्वार्थद्वयसज्मात्रचो वहुलं वत्वेनात्वार्थद्वयसज्मात्रचो वहुलमिति विकल्पो तावदेवतावद्वयसं तावन्मा
त्रं यावदेवयावद्वयसं यावन्मात्रं॥

तावदादिनिनुप्रपंचार्थ उनेसामानाविधानात्रत्रवातावादिति इदमितिक्तव्य इतिवचनं प्रपंचार्थमेवप्रमाणापरिमाणाभ्यामितिहृदिशशतेवेनोपातो शमा
त्रमिति शमः प्रमाणमस्य स्यात्रवादिदिः प्रमाणमस्य स्यात्रवाकुडवं प्रमाणमस्य स्यात्रवेतत्रार्थमात्रच् पंचमात्रा इति पंचस्फ्र तेनेतिसंशये मानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्य
यः॥ अथवा हस्तिविधवेद्येकयोरित्यादिवत्स्तोमात्रवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः पंचवत्सेयामाणामेषांमात्रवेतिपंचमात्राः तावदेवेति तत्परिमाणं यस्य धामादेः तत्ता
वत्परिमाणादिकं तनः स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्यते तस्मात् शिद्धयडलवतोप्यर्था यज्वमानान्यद्विपत्तिवारितं॥

भा·कै·
॥५६॥

यत्नः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यमानमित्याशङ्क्याह कार्यत्वमन्त्रप्रश्नः॥न प्रमाणमिति वर्तते इति का व्याख्या नः प्रयोगाद्वर्णप्रमाणार्थः॥ अथवा अनेकार्थत्वादितियात्मर्थ
नुशासनार्थत्वादर्णेनार्थानवधारणादिति वाच्यम्॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकवर्णत्वविभागात्॥ पर्याप्तमेतदन्यतमेन परिहारेण ... इति व्याख्या तद्विधा नाम्नाऽन्यानपवादे
न युक्तं ... अवयवार्थविशेषकः ... इति विशेष्यमाणे विशेषः ... विशेषस्य भावो विशेष्यं स्वार्थत्वे विशेष्यमर्थविशेष्यं स्वार्थमिदं लक्षणं वाधितम्॥
... इति॥ आपाततः प्रमाणत्वमात्मन्येव प्रमाणं तत्र शब्दमात्रोपलब्धिः ... अनुवृत्ता यथा समानेषु प्रायिकेऽन्याय इति

यत्नेऽनेनोपदेशः॥ किमर्थं यत्नेन अनुवाद आतन्मात्राणामिति ... नित्यत्वात्सिद्धमिति वाच्यम् ... ततः प्रयोगाद्विभाषा ... अन्यत्र प्रमाणभावः॥
... इति विशेषः ... अनुपदेशात् ...
... भावः सिद्धम् ... नित्यानि ... अनुपपत्तेः ... सिद्धं ...
... इत्यर्थः ...
दशानामसदृशानामिति॥

... नित्याः शब्दाः ... प्रमाणभावः ...
...
... राम
... इत्यर्थः॥ ॥५६॥

किमिदं॥ ॥एतदेवाह॥ आदेशविधानात् ... यदनुमापयति॥ ॥किमाह॥ ॥चतुर्थिविभक्तिविधिरिति ... विधिर्विषय ...
न संख्याविशेषविषयः ... प्रयोगनिमित्ता ... इति ... इत्यर्थः॥ ... किमिदमिति

किमिदं प्रयोगः ... किमिदं प्रयोगनुवृत्तौ ... किमिदं प्रमाणम् ...
योगश्च शास्त्रम्॥ ... किमिदं प्रमाणं ... भवति ... इति॥ ... विभक्तिविषयः
... इति ...
... किमेवमत्र भवति ... यत्नः॥

... संख्याविशेषप्रयोग ... संख्यासंबन्धः॥
ततः कति ... संख्यासंबन्धः ... किमर्थ ...
नियमस्य ... प्रयोगः॥

भा॰ कै॰

॥४३॥ संयोगा॥ ॥अवहवो वयवादिति नहि भेदस्य संयोगलक्षणत्वात् स्वैकदेशाविशेषानवयवानामप्रज्ञः। अवयवेषाम्बोधिति। अवयवेषु संयोगा वा चोतिर्वर्तितत्वादस्ये
त्यक्षिप्ता इव यविनिप्रमको भवति। नवस्तादास्यविशेषयोरवयवावयविभावः संभवतीतिभावः। बहुशा इतिबहुशा हत्वा चोर्थेरम्यर्थः कथं वक्तव्यते वदनात् कतमगुणा। अव
यवा॥ स्याद्विशालिस्सद्योपालनस्य द्रव्यत्वात् पापाः। सावद्गुनपाविंशतिरिति तथाविश्वसपार्थस्य प्रहृतत्वाविशेषणानामभिधानात्। द्रनुपपत्त्रः संयोगेवेति। संयोगश
द्भवान्यासंयोगवयविनामर्थ। नैवासंयोगे नित्यसंयोगावृत्तिया। द्रव्याणामविशेषेनाभिधायनार्थः। संज्ञेषेति। एकमात्रीन्नां संख्या। तत्राभियुक्तानां संयोगे संशा
नत्र संयोगशद्वप्रतियाद्रव्याणामविशेषप्राप्यविलासमवदत्यक्रमेतन। बहुनवं पयाविशेत्रदवयवावयविभेदविवक्षायां भवतिवहु तयरू पनिमेनत्रि असाहृतस्यात्र

संयोगाद्यवयवेनपराइदृक स्मान्नभवति। बहव अवयवाः स्थूलासंयोगवाद्दीनि। अवयवेयाशेषोभक्तयेतानवकाचित्संयोगोक्तिवस्यावहुशाद्रेऽवयवः स्या
न्नानुवेयमतिलितेषोयेवाथैवासंयोग। संतैया। अवयवविधानेऽवयविनिप्रमयः अवयवविधानेऽवयविनिप्रमयोऽभवतातिवक्र्यं। इहमाभूतावेवानपवा
द्रव्यवदिति। अथवावयवितानाम्यमानेऽवयवत्वामिति कस्मान्न भवति। एवयव्यवयवादेवदृत्तसेति। अवयवशद्वोयागुणाशद्वः अस्मेति शवत्रतिते
नपदम वयवा गुणात्मसिं अवयविनिप्रसवेनभवितव्यं कं वाक्यवयवशुणा। समुदायवाचिभवयविनाभविनवर्त्यं। अवयवेकत्वासमव
तिः। अस्मेतिवर्त्तते॥

यवियादिवत्स्याभवति यवतुह्यथला अविवक्षेते। अन्नादिविशेषविवक्षेत्रयामावयविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति। अवयविनानि त्वार्थे ॥५॥
पत्यवोया। बहुतिवयर्थयववाविनातिवक्र्यं अवयवात्यामिताति। अवयवाः संसेतियुक्तमाणास्विनो अवयवविशेषेनाभिधानान्नाभिप्रसवेनभाव्यमिति ॥४३॥
मत्वाप्रश्नः अवयवशद्वोयमिति संवन्धिशद्वा प्रतिवतन्यवतं वयविनिमनर्थायोमवतियवाथि नमानितिवृक्ष्य नानिधायने वृक्षे नानित्रिष्यवेवन ये दाप्य
वयविशोद्धवयवान् अस्मेत्यानेनवुत्यामार्थः। अस्मेतिवर्त्ततेहृतिअतदितिवानियान्नतदत्पात्तयतितिमनुविनासेनिवर्त्तनेसप्रसक्तेति विद्वनो
भावः अप्रमा अन्नमानेमरन्नतिविनि वचनात्। इत्यनिवर्त्तनंइति अवदुत्याभंतानमिताताः॥

अपा॥ ।उपयोगातिप्रियवयविनोऽवयववहितविनिवि अवपदेनःउभौपानोदितावयवोयमत्सरभवः। उभयेहेमनुष्याद्वियद्योपेप्रमतिहितेमनागंवपति
तामन्नविधानंकिया थीमिति किमभावादेरता नन्विवानुमुद्राबवनांउदामंबितम्बहयाधनार्थमतस्पैवोत्तमालंवधानुमितिनिमत्रः। उदात्तइति। अद्वैतिभावः
स्यानिवद्भावातिनान्तुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वानिमत्रोमाप्रे अाद्दहद्दात्तत्वंविधीयते। प्रत्ययस्वरोणापातिवद्भावनिवत्स्वावानप्रत्ययस्यान्तित्वं तु पूर्वस्व

उभादुदात्तोनित्यं॥ किमर्थमुदात्तत्वं नाभेउदात्तोयथा स्यात्। नेनतद्वितप्रयोजनं प्रत्ययस्वरोणाख्यमाःसिद्धः नमिभानिविनोभउदा
त्तोभवनातिधेनोदात्तत्वं प्रसक्तेताद्युदात्तत्वं भावेकुमारादेदात्तत्वंमवि अतिवपुत्रस्येतिउदात्तवतस्यामर्थानास्वरप्राप
स्वरस्यप्रविअतिकस्यवाधाः। अद्वेनप्रत्ययस्वरोबलीयस्त्वात्वोवतिद॥

द्विलोम्नप्रत्ययनित्यहं इतिपूर्वप्रसमेवमविद्योगकुमारात्रिलस्याविधानार्थमवेदोदात्तमनित्यमवेहेउभयेत्यासंत्रिता कउदात्तसंज्ञा॥
उदात्तेतिपुरस्तादपवादन्यायनमाद्युदात्तत्वं विधानार्थसितोदात्तसंज्ञिताः॥

भा-कै·
॥५४॥

तदस्मिन्॥ ॥अधिके समानजाताविति समानजातावित्यस्यां स्यामधिकेऽर्थे वर्तमानान् प्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वे प्रत्ययः स्यात्। अर्थः मायस्यप्रश
यमर्थः उक्तः तथाहि कारणाधिका आस्मिन्नेकादशं शतमिति एकोऽत्र विशेषणान्तरेण तुल्यजातीयः सन्निधानात् प्रकृत्यर्थमपि विशिनष्टि प्रत्ययान्तेनैकादशं शतमि
त्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थत्वात् प्रतीयन्ते शतान्तरसंबन्धात् प्रत्ययोऽधिकेति भावः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाद्विशेषणं न भवति इति विशिष्टानां शतसंबन्धे पत्रान्तर्भूतत्वात् प्रकृ
त्यर्थविशेषे शक्यते विशेषणानां ह्यनिर्देशे सत्यवान्तरविशेषणं त्रिचत्वारिंशता अन्यतमं संख्येति शतानां सहस्रं शतसहस्रमिति युक्तम्। क्रियते सहस्रादिषु शतेषु
न सहस्रमिति न संख्यायाः प्रत्ययः इति द्वित्वादिकेषु स्यादप्यधिकेऽपि विद्यमानः तत्र शतान्तरसहस्रमिति शतानि संख्येयानि इति। तास्वेव प्रकृत्यर्थतया वि

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः इहकस्मान्न भवति। एकादशमाषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इति। अधिके समानजातौ समानजातावधिके
इष्यते। अश्वैः कस्मान्न भवति। एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इति। इहं शतसहस्रयोः शतसहस्रयोः शतसहस्रयोरधिके इष्य
ते। अथवेह एकादशं शतसहस्रमिति एकाधिके प्रविर्तनं। प्रत्ययं स्यात् तदधिके कर्तव्यो मतोऽन्यथा विज्ञायते शतान्ते संख्यायां वेत्ता अधिको भवितव्यं।
अथ सहस्रमिति संख्यावन्ते सहस्राधिको भवितव्याः इति विधाने पाणिनाचार्यानामधिकस्याधिकरणाभावादनिर्देशः। इति विधाने परिमाणाशङ्का। नौ
माधिकस्याधिकरणाभावादनिर्देशः अगमकत्वान्निर्देशः नहि कार्षापणादीनामधिकरणत्वं सिद्धं तु पञ्चमानिर्देशातिदिष्टमेतत्कथं। पञ्चम्यानिर्देशः
कर्तुमिः। तस्माद्धिकमितितावदिहं पञ्चम्यानिर्देशः कर्तव्योऽन कर्तव्यः। यथा विनाबन्धात् कंकेषु विषये वा अधिकरणत्वं भवति नास्ति। उत्पाश्चादि
कमधिकरणं विनाशेन एकादशकाः विज्ञानादपठितः। अस्मिन् शतेऽएकादशं शतं॥

तावतैव एकादशशतानामधिका अस्मिन् शतसहस्रे नरेकादशं शतसहस्रमिति सहस्रागां शतानां शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वाद् तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वं एका — राम ॥५४॥
दशसहस्राणामधिका अस्मिन्नेकादशमिति एकत्वाद्विशा एकानां सहस्राणां वासंख्येयत्वात्तस्याः यत्संख्यानाधिकाद्येतेन प्रत्ययार्थेन समानजातीयत्वं प्रकृत्यर्थस्या
अप्राप्तत्वमप्यनुमतिनाय प्रवृत्तिरुच्यते। नह्येकादशानामिति तेषां शतेनैकत्वाद्वा विभावः। पञ्चमानिर्देश इति पञ्चमीनिर्देशे विशेषमितिनिपातनात् बुद्धिप्रकल्पितमपायमपेक्षा
त्पञ्चमाद्य पञ्चम्येवाधिकमिति कथं वाधिकत्वं चेत् तं च सा समयोऽयमवतः अधिकावयवापेक्षमिति कर्तव्ये तत्पूर्वामिति॥

शत्‌-भा॥ ॥यंतसहस्रमिति केवलस्य शतत्वाधिक्यत् कस्मात् एकादशं शतसहस्रमतीति ... तत्र सहस्राणां च विधीयन्ते तस्मात् संख्यागृहणं च न संख्याबाध
येन पठितः संख्याया इत्यनुवर्ततिर्विनियोगाय त्वाने कर्त्तव्यमिदमर्थः। एकत्रिंशदादयस्ततः संख्याः अत्रानियतसंख्यात्वान्नानुपलब्धकानां संख्याया गृहणे

शतं सहस्र इत्यादि। किमर्थं पुनः इदमुक्तं गृहणं। शतवहस्त्यन्ते ... किंचित्कवशादिधिका। यः शब्दः शतसहस्रं किं प्रयोजनमिति
प्रत्ययविधिमिति अन्यदन्तं च गृहीतं भवति। इत्यनेन प्राप्नोति एकत्रिंशं शते। इत्यन्ते वा अपि स्याद्विनिवृत्तिस्तेनेत्याह च नियम्यतामित्यस्य ग्रहणमेव च
विशेषत्वे। अस्मिन्नधिके नमनेऽस्मिन्कृते। इति संख्याग्रहणं च। संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यमिति महाभूतात्मको त्रिंशदधिका अस्मिन् एकादशं वि शतेऽस्ति
। विंशत्येकं अन्यत्र ग्रहणं कर्त्तव्यमिति आदि यथासंख्यं एकादशं शतं। एकस्यां संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यं इदमागतो अयोविंशतिरधिका अस्मिन् एकादशमि॥

शतेऽस्मिन्-गृहणवर्तनेन दशविज्ञाने येन प्रक्रान्तं वार्त्तिकं विषयव्याप्तिरित्यवचनं॥

भा॰ टी॰ ॥४२॥ संख्यायाः ॥ तत्र स्वसंख्यातभिन्नत्वात् स्वरूपानुवृत्तिमात्रं प्रतीतिजनकत्वात् तथानेकत्वोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स च मूलकारी प्रकृत्यर्थविशेषणांशेन तु निमित्ते वर्तमाना संख्या
वा विनोत्पत्तिविशेषार्थमिच्छायाः स्वयोग्यतायाश्चेत्रिमात्रं भवति गुणत्वात् समानाधिकरणः निमित्तस्य निमित्तापेक्षत्वात् निमित्तं प्रत्यर्थः स च द्वे निमित्तस्य तस्य गुणत्वेन
इत्यनिमित्तस्य गुणत्वं तो च यत्र द्वित्वसंख्याविज्ञानस्य प्रतिगुणत्वं विज्ञायते यत्र कोऽपि भागो निमित्तमपेक्षते द्वित्वभागस्य द्विमयत्वं इति च क्रमात् निर्गुणत्वाभावात्
विशेषमपि पदार्थं प्रकारे प्रवृत्तस्य विशेषणस्योपादाने निमित्तापेक्षाद्वितीयमिति संख्यायां इति किं च भागो निमित्तमपेक्षते द्वित्वभागस्य गुणत्वेऽपि निमित्तं दोष

संख्यायाः गुणत्वे निमित्तमपेक्षते निमित्तं गुणिनि निमित्ते गुणिनामिति वचनं किं प्रयोजनं गुणेषु मा भूत् भूयत इति प्रकरणे तु वचनं किं प्रयोजनं भूयसीया
विकायाः संख्यायाः निर्देश्यास्यास्तु द्वयोः बहुवचनयोः संख्यायाः निर्मा भूदिति एकोऽनेक इत्यनयोरपि प्रसङ्गो भवतीति वचनम् ॥ ॥

द्विवचनेऽपि निमित्तमपेक्षते द्विवचनं कार्यं प्रति योग्यतामापन्नः निमित्तमिति किं यत्र द्वौ भागौ समवेतौ तयोः द्वित्वं भागे तेन प्रमाणं गुणिनि द्विमयमुद्दिष्ट राम
इति गुणिनि निमित्ते पदं यथा स्यादिति प्रकारार्थं गुणेषु मा भूदिति स्वार्थं मा भूदिति समर्थ इत्यर्थः अत्र द्वित्वसंख्या गुणो निमित्तमपेक्ष्य द्वित्वभागस्याद्विमयो ॥४२॥
एकानामुद्दिष्टमिति स्वार्थमिदं प्रसङ्गे भूयत इति नियमे भागसंख्यायां निमित्तभागसंख्यायां द्विवचनं भवति तदा समर्थो यथा स्यादिति द्वयोर्भागो निमित्तमपेक्षते
द्वित्वभागस्य च भावादिति एकोऽनेक इति प्रसङ्गे शब्देन निमित्तमेव विवक्षितं बहुवचनादि निमित्तं गुणोऽपि विवक्षितः समासे द्वयोर्द्विवचनमिति गुणो भवति ॥

द्वौ यवानां च द्वयुद्दिष्टमिति नत्वभूत स्वामार्थ्यमविध्यति एवं तद् द्वित्वपिण्डं तत्र यवानां द्वयुद्दिष्टमिति वाक्ये यवानामिति यत्र द्वयुद्दिष्ट
स्थितो भागानिति निमित्तविवक्षायामुदाहरणं एको यवानामर्द्धमुद्दिष्टमिति भूयसार्थं तेन तद्भेदमुदाहरणं अत्र यत्रानु द्वौ यवानामर्द्धमुद्दिष्टा
इत्युदाहरणं अस्य सर्वशब्दप्रयोगनिमित्तं च द्विवचनस्य तन्नियमात् तत्र बहुवचनं दृष्टं इत्यस्मात् कथं तु संख्यायां अत्र संख्या न भवति पक्षान्तरस्य ग्रा

इत्यनुभूतौ द्वौ यवानां अर्धद्वयमुद्दिष्टमिति समानानां समानानां चेति वक्तव्यं इत्यनुभूते कोऽपि यवानामर्द्धमुद्दिष्टमिति नहि द्वित्वं वक्तव्यं न वक्तव्यं
नावधूतस्य गुणिनामिति वक्तव्यं मित्तिनत्वं गुणेषु कथा अभवति अस्येति वक्ति यत्र भूयस्त्वमिति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं द्वित्वं यत्रेति
कायाः संख्यायाः द्वित्वमिति कस्मान्न भवति अनभिधानात् तु एकत्वे इत्यत्र भवतीति वक्तव्यमिति नवक्तव्यं कस्मान्न भवति द्वौ यवानां
अर्धद्वयमुद्दिष्टमिति ॥

एकार्थविवक्षायामपि समासे कर्तव्ये संख्यायास्तत्र संज्ञा निमित्तविवक्षायां समासः अस्येति वक्तव्यमिति तेन स्वार्थमिति न भवति किं तर्हि निमित्तविवक्षायां
गापेक्षायां गुणिनि वर्तते इति निमित्तगुणमात्रे न तु प्रत्ययोऽन भवति अनभिधानात् ॥

भा॰ कै

॥५०॥

॥ तत्रामितिपञ्चनापञ्जेन नाडिकतृणास्येनकलसेनाविवक्षितः एतदर्थमेव गुणानिमान इति लघुरविलम्भा हनि दे शोनन्दकः अनभिधानादि निश्चय पानि केक
गुणामुद्गलि हादिनि मेयं चक्रं प्रलया जलसामर्थ्यादिन थिः हिमयाय वा इति इ इलिनोद्दे गुणो निमेषो येषां काला गुणानां यव नालेद्दिम याः यावतेति तथा च निमेषण

तेत्रं विमक्तिनिर्देशः । य द्युत्थ नेत्र मानानामिति वक्तव्यमिति । नवकं वा क स्मात्र भवति । एको यत्र नाम धर्मं मुद्रान्विन इति अन भिधानात् नि
मेषे चापि दृश्यते । निमेषश्चापि प्रलयो दृश्यते । द्विमयाः यका त्रिमयाः किं पुनरीदृनि मान किं निमेषं यावता उ मयेत्रयते । तत्र मेव मेतत् ।
कादित्तु कापि लभ्यत ततत गतिर्भवति । तद्यथा समानेत्यागे भानं विक्रिणानेय कानि क्राणाते । न कश्चिद्दा हं का चीयतां विक्रीणीत इति ।
अथ च येनाभिगम्यते तत्रिमानां पद भिगम्यते तत्रिमेयं ॥

विनिमानतात्रिमेयेवापि दृश्यत इति नव कं च मितिमन्ते । प्रस्तत त मतिरिति । आमुद्रा गतिर्मति मतिपत्निरित्यर्थः । अथ चेति येन मूल्येन क्रयेण क्रयं प्राप्नुविष्यते तत्त्रिमेय मित्यर्थः । देशकालावेक्षया दायेक्षया त्रिमानमिमेय माव स्या ॥ ताम ॥५०॥

तस्य ॥ तत्त्वेति संबंधमात्रे विवक्षिते निर्देशे न हेतु कस्य पूरणी संभवतीति हारिमुद्गबद्धि वचनवदु बचतो तेन परस्परविधिः । तस्य पूरणा इति । अतिप्रसंगा इति संख्या
शब्दिनः शब्दात्पूरणे डट् प्रत्ययः इति तावते वस्त्रार्थः । तथा च लक्षये च तत्र संख्यानां प्रत्येयानाम मुष्टिका दीनो पूरणे डट् प्रत्ययो निषेध आप्नोति । एतत् प्रत्याहि ।
आधारधर्माणां पूरणो नाथे पर्याः संख्या या तद्धारेण तस्य शादिति भावः । संख्या पूरण इति अत्र हठति द्वे संख्या ते हणोऽनुवर्तते । तत्र कं प्रकृति विशेषण म
परं पूरण विशेषणं । तत्पदं येन वंचनादि के स्था संपद तेन प्रत्ययार्थः । अथवा कसि न्वेवसं ख्याग्र हणोत्त नुवर्तमाने ततत्संख्या पूरण एव प्रत्ययो भवति
नु नुविग्रहः वे पंचनाहि संख्या संख्येयेन तत्राभूत्यय प्रत्यये ति । त्वासी नैनो बा कर्त्तवि मित्यर्थः । तेनपं च तलं ख्या भवत्येते तत्रार्थे यथेव इति भवति । एवम

तस्य पूरणो डट् तस्याः पूरणा इत्यतिप्रसंगः । तस्य पूरण इत्यति प्रसंगो भवति । इदानी आप्नोति पं चानां मुष्टिका नां पूरणी घट इति सिद्धं तु संख्या
पूरण इति वचनात् सिद्धमेतत्कथं संख्या पूरणा इति वक्तव्यं एवमपि षष्ठे प्राप्नोति । संख्येयं हि संख्या बहुः पूरयति । संख्या पूरण इति सूत्रम् । तत्सूत्रः ॥
। संख्येय पूरणं इति । पश्यमानः इतसं ख्या लेन त्रा । अथ च य स्य माना न अन्यसंख्या प्रवर्त्तते । त्रीतितं चं वो एवमपि द्विती ये धाये स्य प्रसक्ति प्रा
प्नोति । स वैकांहिते नोमा वा तत्संख्या प्रवर्त्तते । यम इव ज्ञाते पूर्वस्निग्धानवमत इति वक्तव्यं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पानि । प्रसिद्धं संनिवेश विशेष त्वं ग्रंथस्य वा द्विती यो ध्याय । अथ च इत्यर्थः पद विधिरि त्यादिस्य सा प्यमश है ताभिधानं प्राप्नो तर त्मा व इत्य संख्या पा
भाषा तत द्विभावे अभावा तद्विता यो ग्रहणे को पल ष्टं तां भावस्य तु ल्यता त्प्रयमा ध्याया दाव प्य ष्ट माया मि धा नमसंगात् य द्वातु एक मेणाणा नाक्रि
य मेति हाद्वि तीयो ध्यायः । पञ्च ग्रहण मा नो इ मा दि प य दे श त्वे न प्य ते । एवं तेषां च भा व्य कारो प इप ति प्य स्ये ति । पूरण ग्रहणे तुक्रिय मा णे ब र स्मि
प्र ज्ञा त स्य गणा ना पे क्षायां पूरण त्वा त् संनिवेशमात्रा ये क्षया द्वितीये षम व प दे शा भाव । द्विती यं मा सां त रं मा ह । अथ मो प ज्ञा त इति । गणना पां क्रि
य मा णा नां पूर्व स्मिन्नं स्वो ये न या ते तु आपत्ति ह ा त त्वा द्वे स्मिन्ने व हुक्री प ज्ञा तु प ज्ञा य मे त त्र प्र त्य ये य इत्यर्थः ।

भा·कै·
॥५१॥

एकादशी द्वादश्यादि निमित्ते द्वादशीति निमित्ते कादश्याश्चरमो वयवान्तत्वादेवः। एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। द्वादशद्वादशानी
ति। शततमस्ते च चरमो वयवानां द्वादशानां चरमत्वाभावः। सूत्रं चेति। न केवलं। एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। द्वादशद्वादशानीति।
शततमस्ते च चरमो वयवानां च वानां द्वादशानां चरमत्वाभावः। सूत्रं चेति। न केवलमव्याप्तिदोषो यावत् सूत्रभेदोपालितं शब्दस्यार्थः। एवं तद्धीति। हन्ति
पदार्थाभिधानमुखेनोपसर्जनपदार्थाभिधानात्तत्रस्य मर्थः इत्यविषयवहन्तिविषयविषये हन्तिः प्राप्नोतीत्यनुपालंभो न क्रियते
। किं तर्हि इदं विषयेप्रयोगसिद्धि तिष्ठति एव प्राप्नोतीत्युक्तो हन्ति स्थानमिति। प्रत्ययार्थः इत्यर्थः। प्रत्ययार्थो हि स्वार्थो पसर्जने प्रकृ

भा एवमपि प्रकारणाद्दशेयौ विष्टहती इदद्धितीयं इदं तृतीयं। द्वादशद्वादशानामितिसिद्धाति। सूत्रं कमिष्यते। यथान्यास मेकान
नुवौकं तस्य पूरणाद्यति प्रसंगः इति यदि इदमेतन्नाधिकं तु संख्यापूरणा इति वचनादिति। नान्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं
प्रकृतमनुवर्त्तते। क प्रकृतं। संख्यायागुणस्य निमाने मयडिति। एवं तर्हि निवृत्तं हन्तिस्थानं लभ्यते। कथं तर्हि हन्ति स्थानमनुवृत्त्या
लभ्यते। हन्तिरेवात्र न प्राप्नोति किं कारणं प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात् स्वार्थिको भविष्यति॥

निर्वर्त्तत इति प्रत्ययार्थो हन्तिस्थाने। स्वपदार्थः। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेनाभावितव्यं। पथीषमावमिति। इह तु पंचमः पंचशब्द — राम
र्थं भूतिः। तथा हि पंचानां यं मां मिनुके पंचमस्याप्यानयनं भवति। तत्रश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्तत्यं चानानुष्टि — ॥५१॥
कागणां पूरणो ध इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसंगः। स वचनादिति। प्रकृत्यर्थनिर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं ननु सर्वात्मना तत्र संख्या
प्रकृत्यादयानुवर्त्तना तत्र तां गत्वा द्वासंख्या संप्रति पश्चादेतौ प्रकृत्यर्थनिर्भूतिविप्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः॥

पूर्वस्यादिति। चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः। पंचादयस्तवादेशाः कर्त्तव्याः इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पंचत्वसंख्यापत्तेर्न दोषः। णपूरणः पंचमः सूत्र इति। यथाद्वित्वादोषा
द्यन्तादित्याविष्टो ... शब्दे नाभिधीयते। तथा च द्वाणादिति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। तथा द्वादिहन्ति विषये चतुर्षु पंचशब्दो वर्ततेत्यनेनावयवे
वा नां पूरणः पंचमः। मूलाश्वं पंचवत्यो भवति। तथा हि पंचमुलपञ्चवेषु चतुर्मूल ... नाति। मूलानि पंचसंख्या नाति। स्वयं वेति। अर्थो पंचवत्पंचशब्दो वर्ततेत्यनेन कामेन
ऐन पंचवनमवतीति पंचमो नु पंचकमनेनिः प्रत्ययो विधायते। पंचानां पूरणः पंचसंख्याविनिमित्तत्वात् पंचमः प्रवर्तते वेति। गणकाले त्वां पंचयथापूर्व मास्थाने। प्र
कृत्यर्थाद्भिति। पूर्वी कार्थसंग्रहश्लोकाः। बह्वादिना वान्ये र्थं सिद्धा हन्तिर्न तु स्वार्थ इत्यर्थः। वचनादिति। कोर्थ इत्यर्थः। पूर्वस्यानुवृत्तेरिति। पदोन्तरसंख्याना वीपंचा

अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः पाये सुपाठमन्तिर्नि क्यानुवृत्तवत्संख्योस्तादेः। मोच कथः। अथवा मूलेऽपंचकं त्रशादो दुःखः चतुर्षु पंचशब्दः। अथवाम
र्दूर्व द्वादयोऽन्योन्यमयवे स्थितेः। यथैव हि तीवंधापेक्ष मस्ति प्रप्रोतिमवमेव प्रकृत्यर्थादिः सर्वाहन्तिः प्राप्येतान् स्वपतो पूरणो स्यान्क थं हन्तिर्वचनादिति
स्वाभ्यं। भन्याः पूर्वानुवासंख्यानस्यानवनुसृद्धिः। षाट्शश्लो नामसंख्यातथामा प्यामविष्यति। मूलेनाप्रकृत्यर्थौ याः पूर्वस्यानुवृत्ते वहि। सामर्थ्ये चतथात
स्यालयाभाव्यामविष्यति। अन्योन्यव्याश्यात्रिमसर्वत्मिन द्वादयोवहि। प्रवर्त्तितयामाप्यादत्तिर्भवति पूरणो वकृ नो वा विकासंख्यापूरणोम्
करइष्यते। सम्यात्तु मयोर्याव्याश्रीशायोनिर्दशित्॥

विंशत्यादिः पूर्वस्यां संख्यायां वर्त्तनः इत्यर्थः। सामर्थ्ये वेति। तस्मान् मूलार्थाभिधायिमाः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं स्याप्यमित्यर्थः। अन्यो मूलेति। अयेऽन्ति तप्
स्याः। मूलेवार्थं वाहिश्व हवाया लेखामसतमेवं वन्वा हि संख्यायाहेतो प्रत्ययः इवहूनामिति। पूर्वस्यात्पद्यादयं येदः। प्रकृत्य व प्रसर्पस्व वाति तो हितमे
इः पंचशब्दार्थः। उत्तर त्रनुसमुदायः शब्दार्थः। अवयवस्को या मौनवत्कः प्रत्ययेन नाभिधीयते। अन्यथा दुमयोरिति। समुदायावयवयो
र्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थे वयवः प्रत्ययार्थः। यथा वाशीशावेति। प्रत्यक्षमिन मूलावयवयभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः॥ अवयवस्कशाखा मन्यथा

[illegible]

नान्नामन्ऽपारिधितिनि।षष्ठीस्थानेयोगे मत्रषष्ठीनियोगविभक्तात्तन्त्रवाधंनोटकितावि(?)स्यानुवर्तना।षष्ठीनिर्दिष्टस्यानन्तिर्नेभावाद्वेष इमा
भा-कै- माद्विवन्मऽपादयोऽऽप्रवादः प्रत्ययाः प्रादुर्वंति।तत्रमद्भ्यद्भ्युकामानाम त्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः नमद्भ्नुप्रत्ययत्वे सत्याश्करान्तः स्याद्
॥५४॥

नोतास्संख्याहेर्मद्राम ऽपादिषुयस्यादिस्त्रिर्देशः।मऽपादिषुयस्यादिः क्रियते।नत्रिर्देशः कर्तव्यः स्वस्थादिर्भविष्यतिवक्तव्यं।स्वक्रि
यमाणोप्रत्ययाधिकारात्तत्प्रत्ययोऽयंविशेषणायेनातत्र कोदोषः।प्रत्ययांतस्येहिस्वरदोषः प्रत्ययांतोहिस्वरिनित्वेदोषः स्यात्।विशेषिनित्तमः
।एषस्वरःप्रसज्येत।विंशतितमः इतिचेन्नानेसनाहितत्यानिर्देशः कर्तव्यन कर्तव्यः प्रकृतं ऽ्नुहरणामनुवर्तते।क्वप्रकृतं।तस्यपूरणो
ऽऽइति।तद्वैप्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।नांताहिषष्ठीपंचमीऽऽइतिप्रथमायाः षष्ठी।प्रकल्पयिष्यति।तस्मादित्युत्त
रस्येति।प्रत्ययविधिरयंनचप्रत्ययविधौपंचम्यः प्रकल्पिकाभवंति।नायंप्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥

गमत्वेन्वनुदात्तोभवतीतिऽस्वरेत्याविंशतितमस्संतोदात्तत्वंभवति।प्रकृतमितिति।स्वपितन्नादिनिभावः।विहितइति।तनतोविधानार्थोऽ राम
ऽऽइदात्तहतिरपित्वागमत्वं वंषप्रतिपत्त्यर्थंमर्थः॥ ॥५४॥

यदाऽऽयद्धास्तोपइति।ऋक्षाशाहेनाद्वसंहितं वंजनमुच्यते।छत्पट्ठांवऽमान्नवाक्यतोऽदितनुरस्त्थ्विधानात्तात्पंनमर्वविमितिसंर्वथ्यवाप्नुवंशुडे
वक्रियतांश्रुगेवदेमर्थः।पद्दंनविधिप्रतिषेधार्थमिति।विधिप्रविलिषेधौनलोपादीनांपदांतकार्याणां विसर्यविदिभागेनव्यवतिष्ठेयातामि

षद्भूतिकतिपयचतुर्थ्युक्त्वतुरः छ्यकाबाधहारलोपक्नावतुरःछन्दनोवक्तव्याः स्थायहारलोपश्चवक्तव्यः।तुरोर्यतुर्यौत्तुथक्तिमर्थं
षट्श्रुकोप्रथाक्रियते।नसर्वथाऽेववाक्यानश्रुगेवव।षड्शुकोःप्रथमःसंपद्दांतविधिप्रतिषेधार्थं षड्शुकोःप्रपक्कारणंक्रि
यते।पदांतविधिप्रतिषेधार्थं।पदांतविध्यर्थं पदांतप्रतिषेधार्थं च पदांतविध्यर्थतावत्।पर्मिमयानिषद्धेयानि भवंति॥ थः प्र
थः।पदांतस्येतिनलोपोयथास्यात्॥पदांतप्रतिषेधार्थं।षट्ःपदांतस्येतिजश्त्वंमाभूत्।इह चतुर्थ इतिपदांतस्येतिविस
र्जनीयोमाभूदिति॥

सर्थःपंचथानीति।यदिसतिस्वादिष्विति पदत्वात्तर्हिवं धनोनलोपोभवति।श्रु किंतु सतिथकारांतस्यभत्वं स्यात्-त्वच्छ इति।प्रचत्रथ
दक्रियते।ततस्तकारांतस्य पदत्वात्तत्रिवंधनं जश्त्वं स्यात्।श्रुकिंतुतदं तस्य भत्वात्पदत्वाभावः॥

का॰कै॰ वतुः लिंगविशिष्टपरिभाषया सहचरितः प्रत्ययोऽपि लिंगं तदन्तस्थिकाद्यर्थः। तिथुकेति। तिथुकि कृते तदन्तमप्रातिपदिकत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः

॥५३॥

बहुपूग० बहुकतिपयवतूनामिति लिंगविशिष्टस्य ग्रहणमिति बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टस्य ग्रहणं कथं। इहापि यथा तावद्बह्वीनां पूर
णी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयथी। यावतीनां पूरणी यावतिथी। बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टस्य ग्रहणं सिद्धं।
कथं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पुंवद्भावेन वा पुंवद्भावश्चाव कथं बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। कि
मर्थमिदमस्माद्बहुत्वे पुंवद्भवतीति सिद्धं। भस्येत्यत्र यतो यजादौ वचनं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणं। तिथुका व्यव
हितत्वात् प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भावे प्राप्नोति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वात् पुंवद्भावः। नित्यस्तिथुक्
प्रकृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेऽपि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्रा
प्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अन्तरंगस्तर्हि तिथुक् कथमन्तरंगता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्य राम ॥५३॥
याश्रयत्वात् पुंवद्भावः पुंवद्भावोऽन्तरंगः। कथं क्रमेतन्निर्दिष्टं प्रत्ययविधावित्युभयोरन्तरंगयोः परत्वात् पुंवद्भावः पुंवद्भा
वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धं तिथुक् सिद्धः बहुतिथी॥

उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदेवमस्य तत्र पूरणविषयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदेवास्य इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। प्रत्येति वचनात् उभयमाश्री
यते। सिद्धमिति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः।

1412

षष्ठ्यादेः। असंख्यादेरिति किमर्थमिति। इह प्रत्ययस्य प्रकृत्यादिसूत्रनिपातितो यथा प्रयोगस्य ग्रहणे। न लौकिक प्रतिषिद्धाविग्रहस्तथा चानर्थकः प्रतिषेधः
इति प्रश्नः। इतरो यावन्तो यथा तत्र शास्त्रे यथा लौकिक ग्रहणार्थं तत्संख्या इति मन्यते। एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिप्रयोग्यो यावन्ति। षष्टितमाः इति। षष्टितमादि
ति। षष्टिशब्दस्तत्र पलक्षणार्थस्तस्मात् यो विहितः प्रत्यय इति। प्रत्ययमक्रत्वा तदेव चत्वारिंशत्प्रभृतिप्रत्ययाहणो कः। तदंतविधिनेति। शास्त्रीयो गाम
विषयाद्गुणान्तर ग्रहणेनैः संख्यायादिशेषणात् तदंतविधौ सति षष्ट्यादंतत्वसंख्यावाचिनी ग्रहणं संगः। भवतीति। इह प्रकरणे इत्यर्थः। तत्रचादेलौकि
कसंख्याग्रहणं तावदेकान्नविंशतिरिति शा तमप्रत्ययः प्राप्नोत्यनिर्भाष्यकारः शास्त्रीयग्रहणात्। पूर्वेन तदंतविधिस्तात्पर्यमनुशंसवेकान्नविंशतितमइतिभाष्य।

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थं॥ इदानीमेकषष्टः द्विषष्टः असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुं कस्मात् न भवति। एकषष्टो द्विषष्ट इति
षष्टिशब्दस्य यो विधीयते कः प्रसंगो यदेकषष्टिशब्दात् स्यात् नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदंतविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्राति
पदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। भवतीह तदंतविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। एकविंशतितमः इत्येत
त्सिद्धं भवति॥

सिद्धे स्याच्चेत् तत्र च नाप्यकाले तदंतविधिस्तत्र चा परिशिष्टादन्ते वलानामप्रिग्रहणं भवतीति एकेन साम्मेन ग्रहणं नाप्रतिपदिकेन तदंतविधि नीति
अपरे शिवद्धाप्रातिपदिके नातिपरिभाषा। यस्यानुपस्थानात् नार्थः। तत्रास्मात् ज्ञापयन्ति च लानां प्रथमं ग्रहणं भवति तत्र प्रकेन लक्ष्यादिशे
षो वा चान्तरमनुमीयत इति तदेतस्यादिग्रहणं भवतीति न निशान्तिमरतिभवति एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेनतमट् भवति के
चित्संख्यादेरिति प्रतिषेधाच्चापस्य प्रतिषेधाश्रवणात् संख्यादेरिति योगविभागात् द्विकालेन स्याविततमडिति षष्टिं तमट्कषष्टितमइ
ति भाष्ये वितप्रमित्यादिः प्रतनुभाष्यकारेणानुक्तत्वादसंबद्धमर्थं तदस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेदनेकत्वात् महे तु न्याय्यकालकर्तव्याः॥

भा॰ टी॰ मतौ छः॥ मत्वर्थे हेतुनाहृत्यर्थान्मत्वर्थं तु अनेनादिश्यते यथा संस्कृतमात्रप्रधानानुपादानात् गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरूपत्वात्प्राधिकत्वम
॥५४॥ स्वतेर्गम्यते अष्टावोकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अष्टावाकीयं सूक्तमित्यादाहृतां अनेकपदात्प्रातिकर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा इत्युदाहृतार्थः अ
स्यवामस्यमस्मिन्नस्ति निर्देशप्रथमप्रयोगे पुंलिङ्गात्सुदाहृतात्मकत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावात् प्रत्ययो न स्यात् प्रोनीवनं सिद्धं किंतिअस्यवा
मस्येति वैद्यमदृष्टं पठनेनैकदेशप्रत्यस्यवामशब्दस्य इत्यनुकरणं अस्यवामशब्दो नु कार्यार्थानार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञत्वात् इत

मतौ छः सूक्तसाम्नोः छप्रकरणे अनेकपदाद्विधिप्रकरणो अनेकपदात्पातिकर्त्वं इत्याविर्भावस्यानां अस्यवामीयं कयाशु
भीयं किंतु नः कायेंणान सिध्यति अप्रातिपदिकत्वात् सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् सिद्धं नेतत् कथं प्रातिपदिकविज्ञानात् कथं प्रा
तिपदिकविज्ञानं स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात् स्वरूपशब्दस्य शब्दसंज्ञाभवतीति एवं यो सावाम्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सो
ऽस्य पदार्थः॥

न प्रत्ययविधानमित्यर्थः। स्वं रूपमिति दृष्टानेनास्योपमासः यथा स्वं रूपमिति वचनाद् अग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रत्याय कं स
वमान्नाय पठितस्यास्यवामशब्दस्याश्छप्रत्ययमुत्तिरस्यवामशब्दः प्रत्यायकः स्वार्थवत्त्वात् पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकाभेत्य
र्थः नहीन अनुकार्यानुकरणाविवेकः स्वं रूपमित्युपनिषद्ते स्वशास्त्रविषयत्वात् स्वलौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभेदस्य एवं यो सावि
तिप्रवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थयथात्रशास्त्रे वचनात् स्वरूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः॥ भम ॥५५॥

किं पुनरिति अभिप्रायश्चात्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्तमाश्रित्य प्रश्नः छन्दसि अस्यवामशब्दानामिति अस्यवामीयो भवः अस्मभावप्रत्ययास्त्वंस्त्वमास्तरिदुष्प्रतिपद
पावानत्वोर्थ्यस्यात्र अथवा अस्योभावोमभावोस्य दृष्टं तस्य भावः आमभावः अस्यवामत्वमित्यर्थः यथानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्य भवति अयः तथा अस्य त
त्प्रदाधीयस्यादिभेदोयमास्यः स्वरेति अस्ते मूर्द्धामिति नोदात्तत्वं वा अस्यामशब्दः कर्तात्वतद्नमोदात्तः अथवा लौकिक संबन्धोणाइतिणतः प्रत्ययत्वेणानोदात्तः
अनुकरणत्वस्य वामशब्दः प्रातिपदिकत्वेणानोदात्तः प्रस्तुतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधात् तत्वेनाध्याप्यते अनुकारणकश्चिन्नपदेदृष्टान्तद्वयविरोधा
दर्शानुपूर्व्याति अनुकारणानुकरणक्रमेणाप्युच्चार्यमाणानां दृश्यमानुकार्यस्य प्रत्यायकं भवतीदेश इति अनुकरणस्यानुदेशकालनियमाभावः पदैकदेशेति आ

किं पुनरमी आम्नायशब्दाः अस्मिन्मूर्णितादेः कुत एतत् आम्नायशब्दानामभावं स्वस्व वर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् स्वरोनियतः आम्ना
ये अस्यवामशब्दस्य वर्णानुपूर्वीमवलम्ब्याम्नायेनियता अस्यवामशब्दस्य देशः खल्वप्याम्नायेनियतः अस्यशब्दाः अथयं वच्यास्थे नाध्ये यमि
ति कालः खल्वप्याम्नायेनियतः नामावास्यायामधीयीतनत्वनुद्दिश्यमिति यदेकदेशानुलोपदर्शनाच्च पदैकदेशः खल्वपि आम्नाये
दृश्यते अस्यवामीयानन्तवेषम् लोपः स्यात् लुव लोपदर्शनाच्च सुव लोपः खल्वपि दृश्यते अस्यवामपमिति तस्माद् आम्नायश
ब्दा अमी इति माऽपदिवाहि अम आम्नायशब्दाः अमी इमा मतथोनोपपद्यते अस्यवामशब्दोऽस्यामीति नसंज्ञासंज्ञितं यमिवान्ति॥

आये अस्यवामस्येति प्रयुज्यतेन देशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेशस्य वास्यवामशब्दो दृश्यते अस्यवामीयशब्दे प्रसक्तिरित्यर्थः सुवलोपदर्शना
च्चेति पादस्य त्वालुक्यिक्लते रूपमेनद्भवतीत्यनेन यापूर्वपदेविलुक्प्रसंगः अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थप्रतिपादनात् लुगभाव अनर्थ
नोपपद्यत इति। अनुकार्येणास्य समानकालत्वानन्वनुकरणेनेतिभावः तुसंज्ञेति अनुकरणप्रमापकत्वात् संज्ञा अनुकार्यत्वप्रत्यायकत्वात्
संज्ञिः अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्। तस्तिन्नत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नावदर्थप्रत्यायनेन मलेनार्थेन तद्वतिमनुपमुख्याद्यन्तिगोमानि
ति तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थास्तेनार्थेनानुकार्येणतद्वतिछप्रत्ययमितिन कश्चिद्दोषः अनुकरणशब्दश्चानुकार्येस्वजातिसमवेतं

[illegible]

भा॰कै॰ ॥५५॥

अधः॥ ॥अध्यायानुवाकाभ्यामितितादर्थ्ये षष्ठी चतुर्थी अध्यायानुवाकाभ्यां विहितस्य छः तस्य लुग्भवति तेन पक्षे अध्यायो भवति नु विधानमेव चला यकास्माद्यायानुवाकयोः छो भवतीति तत्र मतुप्प्रकरणात् काशिका ... विधानेनास्माकमिति कीलुगनुभावनः ॥ अध्यायाः काम्यमिया नेदमितिदर्शमात्राभिधानमर्थः षष्ठ्यर्थे हानिवर्णमत्र ... कामपतङ्गितिकामइतिकर्तसाधनकामशब्दोपादानेयम् कामयितारि वदन्त्यादि ... नाभिधायेनेतिसामर्थ्यात् ... अनभिधानादिति कामशब्दे नेष्यमाणमभिधायेनेन तु कामयितारि अतत्रे ... हिरण्यात्काम ... कामाभिधानं ... ॥ शीलो॥ किं ... शीलमितिशीलोऽस्य

अध्यायानुवाकयोर्लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां लुग्वक्तव्यः। ... ॥ अनुकः अनुकामयः धनहिरण्यात्कामे। धनहिरण्यात्कामाभिधाने धनहिरण्यात्कामाभिधाने निवर्त्य ... षष्ठ्यर्थे निर्देशः षष्ठ्यर्थे हि सति अ निर्देशात्रिधनेकामः अस्यास्तीति ... अनभिधानात्॥ ॥शीलमस्यास्मिन्कारिति ।किंवः शीलं करोति सशीलकः। योऽवाड्लम्करोति सउल्मकः किंवातः ... आदि ... शीलं ... कर्म ... करोतीति ... शीलकः इति ॥ पुनः ... कर्म ... करोतिसउ ... उल्मकइति॥

हृद्योः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति ... भावमितिमत्वाप्रश्नः ... राम ॥५५॥
उत्तरपदं ... सत्वर्थः ... कार्य ... इति ... शीलमित्यु
... अत्र ... शब्दार्थः ... इति ... ध्येयमिति॥

आधिकं॥ कित्रिवा ... करोतीति ... कर्म ... कर्तृ ... कर्मणोभि
धानेनमा ... कर्मणः ... अध्याहृत ... लौकिके ... अधिकरणे ... कर्म ... दर्शना
दनेन ... अध्याहृत ... कर्तृ ... कर्मणोऽनभिधानादिति ... यका

अधिकं॥ ॥अधिकमिति निपात्यते। अध्याहृतस्योत्तरपदलोपः कंच प्रत्ययः अध्याहृतमधिकं। एवेतत्सिद्ध अध्याहृतो ... अधिको द्रो
णः खार्यामिति। इदं तु लभ्यते अध्याहृतद्रोणोऽस्याम्। अधिको द्रोणो ... कर्मणि विधीयते ... कर्मण्यपि
विधीयते॥ ॥पार्श्वेनान्विच्छति। किं च पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्वकः किं वातः ... एवं ... उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः पार्श्वमि
व पार्श्वं ... अनृजुनोपायेनान्विच्छतीति पार्श्वक इति॥ ॥अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ किंच अयःशूले
नान्विच्छति आयःशूलिकः। किं ... प्राप्नोति। एवं ... उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अयःशूलमिवायःशूलं योऽनृजुनोपायेनान्वे
ष्यानर्थान् ... अन्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः॥

इति ... कर्म ... अधिकमिति निर्देशः ... ॥ ॥ पार्श्वेन॥ ॥तजत्वरु ... इति
... इति ... ॥ अयः॥ शिवभागवत इति ...
... शिवभागवतः ... अयःशूल
... अयःशूलमुच्यते॥

भा. कै. ॥५६॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

छन्दसि विभाषा ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] प्रम ॥५६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सा॰ कौ॰
॥५७॥

सा॰हा॰त॥ तेन यत्र विशेषेण स्वयं वर्ण्यतेऽर्थः इत्यादिना सूत्रेण वाक्यं तेन यदि तत्र तानि वाक्यानि तु आवरणम् इत्युक्तं तत्र तेषां सत्तावानेवांशो विषय कार्य्य अवधि
अर्थः तस्मात् अनुमानं प्रति सपक्षे सत्ता अप्रत्यक्ष अनुमानम् इति अनुमानं प्रति सत्ता न तु ताद्रूप्यम् इति तेन वाह्येन विशेषा धर्म्मा तु अत्र ॥

सा॰ हा॰ इति तेषां सामान्यविशेषविशिष्टार्थः इति साक्षात् उपलब्धः इति तेषां प्रत्यक्षं तत्र सर्व्वत्र स्वस्य प्राप्नोति इति तत्र सत्ता
स ह्यर्थः निर्णीते सति निर्णीतो भवति ॥ ॥ श्रोत्रिय इत्यत्र श्रोत्रे विविक्तः किं निरुपितो श्रोत्रियः श्रोत्रियः श्रोत्रियं ब्राह्मणो यः श्रोत्रविविक्तः स्वयं
स्वार्थं श्रोत्रियत्वेन अभ्यस्यति तेन विविक्तः स्वतन्त्रतया लोकः अत्र श्रोत्रा इति तत्र विविक्तः तेन स्वार्थं श्रोत्रियः
। श्रोत्रस्य भवः ॥ श्रोत्रे विविक्तः श्रोत्रियः ॥ ॥ इति श्री नवमस्तेन स्वविधिना तेन वाक्यं तत्र आयसादि ताये पादे प्रथमाह्नि
कं॥

स्वयं तेन अर्थ उक्तः ॥ श्रोत्रि ॥ ॥ यत् श्रोत्रे जन्मान्तरेण विविक्तः अधिष्ठातृत्वाच्च श्रोत्रियः न तथा श्रोत्राधारः श्रोत्रियत्वानि तथा तत्र स्थानित्वानि इति
श्रोत्रियत्वात् तथा शरीरे स्थितानि श्रोत्रियः न तथा परशरीरे सुतं न तु विविक्तः स्वतन्त्रः श्रोत्रियः ॥ ॥ इति श्री नवमस्तेन स्वविधिना आयसादि ताये पादे प्रथमाह्निकं॥ सा॰
॥५७॥

नरस्य वाक्यार्थः स्वरूपं तथा स्वार्थः इत्यादि शब्दस्य स्वलिङ्गं सम्बन्धितया तेन तद्रूपता तेन एवं विधविधि इति तत्र अनिर्दिष्टं तत्र किं सर्व्वत्र अर्थः
तत्किं सर्व्वत्र सन्निधि इति निर्दिष्टं नाम विशेषण निरूपितं सत्कार्य्यं निर्दिष्टं तद्भाव इति तथा स्वप्रकाशकं विशिष्टार्थ इति तेन एव
स्वयं तत्र स्वस्य भाव एव स्वतन्त्रतया तत्र स्वनिरूपितो वक्ष्यते इति निरूपित तत्र तु स्वप्रमाणं अन्यथा नाम तत्र इति लोके आवश्यकम् अस्ति तथा च
शब्दादेः निरूपिता तद्वत् प्रत्ययः स्वप्रमाणं वाच्यः सर्वं कारकपूर्वः नामादिपूर्वकः वाक्यार्थ इति तत्र प्रतिपत्तिः क्रियाविषयकः स च पूर्वकः स्वस्वार्थविशेषं
वेद स्वार्थस्य प्रत्युत्पत्तौ कारकार्थपूर्वकं यथा ग्रहणात् इति विशिष्टार्था प्रत्युपादानापि तथा वाक्यार्थनिर्देशोऽपि अधिकरणांशे सम्बन्धि निर्दिष्टं सम्बन्धित्वेन अधि
वक्ति तेन स्वार्थः स्वार्थनिष्ठं तेन तत्र तत्र स्वार्थस्य ग्रहणं क्रियाकारकपूर्वः शेषसम्बन्धो दृश्यते इति वर्णितस्यानार्थस्य तत्र विधायकः स्वार्थं तथा इति सम्बन्ध

तदस्य आसत्तिः निमित्तं प्रकृत सर्वविधानां अर्थः निर्दिष्टं यतः स्वप्रमाणानि इति तत्र स्वार्थस्य निर्दिष्टतया विनियोगः स्वार्थान्तर निवेशितस्य विनियोग
नैते योग्यतया कः सम्बन्धः सम्बन्धितया इत्युक्तं तेन तत्र सन्निधिः स्वार्थं सम्बन्धित्वं स्वयं तत्र स्वार्थस्य सम्बन्धितां ॥ ॥ ॥ ॥

संवेदितत्वम् अर्थो यो अभिहितः स्वतन्त्रः प्रयोगाद्यर्थः न तु स्वयं तत्र विशेषः आत्मनः स्वार्थ इति वक्ष्यते स्वप्रमाणं तदर्थस्य निर्दिष्टं प्रमाणं तथा भावः
इत्येवं वाच्यः स्वतः प्रमाणं धर्म्मश्च कारणम् इति तस्य ग्रहणं पदार्थग्रहणं तथा स्वार्थ इति तथा वदेत् तेन स्वविधिविशेषं कारकप्रकारतो हि गोत्वा
सुव्यापकस्य तत्र प्रकारे गोत्वस्य स्वार्थविशेषकतानां तथा स्वयं स्वार्थः स्वयं वेदः तत्र न तु निर्दिष्टं स्वतः प्रमाणं न पि गोत्वात् इत्येवं नैयायिकानाम्
अन्ये वा नैयायिकाः स्वप्रमाणम् इति निर्दिष्टं स्वयं तत्र तथा स्वार्थः इत्येवं वर्णितं इत्यादि न तु गोत्वगोत्वमात्रेण इति कारकप्रकारतो हि गोत्वानु
व्यापकस्य तत्र अर्थं तु प्रमाणविधिविशिष्टं इति स्याद् अन्यत्र तथा निर्दिष्टं शाब्दिकः ॥ ॥

भा॰ के॰ ॥५८॥ श्र यालिषहलामिनितिसंमवेद्मनिवोत्वविशेषलाविशेष्यभावोमवतिवषा नालोमलनिनिस नं नुवद्गचौंनआमिचाहमिताभतरे लावटो श्रां लासंभवातमस्याइवस्व
सर्वशाहृप्रह नो कारणत्वादि तिप्रश्नः स न्यायो प्रत्यवो यथास्यादिति स न्यायो व र्तमानाकन्तो वाद्विका च्यादिसाधिनः प्रत्यवो यथास्यादित्यर्थः । नह नं पद र्थो व्यभि
चारतानियावनतु ध्यावदार्थान विषयाहृतत्त्वावलदस्य प्रयो गमा वः तस्मा दुदुक्सत्तत्तमाविशे चार्विद्धिनिवेधज नत्वादि भिः संव ध्यते हस्वेनाह्निह्कृत्वो नाह्निक
श्लोज्ञापनहृतिश्रवं नासतो विवाहिः शाश्रविधाला हृतपद्यौन्नुध्याविषयाहृत्तशाविधालादि प्रयोगः तस्मा दु ध्याहृत्येप वर्नि तास न्याशहृ प्र यो गाश्च यत्वा द व्यमि
चारेत्यर्थः सेवतुवुद्धिस न्याप्र यो कृ प्रतिपत्त्वा ग्गोंवहाहृपवतवाचभावनेवदिनु हृस्लाहृनोवाह्लस न्यासमाविष्टवस्तकृवान्यसातत्वहाहृश्लाहृतेनः स न्या च गामाहृत्तान

श्रयालिग्रहणांकिमर्थीमस न्या यामर्थाप्रत्य यो वयास्यात्वात्पेनहृक्षिप्रयोजनं नाम्नसंनं पद र्थो व्यभिचारि
। इदंतर्हिप्रयोजनं । संप्रतिसत्त्वा या यथास्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वगतार्थत्वात्प्रकेयो गो नस्यात्त्वात्सीमस्त्वस न्याविरो धात्स्व योग प्रसंगः श्रकृ तो ज्ञापकहृति च प्र यो गेन स्वतस्सतीतत्स्वविरोधात्तद्वचाकस न्यावांच्छेतेसेषामात
इतिवुद्धिस न्यासमाविष्टप्रत्ययदिः स त्वासन्नत्रनन्तवाते पाद न्याया ह्लिन्नाह्लिज्ञापनहृति प्रयोग योगात्स्वमेतु वर्णावहि व त्रिक्रियावद्गज्रप्रतेन त्राह्लिर्निवंतीत्यप्र
यमपुहृवोप्र यु ज्यमानो व्याह्लिविनाप्तत्हृनेत गव्यवहोननस न्यांव हार्यांव्यभि चारोऽनु कृतेषांसंप्रतिसन्यांयथास्यादितिवाहिहाग्रं योनो पवन्नः तामनुहृसहस्ता धम ॥५८॥
दो न संवंधप्रति या द नेव्वाहेहसे या भ्य वाहे सं कां तिक मेव।नं संप्रतिस न्या याप्तिसिप्ततिनास स्याद्यंका स्यांस ज्ञायामित्यर्थः॥

भूतमविष्यत्सन्यायानिविद्धिभूतमविष्यतोर्ज्ञसन्याकानाभतवहास्वयामर्शिवुद्धिंन्नोनास्तिमेवबीसहृणतस्याहृत्मेदृरर्थः यावुवुद्धान्सन्यासाभूतमविष्य
न्सनिवपरे हृत्रहृस्यमनहृदि तस्य स्वर्ण न्यालविकल्पतान्तभूतमविष्यतोः हृतैतिसिवंधान स्याहमावविव्यत्व्यतेनिहासावाचिकरण्यिनहंवोपप
तिः श्रयाखवहृसभूतमविष्यता दु ख्यसन्योभविष्यन्यास न्ते नहृयोतनयाव्यसीवर्मानावभवतानितन्नप्रयत्यमावः तेन गाकेह्लाहृहनावोहृ भविताद्दस न्यार्थ
गोमाविविशो गिनवमवनित्नहृ।विविषमावत्वेवंदन्तेनहृवा नामतनानानावनन्तनप्रतिपादत्वावगोमानालागोमानृ मविदेतेविप्रयुज्यतेन न्नप्रत्यर्थस्पसंप्र

भूतमविष्यत्सन्यायांम भूहृगावोऽस्यासवाणावोऽस्यभविनाहृसि।नतहि गतानिदं भवतिगोमान्सतन्गोमान्भविनेतिमवतिवनेतसिन्यामे
वहृत्तेनाह्निन्नवासेस्यतावश्चहोति: प्रथोयोनमवतिगोमान्नवनवान्निनिःहृविनि हृविनस्या तःगोमान्नासतगोमानमवितेति॥ ॥

तिस न्यायान्माभानत्पत्पाप्र स्त्रुःगुणधर्मस्यिवप्रधान न्यो या रुस्ता दु विलेतिप्रत्याव्यस्पानीमा नाह्नत्स्वचरे रा हतिवोद्वोनमते भवतानिश्रवस्त्ता
नार्दिवनातनेम्यवस्तहृविशेषत्वाहृतावविभावतासा दु विलेतिप्रवे गः पवो न्मोवमाहाहिविसि हा न नाहिनोसि प्रावः।नह्रेनास्तिवाकाहृतिगावोस्या
सन्गावोस्यभविताहृस न्यायीगोमानितिनप्रयुज्यतहृस्यर्थः प्रयोतिःप्रत न्यानैतेपहृत्यर्थो यावेः प्रतामत्रा नहृ्दुपविभावितःप्रयोगाभावः यथाह
श्रन्योऽतिप्रहृहृणाहृस्यतिभावः॥

भा कै. ॥५२॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥५९॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा·कै·
॥ ६०॥

चित्रगुरिति। तत्र विशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थस्यास्तीति प्रत्ययः बहुव्रीहिणोक्तत्वात्पूर्वार्थस्य बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतः कस्मादिति प्रत्युदाहरणमन्यथा
नात्र प्रत्ययः स्याद्विशेषणविशेष्यभावेऽपि विशेषणार्थस्य विशेष्ये गुणत्वाद्विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति चित्रार्थस्य द्वन्द्वादिनासंबन्धादत्र समासार्थे विगृह्यमाणे स्वतन्त्रं कार्यं न तु प्रतिपन्नं न शक्नो
ति तस्माद्गौश्चित्रा इति गुणानपेक्षस्य प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य प्राधान्यमात्रं समानार्थमेव वाक्यप्रदर्शिनं वाक्यस्यैव तान्प्रातिपदिकत्वादिति वद
त्युक्तं तत्र पोषितः समर्थोऽपि वः प्रातिपदिकानुवादः स्यात् तस्य नाम्नः अर्थान्तरानुवृत्तौ समानप्रातिपदिकत्वं प्रत्ययात्तु प्रातिपदिकत्वं सुबन्त

अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणा समानप्रत्ययार्थस्यात्र येह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य तानि। कुतः
कस्मान्न भवति। किमवयवानामेव विग्रहः समासार्थः। अवयवो कस्मान्न भवति समासार्थान्न कथं समासार्थस्याप्येकत्वे प्रत्ययार्थो भवतीति। समुदा
यानां हि कस्मान्न भवति। प्रातिपदिकत्वात् न तु वक्ष्यमाणत्वात् प्राप्नोति यथा समुदाये निवर्तमाने प्रत्यये समासस्य प्रत्ययो
भवति।

पवित्रादिति समुदायस्तु योऽविधानात्प्रातिपदिकसमुदायस्यापि अर्थान्तरोपसर्जनानां द्वन्द्वानां प्रातिपदिकत्वं नानात्वात् प्रातिपदिकत्वे विशेषणविशेष्यभावस्य
हि वर्तमानस्य यान्यपि दुष्टानि प्रातिपदिकानि समानार्थानि द्वन्द्वस्य विनियुक्तानि कार्याणि समानानि वाक्ये स्थितानि तानि समस्यन्ते विशेषणविशेष्यभावेन तथा प्राप्तेनाद्व
न चोक्तानि न तत्र प्रातिपदिकसमुदायाद्विग्रहवाक्ये प्रत्ययान्तः अन्यथा समासविधिनैव न प्राप्नोत्यर्थकार्याणां समर्थपदविधिर्हि वाक्यस्य सर्थान्तरा
कस्यचिद्वेकस्य सुबन्तस्य समासः प्रत्ययेन सह सिद्ध इत्यर्थः॥

प्रत्येकमिति। अन्यपदानेकमनेकं सुबन्तं व्यवधारिणां जातिः कार्ये अत्र यतेयथा प्रत्यये नाथ तेनेति भावः प्रातिपदिकादित्येवं समर्थाना
नां समासे निर्दिष्टे बहुत्वं व्यवधिवहितत्वादेकस्मात्प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः ननु नेत्युदाहरणादित्यर्थः एकैकस्मात्। द्विगोर्लुगनपत्ये
नान्तद्विगोरर्थस्य त्यादर्थस्यार्थग्रहणस्य ग्रहणात् तद्धितार्थाद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुणाङ्कं बहुगुणमनेन बहुव्रीहिरिति वाक्यगतदर्शनादिति

समासेन तत्र अहन्निति प्रत्येकं एकविभक्तिसमासत्वादित्यत्र अनेन सहितसमासे प्रातिपदिकादिति नावकाशः समासविधानात् अवयवैः
तदावश्यसमासेन समुदाये। अथेह कस्मान्न भवति पञ्चगावः संख्यापूर्वं पञ्चगुरिति। प्रत्येकं समासार्थात्समुदायात् प्राति
पदिकत्वात्समासनामासेनोक्तत्वान्नेत्यत्र उक्तं विशेषणार्थे च तस्य तद्धितः। तदर्थाद्यनन्तरं तथान्यविधिरिति। नेष
द्विगुः कस्माद्बहुव्रीहिः। अथवा द्वन्द्वाद्विगुः प्राप्नोति। संज्ञातन्त्रत्वाद्बहुव्रीहिर्न विधीयते कोऽप्ययमन्यपदार्थे बहुव्रीहि
रिति वर्तते विशिष्टे अन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुरुक्तः कथं स्यात् तद्धितो हि स्वार्थविशिष्टे वचने॥

अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यापूर्वत्वात्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविधित्वाद्बा
धकः प्राप्नोतीत्यर्थः। अनन्तरत्वादिति ननु चानवकाशोऽनन्तरं नाम विधानोऽनेन दोषो यत्रैकनिमित्ताद्द्विगुबहुव्रीही प्राप्तस्तत्र
द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिति हेतुर्द्विगुरस्यार्थमधिकमपेक्षते तेन तदाह नास्मिन्नावस्येति। तेन विशिष्टस्यान्यपदार्थस्य न द्विगुनार्थत्वात्
स्य अर्थविषयत्वेऽपि द्विगुनाविष्टमर्थमात्रेऽपि स्यात्कबहुव्रीहिः॥

भा॰वे॰ ॥६१॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥६१॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

रत्ना-वे-५

॥ ६१॥

अन्यथाज्ञातीयक इति संबंधप्रमयोवगमहेत्वर्थः सामान्यतो अनुमानत्वात्। इति संबंधः प्रतीयते गोमत्त्वं संबंधविशेषो नावश्यं भावी नहि गोमत्त्वामिनोः स्वामित्वमात्रमनियम इत्यर्थः येनैवेति हस्तिना कृत्ययोः स्यार्थं नाहत्वे पि स्वाभाव्यात् स्यात्तत्रक्वापि प्रसंगः [illegible] अनु वादिप्रतिषेध इति नकेवलं प्रमत्वात् अनुत्सेध्यतेयावता [illegible] न प्रतिषेधं विधायविशेषप्रतिया द नायहं [illegible] इत्यर्थः तेन [illegible] [illegible] अस्पष्टमेतीति [illegible] अत्यंतसंबंध [illegible] संबंध [illegible] नहि [illegible]

अन्यथाज्ञातीयकः स्वत्वविशेषो नियमितसंबंधप्रमयः। अन्यथाज्ञातीया कल्पना यैव वस्तुत्वविहेतुना प्रमाकर्ता भवति। गोमत्त्वो ऽस्पष्टः तिष्ठति। एवं गोमतो ऽस्पष्टं तानि। तेनैव हेतुना हि निर्विषयापत्तिः। तस्मात् अर्थापत्त्यानुवादः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तं वा पि तुल्यता समानहेतौ सहेतु इति वक्तव्यं। अवधिर्हि हेतुसिद्धिमता। शालाहस्तिमतो ऽनुमानकोटिशो विकल्पानुवर्त्या या च वि-का मनुवर्त्यकः॥

कतमत्ययोपि नज्ञसमासः क्षिपते नलवतुल्यश्रीहिर्नञ्चहत्वहस्तुकैज्ञापित्वपदत्वप्रतीतिर्यत्रानुसमानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिर्वैव भवतिय थाप्नेतु अगोमान् अन्यबानिति यत्रापि मत्वर्थीयो नार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तत्पुरुषत्वे नज्ञसमासोपपादः। अपुष्टी अनामीति तद् द्वयुक्तं तयोः नविशेषस्य समन्याधि [illegible] बहुव्रीहेरन्वयमानशेषिकादिनिशेषिकाद्वे विकल्पः स्वरूपेन छोषधात्। शाला यां भवः शाली यो यह स्व [illegible] मितिवाक्यस्या [illegible] अग्नि [illegible] तथा मनुवर्त्यपात्मनुवर्त्यविहारः हे नेत्रो यथा यवमानः नस्य श्लीति मत्वनामनुत्व भवति। सामानाधिकरणानुज्ञातानुरोधोत्रो कं पूर्वमेकत्व विषयः प्रविभक्तः।

राम

॥ ६१॥

सर्वनाहिति समूहश्च पद्येष्य तेसा हत्वं वा अभिधानत्वेन समानत्वेन लक्ष्यते तत्स्वार्थहृततत्त्वेने [illegible] समानाधिकरणत्वमपि अभिधाय न [illegible] भवमेव। ननु [illegible] किंपुनः [illegible] विशेषानुपादानात् [illegible] अभिधानतो अवगच्छावह इत्यामी [illegible] मनन्तिनुमर्हतीति मनोति पदपि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं अवसितं तथा अभिधानमात्रया [illegible] इति शब्दस्य बहुर्थत्वात्

महत्यमयोने इः सर्वनाम्नसनित्यतो किंपुनः [illegible] अनुमान्यवः सन्मात्रे भवं तिष्ठ एवं मा विनुमर्हति। ननु पुमान् नयः सन्मात्रे वेदतिप्रसंगः न मनुष्यमनयः सन्मात्रे वेदितिप्रसंगो भवति इत्यपि प्राप्नोति। आहि [illegible] तस्मात् भूमादिग्रहणं कर्तव्यं। केपुनर्भूमादयः। भूमनिंद तु प्रशंसासु नित्ययोगे तिशायने। संसर्गे [illegible] विवक्षायां भवंति मनुपादयः। भूम्नि गोमान् यवमान्। निंदायां। ककुदावर्ती। शंखुवार्वका। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे। क्षीरिणो वृक्षाः कंटकिनो वृक्षा इति। अतिशायने उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी छत्री। न नाहि भूमादिग्रहणं कर्तव्यं कस्मात् न भवति। आहि [illegible] भूमनि भिधानादिति। इतिकरणः स्वल्व विवक्षितान्तः [illegible] भूमादिषु कस्मैव चविवक्षा [illegible] यवमान्। भूमादिषु कस्मैव सत्ता कथ्यते नहि कस्यचिद्वो नास्ति। संवादको ककुदावर्तीनिं। उपकस्यैव सत्ता कथ्यते नहि कस्यचित् संवादको। रूपवान्। वर्णवान् प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते नहि कस्यचिद्रूपं नास्ति। क्षीरिणो वृक्षाः कंटकिनो वृक्षा इति विषयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचित् क्षीरं नास्ति। उदरिणी कन्येति। अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचिदुदरं नास्ति। दंडी छत्री। संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते।

इह विवक्षार्थत्वमिति भावः नाहि कस्यचिदिति मत्वर्थीया तान अभिधेयस्यापि संबंधी सा शालीनेचं परमेतत्। नहि कश्चित्संसारको नित्सं स्वा द कोदशानः सवसर्वस्यास्य स्याहो तिविशेषणो या प्रमानत्वनिंदा प्रतीतिः नहि [illegible] पमात्र संबंधेवमाने रूपवान् यमितिशीयमाणो या प्रमा नात् प्रशंसाप्रतीतिः॥

भा·के·
॥६३॥

यावतामिति· किं यमाहो विमूर्त्तादिश्रहत्तो विशिष्टमेव वद्रुव्यमभिधानवशात्तत्र यानि यतनत्स्थाकरणमेव मूलादीनां स्यादिति भावः एव
मतामिति मितसंस्कारस्याद्दशार्थत्वान्नातिमात्रसंबंधोत्रविवक्षितः गुणवचनेभ्यइतिष्यत्कादयएवामिश्रहृपागयोजइतिवद्रुव्यवर्तमानानां
द्यनेनतुरूपादयः सर्वद्रव्यगामात्रवाचिनः अव्यतिरेकादितियुगुणानोः सोयमित्यमिसंबंधाद्भेदाग्रवशात्यादुसति वेमनुपोनास्मिन्वर्थः नगु
णाइति· गुणगुणिनोरभेदितिद्वतोरिवयुतसिद्धभावात्सोयमितिमेदाभेदसंबंधइत्यर्थः द्रव्यते च्यानेरेकइतिजातिसजातिप्रमृत्यादिनाशात्द्रव्य

यावतीभिः खल्वपि गोभिः याहदोहश्रसवाः कल्प्यंते तावतीबुद्धगाकथ्यते कस्यचित्तत्तद्भिः कल्प्यंते कस्यचिच्छतेनापिनप्रक
ल्प्यंते तस्मात्रैवर्षिदर्शनात् तस्मात्रेनपुनः शर्षिदर्शिवतिमतुर्वा एवमतोभिरद्रव्यं येभ्यस्तामितो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् गुणव
चनेभ्यो मतुपो लुग्भवति शुक्लः कृष्ण इति अव्यतिरेकात्सिद्धं न गुणाद्गुणिनोन्यदभिधत्तीति अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेतदृश्य
व्यतिरेकाः दृश्यते व्यतिरेकः न यथायदस्य शुक्ल इति तथा चलिंगवचनसिद्धिः एवं वहुत्वालिंगवचनानिसिद्धानि भवंति
शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणा भवति गुणस्य यल्लिं
गवचनेचतद्गुणस्यापि भवति॥

तत्रहातितदा चैवप्रतीयते शब्देनचाभिधीयते गोः शावलेयइतितनुशावलेयस्यगोरितिगुणाः पुनरुत्पाविनश्वरा यतिच्छेतिद्रव्यात्भे
देनप्रतीयंते शब्देनचाभिधीयन्ते इत्यर्थः पदस्य शुक्ला इतितत्रभेदविवक्षया सद्भावात्मतुपः श्रवणं स्यादितिलुग्वक्तव्य एवतथाचे
तियस्माद्द्रव्ये वर्त्तमानाः शुक्लादयो येगोकानतुवरणं पंचालादिवद्दृशिहाः तनोद्रव्यगतलिंगसंख्यावाहायिनो हृदित्वेतु नियतलिं
गसंख्यात्वं सर्वत्रवाक्यथीलिंगसंख्यात्वं प्रसज्येत॥

राम
॥६३॥

रथाादृश्यंते दानिप्रयोगमूलत्वाच्छन्दसामस्वनियमार्थत्वाच्चशास्त्रत्रंप्रत्याख्यानं॥ ॥प्राप्तिः॥ ॥लोकप्रसिद्धशब्दादिसंधानः प्राप्नमत्रैवेनमा
यगमेवप्राप्तिःव्यवहारस्यहृत्वात्मनावस्था यामविशुद्धनादिवपहेशप्रवृत्तिः॥ ॥सिद्धमा॥ प्रातिस्थोदात इत्यतोप्यन्तस्योपदृत्तामिक
त्स्यार्थमनुवर्त्ततेइतिमन्नाह प्रसिद्धादिति समुच्चय इति अनेकार्थत्वाद्विपातानां समुच्चयेप्यतस्योशाहे प्यथवाविकल्पार्थ एवात्रलवा

दसादिभ्यश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते नान्तरस्या लक्ष्यमिति त्रिमेवमनुवृत्तिः चूदसादिभ्यः पुनर्वचनमसमनिहरूपार्थ॥ दसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रिय
ते अन्येषां नत्रैवाद्या पानां प्रतिषेधार्थमनुक्षेत्रयथा स्यात् येमेभन्त्रैवाद्या पाः आप्नुवंति तेमाभूवन्निति नैतेदृहितप्रयोजनं दृश्यंतेहमे
दसादिभ्योपमन्त्रैवाद्याः इतिकोवदः उत्कृष्टेपदचिछपसरत्वं स्पार्शोवावृत्तिः॥ ॥प्राप्तिस्थ्राह नोलजेस्ततस्यां इहकस्मा
नभवतिचित्तिवीत्याहिंसिजिहोषीत्स्मादतितिप्रायंगादितिवक्तव्यं न जानाहं वक्तव्यं नेवक्तव्यं कस्मात्रभवति वित्तीषीत्स्मा
हाति अनभिधानात्प्रसिद्धादिभ्यश्चा सिद्धादिषु या सकाललातिनेभ्योलवानुरोक्तइतिटनोप्राप्नुतः इतिटनो वक्तव्योते लजे
स्यतस्यामितिलुक्षे योयंनविभाषाल्पमनुमा॥ कथं पुनरेतन्त्रायते लजेस्यतस्यामितिसमुच्चयोयंन विभाषेति पिच्छादिभ्य
लुंडादीनोनानायोगक्रण्णापकमस्मात्वेशास्य यदयं पिच्छादिभ्यः तुंडादीनां नानायोगं करोति तत्र्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो
यनविभाषेति यदि विभाषास्यात नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् तुंडादीनपिपिच्छादिष्वेवपठेत्॥
मुक्तेप्रश्नतस्वमनुत्रवतिनविनिठनौवक्ष्यादिभ्य इलचेतत्रचत्वारः प्रत्ययाः इष्यमेइलजिनिठनोमहृविति प्रमाणात्तापकादिति समर्थ्या
त्समुच्चयः संपद्यते पिच्छादिभ्य इतितुं दुभित्तत्रय थमनरस्याग्रहणात्तुंडादिपिच्छादिभ्यः प्रत्ययवतुष्टयं स्यात्तत्तुं डादिष्वपिच्छा
दयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेवतुं डादयः पृथक्पाठात्तापतेत्रमतरस्योग्रहणोनमनुवृत्तसमुच्चीयतेनेनुपथावापममन्त्रापतेतेनेनोत्तिस
ध्यादिपिच्छादिभ्यइतिठनोनभवतः॥

२भा॰कौ॰५ ॥६७॥

[illegible]

[illegible]

मालेभवंतीति॥

[illegible] राम ॥६८॥

[illegible]

[illegible]

मितत्वः कौंडभट्टकृतौ वैयाकरण॥

[illegible]

कुर्यादित्यर्थ इति। मात्रिकोपाद्धि केवलाद्रियत इत्यर्थः। आनन्देति। शमत्वे मधुरत्वस्य प्रहर्षभावात् इति विषय एवं भवति पाठं सेवा त्रिलं मन्तोम
धुमेवेति। न हि न देवनं स्थितिरिति शमनर्थात् त्रिविधवेदस्य विशेषवता वीमधुरत्वं इत्यर्थः। तस्मात् सेवा वीति। अभिधानशक्तिं त्वामनुवर्तिनः सेवायां वि
नोऽनभिधानात्र भवति। स्यादिति। शङ्कते व्यक्तिकालोक वा विवक्षितमहदृश्यान्तर्गत इत्यर्थः। मुस्वादेति। स्वधापरोऽशत्वे वारणोऽप्रतिबन्धं मुखस्य मन्येत्यर्थः।
कुञ्जरयोनिषु विषये कुञ्जशब्देन हस्तिन्युक्ते नेतन हस्तकुञ्जयोः हस्तिशब्दवत्तानिशब्दे तन्नागमिति नागहस्ताः पद्मनागशब्देषु त्रि
निशब्देतवानागशब्दे शरादि विषयः नदीषु जलकठिनादिकनागशब्दे प्रसिद्धत्वात् नागेति नवरूपं। केशा। मणिर् इति नामविशेषस्य यं

इत्युक्तविषुणकमवारः। अयं मधुशब्दो लिखितव्यवहार्थकः। अस्मिन्समवाची। आनन्दात् सेवा वा वी। अपि मधुमेवहि मधुमेव हि मधिष्ठं दम्मधु
रमिति मधुमनेननेधो सेवा वीनस्येदं ग्रहणं। यदि हि दुर्व्यवहार्थकस्य ग्रहणं स्यात् न हापि समस्तेन मधु भवति न वदेति। प्रकारो वामुखवर्जे
मेऽउपात्राने कर्तव्यं। नेतः। पुनः। कुञ्जः। नागाः। गोनागाश्चेति वक्तव्यं नानां केशा दोष्मनाहस्यो। वयकरणो मालोहिरण्यां पुष
संख्यानं कर्तव्यं। मणिवः हिरण्यवः। छेदसाध्यनिषेधेन वा। छेदसि इति निषेधः। नानाकर्तव्यं अनुः। रथीरं भूर्भुस्त्व्रनाधिगति ष्टे। सुमंमती
रित्यं वधूः। अभिता वानां मधवानमी महेउ ह्वयउद्धनीता बाधायां इत्यन्तर्वाक्यो मेधिर्हि रथिर्हि। अवरश्चा हवमक तोत्र
नेऽभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं विंवाकं। कुर्यातवरकापी।

सोहिरण्यवदनिति विविशेषस्य किञ्चित् कुञ्जरस्येत्यादि। कुञ्जवनि येवेति। वशाद्वयमस्य मधुवनाष्टो मन्तस्याग्रहणमस्मदसंबंधात् स्तु ववि ताम
भवतीति मन्वा हा। वस्तुमनुस्वैति रथोरिति। रथो स्थीत्यर्थः। सुमंगलीति नावतानुरुद्धवा हि तथा। भावि निमित्वयः पार्श्वसत्वादुक्तेनाप्रिनः मह ॥६५॥
वेति मत्वमस्यात्मनिवृत्तिवानुपित्तुमधुरास्वाः। मघवानिति त्वामेनि वक्तव्यं अतः उपस्त्रिनि निपातनानामधराक्षानुपानानामावालामवियारद्वावदेव
द्वादुवेनिइननामस्य मोनिमस्य भवति। चावचनावुपसृष्टि निमन्तस्य मधवाव्यस्यानि। नास्मदेर्षिञ्चोवियविक्तवं कुरुत वधिनि अभ्येताम विद्वयनेरनिहीः ॥

ऊः॥ मन्त्रात्वलकिनिवल इत्यादातु मनुवर्तनीदायाभावः। ह्रस्वलस्य यावदात्मकव्युत्पत्तिर्यस्त्वद् वाममितनं ह्रत्वनुवस्त्रतान्तर्वामशिवतान् प्रजावनुवलमधुवत्

रजः कृष्यासुनि। वरुणवप्रकरणो अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यं। दन्तावलः। पुत्रवलः। पुत्रवलः। उत्सङ्गवलः। मन्त्रवलः इति वैया। इत्यर्थोऽकात्
तमनिद्वेषः वकः। मत्तानवताननममनाभिदनुम्नोऽन्या नाबादि निःकाशनात् मजासिः तपस्यो वनते। मपमे। शकारवानोत्त वाः नाम्ना
। हतः। काहकवालाः जाताः सवानयं। नवनाः याविनाः। विद्वानानामाः सब्रावने नाद्यः। अस्य। नाप्यासेनापि। यदि हतो नेतु वर्तनोः काठकानि
कशिलनिधानि। तथात्मानेनमुषान। तेनुमानेनिकश्लिलनिधानि। एवं नाहि तोपमनुवचः। हृतम्य शारोक्ष्णेति पूर्वाञ्चतानां दूरामत्यश्चायन्त्वा
वासजीति। अनभिधाना नाभविष्यति॥ ॥ वोह्यादिभ्यश्च॥ शिखादिभ्यश्च निर्देश इकनवठनादेषु। किं प्रयोजनं नियमार्था। इति शिखादि
ऋिभ्यः। इकत्रेवत्समाना हादिभ्यः। शिखापक्षवदादिभ्यो निचमालावत्वेन निवर्तिकतानुपिशिखावलवदादिभ्यः। निवमस्यावत्वानेकिंकार्योऽनि
वंकित्वात् कं निवर्तकं। अनभिधानं॥ ॥ एकगोपूर्वाट्ठञ्‌ नित्यं॥ निमग्रहणं किमर्थं किमिवासमान तानेनेरस्ति मायोजनं। पूर्वोक्तिरेव
वामोविभाषाग्रहणं निवृत्तं। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तन्न ज्ञापयत्याचार्यः। प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेति अनुवर्तते इति।
अथ अन्तरे मनवर्तते उत्तरो द्वौ नाकिं। वानपथम तु संज्ञे एक गविकोनमि ध्यनि। समासानेभविष्यति। एवमायोगोऽकदि कोनगि
ध्यनि। अथ निवृत्तमपि हाणिपारदोनि। गोपिंशतिरस्य तोनितिकतं। कस्मान्न भवति। गोविंशतिरस्य सन्तीति। अनभिधानात्। न
भविष्यति॥ ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं। हिम्याः पर्वताः। गुह्यावाह्यनाः॥ ॥
नित्यं ज्ञायोमतवनीत्यस्य संज्ञायोर्गधिभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰कै॰
॥६६॥

वृद्धं लं छंदसि। छन्दो विषयत्वात् ... प्रोषवत्वाद् योषवद्गा ह्रस्वान्तो दीर्घश्च। छंदो विषयक। ग्रोश्च प्रा ... त्वाद् योषवद्गा ह्रस्वान्तो दीर्घश्च
[illegible]
[illegible]
[illegible] ह्रस्वाच्चानुस्वारो ... इति ... ह्रस्वात् ...
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥ ॥

[illegible]

[illegible]

॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे [illegible]
[illegible] आह्निकं ॥ पादश्च समाप्तः ॥

[illegible]
[illegible] षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भा·कौ· [illegible] ॥६ऽ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥२६॥

कृपाद्भवतः शेषः स्यात्॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] नार्थवशात्रिह्नवमित्यर्थः॥

म· कै·
॥ ६८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥ ६८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्र॰के॰
॥६७॥

तस्मैश्च ॥ ॥सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ नतु प्रत्ययार्थत्वात् ... अथ ... सर्वैकान्यकिंयत्तद्भ्यः काले दा प्रत्ययो भवति ॥ ... इदमो र्हिल् ...
देशाभावः किमर्थं ... ॥

तस्मै ... सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा ॥ ... ॥ इदमो र्हिल् ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् काले र्हिल् प्रत्ययो भवति ... एतर्हि ...
... ॥ ॥ अधुना ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् काले अधुना प्रत्ययो भवति ... ॥ ॥ दानीं च ॥ ... इदानीम् ... ॥ ॥ तदो दा च ॥ ... तदा । तदानीम् ... ॥
... ॥ ॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ ... कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥ ...
... ॥ ॥ एतदः ... एतर्हि ॥ ... ॥
...

एम
॥६०

मितु ... ॥ ... अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ... इति ... ॥ ...
तिवचनात् ॥

तदो ॥ ॥दावचनमिति ॥ सूत्रकारेण ... प्रत्ययः कृतः ... स्वरे च विशेषः ... प्रत्ययेन ... ॥ ॥ तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ ...
... तत्र ... विषये दार्हिलौ भवतः ... इदं ... इदानीम् ...
... इति ...

तदो दाचात् ... दावचनम् अनर्थकं विहितत्वात् ... विहितो ... सर्वैकान्यकिंयत्तदः
काले दा इति ॥ ॥ तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः ... प्रत्यययोर्वा इति ... इदं
... इति ॥ ॥ सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ सद्य इति किं निपात्यते । समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययो अहनि । समानस्य सभावो निपात्य
ते द्यश्च प्रत्ययः । अहन्यभिधेये । समाने अहनि सद्यः ॥ परुत्परारीति किं निपात्यते पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उत् आरी च संवत्सरे ॥ पूर्वपूर्वतरयो
ः परभावो निपात्यते । उत् आरी च प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेये । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥ ऐषम इति किं निपात्यते । इदमः स
मभावः । इदमः समभावः प्रत्ययो निपात्यते । संवत्सरे अभिधेये । अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः ॥ परेद्यवीति किं निपात्यते । परस्मादेद्यव्यहनि
। परस्मादेद्यव्यहनि । परस्मादेद्यवि प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ अद्येति किं निपात्यते । इदमो
ऽशभावो द्यश्च । इदमो ऽशभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययो ऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः इतरेद्युः अपरे
द्युः अधरेद्युः उभयेद्युः उत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्
युस् च प्रत्ययो निपात्यते ॥ अहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्य
तरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः । उभयोरह्नोः उभ
येद्युः । द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ... उभयद्युः ॥
... अपरस्मादिदमो र्हिल् ... प्रत्ययः ... पूर्व
सूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतः । तदानीं ... इदानीं ... इति ... प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्व
... एवं ... ॥ ॥ ॥

दिक्शब्दो दिग्देशशब्दाद्दिक्शब्देभ्यो ह्यपेक्ष्यादिशोऽवाचकाः पूर्वादयस्तेभ्यस्तेन न त्वेषामादयो यौगिकास्तत्र दिशामुपलक्षणा विनोपादानादिहाप्यविप्राप्तोति पूर्वस्मिन्
गुरौ वसतीति अत्राह देशसंबन्धात्कालसंबन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्त्तते तत्र अर्थविशेषणोपादानं दिग्देशकालेष्विति विभक्तिर्नानुपादीनां समाप्यापयथा
संख्याभावस्तद्वर्थे स्वरितत्वात्प्रतिहानात्तत्र पथ्या पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्त्तन्ते तथा देशकालयोरपि यथा काले वर्त्तमाना दिशमपेक्ष्य
न्ते तथा देशे विदिग्नपेक्षाः यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वात् भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्त्वमपदेशान्निर्वेधनासादृश्यमयो दिक्शब्देभ्य इत्यप
देशः अभिहितार्थत्वाच्च स्वार्थे प्रत्ययः एवं हि नैवोदकं पूर्वस्यानुपपत्तिः इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्दिक्शब्दस्य सामान्यसंज्ञाः।
आचार्य आह नैष दोषः दिग्विशेषणमेतदिति अयमर्थः विशेषणविशेष्ययोः कथं भवत्कामचारा पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन कल्प्यते दिशो विशेषणात्वे

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी। इह कस्मान्न भवति। पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। नैष दोषः दिग्विशेषणमेतत्॥ ॥ ॥॥

तत्र प्रत्ययो भवति यत्रो विशेष्यत्वं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावादि
... देशादिशब्दप्रवृत्तो भवति पुरस्तादयः आगतो देशात्कालाद्वेति पश्चात्तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वादीन्विशेषणत्वेन तदा प्रत्य
याभावः दिग्देशकाले विद्यमाने न तु पुंभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नाभिहितो गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोतीति नैष देश इति तेष
पूर्वार्थो दिक्शब्द विशेष्यत्वेन यत्पदार्थः यो हि देशो न विशेष्यभागो देशो भवति ततः प्रत्ययो नन्तु विशेषणादित्यर्थः अन्ये त्वाहुः अवध्यपेक्षार्थाभि
धायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यं इह तु पूर्वदेशे वधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते तथा हि पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गाच्छन्तु कुत राम॰
आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोऽहमिति प्रतिवक्ति प्रत्यागच्छन्त एवं दक्षिणावेत्यादि इति तत्रैष देशान्त्यपमर्थोऽपमवधिमन्वे ७०
न देशप्रधानः किं तर्हि अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणं वा सती तु व्यवस्थाविरुद्धत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्त्तते एव॥ ॥ ॥

इति॥ ॥ आह नन्वयं इति अमादिशा कृतिरस्याव्यवस्थाकृति रितिभाव अस्ति विजमाना पूर्वादयो निमित्तान यनिरपेक्षो देशकालयो अव
स्थाव शान यदि पुनयति सर्वश्च व्यवस्था शब्दः सविति भावः व्यवस्थावचारितिकी विरहुः एवेतु उभाः कुरवइतिसंज्ञा यो मर्यादा पेहा नकुरु
नु तेषामाव्यामा नामापि तु अ्याः कुरवइति प्रयोगा व्यवस्था भावा द संज्ञापर्युमितिमतिषेधानर्थ काप्रसंगा धावद्व्यामनपायो व्यवस्थेत्यम मते द

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। किमर्थमतसुच् क्रियते नन् तसुजेव क्रियेत। तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्च कारो न कर्त्तव्यो भवति। प्रत्ययस्वरे
णैव सिद्धं। कथं वसिद्धिः दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्य शब्दावकारान्तौ। न तु शब्दः प्रत्ययः
यदेतौ सिद्धं यदा अकारान्तौ यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिध्यति। तदा विसिद्धं कथं पूर्वपदाविना। कथं पूर्वपदाकार्यतासिद्ध्या दिभ्या
अस्तु वइति॥ न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः नवैतौ भाषितपुंस्कौ शब्दौ। दक्षिणाउत्तरा। नेदं व्यानेनु
वभौ दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ वर्तमानौ भाषितपुंस्कमिति। अत्र कम्नेदैवैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षि
णोत्तरादि दक्षिणाशब्दो। यदेवमर्हिदृष्टा अविव्यवस्था शब्दाः स्युः॥

दिशामाथ कारइति सर्वे वार्थके नु सा वा लप ल सम्य दक्षिणस्य कादाचित्कत्वात्तद्व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्था
मानभावः सर्वाल्यासा व्यवस्था वादि नस्तु तदा कुरवइ सत्रापि मेइ जंबू द्वीप वाये दक्षिणालविज्ञानानप्रयोगकालेनिरूढत्वाद्व्यवस्था
यो — मितयेष्वमात्यादि व्यवस्था लीतिसमवा सा मेनु वास्यारिवे प्रान्याच्छिनि व्यवस्थेत्याहुः॥

भा॰ कै॰ ॥१३॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] एम

[illegible] ॥१२॥

[illegible]

[illegible] ॥

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति [illegible]

[illegible]

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति [illegible] विशेषणार्थता [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ॥ ॥

भा॰टी॰ ॥७१॥ संख्याया ॥ युद्धविधाशब्दः स्त्रीलिंगस्त्यादयतेनतत स्यानेकार्थत्वान्निर्देशविविधस्य प्रकारः। तदानुविधानं विधइति विधइति विधजोर्थ क्वविधानमिति केन
नेवुलिंगनिर्देशानतानस्ये कार्थत्वाज्ञातिप्रसंगः विधाया अर्थप्रदर्शनाय वचनं तोविधेति स्त्र बुद्धिषो यानेकःपुनरिति किं धातुरूतौ येधात्व
र्थइति कारककविवक्षितं अथ कथमनो र्थोधात्वर्थः क्रिया विवक्षितेति मधुः फलइति। कल्पमर्पुरेचु अतो कालप्रत्ययकृदभावान्नप्रत्ययकृदभावं भगने का
रकाणामिति पूर्वोपदर्थविषयेप्रवप्रकारप्रतिवचने प्रत्ययकृदभावस्यानुवाननात्वेदूषयप्रश्नाशेमानत। नत्रोयं वधागच्छती नैकस्यासन्नुक्तिप्रयासः शब्देनचिह्न
रकाणामिति पूर्वोपदर्थविषये प्रतिवचने प्रत्ययकृदभावस्य ... द्वौ नित्यं मती पदमितर्थः मथाद्वि। मामासस्यभेदकोविशेषः प्रकारइत्य
नेमेप्रयासप्रकारलक्षणप्रत्ययकृदभावप्रतिपत्तिः ॥ यद्येवमिति मन्त्रमासे नैवाहि द्वौ

संख्याया विधार्थे धा ॥ विधार्थइत्युच्यते। कोविधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। वक्ष्यन्ते एकगोविधा प्रकारादिविधा। अत्राविप्रसंगोनिरासः एवं नहि
धाविधानेधान्तर्थप्रत्ययाः वाधाविधानेधान्तार्थप्रत्ययार्थवइतिकर्म्यः क्रुःपुनर्धात्वर्थप्रत्ययार्थः किं यतद्वैव इतः कर्मयान्योपादाननातुर्द
नंभुंक्तेइतिनेताहाकारकप्रत्ययकमेतता यत्राहिंकर्तृभुंक्ते साधं भुंक्तेइतिनिमाहाकालप्रत्ययकमेतता यत्राहिशालंभुंक्तेइत्येतइतिनिताहमु
ताप्रत्ययकमेतत्राकालाहिधान्वर्थप्रत्ययावः कारकाणां प्रकारविशेषः क्रियाः यद्येवं प्रकारेषु भवति। विप्रयुक्ता नाम प्रकारेभवं तीति॥
एवंविधं एवं युक्तं । एवं तत्सर्वं प्रकारमिति॥

तेनचतुर्धा कालकारककप्रत्ययकृतोक्तिं विल्वानामनुपानं यत्प्रकारः। स्यातानत्त्वं मासेयंचधान्तोकाइत्याद्यविप्रत्ययेन भावं वार्त्तिकमासे
तेनभावमेकधाभुंक्तइति प्रत्ययकृदभावात्प्रत्ययस्य प्रसंगइतिविश्रान्ते सूत्रवार्त्तिकयोः नैवहेतुः यंचधान्तो काइत्याद्वैक्रियापादायोगीय
स्तोतिक्रियायत्तनुयंगादित्ति क्रियाप्रत्ययकृदभावपकधाभुंक्तइत्यादवनेकप्रकारभुक्तिक्रियावेष्प्रकारस्यभुनेरकीत्तिवप्रत्ययकृदभावः प्र राम ॥७२॥
कः याकाइत्याद्येप्रकारस्याविवक्षितत्वान्नप्रत्ययाभावः प्रकारविवक्षायां तु भवत्येव कधा याकइतियं वधाकाइत्याद्यौत्पित्त्यासवधाकानत्वेकप्र
प्रकारानवविवक्षितमिति प्रत्ययोनभवतियं वधाकाइत्यादेतुभवत्येव॥

एकाद्धो॥ धात्रादेशोनुवर्त्तमानेवुनर्द्वीपतंधाप्रत्ययस्यादेशार्थमनप्रत्यानेनर्ध्यादधिकरणेविचालएवधमुञन्विताप्येतानन्तप्रविधार्थेनस्यादेक
धमुक्ऐति। सहभाव इति। अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः इहाधिकरणविचालएकस्य बहुधास्यविभागोनावस्थानपतं यथैकराशिं पंच धाकुर्वि
ति ऐकधंराशिंकुर्विति अत्रानेकस्यविभागावस्थापनाभावान्नात्यधिकरणविचालइतिप्रसंगेतावचनेनुविधार्थमेवस्यान्तद्वयोरर्थयोर्ध
मुञर्थ द्वैधंमुक्तएकंराशिं द्वैधं कुर्विति नवावश्यमिति अधिकरणं द्वयमुच्यतेनत्स्यचिवालेभयथाकरणं तत्रैकस्यानेकीकरणमनेक

एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम्॥ एकधा ऐकध्यं एकधमुञ्वा कालेहिवकृत्वो नकृत्वः। अधिकरणविचालइत्य
धोतो नेनावश्यं सम्बाधिकरणविचालः यदेकमनेकं क्रियते यदनेकमेकं क्रियते सोप्यधिकरणविचालः ॥ ॥द्वित्र्योश्च
धमुञ् ॥ धमुञ्नाम् अर्थइद्वैर्थो धमुञन्तोत्यार्थ इतो द्वैधान्येवविधेयः। यथा द्वैधानि त्रैधानि॥

एधाच्च ॥ एकाकरणामितिसूत्रौ तौ वक्ष्यति द्वीत्यर्थः अनेकस्यपदैकीकरणं तत्रप्रकाराभावात्त इर्थमेवाधिकरणविचालेवेति सूत्रमेकस्या
नेकाकरणे प्रकारस्याविवक्षितत्वात् पूर्वेणो वासिद्ध्त्वादित्याद्युः ॥ ॥द्वित्र्यो॥ ॥यथि द्वैधानी तिस्वार्थिकत्वेपि स्वभावात्मलवाविलाति
गतेस्याद्यो गत्नत्रैकशेषेणापदर्थवचनं कश्चित्तुमति द्वैधानीति पा॥८॥ ॥

-के-
॥१३॥

याव्ये॥ ॥वाक्यशक्तेरेवप्रशस्यवाक्यसाधनो यावितान्श्रुतान्कुत्साद्यति यावत्कुत्सितः अलिकर्मसाधनो यावद्वितथो वा व्यर्थे शर्तं तत्प्रावधि
तत्र द्रव्यार्थः तत्र विशेषानुपादानाद् विप्रसंगं प्रत्याहवाक्यवाचितान्न कुत्साद्यति कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्यस्वार्थः इतरेतरात्मना व्यपदेशप्रहृति

वाक्यवाशप॥ वाशवित्कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं वैयाकरणावाशः। यान्तिकयाशः। योहिपायवितथोवाव्यक्तत्वमात्रभूदिति। अथ वै
वाकरणाः। शरीरेणाद्दृशः व्याकरणोत्तवशोभनः कर्तव्यं वैयाकरणाव्याशदिति कर्तव्यः। कथं यस्मात् दृष्टेशब्दे वैशब्दप्रसिधाने
नहुतोवेकवेषमवेनप्रवितथो नवकार्थस्यभावात् दृष्टैवेयाकरणाशब्दःपूरणाद्गते तीयाद्वानुपूरणाद्ग्रहणं शकामकर्तृ न
इपूरणान्तायशहोलिमयत्रदोषः स्यान्नानुवादमस्तिसुवनायः पार्श्वतायद्रति॥ ॥अर्थवद्ग्रहणोनानर्थकस्येतिवम
स्यनभविष्यतिऽनर्थार्थे तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यं प्राप्ते काशप्याऽछन्दसीतिपूरणायथास्यात्॥

निमित्तस्यप्रमासत्रवान्कुत्साश्रवणस्यमायथावात्तत्रतु प्रवृत्तिमिमित्तस्य कुत्सानसंभवमवबद्धकोहेक्दतवसः सकद्गलहैतन्त्रसह
हवदितगुणाक्रियाकुत्साश्रयेणप्रत्ययोभवत्येवमेवं चदेवदत्तपाशद्स्याद्विभवतिवद्यमिधानमस्ति॥ शाम
॥१३॥

एकारा॥ ॥एकोहाकिनिवानि। एकशब्दः संख्यावाचीवैतिमग्रने। असहायग्रहणं च नहर्थ्यस्यविशेषणात्वान्नाभिधेयनिर्देशोविघ्नमानतु
ल्यजातीयैककार्थ्यसहायार्थवाचिनः अप्रयोपथास्यादेकमाकाशमित्यादौमाभूदिति। कथं पुनर्द्विबद्धर्थे प्रत्ययोविधीयमानोऽन्यकाशाहोद्वि
बद्धर्थेवर्तितद्स्याहा। सिद्धं नितिसंख्येवाद्देशः संख्यौशःस्वद्विवद्धशब्दयोरसहायस्यवेत्यर्थः। द्विवद्धशब्दयोऽप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्र

एकाहाकिनिप् एकाहाकिनिविद्विबद्धर्थेप्रत्ययविधानं। एकाहाकिनिविद्विबद्धर्थे प्रत्ययोविधेयः। एकाकिनो एकाकिनहतिं। किं
पुनः कारणं नसिध्यति। एकशब्दः संख्यायां संख्याशब्दः संख्येयमर्थः। सिद्धं तु संख्येऽशवचनात्। सिद्धमेतत्। कथं द्विबद्धर्थायाः
संख्यायाएकशब्दआदेशोवक्तव्यः। असहायप्रत्ययसहायवाएकशब्द आदेशोवक्तव्यः। असहायः एका का असहायौ
एकाकिनौ असहायाएकाकिनः। सिध्यतिसूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं एकाद्द्विकिनिविद्विबद्धर्थे प्र
यविधानमितिनैषदोषः। अयमेकशब्दः अस्त्येवसंख्यावाचो। तथाद्यएकद्वौबहवइति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। सधमादे
द्यम्नएकाताः। असहायार्थः। असहायवाची। तद्यथा। एकाग्र्यः। एकहलादि एकाकिभिः शुद्वैर्जितमिति। तद्योऽसहा
यवाचीतस्यैषप्रयोगः॥ ॥इतिश्रीमन्महामत्तजलिविरचिते श्रीव्याकरणमहाभाष्येपञ्चमस्याध्यायस्यतृतीयेपादे प्रथम
माह्निकं॥
यातीयमेवाअयमेकशब्दइतिउवलक्षणत्वेन दर्थप्रदर्शनं प्राधान्येपि हि वर्तितेएकेअसहायाः एकोगोत्रइतिसमानार्थेपिवर्तते
नैकादिगितिसाधारणोपिवर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेकाग्नातेति एकाग्रइतिअचाकिनिचकनोवालुग्विशेषः॥ ॥भाष्यप्रदी

न्या॰ टी॰ वा॰ प्र॰ प्र॰ ३॥ कं॥

भा॰ कं॰

॥१४॥

अतिशयानेनमार्वि ए॰ किमिति। किमयं एवं तस्य निर्देशः आहोस्वित् एवं तस्य करणे हेतोरस्य श्रु इति सहितात् एवमादेशपा इति हेतु आदेशाः
साधु त्वेन प्रतिपादनेन त्रीनि वध्यं तेषां नो न साधुत्व प्रतिपाद नार्थं न तो निपातनात् एव त्वमित्युच्यते यावदिति पावनात् वक्तव्यं लोपं प्रमाणेन कार्थिका
कपिपादि ए इत्यादिना विपु त्वेन। प्रकर्ष इति। अनेकार्थत्वात् धातूनां शोभितार्थे अतिशय प्रकर्षो लोकस्य स्वार्थस्य धातिः इति विशेषितं लोकवर्तं
ने प्रतिपादनता कवि प्रशाहृत्यन न तत्स्य मावे स्वधोतकः प्रतिष्ठत इति कल्पनान्तिदृश्य वाचिनाद्युत्पन्नत्वात् निर्देशवत् दृश्यस्य प्रकर्षोत्पत्तिनिमित्ता प्रवृत्तः उपात्तिप
दिकादिति वर्जनात् इविनन्नेवं तस्य मनाविकरणात् शित्प्रनिर्दिष्टे न तद्धि तेषां विद्विन्नं पुनः कं विधिः कुतनादि एत तत्र वर्तनेषा विप्रकृतं तद्भावि य काल तने
पुकालनात्तरं तत्त्वलुप्तिविधानात् प्रत्या तेनेष्यते यः प्रकृते तेरिदं प्रत्ययस्यायां स्वशक्तेः सुवंतानामथ तुष्टा प्रातिपदिकं तेति विशेषणात्मा यो भावः नत्वशाट्

अतिशायनेनाभावे एनो। अतिशायनत्रक्ष्यते। किमिदं अतिशायन इति दिक्ष्याः स्वार्थिकप्रत्ययानां क्रियते। कावत् कृत्वा स्वकर्ष अतिशय इति
। तावदतिशायन इति कल्पं पुनः प्रकर्ष प्रत्ययं तत्र ने। उपात्तिपदिकादिति वर्जने ध्या आतिषु निर्दिष्टकस्य प्रकर्षा त्रा। आतिपदिके वे
शाट्टः। न च शाट् स्य प्रकर्षा प्रकर्षातः। शाट् अत्र तत्र दृष्टेकार्थ विशास्ये ने। कस्य तत्रा अतिपदिकार्थः इत्वा ने वे दृश्यस्य प्रकर्ष ए इत्य ने॥

स्येति शाट् स्यामिधानत्वात् प्रमिधान स्याभिधेय गुणोभावात् गुणस्य च स्वो पकारं प्रत्यपेक्षत्वादिति भावः यथा तु नस्य गुणभावो नास्तित्वा नवमेव
प्रकर्ष योगः उत्ततः शाट्टोभाव तरः शाट्टति ननु यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्याविप्रकर्षस्य आश्रयति द्रव्य प्रकर्षहेतुत्वेन तथा शाट्टस्यापि आश्रयता
। नैतदस्ति। गुण आश्रयो द्रव्यसमवेताः स्वप्रकृष्ट शाट्टस्य प्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तं तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शाट्टकथात्कर्ताद्यभिधेया समवायात् स्व
गतेन प्रकर्षेण तस्मिन्नेव प्रकर्षयुक्तं न शक्यते गमयितुं विनिर्दिष्टं प्रकर्षं प्रत्यपेक्ष्य बत्व्य भावि वान्विशिष्टं ज्ञाति त्वार्थ न प्राप्य प्रकर्षा यो भव
क्त तत द्रव्यत्वेन विवक्षितो। तेन जातिगुणक्रियाश्रविग्रहे तेन नैव द्रव्यस्य विषय तत्त्वात् आणि धीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः तथाहि गुणत्व
रूपनित्यत्र गुणस्यापि प्रधानेना अथवा तद्व्यस्याप्रिनादे विनिर्मितेन सामकर्षः॥ तम

॥१५॥

प्रकृतदौ निष्कानोविधेयमेवित्युक्तं सकलति कृत्स्नाक्तिमिति तंप्रक्तनात्परं इतियथा परस्मिन्नो न दृष्टं तत्र गुणो गुणत्वादयदे शाट्टे तुवेतानां प्रकर्षादे
तद्व्यस्यावद् अव कृत्यावरूप वदेशाट्टे तुर्नेव। निमित्तं द्रव्यात्व व्यस्यावदे स्पष्टत्वात् स्वयं गुणः भेदको वादे शावत तस्य कर्षो विधीयते। अरूपं प्रकृ
ऐसे द्रव्यमाय्या प्रतेय याश्रु प्रकर्षकर्षगतागुणस्य यतेनतेति। यद्यपि तत्र द्रव्य व दृश्यो गुणाः संनिनथा यथा तां गता नात प्रकृष्टि विविधि तगुणा प्रकर्षा श्रयः प्रम
याः क्रियाशाट्टे भवः पाव का वदि भः क्रियायाः प्रकृतिनि विनित्वात्तत प्रकर्षप्रभयो जाति शाट्टे यतः जाते प्रकर्षाभावात् तस्य वैति प्रसिद्धत्वात् तदाद्ये प्रकर्ष
प्रत्ययः तु पाति ते गुणतुवितात् द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि गाद्व्यावत्सति। न द्वन्द्वं। सर्वस्य व प्रधानत्वस्य विद्यमेदं तत्र वा प्रकर्षो विधेयते नापि शाट्टस्यो ऐति वाच्यमिति
तेन वा तत्र वः प्रकर्षो द्वयेस्य तु मावाश्चित्वर्णकार कतत्र न प्रकर्षः शाट्टेनाभिधीयते नेन तु नान्यायो पे सः स्वातः स्वदृश्य प्रकर्ष इति निषेध उपवर्णित मुक्ति
प्रत्यादिगुणः। एवमपि गुण प्रदृशो कर्षं वाद्रव्यम विज्ञा आतिपदिकार्थे गुणो विज्ञेषु नप्र न व गुणस्य प्रकर्षो भविष्यति न पुनर्द्रव्यप्रकर्ष इति
क्रि यमाता वपि गुणत्व दृशो मान गुणस्य द्रोकर्षं व्यं गुणकात्व स्वमोनापुरि तिनतद्रोणानि विदं भवति। अथ मुदु व अश्रोप वापापा या न प्रति प्रस्व
सा। च धानां कान्तममर्द तिप्रमान गुणो प्रवाल्प भवितो अ प्रव वे अथ पात्र अमे अः प्रवृत्तो मः। यथा यानुपति प्रस्तात्रा अमे अः वावे अः। च
धानां कागतं न प्रदति॥
वामन प्रकर्षं द्वयविषयो द्व एस्व मधीति पाणुणत्वनित्यत्वनिवृत्यक्त प्रत्येत तत्कल्पनिप्राद त्वादेत्यस्य पर्यानि तत्वत्तुक्तवल ह मत्व या द्रव्यस्यापानि मये नेय मा क
वे गुणा प्रद का मिति द यो। व दि द्वर्षी योर्षि मात्रामा वयो गुणयोरेकस्य वि वृत्ता ते सति प्रकर्षत द्वापान हस्य द्वयप्रव इति मानरि तेव मर्षाभिमयः चन्द्र्य वि
पानि ति अद्वये ती वंसद शौ प्रशान्त तव मति प्रत्याकुलि वा प्लेत यो वा प्रत्ये पे अः प्रकर्षद्वि मत्र तो अथाती का गात म द द्वि ते मे आने तदये न प्रत्यानि कागतत्वे के ने
ति तद्वे प्रत्या गा स्य प्रकर्षमत्ते ते पता न गुणदृतिप्रातेगुणो भिः अ प्रवर्तितिवि प्रिते त द्रव्याल्पे द्वितयः॥

भा॰के॰ ॥१५॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ए॥ ॥१७

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रा॰ कं॰ ॥७६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्राम ॥७६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

म.भा.के. गुणा नो गाप्रत्यादनादि नि संभेदात्मिथ्याकरणादि नार्थः यथा नानुयुपत्वादि वासितायामल्लिकायाः किं मे नादि। नो मुनि गाथन इति किं प्रत्य पार्थनिर्देशः
॥११॥ आहोस्वित् तु ह त्वर्थस्य विशेषणमिति समर्थ वि भक्ति प्रत्ययोन् विद्याः। इता पा नादि नि व हानि ङ ते नवि स्य हार्थ विग्रह का कं प्रह [illegible] त्वदाह तीया नादुत

गुणो नो गाप्रत्यादना न प्रकर्षो मि विद्यति। अथवानुना त्तु नाना न नु यो र्कः समानगुणाग्र होकर्ष विं। अुत्वान हत्वे माभूदिति। नकर्षं वैसिमा
न गुणाय व मत्वर्थ भवति। न घाणा मिहूयै स्पर्ह्यते। नाव के ना। सत्व गुणत्व नांनव गुत्वा त्ते भेदरूपघ मानो वा व काल्प्यात् किं मे ना मुन हत्व
त्वा प्रवित वा। हिंद्रि नाग नान अति शब्दमाना। तात्ततनति शब्दे न गुत्तना त्त मामति शब्दे त्तु ह्मना: यदि हि नाया ना दति शब्दमाना ना का
लोति शब्दे कालो कालि ना इति प्राप्नोति कालता इति वै ति कवते। तथा का कलीयुति शब्दे न का लेका लना इति प्राप्तो ति। कालि नोति वेद्य
ते॥

ति: स्त्र्दनेन नु वाक्य प्रदर्शनेव स्पाभावं त्त्वा स्यानि शाव न इति न दाव प्राप्तो होऽद्द होभवति क र्तरि विघ्न वास्पात कर्म णि विधा। का र्त्तोत्कट स्यात्कर्तृ निर्देवैति राम
अ थ वाहि ता या ग्रह ता प्रत्यय त्वा शब्दा ति विघ्न व्या विग्र ए ते प्रकृत्यर्थ सामर्थ्य नियमा वं समर्थ विभक्तिः कालि तर इति यह्रू पकत्वेति द्रुत्वः॥ ॥११॥

नर्थि न: प्राप्नोति इत्या व पि नु विधिका नानं त्या विशेषमं प्रत्यय न व द्रु व व नां त न ग्र मर्थो न कि विहु प्रव्या त व नि ति रू व वृ ति समर्था य त्र हत्वा धा व यः प्र
तिपत्तिर्वपः अकर्षे हि वो षि कृ न्याय मति शब्देन नु गुणा न्तो न न प्रत्ययविकर्णा ह्या ही तु वयः प्रति पादि नो त्वा ति डयो य ता त्त का र्विक लेन तु ना श्र वयः प्रतिप
त्तिर्नि डाप प्राप्तिः तयो कत्वादि मिनादः त्यार्थ नाम वे: प्र कृ त्य र्थ लिन योन वृ तिन वः उ व वा ति · दा व य व र त्वा न ङा प इति भाव अने त्वा द्दः कु मा र्

तथा त्वा त्वेति शब्देन स्त्रीत्वाभिनः प्राप्नोति। नार्था त र इति वे च्येति वाग सौ अति शो र ने ना र्थ्य नार्थि त र इति प्राप्तोति। नार्थि न र इति वे
या वा। एवं त हि प्र यथांता न त्वा र्थे का नविन्याति। का लः अति शेन का लत र: काली अति शेने कालि न रा ना र्थ: अति शेने मार्थि त र: म
र्थ अति शो त न र्थि त र: यदि प्र यथांता न त्वार्थे क: कु मा लि तर म्के शोभि ना। रूं वयः इति कृत्वा व प्र ति प्र त्य न इति डा प्राप्नोति लिङ प
उक्त ना त ह्वा च स्य स्त्रीत्वमविष्यति। य व वि त हि नप्राप्नोति उक्तो विशेषं वं त नेद ना ऽ व: उक्त मेत त्वार्थे का ना ना इ व द
ति। र्द्रीः वयि त र्हि प्राप्नोति॥

गा ता तु मन्त्रेन ड्या प्र प्र य व यो विशि ष्टार्थ्या न ल त्री न स्या वि व कृ त्वा न त्व ना न्त्री न त्रा न प नि र्व क व नि ति दा व व नापि ष्य ति य था य ना त्रो
ता हि अनादि क का ल स्वा शि व रू ना न हि ता ता त्वा स वि का प्र घ मे वा स घ ते न स प्र ष्ठी प्र प्र का ल त्व नि मि त्त स्य स्त्रि धा ना द प क हे न वा न डा प मा
वेन तु दा वि ति प स्वा न्त्र त्य यश्र य ति॥

भा॰ टी॰ ॥१८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा-कै.
॥७९॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम ॥७१॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ कै॰ द्विवचना । अद्विवचनं विभज्यं च द्विवचनविभज्ये निपातनादवत्कादयते विपूर्वाद्भजेर्यत् यो द्विवचनविभज्ये चोपपदे इत्येतत्कर्म
॥८०॥ धारयः । अस्मिन्सति तु ... तास्मात्तिशब्दस्य ... नौ भवतः ... द्विवचनविभज्योपपदे ... तौ तु ... र्थत्वात्

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ... तरं ... स्वतरं ... ईयसुन् ...
कुमारतरो ... अयमनयोः ... ।
... । विभज्योपपदे ... सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः अभिरूपत
राः इति ... ॥

... द्विवचनान्ता ... एकस्य ... ईयसुनौ ... पाटलिपुत्रक
... पाटलिपुत्रक ॥८०॥
... सांकाश्यकपाटलिपुत्रक
राशिद्वयसंभवात्॥

सांकाश्यकानामिति । अत्रापि राशिद्वयस्य ... सांकाश्यकावयवसमुदायस्य ... पाटलिपुत्रकावयवसमुदायस्य ... बहूनां विभाग इति ... तत्र राशिद्वयापेक्षया ... पाटलिपुत्रका अभिरूप

सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । ... विभज्योपपदे ... बहूनां विभागे ... सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रेभ्यः ... अभिरूपतरा इति ... द्विवचन ... अभिरूपतरा ... कार्षापण ... कार्षापण ...
... ॥ ॥

... सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा ... समुदा
... विभज्योपपदे निमित्त प्रत्ययाप्रसंगः॥ ॥ ॥

मा॰कौ॰
८१

यत्रुत्तमवानितिपाप्यस्यातिशायेपिप्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्यसस्वाश्रयमितिप्रत्यभिज्ञानाद्गुणिनस्यकत्वात्तस्यैवप्रतियोगित्वाद्योभावप्रकर्षप्रत्य
याप्रमाणःसिद्धेरितिन्यायपिशाहेन गुरुणीयाश्रयात्येनोच्यतेतत्थापिगुणस्याश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तत्प्रतिगुणस्यप्राधान्यमाश्रित्यगुणप्रधानत्वादि
त्युच्यतेतेनगुणभेदेनप्रतियोगिभेदाभेदोपपन्नोभेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तःप्रत्ययः॥अत्राद्विनियमार्थमिति।अन्यथाप्रकर्षमात्रयोर्विधानात्प्रकर्षे विधिःस्यादितिद्वि
विशेषचधातिशयितत्वादतिशायनस्यानुवर्त्तमानेनैवगुणविधानंनियमार्थमित्यर्थः॥प्रशस्य॥श्रमदीति॥अन्यथाज्ञमयोरिहविधानेस्यादित्यतःपर्वस्यादेशा

यस्तुवान्यदुराहीतपदुत्तरश्रेष्ठमप्रतिसिद्धगुणप्रधानत्वात्।सिद्धमेतत्कथंगुणप्रधानत्वाद्गुणप्रधानोपदेनिर्देशःक्रियते।गुणाभावयोगाद्गुणस्य
त्वंभवति।तत्प्रधानमिवगुणोत्तरमुक्तंचकारीभवति।अन्योभवान्सदृत्त इति॥अज्ञादीगुणवचनादेवासवकारःकिमर्थोनियमार्थः।नैतद
स्तिप्रयोजनम्।सिद्धेविधिरारभ्यमाणोतरेणीवकारंनियमार्थोभविष्यति।इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि।यथैवंविज्ञायते।अज्ञादिगु
णवचनादेवेति।नैवंविज्ञायि।अज्ञादीप्यगुणवचनादितिकिंचस्यात्।भवंजनादिगुणवचनात्स्यातां॥प्रशस्यश्रः।इदमयुक्तं
वर्त्तते।किमत्रायुक्तं।अज्ञादिगुणवचनादेवेत्युक्ताअगुणवचनात्तामपिअज्ञाद्योःआदेशाउच्यंते।नैषदोषः।एतदेवज्ञाप
यतिभवतस्तेभ्यःअगुणवचनेभ्योपिअज्ञादीइति।यदयंअज्ञाद्योःपरतआदेशान्शास्ति।एवमपितयोरितिवक्तव्यंस्या
त।तयोःपरइति।यदिपुनरयंविधिरुपादीयतेनैवंशक्यं।व्यंजनादीहिनस्यातां।उपाधीनोचसंकरःस्यात्पुनर्विधानादज्ञा
द्योः।ननुच्यतेविशेषाअनुवर्तेरन्यद्यप्येतेअनुवर्तेरन्व्यंजनादीनाहिनस्यातां

दिमावस्यःयद्युक्तादिति।अज्ञादीप्रत्ययावनुवर्त्यप्रशस्यशब्दादज्ञादीभवतः।आदेशश्चैवेत्येवंव्याख्यानाद्व्यंजनादीहतिविशेषविहितास्यामज्ञा
दिष्यांबाध्यतात्ज्ञापकत्वेतुनियमाप्रवृत्तिज्ञापनात्स्वात्रन्त्रेणोवाज्ञाद्योर्विधानाद्व्यंजनादीर्वाधस्याप्रसंगः।द्विवचनविभज्योपपदेइय
सुतस्यत्रेष्ठान्नित्युपाधिसंकरोनभवति।ननुचैतदिति।अतिशायनइष्ठतद्विवचनविभज्योपपदेईयसुनिति।पनुवर्त्तिष्यतइत्यर्थ
ः।व्यंजनादीर्तिहीति।यदिचतरप्तमपावनुवर्त्येयातांतदातयोरपिश्रादयआदेशास्युःतस्मात्तेनानुवर्त्येतेतत्रवविशेषविहि
तास्यांतयोर्वाधप्रसंगएव॥ ॥ ॥ ॥

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनियमार्थस्तितापनद्योत्यआदिभावेत्नाप्यतेनगुणशब्दस्यथ्यपुनर्विव्यंजनाद्योर्वाधः स्यात्कथद्वन्नमिति अज्ञाद्योरि
तिप्रसंगेनेवप्रकृतेयगुणप्रकृतयमज्ञादीइतिनतदेवोत्तंतेवध्मानइतिप्रत्ययः।अर्थादितिमपदोदित्यर्थः।अनुवाजादीइतिययाऽकृतविभक्तिसंवं
धेअज्ञादिविधानार्थंसंभवतिकथंविभक्तिविपरिणामःशक्यआश्रयितुनैषदोषः।प्रशस्येत्यनिवद्योऽवगात्तस्कोआद्ेशाभावाभावादादेशस्यविधी
यमानत्वात्षष्ठ्यांप्रतीयतेनत्वाज्ञादीइत्यनुवर्त्तनादादेशविधौप्रत्ययकोगुणाभावः।ततःसामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामःविभक्तिशब्देनविभक्त्यन्ता

एवंहिज्ञापितमिति।नियतिभवतएतेभ्योऽगुणवचनेभ्योऽज्ञादीइति।पदंयमज्ञाद्योरादेशंशास्ति।ननुचोक्तंभ्योरितिवक्तव्यमि
ति।नवक्तव्यंप्रकृतमज्ञाद्युरसूनानुवर्त्तते।कप्रकृतंअज्ञादीगुणवचनादेवेति।तद्वैप्रथमानिर्दिष्टं।सप्तमीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।अर्था
द्विभक्तिपरिणामोभविष्यति।तद्यथाउच्चानिदेवदत्तस्यगृहाणि।आमंत्रयस्वैनंदेवदत्तमितिनाम्यतेद्विःतरहस्यगृहेआह्वानेआह्वानाद्देवदत्तस्या
आबोवेधवेधः।देवदत्तइतिगम्यते।पुरस्तात्पष्ठीनिर्दिष्टंसद्द्वितीयानिर्दिष्टंप्रथमानिर्दिष्टंसद्वितीयानिर्दिष्टंसंभवतिएवमिहापिपुरस्तात्
प्रथमानिर्दिष्टंसद्वितीयानिर्दिष्टंसप्तमीनिर्दिष्टंभविष्यति॥

र्थउच्यतेतस्यपूर्वशक्तिभामेनशब्दस्यतद्योजनेनविपरिणामव्यवहारःप्रतिपदिकार्थएवविभक्त्यर्थानानाशक्तियोगात्कर्मादिशब्दवाच्य
इतितएवविशिष्टशक्तियुक्तोविभक्त्यन्तशब्दवाच्यःसंबंधात्मकविभेदेशहेस्यशाहृव्यान्तरासंबंधाद्यांविभक्तिप्रत्ययान्
तोपादानात्मपातिपदिकस्यविपरिणामव्यवहारोवक्तव्यतोविभक्तेरूपवर्तितोविपरिणामव्यवहारःनहिप्रथमायाःसप्तम्यारूपेणाभि

[illegible]

[illegible]

भा॰ के॰ ॥८३॥ यदि तर्हीति। किं यावत्संख्या ये एकवचनादयः प्रत्ययास्तावन्त एवार्था इति नीतिलक्षणा हि लाघवं कर्तृकर्मणोस्संख्याया एकवचनमेव स्यादर्थः। तिङो ऽस्त्वादि तिङ्कार्थ
समयोगाद्भिन्नार्थतः। एकवचनप्रयोगेष्वविवक्षितत्वादि तत्रापि तिङन्त्यादिविभावः स्यादिति प्रश्ने तिनिन्ति मात्रं केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्ये
एवं द्व्यादिकद्विवचनबहुवचनानामप्रातिपदिकार्थे येषामप्यवयवाश्रिता लक्षणा न चेद्वि प्रायः स्यादेकवचनमेव समयः प्राप्त इति यदि हि संख्यार्थकः तत्र चापि परि हर्ता
तस्मादाह एकवचनमिति। एकयोर्द्विवचनेनैकवचनमित्यत्रैकवचनमाहारं कर्म बहुवोर्द्विवचनमितिवत्कर्तव्यं तत्र प्राप्तिर्वर्णिका यदा योऽयं ज्ञ

यदि तर्हि कार्यामिति यावद्द्विवचनबहुवचनानि तिर्यक्त्वेति। यच्च तत्र पर्यन्तानि नेत्यादि न किं यावेषु प्राप्ता किं नाहि सा पुनरपेक्षा भिन्नाः। तथा चेत् नाहि प्राप्त
वन्ति। यच्च तिङ्वचनेषु द्वे वचने तिङ्वृत्तिर्ति। तिङोऽस्तु नातः प्राप्तिस्त्वं यत्र न भविष्यति। एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति। तस्माद्द्विवचन
निर्द्विवचनबहुवचनानामपि तत्र हि सम्भवस्य प्राप्तमिति। एकं नाहि एकवचनमुत्सर्गोः कल्प्यते। तस्माद्द्विबहुवोर्ध्ययोर्द्विवचनबहुवचने न च
प्रवृत्ते भविष्यतः। एवं सम्बिन्धुंसकत्वं चाकं वाने च कं वाङ्कं वा किं नपुंसके। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। इष्टलादि
स्तु पसंख्यानं इष्टलादिसुपसंख्यानं कर्तव्यं। इषल्रूपः इत्युरुपइति॥

तिसंख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति स्याद्द्विवचनबहुवचनयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववदर्थेऽप्येकवचनि
वसं स्यादिति चेद्यथा प्रयोर्वा वस्तिष्ठेतमेकवचनं तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः प्राप्ते तेन तु द्विवचनबहुवचनाभ्यां तिङो ऽर्था व्याप्ति
र्थः। लिङ्गमशिष्यमिति शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहारप्रमाणत्वादिष्टलादिष्विति प्रयोगादीनां निरूपणाद्गुणरूपविषयता ॥८३॥ राम
वायशंसा पाठमात्रं न मन्यते ज्ञातं तत्र पाठे तासिद्धिं मन्तव्य इत्यर्थः॥ ॥८३॥

सिद्धं त्विति। तिन्नुपस्थाप्यामिति वसिद्धः प्रश्नः सर्वस्य द्विवचनत्वः स्वकार्ये तिशावतप्रशंसा किं यतेरवलाहानामप्यस्पार्थस्य पूर्वं तर्हि वद
निर्देशमिति पाइना यत्नोऽयं पुरस्सु अन्तरं तत्र यायानस्मात्ज्ञात् एकं वैस्पष्टार्थं वृत्तमेव वक्तव्यमस्येव पाठे कार्येवैस्पष्टप्रशंसा स तन्मात्रा तु विव
क्षायां शास्त्रं ये षामेवप्रशंसा वा चिन्तां तेषामेव निर्देशवचनं चेद्द्रश्यते यथा प्रयुक्तं इति यो रूपाणि तस्य प्रतिपादने प्रशंसा तान्नतिनि दिशन्वय

सिद्धं तु पक्षान्तर्थं वाशिष्यं वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं। अपक्षान्तर्थस्य वैस्पष्टीवं कं वां। इषलरूपो वयमप्यं वपलोड्वान्तु
ह्यविवेत। वोऽरूपो वयमप्ययवमस्यान्ते ज्ञत्वेन। इषुरूपो वयमप्ययं भावतो ऽन्तो हि तं भिनेत्॥

तिपाद्येतु निर्देशार्थं तन्मवार्ही नंद्वयवम् को विषयि वैभाषः यावता अतिशयनमपि इष्यान्निंदा विषयं पुनमः पापी पापिनि तिरूपस्य सर्वो पक
मवावि वयः पुरुष रूपवः वोऽरूप इत्यादि वाने। अतिशायनं सम्मान प्रत्ययोऽन्यतरस्यां वैस्पष्टं तु तत्रिरपेक्षाभिरिति स्यात्। एवमित्र वविभाषः स्तु
पावं लोऽवं तु न प्राप्तो गुणो वा समपि शान्तेः कर्मप्रवचनीय सं ज्ञः॥

भा·कौ·
॥८४॥

ईश्वरसः॥ प्रसक्तस्याविधेयत्वात्ताधानात्वर्धवसमीश्वरसमासेऽपिर्नास्ति। ईश्वरसमासविति-ईश्वरसमासोऽप्यर्थः। लिंगवचनासिद्धिरित्यर्थः एकवचनमि
ति-सकलादीश्वरसमास्त्रेः-षष्ठीसमासेऽनेनवा यनिग्रणगुणानीति सर्वहासो यथिवमेदसंबन्धविवक्षितात्वभेदनिर्बन्धनाथा:-बद्धा। अतसंभादधेवं गुणाव
वचनामाश्रयनोलिंगवचनानीतिलिंगवचने दोषाबाधितात्रिनेवं शाकाद्यपिहि गुड्कल्पाद्यप्रमावकुगु ओद्राद्यमिति यद्ग ईश्वरसमासेऽपि प्राप्तत्वेन दाव
कुगुइति नसिध्यतीत्यश्रुगुत्राश्रयस्वेनेनगुः कल्पेलिनसिध्यतो। काद्युनद्रीदृशा पांगुदस्येष ईश्वरसमासेऽपि वनामाश्रुर्यगुणेन द्राद्यपांगुडशाद्रीव तेनेनसे षद
समासयाग्र-स्पेश्वरसमासेः-प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्लिङ्गवचनानुपपत्तेर्वहि प्रकृतिप्रत्ययनुग्रहाना प्रवाविप्रत्ययो विधीनकल्पा नेस्पष्टवेश्वस्वार्थिकत्वान्न प्र
कृतिनोलिंगवचनानि सिध्यन्ति पञ्चनुनेष्यतेतत्तत्र वह्नि या मतिर्विज्ञापकेन नइ निशनिगत्विषश्चतेः-प्रकृत्यर्थवे इति-नुनुगुडकल्पद्राक्षेत्यादेगुड इयं
ईश्वरसमासो। ईश्वरसमासोऽप्रौक्तिं याप्रधानत्वाल्लिंगवचनानुपपत्तिः ईश्वरसमासोऽक्रियाप्रधानत्वाल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः पटुकल्पाप
टुकल्पौ पटुकल्पाइत्यादिएकोपमर्थः ईश्वरसमासेऽपि नोपपातत्प्रकल्पाद्वेवचने प्राप्तेति। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्किं हि सिद्धमेतत्कथं नापप्रत्ययार्थः।
किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। ईश्वरसमासो यस्मादिति पद्के वर्तते नस्मात्कल्पवाद्यां न वंति। कल्पितं त्वर्थास्वार्थ इति। स्वार्थिकान्प्रकृतिनोलिं
गवचनानुवर्तन्तेऽपि प्रकृत्यर्थेवे लिंगवचनानुपपत्तिः। प्रकृत्यर्थे वेलिंगवचनयोरनुपपत्तिः। गुडकल्पा द्राक्षानेनकल्पा द्राक्षानेनकल्पा प्रसत्त्वा
। पयस्कल्पा व वागृहितिसिद्धं तु तत्स्वेवं धउ तो पदार्थप्रत्ययवचनानात्सिद्धमिनकाथ्यंन त्सेवं वे ईश्वरसमासेऽपि संबंधेउनाप सर्वप्रत्ययोपमवती॥

द्राक्षेत्यमेदक्षिवद्भ्रागांगुडदयोद्राक्षादिष्वन्नेसाना:प्रत्ययानुनयादयत्रीति द्राक्षादिगतलिंगवचनोपपत्तौ नालव्यापि दोषः नेनहलि-गुडादयः शादाद्यः
र्थाधिष्व नाकलोनत्त्वाविमेत्यमेदसंबंधेनद्राक्षादिषुवर्तमाना अवयोप्रकृत्वलिंगमव्योएववर्त्तनेनवदुक्तुं गुडो द्राक्षेत्यादि हि ध्यानिगुणाशाद्वेष्य श्रे
व दूराद्भ्यः कल्प्यादिषु द्रोषाभावोज्ञातिशाद्वेष्यतके कल्पादिषु वेर्तमाने प्रसिलिंगाः संख्यात्माख्यानेभगुडकल्पाद्राक्षेत्यादेवेषः। सिद्धं लिंगिपधधा
त्पाद्दशाद्धः समासावयवद् उन्नवादिवइदृप्रकृत्यर्थस्यव प्रधानस्य वार्थस्या वीत्सस्यार्थविशेषणवाविनिद्राक्षादिपदयोगिको व गीतेते नगुडादिष्वड
यमानर्थावाचिष्वडपदे वे द्राक्षाद्वेप्रसयदत्तु कन्भवानेगुडद्वेवे द्राक्षेवइसमासप्रगुडकल्पेनिपद्यपदमानग्रहणां तेनापानं गताध्याविसानप्ध्याइत्रोपमा
त्तोपमे यमावश्राश्रीयतेप हु गुडि पोऽपितेत्रे वप्रमपोत्स्निस्यपरिपूर्णो याटवंसलोकेप हु गुणिपि प्रसिद्धः तेननुत्वईश्वरसमासः पटुवाल्पोदेवदत्त इति न

राम
॥८४॥

सिध्यतानिवचनानि न पसेवइगुडोद्राक्षेत्यादिनहि सिध्यतिद्राक्षादिगतलिंगवचनप्रसंगाजगत्यागुडदेवु यो लिङ्गानसिध्यनीति तु कं॥ एवं ग्रहणान्मिति
कर्माधयति तोरणादिरिविष्णुपावित्रिलिंगे भांड प्रत्यो षध्या ना नइंताद जग्राय-स्वार्थिकत्वान्नलिंगाभावमविध्यत्वानिता ग्रहणेनक नपुंनत्रि यथा पं
लिंगवचनानिद्वासिद्यावयति- नापक्ति उ नप्तृ वेन्त ग्रहणाद्वेष्ट्र मालानियमार्थानप्रकृतेर्वलिंगवचनेनेत्युक्तु क्लप्तनेमवनःश्न यश्नाद्वी ग्रहणेनानु
इतिनियमाभावेत्ताप्यतेइत्यलुइत्यतिहस्तो यथापयोगेमवनः श्रुयथाकाद् गोणीभ्यांषुट्जिनिष्पिनकालेनान्हिवांडषवैनानुइस्त्रिपिरताप्वनइत्तु
सिध्यतानुस्त्रंनर्हि मित्रनेपथ्या मासमेवानु।ननु वो कं ईश्वरसमासोऽक्रियाप्रधानत्वाल्लिंगवचनानुपपत्तिरिति। पहित्तमेनप्र
कृत्यर्थविशेषणत्वान्नास्ति दूषितामिति। ननु वोकं प्रकृत्यर्थेवे लिंगवचनानुपपत्तिरिति नेषदोषः। स्वार्थिकप्रकृतिरपि यातिस्वार्थिकाश्रुतिव
न्ति प्रकृतिलिंगवचनानीति। एवं पत्र-ह्लिप्राप्तशिष्टा ग्रहणं करोतीति वेतन प्राप्यते। गुडकल्पाद्राक्षावदुनेलंप्रसक्ताववद्धृपयो पवागृहि
तिश्रूयाविप्राप्नोति। नाप्यतिवर्तते। किंतु नहि होदहरणां पटुकल्पो मृदुकल्प इति नेतद्विद्धानि सांतत्यार्थ स्यसमासेऽविशेषमासिप्र
वतिगुणश्लानिशीनिः॥

भवत्सिद्धिः किं पुनरिति गुणशब्दानामनत्कपरिमाणविषयत्वात् गुणानां वंप्रमात्राणां देपध्यमोऽकृष्टगुणोऽसर्वत्रवर्त्तनाद्रीषद्समाप्ताभावंसत्वाप्रश्नः नितरां
नस्थेति श्रयमेवेवं निष्ठितस्येत्यर्थः विसमाप्तिर्नैनित्यर्थविशदः गुणाश्लानिशीतइति इयदेव पाटवमित्तीयनणानसायते गुणाः। दूषमिहानाबुप
लभ्यति॥

ना॰ के॰ ॥८५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ग्रंथ ॥ ८५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ कै॰
॥ ८७॥

प्रागुक्तमेतदिति गुणोत्कर्षविवक्षायां मुख्यत्वादीषदसमाप्तिवचनात्तिङन्तान्नित्यं लिङ्गसंख्ये प्रकृतिवद्भवतः प्रयोगस्य प्रागुक्तस्य प्रकृते पटुकल्पाः इति तद्गुणत्वादुत्कर्षादि
विवक्षितत्वात् प्रकर्षस्याविवक्षायां तेषां कल्पादिभिः प्रकर्षस्य द्योतनात् अत एव प्रसंगादितरस्यात्कल्पकाद्यन्तात्प्रकर्षद्योतनाय तरप्प्रत्ययो भवति

प्रागुक्तमेवैतद्विशेषणं चकार तदुल्लम्बितं यथा स्यात् पटुकल्पः पटुकल्पतरः अतिशयित इति ज्ञायते पाचककल्पः स्यादिति इति तर्हि पाचकल्पितमित्यर्थे तस्य कार्थि
को वक्तव्यार्थिकास्य प्रकृतित्वेऽपि लिङ्गवचनानुवर्तते एवं तर्हि सिद्धे सति यदुपादानं करोति तत्र ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अप्रकृतिलिङ्गवचना
अपि भवन्तीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति अल्पत्वे द्वितीयस्य भवति तत्र
द्विशः कल्पादयो विप्रतिषेधेन तस्माद्द्विशः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन तस्माद्वि तत्र भवन्ति कपः प्रकर्षस्त्वस्य तदीषदसमाप्ता एव
तमपद्धृतः पटुतमः कल्पाद्विवक्षया शिष्टं ईषदसमाप्तौ वृत्तिप्रकर्षस्यापि च न पटुकल्पः पटुकल्पः उभयत्र चैतत्प्रवर्त्तते यामीति
अपि पटुकल्पतरः पटुकल्पतरः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन एवं ईषदसमाप्तेः प्रकर्षं तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेर्वै
चप्रकर्षरिति तमादिविधानप्रधानाद्विभक्तेर्न यस्य प्रकर्षो लक्षितः स प्रकर्षमभिव्यक्ति कस्य च प्रकर्षो लक्ष्यः प्रकृतेरेव

प्रकृतेर्वैतिकल्पादीनां याप्रकृतिः पटुत्वादिः तद्धर्मस्यैव प्रकर्षः संभवति न ईषदसमाप्तेः असमाप्तिप्रकर्षसमासात्तद्रूपो भाष्ये प्रत्तीय ॥ ८७॥
ईषदसमाप्तेः प्रकर्षः॥

अथ यत् ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टकल्पस्य प्रकृतौ कल्पम् ईषदसमाप्तिप्रकर्षस्य नाम पाठे इति वा पाठे द्वितीयेनान्तः तदिन्द्रियविशेषपरिच्छायविनिर्मि
र्थः न समि कालिकविनाद्दोषापातः कार्यविशेषाज्ञानादर्थविशेषाणां न लिमिति सर्वथा तत्पातिक इति एवं स्वभावो निपतत्यस्मात्
अथ यत्र सामान्यक आदेः कल्पादयः किमर्थं सुवं तस्मादसे भवति प्राप्नोति तत्र विधानविशेषकल्पादुक्तः संदेहः उभयं प्रकर्षे
भवतु उक्तं विशेषयितुं किं वा तः परिच्छेदं तस्य गुणकाम्नि समकामिः गुणकाम्नि अमकामिः गुणकयोः आवकयोरिति नाप्नोति तत्र
भाविधिकस्य च कानवकाः च यथा किंमन्त्र रूपाण्यपि प्राप्नोति अमकगुणं नामकयोः गुणकामि अमकामिः गुणकामि अमका
मुगुणकयो आवकयोरिति अमकामा कामकाम्नासिद्धिरिति जरूपमुक एव मकालेन स्थाम कान्त्यक एवकालेन स्थामः कांव
कषः ज्ञाविन वंकिलेन श्यामकां श्यामिकोमलोपधा शाले कोमलोपधा एकजयः नः श्यामकः पटुमिकल्पि पटुनकाति श्य
मिकलेन आप्नोति पटुमुद्गं पटुगुणं पटुविवक्षिते लसाद्यः प्राप्नुवंति उच्चैः नीचैः अव्ययविज्ञाते कादयः प्राप्नुवंति ननु च अव्य
द्राज्ञकयोप ब्राह्मणकादय विधाना च पटुजकल्पनामादेशात् दुर्जयविप्रतिषेधः अपेक्षा पटुजकायु नामादेशानाद्यु दुर्जयसिप्रतिषेध
योगकपः समाने देशे एकदेशे सत्यामप्यधनं भवति नानादेशत्वान्न प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमादिः शालेशदृशाक्षिस्थानान्यवदोषानृत्यादिवु उपाते इहमितेत्यादिनिर्देशात्पादिराधिष्ठानाकरलेकर्मणाभित्यनपयपदनेवघटादयाकाधिकत्वं
• पटु श्रुयते कल्पायस्य स्वार्थिकत्वात् कल्पार्थस्य योजनमविहः स्वस्मप्पमाना वार्त्तिककाराः उक्तानि प्रतिषेधं प्रतिष्ठानं कालिमाख्या कान्विद्धमुनेयोगविभागाय
एवंविधं विशेषविशिष्टमप्याह देशनां॥

भा.कै.
॥८८॥

[illegible]

[illegible] राम ॥८८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ के॰
॥८९५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एम ॥ ८९॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰ कै॰ ॥९३॥ क्षित्रूमितिगुणगयरस्याज्ञलमसमुदायलामञ्तोप्रस्पानजाहेशलान्स्छानिबावानुल्पावयिकयाभमलायादिविधाविपरसंज्ञाव्याख्यानद्दिपदनि
वंधनकार्यायप्रसंभः श्चत्रेरवोधतेसंसाशर्ड्केकदेशोलुप्तेलेसास्यह् यानुपलंभातकथंसंज्ञिनोवगमः नहियस्यदेवदत्तइतिसंज्ञास्तिनाम्नःदेवदत्तशब्द
नशब्दाद्प्रतीयतेनचैकदेशेनसमुदायोनुमीयतेसमुदायस्त्वयंस्यवाचकइतियुक्तंकल्पयितुमुच्चार्यमाणस्यमसाधकत्वादेवंतच्छिनुनिष्पन्नत्वा
देवयवानामपिसंज्ञात्वंतत्रवर्णानामनुनिष्पादिनांशास्त्रेणानन्वाख्यानात्साधुत्वं।पदानामेवतुसंज्ञैकदेशानांसाधुत्वमिष्यतइतिलोपविधा

क्षित्रूमेकादशपूर्वपदानामुत्तरपदस्यलोपोवक्तव्यः वाविकचाइत्यादितर्हिप्राप्नोति।षडंगुलिःषडिकइति।सप्तपञ्चाशदिवचनात्सि
द्धं षष्ठ्यष्टाज्ञादिवचनात्सिद्धमेतत्॥ ॥अस्तोद्रस्य॥ केमर्थमिमावुभावुपादीयेतेनिर्दिश्येते।नपरस्मैपदस्थानमपितद्भवति।यत्रह्र
स्वमल्पमपितद्भवतिनैतयोरावश्यकःसमावेशः।अल्पंघृतंअल्पंतैलमित्युच्यते।नकश्चिद्धस्वंघृतंह्रस्वंतैलमिति।त
थाह्रस्वःपटःह्रस्वःशाटकइत्युच्यते।नहिकश्चिदाहअल्पःपटःअल्पःशाटकइति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नद्धारेलातद्धस्वतुल्ययानेत्वनुक्तातुल्यापामनुनिष्पत्तेयोऽल्पात्वाद्यसाधकः।नह्रनात्वायतेशास्त्रेतेषुइत्यादिवच्छास्त्रीतितेन।इष्टश्चायं
लोकेषवहारोयत्समुदायसंज्ञात्वेतदेकदेशःपयुज्यतेतत्रसमुदायस्यबुद्ध्यासंज्ञात्वमवयवानांत्वनुनिष्पत्ता॥ ॥अल्पे॥ ॥किमर्थमि राम ॥९३॥
मितिवंशादिषल्पत्वह्रस्वत्वयोःसमावेशदर्शनादन्यतरपापादनेनाशिष्टतातिप्रसङ्गः॥ नकश्चिद्दाहअल्पःपटइतिनयुक्तोऽयमत्रवलोकेऽ
ल्पःपटइति।वघप्युच्यते।तथाप्यायमविद्वात्प्रोल्पउच्यतेयत्नायात्सहद्रावोवित्स्वयं।इवसत्ह्रस्वउच्यतेनत्वल्पोऽवितुमहान्॥

कुटाशुंबहुवचनमितिप्रहृतिमलपस्तुपुराणस्यायुंवत्मावोनुपहतेरितिर्दो।प्रत्ययोननिवर्त्तते॥ ॥वन्तो॥ ॥काश्यपप्रतिकृतिन्वइतिसामा
नोपादानादितिप्रसंगाद्इतिभावःपत्पुनरात्यातिश्वंतो।तत्वान्नप्रकृतिनिमित्तंवेवलात्प्रत्ययइतिभावः।किंच उपादानार्थस्त्वयमिति।अथंभाव
दृष्टोरित्यनर्थकंव्यहृतामपिचिन्हृप्रलोऽनरवृत्प्लान्त्मानिपदिप्रश्रेयिकनमशाहदर्शनाद्वहूनामामतिपरिप्रश्नग्रहणेनकर्मब्रोऽस्य

कुटाशमाशुंडाच्यरः।कुटीशमीशुंडाभ्यःप्रत्ययत्रिवोगेनपुंवद्भावे।कुटाशमाशुंडाभ्यःप्रत्ययमेनियोगेनपुंवद्भावोवक्तव्यः।कु
टकुटारः।शमीशमारःशुंडाशुंडारइति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।स्वार्थिकोयंस्वार्थिकाश्चप्रकृतितोलिंगवचनान्यनुवर्तन्ते
इतिस्वार्थिकाअतिवर्ततेलिंगवचनानीति॥ ॥वन्तोस्त्यर्थिमप्रश्नेतनुन्हो।कल्याशप्रत्ययनुचेकान्येप्रति
षेधः।वत्सादिप्रत्ययनुत्तकार्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।हस्तीवनोवत्सतरइतिमासूहिति।सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यःप्रत्य
गुणवृत्त्याद्मानानत्वेशब्देनिवेशात्सिद्धयानतस्मिन्गुलेवक्तव्यप्रत्ययेनभवितव्यं।नवकाश्यपस्यभावात्तदेहविदप्रश
हिकिंपत्यहोनिर्हारोद्वयोरेकस्याऽनात्याबहूनांजातिपरिप्रश्ने।किमादीनांद्विबहृर्थप्रत्ययविधानादुपादानर्थकं
।किमादीनांद्विबहृर्थप्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकं।किंकारणं।बहिर्धारणंनिर्धारणमिति।यावताद्वयोरेक
स्यबहिर्धारणंभवति।अपरआह।बहूनांजातिपरिप्रश्नेइत्येतम्जिम्त्रवक्तुग्रहणमनर्थकं॥
वाद्वयोरित्यस्यनिर्धारणमुत्यज्ञातेएकेस्येतिनवक्तव्यं।वक्तुग्रहणमिति।डतमच्चयस्माद्वयोरेकस्यनिर्धारणेडतरचोपकारस्यपि
धानात्बहूनामेवनिर्धारणेडतमः।सूत्रविष्यतीत्यर्थः॥

भा॰ कै॰
९२॥ किंकाराणां किमेत इत्यादि। इहाप्यर्थ किमः संबन्धा प्रमाणे प्रतिवेद्यत्र शब्दवाद्यं ग्रन्थस्य मा कु न हीदं संबन्धाद् ग्रहणं प्रमाणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्य प्रयोगः
स्यादित्याशंक्य दुःश्लेहाण्यं ग्रन्थः एकादि विषयत्वात् विप्रश्नस्य संभवात् को भवान् कतरो भवतोः कठ इति॥ ॥अवक्षेपे कप्रत्ययोऽर्थे वार्त्तिके वा
तियद्यपि कश्चनः स्वार्थे इत्यस्य प्रत्ययस्यार्थ मेदे कुत्सिते कं स्वार्थे बाधकत्वेऽनुपपन्नत्वेनाद्यं प्रत्ययोत्पत्तौ कुत्साद्यर्थेषु न मत्यर्थे

किंकाराणां किमित्येतस्मादिप्रश्नेऽवर्तते। यदि प्रश्नस्य नि शीतौ अनिर्धीतं बहुषु एकयोः सुनिर्धारिते। निर्धारितत्वात् एकयोः यदि
प्रश्नो न। यदि प्रश्नाभावात् किमेव नास्ति। कुतः प्रत्ययः॥ ॥एकाच्च प्राचां॥ प्राग्वचनं किमर्थं विभाषा यथा स्यात् प्राग्वचनानर्थ
कं न विभाषा प्रकरणात्। प्राग्वचनमनर्थकं। किं कारणं विभाषा प्रकरणात्। प्रकृता महाविभाषा तस्यैव वासिद्धं॥ ॥अवक्षे
पणे कन्॥ अवक्षेपणे कन् विधीयते। कुत्सिते कः। कः पुनरनयोरर्थयोर्विशेषः। अवक्षेपणं करणं। कुत्सितं कर्म। अवक्षेपणं वै
कुत्सितं करणं। तेन यत् कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति। तत्र कुत्सितमित्येव सिद्धं भवति॥ एवं तर्हि यत्र स्वकुत्सार्थमुपा ॥
हयतेऽद्य तदुदाहरणं व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः॥ याज्ञिक्याकेन नाम त्वं गर्वितः। यत्तु स्वकुत्सार्थमुपादीयते तत्रोदाह
रणं देवदत्तको यज्ञदत्तकः॥

र्थयोर्भेदः सत्यमभिन्नौ यदनयोः प्रश्नः अवक्षेपणमिति येनावक्षिप्यते स्मिंस्तेन हि शब्दैः कृतप्रत्ययोपपत्तिः स्वयं कुत्स्यते तत्र कः इति विष ॥ ९३॥
यविभागः अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति नाहि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवति। अवक्षेपणाद्याविकुत्सितत्वमस्ति सार्थम्। यत्र परस्य कु
त्सार्थमित्यनेकारणादिकं स्वयमकुत्सितमप्यात्मविशेषेऽप्यमुपाहृद्य वक्षेपणं तदास्य भवतीति तदा विनः कन्प्रत्ययः॥

लुम्मनुष्ये॥ ॥लिंगासिद्धार्थमिति। वचनं च भिषेधकं देवभवति चंचेमनुष्यावि निर्दुक् ॥ नस्कादिष्ववक्तिरिति लुक्तिनुमनुष्यलिंगप्रसंगः॥
जीविकार्थे॥ यत्रस्येत इति। याः पदिपूषा ए ह्यन्नपदमदृश्निनालिप्सार्थः प्रत्यक्षा विक्रीयन्ते तासु न प्रवर्तते किं तु कामविक्रीणाति इति॥ ॥
समा॥ ॥तदिप्सतेनेति इवार्थच्छ अप्रत्ययस्य इति कस्य प्रसंगश्चापयामर्शि इति प्रश्नः आचार्यादेशात् अद्यछ इति कथं पुनरिति अन
तैवछ इत्याविधानाद्ध विषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः। एवं तर्हि कार्यमिति प्रधानस्यापि छस्य प्रमाशस्यानुकन्यानसद्गुणभूतेपिवे

लुम्मनुष्ये। किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। न लुमेवोच्येत। लिंगासिद्धयर्थं लुम्मनुष्ये। लिंगासिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। चञ्चेव चञ्चा वध्रि
केव वध्रिका खरकुटी दासकुटी॥ ॥जीविकार्थे चापण्ये॥ अपण्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। हस्तिकान्विक्रीणीते इति। किं
कारणं। मोर्धाहिरण्यार्थिभिर्यांः प्रकल्पिताः। भवेत् तासु न स्यात् प्रत्यात्मिक्तस्तेऽसिद्ध्यात्मितासु भविष्यति॥ ॥समासा
च्च तद्विषयात्। तद्दितेनेति निर्दिश्यते। छः कथं पुनः समासो नाम छविषयः स्यात्। एवं तर्हि वार्थः यदि तर्हि समासो वार्थ
प्रत्ययोपि समासो न कल्पनाः पसयोन प्राप्नोति। एवं तर्हि यावि वार्थिका काकतालमिवयालप्य तनिवा काकतालं काकतालमिव
काकतालीयं॥

वार्थस्य प्रामर्शः छे च विधीयमाने अस्मादेव वाक्यादिवार्थस्य समासः सुपसुपेति वा समस्तिनो कन्यादिति च समासमर्थ्यादिति च छ इत्याश्या काकि नोलिम
संज्ञाः इत्वं तद्गितिश्रुतौ श्या कालतां चेत्यादि वार्थानामुपमेयस्य प्रधानानामुपमेया नेराज्ञेयं यान्यावच्छस्य प्रसंगः काकमागमनमिवेति इत्रिस्वियेका
कतालशद्धौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्येव तालपतनं दस्युवधस्य तालेन दस्युः काकस्य वधः तद्वत्
तत्र दस्युतात्वधसंनिधानमिति वा वादिः काकतालीयमिति श्रु गतः सेवत्वं॥

भा·कै·
॥१३॥

॥ भा॰ कौ॰ ४
॥१७॥

एवं तर्हि निषिद्धविवचनं इति प्रतिषेधेनानर्थकः कश्चन तिरस्कृतेन हिंसायामिष्टं नादि भोजनं तन्नान्यान्कारि निमित्तकः प्रत्यासन्नाल्लौकिकविवचनेनैव तन्तं नाते
धेतिना न तन्नामाश्रयत्वत्वान्न भावाभावनु नेत्र हयो न तिष्ठ कपूर्वस्य विग्रहो नास्ति निवर्तनान्नाभिधा हस्तात्तिका कत्वाभावान्नान्यस्मात्स्वार्थिकि स्वे वाक्ये
कत्वान्निषेधः स्वार्थिके कर्तव्यताप्रयतिम ॥ अथ ॥ ॥ विग्रहाभावादिति सूत्रं तत्र विग्रहपूर्विकायाः प्रवृत्तिदर्शनेनैव पापाभावो पापक इति तत्र तु विग्रहो नेष्यते

नन्वामिवचनेनामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रसक्तमिति हिंसायाः ॥ आमिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणं ॥ प्रसक्तत्वात्प्रसिद्धिः हिंसा नाम प्रसक्तता हि नेः
सोऽर्थ इति निषेधत्वात्क्वचनाभिधानमिति ॥ ॥ अथ इति शिष्टं तु ॥ अप्युक्तं यदा त्वमयविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्क्वाप्युक्तादानप्रसयविधेः
नुपपत्तिः ॥ किं कारणं ॥ विग्रहाभावान्न विग्रहपूर्विका नादिलोपप्रसक्तिः ॥ न चाप्युक्तः पदे न विग्रहो नेति दर्शनान्नास्मान्तत्रे हेतुनिमित्तप्रधीनत्वे निमित्ता
नेत्रे हेतु निमित्तप्रधानात्प्रयत्नान्न कथं ॥ नाम नीतं नाधानो प्रतिषेधा नाक्षिप्यते तत्क्रमात्प्रत्यक्षेत्रानमाप्नोति ॥ इह वक्तव्याधीनो च धीनइस्ते
गत्वेति इत्युक्तं वर्णानान्तं वाभिधानेऽपवादमात्रनियामकः ॥ ननु चोक्तं अधुना त्वेतदा त्वमयविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति ॥ नैव दो
षः अप्रसक्तिकारणौ वेनात्र विग्रहो न भवति ॥ किं कारणं ॥ नित्यप्रवृत्तत्वान्नाकेपुनर्नित्यप्रत्ययः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र नित्यग्रहणं किं यत्नेनापि ज्ञापयति नित्यानित्यविधिरिहत्युभयं हाविभाषाधिकारस्य नाकिं विधिवर्तकमत्त्वामिति विग्रहः प्राप्नोति न वाक्येन हस्तान्तरनिमत्तविधा ताम
नेनोपपद्यते इत्यर्थः ॥ सूत्र पुनरन्यस्यानां नर्य ॥ इति ॥ तस्मान्न वे इति नित्यमहाविभाषाधिकारानपद्वेवा कंप्रभवति ॥ जनीद्रमाय तत्रिमिति तस्य नयः ज्ञ ॥१७॥
नाधीनमिति भाष्यकारोऽप्याह तां इत्थयति ॥ यहोति ॥ इहसंज्ञाकनलोपाय वर्णमत्वरूपाभ्यश्चैत ॥

तस्माद्यदि चैवरूपेनवलोकनित्यस्मान्नकः प्राप्नोति तर्थः ॥ कत्र इत्युक्तेऽनायामश्रवणात्प्रकर्षस्थानव्यवधानप्रकर्षादृते याधिगो नन्वभावश्च प्रयोग्या स्मार्य इम
सामर्थ्यान्नित्याः ॥ आकारदयति किमिति इति बप्पारि त्याग्मनतप्रसक्तव वर्णप्रयति नस्मात्प्राप्ति स्वर्थः ॥ हहतानालैता इति चद्व च च न नि हे शाद्वेनष्टत
ब्रह्मितसलक्षणग्रहणं किं ॥ तर्हि प्रकृतिनिमित्तानाभावान्नप्रसयो विनप्राप्नोति ॥ एतद्वक्तेऽशादिविधिशक्त्यपाक्षप्रत्यपेक्षा वृत्ते कर्माद्विधादिति ॥ तिरिति

तस्माद्यः प्राक्तनः ॥ आरम्भः प्राग्भुनः ॥ अप्रमादः प्राङ्गपदः ॥ इह नैव नालंता समाप्तता स्थेति ॥ एवं नार्दनाद्यंप्रलयविधिः प्रालयते ॥ किं तर्हि
प्रसक्तिः प्रालयते चधुवरवृतप्रसक्तिर्नायत्ता ॥ किं कारणं ॥ विग्रहाभावात् ॥ विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः ॥ न चाधिनादिग्रहणोद्दतो ॥ एवं तर्हि
वद्वादिर्भविष्यति ॥ क्विल्लन्नभवति ॥ भवति वैकल्पिकः त्वय इ विग्रहोऽपि विद्वद्भ्यः ॥ न यथा वोभनं मुत्तमस्मात्त्युत्कर्षेति ॥ नैवं शक्यः ॥ इह हि
हस्थीनापिस्याद्वक वोमतस्ते यातो ॥ एवं तर्ह्ये वाभावो भवति एवमपवेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विषयोऽस्य ज्ञानानि यानाचिन्त्यादिशब्दस्यात्मा धिक्तोपहितस्त्रुवा धानामिति वद्धादि कापि नैव विशेषणान्वितविवक्षया वस्तु जाता नां पूर्वनिपा
तंचारित्वाति वहु दिव्हाज्ञानमधिगतइति तत्कृतद्वक्रियते तदाद्यः पूर्वनिपातः स्यात्कस्येति शेषाद्भावे तनेनासिंश्च तत्त्वताप एवाप्रवाचाप्रत्येतस्मात्एवम
ग्रहोरितियाधिस्तोति ॥

प्रा·कौ·
॥९५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] राम ॥९५॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भा॰टी॰॥
॥९६॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ना॰के॰
॥९७॥

देवतानामदितिरनरत्नि देवताशब्दः जातिविशेषवाचित्वादुक्तानामपि ग्रहणं [illegible] ॥

देवतानां मातृत्वेऽपि न देवतानामदितिः [illegible] देवत्वमिति [illegible] देवतात्वे यद्येवः ॥ देवैश्वर्यकर्मणो देवः [illegible] ॥ देवो जन्मान्तरमिति [illegible] देवताः किं पुनः [illegible] लिङ्गवचनानुवर्तनं [illegible] स्वार्थिका इति चेत्
तेषामपि लिङ्गवचनानीति ॥

[illegible] देवशब्दाज्जातिवाचिनो [illegible] देवतानामिति [illegible] ॥ प्रथम ॥९७॥
तः ॥

लोहितादिषु लोहिता [illegible] लोहितिकेति [illegible]
लोहितान्मणौ लोहितः [illegible] लोहिनिका लोहितिकेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] जनैर्नाभिः सजनैर्नाभिः जनैर्नोभिः सजनैर्नाभिः [illegible]
[illegible] पूर्वः पूर्वविशः पूर्वाः पूर्वाः सप्तपूर्वाः सप्रपूर्वाः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ॥

भा· कै·
॥ ९८ ॥

[illegible] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

[illegible] कुलालवद् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] बहुलग्रहणं [illegible] कर्तव्यं [illegible]
[illegible] श्राद्धादिषु [illegible] दृष्टेषु [illegible] श्राद्धादिषु [illegible]
[illegible] श्राद्धादिषु [illegible] कर्तव्यं [illegible] एम ॥ ९८ ॥
दितः मध्यतः अंततः ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विशेषणार्थं [illegible] विशेषणार्थं [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] प्रकृति [illegible]
[illegible]
[illegible]

नैतद्वक्तीति। इतरेतराश्रयं प्रकाशयन्नाह। इदं तर्हीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पा॰कै॰
॥९९॥ नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रत्ययग्रहणे न चैतस्मिन्निदं। इदं तर्हि प्रयोजनं। न कुहूलीनग्रह सौप्रथ्यास्यात्। काविपुलस्त कुहूलास्यप यो॰
जनानिष्प्रयोजनमव्ययाभावहिगु द्वंद्वतत्पुरुषबहुव्रीहि संज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनं। प्रतिराजं उपराजं। अव्ययीभावश्च समा
सो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। इदं तर्हि प्रयोजनं
। नाव्ययीभावात्तोऽत्वपंचम्याः। इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावाद्विगु। द्विगुः प्रयोजनं। पंचगवं दशगवं। द्विगुश्च सम
सो नपुंसकलिंगो भवतीति। नपुंसकलिंगता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। पुरस्तादेव कारांतः। तेन समासोऽभविष्यति
। आतश्चाकारांतः। एवं ह्याह। स्त्रियां तु कृतसंज्ञा यानि पुराणानि यान्यानि वर्तंते कोऽयमिति। इदं तर्हि प्रयोजनं। द्विधुरी त्रिधुरी।
। द्विगोरकारांताद्दिति ङीप् यथा स्यात्। द्विगु। द्वंद्व। द्वंद्वसंज्ञा च प्रयोजनं। वाक्त्वचं। स्रुक्त्वचं। द्वंद्वश्च समासो नपुंसक
लिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। इदं तर्हि प्रयोजन
। कोशनिषदं। कोशनिषदं। कोशनिषदिनी द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यात्। द्वंद्व। तत्पु
रुषः। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनं। परमधुरा उत्तमधुरा। परवल्लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। इदं तर्हि निधुरा॥ साम ॥९९॥
अपथं तत्पुरु॥ षे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। तत्पुरुषः। बहुव्रीहि। बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनं। उ
च्चधुरः। नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥

न पूजनात्। इदं विप्रतिषिद्धं। कोऽयं प्रतिषेधः। प्रागनितरात्प्रकृतिभ्यः समासांता विधीयंते। नैतदत्र किंचित्पूज
नीयमकृतिरिति। यदिह प्रतिषिध्यते। एवं ह्यायते। प्राक् प्रकृतिभ्यः समासांता विधीयंते। एवं सति सूत्रमनर्थकं
ति। कथं तर्हि चेतः। सूत्रमनर्थकं तानि। पूजार्थाद्विगृह्णाति कर्म्मणि। सुराजा अतिराजा। कुमारपूर्व। गवंचतुष्पद
गवः। प्राक्बहुव्रीहिग्रहणं। प्राक्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्त्तव्यं। इह मा भूत्। स्वरं श्रंश्च प्रसृत्यति॥ ॥ किमः क्षेपे। क्षेपइ
ति किमर्थं। कस्य राजा किंराजः। क्षेपइति शक्यमकर्त्तुं। कस्मान्न भवति। किं राजा किं राज इति। न लोपमप्रतिषेधे क
योः प्रतिषेधे क्षेपेवेति॥ ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्। संख्याया तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थं। इड
च कार्यो संख्याया तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं। किं प्रयोजनं। निस्त्रिंशः। निर्गतानि त्रिंशतः निस्त्रिंशा
निंशानि वर्षाणि॥ अन्यत्राधिकलोपात्। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। एकाधिका विंशतिः। एक
विंशतिः। द्व्यधिका विंशतिः। द्वाविंशतिः। अथ पाठादिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। गोचतारिंशदिति। तत्तर्हि
वक्तव्यं। अपि च पूर्वेतु अतो। अथवैतर्हि अन्यत्राधिकलोपादिति न वक्तव्यं भवतो।

भा॰ कै
॥१००॥

॥१०१॥

मा॰के॰ ॥१०३॥ वृद्ध॥ स्वनेतोदाचार्यविहितकोश्चं चा ज्ञाताविति विभाषा गोदान विधायनेनाज्ञोतातामाचाराचार्यान्तिविश्यामो प्रत्युदाज्ञानिष्ठातिस्वरोदाज्ञा
घदानुपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यानुदात्तत्वं त्वदाशविशिष्टकारस्यादान्तत्वं पत्विडादिनुमनानुदात्तःकिताःस्यादित्यर्थः।वक्ष्यमाणाति श्रवणोकोपपादो
ऽत्र ह्रस्वो नाविति विकल्पविधायितिनाभिनेता गोदानेनैवमाध्यं गतस्वादित सम्बन्धाद गोदानानामाध्यप्रत्ययस्वरार्थः॥ ॥इति विप्रा॥ ॥इति मू

वृद्धवाहोत्तरक्ष्याश्रुतोः स्वोमानत्वन्तिमर्थवद्विमनपांनाउदिधायने।नरस्वरान्तःसोनुवर्तते।अन्तुदात्तत्वं पठति।वद्विमनयं नान्तर
णमनेनोदात्तार्था।पविमनपांनादिकं यते।स्वनेनोदात्तार्था।स्वनेनोदात्ताः प्रयोजनं विधि॰ वत्कस्वस्यं वश्रीकस्वन्या॥ ॥इति
माषमूर्ध्निकिमर्थमूर्ध्नःपःप्रत्ययात्किं यतेन स्वरान्तःसोनुवर्तते।मूर्ध्नि प्यवचनं।किं।स्वनेनोदात्तार्थमिति वदि
मूर्ध्नि॥

दृशितिपक्षपक्षस्यान्तरादिनाविन्नमनोदात्तत्वंस्यात्।इतिमीमांसा।मूर्ध्नि सुवद्ध वाराविहितविभाषा गोदात्तत्वं पदाप्रमन्तांनविधे रनित्यवादि राम
मूर्ध्नि समासांताभावः तदाभाव काशीर्धनुमतिसमासान्त वक्षेविवक्षेविवक्षेगोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे णानुदात्तत्वमिति तदपसिद्धिः॥ ॥१०३॥

अण्पूर्वाणि॥ कल्याणादीनामाक ज्ञ स्वमित्यं वर्णिपदार्थे पूर्वाणि अन्तोदात्तः पूर्वाण्यां दिनां प्यवनेद स्यादित्यर्थः। प्रत्याहाराविशेषात्प्रापव
प्रियवोन्नतुसारत्वाद्योवपक अनुनासिकमान्त्यश प्रत्यर्थं नास्ति प्रधान पूर्वाणाः कल्याणाप वमास्तिश्र यावधैव्यनित्राह समुदायद्वारा प्रवमेद समासार्थः
निरुक्तिसुर्वणी नवसंज्ञाक्लाव प्रदर्शनात्माधान्यपूरणपाः पंच कमाश्रिकदमिपवन्हति स्यमासस्यपं वकी मामाह मोक्षणं पाठ वस्त्र तप इति संख्यायाः कद पं वको

अण्पूर्वाणामासावेः।अपिप्रधानपूर्वाणाग्रहणं अपि प्रधानपूर्वाणाग्रहणं तकर्मधा प्रधानं पापूर्णो नित्य कर्मधा द्वन्द्वमाभूत्।कल्याणादिवमासस्याप्रत्य
कल्याणां वनमाकः प्रत्युतयोरेककर्यविनेयः।कल्याणादिवमा याज्ञा त्वा प्राप्तानिति।कल्याणादिवमाप्राप्त वदतिप्रदिनवांगः अग्रोऽत्र त्रप्रधानांनेनुर्न
पूर्वस्वरपसंख्यानान्तेनुनीस्त्रेद पसंख्यानं कर्मधारयपूर्वोत्राः प्रधानेत्राः।ॐ इति विज्ञनिरूपसंख्यानेकर्मधारेद स्यात्तिनेत्राःतोमनेत्राः।मा
सान्यधिप्रमापपूर्वपदासहितीमः।माप्त्वात्तद्नित्रमपपूर्व पदातेद्वमिश्रेयः।पंचकमासिकः।षट्कमासिकः।दशकमासिकः॥ ॥अन्नालिका
याःसंज्ञायां।व्यासमुदाः सूत्रके स्थावराणाः स्युरान्तःशिति तिमिनापुत्र्या अहिनारमिनेनाभाः शिशिनाः। स्थावरनाः अहिनाः उपमर्दा सु॥ वेथे
वक्तव्याः।विग्रः।स्या व्यवकृतः प्रविशेषः।दुःखलोनः दुःखलोनः।उत्साहलोकर्मधारे द्वन्द्वमाभूत्तामहोक्षादि धर्मसहिता॥

माप्तोपेस्त्यमिव कुशीदो हस्तेस्थार्थद वृ॥ ॥अन्नालिका स्युरबमाप्तादिनिष्ठाद्देशमनय योःप्रसंगे केवलौरेशाक्यिनार्थवचनं॥ ५१॥ ॥विग्रहानि॥ निगनाना
सिकायस्यासविग्रः॥

भा· कै·
॥२०१॥

तेषां गंधशब्दोऽस्ति इत्येवमादीनां भावप्रतिनिर्देशः। अस्ति च गुणावाचित्वं नतस्य गंधशब्दस्य इति गुणानिवृत्तिर्भवति। गंधशब्दो नत्र नियतः प्रातिपदिकपरकः इत्य
वस्था गंधलक्षणां गुणस्यैकात्मो भवति। इत्यादिप्रतिनिर्देशो वर्यादिदृष्टव्यादिप्रलेवे कोत इदेवे कोत इति लोपलो भादिला ख्यापितो यत्नात्परिहृतः। अनु
मानेनैतान भवति मामापत्तं कुकु मादिषु एदेवद मादीनविद्य रतेन्त्वास्यां गंधशैकांत ज्ञादिलं भवति। अतिशयार्थाभिमिति विभागोनानवस्थितोदेवदत्तादे

तां घसेवतु सूत्रि। गंध सेवे तरे कांत इहयो गंधलेवे तरे कांत इहत्यां कर्मवां इह माभूत्। शोभनानां भा अन्यत्र गंधः आमीत्याकइति अथानुनिवेकथं
भवितव्यं। वरिमावर्धन गतं भद्रभिमतापूति तसु गंधिगिति भवितव्यं। आयवनविशालिनुगंधादिमिवितव्यं॥ ॥ शेषादिभाषा शेषादि तत्र
नेः। कः शेषः। यान्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो न विहितस्तेभ्यः शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते यान्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो विहितस्ते
। नाभ्यः कमानूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रतिपदं विधीयमानेन वा धकार्यविकल्पः। अनवकाशो हि विधिर्बाधकमानवंति। सावि
काशश्च समासांतः। कोवकाशः। विभाषा कपा। पतानके पतोव काशः। कपः समासांतो भवं प्राप्नोति विप्रतिषेधं मान्नोति तस्माच्छेषग्रह
णं कर्तव्यं॥

पम
॥२०१॥

एत गुणवद्यामिन्यर्थः॥ शेषा ॥ कः शेष इति। अनेकलोपप्रकारान्विकल्प्ये शेषास्या आयरइति प्रश्नः। इतः समासान्तो नास्ति इति। समासांतनिरोधत
नसदर्शितः किमर्थमिति। समासांतेनविभाषा कविधिर्विधीयमानस्य विशेषसमासांतेनावधकामविभाषाविषयप्रत्रः। पत्तौ कपा प्रोतानि उपदर्शायपूर्ववाः इ
त्यादिषु नित्यं इत्यर्थः॥

1510

किं पुनरीतिसूर्वयाश्च प्रकृतिभ्यः इतिसमासेनैकांत नो विशेषणत्वं प्रत्यय यदि कर्तव्ये सेशेषत्वेशेषग्रहणमनर्थकं स्यात्। विशेषग्रहणमशेषास्त्रिसं
कल्पितानाम पूर्वाहितामिति क प्रसंगाभावात्। दे वा देवक विकल्पविताना यथा विधिवास्मान्निवर्तते। अन्नवइति सर्गनाकमविहित इति शेषत्वा
पद्धे यत्नात्कप्रसंगः कथमाव पद्धत्वकाद्यावकाशः समासांतं वनिशेषणादिति तत्र विशेषविषयादेव नाइत्यकमाविष्यनी सर्वः तस्मिन्नक्रि

किं पुनरिदं शेषग्रहणं कर्तव्ये संयस्मादुकुशाहेः कपनविहित इति। अद्यापि समासांतो वेषं। यस्माद्गृशाहेः समासांतो न विहित इति। किं वा
तः। यदि विशाव तेकर्तव्ये संज्ञान बोवहुवह्नन्याप्रिप्राप्नोति। अथ समासांतो वेषं अनद्य सामवहुकृतं कपि प्राप्नोति। अथ कवि
ष्यत्कयमनद्वो वहुवह्नि विशेषणत्वेकवां अनद्यो मातावेव कवश्य ॥ यागस्या पाणिनि इदं तान हि उ पत्नी नह लोपग्रहणं चोदितं
॥ तस्मिन्नक्रियमाणेऽपि प्राप्नोति॥ ७॥

यमतोपानि अक्रियमाणे शेषग्रहणे कुते प्रयत्नस्य शेषत्वात्कप् प्राप्नोति किं क्रियमाणेऽपि शेषग्रहणे नत्र एतत् पुंसकनिशमर्थत्वान्न प्रशेषत्वात्क
पप्राप्तो भवनतेव। दादशामा अनुपदशादिषु प्रक्रपस्यांगानां॥

भा॰कै॰ नैव कर्तव्य इत्यस्मिन्नेव ग्रहणोपलक्षणार्थमप्रकरणात् पक्षादिनित्यः कश्चिद्धि ग्रहणस्य हि भाष्यकारप्रायो निविविक्तो भवतीति पूर्वोत्तरस्यापवादस्यासौ तयोश्च समासविधानं भवतीत्यु

॥१०३॥ न्तं बहुव्रीहिमित्यत्र कपो प्रसंगात् अन्तरेव बहुव्रीह्यधिकारं द्विविधं च कुर्मो न हि अनन्तरं बहुव्रीह्यधिकारे नञ्विधानात् कं डोश्चाप्राप्तौ त्रिकं कप्समासवतीकर्त्व

मन्तर्बहिर्वहु बहुव्रीह्यधिकाराप्रयोग कार्यविधानात्स्वेष्टव्या प्रसंगकप्रसंगः कप्रत्यये नैतदिति पदेन समासाभावात् प्रत्येकविशेषणेन तत्तद्बहुव्रीहिशेषत्वेन तत्स्वानं स्यु

एवं तर्हि नैव कर्तव्यः शेषग्रहणम्॥ नाप्रसमासान्तो वेदितव्यः॥ किं तर्हि अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते॥ अनन्तरो बहुव्रीह्यधिकारोऽस्मा

द्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स इति॥ कथं तर्हि नञ्कप्रत्ययेऽपि शेषत्वं कप्प्रतिषेधे बहुव्रीह्यधिकारात् प्रापयितुमिति॥ ॥ ॥

बहुव्रीहौ शेषग्रहणे कप्प्रसिद्धं नास्ति कल्पः शेषप्रत्ययसमासाभिप्रायं नैवं बहुव्रीह्यधिकारोऽपि प्रसज्यते शेषत्वाच्च अनेन बहुव्रीह्यधिकारात् कप् स्त्रीहेतवादि प्रसंगः कपो पत्र ॥१०३॥

प्रसंगः किं त्वेवं शास्त्रपदेषु शेषकप्प्राप्तौ नैव नान्तरोऽयं बहुव्रीह्यधिकारो डेवोऽविधानात् तथा प्रवि शेषविधेयस्य सुरत्न (?) आपि प्राप्तौ नित्यत्वात्समासान्ताविधिष्

मे न शेषवत्समासग्रहणं द्विविधमितिविशिष्टमेतत् भाष्यं॥

LIBRARY OF THE SURVEY BUREAU OF THE ...

1512

भा॰कै॰ इत्॥ ॥उपसर्जनदीर्घत्वमिति ह्रस्वापवादो दीर्घत्वविधिः पुंवद्भावादिति तयोः श्रेयसी उपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेनापवर्तितेयमात्पुंविद्यमानश्रेय

॥१०४॥ स्य ह्रस्वो न भवत्येवमर्थमसः प्राप्ते तिष्ठतीति बहुश्रेयसीमित्यत्र हलन्ताद्विविधिः न केचिद् बहुहलन्तादिलो वेनन भावे प्राप्तो ह्रस्वाभावमयो

र्ग्रहणान्तरात् प्रत्ययेनानुपसर्जनात् ह्रस्वनियमाभावात् त्वोपसर्जनत्वान् उपसर्जनाद्विनियमात् हल्ङ्यादिलोपस्य प्रसंगाभावात् इति बहुः दीर्घग्रहणमि

॥ ॥ईयसश्च॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यं॥ बहु-श्रेयसी विद्यमानश्रेयसी पुंवद्भावान्नेति

द्। पुंवद्भावोऽत्र भवति ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्या

ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं पादश्चापि पूर्णः॥ संपूर्णश्च पंचमोऽध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऋकारान्तस्य निर्हासार्थं ह्रस्वं च अनित्यत्वं ह्रस्वादिलोपो भावाद्दिति यदि वोपसर्जनेऽनन्तरादिति वचनं स्यात् न तदा ह्रस्वलोपस्य प्रसंगाभावात् नद्याहृतःयेदीर्घग्रहणं पत्र

गुणीभूतं तथैव पत्तुंमुपसर्जनादविदार्थीलोपं संपन्नत्वात् बहुश्रेयसीमिति स्थितं॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पंचमो ॥१०४

ध्यायः॥ ॥समाप्तश्चायं पंचमोऽध्यायः॥

1513

00138937

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019